

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

İİBF DERGİSİ

e-ISSN
2667
405X

Cilt: 23
Sayı: 3
Yıl: 2021

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan V.

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Murat ATAN
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Cihan TANRIÖVEN
Prof. Dr. Hamit Emrah BERİŞ
Prof. Dr. Mustafa Nail ALKAN
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Yücel UYANIK

EDİTÖR

Prof. Dr. Murat ATAN

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Bilal KARABULUT
Prof. Dr. Osman Fatih SARAÇOĞLU
Prof. Dr. Aykut GÖKSEL
Doç. Dr. Banu METİN
Doç. Dr. Çiğdem ERDEM
Doç. Dr. Edibe Asuman ATILMA
Doç. Dr. Emine Ebru AKSOY
Doç. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU
Doç. Dr. Nuray TOSUNOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AYKAÇ
Dr. Öğr. Üyesi İrşat SARIALIOĞLU
Öğr. Gör. A. Aziz YILDIZ

YAYIN ALT KURULU

Doç. Dr. Gönül DİNÇER
Doç. Dr. Pınar OKAN GÖKTEN
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YAVUZ
Arş. Gör. Dr. Burcu NAZLIOĞLU
Arş. Gör. Dr. Mesut ASLAN
Arş. Gör. Dr. Savaş GAYAKER
Arş. Gör. Neslihan Gence ŞEN
Arş. Gör. Nursel KARAMAN
Arş. Gör. Zarf Songül GÖKSEL

İLETİŞİM

Münire DEMİRTAŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Beşevler/Ankara
Tel: +90 (312) 216 13 62
dergipark.org.tr/ahbvuibfd
iibfdergi@hbv.edu.tr

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ali HALICI	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Aşkın KESER	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül MENGİ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Bahadır TÜRK	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Burhan AYKAÇ	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN-KAPLAN	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan UYGUR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erineç YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat SEKMEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Fusun ARSAVA	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim AOUBE	Hawaii University
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim DOĞAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat CANİTEZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran BAYRAM	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Öznur YÜKSEL	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ralph H. SALMI	California State University, San Bernardino
Prof. Dr. Sedat MURAT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel TURAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol DURGUN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: A. Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir. Dergimizde yayımlanan makaleler, yazarların kendilerini bağlamaktadır.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), SOBİAD, EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.
Yeni E- ISSN: 2667-405X
Eski ISSN: 2148-1792 (Elektronik), 1302-2024 (Basılı)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Cilt: 23 Sayı: 3

İÇİNDEKİLER

Bürokrasi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin İncelenmesi	
Murat AKÇAKAYA, Kübra İLHAN	589-624
e-Nabız Uygulamasını Değerlendirmek İçin Kullanılan Yeni Bir Araç: Mobil Uygulama Derecelendirme Ölçeği	
Sezer KORKMAZ, Gamze ARIKAN	625-636
ENTROPİ Temelli MAUT Yöntemiyle Balıkesir İlindeki Rüzgâr Enerjisi Santrallerinin Performans Değerlendirmesi	
Şenol ALTAN, Ayşe EDİZ, Muhammed Ali KAĞIZMAN	637-652
Covid-19 Pandemi Döneminin Sağlık Çalışanlarının Tükenmişlik Düzeylerine Etkisi	
Edibe Asuman ATİLLA, Aybike KARAKAYA	653-680
Dijital Dünyada Kuvvet Dağılımı ve Anonimlik: Uluslararası Sistemde Yeni Bir Güç Dengesi (İng)	
Kürşad Şeyhmus TURAN, Mesut ASLAN	681-698
Kamusal Mekânın Yeniden Üretiminde Halk Sağlığının Rolü (İng)	
Seçil Gül MEYDAN YILDIZ, Hazal İlgin BAHÇECİ BAŞARMAK, Asım Mustafa AYTEN	699-720
Defansif Tıp ve Defansif Tıp Konusunda Yapılan Akademik Çalışmalar Üzerine Bir Derleme	
Fatma MANSUR, Ömer CEYLAN	721-744
Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller: Çalışma Yaşamında Varolmaya Çalışan Kadın	
İrep KIROĞLU BAYAT, Beril BAYKAL PARILDAR	745-762
Sıfır Atık Yaklaşımının Ortaya Çıkışında Toplam Kalite Yönetiminin Rolü	
Muhammed Yunus BİLGİLİ, Çağrı ÇOLAK	763-786
Türkiye’de Reel Döviz Kuru Oynaklığının Belirleyicileri: Rezerv Yeterliliğinin Etkisi Asimetrik mi?	
Selin KARATEPE, Baki DEMİREL	787-804
Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin İncelenmesi	
Abdulkadir YÜKSEL, Yücel UYANIK	805-830
Yönetişimde Yozlaşma ve Alternatif Bir Çözüm Önerisi Olarak Kamu Değeri Yaklaşımı	
Reha BAYANSAR, İbrahim İRDEM	831-858
1960’lı Yıllarda Türk Solunun Almaşıklığı: Sosyalizm ve Milliyetçilik	
Berkan GÜNGÖR	859-890
Algılanan Lider Etkinliğinin Psikolojik Güvenlik ve Örgütle İlişkiler Üzerinde Etkisi	
Elif BİLGİNOĞLU, Uğur YOZGAT	891-910
Covid -19 Sürecinde Altın ve Petrol Fiyatlarının Bitcoin Üzerindeki Asimetrik Etkisi	
Filiz YILDIZ CONTUK	911-926
COVID-19 Salgına Yönelik Toplumun Bilgi Düzeyi ile Korku Düzeyi Arasındaki İlişki: Kesitsel Web Tabanlı Bir Araştırma (İng)	
Tekin SANCAR, Fuat YALMAN	927-942
2017 Anayasa Değişikliği Sonrası Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine Ait Mahfuz Alan Meselesi	
Abdülşamet GÜLLER	943-966
E-Ticaret Pazaryerlerine Yönelik Müşteri E-Sadakati: E-Güven ve E-Memnuniyetin Rolü	
Büşra KUTLU KARABIYIK	967-1000
Döviz Kuru Oynaklığı ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yeniden Bakış	
Erkan AĞASLAN, Buket ALKAN	1001-1016
Ekonomik Göstergelere Dayalı Tedarikçi Seçimi için Sezgisel Bulanık Yaklaşım	
Ayşenur AKIN VARGELOĞLU, Mükerrrem Bahar BAŞKIR, Hamza GAMGAM	1017-1037
Eski Türklerde Toplumsal ve Siyasal Açından Şaman’ın Rolü	
Ergun KALAYCI	1038-1053
Türk Kamu Personel Sisteminin Liyakatle İlgili Problem Sahaları Üzerine Değerlendirme (1)	
Ali GÜNEYİ	1054-1089
Piyasa Yoğunlaşması ve İhracat İlişkisi: İSO 1000 Firmaları Üzerine Ampirik Bir Uygulama	
Ebubekir KARAÇAYIR, A. Hakan ÇERMİKLİ	1090-1107
OECD Ülkelerinde Toplam Faktör Verimliliği: Stokastik Sınır Yaklaşımı ile Bir Panel Veri Uygulaması	
Nadide YİĞİTELİ, Fahriye ÖZTÜRK	1108-1147

CONTENTS

Investigation of Presidency and Presidency Government Systems in the Context of Bureaucracy-Politics Relationship	
Murat AKÇAKAYA, Kübra İLHAN	589-624
A New Tool Used To Evaluate The e-Pulse Application: Mobile Application Rating Scale	
Sezer KORKMAZ, Gamze ARIKAN	625-636
Performance Evaluation of Wind Power Plants in Balıkesir Province Based on ENTROPI with MAUT Method	
Şenol ALTAN, Ayşe EDİZ, Muhammed Ali KAĞIZMAN	637-652
Effect Of Covid-19 Pandemic Period On The Levels Of Exhaustion Of Health Workers	
Edibe Asuman ATİLLA, Aybike KARAKAYA	653-680
Distribution of Capabilities and Anonymity in the Digital World: A New Balance of Power in the International System (Eng)	
Kürşad Şeyhmus TURAN, Mesut ASLAN	681-698
The Role of Public Health in The Reproduction of Public Space (Eng)	
Seçil Gül MEYDAN YILDIZ, Hazal Ilgın BAŞÇECİ BAŞARMAK, Asım Mustafa AYTEN	699-720
A Review Of Academic Studies On Defensive Medicine and Defensve Medicine	
Fatma MANSUR, Ömer CEYLAN	721-744
Barriers Created by Gender Discrimination: Women Trying to Exist in Work Life	
İrep KIROĞLU BAYAT, Beril BAYKAL PARILDAR	745-762
The Role of the Total Quality Management in the Emergence of the Zero Waste Approach	
Muhammed Yunus BİLGİLİ, Çağrı ÇOLAK	763-786
Determinants of Real Exchange Rate Volatility in Turkey: Is the Effect of Reserve Adequacy Asymmetrical?	
Selin KARATEPE, Baki DEMİREL	787-804
Examining the Difficulties of Women with Disabled Children	
Abdulkadir YÜKSEL, Yücel UYANIK	805-830
Corruption in Governance and Public Value Approach As An Alternative Solution Proposal	
Reha BAYANSAR, İbrahim İRDEM	831-858
The Alternativeness of the Turkish Left in the 1960s: Socialism and Nationalism	
Berkan GÜNGÖR	859-890
The Effect Of Perceived Leader Effectiveness On Psychological Safety And Relationship With The Organization	
Elif BİLGİNOĞLU, Uğur YOZGAT	891-910
Asymmetric Effects of Gold and Oil Prices on Bitcoin in the Covid -19 Process	
Filiz YILDIZ CONTUK	911-926
The Relationship Between Knowledge Level and Fear Level of Society Regarding the COVID-19 Outbreak: A Cross-Sectional Web-Based Survey (Eng)	
Tekin SANCAR, Fuat YALMAN	927-942
The Question of Reserved Area of Presidential Decrees After the 2017 Constitutional Amendment	
Abdülşamet GÜLLER	943-966
Customer E-Loyalty for E-Commerce Marketplaces: The Role of E-Trust and E-Satisfaction	
Büşra KUTLU KARABIYIK	967-1000
Revisiting the Exchange Rate Volatility and Economic Growth Relationship	
Erkan AĞASLAN, Buket ALKAN	1001-1016
Intuitionistic Fuzzy Approach for Supplier Selection Based on Economic Indicators	
Ayşenur AKIN VARGELOĞLU, Mükerrrem Bahar BAŞKIR, Hamza GAMGAM	1017-1037
The Role of the Shaman in Social and Political Perspectives in Ancient Turks	
Ergun KALAYCI	1038-1053
An Evaluation On The Merit-Related Problem Fields Of The Turkish Public Personnel System (1)	
Ali GÜNEYİ	1054-1089
The Relationship Between Market Concentration And Export: An Empirical Analysis On ISO 1000 Firms	
Ebubekir KARAÇAYIR, A. Hakan ÇERMİKLİ	1090-1107
Total Factor Productivity in OECD Countries: A Panel Data Application with Stochastic Frontier Approach	
Nadide YİĞİTELİ, Fahriye ÖZTÜRK	1108-1147

Bürokrasi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin İncelenmesi

Murat AKÇAKAYA*

Kübra İLHAN**

Geliş Tarihi (Received): 16.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.11.2021

Öz

Devletler kamu hizmetlerini, kamu görevlilerinin faaliyette bulunduğu bürokrasi ve siyasi otoritenin görev yaptığı siyasi sistem ile sunmaktadır. Siyasi otorite devlet yönetimine dair kararları alırken, bürokrasi ise bu kararları hayata geçirmektedir. Siyasi otorite ve bürokrasi, kamu hizmeti sunmak adına var olmaktadır. Etkin bir kamu yönetimi için her iki aktörün uyum içinde faaliyet göstermesi gerekmektedir. Bürokrasi ve siyasi otoriteye farklı rollerin yüklendiği birçok yaklaşım olmasına rağmen bu yaklaşımlar arasındaki ortak nokta ise bürokrasi ile siyaset arasında keskin bir çizginin çizilemeyecek olmasıdır. Bürokrasinin edilgen konumda olduğu ve siyasi otoritenin kamu yönetimi üzerinde etkin bir politika uyguladığı idari yapılar olduğu gibi bunun tam aksi hali de görülmektedir. Her iki aktörün yönetsel süreçte etkin veya edilgen bir yapıya sahip olması hükümet sistemlerine göre değişiklik göstermektedir. Çalışmada, hükümet sistemleri arasında birbirine olan benzerliği ve farklılığı üzerinde pek çok araştırma ve tartışmalar yapıldığı Başkanlık Sistemi ile Türk tipi Başkanlık Sistemi olarak nitelendirilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ele alınmıştır. Çalışmada, güçlü bir yürütme sisteminin hâkim olduğu her iki hükümet sisteminde siyaset-bürokrasi ilişkisi incelenerek, siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki etkisini değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde siyaset ve bürokrasi kavramları; ikinci bölümde Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin genel özellikleri; son bölümde ise Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinde siyaset-bürokrasi ilişkisi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, Siyaset, Başkanlık Sistemi, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi

Investigation of Presidency and Presidency Government Systems in the Context of Bureaucracy-Politics Relationship

Abstract

States provide public services with the bureaucracy in which public officials operate and the political system in which the political authority works. The political authority makes decisions about state administration, while the bureaucracy makes these decisions. Political authority and bureaucracy exist to provide public service. For an effective public administration, both actors must operate in harmony. Although there are many approaches in which different roles are attributed to bureaucracy and political authority, the common point between these approaches is that a sharp line cannot be drawn between bureaucracy and politics. Just as there are administrative structures in which the bureaucracy is in a passive position and the political authority implements an effective policy on public administration, the opposite is also seen. The fact that both actors have an active or passive structure in the administrative process varies according to government systems. In the study, the Presidential System, where many researches and discussions are made on the similarity and difference between the government systems, and the Presidential Government System, which is described as the Turkish type Presidential System, are discussed. In this study, it is aimed to evaluate the effect of political authority on bureaucracy by examining the relationship between politics and bureaucracy in both government systems dominated by a strong executive system. In this direction, in the first part of the study, the concepts of politics and bureaucracy; in the second part, general characteristics of Presidential and Presidential Government Systems; In the last part, the relationship between politics and bureaucracy in the Presidency and Presidential Government Systems is discussed.

Keywords: Bureaucracy, Politics, Presidential System, Presidential Government System

* Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, akcakaya76@hotmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0976-9054>

** Doktora Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, kubra.ilhan@hbv.edu.tr, ORCID ID:
<https://orcid.org/0000-0003-4665-9794>

Giriş

Devlet yönetiminin etkin duruma gelmesi ve demokratik değerlerin önem arz etmesi ile birlikte bürokrasinin konumu tartışılmaya başlanmıştır. Bürokrasinin konumunu ise siyasi otorite belirlemektedir. Bu doğrultuda kamu yönetiminin siyaset-bürokrasi ilişkisi ekseninde şekillendiği söylenebilir. Siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki etkisi, bürokrasinin işleyişini önemli düzeyde etkilemekte ve bürokratik sorunların temelinde siyasallaşmış bürokratik yapıların olduğu görülmektedir. Bu nedenle etkin bir kamu yönetimi için uyumlu ve dengeli siyaset-bürokrasi ilişkisinin varlığı önem arz etmektedir. Bürokrasinin siyaset karşısında kullanmış olduğu güç kaynakları olduğu gibi siyasi otoritenin de güç kaynakları bulunmaktadır. Son yıllarda kamu yönetiminde yaşanan değişim ve dönüşüm neticesinde bürokrasinin sahip olduğu güç kaynaklarında zayıflama görülmesine rağmen bu durum hükümet sistemleri arasında farklılık göstermektedir. Devletlerin siyasi ve mali rejimlerinde farklılıklar görüldüğü kadar, siyaset-bürokrasi ilişkilerinde de farklı özellikler bulunmaktadır. Bu farklılığın en temel nedeni olarak, benimsenen hükümet sistemi gösterilmektedir. Bürokrasinin güçlü olması hatta bürokratik vesayete yol açabilecek niteliklerin bulunuyor olması uygulanan hükümet sistemi ile yakından ilgilidir. Aynı şekilde siyasi otoritenin bürokrasi üzerinde etkin rol oynaması, bürokrasinin seçilmiş siyasi otoritenin gölgesinde kalması da sahip olunan hükümet sisteminden kaynaklanmaktadır. Çünkü ülkede uygulanan hükümet sisteminin siyasi otorite ve bürokrasiye atfetmiş olduğu roller neticesinde bürokrasi-siyaset ilişkisinin özü oluşmaktadır.

Hükümet sistemleri temelde Parlamenter ve Başkanlık Sistemleri üzerinde şekillenmektedir. Türkiye'ye özgü olarak hazırlanmış Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, sert kuvvetler ayrılığına dayanması ve güçlü bir yürütme organına sahip olması nedeniyle Başkanlık Sistemi ile benzerlik göstermekte ve türevi olarak nitelendirilmektedir. Benzer niteliklere sahip olan Başkanlık Sistemi ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Çalışmada, hükümet sistemlerine göre siyaset-bürokrasi ilişkisinde farklılıkların olduğu belirtilmesi ile birlikte benzer özellikleri taşıyan iki hükümet sistemindeki siyaset-bürokrasi ilişkisi ele alınarak, genel bir mukayese yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde öncelikle bürokrasi ve siyaset kavramları ele alınmakta ve sonrasında siyaset-bürokrasi ilişkisi değerlendirilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde, çalışmanın temelini oluşturan Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinin temel özellikleri ele alınarak, sistemler genel hatlarıyla incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise öncelikle Başkanlık Sisteminin en iyi şekilde uygulandığı ABD özelinde siyaset-bürokrasi ilişkisi incelenerek, mevcut kamu personel yapısı, Başkanın bürokrasi üzerindeki etkisi ve

kontrolü, bürokrasinin siyasi otorite tarafından denetimi, üst düzey kamu görevlilerinin ve federal düzeyde atama usulleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümün ikinci alt başlığında ise Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde siyaset-bürokrasi ilişkisi ele alınarak, yeni sistem öncesinde bürokrasinin konumu, yeni sistemle birlikte bürokrasinin dönüşümü, etkin bürokratik yapı için öngörülen düzenlemeler ve zihniyet dönüşümü, Cumhurbaşkanının bürokrasi üzerindeki etkisi ve denetimi, üst düzey kamu görevlilerinin atama usulü, yeni sistemle birlikte değişen siyaset-bürokrasi ilişkisine dair yapılan değerlendirmelere yer verilmektedir.

1.Bürokrasi ve Siyaset

1.1.Bürokrasi

Bürokrasi kavramı Fransa kaynaklı olup, ilk kez 1745 yılında Fransız fizyokrat iktisatçı Vincent de Gournay tarafından kullanılmıştır (Kabaklı, 2017, s.9). Bürokrasi kavramının “*bureau*” kavramından geldiği ve bureau kavramının da “*koyu renkli kumaşla örtülmüş yazı masası*” anlamına gelen “*bure*” kavramına işaret ettiği belirtilmiştir. 18. Yüzyılda bureau kavramının memurların çalıştığı devlet dairesi veya büro şeklinde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bürokrasi idari, siyasi ve sosyal yönleri bulunan geniş çaplı bir kavramdır. Bureau kavramına atfedilen anlam ile memurların toplum üzerinde artan etkisi ifade edilmeye çalışılmıştır. Bürokrasi siyasal, yönetsel ve sosyal açıdan incelenebilen geniş çaplı bir kavramdır. Bürokrasinin farklı anlamları olmasındaki en büyük etmen olarak, devletin ve toplumun geçirdiği kademeleri ortaya koyduğu gibi onların performansını, fonksiyonunu ve örgütsel hayatın farklı yönlerini de ifade etmektedir (Eryılmaz, 2013, s.19). Bürokratik yönetim görev alanı net bir şekilde belirtildiği, yürütülecek faaliyetlerin planlandığı, bütün işlemlerin yazılı olduğu, denetime dayanan ve hiyerarşiyi öngören bir yapıdadır (Çukurçayır, 2009, s.32).

Bürokrasi kavramının dört farklı anlam içerdiği belirtilmektedir. Bu dört anlamdan ilki negatif bir anlam içeren kırtasiyecilik anlamıdır. İkinci anlamı kamu mal ve hizmetlerini üretimi için kurulmuş dairelerdir. Üçüncü anlamı siyaset otoritenin vermiş olduğu kararları uygulayan memurlardır. Dördüncü anlamı ise bürokrasi bir örgüt, işleyiş ve örgütlenme şeklidir ve dördüncü anlam, Weberyen bürokrasi kuramı olarak da ifade edilmektedir (Akçakaya, 2016, s.277).

Bürokrasinin tek ve en iyi yol olarak ifade edilmesinde, her yerde ve vakitte kabul görebilecek yönetim ilkelerinin ortaya konulabilmesi varsayımı bulunmaktadır. Böylece klasik

kamu yönetimi anlayışını ve bürokrasiyi evrensel yönetim ilkelerine taşımaktadır (Yıldırım, 2010, s.708). Örgütlenme ve yönetim şekli olarak ifade edilen bürokrasinin en belirgin özelliği büyüklüktür. Yüzlerce insanın bir otoriteye tabi olarak, belli bir amacı gerçekleştirmek için farklı faaliyetlere girişimi neticesinde yüz yüze iletişim imkânsız hale gelmektedir. Bu nedenle yazılı iletişim yolu tercih edilmektedir. Yazılı iletişim ile bürokratik ilişkiler anonim bir niteliğe sahip olmaktadır. Böylece çok sayıda personelden oluşan geniş çaplı grupların teşkilatlanmasında ve idaresinde belli başlı şartlar yüklenerek biçimler oluşmaktadır. Bu biçimler uzmanlaşma, hiyerarşi, iş bölümü, planlama şeklinde sıralanmış ve böylece geniş grupların disiplin içerisinde yönetilebileceği ifade edilmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1992, s.45).

Bürokrasi, bilhassa 21.yüzyıl toplumları için büyük bir kaldıraç niteliğinde olmuştur. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, bürokratik örgütlenmede hâkim olan düzey tespit edilerek ortaya konulmuştur. Azgelişmiş ülkelerde yürütülen idari reformlar, devletin bürokratik yapılanışını sağlamak olarak ifade edilen kalkınma idaresi oluşturmaya yönelik olmuştur. 21.yüzyıla doğru gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde durum değişerek bürokrasi, merkeziyetçi yönetim anlayışının biçimsel yapısı olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Bürokratik yapılanma ve anlayış, gelişimin ve demokrasinin başat engeli olarak kabul görmüştür (Kalağan, 2009, s.93).

Bürokratların yönetimi olarak nitelendirilen bürokrasiyi bir yönetim biçimi şeklinde ele alan ve bürokrasiye yepyeni bir boyut getiren isim Max Weber'dir. Weber, bürokrasiyi "*Geniş bir alana yayılmış toplumsal fiil ve hareketlerin, rasyonel ve objektif esaslara uygun bir şekilde düzenlenmesi sürecidir*" şeklinde tanımlamıştır (Tortop vd., 2012, s.412).

Weber, bürokrasinin kurallar ekseninde oluşan bir faaliyet alanı olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bürokrasinin uzmanlaşmış fonksiyonlara sahip daimî bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Personel teşkilatının hiyerarşiye dayandığı ve bu yapı içinde görev ve yetki sahalarının net bir şekilde ortaya konulduğunu belirtmiştir. Weber'in ifade ettiği bürokratik yapıda personel, görev niteliklerine uygun bir şekilde ve atama yolu ile göreve gelmekte ve liyakat esasına göre yükseltilmektedir (Çevik, 2001, ss. 48-49).

Weber, bürokrasiyi toplum ile iktidar ilişkisini otorite kavramı üzerinden açıklamaktadır. Bu noktada otorite ile güç kavramını birbirinden ayırarak işe başlamaktadır. Eğer bir kişi, sosyal ilişkide başkalarının engellemelerine rağmen kendi iradesini sağlayabiliyorsa burada güç kavramının varlığını ifade etmektedir. Böylece bu kişi de güce sahip olmaktadır. Gücün özel durumu ise otoritedir. Eğer bir emir, başkasının itaat etmesini

sağlıyorsa, bu otoritedir. Otorite meşruluğa dayanmakta, meşruluk ise bir inanç temeline oluşmaktadır. İnanç kavramı ise emirleri doğru kabul edilerek, itaat edilmesi gerekliliğini ifade etmektedir (Akçakaya, 2016, s.678). Weber, siyasi dünyada yönetenlerin emirlerine itaat edilmesini ele alarak, bunun nedenlerini araştırmıştır. Bu araştırma sürecinde tarihi ve sosyal gelişmeleri göz ardı etmemiş ve bu otoriteyi açıklamıştır. Weber, otoritenin üç sarf tipini ileri sürmüştür. Bu türleri; geleneksel otorite, karizmatik otorite ve ussal otorite şeklinde sıralamıştır. Weber her otorite tipi için otoriteye itaat edenlerin itaat etme nedenleri ve otoritenin meşruluğuna yönelik fikri ortaya koymuştur. Geleneksel otoritede itaat edenler, geleneklerin kutsal olarak algılanması nedeniyle emirlere geleneklere uygun olduğu düzeyde uyarlar. Karizmatik otoritede otorite sahibinin olağanüstü niteliklere sahip olduğu inanılır ve böylece diğer insanlardan farklı olduğu düşünülmektedir. Otoriteye itaat edenler bu düşünce ekseninde otorite sahibinin meşruluğunu da buraya dayandırmaktadırlar. Ussal otorite tipinde ise itaat edenler, emirlerin hukuki ve akli düzeyde olduğu müddetçe uyarlar. Yasalara uygun bir şekilde otorite elde eden iktidara olan inanç, tamamen rasyonel kritere uygun kurallarla mümkündür (Durgun, 1992, s.137). Weber'in ifade etmiş olduğu ussal otorite, 20. yüzyılın başlarında Avrupa devletlerinde hâkim olmaya başlayan hukuk devleti anlayışı ekseninde yöneten-yönetilen ilişkisinin yalnızca kanunları dayandığı bir devlet sistemidir (Öztekin, 2005, s.272).

Weber'e göre bürokrasi kaçınılmaz olarak varlığını korumakta ve gelecekte de var olacaktır. Weber, gelecekte bürokrasinin varlığını sürdüreceğini ancak gelecekte oluşacak düzenin bugünün kapitalist düzenine göre daha baskıcı bir yapıya sahip olacağını belirtmiştir. Bu nedenle bürokrasinin kurumsal niteliklerinde bazı değişikliklerin yaşanacağını da vurgulamıştır. Weber, küçük ölçekte örgütlenmelere dönüş ile bürokrasinin etkisinden büyük ölçüde kurtulabileceğini belirtmiştir (Özer, 2013, s.47).

Weber'in ileri sürmüş olduğu bürokrasi kuramına yönelik eleştiriler yapılmıştır. Özellikle Weber'in vurgulamış olduğu "*İdeal Tip*" kavramının, bütün değer hükümlerinden arınmış bir kavram olarak ifade edilmesine rağmen değer hükümlerini bünyesini taşıdığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Weber'in iki hususta da yanılıya düştüğü ifade edilmiştir. Bunlardan birincisi, personelin amirlerinden aldıkları emirleri bir robot gibi yerine getirmede; emirleri kabul edebileceği gibi reddetme ve değiştirme gibi yönleri de seçebileceğidir. İkinci yanılı ise emirlerin ve kararların daima yukarıdan geldiği yönündedir. Alt kademelerin de üst makamlara emir verebileceği belirtilmiştir (Tortop vd., 2012, ss.431-432).

Bürokrasi bazı yazarlar tarafından olumsuz bir kavram olarak ele alınmıştır. Bürokrasi işlerin ağır yürütülmesi, verimsizlik, gücü kötüye kullanma, hantallık gibi kavramları bünyesinde bulunduran bir anlamı olduğu yönünde fikirler öne sürülmüştür. Fransız sosyolog Frederic Le Play, bürokrasiyi otoritenin az sayıdaki memurlara teslim edilmesi ve işleri zorlaştırma olarak tanımlamıştır (Eryılmaz, 2013, s.22). Bürokrasi kavramına yönelik yapılan olumsuz değerlendirmelerin yalnızca Amerika’da ve diğer demokrat ülkelerde görülen bir olay değildir. Otoriter ülkelerde dahi bürokrasi ve bürokrat kavramları olumlu bir anlam içermemektedir. Bürokrasinin kusurlu bir yapıya olduğu yönünde genel bir fikir hâkimdir. Ancak bürokrasinin tam ve net bir biçimde tarifini yapma konusunda yetersiz kaldığı da görülmektedir (Mises, 2018, ss. 17-18).

Modern yönetim anlayışı savunucuları bürokrasiyi günah keçisi ilan ederek, bürokrasiye karşı durmuşlardır. Weber’in ileri sürmüş olduğu bürokratik yönetim anlayışının başarılı olmadığını ileri sürerek, kendilerine bu alanda yeni bir alan açmaya gayret göstermiş ve yepyeni bir dil geliştirmişlerdir. Bu dil oldukça iddialı ve merak uyandıran bir türde olmuştur. Devleti en baştan inşa edecek kadar iddialı olan bu anlayışın başarısını zaman gösterecektir. Weber’i eleştirenlerin, onun ideal zihinsel yapıyı barındıran bürokrasinin realitede bulunmadığını ve bunun bir ütopya olduğunu söylediğini de göz önünde bulundurması gerekmektedir (Özer, 2013, s.47). Bürokrasinin mevcudiyeti, bağımsız toplum ve demokratik yapılanmanın tehdit altında bulunduğunu tek başına göstermez. Bu durum mümkün olsaydı, bürokrasinin vazgeçilemez olduğu göz önünde tutulduğunda, bu değerlerin korunması da imkânsız olurdu. Bir yönetsel araca sahip olmayan hiçbir ülke bulunmamaktadır. 21. yüzyılda ileri düzeyde kompleks sanayi toplumlarında, bürokrasi gerekli bir yapı olarak görülmektedir. Bürokrasinin bağımsız toplum ve demokrasi adına tehlike arz etmesi için verimsiz bir yapıda faaliyet göstermesi, siyasal erkin koyduğu kurallardan bağımsız hareket etmesi, kamuoyuna açıklaması gereken bilgileri saklıyor olması ve halk iradesinin farklı kurumların işleyişini engellemesi gerekmektedir. Bu etmenler bulunmadığı sürece bürokrasinin bağımsız toplum ve demokrasiye herhangi bir zararının bulunmayacağı yönünde genel bir düşünce vardır. Ayrıca bürokrasinin kendi sorumluluk alanlarının dışına çıkmaması, sorumlu davranması ve bu yapının korunması için devletin yürütme, yasama ve yargı erklerinin önemli görevleri bulunmaktadır (Ergun, 1997, ss.12-13).

1.2.Siyaset

Siyaset kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: “Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış”. Tanımda yer alan özel oluş, nesnel olmayışı ifade etmektedir. Devlete dair ileri sürülen görüşler, sosyal yapının özel alanlarına kısıtlanmayarak genel anlam içerir. Siyaset kavramı Arapça kökenli olup, aynı kökten gelen “*seyis*” kelimesi Türkçe, İngilizce ve Fransızcada kullanılmaktadır. Siyaset kelimesi at bakımı ve terbiyesi anlamına gelmektedir. İbn Mukaffa, Farabi, Mesudi, İbn Teymiyye gibi düşünürler eserlerinde siyaset kavramını, devlet işlerine yönelik esaslar ekseninde tartışılmış ve siyaset, iktidarın şekli ve iktidarı elinde bulunduranın faaliyetleri çerçevesinde incelenmiştir (Kaya, 2014, s.228). Siyaset, insanlık tarihinin en eski etkinliklerinden biridir. İnsanların bir arada ve gruplar halinde yaşamaya başlamalarıyla birlikte meydana gelen toplumları idaresini yapmak adına yeni yöntemlerin belirlenme ihtiyacı doğmuştur. En sıradan ve yalın başlangıçlardan, modern yönetimin yapıları ve kurumları gelişmiştir. Yönetim alanında görülen gelişim her ne kadar fazla olsa da avcı-toplayıcı toplulukların yönetiminde kullanılan birçok konu günümüz siyasetinde de mevcuttur (Ball ve Peters, 2007, s.3). Siyaset, yönetim biliminde ise politikalar, kararlar, yöntemler, araçlar, kanunlar, değerler ve sorumluluk gibi hususlarla alakadar olan memurun evreni olarak tanımlanmaktadır. Yani kamu yönetiminde siyaset, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde kullanılan yol ve yöntem olarak görülmektedir (Gökçe vd., 2002, s. 48).

“Siyaset nedir?” sorusuna yönelik birçok farklı yanıtlar verilmektedir. Bu soruya verilen cevaplar analiz edildiği vakit, cevapların iki farklı ve zıt fikir etrafından toplandığı ve siyaset kavramına dair yapılan tanımların birbirinden farklı iki ayrı yönünü gösterdiği tespit edilmiştir. Bir anlayışa göre siyaset, toplumda yaşayan insanlar arasında bir çatışma, kavga ve mücadele halidir. İnsanların sosyo-ekonomik hali ve yaradılışları ile farklı düşüncelere ve menfaatleri bulunmaktadır. İnsanların aralarındaki fikir, menfaat ve psikolojik eğilimlerin ayrı olması sonucunda ortaya çıkan çatışma siyasetin varlık nedenini sağlar. Bu çatışmanın asıl konusu toplumdaki değerlerin paylaşılması iken, asıl hedefi ise iktidarın ele geçirilmesidir. Bu görüşe zıt olan bir diğer siyaset tanımlamasında ise siyasetin amacı toplumda bütünlüğü oluşturmak, kişisel menfaatlere karşı durarak genel faydayı ve insanlar için ortak iyiliği sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Bu ikinci görüş, siyasetin herkes için yararı bulunan bir toplum düzeni kurma gayreti taşıdığını belirterek, idealist ve bir bakıma ütopyik bir anlayış tarzına sahip olduğu görülmektedir. Siyaset kavramının genel anlamda karakteristik unsurları şu şekilde sıralanabilir: Siyaset, zaman ve mekân açısından evrensel ve süreklidir. Siyasetin özünde toplumdaki değerlerin paylaşımına dair bir fikir ve menfaat çatışması ve bir iktidar

mücadelesi bulunmaktadır. Siyaset yalnızca bir mücadele değil, ayrıca bir uzlaşmadır. Siyaset, insanların yaşamlarını yakından etkileyen ve ilgilendiren bir yapıdadır (Kapani, 2020, ss.23-27).

Siyaset kavramının, birden fazla kabul edilebilir veya doğru tanımlaması bulunmaktadır. Bu nedenle özü açısından tartışmalı bir kavram olduğu ifade edilmektedir. Siyaset kavramına yönelik ifade edilen farklı fikirler, aynı kavrama dair rakip görüşlerden ibarettir. Siyaset kavramına dair ileri sürülen rakip veya alternatif görüşler olsa da siyaseti tanımlamada kullanılan iki geniş yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşım, siyaseti bir alan veya konumla ilişkilendirerek, eylemin siyaset haline gelmesi ve oluştuğu konum ile alakalı olarak ele alınmasını sağlamaktadır. İkinci yaklaşım ise siyaseti bir süreç veya mekanizma olarak ele alarak, siyasi eylemleri bütün sosyal şart ve çevrelerden etkilendiğini ileri sürmektedir. Bu iki geniş yaklaşım, siyaset kavramına alternatif tanımlar oluşturarak birçok ekolün oluşmasında etkili olmuştur (Heywood, 2016, s. 25). Modern siyasetin kurucusu olarak kabul gören Machiavelli, siyaseti güç ve iktidar kavramları çerçevesinde ele almaktadır. Machiavelli'nin *"insanlar ya kazanılmalı ya da kökleri kazınmalıdır"* ifadesi, siyaseti şiddet ve savaş ile ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır. Siyaseti, şiddet ve güç merkezi olarak kabul eden modern siyaset anlayışına karşı çıkan Hannah Arendt ise siyasetin şiddet ile değil, sözcükler ve ikna yolu anlamına geldiğini savunmuştur. Max Weber'e göre siyaset, devletlerarasında ya da bir devlette bulunan gruplar arasında iktidar paylaşımı ve bu paylaşımında etkin olmak adına yürütülen çabadır. Farabi ise siyaseti özel ve genel anlamı olduğunu belirtmiştir. Siyasal toplumun yönetimi genel anlamda siyaset iken, topluluğu gerçek mutluluğa erdirtirecek yapıda düzenleme ise özel anlamda siyasettir. Farabi siyaset kavramını ele alırken toplum, fazilet ve saadet kavramlarını öne sürmektedir. Saadetin sağlanması siyaset ilmine ve topluma bağlı olduğunu belirtirken, saadeti elde etme sürecinde nelerin aracı olacağını siyaset ilminin öğreteceğini ifade etmektedir. Siyaseti devlet, mülk ve asabiyet kavramları üzerinden ele alan İbn Haldun, toplumsal yaşamın düzeni için siyasetin gerekli bir kurum olduğunu belirtmiştir (Özer, 2018, ss. 32-33).

Siyaset kendine has bir dil ile bireylerin düşüncelerini etkilemek, fikir sahibi kılmak ve nihayetinde bireyleri taraftarlar arasına almak gayesi taşımaktadır. Siyaset bu açıdan ele alındığı vakit problem çözme sanatı olmaktan ziyade, yönlendirme niteliği dikkat çekmektedir. Siyaset, kitleleri yönlendirme ve ikna etme becerisi olan önemli bir sanattır. Siyaset belli bir bakış açısından yola çıkarak toplumu idare etmek ve bunun için bir örgüt oluşturmak şeklinde ifade edildiğinde düşünce ve eğilimlerin de taşıyıcısı konumunda olmaktadır. Siyaset, teşkilatta

verilecek kararlara ve uygulanacak faaliyetlere yön vermek için konulmuş kurallar olarak da kavramsallaştırılmaktadır (Akyüz, 2009, s.95).

Siyaset yalnızca bir insana yönelik değil, insanları ilgilendiren bir alandır. Bu doğrultuda siyasetin ilişki içerisinde doğan bir alan olduğu söylenmektedir. Toplum bir ilişki kümesini oluşturmaktadır. Siyaset de bu ilişki kümesi içinde yer almakta ve belli nitelikleri barındıran ilişkileri kapsamaktadır. Böylece siyaset, kendine özgü olanı tüm toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıkarabilme olarak tanımlanmaktadır. Toplumda bulunan her türlü değer ve varlık kavramı, siyaseti içermez. Siyasetin kendine has tarafının ortaya çıkabilmesi için bu değer ve varlıkların meşru otoriteye dayanması gerekmektedir (Oktay, 2009, ss. 6-7). Siyasetin kaynağı, bireylerin farklılıklarına dayanmaktadır. Bireylerin arasında doğan farklılıklar neticesinde bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Bu anlaşmazlıkların çözümü ise siyasetin alanına girmektedir. Şiddeti içine almayan bir siyaset hâkimse, bu anlaşmazlıklar barışçıl yollarla çözüme kavuşturulmaktadır. Bireyler arasındaki farklılıklara dayanan siyasetin, her zaman ve mekânda karşılaşılan evrensel bir fenomen olduğu da söylenmektedir. İnsanların yaşamları çok farklı yapılara sahip olan bir bütünü ifade etmektedir. Farklı yapılar olsa da siyasi, sosyal, iktisadi açıdan kesin olarak net bir ayrımın yapılması mümkün değildir. Siyaset de bu aşamada ortaya çıkan ve toplumsal yapı içinde meydana gelen bir olgudur (Yayla, 1998, ss.3-4).

1.3. Bürokrasi ve Siyaset İlişkisi

Bürokrasi ve siyaset arasındaki ilişki çok yakın bir ilişkidir. Bürokrasi ile siyaset arasına kesin bir çizgi çizmek imkansızdır. Bürokrasi ve siyaset birbirinin içine geçmiş yapılardır. Bu nedenle birden fazla bağlantıları ve etkileşim yolları bulunmaktadır. Siyaset bilimi, yönetilenlerin yetkilerinin yönetenlere devredilmesi ve bunların karşılıklı olan ilişkilerini incelemektedir (Tortop vd., 2012, s.23). Bürokrasi-siyaset ilişkisi üzerine üç farklı yaklaşım ileri sürülmüştür. İlk yaklaşım genel olarak kabul gören bir yaklaşımdır. İlk yaklaşıma göre siyaset uygulanacak politikaları belirlerken, bürokrasi bu politikaları uygulamakta görevli tutulmaktadır. Bu yaklaşıma göre bütün rejimlerde, bürokrasi ve bürokratlar üzerinde siyasetin denetimi söz konusudur. İkinci yaklaşım, bürokrasiye daha farklı roller atfetmektedir. İlk yaklaşımda bürokrasinin siyasi rolü olmadığı belirtilirken, ikinci yaklaşıma göre bürokrasinin idari rolü olduğu kadar siyasi rolü de bulunmaktadır. İkinci yaklaşıma göre bürokrasi durmaksızın artan toplumsal talepleri karşılayacak usulleri geliştirerek, belirli zamanlarda değişen siyasi otoriteden daha avantajlıdır. Üçüncü yaklaşım ise bürokratların siyasi otorite karşısında daha özgür bir şekilde hareket etmesi ve bu doğrultuda yetki ve görev alanlarının

tanınmasını ifade etmektedir. Bu yaklaşım, siyasi otoritenin keyfi tutumundan ve adaletsiz yönetimden yönetilenleri korumasını ve verimli, etkin bir yönetim sağlamak adına bürokrasinin üst kurullar oluşturmasını, siyasal denetim ve baskısından uzak bir yapının kurulmasını ileri sürmektedir (Durgun, 2002, ss.84-85).

Woodrow Wilson “*İdarenin İncelenmesi*” başlıklı makalesinde, yönetimin siyasetten ayrı bir alan olarak ele alınması gerekliliğini belirtmiştir. Makalede, kamu yönetimi kamu hukukunun sistematik olarak uygulanış biçimi şeklinde yer alan ifade neticesinde kamu yönetiminin ayrı bir inceleme alanı olması zorunluluğu vurgulanmıştır (Wilson, 1887). Wilson, kamu bürokrasisi için bir kimlik arayışına girerek, yönetimin siyasetten hem kuramsal hem de pratik açıdan özerkliği sağlamaya yönelik çalışmıştır. Wilson’a göre yönetim bilimi siyaset biliminden ayrı olarak şekillenmesi neticesinde yönetim bilimi kendi alanındaki sorunlara çözümler getirebilecektir. Böylece sorumluluk bilincine sahip memurların oluşturduğu ve liyakate dayalı bir bürokratik yapı şekillenecektir (Özer, 2019, ss. 22-23). Frank Goodnow da Wilson’u destekleyerek, yönetim ve siyasetin sınırlarının net bir biçimde belirlenip birbirinden ayrı ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır. 1927 senesinde Willoughby tarafından kaleme alınan “*Principles of Public Administration*” (Kamu Yönetiminin İlkeleri) adlı eserde, yönetimin siyasetten ayrı bir şekilde ele alınması desteklenmiştir. Klasik kamu yönetimi anlayışı, yönetim-siyaset ayrımına dayanmaktadır (Ayhan ve İrdem, 2018, ss. 5-6). Buna karşın siyaset-yönetim ayrımını reddeden yaklaşım da bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre bürokratlar, siyaset yapım aşamasının ve yönetişimin içinde bulunan bir faktördür. Bürokratlarla siyasetçiler arasında görülen ilişkinin hiyerarşiye dayanmadığı, akıcı ve dahili bir niteliğe sahip olduğu belirtilmektedir (Eryılmaz, 2013, s.110).

20. yüzyılın sonlarında siyaset yönetim ilişkisi, depolitize devlet anlayışı ekseninde yönetimin siyasi otoritenin müdahalesinde uzak, etkinliği temel unsur olarak ele alan ve yöneticilerin keyfi tutumlarını engelleyen bir yapı içindedir. Bu amaç doğrultusunda siyasetçilerin, yöneten kesimin sahip olduğu sınırlı sorumluluğundan faydalanmaları ve yetkilerini bir şekilde kötüye kullanmaları ihtimaline karşı bir tedbir alınmaktadır. Aynı zamanda yönetimin etkinliğini ve verimliliğini artırmak adına üst düzey bürokratlar yetkilendirilmektir. Siyasi otoritenin bazı uzmanlık ve teknik alanlar ile ekonomi idaresinde etkisinin azaltılması üst kurullar olarak örgütlenmiş tarafsız bir bürokratik yapılanmayı gerekli kılmaktadır (Güler, 2016, s. 358).

Siyasal sistemin bir alt sistemi olarak yönetim sistemi kabul edilebilir. Siyasal sistemde devlet kuruluşlarının yanında yasama, yürütme organları, siyasi partiler, dinsel kuruluşlar gibi büyük yapılar da bulunmaktadır. Siyasal sistem içinde yer alan yönetim sistemi, diğer alt sistemler ile iç içe olduğu gibi bazen de ayrı bir yapıda ele alınabilir. Siyasal sistem ile kamu teşkilatı arasında çift yönlü olan bir ilişki bulunmaktadır (Fedayi, 2007, s. 46). Kamu politikalarının tespiti ve uygulama aşaması ele alındığında bürokrasi ve siyasetin iç içe bir görünümde olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Yüksek makamlarda kararlar verilirken, seçeneklerin net bir şekilde belirlenmesinde idareciler hoşnutsuz davransalar dahi konunun özelliği nedeniyle politik yargıların verilmesi mecburi tutulmuştur. Bu nedenle bürokratik otoritenin işleyişi siyasal süreçten ayrılmamaktadır (Acar, 2002, s. 7).

Yönetim bilimi alanında çalışmalar yürüten sosyal bilimcilerin çoğunluğu tarafından benimsenen bir gerçek vardır. Bu gerçek, büyük kuruluşlarda politika belirleme fonksiyonları ile yönetim fonksiyonlarının birbirinden ayrılmasının zor olduğudur. Büyük bir örgüt olarak nitelendirilen devlet için de aynı ifadeler belirtilmektedir. Devlet idaresinde siyasal süreç ile bürokrasinin üstlendiği yürütme faaliyetlerinin hukuki açıdan ayrımı basit olsa dahi hayata geçirilme aşamasında zor olmaktadır. Böylece bürokratik otoritenin işleyişinin siyasal süreçten ayrı bir şekilde incelenemeyeceği ifade edilmektedir (Şaylan, 1986, s.32). Salt yönetim veya salt siyasi süreç var olamaz. Siyaset ve yönetim birlikte hareket eden iki alandır. Bu durum yüksek mevkilere terfi ve azil faaliyetlerinde açık bir şekilde kendini göstermektedir. Weber'in ifade etmiş olduğu siyasetten kopuk ve tarafsız bürokrasi yapısının da imkânsız olduğu görülmektedir. Böylece siyaset ile bürokrasinin birbirinden bağımsız ve soyut bir şekilde ele alınmayacağı belirtilmektedir. Bürokrasi ve siyaset kavramlarının işleyiş açısından bağlantılı bir yapıda oldukları için aralarında gerilim ve çatışma da meydana gelmektedir. Seçim ile göreve gelen siyasileri ile atama yolu ile göreve gelen bürokratlar arasında nitelikleri ekseninde bir etkileşim oluşmaktadır (İzci ve Bozdoğan, 2016, s. 36-37).

Peters, kamu yönetimini anlamak amacıyla, bürokrasinin üç farklı düzeyde ele alınabileceğini savunmuştur. Bu üç farklı düzeyin siyasi, idari ve toplumsal kültür olduğunu ifade etmiştir. Belirtilen üç düzeyin bürokrasinin işleyişini önemli düzeyde etkilediğini belirterek, bürokrasinin bu üç düzeyden ayrı bir şekilde ele alınamayacağını vurgulamıştır (Peter, 2001, s. 35). Dreyfus da bir devletteki yönetimin tasarlanma şeklinin, o devletin siyasi kültüründen bağımsız bir yapıda olamayacağını savunmuştur. Ayrıca bürokrasinin, yürütme aracılığıyla anlam kazanan siyasi bir iradenin uygulama aracı olduğunu belirtmiştir. İdari personelin devletin hizmetinde olduğunu ve devletin yönetenlerden ayrı olarak düşünülmesi

gerekliliğini vurgulamıştır. Tarihsel açıdan bakıldığında idarenin siyasi mücadelelerden doğduğunu da belirtmiştir (Demir, 2011a, s. 156).

Bürokrasi-siyaset ilişkisinde aktörlerin üstlendiği görevler ekseninde ideal işleyiş unsurlarından çok ayrı faaliyet gösterdikleri ifade edilmektedir. Bürokrasi ve siyaset arasında görülen sorunların kökeninde bu aktörlerin sahip oldukları farklı güç kaynakları bulunmaktadır. Siyasi otorite tarafından alınan kararları hayata geçiren bürokratin konumu, etkin değil gibi görünse de aslında bürokratin devlet idaresinin işleyişinin bir getirisi olarak pek çok imkânı bulunmaktadır. Öte yandan halkın iradesi ile halkı yönetme görevine sahip olan siyasetçiler, görünenin tersine bürokratlardan daha edilgen bir konumda yer alabilmektedirler (Aksan ve Çelik, 2011, s. 8).

Bürokrasinin siyasete etkisi olduğu kadar siyasetin de bürokrasiye etkisi bulunmaktadır. Bürokrasinin siyaset üzerindeki etkisi özellikle siyasi aktörlerin halkın desteğini alamadığı zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Yüksek oranda halk desteğini alan siyasi aktörlerin olduğu dönemlerde ise bürokrasinin siyaset üzerindeki etkisi zayıf kalmaktadır. Etkinin fazla olduğu dönemlerde, siyasi kararların bürokratikleştiği görülmektedir. Siyasetin bürokratikleşmesi ile birlikte bürokrasi, hedeflemiş olduğu politikaları siyasetçiler aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bu doğrultuda siyasi aktörlerin özgür bir şekilde karar aldıkları düşünülse de karar alma süreçlerinde bürokratların belirlediği sınırlar içerisinde kaldıkları söylenebilmektedir. Bu ilişkinin somutlaştırılmış örneği olarak üst düzey kamu idarecileri ve bakan-bürokrat ilişkisi gösterilmektedir. Siyasetin bürokrasi üzerindeki etkisi de bürokrasinin siyasallaşması olarak ifade edilmektedir. Siyasi otorite güçlü bir halk desteği aldığı zaman bürokrasinin etki alanına büyük ölçüde girmektedir. Böylece siyasi otorite politikasının, bürokrasinin hedefleri arasında yer alması ve bazı siyasi çıkarların kamu çıkarından üstün duruma gelmesi gibi neticelerle sonuçlanmaktadır. Bu durum önemli bürokratik ilkelerin değersizleşmesine neden olmaktadır. Liyakat, adalet gibi kamu yönetimine dair ilkelerin önemsizleşmeye başladığı görülmektedir. Bürokrasi ile siyaset arasında var olan ilişki, her iki aktörün birbirine müdahale etme ve etkileme gücü, sahip oldukları güç kaynaklarına dayanmaktadır. Her iki aktörün sahip olduğu güç kaynakları ile birbirlerine karşı özerk sahalara meydana getirmekte ve bu kaynaklar ile karşılıklı baskı kurulmaktadır (Uçman, 2014, ss.73-80).

Bürokrasinin siyaset karşısında pek çok güç kaynağı bulunmaktadır. En önemli güç kaynağı, uzmanlığa ve bilgiye sahip olmasıdır. Devlet fonksiyonlarının yürütülmesi adına gerekli enformasyonun büyük bir bölümü bürokrasiden sağlanmaktadır. Siyasi otorite bir husus

hakkında karar almak için bürokrasinin sahip olduğu uzmanlık ve bilgiye gerek duymaktadır. Bürokrasinin ikinci güç kaynağı karar alma gücüdür. Bürokrasinin birçok hususta siyasi otoriteden daha hızlı bir şekilde karar aldığı ve uyguladığı görülmektedir. Bürokrasinin siyasi desteği bulunması da güç kaynakları arasında yer almaktadır. Çıkar gruplarının kendi faydaları doğrultusunda bürokrasiyi yönlendirme çabaları bu iki aktör arasında bağlantının oluşmasını sağlamaktadır. Bürokrasinin güç kaynaklarından bir diğeri ise karar alma sürecinde siyasi etkilerden uzak yalnızca uzmanlığın gerekleri doğrultusunda hareket edebilme yetkisidir. Kararların uygulama aşamasında bütün unsurlar üzerinde hakimiyet kurabilen tek güç bürokrasidir. Siyasi otorite karar alma aşamasında dahi bürokratlarına danışarak hareket etmektedir. Kamu planlamasında, ulusal ekonominin düzenlenmesinde veya ulusal politikaların tespitinde bürokrasinin başat rol oynaması da güç kaynakları arasında sıralanmaktadır. Planların entegrasyonunda siyasi otoritenin olumsuz etkisi olacağı düşüncesi nedeniyle bu alanda bürokrasi önemli rol oynamaktadır. Bürokrasinin bir diğere güç kaynağı ise daimî ve istikrarlı statülerinin bulunmasıdır. Siyasi güçler değişebilir ancak bürokrasi, kamu hizmetlerinin sunumunda aksamalar oluşmadan sürekli hizmet etmektedir (Öztürk, 2017, ss.134-145).

Bürokrasinin siyaset karşısında güç kaynağı olduğu gibi siyasi otoritenin de bürokrasi karşısında pek çok güç kaynağı bulunmaktadır. Siyasetin en önemli güç kaynağı, meşru otoriteyi temsil etmesidir. Bürokrasiyi yönetme, denetleme, işletme gibi önemli eylemler siyasi otoritenin elindedir. Siyasetin elinde olan bu güç ise anayasa ve kanunlara dayanmaktadır. Bütçe yapma ve vergi koyma yetkisi siyasetin elindedir. Bürokrasi görevlerini uygulamak ve yürütebilmek için bütçeye ihtiyaç duyar ve siyasi kurumların bu bütçeyi sağlaması adına ikna etme çabası göstermektedir. Siyasi otoritenin bir diğere güç kaynağı ise halktır. Halkı temsil eden siyasi otorite, çeşitli araçlar yoluyla kamuoyunda bürokrasiye karşı etkin bir kazanım sağlayabilir. Siyasi kurumlar, bürokrasi dışında etkin bir bilgi kaynağı oluşturabilir. Geliştirilen bu bilgi kaynakları ve uzman personel kadrolarıyla birlikte bürokrasinin uzmanlık ve bilgi tekeli sona ermiş olmaktadır (Eryılmaz, 2017, ss. 270-271).

2. Başkanlık Sistemi ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi

2.1. Başkanlık Sisteminin Genel Özellikleri

Başkanlık sistemi, en eski yazılı anayasa olarak nitelendirilen 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın onayladığı bir yönetim sistemidir. Parlamenter sistemde olduğu gibi tarihi bir gelişmenin sonucu olmayıp, 1787 yılında toplanan Kurucu Meclisin uzun görüşmeler neticesinde oluşan bir hükümet şeklidir. Başkanlık sistemi oluşturulurken öncelikle doktrini yapılmış daha sonrasında uygulamaya geçilmiştir. Amerika'da 17. Yüzyılda 13 İngiliz sömürge eyaleti kurulmuştur. Bu sömürge eyaletlerinin birlikte hareket ederek, 1774 yılında ilan ettikleri Haklar Beyannamesinde bazı haklarının olduğunu belirtmişlerdir. Bu dönemde olaylar büyüyerek, iç çatışmalar yaşanmıştır. 1776 yılında İstiklal Beyannamesi yayımlayarak, Amerika'da bulunan 13 koloni halkı olaylar nedeniyle istiklallerini ilan edip bağımsız birer devlet haline gelmişlerdir. Sömürge eyaletleri, 1777 yılında bir konfederasyon idaresi ve Kongre kurmuştur. 1787 yılında ise kabul edilen Federal Anayasa ile birlikte başkanlık sistemi kabul edilmiştir (Kuzu, 2015, ss.19-20).

Başkanlık sisteminde yürütme, tek başlıdır. Genel politikanın sorumlusu ve geniş yetki alanına sahip başkan, genel oyla fakat iki dereceli bir seçimle seçilmektedir. Ancak halk tarafından doğrudan seçildiği kabul etmektedir. Başkanı seçmek için seçilen ikinci seçmenler, emredici vekalet uyarınca kendi partilerinin başkan ve başkan yardımcısı adaylarına oy vermektedir. Yürütme yetkisini elinde bulunduran başkan, bu yetkisini direkt olarak kullanabildiği gibi başkan yardımcılarını (sekreterleri) aracılığı ile dolaylı bir şekilde de kullanabilir. Başkanlık sisteminde başkan yardımcılarını, başkanın belirlemiş olduğu politikayı uygulamak ile görevli tutulmaktadır. Başkan yardımcılarının atamaları veya görevden uzaklaştırılmaları, Senato'nun onayı ile başkan tarafından yapılır. Başkan, yürütme yetkisini bir hükümet başkanı ile paylaşmamaktadır. Bu nedenle siyasi ve hukuki yönden yürütmenin asıl yetkilisi başkanıdır. Başkan yardımcılarını, meclis üyesi olamaz ve meclis görüşmelerine katılamazlar. Böylece başkan yardımcılarının, meclise karşı siyasi yönden sorumlulukları bulunmazken, doğrudan başkana karşı sorumludurlar. Başkan, yardımcılarını ile birlikte karar alabilir. Ancak başkan yardımcılarını ile yürütülen toplantılar birer danışma niteliğinde kalmakta çünkü karar alma aşamasında son söz sahibi başkan olmaktadır (Teziç, 2012, ss. 505-506).

Başkan hem devletin hem de hükümetin başıdır. Bu nedenle başkan geniş yetkilere sahiptir. Büyük yetkilerinin yanında önemli görevleri de bulunmaktadır. Siyasi sorumluluğu bulunmayan başkanın cezai sorumluluğu vardır. Kongre meclis soruşturması dışında

başkanının görevine son verememektedir. Başkanın cezai sorumluluğunun işletilebilmesi için Temsilciler Meclisi'nin en az üçte biri tarafından suçlanması gerekmektedir. Vatana ihanet, zimmetine para geçirme gibi ağır suçlar nedeniyle başkanın cezai sorumluluğu işletilebilmektedir. Başkanın siyasi sorumsuzluğu bulunduğu için bu ağır suçlar dışında herhangi bir neden ile başkan azledilememektedir (Tosun ve Tosun, 1999, ss. 62-63). Halkın seçimi ile göreve gelen başkanın, siyasi sorumluluğu yoktur. Başkanlık sisteminde dengeleme ve denetleme sisteminde kongreye verilen yetkiler neticesinde başkanın dolaylı olarak siyasi açıdan denetlediği belirtilmektedir. Başkan, kanunların yürütülmesi ve nizamı oluşturma hususunda yetkilerini tek başına kullanabilmektedir. Kanun yapımı aşamasında doğrudan katılmadığı zamanlarda da bu kanunların uygulamasına dair ayrıntıları belirleme yetkisi bulunmaktadır (Gençcan, 1997, ss.19-20).

Başkanlık sisteminin temelinde güçlü bir yürütme organı bulunmaktadır. Başkan devletin sembolü ve temsilcisidir. Başkan çeşitli çevrelerden gelen ziyaretçileri kabul eder ve resmî törenlere katılır. Başkan, yürütme erkinin tamamını şahsında somutlaştırarak temsil etmektedir. Başkan yürütme gücünü elinde tutar ancak bu yetkiler yalnızca yürütme ile sınırlı tutulmaktadır. Başkan, iç politikayı ana hatlarıyla belirler ve dış politikaya yön verir. Başkan Senato'nun onayı ile milletlerarası antlaşma yapabilir. Başkan, en yüksek askeri komutandır. Bu yetki sembolik değildir. Kongre savaş ilan etme yetkisini elinde bulundursa da silahlı kuvvetlerin nasıl, nerede, ne zaman kullanılacağına dair kararları başkan vermektedir. Başkan bu yetkiyi tek başına kullanmaktadır. Aynı zamanda Senato'nun onayı ile askeri mevkilere atamalar yapma yetkisi de bulunmaktadır (Yanık, 1997, ss.41-43).

Başkanlık sisteminde yasama organı başkanı güvensizlik oyu ile düşüremediği gibi başkan da yasama organını feshedememektedir. Yürütme ve yasama erkleri birbirinin varlıklarını sonlandıramaz. Bunun nedeni olarak başkanlık sisteminin benimsemiş olduğu sert kuvvetler ayrılığı gösterilmektedir. Sert kuvvetler ayrılığı neticesinde yürütme ve yasama erkleri birbirinden bağımsız olarak faaliyet göstermektedir. Bu durumun bir diğer sonucu olarak, aynı kişinin aynı anda hem yürütme hem de yasama organında yer almaması gösterilebilir. Her iki erk arasında görülen mutlak ayrılık, yürütme organının yasama organının çalışmalarına müdahale etmemesini sağlamaktadır. Başkan ve sekreterler, yasama organının toplantılarına katılamaz ve fikir beyan edemezler. Başkan, kanun teklif edemez (Gözler, 2012, s. 234).

Yasama organı olan Kongre, Senato ve Temsilciler Meclisi şeklinde iki meclisten oluşmaktadır. Kongre'nin yetki alanı yasama ile sınırlıdır. Yasa yapma yetkisi Temsilciler Meclisi ile Senato'nun anlaşması ile gerçekleşmektedir. Temsilciler Meclisi, mali yönlü yasaların önerisini yapmaktadır. Senato ise Temsilciler Meclisi tarafından verilen mali nitelikli yasa tasarılarının onaylanıp onaylanmamasında tamamen serbesttir. Temsilciler Meclisi, şartlar karşılandığı takdirde devlet başkanını seçmektedir. Başkanlık seçiminde adayların ikinci seçmenlerin mutlak oy çoğunluğunu sağlayamaması neticesinde, Temsilciler Meclisi en yüksek oyu alan adaylar arasında başkanı seçer (Tosun ve Tosun, 1999, ss. 67-69). Senato'nun, başkanın atadığı bakanların ve üst düzey kamu görevlilerinin atamalarını onaylama yetkisi bulunmaktadır. Aynı zamanda Senato'nun sahip olduğu yetkiler arasında ikinci seçmenlerin seçememesi durumunda en fazla oyu alan iki aday arasından başkan yardımcısı seçme ve başkanın yaptığı anlaşmaları çoğunluk ile onaylama yetkileri de yer almaktadır (Kuzu, 2015, s. 35).

2.2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Genel Özellikleri

Türkiye, parlamenter sistemi benimsediği dönemde yaşamış olduğu yönetsel krizler nedeniyle alternatif hükümet sistemi arayışına girmiştir. Türkiye'de hükümet sisteminden kaynaklı yaşanan kaos döngüsüne dair pek çok değişiklik gerçekleşmiş ancak Özal'dan sonra her cumhurbaşkanı döneminde mevcut hükümet sisteminin doğurduğu sorunlar hep tartışılmalıdır. Bilhassa 2007 senesinde cumhurbaşkanı seçimi sırasında yaşanan problemler ve Anayasa Mahkemesi'nin "367 Kararı" yürütme organında tikanıkların yaşanmasına neden olmuştur. Bu olaylar akabinde öncelikle toplanma ve karar yeter sayısı için anayasa değişikliği kararı alınmış ve cumhurbaşkanının seçilme usulünde değişiklikler yapılmıştır. 2014 senesinde gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçiminde Recep Tayyip Erdoğan halk tarafından seçilmiş ilk cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir (Akıncı, 2019, s. 50). Türkiye'de 2011 seçimlerinden sonra yeni anayasa konusu üzerinde somut adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Uzlaşma Komisyonu kurulmuş ancak yeni bir anayasa hazırlanamamıştır. 1 Kasım 2015 seçimleri akabinde yeni anayasa yapma umutları, Komisyonun üçüncü toplantısında dağılması ile birlikte sona ermiştir. Ancak 15 Temmuz darbe girişiminin ardından tekrar yeni anayasa çalışmaları başlamıştır. Bu doğrultuda somut adımlar atılmış ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Devlet Bahçeli'den büyük destek görmüştür. AK Parti harekete geçerek, başkanlık sistemini içeren Anayasa değişikliği önerisini hazırlamıştır. AK Parti ile MHP arasındaki müzakereler neticesinde meydana getirilen 22 maddelik Anayasa değişikliği teklifi TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Anayasa değişikliği teklifinin temel gayesi ise saf bir

parlamentar sistem niteliği taşımayan 1982 Anayasası'ndaki yapının sona erdirilmesi ve başkanlık sistemine geçilmesi olarak ifade edilmektedir. Teklifin sunulmasındaki temel gerekçelerinde mevcut yönetsel sistemin istikrarlı bir yapı sağlamadığı ve iktidar üzerinde bürokratik vesayet olduğu belirtilmiştir. Teklifin başkanlık sisteminin temel niteliklerini taşıdığı ancak yürütmenin başı olarak Başkan yerine Cumhurbaşkanı ifadesi kullanıldığı görülmektedir. Teklifte yürütme tek başlı, doğrudan halk tarafından seçildiği, Cumhurbaşkanı ve TBMM'ye karşılıklı olarak görevden alma imkânı tanındığı belirtilmiştir (SETA, 2016, ss.5-6).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin öncelikle yönetsel krizlere son verilmesi, toplumsal ve siyasi kutuplaşmaların azaltılması, demokrasinin benimsenmesi, işlevsiz yapıda olan bürokrasinin etkin hale getirilmesi ve her türlü vesayete karşı mücadele edilmesi yönünde hedefleri bulunduğu belirtilmektedir. Yeni sistem, başkanlık sistemi veya Türk tipi başkanlık sistemi gibi adlarla ifade edilse de Türkiye'nin sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve demokratik anlayışının bir ürünü olarak meydana gelmiştir. Bu nedenle yeni sistemin ABD tipi veya Latin Amerika ülkelerinde uygulanan başkanlık sistemi ile aynı tarzda olduğu düşünülemez (Akıncı, 2019, s. 51).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile birlikte hayata geçirilen yeniliklerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: Yürütme organı tek başlı olup, yürütme organının sahip olduğu yetki ve görevler cumhurbaşkanı şahsında toplanmaktadır. Cumhurbaşkanının partisiyle olan bağı devam etmektedir. Cumhurbaşkanı yasamadan bağımsız bir şekilde cumhurbaşkanı yardımcılarını, bakanları ve üst düzey bürokratları atama yetkisi bulunmaktadır. Yürütme organının cezai ve siyasi sorumluluğu bulunmaktadır. Yasama faaliyetleri, yürütmeden bağımsız meclis tarafından gerçekleştirilmektedir. Yasama ve yürütme organlarının her birisi seçimlerin yenilenmesi kararını alabilmektedir. Yasama ve yürütme organlarının seçimleri birlikte aynı gün gerçekleştirilmektedir. Seçmen, yasama ve yürütme erklerini doğrudan seçmektedir. Yürütme organı, vesayet odaklarını engelleyerek demokrasinin benimsenmesini sağlamaktadır (Eren ve Akıncı, 2018, ss. 49-50). Parlamenter sistemde yürütmenin meclise karşı sorumlu olması neticesinde uygulanan gensoru mekanizması Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde terk edilmiş ve cumhurbaşkanının sorumluluğun halka karşı olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde, parlamenter sistemde yetkili ancak sorumsuz cumhurbaşkanının yerine hem siyaseten hem de diğer hususlarda sorumlu olması öngörülmüştür (Güler, 2018, s.312).

Cumhurbaşkanının yetki, görev, nitelikleri, seçimi ve diğer hususlar Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 8, 101, 104, 105 ve 106'ncı maddelerinde ifade edilmektedir. Cumhurbaşkanının yürütme yetkisi ve görevi Anayasanın 8. maddesinde şu şekilde yer verilmektedir: Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı tarafından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir. Anayasanın 101. maddesinde Cumhurbaşkanının kırk yaşını doldurmuş, yükseköğrenim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından, doğrudan halk tarafından seçileceği yer almaktadır. Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir. Genel oyla yapılacak seçimde, geçerli oyların salt çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir. İlk oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamayı izleyen ikinci pazar günü ikinci oylama yapılır. Bu oylamaya, ilk oylamada en çok oy almış iki aday katılır ve geçerli oyların çoğunluğunu alan aday, Cumhurbaşkanı seçilir. Anayasanın 104. maddesinde yer alan Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ise kısaca şu şekilde belirtilebilir: Cumhurbaşkanı devletin olup, yürütme yetkisine sahiptir. Cumhurbaşkanı, devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk Milletinin birliğini temsil eder. Kanunları yayımlar. Kanunları tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderir. Cumhurbaşkanı yardımcılarını atar ve görevlerine son verir. Üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler. Milletlerarası Andlaşmaları onaylar ve yayımlar. Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunar. Milli güvenlik politikalarını belirler ve gerekli tedbirleri alır. TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil eder. Anayasanın 105. maddesinde Cumhurbaşkanı hakkında, bir suç işlediği iddiasıyla TBMM üye tam sayısının salt çoğunluğunun vereceği önergeyle soruşturma açılması istenebileceği yer almaktadır. Anayasanın 106. maddesinde ise Cumhurbaşkanı, seçildikten sonra bir veya daha fazla Cumhurbaşkanı yardımcısı atayabilir, Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşalması halinde, kırk beş gün içinde Cumhurbaşkanı seçimi yapılabilir ve Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanları, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip olanlar arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınır ifadelerine yer verilmektedir.

Yeni sistem ile Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı, Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde ifade edildiği gibi Cumhurbaşkanlığı makamı, Cumhurbaşkanı Yardımcıları, İdari İşler Başkanlığı, Bakanlıklar, Politika Kurulları ve Ofislerden meydana gelmektedir. Cumhurbaşkanlığı teşkilatında yer alan Cumhurbaşkanlığı Ofisleri Dijital Dönüşüm Ofisi, Finans Ofisi, İnsan Kaynakları Ofisi ve Yatırım Ofisi olmak üzere dört farklı alandaki ofisi kapsamaktadır. Ofisler

Cumhurbaşkanlığına bağlı, özel bütçeli, idari ve mali özelliği bulunan ve kamu tüzel kişiliğine haiz yapılardır. Bir diğer oluşum ise dokuz farklı alanda kurulan Cumhurbaşkanlığı Politika Kurullarıdır. Yeni sistemde Başbakanlığın kapatılması, bazı bakanlıklarının kaldırılması, bazı bakanlıklarının da birleştirilmesi sonucunda 24 olan bakanlık sayısı 16'ya düşürülerek yeni bir yapılanma getirilmiştir (Özer, vd. 2019, ss. 218-219). Bakanlıkların yeni sistemdeki konumuyla birlikte müsteşarlık makamı kaldırılmış ve idari işler başkanlığı yürütme erkinde önemli bir konuma yükselmiştir. Ayrıca bu makamın, ABD'de başkana en yakın isimlerden olan Beyaz Saray Sekreteri ile aynı niteliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır (Küçük, 2020, s. 49).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütme ve yasama arasında sert ayrılık uygulanmaktadır. Bakan ve başkan yardımcısı olarak atanan milletvekilleri, görevlerinden istifa etmek zorundadır. Yürütme ve yasama arasında personel ve görev ayrılığı ortaya konulmuşken, yargı bağımsızlığı yönünden aynı durum söz konusu olduğu söylenememektedir. Cumhurbaşkanı Hakimler ve Savcılar Kurulu üyelerinin dördünü bizzat atamakta, Adalet Bakanı bu kurulun başkanlığını yürütmekte ve Adalet Bakanlığı Müsteşarı bu kurula doğal üye olarak katılmaktadır. Geriye kalan yedi üye ise meclis tarafından atanmaktadır. Bu durumda Cumhurbaşkanının partisi ile mecliste çoğunluğu sağlayan parti aynı olursa Kurul üyelerinin büyük çoğunluğunun siyasi iktidarın tercih ettiği isimlerden meydana gelebileceği söylenebilir (Öztürk, 2019, s. 61).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde yürütme organı yapısal açıdan tek kişiden oluşmaktadır. Yürütme faaliyetlerinin yerine getirilmesi aşamasında ise Cumhurbaşkanı tarafından görevlendirilen yardımcıları, bakanlar ve üst düzey yöneticiler ön plana çıkmaktadır. Sistemde yürütmenin başında bulunan Cumhurbaşkanına, kadrosunu tamamen kendi isteği doğrultusunda belirlemesi yetkisi tanınmıştır. Halkın iradesi ile seçilen cumhurbaşkanına tanınan bu imkân devlet idaresinde istikrarın ve başarının sağlanması adına gerekli görülmektedir (Aydoğdu, 2019, s. 87). Yeni sistemde yasamanın üstünlüğü kabul görmeye birlikte, yürütmenin etkisi daha fazla ön plana çıkmaktadır. Öncelikle, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların atamasında, meclis onayı şartı öngörülmemiştir. Yeni sistemde cumhurbaşkanı ile birlikte seçim yolu ile göreve gelen bir yardımcılık makamının olmadığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı yardımcılarının doğrudan Cumhurbaşkanı atamasına dayanıyor olması ile özel statülü bir yürütme otoritesinin sağlandığı görülmektedir (Alkan, 2018, s.145).

Yeni sistemin etkin işleyişi yönünden, otorite ve yetkinin iyi dağıtılması, farklı sektörlerin siyasi otorite karşısında özerkliğini sağlaması, hukuk devleti ilkelerinin

benimseniyor olması, seçim barajının düşürülmesi ve demokratik bir yapılanmanın sağlanması önem arz etmektedir. Bu yapıda idarenin etkinliği, istikrarı, temsilde adalet, güçler dengesi gibi önemli etmenlerin daha kolay bir şekilde sağlanabildiği görülmektedir. Ayrıca meclisin yürütme üzerinde gücünü azaltacak ve teftişini de dengelemeye katkı sağlayabilecektir. Atamalar ve kararnamelerin meclisin onayı olmadan uygulamaya geçirebilecek yeni sistemde, kanun yapma ve gündem belirleme gücü zayıflamış bir parlamento ortaya çıkmaktadır. Meclisin özgürlükleri ve çoğulculuğu koruma yönünden de kendini daha güçsüz bir konuma gelecektir. Bu durumda siyasi veya toplumsal azınlıkların dışlanması ve otoriter idari yapıya yönelme olasılığı yükselecektir (Gül, vd. 2017, s.118).Yeni sistem siyasi ve hukuki açıdan pek çok değişikliği beraberinde getirmesiyle birlikte bürokrasinin rasyonel, etkin ve verimli yönetilmesi adına önemli adımların atıldığı da görülmektedir (Çalışkan ve Önder, 2017, s. 578).

3. Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemlerinde Bürokrasi- Siyaset İlişkisi

3.1. Başkanlık Sisteminde Bürokrasi- Siyaset İlişkisi

Başkanlık sistemini uygulayan en iyi örnek ABD'dir. Amerikan bürokrasisi ile siyaseti arasındaki ilişkinin ele alınıp değerlendirmesi neticesinde başkanlık sisteminde görülen bürokrasi- siyaset ilişkisi de ortaya konulmuş olacaktır. Amerikan bürokrasisinin siyaset ile ilişkisi incelendiğinde geçmişte uygulanan "*spoil sistem*" nedeniyle, siyasete karşı önemli ölçüde güçsüz durumda olduğu belirtilmektedir (Tataroğlu, 2016, s. 77). Günümüzde ise bu sistem terk edilerek, liyakat sistemi benimsenmektedir. Liyakat sistemi ile kamu personel sistemi kariyer ve daimî bir yapıya sahip olmuştur. ABD'de seçimi kazanan yeni başkan göreve geldiği vakit yalnızca birkaç bakanı atamakla kalmayarak, kamu görevlileri açısından da bir değişime gitmektedir. Bu durumun yeni başkanın yürütme üzerindeki etkinliğini artırdığı yönünde düşünceler hakimdir. Yönetimin değişmesiyle birlikte yaklaşık üç bin kişinin görevini bıraktığı ifade edilmektedir. Görevi bırakan kişilerin büyük çoğunluğu yeni başkan ile göreve devam etmemeyi uygun bulmaktadır. Bu durumun ise siyasi aktörler ile bürokratların uyumlu bir şekilde çalışmalarını sağladığı ve böylece etkinliğin ve verimliliğin artacağı savunulmaktadır (Özer ve Özmen, 2017, s. 27).

Amerikan sistemine göre iki tür kamu görevlisi vardır. Bunlardan ilki sınıflandırılmış veya daimî hizmetlerdir. Bu görevlere personel alımında liyakat ilkesi uygulanarak, atamalarda ve yükselme işlemlerinde siyaset etkin değildir. İkinci tür ise sınıflandırma dışında yer alan istisnai görevlilerdir. Bu tür kamu görevlileri politika belirleme aşamasına dahil olan, güven

pozisyonlarından meydana gelen ve siyasal tercihli atamalar ile göreve gelen üst düzey yöneticilerdir (Belet, 2008, s. 62).

ABD’de yürütme erkinde üst düzey yönetici atama sorumluluğu Başkan ve Kongre arasında paylaştırılmıştır. Üst düzey yönetici atama işlemlerinde öncelikle Başkan potansiyel kişiyi seçerek aday göstermekte, Kongre ise adayı değerlendirmekte ve onay verilirse Başkan da resmi atamayı gerçekleştirmektedir (Sobacı ve Köseoğlu, 2018, s. 27). Başkanlık sisteminde kamu personelinin sadakati, sadece iktidar partisine ve başkana değil, ayrıca meclise karşı da bulunmaktadır. Meclis, bütçe görüşmelerinde kamu personelini değerlendirmektedir. Hatta parlamenter sistemde bürokratların siyasi aktörlere karşı “*Yes, Minister:Emret Bakanım*” ifadesinin kullanıldığı belirtilirken, başkanlık sisteminde ise bürokratların “*Yes, Congressman: Emret Kongre üyesi*” ifadesini kullandığı vurgulanmıştır. Başkanlık sisteminde üst düzey kamu görevlilerinin sorumluluğu, farklı şekillerde sağlanmaktadır. Kamu yöneticileri, bakanlık içindeki üstlerine karşı sorumlu ve üstler vasıtasıyla da başkana karşı sorumluluk taşırlar. Aynı zamanda doğrudan Kongredeki komitelere ve alt komisyonlara karşı sorumlulukları bulunmaktadır (Eryılmaz, 2013, ss. 131-132).

Federal düzeyde atama yetkisi başkanın elindedir. Ancak atama yaparken Senato’nun onayını alması gerekmektedir. Bu durumda da başkan, Senato’nun onayını alabilecek isimleri göreve getirmiş olmaktadır. Başkanın sahip olduğu üst düzey yöneticileri atama yetkisi ile birlikte federal devletin idari politikalarına şekil vermektedir. Senato’nun bu aşamada sahip olduğu temel rol ise başkanın önerdiği kişileri onaylama veya onaylamama şeklindedir. Anayasa atama hususunda başkana açık ve net bir şekilde yetki vermesine rağmen görevden alma hususunda net bir düzenleme yoktur (Öztürk, 2018, s. 214).

Başarılı bir başkanlık için politika danışmanlığı ve uygulaması aşamasında donanımlı kişilerin mevcudiyetinin sağlanması gerekmektedir. Başkanın nitelikli bir takıma sahip olması politikaların amacına uygun bir şekilde gerçekleşmesi açısından önem arz etmektedir. Üst düzey yöneticilerin kamuoyunda bilgili ve kabiliyetli olarak değerlendirilirse idarenin önerilerine destek artabilir. Üst düzey yöneticiler başkanın yönetiminin sembolleri olarak nitelendirilir. Böylece başkanın en önemli kararları arasında üst düzey yönetici atama kararları da yer almaktadır (Riddlesperger and King, 1986, s. 691).

ABD’de bürokrasinin siyaset tarafından kontrol altında tutulması geçmişten günümüze gelen bir temel yapıdır. Bu nedenle bürokrasinin kontrol altında olması önemli bir düşüncedir. Bürokrasini kontrolünde meydana gelebilecek bir eksiklik nedeniyle bürokratik bir iktidar şekli

oluşacağı kaygısı genel kabul görmektedir. Siyasetin bürokrasi üzerinde kontrolünün olmadığı zaman bürokrasi, Kongre ve başkanın yönergelerini göz ardı ederek, kendi kuralları dışında başka bir norma karşı sorumluluk duymayacağı vurgulanmıştır. Bürokrasi bu yapıya dönüşür ise vatandaşları da hizmet sunulan efendiler değil, yönetilecek bir nesne olarak görülmeye başlanacaktır. Bürokrasinin Kongre tarafından kontrolü, bürokratik yapıların vatandaşa karşı daha fazla sorumlu hizmet üretmesi için şekillenmiştir (Tataroğlu, 2006, ss. 104-105). Kongre, meclislerinde bulunan komisyonlar vasıtasıyla bürokrasinin yürüttüğü hizmetleri denetler. Bu denetimin amacı ise hizmetlerin etkinliğini ortaya koymak olduğu belirtilmektedir (Tosun ve Tosun, 1999, s. 69). Bürokrasi üzerinde mevcut olan Kongre'nin kontrolü üç anlama dayanmaktadır. Öncelikle Kongre, bürokrasiyi kendi uzantısı olan bir yapı olarak görürken, işin asıl sahibi ise kendisi olduğunu düşünmektedir. İkinci olarak bürokrasinin işlemlerinde meydana gelebilecek bir yanlış uygulamadan haberdar olduğunda müdahale edebilme yetkisi bulunmaktadır. Son olarak ise Kongre, bürokrasinin yapısal koşullarını yasama işlemleri ile ortaya koyar ve devamlılığı sağlamaktadır. Ancak Kongre'nin bürokrasi üzerinde sonsuz kontrol hakkına sahip olmadığı belirtilmesi gerekmektedir. Zamanla Kongre'nin sahip olduğu bu yetkisinde zayıflama gözlenmektedir (Tataroğlu, 2006, s.106).

Başkanlık sisteminde bürokrasinin denetlenmesi hususunda iki kurumun rekabet halinde olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle bürokrasi, Kongre ve başkana karşı sorumlu olmakta ve denetime tabi tutulmaktadır. Bu yapı bürokrasi siyaset ilişki yönünden incelendiğinde bürokrasiye bir kurumu diğer kuruma karşı kullanma olanağı sunması dışında daimî ve uzun süreli faydalar sağlama hususunda yetersiz kalmaktadır (Belet, 2008, s. 64).

ABD'de başkanın kamu yönetimi üzerindeki denetim mekanizması, kamu görevlilerinin eylemlerini, seçilmiş başkanın makamı vasıtasıyla halka karşı sorumlu tutulması şeklinde düzenlenmiştir. Başkanlık; bütçedeki belirleyici rolü, reorganizasyon yetkisi, kumanda gücü, liderlik vb. uygulamalarla, bürokrasiyi başkanın denetimi altına alma veya bürokrasiyi bu isteklerin yerine getirilmesi için motive etme imkanına sahiptir. Fayda-maliyet analizleri veya rasyonelleşmiş bütçe sistemleri olarak yapılan reformlar, bürokratik yeteneği artırma teknikleri olarak sunulmasına rağmen, gerçekte genellikle başkanlık kontrol gücünü arttırmaya yarayan yöntemlerdir. Bürokrasi üzerindeki başkanlık kontrolünün düğüm noktası, onun idaresinde yer alan bütün bürokratik eylemlerden sorumlu tutulmasıdır. Seçilmiş başkanın kamu bürokrasisinin tümüne egemen olması iradesi açıkça ortaya konmuş olsa da Amerikan kamuoyunda, başkanlığın bürokratik direniş ve hantallığa karşı mücadelesini yetersiz bulan değerlendirmeler sıklıkla duyulmaktadır. Günümüz ABD başkanları, kendi başkanlık alanlarına

giren bütün bürokratik işlem ve eylemler üzerinde yetkili değildir. Onların bürokrasiyi daha fazla denetim altına alma ve verimli hale getirme çabaları, azalarak da olsa devam etme eğilimindedir (Tataroğlu, 2016, ss.79-80). Aynı zamanda başkanlık sisteminde başkanın bürokrasi üzerindeki etkisi daima aynı düzeyde seyretmemektedir. Başkanın sahip olduğu güce göre bürokrasi üzerindeki etkisinin değiştiği görülmektedir. Amerikan sisteminde güçlü liderlerin olduğu dönemlerde bürokrasinin de güçlü ve etkili olduğu belirtilmektedir (Öztürk, 2018, ss. 223-226).

Amerikan siyasi sisteminde siyasi atamaların en etkin bürokratik denetim yapısı olduğu kabul görmektedir. Bu sistemin bütçe kısıntıları, meclis uygulamaları, meclisten iletilen mesajlar ve kamunun yeniden yapılanması gibi klasik usullere göre daha etkili olduğu belirtilmektedir. Seçilmiş otoriteler, bürokratik davranışı programlı metotlar ile biçimlendirebilirler. 1978 tarihli Kamu Hizmeti Reform Yasası'nda devlet başkanının üst düzey kamu yöneticilerini kendi politikasına uygun olarak seçebileceği yer almaktadır. Aynı zamanda bürokratik süreci hafifletme amacıyla başka kurumlara transfer yapma veya iş yükünü azaltma gibi işlemler de yapılabilmektedir. Bu yasa ile birlikte devlet başkanının bürokrasiyi kontrol etmek için siyasi atamalar yapmasının yolu açılmıştır. Siyasi açıdan tarafsız ve bağımsız kamu görevlileri kavramının, yüz yıllık bir geçmişi bulunmakta ve siyasi yönden sadakatli kamu görevlileri talebi çok daha eski ve güçlü bir düşünce yapısı sunmaktadır. Yürütme erki kendi programlarının uygulanması adına kendilerine uygun olan kamu görevlilerini göreve getirirler. Görevden alma veya atama işlemleri, siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki kontrol mekanizmasıdır. Böylece ideoloji ve sadakat, diğer unsurlardan daha öncelikli bir hale gelmektedir (Demir, 2011b, s.80).

3.2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Bürokrasi- Siyaset İlişkisi

Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi öncesinde bürokrasinin konumu, uygulayıcı rolünün çok ötesindedir. Yeni sistemden önce kamu politikalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında bürokrasi etkili bir konumdadır. Bürokrasi, siyasi otoriteye rağmen ayrı iktidar gücü kullanan bir konuma gelmiştir. Yeni sistem ile birlikte Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan bürokratik yönetim geleneğinde değişim ve dönüşüm yapılması öngörülmektedir (Kırışik ve Öztürk, 2020, s. 179). Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan eski hükümet sisteminin geçmişine bakıldığında 1980 yılı itibarıyla yürütme erki güçlendirilmiş olsa dahi bürokrasinin sahip olduğu gücü tam anlamıyla kıramadığı görülmektedir. Yeni hükümet sistemi ile bürokrasinin hizmet sunumunda görevden kaçınabilme yollarının ve

sorumluluktan kaçılması için sunulan gerekçelerin minimuma indirilmesi amaçlanmaktadır (Kutlu ve Kahraman, 2017, s.18). Türkiye'nin siyasi tarihi ele alındığında bilhassa koalisyonlu yılların getirdiği kadrolaşma sistemi Türk bürokrasisi yapısında üst düzey yöneticilerin atamalarında siyasi otoritenin kendi ideolojilerini benimseyen isimleri seçtiği atama usulünün uygulandığı görülmektedir. Bu durum siyaset ile bürokrasi arasında yakınlık veya zıtlık bağlamında ilişkilerin olduğunu göstermektedir (Esen ve Kalağan, 2020, s. 273).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile birlikte demokratikleşme adı altında “*gardiyen bürokrasi*” niteliğinde ve siyasi otoriteye dayanan bürokratik yapının dönüşümü adına önemli adımlar atılması hedeflenmiştir. Bu adımlar bürokrasi ve siyasi otorite arasındaki dikey işlevsel farklılaşmayı benimseyen bir zihniyet dönüşümünü kapsamaktadır. Yeni sistemle birlikte yayımlanan kararnameleler, bürokrasinin daha etkin faaliyet göstermesi için kullanılan önemli araçlar olarak görülmektedir (Sobacı, 2018).

Türkiye’de etkin, verimli ve daha denetlenebilir bir bürokratik yapının sağlanması için gerekli olan yönetsel sistemin başkanlık sistemi olduğu yönünde tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu tartışmalar neticesinde Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi hayata geçirilmiştir. Yeni sistemin başkanlık sistemi ile benzer niteliklere sahip olmasıyla birlikte bürokrasiyi daha verimli hale dönüştürme ve etkin denetiminin sağlanabilmesi için gerekli olan yapıyı oluşturduğu düşünülmektedir. Ayrıca yeni sistemde kamu politikalarının oluşturulmasında bürokratik oligarşinin engellenmesi için önemli adımların atıldığı belirtilmektedir (Akman, 2019, ss.43-44). Bilhassa Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın sıkça askeri, yargı ve sivil bürokrasiden rahatsızlığını dile getirdiği bilinmektedir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, siyaset bürokrasi ilişkisine değinerek bürokratik yapılanmada görülen bozulmalara ve siyasallaşmış bürokrasiye son verilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda yeni sistemde, bürokraside üst düzey yönetici atamalarının usul, ilke ve kuralları Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile düzenlenmiştir (Esen ve Kalağan, 2020, s.273).

Yeni sistemde cumhurbaşkanı eğitim, sağlık, ekonomi ve tarım gibi pek çok konuda kamu politikalarını kabinesinin katkıları ile ve bizzat atadığı üst düzey kamu görevlileri eliyle politikaların gerçekleşmesini takip edecektir. Türkiye’de üst düzey kamu görevlilerinin yalnızca kamu politikalarının uygulamasında değil politikaların oluşturulmasında katkı sağladığı göz önünde bulundurulduğunda, üst düzey yöneticilerin yönetsel ve hukuki sorumluluklarının dışında belirlenen hedeflere ulaşma yönünden de cumhurbaşkanına karşı sorumlu olduğu görülmektedir (Sobacı ve Köseoğlu, 2018, ss. 43-44).

Yeni sistemde üst düzey kamu görevlilerinin kadro oluşturma aşamasında yasa yerine Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri geçerli olmaktadır. 3 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile cumhurbaşkanı ile gelip cumhurbaşkanı ile gidecek olan üst kademe kamu yöneticileri belirlenmiştir. Kararnamede yer alan I Sayılı Cetvel’de bulunanların görev süresi cumhurbaşkanının süresi ile sınırlı tutulmakta ve listede bulunan kadrolara cumhurbaşkanı doğrudan atama yapmaktadır. Bu cetvelde yer alanlara örnek verilirse; Diyanet İşleri Başkanı, MİT Başkanı, TOKİ Başkanı, Cumhurbaşkanlığı Ofis Başkanları, SGK Başkanı, Valiler, Büyükelçiler, Bakan Yardımcıları, Gelir İdaresi Başkanı, Bakanlıkların Teftiş Kurulu, Denetim Hizmetleri Başkanları ile Diğer Kurul Başkanları, Genel Müdürler vb. II Sayılı Cetvel’de yer alanların atanmaları ise doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından yapılmamaktadır. Başka merciler tarafından yapılan atamalar Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmaktadır. Bu cetvelde yer alanlara örnek verilirse; TOKİ Başkan Yardımcıları, Sayıştay Savcıları, Genel Müdür Yardımcıları, Bakanlık Daire Başkanları, Polis Akademisi Başkanı, Bakanlık Müfettişleri, I. Hukuk Müşavirleri, Vali Yardımcıları ve Kaymakamlar vb. (Resmî Gazete, 2018, Sayı 30474).

Türkiye’de uzun süre devam eden parlamenter sistemde güçler ayrılığının net bir şekilde olmaması ve her daim güçlü bir iktidarın kurulamaması nedeniyle bürokrasi, devlet idaresinde kendine daha fazla alan açmıştır. Aynı zamanda toplum ve bürokrasi üzerinde gerçek anlamda kontrol oluşturabilecek siyasi otoritenin, liderlik niteliklerine barındırmadaki eksiklikler de sistemin olumsuz yönleri olarak nitelendirilmektedir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte tam güçler ayrılığı olması ve yürütmenin tek elde toplanması neticesinde bürokrasinin bir bütün olarak kontrol edilmesi sağlanmaktadır. Kamu politikalarının oluşturulması ve yürütülmesinde komuta birliğinin sağlanması ile Cumhurbaşkanının bürokrasiye dair söylem ve mesajları önemli bir yere sahip olmaktadır. Bu mesaj ve söylemlere örnek verilecek olunursa; Cumhurbaşkanının 29 Mart 2017 tarihinde şehirleşmede dikey mimari yerine yatay mimari getirilmelidir ifadesi neticesinde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı yönetmelikle düzenleme yapıldı, cumhurbaşkanı tarafından 22 Ağustos 2017 tarihinde İl Sağlık yapılanmasında artan bürokrasi ve kadrolaşma nedeniyle yeniden yapılanması gerektiği belirtildikten sonra Sağlık Bakanlığı’nda KHK ile düzenleme yapıldı, aynı şekilde 17 Kasım 2019 tarihinde kamuda görev alan ve sosyal güvencesi bulunmayan sözleşmeli personelin sorunun çözülmesi gerektiği belirtildikten sonra Bakanlıklar konu ile ilgili kararname yayımlamıştır. Cumhurbaşkanının söylemlerinin genel anlamda toplumun uzun süre rahatsızlık duyduğu ancak bürokrasi tarafından çözüme kavuşturulmayan konular olduğu söylenebilir. Cumhurbaşkanının söylem ve mesajlarının bürokrasi sahasında hemen

karşılık bulmasının nedeni ise yeni sistemin yürütme üzerindeki etkisinin fazla olduğunun göstergesidir (İzci ve Atmaca, 2019, ss.4529- 4531).

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte Bakanlar Kurulu kaldırıldığı için bürokrasinin denetimi yetkisi Cumhurbaşkanına ait olmaktadır. Sistemde en üst yönetici Cumhurbaşkanıdır ve bürokrasiye dair yapılan bütün harcamaların ekonomik, verimli ve etkin olup olmadığı Cumhurbaşkanı tarafından incelenmektedir. Yeni sistemde tüm üniversiteler ve yerel yönetimleri de kapsayan kamu kurumlarını tümünde iş birliğiyle ve yetkili üst kurul işleyişiyle İç Denetim Koordinasyon Kurulu Cumhurbaşkanı'na bağlanmıştır. Bu durum Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun öngördüğü iç denetimin tüm kamu kurumlarında etkin bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktır (Akbulut ve Kaş, 2018, ss.85-86). Yeni sistemde kamu personel sisteminde yapılan değişiklikler önemli bir yere sahiptir. Bilhassa bu konuda Cumhurbaşkanına tanınan yetkiler önem arz etmektedir. Sistemin en etkili yönlerinden biri bürokrasinin kontrol altına alınması olarak değerlendirilmektedir. Güçlü bir yürütme organı ile bürokrasinin daha etkin bir şekilde denetim altına alındığı belirtilmektedir (Turan, 2018, s.78).

Başkanlık sisteminde başkan, yaklaşık yirmi bin orta ve üst düzey bürokratu atamakta ve yüksek sayıda personele sahip bürokrasinin etkin çalışabilmesi için önemli yetkiler kullanmaktadır. Bu yetki içinde atananlar başkanın görev süresiyle eş zamanlı olarak görevli olmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'de de üst düzey bürokratların Cumhurbaşkanı ile birlikte değişmesi, bürokrasi açısından etkinliği sağlayacak bir unsur olarak görülmektedir. Ancak üst düzey bürokratların statü yönünden sözleşmeli birer personel olarak atanmasının tartışılır bir yönünün olduğu da ifade edilmektedir. Yeni sistemde bürokrasinin daha verimli ve etkin bir şekilde faaliyet göstermesi noktasında önem arz etmektedir. Cumhurbaşkanınının hem tek başına seçilen hem de güçlü bir liderlik figürü sergilemesi ile bürokrasi gün geçtikçe güçlü bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır (Kutlu ve Kahraman, 2017, ss. 21-22).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi yönetim açısından ele alındığında partili anlamda siyasi kimlikli Cumhurbaşkanı etrafında toplanan bir kamu bürokrasisi oluşturulduğu görülmektedir. Bu yapı yalnızca merkezi teşkilatta kurulmamıştır. Hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşları, uzmanlık kurumları olarak ayrı kamu tüzel kişilikleri bulunsa da işlevsel açıdan Cumhurbaşkanlığına bağlanmışlardır (Zengin, 2019, s. 21).

Yeni sistemle birlikte değişen bürokrasi ve siyaset ile olan ilişkisi üzerine farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Yeni sistemin cumhurbaşkanına fazla yetki tanınması neticesinde bürokratik vesayet değil, bürokraside siyasallaşmanın ortaya çıkacağı ifade

edilmektedir. Bürokratik vesayet gibi olumsuz sonuçlar doğurabilecek olan bu durum, siyasi otoritenin bürokrasi üzerinde kurduğu baskıdır. Bu doğrultuda yönetimin kişiselleşmesi yönünde endişeler ifade edilmektedir (Mercimek, 2018, ss.145-146). Yeni sistemde cumhurbaşkanı, atamaların çoğunluğunu bizzat gerçekleştirmektedir. Bu durum neticesinde cumhurbaşkanı tarafından atanan isimlerin kendilerini farklı bir yerde görmelerine neden olabilmektedir. Ayrıca partili cumhurbaşkanı tarafından atananların kendilerini cumhurbaşkanına ve halka karşı sorumlu hissetmeleri gibi partiye karşı da sorumlu hissetmesine yol açacaktır. Yeni sistemde bürokratik oligarşinin engellenmesi için önemli adımlar atıldığı yönünde genel bir değerlendirme olmasına rağmen halkın gözünde atamaların siyasi olduğu düşünülecek ve bürokratik oligarşiye zemin hazırlayacaktır (Atmaca ve Günay, 2020, s.207). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte özelde üst düzey kamu yöneticilerinin olması ve atamalarının halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı tarafından gerçekleşmesi sonucunda bürokrasi, siyasetin tam merkezinde konumlanmıştır. Aynı zamanda yeni sistemde partili cumhurbaşkanının olması da bürokrasinin siyasetin alanına tam anlamıyla girmesine neden olmuştur. Bu durum neticesinde olumsuz sonuçların doğacağını ifade eden fikirler olduğu gibi aksini düşünen ve belirten ifadeler de bulunmaktadır. Üst düzey kamu yöneticilerinin atama ve görevden alma işlemlerinde siyasi parti ilişkileri, siyasi ideolojilerinin etkin olması, hizmet sunumunda siyasileşmesine sebep olarak parti-devlet bütünleşmesine neden olabileceği belirtilmektedir. Bu durum neticesinde de siyasi parti yakınlıkları bürokrasi-siyaset ayrımını yok edeceği ifade edilmektedir. Aynı zamanda üst düzey yöneticilerinin yasa ile değil de Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile atanıyor olması geniş bir takdir yetkisi sağlamaktadır. Bu geniş takdir yetkisi de üst düzey kamu yöneticilerinin kolaylıkla atanması veya görevden alınmasına neden olmakta ve istikrarsız bir bürokratik yapıya yol açmaktadır (Eren ve Saitoğlu, 2021, ss. 324-325).

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde bürokratik yapının konumu ve siyasi otorite ile olan ilişkisi üzerine olumsuz yorumlar yapıldığı gibi olumlu yorumlar da yapılmaktadır. Yeni sistemde üst düzey kamu görevlilerinin cumhurbaşkanı tarafından atanıp görevden alınıyor olması sayesinde bürokratik değişimin kolay gerçekleşebileceği belirtilmektedir. Böylece bürokrasinin kökleşmesi engellenecek, sisteme egemen olamayacak ve bürokrasinin sivil iradeye bağlılığı sağlanacaktır. Aynı zamanda yürütmenin tek elde toplanması ve meşruiyetini halktan almasıyla bürokraside vesayetçi yapının engelleneceği ifade edilmektedir (Karatepe vd., 2017, s. 56). Doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanının bürokrasideki üst düzey yöneticileri ataması neticesinde bürokrasi- siyaset odaklı krizlerin yaşanılmayacağı

belirtilmektedir. Aynı zamanda Cumhurbaşkanının kamu politikası oluşturma aşamasında üst düzey yöneticilerine danışması ile bürokrasi-siyaset problemlerine son verilebileceği ifade edilmektedir (Eren ve Saitoğlu, 2021, s. 324).

Sonuç

Devlet olgusunun ortaya çıkışı kadim zamanlara dayanmaktadır. Devlet, büyük gücün temsilcisi olarak siyaset biliminin merkezinde yer almaktadır. Devlet olgusu ile birlikte devleti kimin veya hangi merciinin yöneteceği sorunu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda seçimle göreve gelen yönetme hakkını elinde bulunduran siyasi otorite ile kamu hizmetlerinin yürütülmesini sağlayan bürokratik yapı meydana gelmiştir. Devletin kimin yöneteceği sorusu üzerine oluşturulan siyaset ile bürokrasi kurumunun karşılıklı ilişkisi de bu süreçle birlikte başlamıştır. Siyaset-bürokrasi ilişkisi, her iki aktörün zamanla yaşadığı dönüşüm ve atfedilen değerle birlikte değişkenlik göstermiştir. Bilhassa 20. yüzyılın son çeyreğinde görülen kamu yönetiminde paradigma değişimi neticesinde siyaset-bürokrasi ilişkisi farklı boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte bürokrasinin gücü ve konumu tartışılırken, siyasi otoritenin bürokrasiyi etkisi altına alan ve etkisini artıran bir yapıya büründüğü görülmektedir.

Kamu yönetimi disiplininde uzun süreler tartışılan önemli konulardan biri de siyaset-bürokrasi ayrımıdır. Kamu yönetimi ve siyasi otoritenin bir bütünün parçaları olduğu düşüncesi neticesinde siyasi otorite politika belirlerken, bürokrasi ise bu kararları uygulamaktadır. Bu nedenle iki bilim dalı arasında keskin bir ayırım yapmak imkânsızdır. Siyasetçilerin ve bürokratların ortak bir amacı bulunmakta ve bu doğrultuda siyasi otorite ile bürokrasi arasında etkileşimin olmadığını söylemek gerçekçi olmamaktadır.

Weber'in ideal tip bürokrasisi, siyaset-bürokrasi ayrımını savunmuştur. Weber de dahil olmakla birlikte pek çok siyaset bilimci, bürokratların siyasal süreçteki konumu konusunda farklı fikirler ileri sürmüş ve uzun süre siyasetin dışında pasif bürokrasi kavramı ele alınmıştır. Bu doğrultuda bürokratlar, siyasi tercihleri bulunmayan ve siyasi otorite tarafından her görevi objektif bir şekilde yerine getiren bir yönetim makinasıydı. İleri sürülen görüşün temelinde Weber'in ideal tip bürokrasisi yer almaktadır. Ancak mevcut bürokratik yapının hiçbir ideal tipe uymadığı görülmektedir. Bürokratların iki şekilde siyasal sürece dahil oldukları belirtilmektedir. İlk olarak bürokratların siyasal eğilimleri olduğu ifade edilirken, ikinci olarak da bürokratik yapıda belirli örgütsel düzeyin üstünde siyasal niteliğin olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda bürokratların apolitik kişiler olmadığı söylenebilir (Şaylan,1986, ss. 33-34).

Bürokrasinin temel işlevi kamu hizmeti sunmaktır. Ancak bürokrasinin bu temel gayesinden uzaklaşarak siyasi otorite üzerinde etki kurduğu da görülmektedir. Bunu yaparken sahip olduğu güç kaynaklarını kullanmaktadır. Aynı şekilde siyasi otorite de bürokrasi üzerinde kontrolü ve etkiyi sağlamak için pek çok faaliyette bulunmaktadır. Bu doğrultuda siyasetin bürokratikleştiği ve bürokrasinin de siyasallaştığı görülmektedir. Demokratik ve başarılı bir idare için ilgili tüm aktörlerin etkin ve uyum içinde çalışmalıdır. Siyasi otorite ile bürokrasinin karşılıklı olarak uyum içerisinde faaliyet göstermesi, devlet mekanizmasının etkin bir şekilde işlemesi için önem arz etmektedir.

Devletlerin benimsemiş oldukları siyasal rejimler neticesinde bürokratik yapı ve işleyişinde önemli farklılıklar doğmaktadır. Bu farklılık bürokratik yapıda olduğu gibi siyaset-bürokrasi ilişkisinde de net bir şekilde görülmektedir. Siyasal rejimler arasında demokrasi temelli olan hükümet sistemleri arasında dahi siyaset-bürokrasi bağlamında pek çok farklılığın olduğu belirtilmektedir. Farklı unsurları barındıran hükümet sistemleri arasında siyaset-bürokrasi ilişkisini karşılaştırmaya yönelik çalışmalar bulunurken, benzer nitelikleri benimseyen iki hükümet sistemi arasında siyaset-bürokrasi ilişkisinin incelendiği ve karşılaştırıldığı çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın ana temasını oluşturan Başkanlık Sistemi ile Türk tipi Başkanlık Sistemi olarak nitelendirilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde siyaset-bürokrasi ilişkisine dair genel değerlendirme şu şekilde yapılabilir:

Gelişmiş devletler içerisinde siyasi otoritenin bürokrasi üzerinde en fazla kontrolü sağladığı devlet Başkanlık sistemi ile yönetilen ABD'dir. ABD tarihine bakıldığında bürokratik yönetim geleneği olmadığı gibi bürokrasinin siyasi otoriteye karşı söz sahibi olmadığı da görülmektedir. Çünkü ABD'de bürokrasinin siyasi otoritenin yetkilerine karşı herhangi bir müdahalesi olabilecek bir sistem bulunmamaktadır. Bürokrasi üzerinde etkin kontrolü sağlayan kanalların, diğer devletlere göre daha başarılı olduğu belirtilmektedir. Başkanlık sisteminde yürütme erkinin sahip olduğu yetki ve güçler neticesinde yönetimde istikrarsızlığın görülmesi düşük bir olasılıktır. Bu nedenle bürokrasinin en tepesinde bulunan siyasi patron iktidarda kalma kaygısı yaşamayarak, etkin bir yapı kurabilmektedir.

ABD'de görülen bürokrasi üzerindeki etkin denetimin en temel sebebi olarak bürokratik bir iktidarın kurulacağı kaygısı gösterilebilir. Bu nedenle bürokrasi yalnızca başkanın denetiminde olmayarak, Kongre tarafından da sıkı kontrol içerisinde. Bilhassa yapılan siyasi atamalarla birlikte bürokrasi denetim altına alınmaktadır. Ancak ABD'de siyasi otoritenin

bürokrasi üzerindeki etkisinin her dönem aynı seyirde olmadığı ifade edilmektedir. Başkanın sahip olduğu liderlik sıfatı ve özellikleri doğrultusunda bürokrasi ile ilişkisi şekillenmektedir.

Başkanın değişmesiyle birlikte binlerce kamu personeli görevini bırakmakta ve yeni yönetimle çalışmak istemediklerini belirtmektedir. Bu nedenle Başkanlık sisteminde siyasi otorite ile bürokrasi arasında büyük oranda uyumun sağlandığı ve bu iki aktör arasında çatışmaların minimum düzeyde olduğu söylenebilmektedir. Ancak Başkanlık sisteminde üst düzey kamu görevlilerinin atamasında Başkan tek başına hareket edememektedir. Bu sorumluluk Başkan ile Senato arasında paylaştırılmıştır. Başkan için üst düzey kamu görevlileri önem arz etmektedir. Çünkü bu mercii hem başkanı temsil etmekte hem de başkan bürokrasi üzerindeki etkin yetkisini bu kadrolar aracılığı ile sağlamaktadır.

Türk siyasi hayatında siyaset-bürokrasi ilişkisi dönemsel açıdan farklılıklar göstermiştir. Tek parti iktidarı döneminde bürokrasi devleti yöneten bir konumda ve siyasi otoriteyi kontrol altına alan bir durumdayken, çok partili dönemde bürokrasinin gücünü kırmak için önemli eylemler hayata geçirilmiştir. 1960 darbesi ile birlikte bürokrasi, eski gücünü tekrar kazanmıştır. 1980’i yıllarda gündeme gelen yeni sağ düşüncesi ekseninde bürokrasinin konumu tartışılmış ve etki alanının azaltılması ele alınmıştır. Ancak bu süreçte istenilen sonuçlara ulaşılamamış ve bürokrasi ile siyasi otorite arasında güç dengesizliği görülmüştür. 2002 yılı ve sonrasında Türk kamu yönetimine dair gerçekleşen reformlarla birlikte bürokratik dönüşüm yaşanmış ve siyasi otorite, bürokrasinin gücünü en az seviyeye çekmek için adımlar atmıştır. Bu çalışmaların ne düzeyde başarılı olduğu tartışılır çünkü her ne kadar bürokratik dönüşüme dair çalışmalar yapılsa da güçlü bir direnç ile karşılaşmaktadır. Türkiye tarihinde sivil ve askeri kanadıyla bürokrasi, siyasi otorite üzerinde vesayet makamı olarak çalıştığı görülmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte hâkim olan bürokratik yapıda değişim ve dönüşümün hayata geçirilmesi öngörülmüştür. Etkin bir kamu yönetimi, dengeli siyaset-bürokrasi ilişkisi, siyasallaşmış bürokratik yapıya son verilmesi gibi önem arz eden konular üzerinde durularak, yeni sistemle birlikte bu hususların gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

Yeni sistemde güçlü bir yürütme organının olması nedeniyle bürokrasi etkin bir şekilde denetlenmektedir. Cumhurbaşkanı yürütme gücünü tek başına elinde bulundurduğu için bürokrasi denetimi farklı makamlar tarafından değil bizzat cumhurbaşkanınca yerine getirilmektedir. Aynı zamanda yeni sistemle birlikte üst düzey kamu görevlilerinin Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile atanıyor olması, siyasi otoritenin bürokrasiyi kontrol altında

tutması açısından önemli bir araç olarak görülebilmektedir. Cumhurbaşkanının bizzat yapmış olduğu söylem ve mesajların bürokrasi kanadında çok hızlı bir şekilde etkisini göstermekte ve harekete geçirmektedir. Bu durum siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yeni sistemde cumhurbaşkanının bürokrasi üzerindeki etkisi net bir şekilde belirtilmiştir. Bu durumu eleştirenler olduğu gibi olumu açıdan yorumlayanlar da bulunmaktadır. Yeni sistemde cumhurbaşkanının siyasi parti mensubu olması nedeniyle cumhurbaşkanının bürokrasiye yönelik etkin denetimi ve üst düzey kamu görevlilerini ataması nedeniyle kamu bürokrasisinin siyasallaşacağı ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu durumun devlet idaresinde bürokratik vesayeti ortadan kaldıracağına dair görüşler de bulunmaktadır.

Başkanlık Sistemi ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin siyaset-bürokrasi ilişkisi ekseninde kıyaslandığında pek çok benzer noktaların olduğu görülmektedir. Her iki hükümet sisteminde güçlü yürütme erki olması nedeniyle siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki etkisi oldukça güçlüdür. Bürokrasinin denetimi hususunda da benzer özelliklerin olduğu söylenebilir. Siyaset-bürokrasi ilişkisinin temelinde bir güç mücadelesi bulunmakta ve iki aktör arasında hangisinin daha güçlü ve etkin olduğu ortaya konulmaktadır. Çalışmada incelenen hükümet sistemlerindeki siyaset-bürokrasi ilişkisi, siyasi otoritenin bürokrasi üzerinde kurmuş olduğu güç ve etki üzerine şekillenmektedir. İki hükümet sistemi arasında görülen net farklılık ise üst düzey kamu görevlilerinin atama usulünde görülmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde yürütme branşındaki tüm üst düzey kamu görevlileri cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadır. Yürütme dışındaki üst düzey memurlar ise kanunlarda ifade edilen şekil koşullarına uygun olarak yine cumhurbaşkanı tarafından atama yapılmaktadır. Ancak bu kişilerin cumhurbaşkanı tarafından görevden alınıp alınamayacağı belirtilmemiştir. Aynı durum ABD’de de görülmektedir. Türkiye’de yeni sistemle birlikte cumhurbaşkanının atayacağı kamu personeli yüzdesi ABD’de uygulanan civardadır. Cumhurbaşkanı tarafından yapılan atamaların yaklaşık olarak tüm kamu görevlilerin %2 civarında bir oranda olduğu söylenebilir. Türkiye ve ABD’de yapılan bu tür atamalar, bürokrasinin siyasi otorite üzerindeki etkisinin kırılması açısından önem arz etmektedir (Öztürk, 2018, s. 241).

Siyasi atamalar her ne kadar siyasetin bürokratikleşmesini engellese de bürokratik yapının etkili ve verimli bir yönetim kurmasına sebep olmaktadır. Bu düzen her iki hükümet

sisteminde görülmektedir. Liyakat temelli bürokrasinin kurulması için gerekli olan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Acar, A. (2002). Yönetim-siyaset ilişkisinde kamuda personel politikaları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 5-14.

Akbulut, N. ve Kaş, O. (2018). Cumhurbaşkanlığı yönetim sisteminde kamu denetimi ve iç denetimin yeri. *Denetim Dergisi*, 8 (18), 77- 87.

Akçakaya, M. (2016). Bürokrasi kuramları ve Türk kamu yönetiminde bürokratik sorunlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 669-694.

Akıncı, B. (2019). *Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi sisteme yönelik tartışmalar ve çözüm önerileri*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

Akman, E. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde kamu politikası aktörleri. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 15(1), 35-54.

Aksan, G. ve Çelik, Ö. (2011). Gerilim ve uzlaşma: Demokrasi ekseninde bürokrasi ve siyaset ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 1-10.

Alkan, H. (2018). Cumhurbaşkanlığı sisteminin kurumsal özellikleri ve demokratikleşme sürecine olası etkileri. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı*, 139-153, Doi: 10.17829/turcom.461355.

Akyüz, Ü.(2009). Siyaset ve ahlak. *Yasama Dergisi*, 11, 93-129.

Atmaca, Y. Ve Günay, M. C. (2020). Bürokratik oligarşi: Türk kamu yönetimi ekseninde bir analizi. *Research Studies Anatolia Journal*, 3(3), 199-210, doi: [10.33723/rs.733072](https://doi.org/10.33723/rs.733072).

Aydoğdu, Y. (2019). Yeni hükümet sisteminde Cumhurbaşkanlığı işlemleri. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 85-92.

Ayhan, U. ve İrdem, İ. (2018). Değişen yönetim paradigması, M. A. Özer ve U. Ayhan (Ed), *Kamu yönetimi tartışmaları*, 3-27, Ankara: Gazi Kitabevi.

Ball, A. ve Peters, G. (2007). *Çağdaş siyaset ve yönetimi*, (N. Uzun, Çev.), İstanbul: Yayın Odası.

Belet, M. S. (2008). *Türk kamu yönetiminde siyaset ve bürokrasi ilişkisi: Üst Kurullar Bürokrasisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.

Çalışkan, E. ve Önder, M. (2017). Başkanlık sistemi ve mevcut kamu kurumları üzerine olası etkiler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (49), 570-578.

Çevik, H.H. (2001). *Türkiye’de kamu yönetimi sorunları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Çukurçayır, M. A.(2006). Yerel yönetimde değişim: bürokratik örgütten hizmet işletmesine doğru. *Sayıştay Dergisi*, 73, 31-49.

- Demir, F. (2011a). Bürokratik kültür. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 153-178.
- Demir, F. (2011b). Bürokrasi-demokrasi ilişkisi ve bürokratların seçilmişlerce kontrolü sorunu. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 63-84.
- Durgun, D.(1992). Bürokrasi teorisi ve yönetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 37-38, 133-149.
- Durgun, Ş. (2002), Türk kamu yönetiminde bürokratik siyaset. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Özel Sayı*, 83-102.
- Eren, V ve Akıncı, B. (2018). Yasama ve yürütme ilişkileri açısından Başkanlık sistemi İle Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin karşılaştırılması. Y. Demirkaya (Ed), *Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi kamu yönetiminde değişim*, 35-70, İstanbul: Hiper Yayın.
- Eren, V. ve Saitoğlu, F. (2021). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde üst düzey kamu yöneticileri. E. Akman(Ed), *Farklı boyutlarıyla Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi*, 301-328, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Ergun, T. (1997). Postmodernizm ve kamu yönetimi. *Amme İdaresi Dergisi*, 30 (4), 3-15.
- Ergun, T. ve Polatoğlu, A. (1992). *Kamu yönetimine giriş*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2013). *Bürokrasi ve siyaset*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Eryılmaz, B. (2017). *Kamu yönetimi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Esen, E. ve Kalağan, G. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde merkezi idarenin dönüşümü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11, 260-277, doi: [10.21076/vizyoner.754765](https://doi.org/10.21076/vizyoner.754765).
- Fedayi, C.(2007). Siyasal sistem ve kamu örgütleri ilişkiler, sorunlar ve çözüm önerileri. *Kamu Hukuku Arşivi*, 10(1), 45-56.
- Gençcan, Ö. U.(1997). *Başkanlık rejimi*. Ankara: Adil Yayınevi.
- Gökçe, G., Şahin, A. ve Örselli, E. (2002). Türkiye’de siyasetin bürokrasi üzerindeki etkisi: siyasallaşma. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*, 4, 45-58.
- Gözler, K.(2012). *Anayasa hukukunun genel esasları*. Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Gül, H., Kamalak, İ. ve Gül, S.S. (2017). Amerikan Başkanlık ve Fransız Yarı-Başkanlık sistemleri ışığında Türkiye’nin yeni Cumhurbaşkanlığı hükümeti sistemi. *Strategic Public Management Journal*, 3, Special Issue, 101-120, doi: [10.25069/spmj.343035](https://doi.org/10.25069/spmj.343035).
- Güler, T. (2016). 2000’li yıllar Türkiye’inde siyaset bürokrasi ilişkilerinin kamu yönetimi reformları üzerinden okunması. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (36-1), 347-382, doi: [10.31795/baunsobed.662295](https://doi.org/10.31795/baunsobed.662295).
- Güler, T. (2018), Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ve kamu yönetimine etkileri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(39), 299-322, doi: [10.31795/baunsobed.443821](https://doi.org/10.31795/baunsobed.443821).

- Heywood, A. (2016). *Siyaset*. (B. B. Özipek, B. Seçilmişoğlu, A. Yayla ve H. Y. Başdemir, Çev.), Ankara: Adres Yayınları.
- İzci, F. ve Bozdoğan, S. (2016). Türk kamu yönetiminde bir problem alanı olarak bürokrasi-siyaset ilişkisi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(34), 33-46, doi: 10.16992/ASOS.6528.
- İzci, F. ve Atmaca, Y. (2019). Yeni hükümet sisteminde Cumhurbaşkanının söylemlerinin bürokrasi üzerindeki etkisi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(48), 4522-4533, doi: 10.26450/jshsr.1698.
- Kabaklı, A. (2017). *Millete vurulan canlı pranga bürokrasi*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kalağan, G. (2009). 1980 sonrası geleneksel bürokratik yönetim paradigmasında değişim ve yönetsel-siyasal yeniden yapılanma arayışları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 1(1), 92-103.
- Kapani, M. (2020). *Politika bilimine giriş*. Ankara: Serbest Akademi.
- Karatepe, Ş., Alkan, H., Atar, Y., Bingöl, Y. Ve Durgun, G. B. (2017). *Sorularla Cumhurbaşkanlığı sistemi*. Ankara: Memur-Sen Yayınları.
- Kaya, E. (2014). Siyaset devleti. *Ankara Barosu Dergisi*, 1, 221-243.
- Kırışik, F. ve Öztürk, K. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle kamu yönetiminin geliştirilmesi. *Adalet Dergisi*, 65, 167-200.
- Kutlu, Ö. ve Kahraman, S. (2017). Türk Cumhurbaşkanlığı sisteminin kamu yönetimi açısından değerlendirilmesi. F. Uslu (Ed), *Türk Anayasa Hukukunun Güncel Sorunları*, 1-26, Sakarya: Beşköprü Yayınları.
- Kuzu, B. (2015). *Her yönü ile Başkanlık sistem.*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Küçük, Ü. (2020). *Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde merkez yerel ilişkileri ve vesayet denetimi*. (Yayımlanmış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Mercimek, Ş. (2018). Bürokratik vesayet anlayışına Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin etkisi. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2), 131-149, doi: [10.46452/baksoder.497976](https://doi.org/10.46452/baksoder.497976).
- Mises, L. V. (2018). *Bürokrasi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Oktay, C. (2009). *Siyaset bilimi incelemeleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özer, M.A. (2013). Weber'in bürokrasisi karşısında yönetimde yeniden yapılandırma arayışları. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 43-57.
- Özer, M.A ve Özmen, B. (2017). Parlamenter ve Başkanlık sistemleri arasında konumunu arayan bürokrasi. *Strategic Public Management Journal*, 3, Special Issue, 17-34, doi: [10.25069/spmj.343716](https://doi.org/10.25069/spmj.343716).
- Özer, M.A. (2018). Siyaset yönetim dikotomisi. M. A. Özer ve U. Ayhan (Ed), *Kamu yönetimi tartışmaları*, 31-82, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Özer, M. A. (2019). *21. yüzyılın modern yönetimi için geleceğe yön veren yönetim guruları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özer, M.A., Akçakaya, M., Yaylı, H. ve Batmaz, N. Y. (2019). *Kamu yönetimi klasik yapı ve süreçleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öztekin, A. (2005). *Yönetim bilimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Öztürk, N. K.(2017). *Bürokrasi- siyaset ilişkileri ve Türkiye*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Öztürk, N. K. (2018). Amerikan Başkanlık sistemi ve bürokrasi. Y. Demirkaya(Ed), *Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi kamu yönetiminde değişim*, 199-247, İstanbul: Hiper Yayın.
- Öztürk, N.K. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin temel dinamikleri. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 6 (15), 49-65.
- Peters, Guy B. (2001). *The politics of bureaucracy*. Londra- New York: Routledge.
- Riddlesperger, J.W and King, J. D. King (1986). Presidential appointments to the cabinet, executive office, and White House staff. *Presidential Studies Quarterly*, 16(4), 691-699.
- Sobacı, M. Z. ve Köseoğlu, Ö. (2018). *Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde üst kademe yöneticiler*. Ankara: SETA Rapor.
- Şaylan, G. (1986). *Türkiye’de kapitalizm bürokrasi ve siyasal ideoloji*. Ankara: V Yayınları.
- Tataroğlu, M. (2006). Parlamenter ve Başkanlık sistemlerinde siyasi iktidar ve bürokrasi ilişkileri ve Türkiye açısından bir değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 97-119.
- Tataroğlu, M. (2016). Yürütmede etkinlik bakımından Başkanlık sisteminin değerlendirilmesi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 74-97.
- Teziç, E. (2012). *Anayasa hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tortop, N., İsbir, E. G., Aykaç, B., Yayman, H. ve Özer, M. A. (2012). *Yönetim bilimi*. Ankara: Nobel Kitabevi.
- Tosun, G. E. ve Tosun, T. (1999). *Türkiye’nin siyasal istikrar arayışı Başkanlık ve Yarı Başkanlık sistemler*. İstanbul:Alfa Yayıncılık.
- Turan, A. M. (2018), Türkiye’nin yeni yönetim düzeni: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. *Social Sciences Research Journal*, 7(3), 42-91.
- Uçman, H. (2014). *Türkiye’de bürokrasi ve siyaset -siyasi müsteşarlıktan Bakan Yardımcılığına*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Wilson, W. (1887). The study of administration. *Political Science Quarterly*, 2(2), 197-222.
- Yanık, M. (1997). *Başkanlık sistemi ve Türkiye’de uygulanabilirliği*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Yayla, A. (1998). *Siyaset teorisine giriş*. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, M. (2010). Modernizm, postmodernizm ve kamu yönetimi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 703-719.

Zengin, O. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ve idari yapıya etkisi. *Emek Araştırma Dergisi*, 10(15), 1-24.

İnternet Kaynakları

SETA (2016), 1982 Anayasası ve anayasa değişiklik teklifi karşılaştırması, SETA. Erişim tarihi: 02.07.2021, Erişim adresi: <https://www.setav.org/1982-anayasasi-ve-anayasa-degisiklik-teklifi-karsilastirmasi/>.

Sobacı, M. Z. (2018). Yeni sistem ve üst kademe yöneticiler, Sabah Gazetesi. Erişim tarihi: 01.07.2021, Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/mehmet-zahid-sobaci/2018/07/14/yeni-sistem-ve-ust-kademe-yoneticiler>.

Resmi Gazete, Üst kademe kamu yöneticileri ile kamu kurum ve kuruluşlarında atama usullerine dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 10/7/2018, Sayı 30474. Erişim tarihi: 08.07.2021, Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.3.pdf>.

e-Nabız Uygulamasını Değerlendirmek İçin Kullanılan Yeni Bir Araç: Mobil Uygulama Derecelendirme Ölçeği

Sezer KORKMAZ*

Gamze ARIKAN**

Geliş Tarihi (Received): 22.02.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 02.04.2021

Öz

Sağlık için mobil uygulamaların kullanımı son yıllarda giderek artmıştır. Mobil sağlık uygulamaları, sağlık hizmetlerine ve bilgilerine erişimi artırmakta, sağlıkla ilgili bilgilerin toplanmasını ve analizinin yapılmasını sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sağlık Yönetimi bölümü öğrencilerinin, e-Nabız mobil sağlık uygulamasına yönelik bakış açıları ve kalite değerlendirmelerini ortaya koymak ve uygulamanın sürekli kullanım niyetini incelemektir. E-nabız mobil sağlık uygulamasının kalite değerlendirilmesi için Mobil Uygulama Derecelendirme Ölçeği (MARS) kullanılmıştır. Bununla beraber ankete sürekli kullanım niyeti ölçeği de eklenmiştir. Çalışmada 297 öğrenciye anket uygulanmıştır. Verilerin analizinde parametrik testler kullanılmıştır. Mobil uygulama derecelendirme ölçeğinin sosyo demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini ölçmek için “Bağımsız İki Örneklem T-Testi” ve “Varyans (ANOVA) Analizinden” yararlanılmıştır. Ayrıca mobil uygulama derecelendirme ölçeği ile sürekli kullanım niyeti arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü tespit etmek amacıyla “Pearson Korelasyon” analizi uygulanmıştır. Pearson Korelasyon testi sonuçlarına göre mobil uygulama derecelendirme ölçeği ile sürekli kullanım niyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda öğrencilerin e-nabız uygulamasını olumlu değerlendirdikleri ve beraberinde uygulamayı kullanmaya devam edecekleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Mobil sağlık uygulaması, e-Nabız, Mobil uygulama derecelendirme ölçeği

A New Tool Used To Evaluate The e-Pulse Application: Mobile Application Rating Scale

Abstract

The use of mobile applications for health has been increasing in recent years. Mobile healthcare applications increase access to health services and information, and enable the collection and analysis of health-related information. The purpose of this study is to reveal the perspectives and quality evaluations regarding the e-Pulse mobile health application and is to examine continued intention to use of the application for Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Health Care students'. Mobile App Rating Scale (MARS) is used to evaluate the quality of the e-pulse mobile health application. In addition, continued intention to use scale was added to the questionnaire. In the study conducted surveys of 297 students. Parametric tests were used in the analysis of the data. Accordingly, “Independent Two-Sample T-Test” and “Variance (ANOVA) Analysis” were used to measure whether the mobile application rating scale varies according to socio-demographic variables. In addition, “Pearson Correlation” analysis was applied in order to determine the existence and direction of the relationship between the mobile application rating scale and continued intention to use. Pearson Correlation test results show that there is a positive relationship between mobile app rating scale and continued intention to use. Accordingly, it can be said that the students will continue to use the application with their good evaluation of the e-pulse application.

Keywords: Health, Mobile health application, e-Pulse, Mobile application rating scale

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, sezer.korkmaz@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9393-5136.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, gamze.arikan@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2911-2412.

Giriş

Son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan yeniliklerin, bireylerin sağlığını geliştirmek için kullanıldığı görülmektedir. Özellikle akıllı telefonlarda, sağlık bilgisine sahip bireylere ulaşmak için yenilikçi stratejiler geliştirilmektedir. Taşınabilirliği ve sürekli kullanılabilirliği nedeniyle, akıllı telefonlar birçok mobil uygulamayı beraberinde getirmektedir (Viswanath ve diğerleri, 2015, s. 354). Dünya sağlık örgütü mobil sağlık kavramını, sağlık ve sağlıkla ilgili alanları desteklemek adına dijital sağlığın bütünleyici bir parçası olarak tanımlamaktadır (Enginkaya, 2019, s. 416). Mobil ve giyilebilir sağlık teknolojilerinin kullanımı, sağlık gözetiminin zamansal, mekânsal ve kişilerarası niteliğini ortaya koymaktadır. Sağlıkla ilgili veriler, kullanıcıların ilgili uygulamada oturum açtıklarında mobil cihazlarından kolayca ve sıklıkla toplanabilmektedir. Bu cihazlar, sadece kullanıcılara değil, sağlık ve kamu sağlığı çalışanlarına da bireylerin sağlıkla ilgili alışkanlıklarını izlemek ve ölçmek için benzersiz bir fırsat sunmaktadır (Lupton, 2013, s. 395). Mobil uygulamalar, bireylerin alışkanlıklarından dolayı geliştirdikleri sağlıklarını tehdit eden hatalı davranışlarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesinde stratejik bir araçtır (Singh vd., 2014, s. 607). Fitness ve sağlık, sigarayı bırak sağlıklı yaşa, beslenme, anında kalp hızı monitörü, e-nabız, nabız takibi, Merkezi Hastane Randevu Sistemi (MHRS mobil) gibi uygulamalar mobil sağlık uygulamalarına örnek olarak verilebilir. Bu doğrultuda mobil sağlık uygulamaları ile birçok veri toplanmakta ve kişiselleştirilmiş geri bildirim sağlanmaktadır.

Çalışmada, e-Nabız mobil sağlık uygulaması ele alınmaktadır. Bu bağlamda Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sağlık Yönetimi bölümünde okuyan öğrencilerin, e-Nabız mobil sağlık uygulamasına yönelik bakış açılarının ve uygulamaya ilişkin değerlendirmelerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Günümüzde modern tıp, mobil dönüşümün zirvesindedir. Mobil bilgi işlem ve iletişim teknolojilerinin uygulanması, sağlık kurumları ve halk sağlığı alanlarında hızla genişlemektedir (Free vd., 2010, s. 250). Cep telefonlarının ve diğer teknolojilerin sağlık için kullanımı e-sağlığın bir uzantısı olan mobil sağlıktır (mHealth) ve sağlık sektöründe mobil cihazların entegrasyonunu kapsar (Mechael, 2009, s. 105). Mobil sağlık, sağlık hizmetleri için ortaya çıkan mobil iletişim ve ağ teknolojileri olarak tanımlanır (Kyriacou vd., 2007, s. 218). Bir başka ifadeyle mobil sağlık veya “mHealth”, akıllı telefonlar ve tabletler gibi taşınabilir cihazların tanı, tedavi veya genel sağlık ve refahın desteklenmesi gibi tıbbi amaçlarla kullanılmasıdır

(Hamel vd., 2014, s. 373). Kullanıcılar, genellikle etkileşimli anketlerden, mobil cihaza bağlı tıbbi cihazlardan kamera, hareket sensörü veya mikrofon gibi cihazın kendi işlevlerinden veri toplayan yazılım uygulamaları aracılığıyla mobil cihazlarla arayüz oluşturabilir. Uygulamalar, özelleştirilmiş tanılar ve tedavi önerileri oluşturmak için tıbbi algoritmalar veya hesap makineleri kullanarak bu verileri işleyebilir. Mobil cihazlar, genellikle hastanelerde veya doktorların muayenelerinde kullanılan cihazlardan daha ayrıntılı hasta verisi toplamayı mümkün kılar ve bu verilerin farklı kullanıcılar arasında mevcut mesafelerini aşarak tıbbi bilgilere ve uzman bakımına eşit erişim sağlar (Hamel vd., 2014, s. 374; Istepanian ve Lacal, 2003, s. 1415). Daha ötesi toplumdaki hastalar tarafından sağlık davranışı değişikliğini ve kronik hastalık yönetimini desteklemek amacıyla kullanılır (Free vd., 2010, s. 250). Conroy ve arkadaşları (2014, s. 650), mobil sağlık uygulamalarının sağlık davranışı teorilerine açıkça dayanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin, özellikle sigarayı bırakmak ve bu konuda davranış değişikliği oluşturmak isteyen bireylere, gün boyunca sigarayı bırakma motivasyonlarını sürdürmek için tasarlanmış mesajlar gönderilebilir (Free vd., 2013). Wang ve arkadaşlarının (2020, s.5) yaptıkları bir diğer çalışmada da en az bir davranışsal değişikliği içeren fiziksel aktivitenin mobil sağlık uygulamasında yer almasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Çalışmalarında, Çin’de popüler olan fiziksel aktivite mobil sağlık uygulamalarının, işlevsellik bakımından en yüksek puanı aldığını saptamışlardır. De Mattos ve Gondim (2016, s. 26) yaptıkları çalışmada, sağlık için mobil uygulamaların, doktorlar, hemşireler, hastalar ve hatta sağlıklı insanlar gibi farklı kitlelere hitap ettiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca 2020'nin sonuna gelindiğinde, sağlıkla ilgili olarak, yüz milyonlarca cihazın makineden makineye teknolojisi (Machine to Machine, M2M) ile çalışacağını vurgulamışlardır.

Ülkemizde Sağlık Bakanlığı tarafından geliştirilen kişisel sağlık uygulaması olan e-Nabız, sağlık kuruluşlarından toplanan verilerin bireylerin internet ve mobil cihaz üzerinden ulaşabilecekleri dijital bir uygulamadır. Türkiye’nin ‘güvenilir kişisel sağlık sistemi olarak uygulamaya konulan e-Nabız bireylerin, muayene, tetkik ve tedavilerini nerede yaptığını bakılmaksızın, tüm sağlık bilgilerini yönetilebileceği, tıbbi özgeçmiş tek bir yerden ulaşabilecekleri, kişisel bir sağlık kaydı sistemidir. E-nabız sistemi ile bireylerin sağlık kurum ve kuruluşlarında gerçekleştirilen tüm muayene, tetkik ve radyolojik görüntüleme, yazılan reçeteler, ilaçlara ait tüm veriler ve geçirilen operasyonlar hakkındaki bilgilere 7 gün 24 saat erişebilmesine imkân sağlanmaktadır. Ayrıca, bu sistemle bireylerin, sağlık hizmet sunumuna dâhil olması, katılımın, hizmet sürdürülebilirliğinin ve sağlık okuryazarlığının artması hedeflenmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020; Demir, 2017). Free ve arkadaşları (2010, s. 250),

yaptıkları çalışmanın sonucunda mobil sağlık uygulamalarının sistematik olarak gözden geçirilmesinin önemli olduğunu vurgulayarak, çok çeşitli sağlık ve sağlık hizmeti sonuçlarını iyileştirmek için mobil bilgi işlem ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasının gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Uyar (2019, s. 700) çalışmasında, mobil uygulamaları kolaylıkla kullanan kişilerin, bu uygulamalardan daha fazla faydalandıklarını ifade etmiştir. Ayrıca çalışmasında algılanan fayda ile kullanım niyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ve buna göre uygulamaların faydalı görülmesi arttıkça kullanıma yönelik isteğin de arttığını saptamıştır. Yeşiltaş (2018, s. 293) yaptığı anket çalışmasında e-Nabız kullanıcılarının, uygulamayı yararlı bulduğunu, kullanımının basit ve gerekli olduğunu, uygulamanın sağlık hizmetlerinden yararlanmayı kolaylaştırdığını ifade ettiklerini belirtmiştir. Ancak aynı çalışmanın bir diğer sonucu katılımcıların %62'sinin e-Nabız uygulamasından haberdar olmadığını göstermiştir. Bir başka çalışmada Kıraç ve Yılmaz (2019, s. 1663) ise, mobil sağlık uygulaması olan e-Nabız'ın farkındalık düzeyinin düşük çıktığını saptamışlardır. Farkındalık düzeylerini artırmak için kitle iletişim araçları ile daha fazla tanıtım yapılabileceğini ifade etmişlerdir. E-nabız uygulamasının yaygınlaşması, bireylerin sağlığını ve sağlıkla ilgili verilerin izlenmesini kolaylaştıracak, hastaların bakım ve sağlığının kalitesini yükseltecektir (Kıraç ve Yılmaz, 2019, s. 1666). Bu yüzden bireylerin e-Nabız uygulamasını nasıl değerlendirdikleri ve bu konudaki farkındalık düzeylerinin belirlenmesi önemlidir.

2. Araştırma

2.1.Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Araştırma için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonundan etik yönden uygunluk alınmıştır (2020-46/ 04-28.04.2020). Bununla birlikte araştırmanın yapıldığı Sağlık Yönetimi bölümü öğrencilerine uygulanan anket için de Sağlık Yönetimi bölüm başkanlığı tarafından gerekli izin de alınmıştır. Katılımcılara çalışma hakkında sözlü olarak bilgi verilmiştir.

Çalışmada, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sağlık Yönetimi bölümünde okuyan öğrencilerin e-Nabız mobil sağlık uygulamasına yönelik görüşleri ve uygulamanın değerlendirilmesine ilişkin bakış açıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada, öğrencilerin e-Nabız uygulamasına yönelik değerlendirmelerini ölçmek için Stoyanov ve diğerleri (2015) tarafından geliştirilen 23 ifadeden oluşan Mobil Uygulama Derecelendirme Ölçeği (MARS) kullanılmıştır. Ölçek; katılım, işlevsellik, estetik, bilgi kalitesi ve öznel kalite olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır. Ayrıca Venkatesh ve Goyal (2010, s. 291) tarafından geliştirilen, Güler (2019, s. 175) tarafından Türkçe'ye uyarlanan, 6 ifadeden oluşan sürekli

kullanım niyeti ölçeği ankete eklenmiştir. Bu boyutlar 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak ölçülmüştür. Araştırma için örneklem seçilmemiş tüm öğrencilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bölümde öğrenim gören toplam 400 öğrenci vardır ve öğrencilerin 297'sine anket uygulanmıştır. Bu çalışmada kullanılan, ölçeklere ait Cronbach Alpha güvenilirlik değerlerine Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Ölçeklerin Güvenilirlik Değerleri

Ölçek	Cronbach Alpha
Mobil Uygulama Derecelendirme Ölçeği	,963
Sürekli Kullanım Niyeti Ölçeği	,638

Güvenirlik analizine göre Cronbach Alpha değerleri, $,60 \leq \alpha \leq ,80$ değerler arasında oldukça güvenilir; $,80 \leq \alpha \leq 1,00$ değerleri arasında yüksek derecede güvenilir (Kalaycı, 2016, s. 405). Bu doğrultuda araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilir olduğu kabul edilebilir.

Araştırmanın hipotezleri şunlardır:

H1: Mobil uygulama derecelendirme ölçeği ile sosyo-demografik değişkenler arasında anlamlı farklılık vardır.

H2: Mobil uygulama derecelendirme ölçeği ile sürekli kullanım niyeti ölçeği arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Elde edilen veri seti SPSS 23.0 istatistik paket programı yardımıyla analiz edildiğinde basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) değerleri bakımından normal dağılım gösterdiği saptanmıştır. Dağılıma ilişkin bulgular şu şekildedir: Mobil uygulama derecelendirme ölçeğine ait basıklık değeri $-,793$, çarpıklık değeri ise $-,276$ olarak elde edilmiştir. Sürekli kullanım niyeti ölçeğine ait basıklık değeri $-1,080$ çarpıklık değeri $1,281$ olarak elde edilmiştir. Literatürde basıklık ve çarpıklık değerlerinin ± 3 aralığında olması değişkenlerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir (Kalaycı, 2016, s. 415). Sonuç olarak verilerin analizinde parametrik testlerin kullanılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda mobil uygulama derecelendirme ölçeğinin sosyo demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini ölçmek için “Bağımsız İki Örneklem T-Testi” ve “Varyans (ANOVA) Analizinden” yararlanılmıştır. Ayrıca mobil uygulama derecelendirme ölçeği ile sürekli kullanım niyeti arasındaki ilişkinin varlığını ve yönünü tespit etmek amacıyla “Pearson Korelasyon” analizi uygulanmıştır.

2.2.Araştırma Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde katılımcıların verdikleri yanıtlara göre demografik verilerin yüzde ve frekans dağılımları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Yüzde ve Frekans Dağılımları

Özellikler	Katılımcı	
	N	(%)
Cinsiyet	Kadın	232 78,1
	Erkek	65 21,9
Yaş	18-21 yaş	205 70,2
	22-25yaş	92 29,8
Kaçınıcı Sınıf	1.sınıf	85 28,6
	2.sınıf	72 24,2
	3.sınıf	75 25,3
	4.sınıf	65 21,9
Kronik hastalık	Evet	15 5,1
	Hayır	282 94,9
Kullanılan İlaç	Evet	25 8,4
	Hayır	272 91,6
Toplam		297 100

Çalışmaya katılan öğrencilerin %78’i kadın, %22’si erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş düzeylerinin dağılımı incelendiğinde ise %70’i 18-21, %30’u 22-25 yaş grubunda olduğu görülmektedir. Katılımcıların %29’u 1.sınıf, %24’ü 2.sınıf, %25’i 3.sınıf ve %22’si 4.sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır. Öğrencilerin %95’i herhangi bir kronik hastalığa sahip olmadığını ve %92’si ilaç kullanmadıklarını ifade etmişlerdir.

Katılımcıların araştırma ölçeklerine ilişkin genel ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamaya sahip ifade $\bar{x} = 4,50$ ile “Gelecekte e-Nabız uygulamasını kullanmaya devam etmeyi düşünmüyorum” olduğu belirlenmiştir. Daha sonra $\bar{x} = 3,41$ ortalamayla “E-nabız uygulama ekranındaki menülerin yazı tipi büyüklüğü anlaşılabilir” ifadesi takip etmektedir. En düşük ortalamaya sahip ifade $\bar{x} = 2,38$ ile “E-nabız uygulamasının kullanımı ilginçtir”tir. Katılımcıların mobil uygulama derecelendirme ölçeğinin sosyo-demografik değişkenlere göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği Bağımsız İki Örneklem t-testi ile analiz edilmiş olup, elde edilen bulgulara aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir. Sosyo-demografik değişkenler arasında sınıf değişkeninde birden fazla grup olması nedeniyle ANOVA ile analiz edilmiştir.

Aşağıda tablo 3’te görüldüğü üzere bağımsız iki örneklem t testi sonuçlarına göre, mobil uygulama derecelendirme ölçeğinde yer alan alt değişkenler ve sürekli kullanım niyetinin cinsiyet değişkeni arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu gözlemlenmiştir

($p < 0.05$). Bu doğrultuda kadınların erkeklere göre e-Nabız uygulamasını daha kaliteli değerlendirdikleri ve uygulamayı kullanmaya devam ettikleri söylenebilir.

Tablo 3. Mobil uygulama derecelendirme ve sürekli kullanım niyetinin cinsiyet değişkeni ile karşılaştırılması- t-testi

	Cinsiyet	N	Ortalama	t	Sig.
Katılım	Kadın	232	2,7914	1,857	0,67
	Erkek	65	2,3938		
İşlevsellik	Kadın	232	3,1414	2,677	,009*
	Erkek	65	2,5281		
Estetik	Kadın	232	3,3200	2,134	,036*
	Erkek	65	2,8047		
Bilgi	Kadın	232	3,2568	2,354	,021*
	Erkek	65	2,6987		
Kullanım niyeti	Kadın	232	3,6451	2,906	,005*
	Erkek	65	3,3437		

* $p < 0.05$

Çalışmada mobil uygulama derecelendirme ölçeğinde yer alan alt değişkenler ve sürekli kullanım niyetinin, ilaç kullanma değişkeniyle olan ilişkisine de bakılmıştır. Yapılan t testinin sonuçları aşağıda tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Mobil uygulama derecelendirme ve sürekli kullanım niyetinin ilaç kullanma ile karşılaştırılması- t-testi

	İlaç kullanma	N	Ortalama	t	Sig.
Katılım	Evet	25	3,2880	3,483	,001*
	Hayır	272	2,6481		
İşlevsellik	Evet	25	3,5040	2,480	,018*
	Hayır	272	2,9570		
Estetik	Evet	25	3,7500	3,092	,003*
	Hayır	272	3,1528		
Bilgi	Evet	25	3,6457	3,049	,004*
	Hayır	272	3,0847		
Kullanım niyeti	Evet	25	3,8800	2,449	,015*
	Hayır	272	3,5519		

* $p < 0.05$

Tablo 4'te görüldüğü üzere, mobil uygulama derecelendirme ölçeğinde yer alan değişkenler ve sürekli kullanım niyetinin ilaç kullanma değişkeni arasında anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır ($p < 0.05$). Burada ilaç kullanan öğrencilerin kullanmayanlara göre e-Nabız uygulaması hakkında bilgi sahibi oldukları ve derecelendirme ölçeği altında yer alan değişkenlerin yeterliliği konusunda farkındalıklarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca uygulamayı sürekli kullanma niyetlerinin de yüksek olduğu saptanmıştır.

Diğer sosyo-demografik değişkenler; yaş, sınıf ve sahip oldukları kronik hastalıklar bakımından anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu yüzden H1 hipotezi kısmen kabul edilebilir bulunmuştur.

Mobil uygulama derecelendirme ölçeğinde yer alan alt değişkenlerle sürekli kullanım niyeti ölçeği arasındaki ilişkiye yönelik sonuçlara ulaşmak amacıyla “Pearson Korelasyon Analizi” yapılmış ve analiz bulgularına aşağıdaki tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5. Mobil Uygulama Derecelendirme ile Sürekli Kullanım Niyeti Ölçeği Arasındaki Korelasyonlar: Pearson Korelasyon Testi

	Katılım	İşlevsellik	Estetik	Bilgi	Kullanım niyeti
Katılım	1,000 .000	,843** .000	,817** .000	,769** .000	,552** .000
İşlevsellik	,843** .000	1,000 .	,891** .000	,832** .000	,578** .000
Estetik	,817** .000	,891** .000	1,000 .	,838** .000	,581** .000
Bilgi	,769** .000	,832** .000	,838** .000	1,000 .	,523** .000
Kullanım niyeti	,552** .000	,578** .000	,581** .000	,523** .000	1,000 .

**p< 0.01

Pearson Korelasyon analizi sonucu, mobil uygulama derecelendirme değişkenleriyle sürekli kullanım niyeti ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı, orta düzeyde bir ilişki söz konusudur. Bu doğrultuda öğrencilerin e-Nabız mobil sağlık uygulamasını katılım, işlevsellik, estetik ve bilgi kalitesi bakımından olumlu değerlendirdikleri belirlenmiştir. Dolayısıyla bu durum uygulamanın sürekli kullanımına da pozitif olarak yansımıştır. Bu bağlamda H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Mobil sağlık uygulamaları, küresel ölçekte kanıta dayalı sağlık bilgilerine 24 saat erişim sağlama potansiyeline sahiptir (Stoyanov vd., 2016). Kullanıcılar, sağlık bilgi ihtiyaçlarını karşılamak, kendi sağlıklarını kendi kendine yönetmek ve sağlık hizmeti sağlayıcılarıyla iletişim aracı olarak mobil sağlık uygulamalarını giderek daha fazla kullanmaktadırlar (Brown III vd., 2013, s. 1082). Amerika Birleşik Devletlerinde, Ulusal bir sağlık bilişim teknolojisinin alt yapısının hızlı bir şekilde geliştirilmesine çaba sarfedilerek, 1500’ün üzerinde yardımcı mobil tıbbi uygulama geliştirilmiştir (Merrell, 2011). Ayrıca mobil sağlık uygulamaları, literatürde de pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Arsand, Froisland, Skrovseth, Chomutare, Tataru, Hartvigsen ve Tufano (2012, s. 1201) diyabetli hastaları baz alarak yaptıkları

çalışmalarında, söz konusu hastalara yardımcı olabilecek mobil sağlık uygulamaları üzerinde durmuşlardır. Bizim çalışmamızla da benzerlik gösteren bir diğer çalışmada üniversite öğrencilerinin mobil sağlık ve kişisel sağlık kaydı yönetimine ilişkin görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır (Arslan ve Demir, 2017, s. 32). Belyaev, Sun, Ray. (2018, s. 475) ise çalışmalarında, kişisel veri sunucusu cihazlarda sağlık kayıtlarının depolanmasına ilişkin protokollerin ve tasarımların üzerinde durarak konu ile ilgili öneriler sunmuşlardır. Huy ve Vanthanh (2012, s. 26) ise çalışmalarında, mobil uygulama paradigmasının değerlendirilmesi konusu üzerinde durmuşlardır. Bir diğer çalışma da ise farklı bir bakış açısıyla, mobil uygulama kullanıcılarının şikâyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır (Khalid, Shihab, Nagappan and Hassan 2015). Literatürde yer alan bu çalışmaların, mobil sağlık okuryazarlığının gelişmesine ve bu uygulamaların sürekliliğinin sağlanmasına katkısı yüksektir. Bu çalışmada ise, öğrencilerin e-Nabız mobil sağlık uygulamasına ilişkin bakış açıları değerlendirilmiş ve ayrıca uygulamanın sürekli kullanımına ilişkin öğrenci niyetleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda elde edilen araştırma sonuçlarına göre; kadın katılımcıların ve sürekli ilaç kullananların e-Nabız uygulaması bilgi ve duyarlılık düzeylerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca mobil uygulama derecelendirme ölçeği alt başlıkları olan katılım, işlevsellik, estetik ve bilgi kalitesi bağımlı değişkenleriyle kullanım niyeti bağımsız değişkeni arasında ilişki olduğu belirlenmiştir. Buna göre uygulamanın başarılı olduğu belirtilerek, katılımcıların kullanım niyetlerini olumlu etkilediği belirlenmiştir. Sonuç olarak elde edilen bulgular doğrultusunda, e-Nabız mobil sağlık uygulamasına farkındalığın yaratılması ve uygulamanın etkin bir şekilde kullanılmasının sağlanması söz konusu uygulamanın sürdürülebilirliğini artıracaktır. Bu çerçevede e-Nabız uygulamasının fonksiyonel fayda sağlaması, bireylerin katılımını sağlayacak şekilde duygularına hitap etmesi önemlidir. Bunun yanı sıra uygulamadaki bilgilerin doğruluğu, menülerin basit, yazı tipinin anlaşılır ve görüntü kalitesinin yüksek olması uygulamanın kullanılabilirliğini arttıracak ve sağlık sisteminin daha hızlı ve kaliteli bir şekilde işlemesine yardımcı olacaktır.

Çalışmanın en büyük kısıtı, sadece Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sağlık Yönetimi bölümü öğrencilerine yönelik gerçekleştirilmesidir. Gelecekteki çalışmaların farklı özelliklere sahip, geniş katılımcı gruplarıyla gerçekleştirilmesi, sonuçların karşılaştırılmasına olanak sağlayacaktır. Ayrıca gelecekteki çalışmalarda kullandığımız araştırma modeline yeni değişkenler eklenmesi daha kapsamlı açıklamaların yapılmasına imkân verecektir.

Kaynakça

Arsand E., Froisland D. H., Skrovseth S. O., Chomutare T., Tataru N., Hartvigsen G. and Tufano J. T. (2012). Mobile health applications to assist patients with diabetes: lessons learned and design implications. *Journal of Diabetes Science and Technology* 6(5): 1197-1206.

Arslan E. T. ve Demir H. (2017). Üniversite öğrencilerinin mobil sağlık ve kişisel sağlık kaydı yönetimine ilişkin görüşleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9(2): 17-36.

Belyaev K., Sun W., Ray I. and Ray I. (2018). On the design and analysis of protocols for personal health record storage on personal data server devices. *Future Generation Computer Systems* 80: 467-482.

Brown III, W., Yen, P. Y., Rojas, M. and Schnall, R. (2013). Assessment of the health it usability evaluation model (health-ituem) for evaluating mobile health (mHealth) Technology. *Journal of Biomedical Informatics*, 46(6), 1080-1087.

Conroy, D. E., Yang, C. H. and Maher, J. P. (2014). Behavior change techniques in top-ranked mobile apps for physical activity. *American Journal of Preventive Medicine*, 46(6), 649-652.

De Mattos W. D. And Gondim, P. R. (2016). M-health solutions using 5g networks and m2m communications. *IT Professional*, 18(3), 24-29.

Demir, R. (2017). *Medipol üniversitesi öğrencilerinin sağlık bilgi sistemleri ve e-nabız sistemine ilişkin farkındalık ve kullanım düzeylerinin belirlenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Enginkaya, E. (2019). Sağlık sektöründe dijital dönüşüm. M. Babacan (Ed), *Dijital dönüşüm ekseninde işletme uygulamaları*, ss. 416, Ankara: Detay Yayıncılık.

Free, C., Phillips, G., Felix, L., Galli, L., Patel, V. and Edwards, P. (2010). The effectiveness of m-health technologies for improving health and health services: a systematic review protocol. *BMC research notes*, 3(1), 250.

Free, C., Phillips, G., Galli, L., Watson, L., Felix, L., Edwards, P., Patel V. and Haines, A. (2013). The effectiveness of mobile-health technology-based health behaviour change or disease management interventions for health care consumers: a systematic review. *PLoS med*, 10(1), e1001362.

- Güler, Ç. (2019). A structural equation model to examine mobile application usability and use. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 12(3), 169-181.
- Hamel, M. B., Cortez, N. G., Cohen, I. G. and Kesselheim, A. S. (2014). FDA regulation of mobile health technologies. *The New England Journal of Medicine*, 371(4), 372-379.
- Huy N. P. and Vanthanh D. (2012). *Evaluation of mobile app paradigms*. In Proceedings of the 10th International Conference on Advances in Mobile Computing & Multimedia, pp. 25-30.
- Istepanian, R. S. and Lacal, J. C. (2003). Emerging mobile communication technologies for health: some imperative notes on m-health. In *Proceedings of the 25th Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society, IEEE Cat. No. 03CH37439*, IEEE, 2003, September, Vol. 2, pp. 1414-1416.
- Kalaycı, Ş. (2016). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. 7.baskı, Ankara: Asil Yayın, 405-415.
- Khalid H., Shihab E., Nagappan M. and Hassan A. E. (2015). What do mobile app users complain about? *IEEE Software* 32(3), 70-77.
- Kıraç, R. ve Yılmaz, G. (2019). Yetişkinlerde e-nabız sistemi farkındalığının belirlenmesine yönelik bir araştırma. 3. *Uluslararası 13. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi*, 10-13 Ekim 2019, Sakarya, 1658-1668.
- Kyriacou, E., Pattichis, M. S., Pattichis, C. S., Panayides, A. and Pitsillides, A. (2007). m-Health e-emergency systems: current status and future directions. *IEEE Antennas and Propagation Magazine*, 49(1), 216-231.
- Lupton, D. (2013). Quantifying the body: monitoring and measuring health in the age of mhealth technologies, *Critical Public Health*, 23(4), 393-403.
- Michael, P. N. (2009). The case for mhealth in developing countries. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 4(1), 103-118.
- Merrell R.C., and Doarn C.R. (2011). Medical applications, mobility, and regulations. *Telemed J E Health*, 17:235-236.
- Singh, A., Wilkinson, S. and, Braganza, S. (2014). Smart phones and pediatric apps to mobilize the medical home. *The Journal of pediatrics*, 165(3), 606-610.

Stoyanov, S. R., Hides, L., Kavanagh, D. J., Zelenko, O., Tjondronegoro, D. and Mani, M. (2015). Mobile apprating scale: a new tool for assessing the quality of health mobile apps. *JMIR mHealth and uHealth*, 3(1), e27.

Stoyanov, S. R., Hides, L., Kavanagh, D. J. and Wilson, H. (2016). Development and validation of the user version of the mobile application rating scale (uMARS). *JMIR mHealth and uHealth*, 4(2), e72.

T.C. Sağlık Bakanlığı (2020). *E-nabız kişisel sağlık sistemi*. Erişim tarihi: 28.01.2020, <https://enabiz.gov.tr/Yardim/Index>.

Uyar, A. (2019). Tüketicilerin mobil uygulamalara ilişkin algılarının teknoloji kabul modeli ile değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 687-705.

Venkatesh, V. and Goyal, S. (2010). Expectation disconfirmation and technology adoption: polynomial modeling and response surface analysis. *MIS Quarterly*, 281-303.

Viswanath, K., Finnegan J.R. and Gollust, S. (2015). Communication and Health Behaviour in a Changing Media Environment. *Health behaviour: Theory, research and practice*, 5th Edition. Eds. Glanz, K., Rimer, B.K. and Viswanath, K., John Wiley&Sons, 354.

Yeşiltaş, A. (2018). E-nabız uygulamasının kullanımını etkileyen faktörler. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 5(4), 290-295.

Wang, Y., Greene, B. and Sun, L. (2020). An analysis and evaluation of quality and behavioral change techniques among physical activity apps in china. *International Journal of Medical Informatics*, 133, 104029, 1-7.

ENTROPI Temelli MAUT Yöntemiyle Balıkesir İlindeki Rüzgâr Enerjisi Santrallerinin Performans Değerlendirmesi

Şenol ALTAN*

Ayşe EDİZ**

Muhammed Ali KAĞIZMAN***

Geliş Tarihi (Received): 23.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 11.11.2021

Öz

Rüzgar enerjisi, en hızlı büyüyen yenilenebilir enerji teknolojilerindedir. Maliyetlerin düşmesi ve kapasite faktörünün artması ile birlikte dünya çapında kullanımı da yaygınlaşmaktadır. Bulunduğu konum ve iklim koşulları açısından ülkemizin sahip olduğu rüzgar enerjisi potansiyeli birçok ülkeye göre çok daha avantajlı durumdadır. Bu çalışmada Balıkesir ilinde bulunan rüzgâr enerjisi santrallerinin (RES) performansları, ekonomik, coğrafi ve çevresel faktörler dikkate alınarak matematiksel açıdan çok kriterli karar verme teknikleri olan ENTROPI ve MAUT yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan her bir kriter ENTROPI yöntemi ile ağırlıklandırılmış ve MAUT yöntemi kullanılarak da performans sıralaması yapılmıştır. Kriterlerin sayısal değeri için Rüzgâr Enerji Potansiyel Atlası (REPA) ile Google Earth'den yararlanılmıştır. Balıkesir ilinde faaliyet gösteren 19 adet Rüzgâr Enerjisi Santralleri (RES) değerlendirilmesi sonucunda performans üzerinde en büyük önem derecesine sahip kriter olarak “Trafo Merkezlerine Uzaklık” bulunurken en düşük öneme sahip kriter ise “Rüzgâr Hızı” çıkmıştır. Tüm ağırlıklandırılmış kriterler dikkate alınarak yapılan sıralamada Poyraz RES ilk sırada yer alırken sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada “Şah Rüzgâr Santrali” ve “Bandırma Kurşunlu RES” yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Entropi, MAUT, Rüzgar Enerjisi, Rüzgar Enerjisi Santralleri, Performans Değerlendirmesi

Performance Evaluation of Wind Power Plants in Balıkesir Province Based on ENTROPI with MAUT Method

Abstract

Wind energy is one of the fastest-growing renewable energy technologies. With the decrease in costs and increase in capacity factor, the use of wind energy is spreading globally. In terms of location and climate conditions, our country is in a much more advantageous position to utilize potential wind energy than most countries. Turkey is one of the world's fastest growing renewable energy markets. In this study, the performances of wind power plants (WPPs) in Balıkesir province were evaluated by using ENTROPI and MAUT methods, which are mathematically multi-criteria decision making techniques, taking into account economic, geographical and environmental factors. Each criterion used in the study was weighted with the ENTROPI method and performance ranking was made using the MAUT method. Wind Energy Potential Atlas (REPA) and Google Earth were used for the numerical value of the criteria. As a result of the evaluation of 19 WPPs operating in Balıkesir province, the criterion that has the highest importance on performance is “Distance to Transformer Centers”, while the lowest criterion is wind speed. . In the ranking made by considering all weighted criteria, Poyraz RES took the first place, while Şah Wind Power Plant and Bandırma Kurşunlu RES took the second and third place.

Keywords: Entropi, MAUT, Wind Energy, Wind Power Plants, Performance Evaluation

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, senol.altan@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-4210-3924

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ayse.ediz@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-3307-3380

*** Araş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, alikagizman@gmail.com ORCID: 0000-0002-1732-7216

Giriş

Günümüzde teknoloji kullanımının her alanda yaygınlaşması enerjiye olan ihtiyacın da artmasına neden olmuştur. Geçmişten günümüze ihtiyaç duyulan enerjinin büyük bir kısmı fosil kaynaklarından karşılanırken bu kaynakların hem kısıtlı olması hem de yarattığı yoğun çevresel sorunlar insanoğlunun, başka enerji kaynaklarına yönelmesine yol açmıştır. Bu yeni enerji kaynaklarına yenilenebilir enerji denilmektedir (Engin, vd. 2018).

Yenilenebilir enerji, dünyanın kendi yaşamsal döngüsü içinde meydana gelen oluşumlardan elde edilen enerji olarak tanımlanmaktadır. Bu enerji kaynaklarının en önemli özelliği, dünyanın yaşamsal döngüsü devam ettikçe var olmalarıdır. Yani sınırlı değil sürdürülebilir enerji kaynaklarıdır. Bu nedenle kısıtlı olan ve dünyanın her yerinde bulunmayan fosil kaynaklı enerji için iyi bir alternatif oluşturmaktadırlar (Genç, 2019). Tüm dünya geneline bakıldığında yenilenebilir enerji kaynakları içinde rüzgâr enerjisinden yararlanma hidroelektrikten sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Fosil kaynaklı enerjiye iyi bir alternatif oluşturmasına karşın bu enerji kaynağından yararlanabilmek için ekonomik, çevresel ve coğrafi kriterlerin aynı anda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirme ise hem maliyetli, hem zaman alıcı, hem de yanlı olabilmektedir. Bu değerlendirmenin matematiksel bir yapı üzerinden yapılması birçok anlamda avantaj sağlayacaktır.

Birçok kriterin olduğu durumlarda optimal karar vermek için kullanılan çok kriterli karar verme yöntemleri, sayısal olarak ifade edilebilen ya da edilemeyen birden fazla kriteri bir bütün halinde değerlendirme imkanı sunan analitik yöntemlerdir. Bu yöntemlerden biri olan ENTROPİ, kriter ağırlıklarının nesnel olarak hesaplanmasını sağlamaktadır. MAUT ise farklı veri setleri ve birden çok kriteri olan problemlerde maksimum faydayı elde etmeyi amaçlayan bir yöntemdir.

Türkiye coğrafi açıdan rüzgâr potansiyeli yüksek bir ülke olması nedeniyle son yıllarda bu enerji kaynağına önemli yatırımlar yapılmaktadır. Türkiye’de rüzgâr enerjisi kullanımı bakımından Marmara bölgesi ilk sıralarda yer almaktadır. Bu çalışmada Balıkesir ilinde bulunan rüzgâr enerji santrallerinin (RES) performansları çok kriterli karar verme teknikleri olan ENTROPİ ve MAUT yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın uygulaması için Balıkesir ilinde faaliyet gösteren RES’ler alınmıştır. Bu ildeki 19 adet RES için ulaşılan sayısal veriler ışığında bu RES’lerin performansları ENTROPİ ve MAUT yöntemleri kullanılarak hesaplanmıştır. Performans değerlendirmesi için; trafo merkezlerine uzaklık, yollara uzaklık, yerleşim yerine uzaklık, üretim kapasitesi, yıllık elektrik üretimi, kurulu güç, rüzgâr hızı ve kapasite faktör dağılımı kriterleri kullanılmıştır. Tüm bu kriterlerin sayısal

verileri için Rüzgâr Enerji Potansiyel Atlası (REPA) ile Google Earth'den yararlanılmıştır. ENTROPİ ile yapılan ağırlıklandırma sonuçlarına göre en önemli kriter trafo merkezlerine olan uzaklık çıkmıştır. Bu kriteri sırasıyla yerleşim yerlerine uzaklık, yollara uzaklık, yıllık elektrik üretimi, üretim kapasitesi, kurulu güç, kapasite faktör dağılımı ve sonuncu olarak da rüzgâr hızı çıkmıştır. MAUT yöntemi sonuçlarına göre ise Balıkesir ilinde faaliyet gösteren RES'ler içinde performansı en yüksek Poyraz rüzgâr santrali çıkarken bunu Şah rüzgâr santrali ve Bandırma Kurşunlu rüzgar santrali izlemektedir. Model sonuçlarına göre performansı en düşük olan ise Ortamandıra RES olmuştur.

1. Yenilenebilir Enerji

Yenilenebilir enerji, yeryüzünün kendi döngüsü içindeki doğal oluşumlardan yararlanılarak elde edilen bir enerjidir. Bu enerji kaynakları hem sürdürülebilir hem de daha az çevresel etkilere yol açtığı için fosil enerji kaynaklarına alternatif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının bazılarında daha yüksek verimlilik alınırken bazıları yeterli verimliliği sağlayamamaktadır. Bununla birlikte amaç sadece enerji üretimi olmayıp, bu enerji üretiminin doğaya verdiği zararı ve tehditi en aza indirmek olduğundan her yenilenebilir enerji kaynağının önemi de bu anlamda gün geçtikçe daha da artmaktadır (Genç, 2019:). Dünya geneline bakıldığında yenilenebilir olmayan enerji kullanımı yaklaşık olarak % 76 iken yenilenebilir olan enerji kullanımı ise % 24'tür (Karagöl ve Kavaz, 2017). Güneş, rüzgâr, hidrolik, jeotermal, biyokütle, deniz ve okyanus dalgaları, deniz ve okyanuslardaki gelgit hareketleri yenilenebilir enerji kaynakları olarak tanımlanabilir. (Supçiller ve Bayramoğlu, 2020). Tüm bu yenilenebilir enerji kaynakları içinde % 70 ile ilk sırada hidroelektrik gelirken bunu %17 ile rüzgâr enerjisi takip etmektedir. Biokütleden elde edilen enerji % 8, güneşten elde edilen enerji üretimi % 4'tür. Jeotermal ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen enerji miktarı ise %1 ile en son sırada yer almaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında ise yenilenebilir olmayan enerji kullanımı % 60 iken yenilenebilir enerji kullanımı % 60 kadardır. Yenilenebilir enerji kaynakları içerisindeki en büyük paya % 68 ile hidroelektrik sahipken, sırasıyla rüzgâr % 17, güneş % 8 ve jeotermal % 7'lik bir paya sahiptir (www.enerjiatlasi.com).

1.1. Rüzgâr Enerjisi

Atmosferdeki basınç farklılıklarından dolayı sirkülasyon halinde olan havanın sahip olduğu kinetik enerji, rüzgâr enerjisi olarak adlandırılmaktadır. Rüzgâr enerjisi, rüzgâr türbinleri vasıtasıyla mekanik enerjiye çevrilir. Bu enerji, doğrudan kullanılabilmesinin yanı sıra jeneratör yardımıyla da elektrik enerjisine dönüştürülebilir (Bahadır, 2014). Rüzgâr enerjisi yenilenebilir ve sürdürülebilir olan önemli bir enerji kaynağıdır. Bu enerji kaynağı ilk kurulum aşamasında yüksek maliyet ve teknoloji gereksinimine karşın üretim aşamasında ekstra bir girdi ihtiyacı doğurmadığı için bu maliyetleri kısa zamanda aşağıya çekmektedir. Rüzgâr enerjisi teknolojisindeki gelişmeler bu maliyetleri daha da düşürmektedir (Aydın, 2014). Rüzgâr enerjisinin çevresel etkilerine bakıldığında fosil kaynaklı enerji üretiminden kaynaklı olumsuz çevresel sorunların, bu enerji kaynağında hemen hemen hiç olmadığı görülmektedir (Engin, vd. 2018).

Rüzgâr enerjisi maliyetlerinin zaman içinde düşmesi, çevreye minimum düzeyde zarar vermesi ve elde edilen enerjinin verimliliğinin yüksek olması tüm dünyada bu enerji kaynağının yoğun şekilde kullanılmasına yol açmıştır. Dünya geneline bakıldığında rüzgâr enerjisi ile elektrik üretimi yapan çok fazla ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler içerisinde Çin, ilk sırada yer almaktadır. Çin'in ardından sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gelmektedir. Türkiye ise rüzgâr enerjisi üretiminde dünya sıralamasında onbirinci sırada yer alırken, Avrupa sıralamasında altıncı sırada yer almaktadır (Can ve Yücel, 2019). Rüzgâr enerjisi verimliliği açısından ise Türkiye, AB ülkelerinin birçoğuna göre avantajlı konumda olup, İrlanda ve İngiltere'nin ardından üçüncü sırada yer almaktadır (Aydın, 2014).

Türkiye sahip olduğu coğrafi konumu ve yapısı nedeniyle verimli ve yüksek rüzgâr enerjisi elde etmeye uygun bir ülkedir. Rüzgâr enerjisi konusunda sahip olduğu bu potansiyelden dolayı bu enerji üretiminin toplam enerji üretimi içindeki oranı gün geçtikçe artmaktadır. Bu amaçla 2006 yılından itibaren Elektrik İşleri Etüt İdaresi tarafından Türkiye Rüzgâr Enerji Potansiyel Atlası (REPA) yayınlanmaktadır. Bu atlas, vermiş olduğu detaylı rüzgâr haritaları ve diğer bilgilerle, rüzgâr enerjisiyle elektrik üretimine aday bölgelerin belirlenmesinde kullanılacak bir altyapı sağlamaktadır. Yıllık değerlerin ortalamasına bakıldığında, yüksek bayırlar, kıyı şeritleri, açık alanların yakınları ve dağların tepesi Türkiye'nin en iyi rüzgâr kaynağı alanlarıdır (Molla Hasan, 2018). REPA verilerine göre rüzgâr enerjisi potansiyeline bakıldığında, Balıkesir İli 13.827 mw ile birinci sırada yer almaktadır. Çanakkale İli 13.013 mw ile ikinci sırada yer alırken, İzmir 11.854 mw ile üçüncü sırada

görülmektedir. 2015 yılı TEİAŞ verilerine göre Türkiye'deki rüzgâr enerji santralleri, kurulu güçler içerisinde %5,5'lik bir paya sahiptir (İskender, vd. 2015).

1.2. Rüzgâr Enerjisi İle İlgili Alan Yazında Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de rüzgâr enerjisinin öneminin ve kullanımının gün geçtikçe artması, araştırmacıları bu alanda araştırma yapmaya yöneltmiştir. Bir matematiksel model çerçevesinde analiz yapmak için sağlam ve güvenilir sayısal verilere ihtiyaç vardır. Hala gelişme sürecinde olan bu alanda sayısal verilere ulaşmak çok da kolay olmamaktadır. Bu nedenle matematiksel modelleme çerçevesinde yapılan araştırmalar kısıtlı sayıdadır. Bu çalışmada da matematiksel model kullanılarak rüzgâr enerjisi incelendiğinden Türkiye'deki rüzgâr enerjisini matematiksel açıdan değerlendiren çalışmaların bir derlemesi verilmiştir.

Atıcı ve Ulucan (2009), çalışmasında yenilenebilir enerji kaynaklarında Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerini kullanmayı hedefleyerek, ELECTRE yöntemiyle hidroelektrik santral projelerini, PROMETHEE yöntemiyle de rüzgâr santral projelerini değerlendirmiştir.

Sarucan, Akkoyunlu ve Baş (2010), çalışmasında daha önceden kurulmuş olan RES için rüzgâr türbin markası seçimi yapmıştır. Belirlenen alternatifler için Analitik Hiyerarşi Proses (AHS) yöntemi uygulanmıştır.

Özşahin ve Kaymaz (2013), Hatay İlinde Rüzgâr Enerji Santralleri (RES) için kurulum yeri seçimi yapmıştır. Çalışmada yer seçiminin Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) kullanılarak tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Şenel ve Koç (2015) yaptıkları çalışmada Türkiye ve Dünya genelinde rüzgâr enerjisinin durumunu analiz etmiştir. Aynı zamanda rüzgâr enerjisinin yenilenebilir enerji kaynakları arasındaki payı incelenmiştir.

Engin, Sarucan ve Basyal (2018), çalışmasında yenilenebilir enerji kaynakları arasından en uygununun belirlenmesi konusunda literatürde son yirmi yılda kullanılan Çok Kriterli Karar Verme yöntemiyle yapılan çalışmaları gözden geçirmiştir.

Taraf ve Yazgan (2018), çalışmasında jeotermal ve rüzgâr santrallerinin kuruluşunda karşı karşıya kalınan yer seçimi problemini ele almış ve problemin çözümü için analitik ağ sürecini kullanmıştır.

Can ve Yücel (2019), çalışmasında Çanakkale İlinde türbin kurulumunda en iyi alanların belirlenmesini amaçlamıştır. Çalışmada AHP yöntemi kullanılarak ağırlıklar oluşturulmuş, uygunluk haritası için CBS'de mekânsal analiz sistemleri kullanılmıştır.

Genç (2019), çalışmasında Amasya İlinde bulunan üç RES için en uygun kurulum yerini bulmayı amaçlamış ve yer seçiminde Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden MOORA yöntemini kullanmıştır.

Supçiller ve Bayramoğlu (2020), enerji konusundaki problemlerin belirsizliğinin giderilmesi için aralıklı gri sayılar ile birlikte uygulanmış SWARA, A-GİA ve Gri EDAS yöntemlerini kullanarak çalışmasında RES yer seçimini ele almıştır.

2. Yöntem

Çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri, sayısal olarak ifade edilebilen ya da edilemeyen birden fazla kriteri bir bütün halinde değerlendirme imkânı sunan analitik yöntemlerdir (Özcan vd. 2017). Bu çalışmada, ÇKKV yöntemlerinden Entropi ve MAUT yöntemleri bütünleşik olarak kullanılmıştır. Bu bölümde, çalışmada kullanılan söz konusu yöntemlerin algoritmaları anlatılacaktır.

2.1. ENTROPİ Yöntemi

Entropi bilginin içindeki belirsizliğin hesaplanması olarak tanımlanabilir (Shannon ve Weaver (1948). Bu kavram Wang ve Lee tarafından bir ağırlık ölçme yöntemi olarak geliştirilmiştir. ENTROPİ, karar matrisinin verileri bilindiği durumlarda ağırlıkları nesnel olarak hesaplamak için kullanılan bir yöntemdir (Konuşkan ve Uygun, 2014). Objektif olması nedeniyle literatürde çok sık tercih edilmektedir (Küçükönder ve Demirarslan, 2017). ENTROPİ yönteminde kriterlerin ağırlıkları objektif olarak belirlenirken, veri setinde bulunan alternatiflerin kriterlere göre oluşturulmuş değerlerindeki farklılaşma ve uzaklaşmalardan yararlanılmaktadır. Bu değerler arasındaki farkın fazla olması da bilgi düzensizliğinin artışı ifade eder (Koçoğlu, 2019).

Entropi yönteminde uygulanan adımlar aşağıdaki gibidir;

m alternatifi ve n kriterleri gösteren çok kriterli karar verme problemi için $i = 1,2,\dots,m$ ve $j = 1,2,\dots,n$ ve x_{ij} , i. alternatif ve j. kriteri ifade edecek şekilde karar matrisi aşağıdaki gibi olsun.

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}$$

1. Adım: Karar matrisinin normalize edilmesiyle normalleştirilmiş karar matrisi oluşturulur. Normalizasyon işlemi için Eşitlik (1)' de verilen kullanılır.

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (1)$$

p_{ij} : normalize edilmiş değerler,

x_{ij} : verilen fayda değerleri

2. Adım: Normalize edilmiş tüm değerler için Eşitlik (2) kullanılarak Entropi değerleri hesaplanır.

$$k = (\ln(n))^{-1} \text{ olmak üzere} \quad e_j = -k \sum_{j=1}^n p_{ij} \ln p_{ij} \quad (2)$$

k : Entropi Katsayısı,

e_j : j . kriter için entropi değeri

3. Adım: Her kriter için ağırlık değeri Eşitlik (3) kullanılarak hesaplanır.

$$\sum_{j=1}^m w_j = 1 \text{ olmak üzere,} \quad w_j = \frac{1 - e_j}{\sum_{j=1}^m (1 - e_j)} \quad (3)$$

2.2. MAUT Yöntemi

MAUT farklı veri setleri ve birden çok kriteri olan problemlerde maksimum faydayı elde etmeyi amaçlayan sistematik bir yöntemdir (Ömürbek ve Kişi, 2019). Yöntemin mantığı; problemin alternatifleri üzerinden tanımlı bir fayda fonksiyonu olduğuna ve karar verici ya da karar vericilerin seçim yaparken bu fonksiyonu en büyük kılmaları üzerine kuruludur (Koçoğlu, 2019).

MAUT yönteminde uygulanan adımlar aşağıdaki gibidir;(Ömürbek vd. 2016), (Ömürbek ve Kişi, 2019)

1.Adım: Karar probleminde kullanılacak olan mevcut kriterler (a_n) ve alternatifler (x_m) belirlenmelidir.

2. Adım: Alternatiflerin doğru şekilde değerlendirilmesini sağlayan ağırlık değerlerinin (w_j) ataması yapılır. Ağırlık değerlerinin toplamı 1'e eşit olmalıdır Eşitlik (4).

$$\sum_{j=1}^q w_j = 1 \quad (4)$$

3. Adım: Nicel ve nitel kriterler için ikili karşılaştırmalar dikkate alınarak değer ölçülerinin ataması yapılır ve karar matrisi belirlenir.

4. Adım: Normalizasyon için her kriter için en iyi ve en kötü değerler belirlenir. En iyi değere 1, en kötü değere 0 değeri atanır. Diğer değerlerin hesaplanması için Eşitlik (5)'teki formül kullanılır.

$$u_i(x_i) = \frac{x - x_i^-}{x_i^+ - x_i^-} \quad (5)$$

x_i^+ : *i. alternatifin en iyi değeri,*

x_i^- : *i. alternatifin en kötü değeri,*

5. Adım: 5. ve son aşamada fayda değerleri belirlenir. Fayda fonksiyonun formülü Eşitlik (6)'daki gibidir.

$$U(x) = \sum_{i=1}^n u_i(x_i) * w_j \quad (6)$$

$U(x)$: *Alternatif Fayda Değeri,*

$u_i(x_i)$: *Normalize Fayda Değeri,*

w_j : *Ağırlık Değeri*

Elde edilen fayda değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla en yüksek fayda değerine ulaşmış olan alternatif en iyi alternatifi, en düşük fayda değerine sahip alternatif ise en kötü alternatifi gösterir.

3. Uygulama

Türkiye, rüzgâr enerjisi açısından yüksek potansiyele sahip bir ülkedir. Bu rüzgâr enerjisinin en etkin olduğu bölgelerin başında ise Marmara Bölgesi gelmektedir. Bu çalışmada Marmara Bölgesinde yer alan Balıkesir ilindeki RES'lerin performans değerlendirmesi incelenmiştir. Performans değerlendirmesi çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan MAUT yöntemi ile yapılmıştır. MAUT yönteminde kullanılacak olan kriter ağırlıkları ENTROPİ yöntemi ile elde edilmiştir.

3.1. Modeldeki Alternatifler

Balıkesir İlinde toplamda 27 adet RES halen faaliyet göstermektedir. Bu çalışma kapsamı içerisinde 19 adet RES değerlendirmeye alınmıştır. Bu RES'ler modelin alternatiflerini oluşturmaktadır. Kullanılan tüm RES'ler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Balıkesir İlinde Değerlendirilen RES'ler (Alternatifler)

Sıra No	Alternatifler
1	Balıkesir Rüzgâr Santrali
2	Şamlı Rüzgâr Santrali
3	Şah Rüzgâr Santrali
4	Bandırma Kurşunlu RES
5	Edincik Rüzgâr Santrali
6	Susurluk Rüzgâr Santrali
7	Poyraz Rüzgâr Santrali
8	Kavaklı Rüzgâr Santrali
9	Bandırma 3 RES
10	Umurlar Rüzgâr Santrali
11	Cunda Adası Alibey RES
12	Poyraz RES
13	Balıkesir Keltepe RES
14	Ayyıldız RES
15	Kapıdağ Rüzgâr Santrali
16	Havran Çataltepe RES
17	Günaydın RES
18	Kalfaköy RES
19	Ortamandıra RES

3.2. Değerlendirme Kriterleri

Bir RES'in kurulumu için birçok kriterin değerlendirilmesi gerekmektedir. RES'ler ile ilgili çalışmalara bakıldığında bir RES'in kurulumu için genel olarak değerlendirilen kriterler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. RES Kurulum ve Değerlendirilmesinde Kullanılan Kriterler

Ekonomik	Çevresel Faktörler	Coğrafi
Arazi Maliyeti	Gürültü	Zemin Yapısı
Trafo Merkezlerine Uzaklık	Kuş Habitatlarına Uzaklık	Eğim
Rüzgâr Kapasite Faktörü	Havaalanlarına Uzaklık	Yükseklik
Yıllık Enerji Üretimi	Yerleşim Yerine Uzaklık	Fay Hatlarına Yakınlık
Yollara Uzaklık	Korunan Miras Alanlarına Uzaklık	Litoloji
Kurulu Güç	Askeri Bölgelere Olan Uzaklık	Rüzgâr Hızı
Üretim Kapasitesi	Ormanlara Uzaklık	
	Maden Sahalarına Uzaklık	
	Arkeolojik Alanlara Uzaklık	
	Akarsulara Uzaklık	

Tablo 2’de görüldüğü üzere kriterler temel olarak ekonomik, çevresel, coğrafi kriterler başlığı altında incelenebilir. Ekonomik kriterler RES’lerle ilgili mali yönleri kapsarken, çevresel faktörler RES’lerin çevreye verebileceği olası zararları en aza indirmek açısından değerlendirilmektedir. Coğrafi kriterler ise daha çok RES’lerin kurulum alanlarının uygun olup olmadığına yönelik kriterlerdir.

Bu çalışma kapsamında RES’lerin değerlendirilmesi matematiksel bir model çerçevesinde yapılmıştır. Bu nedenle, bu kriterlerin sayısal değerleri önemlidir. Balıkesir İlinde faaliyet gösteren 27 adet RES’in 19’unun sayısal değerlerine ulaşılmıştır. Ayrıca Tablo 2’de verilmiş olan kriterlerden; Rüzgâr Hızı, Trafo Merkezlerine Uzaklık, Yerleşim Yerlerine Uzaklık, Yollara Uzaklık, Kapasite Faktör Dağılımı, Kurulu Güç, Yıllık Elektrik Üretimi ve Üretim Kapasitesi kriterlerinin sayısal değerlerine ulaşılmıştır. Bu değerler Rüzgâr Enerji Potansiyel Atlası (REPA)’dan alınmıştır. Bunun yanı sıra RES’lerin koordinatları kullanılarak Google Earth üzerinden uzaklık hesaplamaları yapılmıştır. 19 adet RES’in sahip olduğu türbin sayıları farklılık göstermektedir. Bu nedenle hesaplamalar yapılırken türbin sayısı ile ilişkili olan değişkenlerin sayısal değerleri türbin başına hesaplanmıştır.

Modelde kullanılan kriterlerin kısaca tanımları şu şekildedir:

Rüzgâr Hızı: Rüzgârdan elde edilen elektrik enerjisi rüzgâr hızının küpü ile orantılıdır. RES’lerin kurulumu ve performansı için önemli bir değişkendir (Genç, 2019).

Trafo Merkezlerine Uzaklık: Elektrik enerjisinin nakli sırasında sürtünmeden dolayı bir miktar enerji ısıya dönüşerek kaybolur. Bu kaybın en aza indirgenmesi için mümkün olduğunca elektrik şebekesine yakın alanlar türbin kurulumu için seçilmelidir. Türbin sahası ile

şebeke bağlantı noktası arasındaki uzunluk arttıkça bakım ve ilk inşa maliyetleri artacaktır (Bahadır, 2014).

Yerleşim Yerlerine Uzaklık: Rüzgâr türbinleri fiziksel olarak büyük yapılardır. Bu büyüklükleri ile orantılı olarak oluşturdukları gürültü ve titreşim; yakın çevrede ikamet eden insanlarda uyku bozukluğu, baş ağrısı ve bulanık görme gibi rahatsızlıklara neden olabilmektedir. Bu nedenle santrallerin yerleşim yerlerine uzak olması tercih sebebidir (Bahadır, 2014).

Yollara Uzaklık: Rüzgâr türbinleri fiziksel olarak ağır ve büyük parçalardan oluşmaktadır. Bu parçaların RES'lerin kurulum bölgesine nakli hem ekonomik hem de fiziksel uygunluk açısından önemlidir. Bu nedenle santral bölgesinin ana yollara olan uzaklığı önemli bir kriterdir.

Rüzgâr Kapasite Faktörü: Kapasite faktörü, rüzgâr enerji santralının elektrik enerjisi üretimindeki verimliliğini gösteren verilerden biridir (Genç, 2019).

Kurulu Güç: Bir rüzgâr enerji santralının karşılayabileceği, şebekesinin taşıyabileceği ya da bir tesisatın kaldırabileceği maksimum kapasitedir.

Üretim Kapasitesi: Rüzgâr enerjisi santralının üretebileceği maksimum enerji miktarıdır.

Yıllık Elektrik Üretimi: Enerji santrallerinin bir yıl içinde gerçekleşen enerji üretimini göstermektedir.

3.3. ENTROPİ Yöntemi ile Kriterlerin Ağırlıklandırılması

ENTROPİ yöntemi kullanılarak her bir kriterin ağırlık değerleri hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Ağırlık Değerlerinin Hesaplanması

Kriterler	w _j Değerleri	Kriterler	w _j Değerleri
Trafo Merkezlerine Uzaklık	0,3328	Üretim Kapasitesi	0,0596
Yerleşim Yerine Uzaklık	0,2378	Kurulu Güç	0,0388
Yollara Uzaklık	0,2042	Rüzgar Kapasite Faktörü	0,0187
Yıllık Elektrik Üretimi GWH	0,1010	Rüzgâr Hızı	0,0072

Tablo 2'den görüldüğü üzere 0,3328 ağırlık değeriyle trafo merkezlerine uzaklık kriteri en yüksek ağırlığa sahip kriterdir. Bu kriteri 0,2378 ağırlık değeriyle yerleşim yerlerine uzaklık kriteri izlemektedir. Diğer kriterler ise sırasıyla yerleşim yerlerine uzaklık, yollara uzaklık, yıllık elektrik üretimi, üretim kapasitesi, kurulu güç, kapasite faktör dağılımı ve rüzgâr hızıdır.

3.4. MAUT Yöntemi ile RES'lerin Performans Sıralaması

ENTROPİ yöntemi ile elde edilen kriter ağırlıklar MAUT yönteminde kullanılmış ve RES'lerin toplam fayda değerlerine göre performans sıralaması yapılmıştır. Bu sıralama RES'lerin Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4. MAUT Yöntemine Göre Toplam Fayda ve Alternatiflerin Sıralanması

Alternatifler	Toplam U(A _i)	Sıralama
Poyraz RES	0,7362	1
Şah Rüzgâr Santrali	0,7080	2
Bandırma Kurşunlu RES	0,6882	3
Balıkesir Rüzgâr Santrali	0,6688	4
Şamlı Rüzgâr Santrali	0,6583	5
Kapıdağ Rüzgâr Santrali	0,6503	6
Cunda Adası Alibey RES	0,6311	7
Bandırma 3 RES	0,6073	8
Ayyıldız RES	0,5736	9
Edincik Rüzgâr Santrali	0,4743	10
Kalfaköy RES	0,4487	11
Poyraz Rüzgâr Santrali	0,4094	12
Umurlar Rüzgâr Santrali	0,4010	13
Ortamandıra RES	0,3817	14
Susurluk Rüzgâr Santrali	0,3536	15
Kavaklı Rüzgâr Santrali	0,3074	16
Balıkesir Keltepe RES	0,2458	17
Havran Çataltepe RES	0,2207	18
Günaydın RES	0,1682	19

Tablo 4'ten görüldüğü üzere Poyraz RES en yüksek fayda seviyesine sahiptir. Bunu sırasıyla Şah Rüzgâr Santrali, Bandırma Kurşunlu RES, Balıkesir Rüzgâr Santrali, Şamlı Rüzgâr Santrali, Kapıdağ Rüzgâr Santrali, Cunda Adası Alibey RES, Bandırma 3 RES, Ayyıldız RES, Edincik Rüzgâr Santrali, Kalfaköy RES, Poyraz Rüzgâr Santrali, Umurlar Rüzgâr Santrali, Ortamandıra RES, Susurluk Rüzgâr Santrali, Kavaklı Rüzgâr Santrali, Balıkesir Keltepe RES, Havran Çataltepe RES ve Günaydın RES izlemektedir.

4. Sonuç

Günümüz ekonomilerinde her gün yeni teknolojilerin kullanılması üretimde artışlara yol açmakla birlikte beraberinde enerjiye olan talebin de artmasına yol açmıştır. Ülke ekonomilerin en önemli problemlerinden biri de bu artan enerji ihtiyacının hem ekonomik hem de çevresel açıdan en az maliyetle kendi içinde karşılanmasıdır. Fosil kaynaklı enerji dünya üzerindeki tüm ekonomilerin bolca sahip olduğu bir kaynak olmadığı gibi sürekliliği de bulunmamaktadır. Bu nedenle alternatif enerji kaynaklarını devreye sokmak ekonomilerin başlıca arayışlarından biri olmuştur. Yenilenebilir enerji kaynakları yeryüzünün kendi var olma döngüsü içinde oluşan ve yeryüzü var olmaya devam ettikçe var olacak olan enerji kaynakları olarak tanımlanabilir. Yani bu kaynaklar sınırlı değil süreklilik arz etmektedir. Güneş, rüzgar, hidroelektrik, jeotermal ,hidrojen, dalga, biokütle yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Yeryüzünde bu enerji kaynaklarının kullanımına bakıldığında rüzgar enerjisi kullanımı ikinci sırada yer almaktadır.

Fosil kaynaklı enerjiye iyi bir alternatif oluşturmasına karşın bu enerji kaynağından yararlanabilmek için ekonomik, çevresel ve coğrafi kriterlerin aynı anda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirme ise hem maliyetli, hem zaman alıcı, hem de yanlı olabilmektedir. Bu değerlendirmenin matematiksel bir yapı üzerinden yapılması birçok anlamda avantaj sağlayacaktır.

Birçok kriterin olduğu durumlarda optimal karar vermek için kullanılan çok kriterli karar verme yöntemleri, sayısal olarak ifade edilebilen ya da edilemeyen birden fazla kriteri bir bütün halinde değerlendirme imkanı sunan analitik yöntemlerdir. Bu yöntemlerden biri olan ENTROPİ, kriter ağırlıklarının nesnel olarak hesaplanmasını sağlamaktadır. MAUT ise farklı veri setleri ve birden çok kriteri olan problemlerde maksimum faydayı elde etmeyi amaçlayan bir yöntemdir.

Türkiye rüzgar enerjisi elde edilmesi için oldukça avantajlı bir coğrafi yapıya sahiptir. Özellikle Marmara ve Ege bölgelerinde bu enerji kaynağının kullanımı oldukça fazladır. Türkiye Rüzgâr Enerji Potansiyel Atlası (REPA) ortalama verilerine göre Balıkesir ili rüzgar enerjisi konusunda ilk sırada yer almaktadır.

Bu çalışmada Balıkesir ilinde faaliyet gösteren Rüzgar Enerjisi Santrallerinin (RES) performans değerlendirmesi matematiksel olarak yapılmıştır. Kurulan modelin alternatiflerini bu RES'ler oluştururken kriterler coğrafi, ekonomik ve çevresel faktörler adı altında belirlenmiş ve bu kriterlerin RES'lerin performansları üzerindeki etki ağırlıkları ENTROPİ yöntemi ile hesaplanmıştır. Bu hesaplamalara göre tüm kriterler içinde en büyük etkinin Trafo Merkezlerine Uzaklık kriterine ait olduğu görülmüştür. Diğer kriterler ise sırasıyla Yerleşim

Yerlerine Uzaklık, Yollara Uzaklık, Yıllık Elektrik Üretimi, Üretim Kapasitesi, Kurulu Güç, Kapasite Faktör Dağılımı ve Rüzgâr Hızdır.

Elde edilen bu kriter ağırlıkları MAUT yönteminde kullanılarak RES'lerin performans sıralaması yapılmıştır. MAUT yöntemi sonuçlarına göre en yüksek performans değerine sahip olan RES Poyraz RES olmuştur. Performans sıralaması; Şah Rüzgâr Santrali, Bandırma Kurşunlu RES, Balıkesir Rüzgâr Santrali, Şamlı Rüzgâr Santrali, Kapıdağ Rüzgâr Santrali, Cunda Adası Alibey RES, Bandırma 3 RES, Ayyıldız RES, Edincik Rüzgâr Santrali, Kalfaköy RES, Poyraz Rüzgâr Santrali, Umurlar Rüzgâr Santrali, Ortamandıra RES, Susurluk Rüzgâr Santrali, Kavaklı Rüzgâr Santrali, Balıkesir Keltepe RES, Havran Çataltepe RES ve Günaydın RES şeklinde devam etmiştir.

Kaynakça

- Atıcı, K. B. ve Ulucan, A. (2009). “Analitik Hiyerarşi Proses Yöntemi ile Rüzgâr Türbin Seçimi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(1), 161-186
- Aydın, İ. (2014). “Balıkesir’de Rüzgâr Enerjisi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18 (29) , 29-50.
- Bahadır, A. (2014). *Coğrafi Bilgi Sistemleri Tabanlı Çok Kriterli Karar Analizinin Rüzgâr Türbini Yer Seçimi Probleminde Uygulanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1-231.
- Can, G. ve Yücel, M. A. (2019). “Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Analitik Hiyerarşi Prosesi Kullanarak Rüzgâr Enerji Santralleri İçin Yer Tespiti”, *TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 17. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı*, 1-7.
- Engin, O., Sarucan A. ve Baysal, M. E. (2018). “Türkiye İçin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Yenilenebilir Enerji Alternatiflerinin Analizi”, *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 23(5), 1223-1231.
- Genç, M. (2019). *Rüzgâr Enerji Santrallerinin Yerleşim Yeri Tespitinde MOORA Yönteminin Kullanılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Amasya, 1-99.
- Karagöl, E. T. ve Kavaz, İ. (2017). “Dünyada ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji”, *SETA*, 197, 1-32.
- Koçoğlu, S. (2019). *ENTROPİ Tabanlı TOPSIS ve MAUT Yöntemleri ile Acil Servislerde Risk Değerlendirme: Samsun İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 1-285.
- Konuşkan, Ö. ve Uygun, Ö. (2014). “Çok Nitelikli Karar Verme (MAUT) Yöntemi ve Bir Uygulaması”, *Akademik Platform*, 1403-1412.

- Kul, Y. (2012). *Alışılmamış İmalat Yöntemlerinin Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme Metotlarının Kullanılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1-179.
- Küçükönder, H. ve Demirarslan, P. (2017). “PROMETHEE ve MAUT Yöntemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Çalışma: Karadeniz Bölgesi Örneği “, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (16) , 203-228.
- Molla Hasan, H. (2018), *Türkiye’de Rüzgâr Enerjisinin Ekonomik Etkileri*, Yüksek Lisans Programı, Eskişehir Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1-37.
- Ömürbek, N, Karaatlı, M. ve Balcı, H. (2016). “Entropi Temelli MAUT ve SAW Yöntemleri İle Otomotiv Firmalarının Performans Değerlemesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31 (1) , 227-255.
- Ömürbek, N. ve Kişi, E. (2019). “ENTROPİ Temelli MAUT Yöntemi İle Yenilikçi Girişimlerin Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12(2), 264-288.
- Özcan, C. E, Ünlüsoy, S. ve Eren, T. (2017). “ANP ve TOPSIS Yöntemleriyle Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Yatırım Alternatiflerinin Değerlendirilmesi”, *SUJEST*, 5(2), 205-219.
- Özşahin, E. ve Kaymaz, Ç. K. (2013). “Rüzgâr Enerji Santrallerinin (RES) Yapım Yeri Seçimi Üzerine Bir CBS Analizi: Hatay Örneği”, *TUBAV Bilim Dergisi*, 6(2), 1-18.
- Sarucan, A., Akkoyunlu, M. C. ve Baş, A. (2010). “ Analitik Hiyerarşi Proses Yöntemi İle Rüzgâr Türbin Seçimi”, *Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 25(1), 1-8.
- Supçiller, A. A. ve Bayramoğlu, S. (2020). “Aralıklı Gri Sayı Tabanlı A-GİA Ve Gri EDAS Yöntemleriyle Rüzgâr Santrali Yeri Seçimi”, *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*, 35(4), 1847-1860.
- Şenel, M. C. Ve Koç, E. (2015), “Dünyada ve Türkiye’de Rüzgâr Enerjisi Durumu-Genel Değerlendirme,” *Mühendis ve Makina*, Cilt 56, Sayı 663, s. 46-56.
- Taraf F. ve Yazgan, H. R. (2018). “Jeotermal ve Rüzgâr Enerjisi Santrallerinde Yer Seçimi Probleminin Analitik Ağ Süreci ile Çözülmesi”, *Teknik ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 42-55.

<https://www.enerjiatlası.com/ruzgar/>

<https://www.enerjiatlası.com/ruzgar-enerjisi-haritasi/balikesir/>

<https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiZjc1ZjU1N2EtMDU0MS00OGUyLThjM2ItYTdlMWE4ZDMwZjYzIiwidCI6ImU5YzY0NjU4LWFKMWQtNDUwOS1hODk0LTE2NWZhYjU2NjEyMyIsImMiOiI9&pageName=ReportSection8015113d5c5203d1d8c9>

<https://repa.enerji.gov.tr/REPA/BALIKESIR-REPA.pdf>

Covid-19 Pandemi Döneminin Sağlık Çalışanlarının Tükenmişlik Düzeylerine Etkisi

Edibe Asuman ATILLA*

Aybike KARAKAYA**

Geliş Tarihi (Received): 01.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 23.11.2021

Öz

Sağlık çalışanları, ruhsal ve fiziksel enerjilerini yüksek düzeyde harcayarak sağlık hizmeti sunmaktadırlar. Özellikle Covid-19 pandemi süreci, sağlık sisteminde oluşturduğu kriz sebebiyle söz konusu sağlık çalışanlarının üzerinde ciddi bir tükenmişlik riski oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri incelenmiş olup, Covid-19 pandemi sürecinin bu tükenmişlik düzeyleri üzerine etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla sağlık çalışanlarına anket yöntemi kullanılarak sorular sorulmuş olup, anket uygulaması Google Forms web sitesi üzerinden yapılmıştır. Oluşturulan anket formu, katılımcıların sosyo-demografik verilerini ve çalışma şartları ile ilgili verilerini toplayan 24 adet açık ve kapalı uçlu sorudan ve 22 soruluk Maslach Tükenmişlik Ölçeği-Sağlık Personeli (MTÖ-SP) formundan oluşmaktadır. Araştırmaya 352 sağlık çalışanı dâhil edilmiştir. Katılımcıların %53,4'ü erkek, %44,3'ü 26-35 yaş aralığında, %73'ü evli, %39,8'i lisans eğitimi aldığı belirlenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre katılımcıların %67,3 oranında düşük duygusal tükenmeye sahip oldukları belirlenmiştir. Katılımcıların %71,9 oranında düşük düzeyde duyarsızlaşmaya sahip oldukları ve %40,6 düşük düzeyde kişisel başarı azalma hissine sahip oldukları tespit edilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, sağlık çalışanlarının pandemi süreci içerisinde çalışma şartlarının düzenlenmesi, gelir durumlarında iyileştirmeler yapılması ve görev dağılımlarının eşit olması gibi önlemlerin alınmasının, tükenmişlik sendromunun önlenmesinde olumlu katkıda bulunacağı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tükenmişlik, Sağlık Çalışanları, Pandemi

Effect Of Covid-19 Pandemic Period On The Levels Of Exhaustion Of Health Workers

Abstract

Health workers provide health care by spending a high level of their mental and physical energy. In particular, the Covid-19 pandemic process poses a serious risk of burnout for these health workers due to the crisis it poses in the health system. For this reason, the burnout levels of health workers were examined in our study and it was aimed to determine the impact of the Covid-19 pandemic process on these burnout levels. For this purpose, health workers were asked questions using the survey method and the survey application was made through the Google Forms website. The questionnaire consists of 24 open and closed-ended questions that collect socio-demographic data and working conditions of the participants and a 22-question Maslach Burnout Scale-Health Personnel (MTÖ-SP) form. 352 health workers were included in the study. It was determined that 53.4% of the participants were male, 44.3% were between the ages of 26 and 35, 73% were married and 39.8% were undergraduate. According to the results of the study, 67.3% of the participants had low emotional exhaustion. It was found that 71.9% of the participants had a low level of desensitization and a low level of personal achievement reduction of 40.6%. As a result of the study, it was determined that taking measures such as regulating working conditions, making improvements in income situations and equal task distributions during the pandemic process of health workers will contribute positively to the prevention of burnout syndrome.

Keywords: Burnout, Health Workers, Pandemic

*Doç. Dr. ,Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, asuman.atilla@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2823-9801

**Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, aybike.karakaya@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3016-9953

Giriş

2019 yılının Aralık ayında, Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde ortaya çıkan ve hızla yayılan pnömomi salgını tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Ortaya çıkan vakaların etiyojisi bilinmemektedir. Şiddetli akut solunum yollarını etkileyen bu patojen, 2019 yeni corona virüs (2019-nCoV) olarak adlandırılmıştır. Bu patojenin neden olduğu hastalık ise, 2019-koronavirüs enfeksiyonu hastalığı (Covid-19) olarak literatüre geçmiştir (Ge, Yang , Xia, Fu, & Zhang , 2020, s. 363)

Covid-19 pandemisinin başladığı 2019 Aralık ayından, 5 Ağustos 2021 tarihine kadar Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization [WHO]) verilerine göre Dünya genelinde 4.255.892 ölüme dâhil olmak üzere 200.174.883 doğrulanmış Covid-19 vakası bildirilmiştir. 4 Ağustos 2021 tarihi itibariyle toplam 3.984.596.440 aşı dozu uygulanmıştır. Ülkemizde ise, Sağlık Bakanlığı verilerine göre 51.875 vefat sayısı da dâhil toplam 5.846.784 vaka sayısı bildirilmiştir (WHO, 2021; T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021).

Türk Tabipler Birliği tarafından Haziran 2021 de yapılan çalışmada, Covid-19'a yakalandıktan sonra hayatını kaybeden sağlık çalışanı sayısı ise 17.000'den fazladır. Uluslararası Af Örgütü tarafından 5 Mart 2021'de sunulan raporda en fazla sağlık çalışanı ölümü yaşanan ülkeler Meksika (2.500) ve ABD (3.500) olarak kayıtlara geçmiştir. Türkiye'de, Sağlık Bakanlığı verilerine göre Covid-19 pandemisi ile mücadelede doktorlar, hemşireler ve diğer yardımcı sağlık çalışanlarından oluşan yaklaşık 540.000 kişilik bir sağlık ordusu görev almaktadır. Türk Tabipler Birliğinin Haziran 2021 yılında sunmuş oldukları raporda salgının başından 31.05.2021 tarihine kadar Covid-19 hastalığına bağlı olarak yaşamını yitirmiş 403 aktif sağlık çalışanının olduğu görülmektedir (Nesanır, Bahadır, Karcıoğlu, & Korur Fincancı, 2021:5, T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021).

Covid-19 salgınından en çok etkilenen meslek gruplarından biri sağlık çalışanlarıdır. Salgın devam ettiği sürece hem kendilerinin hem de yakınlarının hastalığa yakalanma riskinin bulunması, sağlık çalışanlarının tükenmişlik yaşamalarına neden olabilmektedir (Yumru, 2020, s. 5). Tükenmişlik, bireyin strese bağlı olarak motivasyon kaybı yaşaması ile birlikte çalışma hayatında yerine getirmesi gereken sorumlulukları yerine getirememesi, psikolojik olarak işinden uzaklaşması olarak tanımlanabilir. Özellikle insan hayatının söz konusu olduğu sağlık sektöründe, sağlık çalışanlarının tükenmişlik riski en fazla olan grup olduğu bilinmektedir (Partlak Güneşen & Üstün, 2010 s. 43; Kaçmaz, 2005 s. 29).

Bireylerin daha verimli çalışabilmeleri, kendilerini fiziksel ve zihinsel olarak iyi hissetmelerine bağlıdır. Covid-19 pandemisinin ise sağlık çalışanları açısından ciddi riskler taşıdığı ve bu durumun sağlık çalışanlarının stres seviyelerini arttırdığı düşünülmektedir. Bu sebeple bu çalışmada, Covid-19 pandemisinin sağlık çalışanları üzerindeki tükenmişlik seviyesine etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla, öncelikle literatür taraması yapılarak tükenmişlik kavramı, evreleri, Covid-19 pandemisinin tükenmişlik düzeyine etkisi ve tükenmişliğin sağlık çalışanları üzerine etkisi belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Literatür Taraması

Tükenmişlik kavramı ilk olarak Amerika’da 1970’lerde, Herbert Freudenber’in ortaya attığı ‘burnout’ kavramı Türkçeye ‘tükenmişlik’ olarak çevrilmiş ve yaygın olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Tükenmişlik, Herbert Freudenber’in aşırı duygusal bireylerin kişilerarası ve işyeri stres faktörleri ile karşı karşıya geldiği için kendisinin ve diğer meslektaşlarının bağlılık ve motivasyon eksikliği yaşadığını ele aldığı yazı ile ortaya atılmıştır (Karadayı, 2020 s. 24; Mukherjee, Tennant & Beresford, 2019 s. 52).

Tükenme, aşırı yüklenmiş hissetmek, duygusal ve fiziksel kaynaklardan yoksun olmak anlamına gelmektedir. Tükenmişlik sendromu ise, mesleki olarak insanlarla yoğun ilişkiler içerisinde olan bireylerde görülen üç ana boyuttan oluşan psikolojik bir sendromdur. Bunlar; duygusal tükenme, duyarsızlaşma (sinizm) ve kişisel başarı hissini kaybı (yetersizlik) boyutlarıdır. Duygusal tükenme boyutu, enerji kaybı, zayıflama, yıpranma ve yorgunluğu ifade etmektedir. Duyarsızlaşma boyutu, ürün veya hizmet talep edenlere karşı olumsuz tutum ve davranışları, sinirlilik ve idealizmin kaybını ifade etmektedir. Başarı hissini kaybı boyutu ise; yetenekte veya üretkenlikte azalma, moral düşüklüğü ve stres ile baş edememe anlamına gelmektedir. Bu çok boyutlu tükenmişlik modeli, sosyal bağlamda bireysel stres düzeyinin önemini vurgular ve benlik kavramını içerir (Maslach & Leiter, 2016 s. 104).

Tükenme dört evre ile tanımlanmaktadır. Bu evreler tükenmeyi anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ancak tükenme bir evreden diğerine geçen kesikli bir süreç değil, devam eden bir durumdur (Ergin, 1992 s. 145):

Birinci Evre- Şevk ve Coşku Evresi (Enthusiasm): Bu evrede yüksek bir umut etme hali, gerçek dışı mesleki beklentiler ve enerjide yükselme gözlenmektedir. Birey için mesleği ilk sırada gelir.

İkinci Evre- Durağanlaşma Evresi (Stagnation): Bu evrede umutta azalma ve isteksizlik başlamaktadır. Birey mesleğini icra ederken karşısına çıkan güçlüklerden ve daha öncesinde göz yumduğu problemlerden giderek rahatsızlık duymaya başlamıştır.

Üçüncü Evre- Engellenme Evresi (Frustration): Bu evrede birey diğer kişilere destek olmak, yardım etmek için çalışmaya başlamış, ancak sistemi değiştirmenin olumsuzluklarla başa çıkmanın ne kadar zor olduğunu anlamıştır. Yoğun olarak engellenme hissiyatı yaşar. Bu noktada 3 seçenekten biri seçilmektedir. Bunlar; adaptif savunma (uyum sağlama) ve başa çıkma stratejilerini uygulama, maladaptif başa çıkma (uyum göstermeme) stratejileri ile tükenmişliği iletme, durumdan kendini çekme ve kaçınma söz konusudur.

Dördüncü Evre- Umursamazlık Evresi (Apathy): Bu evrede, duygusal kopuşlar, ağır inançsızlıklar ve umudunu tamamen kaybetme hali gözlenmektedir. Birey mesleğini ekonomi ve sosyal güvence için devam ettirmekte, mesleğinden zevk almamaktadır (Düzyürek & Ünlüoğlu, 1992 s. 110; Fawzy, Fawzy, & Pasnau , 1991 s. 119; Kaçmaz, 2005 s. 30). Covid-19 salgınının sağlık çalışanları üzerinde kalıcı bir psikolojik etkiye sahip olması ise beklenen bir durumdur.

Covid-19, çok kısa sürede tüm dünyaya yayılan; yüksek enfeksiyon ve ölüm oranıyla, stres, anksiyete, depresyon, korku ve tükenmişlik gibi birçok psikolojik soruna yol açan bir durumdur (Arslan, Yıldırım, Tanhan, Buluş, & Allen , 2020 s. 3). Bu tür psikolojik sorunları önlemek için, Covid-19 salgını sırasında bireylerin stres ve tükenmişlik deneyimi ile ilişkili faktörleri anlamak önemlidir. Mevcut Covid-19 salgını sırasında, uluslararası sınırların ve eyalet sınırlarının kapatılması, şehir ve alan yasağının getirilmesi sağlık çalışanlarını ve ailelerini de etkileyerek olumsuz psikolojik durumlara sebep olmuştur. (Khasne, Dhakulkar, Mahajan & Kulkarni, 2020 s. 666).

Lasalvia ve diğerlerinin (2020) Covid-19 salgını sırasında İtalya'nın kuzeydoğusunda üçüncü basamak bir hastanede görevli sağlık çalışanları üzerine yapmış oldukları çalışmada sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri ve ilişkili faktörlerini belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın sonucunda Covid-19 hastalarıyla doğrudan ilgilenen sağlık çalışanlarının, Covid-19 olmayan servislerde çalışanlara göre daha fazla tükenmişlik yaşadığı görülmüştür. Son olarak, önceden psikolojik sorunları olan çalışanlarda, Covid-19 ile ilgili travmatik bir olay yaşayanlarda ve iş yeri ile kişisel yaşamda kişilerarası kaçınma yaşayanlarda tükenmişlik riskinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Covid-19 salgınının sağlık çalışanları için büyük bir endişe kaynağı olduğu görülmüştür. Maunder ve diğerlerinin

(2021) Covid-19 salgını sırasında yapmış oldukları çalışmada, zaman içinde duygusal tükenme ve psikolojik sıkıntıdaki değişikliklerle ilgili bireysel özelliklerin değerlendirilmesi amaçlamıştır. Sonuç olarak bu tükenmişlik durumunun çocuk sahibi olan sağlık çalışanlarında daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Çalışma sağlık çalışanlarının psikolojik yükünün yüksek olduğu ve pandemi sürdükçe de artmaya devam edeceği belirtilmiştir.

Tükenmişlik, özellikle sağlık çalışanlarının fiziksel ve zihinsel refahını etkileyen, küresel olarak giderek artan bir endişe olarak kabul edilmektedir. Baptista ve diğerlerinin (2021) birinci basamak sağlık hizmetlerinde görev yapan hekimler üzerine Portekiz’de yapmış oldukları çalışmaya 214 hekim dâhil edilmiştir. Çalışmada üç farklı boyutta (kişisel, iş ve hasta ile ilgili) çalışanların tükenmişlik düzeyleri, dayanıklılık, stres, depresyon ve anksiyete durumları değerlendirilmiştir. Sonuç olarak hekimlerin 3 boyutta da tükenmişlik düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür. Cinsiyet, mesleki deneyim, depresyon, anksiyete ve tükenmişlik seviyeleri arasında güçlü bir ilişki olduğu da bildirilmiştir.

Sağlık çalışanlarının yaşayabilecekleri tükenmişlik, görev yaptıkları sağlık kurumları ve hastalar için olumsuz sonuçlara sebep olması nedeniyle de endişe yaratmaktadır. Shanafelt ve diğerleri (2010) tarafından yapılan bir diğer çalışmada, cerrahların tükenmişlik düzeyi ile tıbbi hatalar arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Sonuç olarak, cerrahlar tarafından bildirilen önemli hataların, cerrahın tükenmişlik derecesi ve zihinsel yaşam kalitesi ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Suñer ve diğerlerinin (2014) yapmış oldukları çalışmada ise, Latin Amerika ülkelerindeki sağlık çalışanları arasında tükenmişlik sendromunun sonuçlarını belirlemek, bunların tükenmişlik sendromu ve mesleki değişkenlerle ilişkisini değerlendirmek amaçlanmıştır. Sonuç olarak, duygusal tükenmenin, işe devamsızlık, mesleği bırakma niyeti, kişisel bozulma ve ailenin kötüleşmesi değişkenleri ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Tükenmişlik evrelerinden olan duyarsızlaşmanın ise en çok hata yapma değişkeniyle ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Jalili ve diğerlerinin (2021) yapmış oldukları çalışmada ise Covid-19 hastaları ile ilgilenen sağlık çalışanları arasında tükenmişliğin yaygınlığı ve ilişkili faktörleri belirlemek amaçlanmıştır. Yapılan kesitsel araştırmada, üniversiteye bağlı altı hastanede Covid-19 hastalarına bakan sağlık çalışanları incelenmiştir. Yaş, cinsiyet, medeni durum, çocuk sahibi olma, hastane, iş kategorisi, deneyim ve iş yükü ile her bir alt ölçekteki tükenmişlik düzeyi ölçülmüştür. Sonuç olarak, Covid-19 hastalarına bakan sağlık çalışanları arasında tükenmişliğin yaygın olduğu belirlenmiştir. Ayrıca yaş, cinsiyet, iş kategorisi ve uygulama yerinin, tükenmişlik düzeyini etkilediği sonucuna da ulaşılmıştır. Pantenburg ve diğerlerinin (2016)

çalışmasında, Alman doktorlar arasında tükenmişliğin ciddi oranda artmasının sebeplerinin belirlenmesi ve tükenmişlik ile Alman hekimlerin işten ayrılma istekleri arasında ilişkinin analizi amaçlanmıştır. Sonuç olarak, erkeklerin kadınlardan daha fazla duyarsızlaşma sergilediği görülmüştür. Katılımcıların %11'i yüksek derecede tükenmişlik göstermiştir.

Bir diğer çalışma Leskovic ve diğerleri (2020) tarafından Slovenya'da huzurevlerinde görev yapan sağlık çalışanları ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Covid-19 sırasında kırsal alanlarda ki bakım evlerinde görev yapan sağlık çalışanlarının iş tatmini ve tükenmişlik düzeyleri analiz edilmiştir. Çalışmada Covid-19 pandemi süreci hizmet sonuçları ile 2013 yılında aynı hizmetlerin sonuçları arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Sonuç olarak 2013-2020 yılları arasında tükenmişlik düzeylerinde artış belirlenmiştir. Katılımcılar, Covid-19 salgını sırasında yoğun bir duygusal tükenme ve kişisel başarı eksikliği yaşadıklarını belirtmişlerdir. Covid-19 salgınının, Slovenya'nın kırsal bölgelerindeki huzurevlerinde sağlık çalışanlarının hâlihazırda var olan tükenmişlik düzeylerini önemli ölçüde arttırdığı belirlenmiştir.

Covid-19 küresel salgını, yaşama ve çalışma tarzını büyük ölçüde değiştirmiştir. Uzayan salgının ortasında, ön saflardaki sağlık uzmanlarının tükenmişliği önemli bir endişe haline gelmiştir. Bu doğrultuda Nishimura ve diğerleri (2021) Japonya'daki sağlık uzmanlarında Covid-19 salgını ile tükenmişliğin yaygınlığı arasındaki ilişki hakkında veri sağlamak amacıyla kesitsel bir çalışma yapmışlardır. Sonuç olarak, sağlık çalışanlarının tükenmişliği, salgının ortasında, sürdürülebilir sağlık hizmeti sunumu için ele alınması gereken önemli bir endişe kaynağı olarak belirlenmiştir. Benzer bir çalışma da Alsulimani ve diğerleri (2021) tarafından Covid-19 salgını sırasında Suudi Arabistan'daki sağlık çalışanları arasında tükenmişlik yaygınlığını tahmin etmek ve bu popülasyonda tükenmişlikle ilişkili bireysel ve işle ilgili faktörleri araştırmak amacıyla yapılmıştır. Toplam 646 sağlık çalışanının dâhil edildiği çalışmada sağlık sektörü çalışanları arasında tükenmişlik yaygınlığının %75 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tükenmişlikle ilişkili önemli faktörler; yaş, unvan, hizmet yılı, salgın sırasında artan çalışma saatleri, günlük ortalama uyku saatleri, Covid-19 hastalarına maruz kalma, Covid-19 için test edilenlerin sayısı olarak belirlenmiştir. Araştırma sonucunda pandemi sırasında sağlık çalışanlarının psikolojik dayanıklılığını arttırmak için teşvik edilmelerinin gerekliliği ortaya konulmuştur.

2. Araştırma Metodolojisi

Bu bölümde araştırmanın amacı, önemi ve hipotezleri açıklanmış ve araştırmada izlenen yöntemlere değinilmiştir. Evren ve örnekleme ilişkin bilgiler verilmiş, veri toplama araçları tanıtılmış ve veri analiz tekniklerine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

2.1. Araştırma Amacı ve Önemi

Sağlık çalışanlarının pandemi döneminde artan iş yükleri, enfeksiyon kapma riskleri, çevrelerine enfeksiyon bulaştırma korkusu stres seviyelerini arttırmakta ve bu durumda tükenmişlik düzeylerini etkilemektedir. Yaşanan tükenmişlik sonucunda, sağlık çalışanları kadar, hizmet talep edenlerde risk altındadır. Sağlık çalışanlarının Covid-19 döneminde yaşamakta oldukları stres ve tükenmişlik düzeylerini belirlemek ve bu tükenmişlik düzeylerini en alt seviyede tutmak, hem sağlık çalışanları açısından hem de hizmet talep edenler açısından kritik öneme sahiptir. Bu sebeple, çalışmanın temel amacı, sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerini incelemek ve Covid-19 pandemisinde çalışma şartlarının bu tükenmişlik düzeyleri üzerine etkisini belirlemektir.

2.2. Araştırma Hipotezleri

Bu çalışmada sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri incelenmiş olup, Covid-19 pandemi sürecinin bu tükenmişlik düzeyleri üzerine etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla toplam beş hipotez geliştirilmiş olup, söz konusu hipotezler aşağıda verilmiştir:

H₁ : Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi düzeyleri ile sosyo-demografik özellikleri arasında ilişki vardır.

H₂ : Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi düzeyleri ile çalıştıkları birim arasında ilişki vardır.

H₃ : Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi düzeyleri ile çalışma saatleri arasında ilişki vardır.

H₄ : Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi düzeyleri ile çalışma ortamı arasında ilişki vardır

H₅ : Sağlık çalışanlarının duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi düzeyleri ile Covid-19 pandemisi stres düzeyleri arasında ilişki vardır.

2.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, İstanbul'da faaliyet gösteren iki Eğitim-Araştırma Hastanesi ve iki kamu hastanesinde çalışan toplam 4960 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Araştırmanın yürütüleceği hastaneler belirlendikten sonra Kolayda Örneklem Yöntemi ile örneklem sayısı belirlenmiştir. Örneklem sayısı ise, 4960 kişilik evren için %95 güvenilirlik düzeyinde ($t=1.96$ $p=0.5$ $q=0.5$ $d=0.05$ $\alpha=0.05$) 357 sağlık çalışanı olarak belirlenmiş (Yazıcıoğlu & Erdoğan, 2004 s. 50), ancak 352 sağlık çalışanı araştırmaya katılmaya gönüllü olmuştur.

2.4. Veri Toplama Araçları

Araştırma verilerini elde etmek amacıyla anket tekniği kullanılmıştır. Çalışma soruları, Google Forms üzerinde oluşturularak sağlık çalışanlarına E-Mail yoluyla ulaştırılmıştır. Çalışmaya başlanmadan önce Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi etik kurulundan onay alınmıştır. Çalışma verileri 21 Haziran, 21 Temmuz 2021 tarihleri arasında toplanmıştır.

Çalışmanın anketi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, katılımcıların demografik bilgileri ve çalışma durumlarına ilişkin bilgilerin yer aldığı kişisel bilgi formu, ikinci bölümde ise tükenmişlik düzeylerini belirlemek amacıyla Maslach Tükenmişlik Ölçeği kullanılmıştır. Maslach Tükenmişlik Ölçeği-Sağlık Personeli Formu MTÖ-SP, tükenmişliği ölçmek amacıyla 1981 yılında Christina Maslach ve Susan E. Jackson tarafından geliştirilmiş olup, Ergin (1992) tarafından sağlık çalışanları için özel olarak Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Üç faktörlü yapı duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalması hissinden oluşmaktadır. Katılımcıların yorgunluk ve duygusal yönden yıpranmışlık durumunu ölçen duygusal tükenme alt ölçeği 1, 2, 3, 6, 8, 13, 14, 16, 20 numaralı sorular ile değerlendirilmektedir. Katılımcının hizmet verdiği diğer bireylere karşı duygudan yoksun şekilde davranışlarını ölçen duyarsızlaşma alt ölçeği 5, 10, 11, 15, 22 numaralı sorular ile değerlendirilmektedir. Katılımcının işindeki yeterlilik duygularını ölçen kişisel başarı azalması hissi alt ölçeği ise 4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, 21 numaraları sorular ile değerlendirilmektedir. Duygusal tükenme alt ölçeği 9 sorudan oluşmakta olup, alınacak en yüksek puan 54'tür. 27 puan ve üstü yüksek tükenme 16-27 puan arası orta düzey tükenme, 16 puan ve altı ise düşük düzey tükenme olarak değerlendirilmiştir. Duyarsızlaşma alt ölçeği 5 sorudan oluşmakta olup, alınabilecek en yüksek puan 30'dur. 13 puan ve üstü yüksek seviye duyarsızlaşma, 6-13 puan arası orta seviye duyarsızlaşma, 6 puan ve altı ise düşük seviye duyarsızlaşma olarak değerlendirilmiştir. Kişisel başarı hissinde azalma hissi ise 8 soru ile değerlendirilmektedir. Alınabilecek en yüksek puan 48 olup, 21 puan ve altı yüksek seviye, 21-39 puan arası orta

seviye 39 puan ve üzeri ise düşük seviye kişisel başarı azalması hissi olarak değerlendirilmiştir. Ölçek maddeleri olarak orijinal Maslach tükenmişlik ölçeğindeki cevaplar ve puanlama sistemi kullanılmıştır. “0-hiçbir zaman” ve “6-her zaman” aralığında puanlanmaktadır. Duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt ölçeklerindeki yüksek puan, kişisel başarı azalması hissi alt ölçeğindeki düşük puan tükenmişliği göstermektedir. Puanlamada, her bir kişi için üç ayrı tükenmişlik puanı hesaplanmaktadır.

2.5. Çalışmanın Sınırlılıkları

Araştırma bulguları, İstanbul’da faaliyet gösteren iki Eğitim-Araştırma Hastanesi ve iki kamu hastanesinde çalışan sağlık çalışanlarından elde edilen verilerle sınırlıdır.

3. Bulgular

Tablo 1’de katılımcıların demografik özellikleri ve tanımlayıcı özelliklerine ait verilerin analizi yer almaktadır. Araştırmaya 352 sağlık çalışanı dâhil edilmiştir. Bu verilere göre katılımcıların %53,4’ü erkek, %44,3’ü 26-35 yaş aralığında, %73’ü evli, %39,8’i lisans eğitimi aldığını belirtmiştir. Katılımcıların %65,6’sı çocuk sahibi olduğu, %33,8’i de iki çocuk sahibi olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların %67’si sigara kullanmamakta, %76,7’si Covid-19 hastalığı geçirmemiştir. Katılımcıların %47,4’lük kısmının poliklinik biriminde çalıştığı, belirlenmiştir. Katılımcıların %88,9’u aile veya arkadaşları ile birlikte yaşadıklarını belirtmiş, Covid-19 sonrasında %76,1’lik kısım aileden ayrı yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Covid-19’un stres seviyesini artırdığını belirten katılımcı oranı %83,2’dir. Katılımcıların %52’si hem gece hem gündüz, %65,1’i 46 saat ve üzeri çalıştığını belirtmiştir. Katılımcıların %86,4’ü mesleğini isteyerek seçtiğini, %85,2’si mesleğinin kendisine uygun olduğunu, %77,8’i ise çalışma ortamından memnun olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %76,4’ü çalışırken dinlenme imkânı olduğunu, % 59,1’i yeterli düzeyde dinlenebildiğini, %93,5’i de çalışırken yemek yemeye fırsat bulabildiğini belirtmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri (n=352)

Demografik Bilgiler	n	%
Cinsiyet		
Kadın	164	46,6
Erkek	188	53,4
Medeni Durum		
Evli	257	73,0
Bekâr	95	27,0

Yaş (Yıl)		
25 Ve Altı	46	13,1
26-35	156	44,3
36-45	115	32,7
46 Ve Üzeri	35	9,9
Eğitim Düzeyi		
Lise	43	12,2
Ön Lisans	70	19,9
Lisans	140	39,8
Lisansüstü	99	28,1
Çocuk Var Mı?		
Var	231	65,6
Yok	121	34,4
Kaç Çocuk Var?		
Çocuğum Yok	124	35,2
1	79	22,4
2	119	33,8
3 Ve Üzeri	30	8,5
Sigara İçiyor Musunuz?		
Evet	116	33,0
Hayır	236	67,0
Pandemi ile Sigara Artışı		
Evet	65	18,5
Hayır	287	81,5
Covid-19 Geçirdiniz Mi?		
Evet	82	23,3
Hayır	270	76,7
Çalıştığınız Birim		
Covid Servisi	22	6,3
İdari Birimler	97	27,6
Acil Servis	33	9,4
Yoğun Bakım- Ameliyathane	33	9,4
Poliklinik	167	47,4
Pandemi Öncesi Konaklama Şekli		
Aile Veya Arkadaşlarım İle Birlikte	313	88,9
Tek Başıma	39	11,1
Covid-19 Sonrası Aileden Ayrı Yaşadınız Mı?		
Evet	84	23,9
Hayır	268	76,1
Covid-19 Pandemi Süreci Stresi Arttırdı Mı?		
Evet	293	83,2
Hayır	59	16,8

Mesai Şekliniz		
Sadece Gündüz	169	48,0
Gece Gündüz	183	52,0
Haftada Kaç Saat Çalışıyorsunuz?		
25 Saat Ve Altı	57	16,2
26-45 Saat	66	18,8
45 Saat Ve Üzeri	229	65,1
Mesleğinizi İsteyerek Mi Seçtiniz?		
Evet	304	86,4
Hayır	48	13,6
Mesleğiniz Size Uygun Mu?		
Uygun	300	85,2
Uygun Değil	52	14,8
Çalışma Ortamından Memnun Musunuz?		
Evet	274	77,8
Hayır	78	22,2
Çalışırken Dinlenme Fırsatınız Oluyor Mu?		
Evet	269	76,4
Hayır	83	23,6
Yeterli Dinlenmiş Oluyor Musunuz?		
Evet	208	59,1
Hayır	144	40,9
Çalışma Saatlerinde Yemek Fırsatı Oluyor Mu?		
Evet	329	93,5
Hayır	23	6,5

Katılımcıların tükenmişlik düzeylerini belirlemek üzere kullanılan ölçek üç boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissidir. Boyutlara ilişkin ifadelerin güvenilirliğini belirlemek üzere yapılan analiz bulguları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo2: Tükenmişlik Düzeyleri Boyutlarına İlişkin Güvenirlik Katsayıları

Boyutlar	Cronbach’s Alfa	İfade Sayısı
Duygusal tükenme	,960	9
Duyarsızlaşma	,855	5
Kişisel Başarı Azalma Hissi	,964	8
Genel	,909	22

Bu araştırma kapsamında yapılan güvenilirlik analizleri sonucunda ölçeğin bütünü için Cronbach Alfa katsayısı 0,909; ölçeğin alt boyutlarının Cronbach Alfa katsayıları: duygusal tükenme için 0,960; duyarsızlaşma için 0,855; kişisel başarı azalma hissi için 0,964 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3: Ölçeğe İlişkin Tek Boyutluluk Analiz Sonuçları

Boyut	Faktör yükü
Duygusal Tükenme	
MTÖ1	,916
MTÖ2	,932
MTÖ3	,922
MTÖ6	,815
MTÖ8	,903
MTÖ13	,880
MTÖ14	,867
MTÖ16	,846
MTÖ20	,757
KMO; ,921	
Duyarsızlaşma	
MTÖ5	,706
MTÖ10	,884
MTÖ11	,893
MTÖ15	,680
MTÖ22	,795
KMO; ,801	
Kişisel Başarı Azalma Hissi	
MTÖ4	,903
MTÖ7	,912
MTÖ9	,917
MTÖ12	,801
MTÖ17	,927
MTÖ18	,885
MTÖ19	,937
MTÖ21	,866
KMO; ,937	

Tablo 3 incelendiğinde ölçekte yer alan her bir boyuta ait ifadelerin faktör yüklerinin 0,50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle ölçekten herhangi bir ifade çıkartılmamıştır.

Tablo4: Tükenmişlik Boyutlarının Düzeyine İlişkin Veriler

	Yüksek		Orta		Düşük	
	n	%	n	%	n	%
Duygusal tükenme	69	19,6	46	13,1	237	67,3
Duyarsızlaşma	59	16,8	40	11,4	253	71,9
Kişisel başarı azalma hissi	95	27,0	114	32,4	143	40,6

Tablo 4'te tükenmişlik boyutlarının düzeyine ilişkin veriler yer almaktadır. Bu verilere göre katılımcıların %67,3 oranında düşük duygusal tükenmeye sahip oldukları belirlenmiştir. Katılımcıların %71,9 oranında düşük düzeyde duyarsızlaşmaya sahip oldukları ve %40,6 düşük düzeyde kişisel başarı azalma hissine sahip oldukları belirlenmiştir.

Tablo5: Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Duygusal Tükenme Düzeyine Göre Araştırmaya Katılan Sağlık Çalışanlarının Bazı Tanımlayıcı Özelliklerinin Dağılımı

	DUYGUSAL TÜKENME						X ²	P*
	Yüksek		Orta		Düşük			
	N	%	N	%	N	%		
Cinsiyet								
Kadın	50	72,5	26	56,5	88	37,1	28.909	.00
Erkek	19	27,5	20	43,5	149	62,9		
Toplam	69	100,0	46	100,	237	100,0		
Yaş								
25 yaş ve altı	18	26,1	7	15,2	21	8,9	35.599	.00
26-35	37	53,6	27	58,7	92	38,8		
36-45	8	11,6	9	19,6	98	41,4		
46 ve üzeri	6	8,7	3	6,5	26	11,0		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Medeni Durum								
Evli	44	63,8	30	65,2	183	77,2	6.535	0.03
Bekâr	25	36,2	16	34,8	54	22,8		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Eğitim durumu								
Lise	5	7,2	1	2,2	37	15,6	11.861	0.06
Ön lisans	11	15,9	10	21,7	49	20,7		
Lisans	32	46,4	17	37,0	91	38,4		
Lisansüstü	21	30,4	18	39,1	60	25,3		

Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Çalıştığımız birim								
Covid-19 servisi	8	11,6	8	17,4	6	2,5	42.098	.00
İdari birimler	13	18,8	7	15,2	77	32,5		
Acil servis ve ekibi	7	10,1	5	10,9	21	8,9		
Yoğun bakım-ameliyathane	11	15,9	10	21,7	12	5,1		
Poliklinik	30	43,5	16	34,8	121	51,1		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Haftalık çalışma saati								
25 saat ve altı	20	29,0	10	21,7	27	11,4	13.995	.00
26-45 saat	13	18,8	7	15,2	46	19,4		
46 saat ve üzeri	36	52,2	29	63,0	164	69,2		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Çalışma ortamından memnun musunuz?								
Evet	26	37,7	31	67,4	217	91,6	93.294	.00
Hayır	43	62,3	15	32,6	20	8,4		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
Covid-19 stres düzeyini arttırdı mı?								
Evet	68	98,6	41	89,1	184	77,6	18.070	.00
Hayır	1	1,4	5	10,9	53	22,4		
Toplam	69	100,0	46	100,0	237	100,0		
n: Hasta sayısı; %: Sütun yüzdesi; *Ki-Kare Testi								

Tablo 5'te araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının cinsiyet durumu ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p < 0.05$). Yüksek duygusal tükenme yaşayan katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde kadınların %72,5, erkeklerin %27,5 yüksek duygusal tükenme yaşadıkları görülmektedir. Orta düzey duygusal tükenmede çok büyük farklılık görülmezken, düşük duygusal tükenme yaşayan katılımcılar %62,9 ile erkeklerdir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının yaş durumu ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p < 0.05$). 25 yaş ve altı grubunda %26,1, 26-35 yaş grubunda %53,6, 36-45 yaş grubunda %11,6 ve 46 yaş ve üzeri grupta %8,7 oranında yüksek düzeyde duygusal tükenme yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %15,2, 26-35 yaş grubunda %58,7, 36-45 yaş grubunda %19,6 ve 46 yaş ve üzeri grupta %6,5 oranında orta düzeyde duygusal tükenme yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %8,9, 26-35 yaş grubunda %38,8, 36-45 yaş grubunda %41,4 ve 46 yaş ve üzeri grupta %11,0 oranında düşük düzeyde duygusal tükenme yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının medeni durumu ile duygusal tükenme arasında

istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Evli katılımcıların %63,8, bekâr katılımcıların %32,0 ile yüksek duygusal tükenme yaşadıkları görülmüştür. Evli katılımcıların %65,2 ile orta düzeyde, bekârların ise %34,8 ile orta düzeyde duygusal tükenme yaşadıkları görülürken, evlilerin %77,2 ile düşük duygusal tükenme yaşadıkları bekârların ise, %22,8 düşük duygusal tükenme yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_1 hipotezi yaş, cinsiyet ve medeni durum için kabul edilirken, eğitim durumu için red edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının çalıştığı birim ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %11,6, idari birimlerde görev yapanların %18,8, acil servis ve ekibinde yer alanların %10,1, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %15,9 ve polikliniklerde görev yapanların %43,5 ile yüksek düzeyde duygusal tükenme yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Diğer yandan covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %17,4, idari birimlerde görev yapanların %15,2, acil servis ve ekibinde yer alanların %10,9, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %21,7 ve polikliniklerde görev yapanların %34,8 ile orta düzeyde duygusal tükenme yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %2,5, idari birimlerde görev yapanların %32,5, acil servis ve ekibinde yer alanların %8,9, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %5,1 ve polikliniklerde görev yapanların %51,1 ile düşük düzeyde duygusal tükenme yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının haftalık çalışma saatleri ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %29,0, 26-45 saat arası çalışanların %18,8, 46 saat ve üzeri çalışanların %52,2 oranında yüksek düzeyde duygusal tükenme yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %21,7, 26-45 saat arası çalışanların %15,2, 46 saat ve üzeri çalışanların %63,0 oranında orta düzeyde duygusal tükenme yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %11,4, 26-45 saat arası çalışanların %19,4, 46 saat ve üzeri çalışanların %69,2 oranında düşük düzeyde duygusal tükenme yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_3 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının haftalık çalışma ortamından memnuniyet durumu ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Çalışma ortamından memnun olan sağlık çalışanlarının %37,7 oranında iken, memnun olmayanların %62,3 oranında duygusal tükenme yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma ortamından memnun olan sağlık çalışanlarının %91,6 ile düşük düzeyde duygusal tükenme yaşarken, çalışma ortamından memnun olmayanların %8,4 oranında düşük

düzeyde duygusal tükenme yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H₄ hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının covid-19 pandemisinin stres düzeyini artırma durumu ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır (p<0.05). Covid-19 pandemisinde stres düzeylerinin arttığını belirten sağlık çalışanlarının %98,6 oranında yüksek, stres düzeylerinde artış olmadığını belirten sağlık çalışanlarının ise %1,4 ile yüksek duygusal tükenme yaşadıkları belirlenmiştir. Stres düzeylerinin arttığını belirten sağlık çalışanları %89,1 oranında orta düzeye duygusal tükenme yaşarken bu oran stres düzeylerinin artmadığını belirten sağlık çalışanlarında %10,9'dur. Düşük düzeyde duygusal tükenme yaşayan sağlık çalışanlarında ise bu oran stres düzeyinin arttığını belirtenlerde %77,6 iken, stres düzeyinin artmadığını belirtenlerde ise, %22,4'tür. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H₅ hipotezi kabul edilmiştir. Diğer taraftan Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin duygusal tükenme düzeyi ile eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmamıştır (p>0,05).

Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin duyarsızlaşma düzeyine göre araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bazı tanımlayıcı özelliklerinin dağılımı Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo6: Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin duyarsızlaşma düzeyine göre araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bazı tanımlayıcı özelliklerinin dağılımı

	DUYARSIZLAŞMA						X ²	P*
	Yüksek		Orta		Düşük			
	N	%	N	%	N	%		
Cinsiyet								
Kadın	40	67,8	20	50,0	104	41,1	13.907	.00
Erkek	19	32,2	20	50,0	149	58,9		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Yaş								
25 yaş ve altı	14	23,7	8	20,0	24	9,5	28.996	.00
26-35	33	55,9	19	47,5	104	41,1		
36-45	8	13,6	6	15,0	101	39,9		
46 ve üzeri	4	6,8	7	17,5	24	9,5		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Medeni Durum								
Evli	41	69,5	28	70,0	188	74,3	.771	0.68
Bekâr	18	30,5	12	30,0	65	25,7		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Eğitim durumu								
Lise	3	5,1	4	10,0	36	14,2	6.072	0.41
Ön lisans	10	16,9	7	17,5	53	20,9		
Lisans	25	42,4	16	40,0	99	39,1		
Lisansüstü	21	35,6	13	32,5	65	25,7		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		

Çalıştığımız birim								
Covid-19 servisi	7	11,9	6	15,0	9	3,6	27.236	.00
İdari birimler	10	16,9	8	20,0	79	31,2		
Acil servis ve ekibi	8	13,6	2	5,0	23	9,1		
Yoğun bakım-ameliyathane	10	16,9	7	17,5	16	6,3		
Poliklinik	24	40,7	17	42,5	126	49,8		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Haftalık çalışma saati								
25 saat ve altı	14	23,7	5	12,5	38	15,0	3.714	0.44
26-45 saat	12	20,3	7	17,5	47	18,6		
46 saat ve üzeri	33	55,9	28	70,0	168	66,4		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Çalışma ortamından memnun musunuz?								
Evet	19	32,2	30	75,0	225	88,9	89.475	.00
Hayır	40	67,8	10	25,0	28	11,1		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		
Covid-19 stres düzeyini arttırdı mı?								
Evet	58	98,3	37	92,5	198	78,3	16.552	.00
Hayır	1	1,7	3	7,5	55	21,7		
Toplam	59	100,0	40	100,0	253	100,0		

n: Hasta sayısı; %: Sütun yüzdesi; *Ki-Kare Testi

Tablo 6’da araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının cinsiyet durumu ile duyarsızlaşma boyutu arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Araştırmaya katılan kadın katılımcıların %67,8 oranında, erkek katılımcıların ise, %32,2 oranında duyarsızlaşma yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Orta düzeyde fark bulunmazken, düşük düzeyde kadın katılımcıların %41,1 oranında, erkeklerin ise %58,9 oranında düşük düzeyde duyarsızlaşma yaşadıkları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının yaş durumu ile duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). 25 yaş ve altı grubunda %23,7, 26-35 yaş grubunda %55,9, 36-45 yaş grubunda %13,6 ve 46 yaş ve üzeri grupta %6,8 oranında yüksek düzeyde duyarsızlaşma yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %20,0, 26-35 yaş grubunda %47,5, 36-45 yaş grubunda %15,0 ve 46 yaş ve üzeri grupta %17,5 oranında orta düzeyde duyarsızlaşma yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %9,5, 26-35 yaş grubunda %41,1, 36-45 yaş grubunda %39,9 ve 46 yaş ve üzeri grupta %9,5 oranında düşük düzeyde duyarsızlaşma yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_1 hipotezi yaş, cinsiyet ve eğitim durumu için kabul edilirken, medeni durum için ret edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık

çalışanlarının çalıştığı birim ile duygusal tükenme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %11,9, idari birimlerde görev yapanların %16,9, acil servis ve ekibinde yer alanların %13,6, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %16,9 ve polikliniklerde görev yapanların %40,7 ile yüksek düzeyde duyarsızlaşma yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Diğer yandan Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %15,0, idari birimlerde görev yapanların %20,0, acil servis ve ekibinde yer alanların %5,0, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %17,5 ve polikliniklerde görev yapanların %42,5 ile orta düzeyde duyarsızlaşma yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %3,6, idari birimlerde görev yapanların %31,2, acil servis ve ekibinde yer alanların %9,1, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %6,3 ve polikliniklerde görev yapanların %49,8 ile düşük düzeyde duyarsızlaşma yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının haftalık çalışma ortamından memnuniyet durumu ile duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Çalışma ortamından memnun olan sağlık çalışanlarının %32,2 oranında, çalışma ortamından memnun olmayanların ise, %67,8 oranında yüksek duyarsızlaşma yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma ortamından memnun olanların %75,0 oranında orta düzeyde duyarsızlaşma yaşadıkları görülürken bu oran çalışma ortamından memnun olmayanlarda %25,0 oranındadır. Çalışma ortamından memnun 88,9 olanların %oranında düşük düzeyde duyarsızlaşma yaşadığı belirlenirken, çalışma ortamından memnun olmayanların oranı %11,1'dir. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_4 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemisinin stres düzeyini artırma durumu ile duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Covid-19 pandemisinde stres düzeylerinin arttığını belirten sağlık çalışanlarının %98,3 oranında, stres düzeylerinin artmadığını belirtenler ise, %1,7 ile yüksek oranda duyarsızlaşma yaşamaktadırlar. Bu oran orta düzeyde de benzer aralıkta iken, stres düzeylerinin arttığını belirtenler %78,3 oranında, stres düzeylerinin artmadığını belirtenler ise, %21,7 ile düşük duyarsızlaşmaya sahiptir. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_5 hipotezi kabul edilmiştir.

Diğer taraftan Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin duyarsızlaşma düzeyine göre katılımcıların medeni durum, eğitim durumu, haftalık çalışma saati arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmamıştır ($p>0,05$). Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_3 hipotezi ret edilmiştir.

Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin kişisel başarı azalma hissi düzeyine göre araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bazı tanımlayıcı özelliklerinin dağılımı tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo7: Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin kişisel başarı azalma hissi düzeyine göre araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının bazı tanımlayıcı özelliklerinin dağılımı

	KİŞİSEL BAŞARI AZALMA HİSSİ						X²	P*
	Yüksek		Orta		Düşük			
	N	%	N	%	N	%		
Cinsiyet								
Kadın	56	58,9	73	64,0	35	24,5	47.876	.00
Erkek	39	41,1	41	36,0	108	75,5		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Yaş								
25 yaş ve altı	18	18,9	22	19,3	6	4,2	45.700	.00
26-35	42	44,2	65	57,0	49	34,3		
36-45	27	28,4	18	15,8	70	49,0		
46 ve üzeri	8	8,4	9	7,9	18	12,6		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Medeni Durum								
Evli	58	61,1	74	64,9	125	87,4	25.741	.00
Bekâr	37	38,9	40	35,1	18	12,6		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Eğitim durumu								
Lise	33	34,7	8	7,0	2	1,4	80.392	.00
Ön lisans	21	22,1	25	21,9	24	16,8		
Lisans	35	36,8	44	38,6	61	42,7		
Lisansüstü	6	6,3	37	32,5	56	39,2		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Çalıştığımız birim								
Covid-19 servisi	5	5,3	13	11,4	4	2,8	125.888	.00
İdari birimler	63	66,3	19	16,7	15	10,5		
Acil servis ve ekibi	5	5,3	9	7,9	19	13,3		
Yoğun bakım-ameliyathane	5	5,3	20	17,5	8	5,6		
Poliklinik	17	17,9	53	46,5	97	67,8		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Haftalık çalışma saati								
25 saat ve altı	27	28,4	23	20,2	7	4,9	53.384	.00
26-45 saat	31	32,6	19	16,7	16	11,2		
46 saat ve üzeri	37	38,9	72	63,2	120	83,9		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Çalışma ortamından memnun musunuz?								
Evet	77	81,1	64	56,1	133	93,0	50.760	.00
Hayır	18	18,9	50	43,9	10	7,0		

Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
Covid-19 stres düzeyini arttırdı mı?								
Evet	86	90,5	105	92,1	102	71,3	24.579	.00
Hayır	9	9,5	9	7,9	41	28,7		
Toplam	95	100,0	114	100,0	143	100,0		
n: Hasta sayısı; %: Sütun yüzdesi; *Ki-Kare Testi								

Tablo 7’de araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının cinsiyet durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşayan katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde kadınların %58,9, erkeklerin %41,1 yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülmektedir. Orta düzey kişisel başarı azalma hissinde ise, kadınlar %64,0 oranında iken erkeklerde bu oran %36,0 oranındadır. Düşük kişisel başarı azalma hissi yaşayan katılımcılar %75,5 ile erkeklerdir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının yaş durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). 25 yaş ve altı grubunda %18,9, 26-35 yaş grubunda %44,2, 36-45 yaş grubunda %28,4 ve 46 yaş ve üzeri grupta %8,4 oranında yüksek düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %19,3, 26-35 yaş grubunda %57,0, 36-45 yaş grubunda %15,8 ve 46 yaş ve üzeri grupta %7,9 oranında orta düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. 25 yaş ve altı grubunda %4,2, 26-35 yaş grubunda %34,3, 36-45 yaş grubunda %49,0 ve 46 yaş ve üzeri grupta %12,6 oranında düşük düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının medeni durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşayan katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde evli katılımcıların %61,1, bekâr katılımcıların %38,9 yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülmektedir. Orta düzey kişisel başarı azalma hissinde ise evli katılımcıların %64,9, bekâr katılımcıların %35,1 oranında kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülürken, düşük kişisel başarı azalma hissi yaşayan evli katılımcıların %87,4, bekâr katılımcıların %12,6 kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının eğitim durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Lise mezunu katılımcıların %34,7, ön lisans mezunlarının %22,1, lisans mezunlarının %36,8, lisansüstü mezunların %6,3 oranında yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Lise mezunu katılımcıların %7,0, ön lisans mezunlarının %21,9, lisans mezunlarının %38,6, lisansüstü mezunların %32,5 oranında orta kişisel başarı azalma hissi yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Lise mezunu katılımcıların %1,4, ön lisans mezunlarının %16,8, lisans

mezunlarının %42,7, lisansüstü mezunların %39,2 oranında düşük kişisel başarı azalma hissi yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H1 hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının çalıştığı birim ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %5,3, idari birimlerde görev yapanların %66,3, acil servis ve ekibinde yer alanların %5,3, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %5,3 ve polikliniklerde görev yapanların %17,9 ile yüksek düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Diğer yandan covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %11,4, idari birimlerde görev yapanların %16,7, acil servis ve ekibinde yer alanların %7,9, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %17,5 ve polikliniklerde görev yapanların %46,5 ile orta düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Covid-19 servisinde görev yapan sağlık çalışanlarının %2,8, idari birimlerde görev yapanların %10,5, acil servis ve ekibinde yer alanların %13,3, yoğun bakım ve ameliyathanede görev yapanların %5,6 ve polikliniklerde görev yapanların %67,8 ile düşük düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H₂ hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının haftalık çalışma saatleri ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %28,4, 26-45 saat arası çalışanların %32,6, 46 saat ve üzeri çalışanların %38,9 oranında yüksek düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %20,2, 26-45 saat arası çalışanların %16,7, 46 saat ve üzeri çalışanların %63,2 oranında orta düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılardan 25 saat ve altı çalışanların %4,9, 26-45 saat arası çalışanların %11,2, 46 saat ve üzeri çalışanların %83,9 oranında düşük düzeyde kişisel başarı azalma hissi yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H₃ hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının haftalık çalışma ortamından memnuniyet durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşayan katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde çalışma ortamından memnun olanların %81,1, çalışma ortamından memnun olmayanların %18,9 yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülmektedir. Orta düzey kişisel başarı azalma hissinde ise büyük oranda farklılık görülmezken, çalışma ortamından memnun olanların %93,0, çalışma ortamından memnun olmayanların %7,0 oranında düşük kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H₄ hipotezi kabul edilmiştir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemisinin stres düzeyini

arttırma durumu ile kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0.05$). Yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşayan katılımcıların yüzdeleri incelendiğinde Covid-19 pandemisinin stres seviyelerini arttırdığını söyleyenlerin %90,5, stres seviyelerini etkilemediğini söyleyenlerin ise, %9,5 yüksek kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülmektedir. Orta düzeyde ise, stres seviyelerinde artış olanların %92,1, stres seviyelerinde artış olmayanların ise, %7,9 kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları görülmüştür. Stres seviyelerinde artış olanların %71,3, stres seviyelerinde artış olmayanların ise, %28,7 oranında düşük seviyede kişisel başarı azalma hissi yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre araştırma hipotezi olarak ileri sürülen H_5 hipotezi kabul edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık çalışanlarında tükenmişlik konusu günümüz şartlarında giderek daha da önem kazanmaya başlamıştır. Sağlık çalışanlarının yaşamış oldukları tükenmişlik durumu ise, düşük hasta memnuniyeti, yapılabilecek tıbbi hatalarda artış, mesleki tatmin düzeylerinde düşüklük gibi sonuçları ortaya çıkartabilmektedir. Tükenmişlik sonucu ortaya çıkabilecek bu olumsuzlukların önlenmesi sağlık sistemi ve sağlık çalışanları için önemli bir durumdur. Bu çalışmada sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemisi sırasında tükenmişlik düzeyleri Maslach Tükenmişlik Ölçeği ile değerlendirilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda, araştırmaya katılan 352 sağlık çalışanının %53,4'ünün erkek, %73'ünün evli, %44,3'ünün 26-35 yaş aralığında, %65,6'sının çocuk sahibi olduğu ve %39,8'inin lisans eğitimi aldığı görülmüştür. Katılımcıların %67,3'ü düşük duygusal tükenme, %71,9'u düşük duyarsızlaşma düzeyine ve %40,6'sı düşük kişisel başarı azalma hissine sahiptir. Lin ve diğerleri (2019) acil tıp asistanlarının %46,1'inin yüksek duygusal tükenme, %72,5'inin yüksek duyarsızlaşma ve %30,6'sının düşük kişisel başarı azalma hissine sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Alyamani ve diğerleri (2018) de Suudi Arabistan'da asistan hekimlerin %12,5'inin yüksek duygusal tükenmeye, %51,0'inin yüksek duyarsızlaşmaya ve %31,5'inin düşük kişisel başarı hissine sahip olduğunu belirtmiştir.

Çalışmaya katılan sağlık çalışanlarının cinsiyetleri ile tükenmişlik durumları arasındaki ilişkiye bakıldığında; kadın sağlık çalışanlarının erkek çalışanlara oranla duygusal tükenme, duyarsızlaşma puanlarının yüksek olduğu; kişisel başarı azalma hissi durumlarının ise orta düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre H_1 hipotezi tüm alt boyutlar için kabul edilmiştir. Elmore ve diğerlerinin (2016) genel cerrahi asistanlarını dâhil ettikleri çalışmada kadın hekimlerin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma açısından tükenmişlik düzeylerinin

yüksek olduğu saptanmıştır. Bu sonuç yapılan çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Kişisel başarı azalma hissi açısından ise anlamlı farklılık bulunamamıştır.

Katılımcıların yaş grupları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre H_1 hipotezi tüm alt boyutlar için kabul edilmiştir. Perlman ve Hartman (1982) yaptıkları çalışmada yaş ve tükenmişlik arasında olumsuz bir ilişkiden söz etmektedirler. Yaş arttıkça tükenmişlikle karşılaşma riskinin düştüğü sonucuna ulaşmışlardır. Lee ve Ashforth (1993) ise yaptıkları çalışmada yaş ile tükenmişlik arasında negatif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Genç ve deneyimsiz çalışanların, işin gerekleri ile baş etmeyi henüz yeterince bilmedikleri için duygusal tükenmeye karşı dayanıksız olabildiklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların medeni durumları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme ve kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilirken, duyarsızlık puanları açısından anlamlı bir fark elde edilmemiştir. Bu sonuçlara göre H_1 hipotezi duygusal tükenme ve kişisel başarı alt boyu için kabul edilirken, duyarsızlık alt boyutu açısından red edilmiştir. Erol ve diğerlerinin (2007) asistan hekimlere yapmış oldukları çalışmada ise, medeni durum ile tükenmişlik alt ölçekleri arasında anlamlı bir fark saptanamamıştır.

Katılımcıların eğitim durumları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; kişisel başarı azalma hissi durumu ile eğitim durumu arasında anlamlı fark elde edilirken, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma ile eğitim durumu arasında anlamlı bir fark elde edilmemiştir. Bu sonuçlara göre H_1 hipotezi kişisel başarı azalma hissi alt boyutu için kabul edilirken, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt boyutları için ret edilmiştir. Güneşen ve Üstün (2010) tarafından yapılan çalışmada eğitim düzeyi düşük olanların tükenmişlik yönünden riskli gruplar içerisinde yer aldığı sonucuna ulaşmışlardır. Tekin (2009) yapmış olduğu çalışmada eğitim durumuna göre tükenmişlik alt boyutları arasında anlamlı bir fark saptanmamasına rağmen, ön lisans mezunu olanlarda “duygusal tükenme”, yüksek lisans mezunu olanlarda “kişisel başarısızlık” ve lisans mezunu olanlarda ise “duyarsızlaşma” ortalamalarının yüksek olduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların çalıştıkları birim ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre geliştirilen H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Metin ve Özer (2004) yaptıkları çalışmada sağlık personelinin çalıştığı bölüm ile

duygusal tükenme arasında anlamlı farklılık olduğu ve bu farkın acil, yoğun bakım ve cerrahi branşlarda çalışmanın etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Barutçu ve Serinkan (2008) yaptıkları çalışmada yoğun bakım ve acil birimlerde çalışanlarda duygusal tükenme ve duyarsızlaşmanın yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sonuçlar yapılan çalışmayı destekler niteliktedir.

Katılımcıların haftalık çalışma saatleri ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme ve kişisel başarı azalma hissi arasında anlamlı fark elde edilirken, duyarsızlaşma açısından anlamlı bir fark saptanmamıştır. Bu sonuçlara göre geliştirilen H₃ hipotezi duygusal tükenme ve kişisel başarı azalma hissi alt boyutlarında kabul edilirken, duyarsızlaşma alt boyutunda ret edilmiştir. Üstün (1995) yapmış olduğu çalışmada gece, gündüz çalışan hemşirelerin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutlarının daha yüksek olduğunu belirlemiştir. Kavla (1998) yapmış olduğu çalışmada, nöbet tutan hemşirelerin duyarsızlaşma düzeylerinin, nöbet tutmayan hemşirelerin ise kişisel başarı azalma hissi düzeylerinin daha yüksek olduğunu, nöbet tutma durumuna göre hemşirelerin kişisel başarı azalma hissi düzeylerinde anlamlı bir farklılık olduğunu saptamıştır.

Çalışma ortamının memnuniyetsizlik yaratacak bir ortam olması önemli risk faktörleri arasındadır. Katılımcıların çalışma ortamlarından memnun olma durumları ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre H₄ hipotezi tüm alt boyutlar için kabul edilmiştir. Karadayı (2020) yapmış olduğu çalışmada çalışma ile benzer şekilde tüm alt ölçeklerde yüksek oranda tükenmişlik görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların Covid-19 pandemisinin stres düzeyini artırma durumu ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye bakıldığında; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı azalma hissi arasında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre geliştirilen H₅ hipotezi tüm alt boyutlar için kabul edilmiştir. Armutçuk (2010) yapmış olduğu çalışmada, hekim dışı sağlık personellerinin işe bağlı stres düzeyleri ile duygusal tükenme puanı arasında pozitif yönlü anlamlı bir fark elde edilirken, kişisel başarı azalma hissi puanı arasında negatif yönlü anlamlı bir fark saptamıştır.

Tükenmişlik durumunun sağlık çalışanları gibi insanlarla sürekli ilişki içerisinde olduğu meslek gruplarında sık karşılaştığı bilinmektedir. Sağlık çalışanlarının tükenmişlik durumlarındaki artış hastalar açısından da olumsuz sonuçlara sebep olabileceği için önemli bir sorundur. Özellikle devam eden Covid-19 süreci sebebiyle artan tükenmişlik durumunun önüne geçilebilmesi adına sağlık çalışanlarını motive edici düzenlemeler yapılması gerekmektedir.

Tükenmişlik seviyelerinin azalabilmesi için sağlık çalışanlarının güven içinde çalışma duygusunda artış sağlanması, gelir durumlarında ki iyileştirmeler, görev dağılımlarının eşit yapılması, mobbingin önlenmesi gibi çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Sürgevil (2006), yapmış olduğu çalışmada tükenmişliğin bireyin çalışma ortamıyla etkileşim içinde olmasının bir sonucu olması sebebiyle örgütsel koşulları iyileştirmek için alınabilecek tüm önlemlerin gerekli olduğunu ve tükenmişliği önleyebileceğini belirtmiştir. Sürgevil (2006)'e göre bu önlemler stresli iş saatlerini düzenlemek ve azaltmak, kurum içi eğitim olanaklarını artırmak, hizmet talep eden kişilerle karşılaşılabilecek problemleri azaltacak önlemler almak, çalışma koşullarında iyileştirmeler yapmak, çalışanların kararlara katılımını artırmak, çalışanların yaşadığı monotonluğu azaltmak, çalışanın kurum ilgili hedef ve beklentilerinde gerçekçi olmalarını sağlamak, ödül sistemleri geliştirmek, başarıları takdir etmek, tükenmişliği önlemeye yönelik eğitimler ve seminerler düzenlemek, çalışma koşullarında çevre düzenlemeleri yapmak, etkin performans değerlendirme sistemleri oluşturmak gibi uygulamalar tükenmişliği önlemede sağlık kurumlarının alabileceği önlemler olabilir.

Sonuç olarak sağlık çalışanlarının yaşadığı tükenmişlik, tıbbi hataların artmasına ve hasta memnuniyetinin azalmasına sebep olabilmektedir. Ayrıca tükenmişlik yaşayan sağlık çalışanları, özel yaşamlarında da depresyon riskleri artış gösterebilmekte ve sosyal ilişkilerinde bozulmalar da yaşayabilmektedirler. (Barnett, 2017 s. 1035, Khasne , Dhakulkar , Mahajan , & Kulkarni, 2020 s. 669). Tükenmişlik sendromunun sağlık çalışanları gibi yüz yüze iletişimin güçlü olduğu meslek gruplarında sık karşılaşılan bir durum olduğu bilinmektedir. Tükenmişlik sendromu sadece sağlık çalışanlarını değil hizmet talep edenleri de olumsuz etkileyen bir durumdur. Bu sebeple yaygın olan bu problemin nedenlerinin tespit edilip çözümler üretilmesi gerekmektedir. Sağlık kurumlarının sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeylerini azaltmaya yönelik motivasyonu artırıcı düzenlemeler yapmaları önerilmektedir. Sağlık çalışanlarının pandemi döneminde maddi ve manevi olarak desteklenmesi tükenmişlik düzeylerini azaltmada önemli rol oynayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alsulimani , L. K., Farhat , A. M., Borah , R. A., AlKhalifah, C. A., Alyaseen, S. M., Alghamdi, S. M., & Bajnaid , M. J. (2021). Health care worker burnout during the COVID-19 pandemic: A cross-sectional survey study in Saudi Arabia. *Suudi Med Journal*, 306-314.
- Alyamani, A., Alyamani, L., Altheneyan, F., Aldhali, S., Albaker, K., Alshaalan, A., . . . Alyamani, A. (2018). Prevalence of Burnout among Residents at King Abdulaziz Medical City in Riyadh, Saudi Arabia. *International Journal of Medical Research & Health Sciences* , 37-40.
- Arslan, G., Yıldırım, M., Tanhan, A., Buluş, M., & Allen , K.-A. (2020). Coronavirus Stress, Optimism-Pessimism, Psychological Inflexibility, and Psychological Health: Psychometric Properties of the Coronavirus Stress Measure. *International Journal of Mental Health and Addiction* .
- Armutçuk, A. K. (2010). Denizli Devlet Hastanesinde Çalışmakta Olan Hekim Dışı Sağlık Personelinde Tükenmişlik Sendromu Ve İlişkili Değişkenler. *Pamukkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*.
- Baptista, S., Teixeira, A., Castro, L., Cunha, M., Serrão, C., Rodrigues, A., & Duarte, I. (2021). Physician Burnout in Primary Care during the COVID-19 Pandemic: A Cross-Sectional Study in Portugal. *Journal of Primary Care & Community Health*.
- Barnett, K. (2017). In Pursuit of the Fourth Aim in Health Care: The Joy of Practice. *The Medical Clinics North America*, 1031-1040.
- Barutçu, E., & Serinkan, C. (2008). Günümüzün Önemli Sorunlarından Biri Olarak Tükenmişlik Sendromu ve Denizli'de Yapılan Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 541-561.
- Düzyürek, S., & Ünlüoğlu, G. (1992). Hekimde Tükenmişlik (Burnout) Sendromu. *Psikiyatri Bülteni*, 108-112.
- Elmore, L. C., Jeffe, D. B., Jin, L., Awad, M. M., & Turnbull, I. R. (2016). National Survey of Burnout among US General Surgery Residents. *Journal of the American College of Surgeons*, 440-451.
- Ergin, C. (1992). Doktor ve Hemşirelerde Tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeği'nin Uyarlanması. *7.Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*, 143-154.
- Erol, A., Sarıççek, A., & Gülseren, Ş. (2007). Asistan hekimlerde tükenmişlik: İş doyumunu ve depresyonla ilişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 241-247.
- Fawzy, F., Fawzy, N., & Pasnau , R. (1991). Burnout in The Health Professionals. *Handbook of Studies on General Hospital Psychiatry*, 119.
- Ge, Z.-y., Yang , L.-m., Xia, J.-j., Fu, X.-h., & Zhang , Y.-z. (2020). Possible aerosol transmission of COVID-19 and special precautions in dentistry. *In Journal of Zhejiang University: Science B*, 361-368.

- Jalili, M., Niroomand , M., Hadavand, F., Zeinali , K., & Fotouhi, A. (2021). Burnout among healthcare professionals during COVID-19 pandemic: a cross-sectional study. *Int Arch Occup Environ Health*, 1-8.
- Kaçmaz, N. (2005). Tükenmişlik (Burnout) Sendromu. *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 29-32.
- Karadayı, B. S. (2020). COVID-19 Pandemisinin Anesteziyoloji ve Reanimasyon Uzmanları ve Araştırma Görevlilerindeki Tükenmişlik Üzerine Etkisi. *Çukurova Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Anestezi ve Reanimasyon Anabilim Dalı*. Adana.
- Kavla, İ. (1998). Hemşirelerde İş Doyumu İle Tükenmişlik İlişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*.
- Khasne , R. W., Dhakulkar , B. S., Mahajan , H. C., & Kulkarni, A. P. (2020). Burnout among Healthcare Workers during COVID-19 Pandemic in India: Results of a Questionnaire-based Survey. *Indian J Crit Care Med*, 664-671.
- Lasalvia, A., Amadeo, F., Porru , S., Carta , A., Tardivo, S., Bovo, C., . . . Bonetto, C. (2021). Levels of burn-out among healthcare workers during the COVID-19 pandemic and their associated factors: a cross-sectional study in a tertiary hospital of a highly burdened area of north-east Italy . *BMJ Open*.
- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1993). A further examination of managerial burnout: Toward an integrated model. *Journal of Organizational Behavior*, 3-20.
- Leskovic, L., Erjavec, K., Leskovic, R., & Vukovič, G. (2020). Burnout and job satisfaction of healthcare workers in Slovenian nursing homes in rural areas during the COVID-19 pandemic. *Ann Agric Environ Med*, 664-671.
- Lin, M., Battaglioli, N., Melamed , M., Mott , S. E., Chung, A. S., & Robinson , D. W. (2019). High Prevalence of Burnout Among US Emergency Medicine Residents: Results From the 2017 National Emergency Medicine Wellness Survey. *Ann Emerg Med*, 682-690.
- Maslach , C., & Leiter , M. P. (2016). Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 103-111.
- Maunder, R. G., Heeney , N. D., Öpücük, A., Hunter, J. J., Jeffs , L. P., Ginty, L., . . . Wiesenfeld , L. A. (2021). Psychological impact of the COVID-19 pandemic on hospital workers over time: Relationship to occupational role, living with children and elders, and modifiable factors. *Gen Hosp Psychiatry*, 88-94.
- Metin, Ö., & Özer, F. G. (2004). Hemşirelerin Tükenmişlik Düzeylerinin Belirlenmesi . *III. Uluslararası Hemşirelik Öğrencileri Kongresi*, Edirne.

- Mukherjee, S., Tennant, A., & Beresford, B. (2019). Measuring Burnout in Pediatric Oncology Staff: Should We Be Using the Maslach Burnout Inventory? *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 51-64.
- Nesanır, N., Bahadır, A., Karcıoğlu, Ö., & Korur Fincancı, Ş. (2021). *Türkiye'de Sağlık Çalışanı Ölümlerinin Anlattığı*. Türk Tabipler Birliği.
- Nishimura, Y., Miyoshi, T., Hagiya, H., Kosaki, Y., & Otsuka, F. (2021). Burnout of Healthcare Workers amid the COVID-19 Pandemic: A Japanese Cross-Sectional Survey. *Int J Environ Res Public Health*.
- Pantenburg, B., Lupp, M., König, H.-H., & Riedel-Heller, S. G. (2016). Burnout among young physicians and its association with physicians' wishes to leave: results of a survey in Saxony, Germany. *J Occup Med Toxicol*.
- Partlak Günüşen, N., & Üstün, B. (2010). Türkiye'de İkinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Hemşire ve Hekimlerde Tükenmişlik: Literatür İncelemesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 40-51.
- Perlman, B., & Hartman, A. E. (1982). Burnout: Summary and future research. *Human Relations*, 283-305.
- Shanafelt, T. D., Balch, C. M., Bechamps, G., Russell, T., Dyrbye, L., Satele, D., . . . Freischlag, J. (2010). Burnout and Medical Errors Among American Surgeons. *Annals of Surgery*, 995-1000.
- Suñer-Soler, R., Grau-Martín, A., Flichtentrei, D., Prats, M., Braga, F., Font-Mayolas, S., & Gras, M. (2014). The consequences of burnout syndrome among healthcare professionals in Spain and Spanish speaking Latin American countries. *Burnout Research*, 82-89.
- Sürgevil Dalkılıç, O. (2006). *Çalışma Hayatında Tükenmişlik Sendromu Tükenmişlikle Mücadele Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Tekin, A. (2009). Yönetici hemşirelerin tükenmişlik düzeylerinin belirlenmesi. *Haliç Üniversitesi Yayınları, Yüksek Lisans Tezi*.
- Üstün, B. (1995). Hemşirelerin Atılganlık ve Tükenmişlik Düzeyleri. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi*.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yumru, M. (2020). COVID-19 ve Sağlık Çalışanlarında Tükenmişlik. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 5-6.
<https://covid19.who.int/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2021)
<https://covid19.saglik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 05.08.2021)

Distribution of Capabilities and Anonymity in the Digital World: A New Balance of Power in the International System

Kürşad Şeyhmus TURAN¹

Mesut ASLAN²

Geliş Tarihi (Received): 12.10.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.11.2021

Abstract

Information technology has evolved to the extent that there is now a digital world where all participants in the physical world are also present and interact with each other, including the states and international relations. Many theories provide explanations for the behaviour of states and their relations. One of the prominent approaches is the systemic approach of Neorealism which focuses on the distribution of the capabilities among states. We argue that states' physical and digital capabilities must be analyzed separately to provide better explanations from the Neorealist perspective. The interactions between these two worlds are limited due to the reduced cost of gaining more power and higher anonymity provided by the digital world. There is a considerable difference in the distribution of capabilities that cause significant changes in the polarity of the international system in the digital world, and the great powers of the physical world no longer enjoy the same level of security in the digital world.

Keywords: Neorealism in the Digital World, Cyber Warfare, Cyber Balance of Power, Digital Threats, Anonymity in the Digital World

Dijital Dünyada Kuvvet Dağılımı ve Anonimlik: Uluslararası Sistemde Yeni Bir Güç Dengesi

Öz

Günümüzde bilgi teknolojileri, devletleri ve uluslararası ilişkileri de içeren, fiziksel dünyadaki tüm katılımcılarının bir arada ve iletişim içerisinde olduğu dijital bir dünyaya doğru evrilmiştir. Uluslararası İlişkiler disiplininde birçok teori, devlet davranışı ve devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında açıklamalar sunmaktadır. Bu teorilerin önde gelenlerinden bir tanesi, devletler arasında kuvvet dağılımına odaklanan ve dolayısıyla sistemsel bir yaklaşıma sahip Neo-Realizmdir. Bu makale, Neo-Realist bir perspektiften, bilgi teknolojileri, devlet davranışı ve devletlerin ilişkileri arasındaki bağın daha iyi anlaşılabilmesi için devletlerin fiziksel ve dijital kuvvetlerinin, ayrı ayrı analiz edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Fiziksel ve dijital dünya arasındaki etkileşim, dijital dünyanın daha az maliyetle güç ve anonimlik artışı sağlaması nedeniyle kısıtlıdır. Dijital dünyada, kuvvetlerin dağılımı, uluslararası sistemin kutupluğunu önemli ölçüde değiştirebilecek kadar farklıdır ve fiziksel dünyanın büyük güçleri, dijital dünyada artık eskisi gibi yüksek bir güvenlik ortamından faydalanamamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Dünyada Neorealizm, Siber Savaş, Siber Güç Dengesi, Dijital Tehditler, Dijital Dünyada Anonimlik

¹ Doç. Dr., AHBV Üniversitesi, İ.İ.B.F., kursad.turan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7622-5412

² Arş. Gör. Dr., AHBV Üniversitesi, İ.İ.B.F., aslan.mesut@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0299-0928

Introduction

The repeatedly utilized cliché “We live in the digital age” is generally misinterpreted. While everybody agrees with the primary notion, which is “the digital sphere is widening and encompassing all areas of our existence,” we tend to think of the digital world as an extension of the physical one. The fact is, the digital world is not an extension; instead, it is another realm altogether. For example, in 2018, humankind globally created 33 zettabytes of digital data. (Armstrong 2019) However, this number does not mean anything without bringing it into perspective. As a thought experiment, Mark Lieberman calculated that all human speech, every word ever spoken by every person, since the beginning of history could potentially be recorded, in 42 zettabytes *as sound*. (Lieberman 2013) In other words, we created virtually our entire spoken history worth of data in a year. The digital age introduced a new form of society complete with an economy and culture all its own. (Castells 2010, p. xvii) In the last decades, the digital world sometimes expanded or improved upon but mostly replaced the physical one. Communication, media, commerce, even transportation, and tourism (Guttentag 2010, p. 640) are influenced by the digital world. Naturally, from infrastructure to policy and voting systems, governments also have an alternative presence in this new world. (Marchionini *et al.* 2003, pp. 25–26)

The digital world carries its own issues and threats, and it is changing the very nature of society. (Castells 2010) In this sense, the threats of the digital world must be faced at their own merit. If the digital world influences our perception, culture, finances, governance, and much more, it can threaten our security without necessarily posing a physical threat. We must focus on intangible, digital identities and digital assets at risk, as much as the individuals themselves against digital threats. Since the digital world has even more or at least the same level of impact on an individual’s welfare, social life, and security, we must consider it not an afterthought or supplement of the physical world but as fundamentally different and equally important.

In this line of thinking, if there is a new realm in which individuals operate, influence, and interact with each other, naturally, other actors of the physical world such as interest groups, companies, radical factions, NGOs, and of course, states themselves have to participate in this realm. While there is much to say about these agents’ actions, relations, threats, and advantages in the digital realm, this paper focuses on the relations and impact of the conflicts between states and state-backed groups.

We argue from a systemic approach that this “new world” is intrinsically different from its physical equivalent. Neorealist thinkers such as Kenneth Waltz and John Mearsheimer posited a well constructed and prominent international relations theory mainly focusing on the *structure* of the system and the capabilities of its actors. Terms such as the balance of power or security dilemma are defined or redefined mostly based on the *capabilities* of the actors and the choices they have based on the structure

of the international system. This study's main aim is to show that the system's structural restraints are different regarding the distribution of capabilities in the digital world with some example cases and demonstrating Neorealism still has significant explanatory power in the digital era. We must carefully implement the correct parameters for the digital system structure and its constraints. Since this is a "digital world," there are fundamental differences in restraints set forth by the structure of the system. Actors have almost identical capabilities relative to their physical capabilities, and the structural constraints are much more lax in the digital world thanks to the unprecedented anonymity it provides. These differences bring a plethora of changes forward which will be studied under the relative capabilities of actors and restraints placed by the system regarding anonymity.

This study relies on two arguments. In the digital world, power distribution differs significantly, and second, anonymity is considerably higher than the physical world. First, we will review the traditional approach from a systemic perspective towards the distribution of capabilities in the physical world. Afterward, power distribution in the digital world will be studied with some examples from recent aggressions between states and state-backed groups, including the attacks aimed towards great powers from the middle powers, since the frequency and complexity of these attacks are increasing, while the number of potentially capable actors is also increasing by the day. Subsequently, we will discuss the second argument and try to demonstrate that actors can get away with aggression in the digital world more easily than the physical one thanks to anonymity. In conclusion, we suggest that these variations are strong, prevalent, and broad enough to influence the structure of the system in terms of the distribution of capabilities and polarity of the international system in the digital world.

1. Distribution of Capabilities in the Physical World

Waltz suggested that a structure of a system is defined in three respects. The first is about its order, the second is about the functions of the units within the structure, and the third is about the distribution of capabilities among the units. The first point is undisputedly recognized as anarchy instead of hegemony from a neorealist perspective. The second point is disregarded in anarchic systems since all units are alike and there are no specific functions attributed to a single unit. (Waltz 2010, pp. 100–101) This leaves the third point, the distribution of capabilities, the distribution on the state level influences the structure of the system, and the system, in turn, affects the interactions between states.

Neorealism characterizes power in a way that avoids concentrating on forcing others to do what they wish but instead emphasizes the distribution of capabilities among the actors in the system. Because in international politics, even the most powerful states sometimes end up with unintended results. (Waltz 2010, p. 192) The distribution of capabilities or relative power perspective provides an instrumental framework for assessing power dynamics without worrying about control over the other actors or

intended outcomes. Thus, Neorealism analyzes the relative power of the states within the system. If a state's level of power is meaningful in international politics, it must be compared to others. According to the neorealist theory, there is limited distribution of capabilities in the system. On the one hand, power in the international system is never held by a single actor globally, or “there has never been a global hegemon.” (Mearsheimer 2001, p. 41) Conversely, power is always held by a handful of states. Thus the international system has almost always been a small-number system. (Waltz 2010, pp. 192–193)

International politics is defined by the few major actors consisting of states that hold the status of great power. (Waltz 2010, pp. 94–95) This does not mean that great powers are free to do as they wish, of course. They are still bound by both the structural restraints and other relatively big powers. In essence, according to Neorealism, great powers are the only participants whose actions truly matter in terms of systemwide adjustments. Otherwise, states are all similar actors in terms of challenges they encounter or achievements they desire. (Waltz 2010, p. 96) Analyzing the system through this lens, assessing states' relative power, and counting the number of major actors to ascertain the *polarity* of the system is a frequently used method in international politics. While some argue the multi-polar systems are more stable³, others suggest bipolar systems establish the stage for stability⁴. The emphasis is that they all agree that the polarity of the system influences the decision-making processes of actors significantly.

We must consider the purported capabilities that give a state its power and consequently determine the system's polarity. While there is no consensus on deciding the importance of different forms of capabilities, most of the spotlight is focuses on military capability. However, the other categories, such as economic, demographic, or geographic advantages, are not neglected. Mearsheimer considers these as potential capabilities which could turn into military capability in the future. (Mearsheimer 2001, p. 45) In essence, we would argue that since the capabilities are regarded relatively, any materialistic capability could be considered a source of power for neorealists. Power is considered an instrument rather than an intrinsic goal. Any useful toolset may be viewed as a capability, as long as it provides a potential or imminent application towards the states' goals. Waltz argued that being strong in one category, such as military, economy, or resources, is not enough. We must consider all aspects of power such as population, territory, military, economy, and many more. (Waltz 2010, p. 131) Considering that the balance of power does not change rapidly in any of these categories, one cannot separate these powers. If a state does not rank high in every category, the actions taken in one category can be used against her in the weaker areas. States always try to gain more power, whether it is direct military capacity or latent auxiliary areas, there is a constant struggle for power in the international system.

³ See. (Kaplan 1957, Deutsch and Singer 1964)

⁴ See. (Waltz 1964, Mearsheimer 2001)

There are different explanations for the states' unquenchable thirst for power within Neorealism. Specifically, Waltz focuses on "preserving power" and protecting the *status quo*, while Mearsheimer takes a more offensive approach and argues "maximizing power" is the best recipe for security and survival. (Mearsheimer 2001, pp. 21–22) For this study's scope, we will be focusing on the distribution of power instead of how power should be utilized or why states pursue it. States can focus on internal resources and try to gain more power, or they can focus on the other states and take an offensive approach since their power is meaningful in relative terms. We do not believe these aspects are irrelevant and should be disregarded, but they work in both the physical and digital worlds, and both perspectives have some explanation power depending on the case they are applied. Defensive or offensive, states are always interested in their relative position with others regarding the distribution of power. Although they are in constant strife, the international system remains a small-number system in the physical world. The reason behind this is the obstacles that are in the way of gaining more power.

There is a rising barrier against becoming one of the great powers. Developing modern offensive and defensive military systems requires both tremendous economic strength and leaps in science and technology. (Waltz 2010, p. 181) For example, the United States (US) has been developing various missile defense programs for more than fifty years. (Walker et al., 2003) These programs have a history of years of international and internal cooperation of various governments and branches of the US government relying on vast pools of resources. Hundreds of individuals from different backgrounds poured their time and efforts towards creating various defense systems against intercontinental ballistic missile threats for the US and her allies. However, there are still grave concerns about the effectiveness, feasibility, and costs of such a system. (Fetter et al., 2000) This shows that developing robust military apparatus is an expensive, intensive, and complex goal that only the great powers can achieve in the long term. There is a big gap between states in terms of technology and economic resources. Thus, while all states struggle for power, only a few can gain great power status.

A system consists of a structure and the interrelationship of its parts. While these concepts relate to each other, they are not synonyms. (Waltz 2010, p. 80) The international political system involves interrelationships between the states and the structure and their influence on each other. While Waltz cautions us that the structure is not the aggregate of the interacting parts, he also argues that there is a mutual interaction between the two. (Waltz 2010, p. 99) In Figure.1, we show these forces at play in a hypothetical bipolar international system.

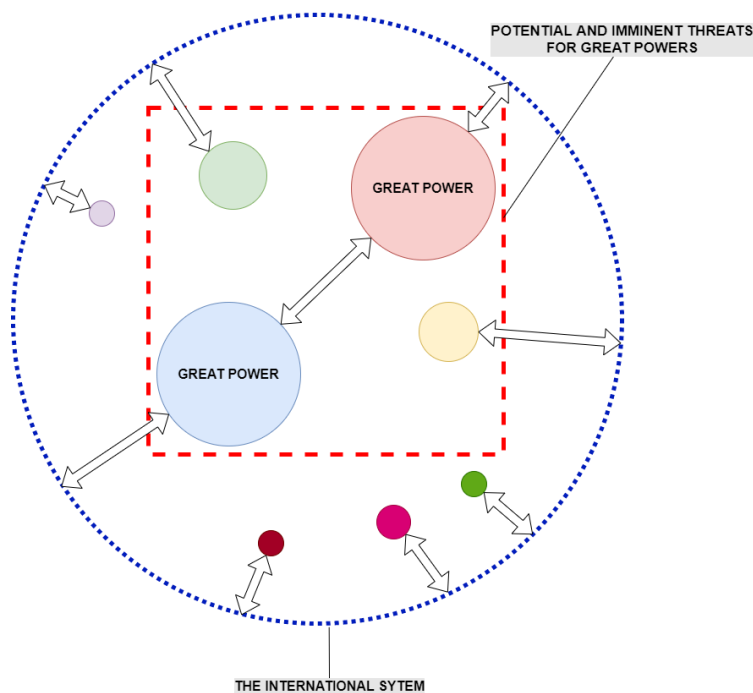

Figure 1 – Hypothetical Bi-Polar International System in the Physical World

Each circle is a state, and the sizes of circles demonstrate their relative powers. The double-arrows show the reciprocating external influences or restraints. While all states influence and being influenced by the system, great powers are only directly concerned with other great powers apart from the system, but they must also keep an eye on the other significant powers even if they are not directly bound by them. Great powers must carefully ponder the intentions or possible reactions of their counterparts first, but they also give some thought to the states within the dashed red

box before making significant decisions since even though they are not a direct threat due to the power disparity, but they hold enough power to sway the outcomes of their actions.

In conclusion, Figure.1 shows why Neorealists argue that the great powers are not entirely free to do as they wish. Also, why Waltz believes the small-number systems provide more stability than the big-numbers of the multi-polar world. In essence, if states are never certain of others' intentions, the fewer states within the red box, the better. (Waltz 1964, 2010, p. 173) As mentioned before, there are other views even within the Neorealists, especially Deutch and Singer (1964), who argue the opposite by focusing on balancing, alliance dynamics, and flexibility with the more, the merrier approach. However, as we will discuss in the following sections, anonymity in the digital world makes it much harder to balance against threats.

In the physical world, it is almost impossible for a state to rapidly jump inside the red box due to the barriers mentioned earlier. States within the box enjoy a relatively predictable world as long as they do not misjudge the few states' intentions or capabilities. They know which states pose imminent threats and their relative capabilities. However, we argue this organization is going through a significant change in the digital world. The obstacles of the physical world do not apply to the digital capabilities, so the distribution of power is much more equal. Measuring the relative powers of others is much harder, and threats are posed behind a veil of anonymity in the digital world.

2. Distribution Capabilities in the Digital World

In this part, we will focus on the defensive and offensive *capabilities* of actors in the digital world. The term “*attacks*” is used here to imply actors' unilateral actions with broad implications and great complexity for offense or aggression and “*security*” in the sense of a general suite of defensive applications and methods implemented against said offensive multi-faceted threats in the digital world.

Marcin Kleczynski created a security software called Malwarebytes in 2004 when he was *fifteen years old*. His firm, formally established in 2008, was used to secure more than 250 million computers with about 35 million active users in 2014. In 2019 on average, it was installed 247 thousand times every day on the computers of hundreds of millions of customers, including personal, business, and various agencies. (Tidy 2019) What is illuminating about this example is that a kid who is fifteen can create one of the world’s most prominent security software, and this is not an exception. Founder of another world-renowned security firm Kaspersky, Eugene Kaspersky, was twenty-four when he started creating his simple security scripts as a *hobby* while working for the Russian Ministry of Defence. (Schofield 2008) In the traditional world, it is almost unheard of for one individual to create a globally dominant and effective security apparatus with virtually no resources as a pastime. Although these might seem like commercial products for personal use, in the world of information technology (IT), experts use the tools which *work*, meaning the most effective, accessible, and fast solution will be implemented if it is trustworthy. These security solutions have been used either by IT technicians or individual users to protect their devices worldwide. Thus, even individuals with minimal resources can create and implement widely popular security tools for both personal and professional use. In contrast to the physical world, digital security tools are much more accessible.

Digital security systems are neither perfect nor are they always effective. The difference is in the costs of developing and deploying these systems to protect states and their citizens. Digital security is a constant cat and mouse game (Schneier 2004, p. XII), but in the physical world, tremendous advances or investments are needed in many areas of science and technology to create a modern security system of the highest potential. In both worlds, when new threats emerge or the security systems fail, either new systems must be implemented, or existing ones must be rapidly upgraded to provide security. In the digital world, breaches and new threats are as problematic as their physical counterparts, but systems can often be patched much more quickly, and developing alternative systems is relatively straightforward.

Then, one has to ask why governments, businesses, or even individuals struggle with creating secure systems if they are relatively cheaper to develop and deploy? The answer lies in the actual cost of digital security. In the digital world, the actual cost of security is *convenience*. In other words, “Increasing security regularly frustrates end-users” (Schneier 2004, p. XIII), and the digital world was not built for security but ease-of-use. (Nye Jr. 2010, p. 5) There are other costs, of course, every system requires a certain amount of time and investment, but these costs are *relatively* trivial at the state level.

(Nye Jr. 2010, p. 4) One indicator is the US defense budget for 2021. The proposed Department of Defense (DOD) 2021 budget allocates \$9.8 billion to the cyberspace domain. In the total budget of \$705.4 billion, it is minuscule. Especially when we consider the missile defense systems mentioned before, which are laden with existential problems, have an appropriate budget of \$20.3 billion for 2021. (DOD Releases Fiscal Year 2021 Budget Proposal 2020) The US Department of Homeland Security (DHS) budget for the same year draws a similar picture. Around \$50 billion general budget and about \$1.6 billion for “Securing Cyberspace and Critical Infrastructure.” (*FY 2021 Budget in Brief* 2020). After numerous attacks in recent years, such as Russian involvement in the 2016 presidential elections, recent breaches in multiple branches of the US government in 2020, again by suspected Russian attackers (Sanger 2020), and many more. One can not argue that digital security is not an essential agenda for the US. Instead, these numbers show that the problem does not lie in the economic costs for digital security. Research conducted by IBM in 2014 states that “...over 95 percent of all incidents investigated recognize “human error” as a contributing factor.” (*Cyber Security Intelligence Index* 2014, p. 3) The takeaway from which we will build upon further in this section is that almost every state can provide an adequate level of security for itself with limited resources in the digital world. The reason behind why this is not generally the case is a whole other subject we will not delve into. What must be noted here is that compared to the physical world, states have much more capability to provide security for themselves and their subjects in the digital world.

The main point here is that *relatively big* powers, not just the great powers, could create somewhat secure systems within their measurable economic and technological capabilities in the digital realm. The technological gaps, decades of research and development, gargantuan amounts of economic investments of the physical world’s security approach is not in play in the digital realm. (Nye Jr. 2010, pp. 1–2) There are other obstacles in achieving higher digital security, of course, but being a great power is not necessarily one of them. Since there is no clear and big gap of power distribution between states regarding digital security systems, we should also examine their offensive capabilities.

Similar to security, individuals can wield enormous power in digital attacks. (Nye Jr. 2010, pp. 4–5) An independent research group pointed out how critical US infrastructure, including water distribution and treatment plants, and oil wells, could be attacked easily (Mikalauskas 2020). An actual attacker tried to change the chemical mixture of water supply to dangerous levels in Oldsmar, Florida, one year after the report. The attack was only prevented because a supervisor had noticed the change rather quickly. (Mikalauskas 2021) This is just an example from thousands of similar cases on how individuals can achieve dangerous levels of power. Governments rely on private contractors to develop and manage digital infrastructure, and the responsibility to secure these systems largely falls on to the private sector. (Eichensehr 2016, p. 470) One of the latest breaches in the US demonstrates how governments depend on private contractors for critical infrastructure and how they can spectacularly

fail. Suspected Russian hackers breached the Treasury Department, the Department of Homeland Security, the National Institutes of Health, and other agencies in 2020 because they were all using the same contractor's software for network management. (Geller 2020) The scope of this sophisticated attack and the responsible parties behind it are still being investigated, but it is clear from the level of the complexity of the attack that the perpetrator was a state or state-sponsored group.

The list of agencies above comprises a massive section of the government, and it is believed that the attack was ongoing for *months*, not a single breach of security, and the Russian government is suspected to be the one who orchestrated it. (Sanger 2020) In order to collect such sensitive information from US government branches at this level, the Soviets were required to run multiple expensive and intensive espionage operations over an extended period during the Cold War.⁵ Even then, there were numerous unfruitful attempts, and it was an expensive operation for Soviet intelligence. (Parrish 2001, pp. 109–110) In modern-day Russia, there is no longer the same level of interest nor the capability to spare resources as the Soviet Union did in the field of espionage against the US. However, there have been numerous breaches, leaks, intrusions, and interventions occurring in the US in the last decade, many of them supposedly to have been orchestrated by Russia. (Ashmore 2009, pp. 25–26, Shackelford *et al.* 2017, p. 322)

Russia is by no means the only nation that has the capability to punch above her weight. In this new world, even Estonia has been deemed a superpower (Collier 2007) and she has “...signed agreements on developing training and cooperation in cyber security with Austria, Luxembourg, South Korea and NATO” (How Estonia became a global heavyweight in cyber security 2017). Iran's numerous alleged attacks on Saudi oil companies (Perlroth and Krauss 2018) was dubbed the “most destructive acts of computer sabotage on a company to date” (Perlroth 2012), which puts Iran as a significant player on the map. Sony Pictures was hacked in 2014, and 47 thousand social security numbers of US citizens were leaked online. Along with various threats and breaches of sensitive information, the supposed North Korean hack was sophisticated and long-running. (Musil 2014) Many examples can be given, but in summary, the digital realm shows a broader range of diffusion of power. (Nye Jr. 2010, pp. 1–2) We can conclude that many states are more capable of operating in the digital sphere than they are in the physical realm, and thus they can develop or acquire sophisticated technological capabilities to conduct various attacks according to their agenda. Thus this creates a significant difference in the international system in the digital world, as shown in Figure.2⁶.

⁵ For the extent and depth of Soviet intelligence activities and infiltration of the US during the Cold War see (Romerstein and Breindel 2014)

⁶ Number of states and their relative power is not representative of the current international system. The figure here is used only to show the conceptual changes in the digital world, relative to the hypothetical bipolar world shown in Figure.1.

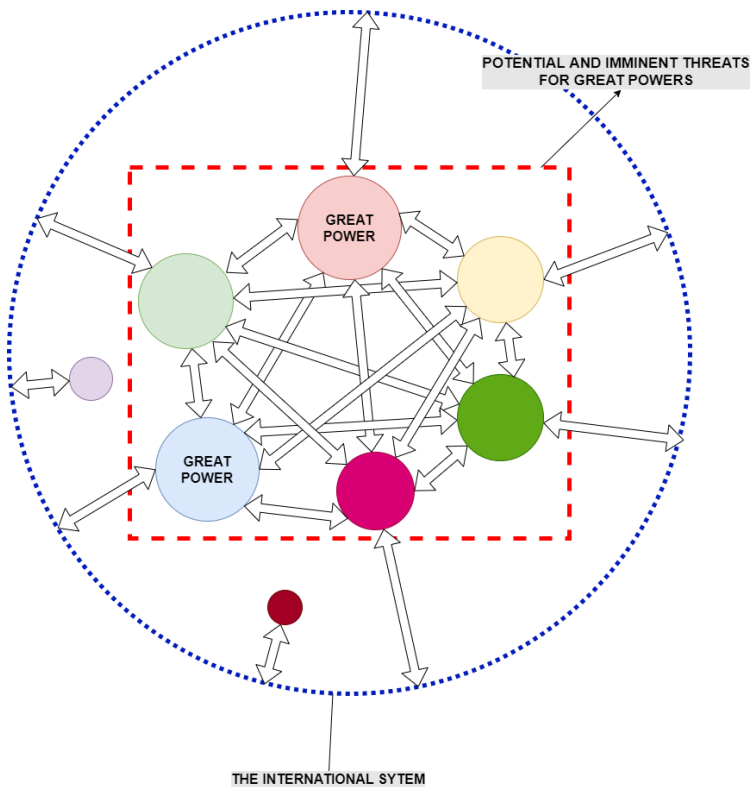

Figure 2 – International System in the Digital World

All the forces and interactions in the physical world are at play in the digital one. We are not arguing against the basic principles of Neorealism. The difference is between the number of highly capable actors. The digital world system is no longer a small-number system. As shown in Figure.2, this creates exponentially complex interrelations. States outside the scope of the great powers in the physical world become significant actors in the digital one. This crowded stage leads to restraining the great powers of the physical world significantly in the digital world.

Today, the distribution of power approach and measuring materialistic capabilities still hold in the physical world, but this new digital era we all face shows that some aspects of power are relatively unimportant. This, in turn, creates a different organization of states in the digital world, as shown in Figure.2.

One has to ask why the great powers of the physical world can not use their superiority by wielding their physical power against digital threats. How can we separate these two worlds? The great powers should be able to punish the digital aggression of a weaker state in the physical world, thus enjoy the same level of security. We argue this is not the case because, apart from the diffusion of power, one other essential difference in the digital world is anonymity. In the digital world, the unprecedented level of anonymity protects actors against possible repercussions, and the interaction of the digital and physical world is limited in terms of reciprocity, as we are going to discuss in the next chapter. While we could not separate the different capabilities in the physical world, the digital one provides this opportunity, at least regarding the costs of gaining more power. Thus, the ranks of great powers are getting crowded by the day in the digital world. (Nye Jr. 2010, pp. 2–3)

In the example cases in this section, the frequent use of the terms “allegedly, supposedly” was a conscious choice by the writers. Even on the individual level, catching and prosecuting perpetrators in the digital world is a tall order at best. Internet Crime Complaint Center (IC3) published a report in 2010 which states that the US Federal Bureau of Investigation (FBI) received 303,809 complaints. Nevertheless, only six convictions were made. (IC3 Internet Crime Report, 2010). Given that these

complaints represent rather severe cases as they were filed with authorities, these figures are eye-opening. On the state level situation is no different, as John Arquilla notes, “Ballistic missiles come with return addresses. But computer viruses, worms, and denial of service attacks often emanate from behind a veil of anonymity.” (Geers *et al.* 2014, p. 22) This introduces us to our next point, how anonymity alters the restraints of the anarchic international system.

3. The Veil of Anonymity in the Digital World

States constantly strive to shift the balance of power in their favor, and they only pause when the costs or risks are too high. (Mearsheimer 2001, p. 2) These claims hold for both worlds. However, as shown in the previous chapter, the cost of gaining more power is significantly less than the physical one in the digital world. The costs are internal factors since they involve the state’s allocation of resources toward new conducts. However, risks are external since, in most instances, they entail the potential ramifications from other states within the system. Here we are going to study how the risks differ in the digital world for actors.

In the digital world, there is no “return address” for continuous and frequent attacks. Anonymity is an inherent part of the digital world. It is an ongoing debate whether it is the centerpiece of this realm and deserves to be protected under all circumstances or whether it is a calamity and should be restricted and regulated at all costs,⁷ but either case does not change the fact that the digital world offers much more anonymity than the physical one, at least for now. This fact alters how actors in international relations evaluate the risks of their actions. The external risk of an attack is the likely counteroffensive action from the target actor, and this is why in determining the strategy for achieving their objectives, states consider both the short-term and long-term consequences of their actions. (Mearsheimer 2001, p. 31) However, when there is a chance of orchestrating an offense without being held accountable, we see more action. State-backed terrorist organizations and proxy wars are prime examples of this. In the physical world, identifying the parties responsible during such operations and presenting tangible evidence is not so difficult as it is in the digital one, so they still present substantial risks and require careful consideration, especially for weaker states. Since the veil of anonymity is much thicker in the digital world, states can take aggressive actions, even towards much greater powers, somewhat frequently, with relatively low risks.

States have different options regarding attacks and counter-attacks between the two worlds. This type of categorization is also used in the physical world, as in seapower, where ships are categorized based on whether they can attack land from sea or directly aimed at controlling seas. (Nye Jr. 2010, p. 5) Figure.2 shows the four possible attack vectors between the physical and digital worlds. The attacks

⁷ For further discussion on both perspectives see. (Berthold *et al.* 2000, Davenport 2002, Christopherson 2007)

originating from one world can have targets either within the same world or the other world. In this sense, there are four options.

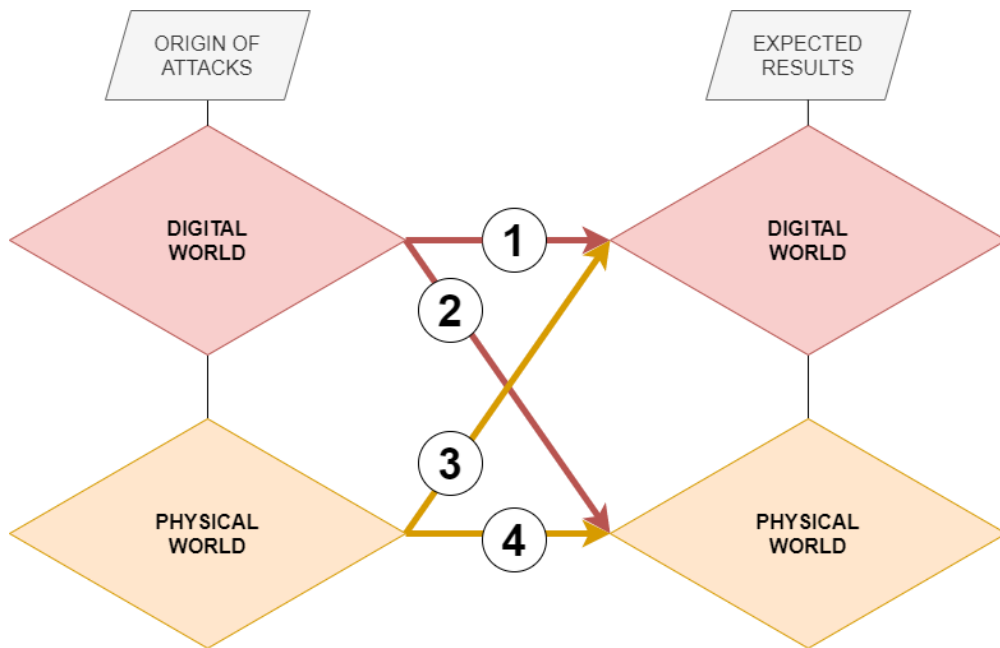

Figure 3 – Attack Vectors by their Origins and Targets Between the Physical and Digital Worlds

These options all have some advantages and shortcomings, but we should categorize the threats or actual attacks to show why some are utilized more than others. The digital to digital attacks (Vector 1) is the most rising and devastating digital threat type in recent years. These attacks target the digital world without direct implications on the physical one. (Nye Jr. 2010, p. 5) Denial of service attacks, ransomware attacks, information leaks, and breaches such as alleged Russian espionage in various US government branches example in the previous chapter, falls under this category. They provide higher anonymity since the perpetrators’ intended targets are relatively unknown and dispersed. The information gained by these attacks could be used for various types of future attacks and subversions. The digital to physical (Vector 2) includes digital threats targeted directly to the physical world. Disabling or impeding critical infrastructure is the most common example of these attacks. Attacks against Saudi oil companies or US water treatment plants are included under this category. These provide less anonymity than the second vector since the direct targets provide at least a modicum of information about the possible perpetrators, even if through inference, as discussed below. Vector 3 is the least probable attack type. Attacks are considered under this category when they target infrastructures in the physical world, such as network centers or undersea cables to wreak havoc in the digital world. There is no large-scale example of this vector applied as an attack between states to our knowledge. We will discuss why this vector is practically unusable for great powers to apply their physical power to secure their position in the digital world. The last vector (Vector 4) is the conventional one, direct conflicts originating and resulting in the physical world. Thus, we have this “hourglass” of

attack vectors shown in Figure.3 between the two worlds. The great powers of the physical world have a considerable advantage in vectors three and four, while the distribution of capabilities is significantly balanced in vectors one and two. Attacks originating from the digital world (Vectors 1,2) are relatively anonymous than those originating from the physical world (Vectors 3,4). (Nye Jr. 2010, p. 4,15)

In all of the examples given in the previous chapter, we saw presumed accountability but rarely tangible evidence. This lack of evidence comes from the inherent nature of the digital world. The perpetrators of digital attacks are determined based on a two-step approach, short of a responsible party's statement. First, experts analyze the attack vectors and determine by their sophistication whether an individual or small group could have executed it or whether it is so elaborate there must be a major sponsor behind it. If the latter is true, the second step is based on inference by the intentions and a list of *potentially* capable attackers. (Gusovsky 2016) In the case of Iran's attacks on Aramco oil company, this can be seen clearly. First, experts claim that it was a sophisticated attack. Second, "Security experts said Iran, China, Russia, the United States, and Israel had the technical sophistication to launch such attacks. But most of those countries had no motivation to do so." (Perlroth and Krauss 2018), and it was deemed that Iran was behind the attacks. This approach demonstrates a great deal of ambiguity regarding those who were behind an attack. There are many technical indicators and excellent research on this subject. The claims made by the experts pointing to the responsible parties may be very well primarily valid. However, there are always other possible relatively strong explanations. Since states can never be sure about the intentions of others (Mearsheimer 1994, p. 10) and the intentions can change rapidly (Mearsheimer 2001, p. 31), the process starts on a somewhat subjective basis. Evaluating the capability of the states is a tall order at best in the physical world, even with the aid of satellite imagery, economic indicators, or plain old espionage. It gets orders of magnitudes harder to make a list of capable states who might be responsible for a digital attack with certainty. Experts agree that there might be other explanations and responsible parties behind an attack even in high certainty cases. (Gusovsky 2016) This provides plausible deniability to the perpetrators at an extraordinary level.

Considering that even individuals with limited resources can cause great harm, and even ingenuity or creativity is an asset (Geers et al., 2014, p. 14), the perceived threats of counter-aggression, the external risk, is considerably lower for aggressors. For the target states, the certainty of the actors behind an attack determines the degree of their response. Since the evidence is somewhat ambiguous, they can not use their power to its full extent to counter the attacks. There would be bigger ramifications in the long term for an unprovoked attack on the off chance that they are wrong. Even the great powers are not free to do as they please, and they must consider the risks and costs of their actions. (Waltz 2010, pp. 183–184) Punishing those they *believed* to be responsible for an attack and then proven wrong would cause more issues than it solves. Thus, even when there is a high degree of certainty about the identity of the responsible parties, there is often a relatively tepid response.

Occasionally, the target state considers the evidence that someone was responsible for an attack as convincing and takes action. An example is the North Korean hack of Sony. The US government responded to the attack by imposing new economic sanctions against North Korea. (Acosta and Liptak 2015) Even though it was relatively clear, as far as digital attacks are concerned, who was behind the attack, North Korea repeatedly denied responsibility and demanded proof. (Park and Ford 2015) This demonstrates that states can take the consequences of their digital actions into the physical world, but this is the exception, not the rule. The US has not taken much concrete action against other offenders to this date, and it should be kept in mind that taking action against an already “rouge” state is much less costly and risky. Generally, there are both internal and external forces in play, making it difficult to take action in the physical world against digital attacks. Even there are some exceptions of this, as Waltz puts it, “[...]exceptions fail to invalidate a theory if their occurrence can be satisfactorily explained.” (Waltz 2010, p. 20) As stated before, since even the major powers do not operate in a power vacuum, taking tangible actions in the physical world requires both justifying its cost in public opinion internally and contemplating other power’s reactions externally.

We pondered before, what happens when a great power is ready to take on the costs and risks and justify its actions domestically and tempted to protect its physical world rank in the digital world? In essence, they can try to secure their position by applying their physical world power to deter or counter the attacks originating from the digital world. However, we argue the hourglass of vectors limits their options considerably. Their physical power enables them to dominate attack vectors three and four. If they choose vector three (physical to digital attacks), the inherent nature of the digital world does not provide a feasible target. Meaning, the internet or digital networks do not follow the political borders of the physical world. In 2012, two undersea cables were damaged in the Mediterranean sea for unknown reasons. This incident directly disrupted services in Egypt, India, Kuwait, United Arab Emirates, and Saudi Arabia while affecting individuals and companies who utilize the services in these countries abroad, from the US to the United Kingdom and Italy. (Severed cables disrupt internet 2008) Incidents such as these show that it is impossible to isolate a digital target for attacks from the physical world. Especially the results will not discriminate between a friend from foe, civilian from military, and even cause issues for the attackers' own subjects. (Nye Jr. 2010, pp. 15–16) Proportionality also would be a huge problem in such a case when The United Nations (UN) considers domestic blocking and filtering of internet access or digital attacks, *regardless of the justification* as a violation of Article 19, Paragraph 3. of the International Covenant on Civil and Political Rights. (Rue 2011, para. 31,52) This is why we argue vector three is not a viable option for deterrence or counter-offense, leaving us with the fourth vector (physical to physical). Would a state have the option of waging war in the physical world against a digital attack? For vector four to be a viable option, multiple issues we raised here must be addressed. First, the responsible parties must be identified with almost concrete evidence, which is close to

impossible, as we discussed above. Second, their connections, backers, and locations have to be brought into the light. Third, the attack must have been devastating to require such a response, which is generally not the case (Nye Jr. 2010, p. 16). Fourth, the responsible parties have to be relatively weaker, so the chance of success high, and the economic and personnel costs of attack is low. Last but not the least, the balance of power in the physical world must permit such an action. In the case of North Korea, surely a digital attack against a US company is not the biggest committed aggression of North Korea, there are many obstacles in the way of waging war against her for the US. So a limited digital attack from North Korea does not provide much more incentive towards vector four on top of the plethora of other current issues already at play. In conclusion, for deterrence or counter-offense against digital threats only viable are the first two which originates from the digital world. Where the ranks of the great powers are very crowded and the physical disparity of power does not apply, and the fog-of-war is significantly thicker.

Thus, in the digital realm, aggression is running rampant relative to the physical realm. Given that both low costs and risks, states can and are taking part in more and more aggressive courses of action toward one another. The thick veil of anonymity provided in the digital world makes finding the responsible parties rather tricky, if not impossible. Occasionally technical analyses supply some fingerprints about the responsible parties, but it quickly turns into finger-pointing. This makes deterrence almost non-existent, especially in limited attacks. There are very few examples of when states decide to counter digital attacks in the physical world because it raises many questions, both internal and external, about proportionality and responsibility, and there no viable attack vectors to wield their physical power to protect them in the digital world.

4. Conclusion

In this work, we argue that today the physical and digital worlds are two different realms. There are strong interactions between the two in many areas. There are both old and new threats in these two worlds, and some attacks are based on only digital gains while others have implications in both worlds. (Nye Jr. 2010, p. 4) However, reciprocity or deterrence is not inclusive of both worlds. The anonymity provided in the digital world and the distribution of capabilities make it challenging even for the traditionally great powers to enjoy relative security provided by their accrued physical power. Since all major powers care about the balance of power, and all compete for supremacy (Mearsheimer 2001, p. 361), this new world will witness both the rise of the numbers of clashes between them and a greater range of attacks in the foreseeable future. The digital world is no different from the physical world in its nature for international politics. On the contrary, it works much the same. The anarchic and self-help system explanation works for both worlds from the neorealist perspective. Changing parameters are measuring the power, deterrence, and power balance in the system. We believe these changes require an adjustment in our perspective while studying international relations in this new era.

There is an increasing trend in the number of attacks in the digital world, while the scope of the attacks is also widening. It turns out that the distribution of power is quite equal in relation to the physical world because more and more states are getting on to the stage with each passing day. (Nye Jr. 2010, p. 9) The distribution of power within the international system is crucial for Neorealism since, traditionally, power was held by only a few states, and the system was relatively stable.

The stability of an anarchic system depends on two main points, first its nature, namely the anarchy, is not changed, and second, the number of main actors is relatively constant. The fulcrum of the changes in the digital world relies on the latter. In the physical world, “[...] no more than small numbers of states have ever coexisted as approximate equals...” (Waltz 2010, p. 132) however, as we saw in the previous chapters, in the digital one, this is not the case. Of course, this does not mean that all actors possess the same capabilities in the digital world, but the number of approximate equals is significantly higher. Considering even individuals or small groups having the capability of causing mayhem without a significant risk of repercussions with relatively limited resources draws a new picture in terms of capabilities in the digital world. Analyzing the system from a Neorealist perspective, we find that we have a multi-polar world in the digital world. This multi-polarity differs from the praised “small numbers,” which provide stability. (Waltz 2010, p. 161) Instead, the number of highly capable and powerful states is increasing by the day in the digital world and in a multi-polar world with a large number of relatively close powers, the boundaries between friend and foe start to blur, and dealing with threats and problems becomes increasingly uncertain (Waltz 2010, p. 170).

Traditionally, great powers within the international system enjoyed relative security provided, especially by their rank in superiority in military advancements. The uncertainty, the so-called "fog of

war," was always present, but only a handful of states with the potential to cause considerable harm required their close attention. All states had to carefully consider the implications of aggression toward one another before taking action, especially against a higher power. Although some tools offered a modicum of anonymity and protection from the wrath of great powers, such as proxy wars and state-backed terrorists, the anonymity provided by these methods was relatively limited. While all states yearned for more power or influence, they had to calculate the risks carefully. Meanwhile, the digital world became increasingly pervasive and provided the perfect arena for states seeking more power or space to wield it since it provided the prime conditions for anonymous aggression and comparatively low risks. Considering that the required development time and investment for advanced attacks or security systems are infinitesimal relative to the physical world, states are taking advantage of the digital realm intensively. As a result, we conclude that these changes affect the structure of the international system by increasing the number of greatly capable powers while diminishing the effectiveness of deterrence with the high level of anonymity offered. We must analyze the structure of the international system and the interactions of states in the digital world, bearing these shifts in mind, independently from their conventional rankings in the physical world.

References

- Acosta, J. and Liptak, K., 2015. U.S. slaps new sanctions on North Korea after Sony hack [online]. *CNN*. Available from: <https://www.cnn.com/2015/01/02/politics/new-sanctions-for-north-korea-after-sony-hack/index.html> [Accessed 3 Apr 2021].
- Armstrong, M., 2019. All of the data created in 2018 is equal to... [online]. *Statista Infographics*. Available from: <https://www.statista.com/chart/17723/the-data-created-last-year-is-equal-to/> [Accessed 4 Apr 2021].
- Ashmore, W.C., 2009. Impact of Alleged Russian Cyber Attacks.
- Berthold, O., Federrath, H., and Köhntopp, M., 2000. Project "anonymity and unobservability in the Internet". In: *Proceedings of the tenth conference on Computers, freedom and privacy challenging the assumptions - CFP '00*. Presented at the the tenth conference, Toronto, Ontario, Canada: ACM Press, 57–65.
- Castells, M., 2010. *The rise of the network society*. 2nd ed. Chichester, West Sussex ; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Christopherson, K.M., 2007. The positive and negative implications of anonymity in Internet social interactions: "On the Internet, Nobody Knows You're a Dog". *Computers in Human Behavior*, 23 (6), 3038–3056.
- Collier, M., 2007. Estonia: Cyber Superpower. *Bloomberg.com*, 17 Dec.
- Cyber Security Intelligence Index*, 2014. IBM Security Services.
- Davenport, D., 2002. Anonymity on the Internet: why the price may be too high. *Communications of the ACM*, 45 (4), 33–35.
- Deutsch, K.W. and Singer, J.D., 1964. Multipolar Power Systems and International Stability. *World Politics*, 16 (3), 390–406.
- DOD Releases Fiscal Year 2021 Budget Proposal [online], 2020. *U.S. Department of Defense*. Available from: <https://www.defense.gov/Newsroom/Releases/Release/Article/2079489/dod-releases-fiscal-year-2021-budget-proposal/> [Accessed 31 Mar 2021].
- Eichensehr, K.E., 2016. Public-Private Cybersecurity. *Texas Law Review*, 95 (467), 72.
- FY 2021 Budget in Brief*, 2020. Department of Homeland Security.
- Geers, K., Kindlund, D., Moran, N., and Rachwald, R., 2014. *WORLD WAR C : Understanding Nation-State Motives Behind Today's Advanced Cyber Attacks*. FireEye.

- Geller, E., 2020. How U.S. agencies' trust in untested software opened the door to hackers. *POLITICO*, 19 Dec.
- Gusovsky, D., 2016. How investigators decide that a country is behind a cyberattack [online]. *CNBC*. Available from: <https://www.cnn.com/2016/09/19/how-investigators-decide-that-a-country-is-behind-a-cyberattack.html> [Accessed 3 Apr 2021].
- Guttentag, D., 2010. Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, 31, 637–651.
- How Estonia became a global heavyweight in cyber security [online], 2017. *e-Estonia*. Available from: <https://e-estonia.com/how-estonia-became-a-global-heavyweight-in-cyber-security/> [Accessed 1 Apr 2021].
- Kaplan, M.A., 1957. *System and Process in International Politics*. New York: Wiley.
- Lieberman, M., 2013. Language Log: Zettascale Linguistics [online]. Available from: <http://itre.cis.upenn.edu/~myl/language-log/archives/000087.html> [Accessed 4 Apr 2021].
- Marchionini, G., Samet, H., and Brandt, L., 2003. Digital Government. *Communications of the ACM*, 46.
- Mearsheimer, J.J., 1994. The False Promise of International Institutions. *International Security*, 19 (3), 5.
- Mearsheimer, J.J., 2001. *The tragedy of Great Power politics*. New York: Norton.
- Mikalauskas, E., 2020. Critical US infrastructure can be hacked by anyone [online]. *CyberNews*. Available from: <https://cybernews.com/security/critical-us-infrastructure-can-be-hacked-by-anyone/> [Accessed 3 Apr 2021].
- Mikalauskas, E., 2021. The Oldsmar water treatment facility hack was entirely avoidable – and it can happen again [online]. *CyberNews*. Available from: <https://cybernews.com/editorial/oldsmar-water-treatment-facility-hack-was-avoidable-can-happen-again/> [Accessed 3 Apr 2021].
- Musil, S., 2014. Sony hack leaked 47,000 Social Security numbers, celebrity data [online]. *CNET*. Available from: <https://www.cnet.com/news/sony-hack-said-to-leak-47000-social-security-numbers-celebrity-data/> [Accessed 1 Apr 2021].
- Nye Jr., J.S., 2010. *Cyber Power*. Belfer Center for Science and International Affairs.
- Park, M. and Ford, D., 2015. North Korea denies being behind Sony hack [online]. *CNN*. Available from: <https://www.cnn.com/2015/01/13/asia/north-korea-sony-hack/index.html> [Accessed 1 Apr 2021].
- Parrish, M.E., 2001. Soviet Espionage and the Cold War. *Diplomatic History*, 25 (1), 105–120.
- Perlroth, N., 2012. In Cyberattack on Saudi Firm, U.S. Sees Iran Firing Back. *The New York Times*, 24 Oct.
- Perlroth, N. and Krauss, C., 2018. A Cyberattack in Saudi Arabia Had a Deadly Goal. Experts Fear Another Try. *The New York Times*, 15 Mar.
- Romerstein, H. and Breindel, E., 2014. *The Venona secrets: the definitive expose of Soviet espionage in America*.
- Rue, F.L., 2011. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development.
- Sanger, D.E., 2020. Russian Hackers Broke Into Federal Agencies, U.S. Officials Suspect. *The New York Times*, 13 Dec.
- Schneier, B., 2004. *Secrets and lies: digital security in a networked world*. Paperback ed. Indianapolis, Ind: Wiley.
- Schofield, J., 2008. The Russian defence against global cybercrime [online]. *the Guardian*. Available from: <http://www.theguardian.com/technology/2008/jan/31/eugene.kaspersky> [Accessed 29 Mar 2021].
- Severed cables disrupt internet, 2008, 31 Jan.
- Shackelford, S.J., Sulmeyer, M., Deckard, A.N.C., Buchanan, B., and Micic, B., 2017. From Russia with Love: Understanding the Russian Cyber Threat to U.S. Critical Infrastructure and What to Do about It. *Nebraska Law Review*, 96 (2), 20.
- Tidy, J., 2019. 'I kept my multimillion dollar business secret'. *BBC News*, 21 Jul.
- Waltz, K., 1964. The Stability of a Bipolar World. *Daedalus*, 93 (3), 881–909.
- Waltz, K., 2010. *Theory of international politics*. Long Grove, Ill: Waveland Press.

The Role of Public Health in The Reproduction of Public Space

Seçil Gül MEYDAN YILDIZ¹ Hazal Ilgın BAHÇECİ BAŞARMAK² Asım Mustafa AYTEN³

Geliş Tarihi (Received): 23.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 25.11.2021

Abstract

The city and urbanism are directly related to the production of public spaces and public space. Public space has been one of the most important parts of cities as areas where social change takes place through social communication and interaction throughout history. These areas, like cities, have never shown a static feature; they have constantly changed and transformed by being affected by the social, economic and political conditions of the age. An important pillar of the spatial change and transformation process specific to the city is the creation of land use decisions for public and private spaces through urban administration and planning. It's essential to be prepared and cautious for any kind of disaster in the land-use decisions. Even though earthquakes are the first thing that comes to mind when natural disasters are considered, the pandemic process caused by The New Type of Coronavirus (2019 nCoV) presents the risks that can be caused by an infectious disease outbreak. Reorganizing public spaces as secure spaces by forming spatial thresholds became an obligation to protect public health and to decrease the risks as much as possible when providing urban security. At this stage, the problem of considering public space usage with regards to design principles from the legal and administrative aspects has emerged. The transformation process of the density concept and spatial thresholds affect the land-use decisions within public space and design principles. In this study, the effect of the pandemic process on urban administration and planning is discussed through public health, public space and spatial threshold concepts.

Keywords: Public Space, Urban Planning, Spatial Threshold, Public Health

Kamusal Mekânın Yeniden Üretiminde Halk Sağlığının Rolü

Öz

Kent ve kentsellik, kamusal alanların ve kamusal mekânın üretimi ile doğrudan ilişkilidir. Kamusal mekan ise tarih boyunca toplumsal iletişim ve etkileşim yoluyla toplumsal değişimin gerçekleştiği alanlar olarak kentlerin en önemli parçalarından birisi olagelmıştır. Bu alanlar, tıpkı kentler gibi hiçbir zaman durağan bir özellik göstermemiş; yaşanan çağın sosyal, ekonomik ve siyasal durumlarından etkilenerek sürekli değişip dönüşmüşlerdir. Kente özgü mekânsal değişim ve dönüşüm sürecinin önemli bir ayağı da, kent yönetimi ve planlaması aracılığıyla kamusal ve özel mekânların alan kullanım kararlarının oluşturulmasıdır. Alan kullanım kararlarında her türlü afete karşı hazırlıklı ve ihtiyatlı olunması esastır. Ülkemizde afet denildiği zaman ilk akla gelen deprem olsa da Yeni Tip Coronavirüs (2019 nCoV) ile yaşanan pandemi süreci salgın hastalıkların yaratabileceği riskleri ortaya koymaktadır. Halk sağlığını korumada ve kentsel güvenliği sağlamada riskleri en aza indirebilmek amacıyla mekânsal eşikler oluşturularak kamusal mekânların güvenli alanlar olarak yeniden düzenlenmesi zorunluluk haline gelmiştir. Bu aşamada kamusal mekân kullanımının tasarım ilkeleri açısından yasal ve yönetsel boyutlarıyla ele alınması sorunu ortaya çıkmıştır. Yoğunluk kavramının ve mekânsal eşiklerin dönüşüm süreci, kamusal mekânda alan kullanım kararlarını ve tasarım ilkelerini etkilemektedir. Bu çalışmada pandemi sürecinin kent yönetimi ve planlaması üzerindeki etkileri halk sağlığı, kamusal mekân ve mekânsal eşik kavramları üzerinden tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Mekân, Kentsel Planlama, Mekânsal Eşik, Halk Sağlığı

¹ Assoc. Prof. Dr., Yozgat Bozok University, Department Of City And Regional Planning, secil.meydan@yobu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9869-4159

² Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Department Of Justice Administration, hazal.bahceci@hbv.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3967-0960

³ Assoc. Prof. Dr., Abdullah Gül University, Department Of City And Regional Planning, mustafa.ayten@agu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4464-6204

Introduction

Infectious disease outbreaks, a type of natural disaster, became one of the spatial problems to be intervened during the urbanization process. The pandemic process reinforcing the necessity for the reconsideration of the city management associating with natural disaster management systems made it an obligation to restructure the public space to preserve public health. (Şengün and Meydan Yıldız, 2017, p. 185). At this stage, the standards that local managements look for in spatial regulations and urban design principles started to change.

A new urban lifestyle and a new style of management were started to be taken over that blend the protection of local values from the garden city movement, which gained importance towards the end of the 19th century, to the ecological city; sun city, healthy city, calm city, smart city models with city models that advocate for the development of the local lifestyle with information technologies (Keleş and Mengi, 2017, p. 43).

It's clear that the problems in the production and the execution process of the zoning plans increase the fragility when it comes to disasters in Turkey. All of the legal and administrative regulations in regards to people, environment and society are regulations that affect the city and the zoning plans either directly or indirectly (Meydan Yıldız, 2018a, p. 118). The standards in spatial planning put forward by the Construction Zoning Law no. 3194 and relevant bylaws started not to fulfill the configuration process of the changing and transforming World order and the way of public space usage anymore. In Turkey, who is in a developing country position, the relationship between urbanization, development and demographic structure is progressing irregularly. The main principle that the local management units have to satisfy and are responsible to execute within the urban planning system is to provide the opportunity for the residents to live in a healthy and balanced environment and to improve the individuals' environmental rights according to the public welfare principle (Keleş, 2004, p.46).

Land use decisions of urban structures are formed via urban planning within the urban spatial change and transformation process. It is essential to be prepared and cautious for all kinds of disasters in the land-use decisions. In our country, earthquakes are the first thing that comes to mind when natural disasters are considered. However, the pandemic process caused by the Novel Coronavirus (2019 nCoV) presents the extent of a disaster that can be caused by an infectious disease outbreak. It is necessary to address the private and public space usage from the legal and administrative extent when it comes to decreasing the risks. In this study, it is aimed to evaluate the concept of spatial threshold according to the current legal standards by examining how the

results created by the COVID-19 pandemic, which took the whole world by storm, changed all structural balance upside down. Additionally, another aim of the study is to identify the spatial thresholds that local managements have to execute for the changing and transforming world order and to present the design principles that they will have to implement according to this through a thorough examination.

I. The Importance and Features of Public Space

1.1. Public Space

The city and urbanism are directly related to the production of publicness and public space (Keskinok, 2019). The public place has been one of the most important pieces of cities as the place where social communication and interaction take place and therefore where the social transformation happens. These areas, just like cities, have never shown stable characteristics; and have constantly changed and transformed getting affected by the social, economic and political state of this day and age. Even though urban public spaces are evaluated more from a community aspect as places to bring people together, for encounters and meetups; according to the progressing meaning of the word “public” within the historical process, the term also has political content. This content also forms the basis for the debates about the differentiation between public space and private space.

1.2. On the Meaning of Public Space

The fundamental condition for urban planning practice, which is the fundamental tool for the production and formation of the city, to be successful; is to take public benefits into consideration. It’s important to give meaning to the term “space” within this framework.

According to Aristotle, who is the first to address the difference between private space and public space, all citizens belong to two existential planes: a personal plane of his own (idiom) and a public plane (koinon) (Bookchin, 2014, p. 80). The term “public” here corresponds to two different facts related to each other. The first meaning of the term is “everything that appears, can be seen and heard by everyone within the public space”. The second meaning of the word “public” is “contradictory to being personal, a common world for everyone that brings everyone together” (Arendt, 2003, p. 50).

We see that one of the most concrete definitions for “public space” belongs to Weber. Weber (2012) described public space as “a space open to every single individual without any discrimination such as cultural, religious and even social status differences”. Public space indicates “households where vital necessities are met” (Uzun, 2006, p. 14). “Public space is created by man, but private space is a state of mankind” (Sennett, 2013, p. 138).

Habermas (1995, p. 62) sees public space as “a part of our communal living where some

kind of an area similar to public opinion can form within itself". From this standpoint, public space is a space for meeting, debating, agreeing and activities apart from the government and governmental bodies; providing tools that are necessary for citizens to use their freedom. Habermas states that public space is a place-specific to the bourgeoisie. It is the place where we comprehend the democratic structure of the society because it is where the political and social demands show up. The bourgeoisie publicness of Habermas is rejected by Oscar Negt and Alexander Kluge. They state that public space is "a proletarian place where the challenges are resolved with non-combatant ways" (Negt and Kluge, 1993, p. ix).

Ancient Greek "polis" (city) lifestyle is situated at the focal point of Arendt's conceptualization of public space. According to Arendt, public space is "an area that is open to everyone, where all individuals as citizens come together and move together in harmony without any restrictions (Arendt, 2003, p. 71). Public space is the space of "freedom". Because "being free carries the meaning of being away from the inequality that lies within the authority relationship and entering an area where neither the governing nor the governed are present" (2003, p. 71).

Sennett's public space is a more materialistic place because it includes tangible areas such as streets and squares. According to Sennett, public spaces are the spirit of the city and the carrier of the democracy; and they are important tools to restructure the city transforming it from physical, social and symbolic aspects. However, with the development of capitalism, public spaces which were places where the heart of the city used to beat and the citizenship emotions used to develop; gained a function that allows room for motion and lost their unique meaning (Sennett, 2013, p.36).

The spatial triad introduced by Lefebvre to explain the social production of the space might be a guide to comprehend what the contents of public places are. This triad that Lefebvre uses to investigate different layers of a space is made up of perceived space, conceived space and lived space (Lefebvre, 2014, p. 38). The perceived space is the tangible space that is seen with the eye which is within the environment that we live in. The conceived space comes after a mental endeavor, and it's an intangible space designed and produced by an expert. The social space shaped from the combination of the perceived and conceived space and that gains meaning with individuals' experiences is the lived space (Lefebvre, 2014). The lived space is an irreplaceable element of social life, and that's why Lefebvre states that there is a direct relationship between the production of urban space and the production of social relationships. This close relationship between urban spaces and social life directly brings us to the term "public space". The lived space is a direct intersection of community and urbanism, it is a space that promotes the formation of public space, which includes real public spaces within itself by nature.

Public spaces can be divided into two groups as internal and external spaces. Urban

internal spaces becoming widespread and irreplaceable for urban living happened after the industrial revolution. Spaces where people come together within the urban space and create an accumulation such as coffee shops, bookshops or clubs became the focal point of the modern urban lifestyle; and took an essential role in fulfilling necessities such as the search for the social representation of individuals within the city and gaining prestige and status related to the space thanks to the multifunctionality that these spaces have in the urban daily life (Aytaç, 2007, p. 208, Tekeli, 2011). External public spaces are spaces such as streets, squares, parks, marketplaces and plazas. These areas develop within the natural course of the historical process or they are developed by the public authority, which are open for the usage of all individuals that follow at least the bare minimum when it comes to social rules (Uzun, 2006, p. 15).

The city is a space of coexistence because a common life is shared from specific points of view. The existence of real public spaces within the city to ensure coordination and unity is extremely important.

The features of public spaces are as follows:

- They play an important role when it comes to the formation of urban heritage and urban identity.
- They are usually strong elements of cities in terms of architecture and aesthetics.
- They are an important part of public education with the interaction opportunities that they create between different people.
- They speed up the development of society.
- They help balance the psychosocial tensions by satisfying the entertainment and leisure time necessities of the individuals of the society.
- They create an economic value added within the urban development process.

1.3. The Development and Transformation of Public Spaces within Historical Process

Within the historical process, it is seen that public spaces occur and continue their existence according to different needs. The functions of public spaces differentiate depending on this. We come across the first examples of public space in the Ancient Greek “polis” cities. While acropolis, a place which was a citadel and additionally a gathering place, showed public space characteristics in the early period; agoras started to become the focus of the public lifestyle during the late period. Agora, usually as “a marketplace or a square surrounded by public buildings and porches, which has the function of being a popular or political meeting place, also where important events occur” (Uzun, 2006, p. 16) is in the public center position of the city.

The public spaces in the Roman era are plazas and forums. Plazas are common spaces within the city with both commercial and social functionality. The main space that comes forward

with the feature of being public within the Roman cities is the “forum”, which is the new and changed version of the Ancient Greek “agora”. Even though forums are common places where commercial and social life happens just like plazas, they differentiate from plazas with the formality that the surrounding management buildings bring. Within the forums, which make up the core of the cities, both official and religious buildings are situated and they also have the function of being marketplaces. During the Roman period, the forums became places for entertainment for the citizens by turning into places that connect circuses, amphitheatres and “odeon”s surrounded by temples. Forums not being areas for deliberation anymore in such a way means that the public space is losing its democratic power (Gökgür, 2008; Meydan Yıldız, 2018b).

In the Middle Ages, the function of the public space took shape within the frame of feudal relationships that were prevalent within the period, of course. Therefore, the perception of publicness of the period is directly related to the collective production relationship of the feudal system. For instance, the land that belongs to the commune is processed collectively, the fountain open for common use, and the marketplace are public. During this period, due to the fact that the religious and administrative institutions were situated in closed spaces; the castles, cathedrals and monasteries were surrounded by walls. Besides, the city entrance gates are important public spaces as well. These walls usually open to markets, and make up areas where people come across each other and do shopping (Gökgür, 2017, p. 4).

It is not possible to mention the public as an area that is separated from the private space and as an area on its own especially within the feudal structure of the society in the late middle ages. During this period, the description of the princes’ seals as “public” presents that sovereignty is represented in a public way and that publicness became an indication of some kind of status. As an inevitable result of the structure of the society before the bourgeoisie, the person in the feudal lord position embraced this position in a way open to the public and presented himself as the representative of the highest power. Today, this lies behind the requirement for the representation of the authority belonging to the political power at the highest level by the head of the government (Habermas, 1995). By the end of the 18th century, institutions that Habermas calls “representative public places” such as the church, princes and nobility; and the feudal authorities made up of statuses will be broken into pieces and bourgeoisie publicness will show up.

In the 14th and 15th centuries, the Renaissance caused a new understanding of the city to occur. During this period when the city was considered a stage; within the cities that were planned with a certain geometric layout, important public areas were also started to be structured in a geometrical way. Great squares that were designed in an organized way took the place of the naturally formed squares of the middle ages, and these squares became important public places of

the period, becoming the center of city life. “In geometrically planned cities, the streets are connected to a center and they are symmetrical according to that. The cities develop and grow depending upon squares, main roads and public buildings. During the Renaissance, main roads form monumental perspectives. The urban composition created by the squares and monumental structures is carried through from the center outwards (Gökgür, 2008).

The understanding of publicness and -naturally- also the public spaces of the Baroque period, starting with the 17th century, differentiate from the Renaissance period significantly. Palace parks, which occurred from the mid 17th century onwards and spread all around Europe in a short time, are important public places of the period. These parks, built to surround the Baroque palace, acted as a curtain between the palace and the outside world according to Habermas (2003). In this period, public places were seen as areas that demonstrate the power of the authority, broad pavements bringing the “military feature” into the forefront and large streets were opened (Gökgür, 2017, p. 4).

18th century is an important landmark in terms of publicness and the city. In this period, a quite rich public lifestyle started to emerge especially in the biggest cities in Europe. For the most part, the base of the relationship of urbanism and publicness underlies the important role that the urban space undertakes in the formation of the 18th century European public. In the growing cities of the period, the start of developments of various social networks free of the direct inspection of the kingdoms triggered the resolution of the traditional social structure in Europe; and this was the start of important changes and transformations in all aspects of life.

Public space, gaining its real function with the 18th century, started to change and get absorbed as a result of great reforms that broke out at the end of this century, and the fundamental change that the rise of industrial capitalism caused in the opinion on public and private places. Three main factors had a role in this change. The first one is the relationship between the public life in the big cities and the 19th century industrial capitalism. The second one is the emergence of a new secularism understanding that affects the interpretation style of people when it comes to the foreign and the unknown, 19th century onwards. The last one is a power that comes especially from the structure of the public life and turns into a weakness later on in the *ancien regime* (Sennett, 2013, p. 36). 19th century capitalism created fear and anxiety in people via dissatisfactions created by large urban transformations such as privatization and knocking boulevards, highways and districts down; and in time, the term “family” was started to be seen as a way to be protected from these uncertainties (Sennett, 2013, p. 37). Thus, as private places started to become shelters for people, the outlook on the public space in cities also started to change. During this period, “people, using family relationships as a measure, instead of seeing

public space as a limited cluster of social relationships similar to the Age of Enlightenment, they started to see the public lifestyle as a miserable life from the ethical perspective” (Sennett, 2013, p. 37). The city life is still like a theatre stage; however, the citizens are not actors on this stage anymore but they are only there as a passive audience. During this period when individuals tried to resist the overstimulating system of modern life with their urges originating from the fast-paced urban life; an artificial individualism started to emerge via the differences between individuals when it comes to signs, symbols, fashion or personal kookiness (Harvey, 2003, p.77-80). From that point on, the main concern of each individual is his own ego, and getting to know oneself is not a tool but a purpose. With this new way of thinking that caused important changes to happen in the understanding of public area/ space, investing in personal feelings and passive observation came together, and getting out into the public area/ space turned into a personal and passive experience (Sennett, 2013, p. 42).

In the 20th century, beyond just being an economic system that organizes the relationships of production and consumption, capitalism turned into a cultural reality that also organizes daily life. The change in the relationships of production and consumption affected the practices of daily life in the cities significantly with the accelerating scientific research about the organization in production. During this process, consumption no longer being an activity that is carried out to satisfy vital needs, and turning into an indication of status and identity; resulted in all areas of daily life getting surrounded by consumption activities.

Personal and public relationships also losing their spontaneity due to personal identity being identified with consumption products, also brought a transformation within the places where public relationships are made. Standardization of consumption products that are made by serial production also started to show itself in the establishment of public relationships and the organization of the public space (Vural and Yücel, 2006, p. 99-100).

This period, which is also seen as the start of modern urbanism, is actually also the start of the disengagement of public space from its traditional style. With the acceleration of the industrialization process, as the economic activities in the cities were divided into groups as “industrial zones” and “commercial zones”; on the other hand, the advancements that took place in the transportation opportunities caused the housing and workplace relationship to get gradually disconnected in the cities, and the industrial city models that were presented in the 20th century occurred within this framework. In the “Industrial City” model presented by Garnier, pedestrians were especially considered important, and the idea to spare a significant amount of areas for green areas and pedestrian areas were defended. Again in 1933, in the Athens Charter developed by Le Corbusier which includes the principles of modern urbanism, traditional public places were

degraded into areas for roaming, pedestrianization, shopping and exhibition. Thus, public space was turned into an area for movement where free spaces are designed with a simple sense of equipment or into a cultural heritage area. In Le Corbusier modern city, skyscrapers took the place of “corridor streets” that embody historical elements and squares (Gökgür, 2017).

The public space perception of today became blurrier than ever before in history, with public spaces getting controlled and occupied by natural persons or institutions within the process of the production of urban place aimed at creating added value (Bahçeci, 2018, p. 124). The public space installation, articulated with capital dynamics, points out to a new public space directly related to the capitalist production and consumption relations, extremely far from the setting of freedom and democracy that many philosophers lay stress on. During this period, the cities which became a part of the consumption/ marketing mechanism and an essential element of advertising campaigns, take shape with the interventions of administrators as an unavoidable result of marketing strategies; and postmodernist urban design principles which are dominated by a mostly superficial style start standing out. On the other hand, even though the increase in internal public spaces as a result of the changing perception of public space seems to have increased the comfort level, it can affect the liveliness of urban living in a negative way by changing the order of preference in public spaces. In an era like this, public spaces are essential for the continuity of social communication (Uzun, 2006, p. 17).

II. Public Space Usage and Spatial Thresholds Reshaped With The Pandemic Process

2.1. Changes on Spatial Structure on Urban Scale

Everything has been swiftly changing and transforming in our age and consequently, cities have been taking their part in this transformation process. This transformation is based on the nature of those cities as well as their competition with other cities. The pace and space of this global-scale change can influence all spatial structures.

Problems on the local level can lead to national, regional and even global scale problems and hence, there emerges the need for creating new policies accordingly. In our current global setting in which the population has reached 8 billion, the devastating global-scale problems that we are facing are mostly natural disasters and epidemics. Fighting against such disasters is amongst the responsibilities of the states, international organizations and even non-governmental organizations.

One of the abovementioned global scale problems in the current setting is COVID-19 which emerged for the first time in Wuhan city of China according to the statement of the World Health Organization. This pandemic which has shaken the entire globe has so far affected over 9 million people and 479133 people have lost their lives (World Health Organization, 2020). The

entire world has still been struggling with this pandemic and social, economic and administrative structures of all states have been directly affected.

Humankind had faced disasters throughout history and has searched for ways to deal with them and they continue to do so. States have taken various precautions against disasters that directly affect the public health, and they have been warning their citizens against it. This problem which is defined as a pandemic is actually a situation that requires taking extraordinary precautions and necessitates crisis management. In this framework, there are lots of responsibilities that have to be assumed by central and local administrations.

Turkey declared its first case on March 10, 2020. After the detection of the first case, Turkey started to take a series of precautions against COVID-19. Some precautions taken by Turkey can be stated as follows: canceling face-to-face education in primary & secondary schools and high schools, canceling sportive competitions, implementing a ban on entry and leaving the country, closing shopping malls to prevent mass gatherings and canceling entertainment & art activities. In the face of this situation which affects all sectors socio-economically, a series of legal and administrative decisions have been taken with consultation of the Science Committee which is directly working with the Ministry of Health of Turkey.

The Public Health Law no. 1539 which came into effect on 24.04.1930 foresees a number of laws and sanctions on public health and on the use of space-environment especially in the times of such epidemics. The Public Health Law has been implemented by the central administration. Besides, the above-mentioned Law also includes articles on the local administrations which will implement the stated rules and regulations on the local level (RG. 06.05.1930/ 1489). Especially in our country, the central administration is in a position to enact laws and controls them while local administrations are in charge of the implementation of these laws on the local level. The Ministry of Interior can monitor and control local administrations through the Directorate General of Local Administrations within its umbrella.

According to the daily data shared by the Ministry of Health, the number of daily cases and casualties were relatively low from March until the beginning of June thanks to the precautions that were implemented in the country. Since the low number of cases is perceived as the success of the policies implemented by the states all over the world, it is clear that the lockdown period, closing or restricting many public areas such as cafés, cinemas, theatres and parks, and spending lots of time at homes have played a significant role in achieving this success. As of 1 June 2020, many restrictions have been partially lifted in accordance with the age groups and people have been allowed to come together and to use public areas in accordance with some rules. Keeping the physical distance, wearing masks and maintaining personal hygiene are the

top-ranking rules amongst all. In so doing, people have started to use open areas, recreational centers and resumed their daily physical activities such as walking and riding bicycles.

It is obligatory to create social distance control zones which remind spatial thresholds so that citizens can sustain their daily life activities and adopt the new rules as a culture within society. Accordingly, new thresholds should be created. Therefore, acts of manner in accordance with the distance between activities emerge and the spaces where these activities take place become a tool that reduces risks in social life.

Taking the warnings of the World Health Organization and the Ministry of Health into consideration, keeping the pandemic under control by respecting the hygiene rules and not infecting others, and in so doing, reducing the number of daily cases is the priority. On the other hand, instead of communicating in person, using technological tools for all sorts of activities and tasks has become more and more widespread. All sectors within the economic arena have started implementing their activities online swiftly and in a rational manner. People have even started to communicate with each other through online platforms instead of coming together in person. Building social networks in this way shows that space and time do not matter any longer.

Space and time which defines and limits public space on spatial threshold are replaced by the phenomenon and incidents which are taking place in parallel with time. This situation shows that space can be redefined according to the acts and activities of people regardless of the location. On transport systems, it is clear that personal transportation will be intensified due to the social distance control and that spatial thresholds will contribute to the sustainability of transport systems in cities.

Since the industry sector which was the main dynamic of the cities in the 20th century has been replaced by the infrastructure of information technology, all urban infrastructure and superstructure systems of the 21st century have been replaced by smart city systems.

It is inevitable that we will see its reflections in urban management and planning in near future. Instead of dividing cities into different functions and densities with the modernist urban planning prevalent in the 20th century, new and more sustainable city models in which different functions are used all together, space and time are used more efficiently have emerged. This structuring type also improves with the development vision that envisages to reduce the traffic congestion between housing and workplace, and city center and suburbs and to create more sustainable and smart cities.

This situation sets for the use of the land in the most sustainable way rather than the approaches adopted by traditional planning. In this framework, it is clear that cities and spaces within cities should be reorganized and new public spaces should be designed in which the

networks will gain importance.

The increased mobility within cities and between cities necessitated the restructuring in this framework. In this context, spatial settings in which physical and social distance rules are important and the rules to be implemented after the epidemic have developed a new spatial threshold concept. It has become evident that, with the end of lockdown and re-liberation of people, every spatial structure and setting in cities should be re-planned, re-designed and implemented according to the people of all ages and cultural level. In this context, the importance of public space has also become more evident.

Public spaces that are the focal points in urban lifestyle have transformed into potential infection risk areas which should be used much more prudently in the face of the pandemic. The importance of housing and private areas has increased, and they have assumed new functions.

House which is originally not designed as a “center for production” had turned into a place where daily tasks are activities that have been carried out. Within this framework, houses in which people met their daily needs earlier can now enable households to conduct all their daily activities and tasks via information technology tools, and it has been diversified and transformed with the new services it can provide. While this situation changes interior dimensions, sizes and functions of the house, it also alters center-housing, workplace-housing concepts and their relation with social and technical infrastructure systems. Additionally, housing will no longer be designed only for living purposes, yet it should provide infrastructure and feasible conditions for work, as well. Additionally, re-thinking and re-designing urban density management will be key for the survival of cities and citizens during the epidemic (Arkitera, 2020). It has been observed that the post-pandemic process would turn housing into structures that have fewer floors, with less density, more balconies and wider windows.

Cities have started to exist with spatial thresholds that secure physical and social distance. These thresholds have entered as a description in urban management and urban planning which regulate the social distance in public spaces such as squares, parks, recreational areas, bazaars markets, bus stations and even in elevators in apartments and set boundaries between “safe” and “unsafe” areas.

Spatial thresholds form spaces of freedom, the boundaries of which have been determined and defined. While social and physical boundaries created in living areas due to the pandemic have created changes in the spatial design process, similar changes will have to be seen in the locations of the city furniture put on public squares and areas, and the detection of locations for facilities intended for recreational activities, sports, entertainment, etc. Since the focus of such a discovery will be the spatial qualities rather than the concrete space itself, special threshold is

developing as a concept that catches the spatial dynamics of freedom (Stavrides, 2016, p. 11).

2.2. Public Health

Public health is a field of study which emerged 18th century onwards during when the workforce was disrupted by the illnesses of the working class who were living under adverse living conditions and in poor housing, which later on led to taking a series of measures since it also affected the lives of the citizens. The first regulation to this end was enacted under the name of “Public Health Law” in the United Kingdom. The extent and the content of the public health concept, which has been developed to protect the physical and mental health of individuals throughout history, has developed with the emergence of cases that concern the public as a whole.

“Public health approach intends to protect the health of all segments of society. This approach plays a vital role in detecting the epidemics, preventing their spread and creating public policies to take them under control” (Yıldız and Uzun, 2020). Therefore, in cases where the standards and facilities of health services are inadequate, especially during epidemics, the public health approach becomes an urgent public problem.

Public health also includes taking preventive precautions for individuals before they get infected by infectious and dangerous diseases specified by the World Health Organization. To achieve this goal, it is emphasized that all health services should be evenly and equally presented to the public. Additionally, making health services accessible for all people living in urban or rural areas regardless of their nationality or religion is another goal. This situation envisages to prevent health services from being perceived as a meta only and to provide services according to the development level of the country.

III. Urban Planning Standards, Public Health and Spatial Threshold

3.1. Local Managements and Decisions on the Urban Land Use

During the urban spatial change and transformation process, the decisions made on urban land use through urban management and planning is of vital importance. Risks related to the protection of public health and ensuring urban security should be lowered to a minimum. At this point, the necessity to tackle the use of urban spaces by taking legal and administrative dimensions into consideration comes to the forefront.

The Municipal Law no. 5393 that came into force in 2005 and the Metropolitan Municipal Law no. 5216 that came into force in 2004 confer duties and responsibilities to the municipalities as decentralization units related to meeting the needs of local people (Mengi and Meydan Yıldız, 2017, p. 488). Local government units are in charge of providing such services as public works, water, sewage systems, transportation, urban infrastructure, urban information systems, environmental health, cleaning, solid waste, park, green areas, housing, boosting activities related

to culture, art and tourism as well as enhancing the economic and industrial structure of that local unit.

Local government units should carry out their duties and responsibilities related to spatial regulations according to the Construction Zoning Law no. 3194 and with urbanism laws and principles stated in the relevant bylaws. Those principles concentrate on public welfare, public health and security (Keleş and Mengi, 2019, p. 27-29). The Construction Zoning Law has been regulated in order to ensure the housing and settlements around housings to be in conformity with planning, health and environmental necessities. Urban planning is prepared in three different planning structures according to the space where are located and their objectives: “Spatial Strategy Plans”, “Landscaping Plans” and “Zoning Plans”.

Planning stages are made from small scale plans on the upper level towards big scale plans on the lower level. These are stated as follows, respectively: Spatial Strategy Plan, Landscaping Plan, Land Use Plan and Zoning Plan. Local administrations are responsible for making local physical plans. Local Physical Plans are divided into three parts: Land Use Plan, Implementary Development Plan and Specific Targeted Plan. Specific Targeted Plans are detailed plans which may vary in accordance with the scope and content. The following plans fall under Specific Targeted Plans: “Conservation Development Plans”, “Specially Protected Environment Area Plans”, “Tourism Intended Development Plans”, “Coastal Planning”, “Development Plans in Agricultural Areas,” Development Plans in Industrial Zones” (Organized Industrial Sites, Technology Development Areas, etc.), “Development Plans in Catchment Basins”, “Village Layout Plans”, “Rehabilitation Development Plans”, “Bosporus Development Plans”, “National Park Plans”, “Wetland Development Plan”, “Cluster Housing Plans”, “Development Plans for Privatization”, “Urban Transformation Plans” etc.

Urban planning which is prepared to protect and enhance physical, environmental, historical and cultural values, to support sustainable development at country, regional and city level and to create healthy and secure environments with high quality of life must include certain features during the creation phase (Meydan Yıldız, 2018a, 120). General basis and procedures regarding these plans which bring along land use and structure decisions are as follows: 1) they are made for public welfare, 2) they are a whole structure with map section, planning notes and planning reports, 3) they direct law level plans including necessary details for the said level, scale and purpose, 4) upper-level plans are plans which set a spatial target for lower-level plans, which guide them and set principles for them, 5) implementation cannot be made by taking measures from spatial strategy plans, landscaping plans and master development plans. Every plan should be drawn on an existing map according to its own scale. They cannot be obtained by enlarging or

downsizing plans with different scales, 6) Protecting and enhancing natural, historical and cultural values is an absolute must. Traditional patterns should also be protected, if any, 7) Improvement decisions are made in plans to enhance the structural and environmental quality, 8) data regarding natural disasters, geology and nature is taken as a principle, 9) Megaprojects which require decisions at country or regional level should be taken into consideration while making spatial strategy plans or environmental plans, 10) These plans are made in conformity with the existing or nearby plans. Plans to be made near areas which require protection are made in a way to observe the sensitivities of those areas (RG. 14.06.2014/ 29030). Housing zones and their density, working areas and social structures and technical infrastructure elements amongst those activities are major elements in structuring decisions.

The Spatial Plans Bylaw that falls under the Construction Zoning Law no. 3194 categorizes living areas in density as very high, high, medium and rare in urban planning. The density indicator chart and diversity set a hierarchy according to the urban morphology and identity. Very high-density housing areas comprise 601 and more per hectare, high-density housing areas comprise 301-600 persons per hectare, medium density housing areas comprise 151-300 persons per hectare, low-density housing areas comprise 51-150 persons per hectare and scarce density housing areas comprise 50 or fewer people per hectare. In our country, central areas and areas with high revenue possibilities are highly populated while the density drops in peripheral suburban areas where a unique silhouette of the cities arises (Meydan and Emür, 2013, p. 54-56; Keleş, 2004, p. 121-124). This structure presents an urban model that may develop in a linear way, with single or multiple centers, with a grid or smear structure and which may vary according to natural or unnatural thresholds.

In accordance with the Spatial Plans Bylaws, the walking distance can be raised in residential areas where the gross population density is less than 100 persons/hectare, in dispersed rural settings, in places where there are no residential areas or in cases where there are natural or unnatural thresholds which prevents access to those functions. Zoning plans are made by taking various elements into consideration such as walking distance, green areas, access of the population to health and education services, topography, density, natural and unnatural thresholds and the current structure of that area. In construction zoning plans, “playgrounds, open playfields, children’s parks, family health centers, nurseries, primary schools and kindergartens should be within 500-meter walking distance, secondary schools should be within 1000-meter walking distance and high schools should be within 2500-meter walking distance, approximately.” (RG. 14.06.2014/ 29030). Additionally, religious places such as small mosques should be within 250-meter walking distance and medium scale mosques should be within 400-meter walking distance

(RG. 14.06.2014/ 29030).

The central parts of the city, which is the core, are the main points of work, recreation and social life. Buildings of public institutions, social centers, squares and green areas are major elements that shape these parts. City squares that have been designed as the indicators of urban dignity and power are the principal subjects of the public spaces. Since ancient times, public spaces have been used as an area where democracy has been built, exchanges of views have taken place and executions, celebrations or religious rituals have been performed. (Meydan Yıldız, 2019, p. 301). Apart from being the centers of open markets and bazaars, all different social classes have gathered there to rest, to meet and to spend leisure time.

In an urban plan which is designed according to the rights of the citizens and the principle of public welfare, all people should enjoy equal, secure and just rights; and there is no place for social discrimination or insecurity. Public squares which should be built in a way that individuals from all different social classes should easily reach in terms of location detection and design process, should also be in conformity with the urban principle developed by Kevin Lynch (1960). Lynch explains the quality of the public squares in accordance with the following principles 1) liveliness (healthy environment), 2) soul (locality and identity feeling), 3) conformity (the adaptation ability of a place), 4) access (access to people, activities, resources, places and information), 5) control and security (control and security of the environment with a sense of responsibility).

Public spaces are for common use where citizens meet their needs of resting, recreating, meeting and gathering. Public spaces are designed by taking public welfare, public security and public health into consideration.

The design process which represents urban identity, social structure and lifestyle is one of the stages of urban planning (Çınar Altınçekiç and Kart, 2000, p. 118). Design principles have a value through its harmony, conformity and rhythm with the natural, unnatural and social environment which represent the urban culture. This process is more important in public squares which represent the core of the city (Bütün Tekin, 2016, p. 9).

Public places that are used commonly by all social classes can also transform into a crime scene that increases the infection risk of epidemics. For this reason, the access distance of urban facilities and their distribution should be diversified. Standards regarding spatial planning which are outlined in Construction Zoning Law no. 3194 and its bylaws are amongst the important outcomes of the pandemic process when they cannot meet the structuring process of the transforming world and the use of public spaces.

3.2. “Threshold” as a Focal Point in Public Space

Public spaces are structures that have been transformed in functions and forms throughout history and dynamically changed according to socio-cultural, economic and political elements. When we examine the development of the spatial structure that defines the urban space and that takes its representation power from location and time, urban thresholds gain importance.

According to Stavrides, thresholds create the conditions of entry and exit. At this stage; persons, places and objects create the conditions of entry and exit via thresholds, takes its time for the entry process, directs and attributes meaning to it. That is why thresholds are described with rituals which aim at controlling immanent places of passing to the other side (Stavrides, 2018, p. 65) Urban thresholds define the nature and meaning of social boundaries as well as spatial boundaries. (Stavrides, 2018, p.77). Thresholds that regulate the social distance in today’s pandemic are defining secure borders.

Figure 1. Social Distance Thresholds at Recreational Area (Url-1)

Figure 2. Social Distance Thresholds at Train Station (Url-2)

Figure 3. Social Distance Thresholds (Url-3)

As seen in Figures 1, 2 and 3, different countries have different solutions regarding the use of common areas. Thresholds that are shaped according to the necessities of daily life constitute the spatial response of the fight against pandemics. Threshold spaces are definitively and severely separated from each other although they have different features in cities. It has been observed that places are separated from one another through various thresholds according to the lifestyles of those places. Urban identities that live in urban spaces require and the common sense of belonging are displayed in places where all experiences of being in public dominate. Therefore, the presence and sustainability of public spaces within cities are of major importance. Thresholds that aim at securing health and hygiene conditions after a pandemic and enhancing the life quality should be defined and implemented. Especially new thresholds should be defined in public spaces with

standards and guidelines of these thresholds and they should be presented to users. Developing common, flexible and feasible design examples by taking the ideas and suggestions of people of every age group is of great importance in order to define thresholds convenient for diversified cultural processes. With these thresholds; the places, their size and their standards should be defined within the framework of the rules to be obeyed by users. In this context, the importance and role of public spaces have gained more importance after the pandemic since public spaces are commonly and freely used by all people. New thresholds should be defined and implemented for those spaces. Especially, nature protection zones and green areas should be integrally and systematically designed within cities and those areas should be used by everyone equally and evenly. Threshold examples from different spaces that build social distance are presented below.

Conclusion and Evaluation

It has been known throughout history that public places, by their nature, are composed of places that are continuously protected and used by the public in which different activities have been performed. The high quality of life of cities depends on the characteristics of the public places that they possess. Therefore, the protection of public places in cities in developed countries is of major importance.

Public places function as places where people gather and meet. The pandemic has caused changes in the living practices and cultures of citizens. Central and local administrations should take economic, environmental and socio-political reflections of this pandemic period since the use of public places urges the users to change their behavior patterns due to the newly set rules and standards.

Central and local administrations had to take various precautions due to the pandemic that hit the entire globe. Turkey has also taken a series of decisions within the framework of laws and regulations in order to protect public health through the Ministry of Health and the Science Committee which is composed of academicians due to the pandemic which has affected all areas of life and economic sectors since mid-March.

Although new regulations made on a legal basis have helped the situation come under control to some extent; central administrations, local administrations and non-governmental organizations have a lot of duties and responsibilities during this period. Changing strategies on public space use and recognition of spatial thresholds depend on the accumulation of knowledge, production of knowledge and the feasibility and control of their relationship with spaces by the authorities. Since mainstreaming of cultural changes depend on changing the habits, it should not be forgotten that this may also create a process “that will take time, create reactions and even lead to a crisis” (Meydan Yıldız, 2018b, p. 174). To prevent this, smart design technologies that are in

conformity with universal design principles should be applied.

In the new world setting, which has been hit by the pandemic, new standards on urban spaces should be considered and implemented according to the effect and power of the pandemic. It is very clear that the only way to liberation is to move within the boundaries of these thresholds. On the other hand, it is highly probable that we will experience a lifestyle where these thresholds will be an absolute must, obeying the rules of social distance will become a way of life and these thresholds will be a part of social acceptance in the upcoming years.

It is clear that pandemic has started to create an important threshold for public spaces. Within this framework, developing user-friendly, healthy and sustainable designs that will enhance the quality of life and ensuring the adherence of these standards by local administrations is very important. These could be applicable to both public and private areas. Especially in outdoor places such as streets, squares, walking areas, resting areas, parks and nature protection zones; standards should be created for the use of places, signing plates should be put and these should be observed by people. Reducing the access distance values implemented in the zoning planning system and increasing the number of green areas, community health centers, playfields and small squares in neighborhoods in accordance with the density of the population has become a must.

Consequently, the pandemic has created an opportunity to reconsider the use of spaces in cities and to create designs that are flexible, innovative, technology-oriented, modular and adaptable.

References

- Arendt, H. (2003). *İnsanlık Durumu*, (Çev. B. S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arkitera, https://v3arkitera.com.haber_21487_kamusal-alan_nedir_-kamusal-mekan-nedir.html, (19.08.2021).
- Aytaç, Ö. (2007). “Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2): 199-226.
- Bahçeci, H.I. (2018). *Kent Mekânında Kamusal Alan: Richard Sennett Perspektifinde Bir İnceleme*, *Memleket Siyaset Yönetim*, 13(29), 101-116.
- Bookchin, M. (2014). *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, (Çev. Burak Özyalçın), İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bütün Tekin, S. (2016). *Kent Meydanlarının Mekânsal Analizi: Burdur Cumhuriyet Meydanı Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Çınar Altınçekiç, S., Nilüfer K. (2020). “Kentsel Tasarım Sürecinde Meydanlar”, *İstanbul Orman Fakültesi Dergisi*, 50 (2): 111-120.

- Dünya Sağlık Örgütü, https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019?gclid=EAIaIQobChMI_pCr1Oye6gIVm4KyCh3hxggREAAAYASAAEgKrZ_D_BwE, (19.08.2021).
- Habermas, J. (2003). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (Çev. Tanıl Bor ve Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Habermas, J. (2020). “Kamusal Alan: Ansiklopedik Bir Makale”, *Birikim*, Sayı: 70, 1995. <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4966/kamusal-alan-an-siklopedik-bir-makale#.WjFCStJl-Uk>, (19.08.2021).
- Harvey, D. (2003). *Postmodernliğin Durumu*, (Çev. Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Keleş, R. ve Mengi, A. (2017). *Kent Hukuku*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Keleş, R. ve Mengi, A. (2019). *İmar Hukuku: Hukuksal, Yönetimsel ve Siyasal Boyutlarıyla*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Keskinok, Ç. (2019). *Şehircilik Yazıları*, Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. I. Ergüden), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*, Cambridge: MIT Press.
- Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği RG. 14.06.2014/ 29030.
- Mengi A. ve Meydan Yıldız, S. G. (2017). Eko-Kent İçin Yeni Bir Belediyecilik Anlayışı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği, *Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar*, (Ed. Mehmet Güler, Menaf Turan), s. 483-492, İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Meydan Yıldız, S. G. (2018a). “Afete Duyarlı Kent Planlaması”, iç. *Türkiye’nin Afet Yönetimi: Sosyal, Siyasal ve Yönetim Boyutuyla*, (Ed. Hayriye Şengün, Seçil Gül Meydan Yıldız, Binali Tercan), s. 111-132, Ankara: Palme Yayınevi.
- Meydan Yıldız, S. G. (2018b). Kültürün Mekânsal Değişimler Üzerindeki Etkisi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(3), 173-184.
- Meydan Yıldız, S. G. (2019). Kentsel Meydanların Kullanıcıları Olarak Kadınlar: Tasarım İlkeleri ve Güvenlik Algısı Bağlamında Yozgat Kent Meydanı’nın İncelenmesi, 13. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu (KAYSEM 13), s. 301-303.
- Meydan, S. G. and Emür, S. H. (2013). Kentleşme ve Kentsel Rant İlişkisi Kayseri Örneği. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 22(4): 51-73.
- Nalbant, M. (2016). “Türkiye’de Kentsel Mekânlarda Kamusal Alanın Konumu: Tarihsel Perspektiften Bir Değerlendirme”, *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1): 12-27.
- Negt, O., Kluge, A. (1993). *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois*

- and Proletarian Public Sphere*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.
- Şengün, H., Meydan Yıldız S. G. (2017). “Birleşmiş Milletler Öncülüğündeki Afet Risk Azaltma Çalışmaları” *Disiplinler Arası Afet Yönetimi Araştırmaları*, s.181-195, (Ed. Zerrin Toprak Kahraman, Oğuz Sancakdar, S. Ilkim Kaya), İzmir: Birleşik Matbaa Yayınları.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (Çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Stavrides, S. (2016). *Kentsel Heterotopya*, 1. Baskı, İstanbul: Sel Yayınları.
- Stavrides, S. (2018). *Müşterek Mekan*, 1. Baskı, İstanbul: Sel Yayınları.
- Tekeli, İ. (2011). *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Url-1:<https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/new-yorkta-sosyal-mesafe-cemberli-park,XL5atfeGuUe6YpIDNcvlbw> (19.08.2021).
- Url-2: <https://tbsnews.net/coronavirus-chronicle/frances-early-covid-19-case-may-hold-clues-pandemics-start-77527> (19.08.2021).
- Url-3:<https://www.weforum.org/agenda/2020/04/covid-19-in-pictures-this-is-what-social-distancing-looks-like/> (19.08.2021).
- Uzun, İ. (2006). “Kamusal Açık Mekân: Kavram ve Tarihe Genel Bir Bakış”, *Ege Mimarlık*, 4(59): 14-17.
- Vural, T., Yücel, A. (2006). “Çağımızın Yeni Kamusal Mekânları Olan Alışveriş Merkezlerine Eleştirel Bir Bakış”, *İTÜ Dergisi/A Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 5(2): 97-106.
- Weber, M. (2012). *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, (Çev. Musa Ceylan), İstanbul: Yarı Yayınları.
- 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, RG. 06.05.1930/ 1489.
- 3194 Sayılı İmar Kanunu, RG. 09.05.1985/ 18749.
- 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, RG. 23.07.2004/ 25531.
- 5393 sayılı Belediye Kanunu, R.G. 13.07.2005/ 25874.

Defansif Tıp ve Defansif Tıp Konusunda Yapılan Akademik Çalışmalar Üzerine Bir Derleme

Fatma MANSUR*

Ömer CEYLAN**

Geliş Tarihi (Received): 11.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 02.11.2021

Öz

Tıp yazınında çok uzun süredir yer alan fakat son yıllarda önemi artmış olan defansif tıp; hekimlerin hastanın teşhis ve tedavisi için gerekli olan tahlil ve tetkiklerin ötesine geçmesi veya malpraktis davasına konu olabilecek tıbbi işlemlerden kaçınması durumudur. Hekimler cezai müeyyide doğuracak davalardan kaçınmak, yaptıkları veya yapmadıkları işlemlerden dolayı tazminatla karşılaşmamak, mesleki sorumluluk sigorta poliçe primlerini arttırmamak, hastayı memnun etmek veya hasta tarafından herhangi bir şiddete maruz kalmamak gibi amaçlarla defansif tıba başvurumaktadırlar. Defansif tıp bir taraftan hastaların daha ayrıntılı ve derinlemesine değerlendirmesini sağlarken diğer taraftan sağlık bakım maliyetlerinde artışa sebebiyet verdiği gibi hastaların gereksiz tahlil ve tetkiklerle zarar görme riskini de içermektedir. Defansif tıp hakkında Türkiye’de yapılan çalışmalar son yıllarda artış göstermesine rağmen yeterli sayıda çalışma olmadığı görülmektedir. Bu çalışmada, öncelikle defansif tıp uygulamaları kavramsal olarak ortaya konulmaya çalışılmış, defansif tıbbın sebepleri, sonuçları ve maliyeti irdelenmiştir. Çalışmanın devamında sağlık alanında görülen defansif tıp uygulamaları ve bu uygulamaların sonuçları üzerine son 5 yılda yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmaların incelenmesi yapılmıştır. Çalışmanın amacı mevcut çalışmalar kapsamında defansif tıp kavramını bütün yönleriyle ortaya koyup gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Defansif tıp, pozitif defansif tıp, negatif defansif tıp, hukuki sorumluluk

A Review Of Academic Studies On Defensive Medicine and Defensive Medicine

Abstract

Defensive medicine, which has been in the medical literature for a very long time, has increased in importance in recent years and defined as the situation where physicians go beyond the tests and examinations necessary for the diagnosis and treatment of the patient or avoid medical procedures that may be the subject of malpractice lawsuits. To avoid lawsuits that may result in criminal sanctions, and not to face compensation for the actions they have done or not done, and not to increase professional liability insurance policy premiums, physicians utilize defensive medicine to please the patient or not be exposed to any violence. While defensive medicine provides a more detailed and in-depth evaluation of patients, it has caused an increase in healthcare costs and including the risk of patients being harmed by unnecessary tests and examinations. Despite the fact that the number of studies on defensive medicine in Turkey has increased significantly over the years, it has been observed that not enough studies have been carried out. In this study, firstly, defensive medicine practices were evaluated conceptually, and then the causes, consequences and cost of defensive medicine were examined. Later, the national and international studies on defensive medicine practices in the field of health and the results of these practices in the last 5 years were examined. The aim of this study is to reveal the concept of defensive medicine in all its aspects within the scope of current studies and to shed light on future studies.

Keywords: Defensive medicine, positive defensive medicine, negative defensive medicine, legal responsibility.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, fatma.mansur@hbv.edu.tr

**Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, omer.ceylan@hbv.edu.tr

Giriş

Tıbbi uygulamalar sırasında hastada bedenen veya ruhen zarara sebep olan veya hastanın hayatına mal olan eylemler tıbbi hata olarak nitelendirilmektedir. Her ne kadar sağlık hizmetinde temel amaç kişiyi bedenen ve ruhen iyi hale getirmek olsa da hizmetin doğası gereği kişinin sağlık durumunun iyiye gitmesinin yanında kötüleşmesi ihtimalide her zaman mevcuttur. Bu kötüleşme bazen hekimin bilgisizliği, tecrübesizliği veya ihmalden kaynaklı malpraktis şeklinde ortaya çıkabileceği gibi bazen de gerekli bütün tıbbi uygulamalar yapılmasına rağmen komplikasyon şeklinde ortaya çıkabilmektedir.

Son dönemde sağlık hukukunda yaşanan gelişmeler ile birlikte malpraktis davalarına olan ilginin artması, medyada tıbbi hatalara ilişkin haberlerin çoğalması, kişilerin sağlık ile ilgili farkındalığının artması, tıp teknolojisinde ve hasta haklarında yaşanan gelişmeler ile birlikte sağlıkla ilgili beklentinin yükselmesi gibi sebeplerden ötürü sağlık alanında şikâyetlerde büyük bir artış söz konusudur. Özellikle tanı ve tedaviye ilişkin şikâyetlerin büyük çoğunluğu tıbbi hatalara ilişkin olmakta ve hekimlere yöneltilmektedir. Bu tarz şikâyetlerde bir ön değerlendirme mekanizması bulunmadığından malpraktis ve komplikasyon ayırımına gidilmeden tıbbi hatalara ilişkin bütün şikâyetler hukuksal inceleme ile sonuçlanabilmektedir. Yapılan bir çalışmada malpraktis konulu şikâyetlerin % 83'ünde tedaviyi uygulayan hekimin ihmal veya kusuruna ilişkin herhangi bir kanıt bulunmadığı ortaya konulmuştur (Virapongse vd., 2008, s. 2363). Artan davalar hekimlerin tıbbi işlemlerde kendilerini korumaya yönelik bir yaklaşım sergilemelerine ve bu yaklaşımın artış göstermesine sebep olmuştur. Defansif tıp uygulamaları Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, İngiltere, Avustralya, Avrupa ve Türkiye'de çok yaygın görülmektedir (Assing Hvidt vd., 2017, s. 2; Başer, Kolcu, Çığırıl, Kadıncık ve Öngel, 2014, s. 17)

Literatüre bakıldığında defansif tıp tanımında bir uzlaşma olduğu görülmektedir. Buna göre sağlık profesyonellerinin hukuksal sıkıntı yaşamamak adına gereksiz tedavi uygulaması, gerekmediği halde tahlil-tetkik istemesi veya riskli vakalardan kaçınması defansif tıp olarak yorumlanmaktadır. Burada doktor gerekmediği halde tahlil, tektik, konsültasyon isteyip pozitif defansif tıp uygulayabileceği gibi riskli gördüğü hastayı başka yere sevk etmek, riskli girişimsel işlemlerden çekinmek gibi negatif defansif tıp uygulayabilmektedir.

Defansif tıp uygulamaları hekimlerin, başta malpraktis kaynaklı davalardan korunma olmak üzere, hasta ve hasta yakınları ile olası çatışmadan kaçınma ve zorunlu mesleki sigorta primlerinin artmasını engelleme gibi amaçlarla yaptıkları bir takım uygulamalardır. Bu

uygulamaların sebebi hasta menfaatinden ziyade hekimin kendini korumasına yöneliktir (Başer vd., 2014, s. 17).

Defansif tıp uygulamaları bir taraftan hastaların gereksiz tıbbi tahlil ve tetkikler ile riske atılmasına sebebiyet verirken diğer taraftan bireysel ve kamusal olarak mali yük oluşturmaktadır. Yapılan bir çalışmada defansif tıp uygulamalarının sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde yıllık en az 60 milyar dolar ekstra sağlık harcamasına sebep olduğu belirtilmiştir (Yan vd., 2017, s. 2342). Her ne kadar defansif tıp hekimlerin yapmış olduğu uygulama olarak görülüp konunun etik boyutları hakkında bazı değerlendirmeler yapılmış olsa da defansif tıp uygulamalarının bireysellikten ziyade bir sistem sorunu olduğu görüşü daha hakimdir (Bester, 2020, s. 413).

Bu çalışmada, öncelikle defansif tıp uygulamaları kavramsal olarak ortaya konulmaya çalışılmış, defansif tıbbin sebepleri, sonuçları ve maliyeti irdelenmiştir. Çalışmanın devamında sağlık alanında görülen defansif tıp uygulamaları ve bu uygulamaların sonuçları üzerine son 5 yılda yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmaların incelenmesi yapılmıştır. Çalışmanın amacı mevcut çalışmalar kapsamında defansif tıp kavramını bütün yönleriyle ortaya koyup gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutmaktır.

Araştırmada Mayıs-Haziran 2021 tarihleri arasında Google Akademik, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kütüphane Kaynakları ve YÖK Tez Arşivi'nde 2016 yılından itibaren yayımlanmış çalışmalar taranmıştır. Taramalarda anahtar kelime olarak “defansif tıp”, “savunmacı tıp”, “çekinik tıp”, “defansif uygulama” ve “defensive medicine” kelimeleri kullanılmış olup, erişim izni olmayan çalışmalar kapsam dışı bırakılmıştır.

1. Defansif Tıp

Günümüzde yaygın olarak kullanılan defansif tıp, literatürde savunmacı tıp, çekinik tıp olarak da adlandırılmaktadır. Defansif tıp kavramı ABD'de hekimlere yönelik şikayet ve davaların arttığı 1970'li yıllarda ortaya çıkmıştır. En sade haliyle defansif tıp, “hekimlerin sorumluluktan kaçınmak ve dava edilme korkusu ile standart tıbbi uygulamalardan sapmaları” olarak tanımlanmaktadır (Baungaard vd., 2020, s. 1). Literatürde yapılan bütün tanımlardan yola çıkarak geniş anlamda, “hekimlerin malpraktis davalarından ve hasta/ hasta yakınlarından gelebilecek olası şikayetlerden kaçınma veya tanı için önemli olabilecek bulguları gözden kaçırma korkusuyla fazladan tahlil ve tetkik istemesi, gerekmediği halde bir kısım tıbbi prosedürler uygulaması, fazladan konsültasyon talebinde bulunması, tedavisi tamamlanmış olmasına rağmen hastayı fazladan yatırması, riskli gördüğü veya riskli tıbbi müdahale

gerektiren hastaları sevk etmesi gibi tutum ve davranışlar ile genel kabul görmüş tıbbi ilkelerden sapmaları” şeklinde tanımlanabilir (Ünal, 2020, s. 9)

Kavramsal olarak defansif tıp uzun süredir literatürde yer almasına rağmen özellikle son dönemde hasta haklarında yaşanan gelişmeler, dijitalleşme ile birlikte hastaların kişisel sağlık kayıtlarına ulaşmalarının kolaylaşması, hastalıklara yönelik tanı ve tedaviler konusundaki bilgilere kolay erişim ve medyanın etkisi ile hekimlerin tanı ve tedaviye ilişkin davranışları ciddi bir şekilde takip edilmeye ve sorgulanmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak hekimlere yönelik malpraktis iddiaları ve hekimlerin yaptıkları veya yapmadıkları tıbbi işlemlere yönelik adli ve idari soruşturmalarda ciddi artış yaşanmıştır. Bu soruşturmalar hekimleri bir taraftan moral ve motivasyon açısından yıpratırken diğer taraftan da ceza ve ciddi tazminatlar ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu sürecin doğal sonucu olarak hekimler ceza davalarında kendilerini garantiye almak için tedavi sürecinde genel kabul görmüş standart prosedürlerin dışına çıkmaya, bir başka deyişle hekimler tıbbi gereklilikten ziyade kendilerini koruma güdüsüyle hareket etmeye başlamışlardır.

Hekimler arasında defansif tıp uygulamalarının yaygınlaşmasının başlıca sebepleri şu şekilde sıralanabilir; (Kara, 2020, s. 6; Toraman ve Çarıkçı, 2019, s. 46)

1. Şikâyet ve dava edilme korkusu,
2. Artan malpraktis davaları,
3. Medyanın etkisi,
4. Sağlık hizmeti sunanlara karşı şiddet,
5. Hata yapma kaygısı,
6. Hasta beklentilerinin artması,
7. İletişim zayıflığı,
8. Performans sistemi,
9. Artan mesleki sigorta primleri.

Defansif tıbbın temel tanımına bakıldığında hastaya hiç fayda sağlamayan ya da çok az fayda sağlayan tıbbi uygulamalar olduğu görülmektedir. Ancak hekim tarafından gerçekleştirilen tıbbi uygulamalardan hangilerinin defansif tıp uygulamaları olduğunun tespiti, hasta-hekim ilişkisinde mevcut olan asimetrik bilgi ve hekimler arası tıbbi yorum farkından dolayı çoğu zaman mümkün olmamaktadır.

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus nelerin defansif tıp içerisinde sayılmayacağıdır. Hekimlerin bir malpraktise veya hukuksal incelemeye karşı kendilerine koruma sağlamak için atacağı bütün adımlar defansif tıp olarak değerlendirilemez. Örneğin, muhtemel şikayetler veya davalara karşı tıbbi kayıtların özenli tutulması veya hastalara ait

ayrıntılı notlar tutulması defansif olarak değerlendirilemeyecek uygulamalar arasındadır. Bunun yanında hekimin tanı konusunda bir tereddütü varsa ve bunu gidermek amacıyla daha ayrıntılı tahlil ve tetkikler istiyorsa bu davranışta defansif tıp uygulamaları içinde değerlendirilemez. Burada temel ayırım tıbbi uygulamanın amacıdır ve şayet bir tıbbi uygulama hastanın tedavi başarısını amaçlıyorsa defansif tıp kapsamına girmezken hekimi korumayı amaçlıyorsa defansif tıp kapsamına girmektedir (Bester, 2020, s. 3).

1.1. Defansif Tıp Türleri

Defansif tıp ile ilgili tanımlar incelendiğinde defansif tıp uygulamalarının iki başlık altında incelendiği görülmektedir. Bunlarda ilki pozitif defansif tıp olarak adlandırılan ve temelinde malpraktis davalarından kaçınmak ya da hukuksal sıkıntı yaşamamak adına tıbbi açıdan gerekli veya herhangi bir faydası olmayan tıbbi işlemler gerçekleştirilmesidir. Kavramsal olarak pozitif kelimesinin kullanılması bu tür defansif tıbbin olumlu olduğu manasına gelmemekte, hekimin kendini koruma güdüsüyle olması gerekenden fazla tıbbi işlem yapmasını ifade etmektedir. Bundan ötürü bu tür uygulamalar “güvence davranışı” şeklinde de adlandırılmaktadır. Diğer tür olan negatif defansif tıp ise hekimlerin hukuksal sıkıntı yaşamamak adına riskli gördüğü hasta ve tıbbi işlemlerden kaçınmasıdır. Negatif defansif tıpta hekim, mecbur kalmadıkça yüksek riskli hastalara müdahale etmekten kaçınmakta, başka bir kuruma veya hekime sevk etmeye çalışmaktadır. Burada geçen negatif kelimesi sunulması gereken tıbbi hizmetlerin o hekim tarafından sunulmamasını ifade etmektedir. Bundan ötürü bu tür uygulamalar “kaçınma davranışı” olarak da anılmaktadır (Aydaş, 2014, s. 67; U.S. Congress, 1994, s. 13).

1.1.1. Pozitif defansif tıp uygulamaları.

Pozitif defansif tıp, hekimin hastasından gelebilecek herhangi bir şikayet veya malpraktis iddiasına karşı onu ikna etmek veya olası bir dava sürecinde savunmasını güçlendirmek için tanı ve tedaviye yönelik bütün işlemleri gerçekleştirdiğini kanıtlamak adına tıbbi açıdan bir değeri olmayan, tanı ve tedaviye herhangi bir katkı sağlamayan fazladan tıbbi işlemler yapmasıdır (Studdert vd., 2005, s. 2609). Pozitif defansif tıp uygulamaları hekimlerin tıbbi kusur ve ihmal iddialarına karşı kendilerini güvenceye almak adına tıbbi hizmetleri olması gerekenden fazla kullanmasıdır (Montanera, 2016, s. 355).

Pozitif defansif tıp uygulamalarının, hastalara ilişkin kayıtların detaylı ve düzenli tutulması, hasta ile daha yakından ilgilenilmesi, hasta ile iletişimi güçlendirmesi, burada başvuru tetkikler sayesinde normalde gözden kaçması muhtemel bulguların tespiti açısından

olumlu yönleri bulunmaktadır, bu bakımdan pozitif defansif tıbbi ilişkin uygulamaların hasta ve hekimler açısından faydalı olduğu yönünde görüşler mevcuttur (Bergen, 1974, s. 1188; Localio vd., 1993, s. 366; Yılmaz, Polat ve Begüm, 2014, s. 16). Pratikte pozitif defansif tıp uygulamaları çoğu zaman hastalar üzerinde iyi bir izlenim bırakmakta ve hekimin hastaları ile daha iyi ilgilendiği şeklinde yorumlanmaktadır ancak bu tarz davranışlar kapsamında yapılan tomografi gibi gereksiz radyolojik tetkikler, endoskopi, biyopsi gibi girişimsel işlemler ve cerrahi müdahaleler hastaya uzun vadede zarar verebileceği gibi hastayı beden ve ruhen de olumsuz etkileyebilir. Bunun dışında bu tarz uygulamalar hem bireysel hem de kamusal açıdan büyük bir mali yük oluşturmaktadır (Localio vd., 1993, s. 367; Summerton, 1995, s. 27; Yılmaz vd., 2014, s. 23).

Pozitif defansif tıp uygulamalarının bazı durumlarda hastada mevcut olan fakat belirti göstermeyen rahatsızlıkların erken tanı ve tedavisine olanak sağladığı öne sürülse de, bu uygulamalarda temel amacın hasta sağlığı olmadığı hekimin olası şikâyetlere karşı kendine hukuki güvence sağlamak maksadı ile hareket ettiği yani hasta faydasından ziyade kendi bireysel faydasını ön planda tuttuğu, bunun da meslek ahlakı ve tıbbi etik açısından doğru bir davranış olmadığı belirtilmektedir (Summerton, 1995, s. 27; Yılmaz vd., 2014, s. 23).

Literatürde yapılmış çalışmalara bakıldığında hekimlerin en fazla başvurdukları pozitif defansif tıp uygulamaları (Ünal, 2020, s. 17):

- Tıbbi açıdan gereğinden daha fazla tahlil ve tetkik isteme,
- Tıbbi açıdan gereğinden daha fazla radyolojik görüntüleme isteme,
- Tıbbi gereklilik olmadığı halde hastayı gözlemde tutma,
- Hastaya gereksiz veya fazla yatış verme,
- Tanı ve tedavi bakımından ihtiyaç olmamasına rağmen fazladan konsültasyon isteme,
- Fazla ayrıntılı kayıt tutma,
- Tıbbi prosedürler ve sağlık durumu hakkında hastalara çok detaylı açıklamalar yapma,
- Tıbbi açıdan gerekmediği halde invaziv işlem önerme.

1.1.2. Negatif defansif tıp uygulamaları.

Negatif defansif tıp, yasal olarak risk oluşturabilecek davranışlardan kaçınma çabasını yansıtmaktadır (Studdert vd., 2005, s. 2609). Defansif tıp davranışlarının temelinde olan hekimin tıbbi hata yapma ve şikâyet edilme kaygısı burada da kendini göstermektedir. Ancak pozitif defansif tıpta hekim standart prosedürlerin ötesine geçip fazladan tıbbi işlem yaparken negatif defansif tıpta hekim yapması gerekeni yapmamakta ve tıbbi müdahaleden kaçınmaktadır (Catino, 2011, s. 1; Studdert vd., 2005, ss. 2609–2610; Yılmaz vd., 2014, s. 24).

Negatif defansif tıp uygulamalarında, hekimin tıbbi bilgi ve becerisi hastanın teşhis ve tedavisi için yeterli olmasına rağmen hekim, hasta veya yakınlarından kendisini şikayet etme ihtimali yüksek olan hastaları tedavi etmekten, tıbbi tedavi açısından yüksek riskli gördüğü hasta ve tıbbi işlemleri yapmaktan kaçınarak sorumluluktan kurtulmaya çalışmaktadır (Catino, 2011, ss. 1–2; Studdert vd., 2005, ss. 2609–2610).

Hekimin almış olduğu eğitim ve öğrenimine göre yapabileceği veya yapması gereken asgari tıbbi işlemler belli olduğu için negatif defansif tıp uygulamalarının tespiti pozitif defansif tıp uygulamalarına göre daha kolay olmaktadır. Bununla birlikte bir hekimin yapabileceği tıbbi işlemler hekimin tıbbi bilgi ve becerisinin yanında çalıştığı kurumun kendisine sağladığı imkanlar ile de yakından ilişkilidir. Günümüzde sağlık kuruluşları sahip oldukları tıbbi imkanlara ve verebildikleri hizmetlere göre ayrılmışlardır, bu bakımdan kişiler hangi sağlık tesisinde hangi hizmeti alabileceklerini az çok bilmektedirler. Örneğin Türkiye’de sağlık kuruluşları birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşları olarak ayrıma tabi tutulmuş, hangi basamakta hangi hizmeti veren kuruluşun yer aldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşları da kendi içinde ayrıma tabi tutulmuştur, yine Sağlık Bakanlığı’na bağlı sağlık tesisleri kendi içinde A-I, A-II, B, C, D, E gibi gruplara ayrılmış ve hangi grupta hangi hizmetin verileceği/verilmesi gerektiği net olarak belirtilmiştir. Bundan dolayı, negatif defansif tıp uygulamaları daha açık bir şekilde görülebilmektedir. Örneğin, B grubu bir hastanede çalışan genel cerrahın olağandışı bir durum yokken apandisit ameliyatı olması gereken kişiyi üçüncü basamak hastaneye yönlendirmesi gibi.

Negatif defansif tıp uygulamalarının mali külfeti pozitif defansif tıp uygulamalarına göre düşük olmasına rağmen hasta sağlığı açısından daha büyük risk oluşturmakta ayrıca hasta memnuniyetine de olumsuz yansımaktadır (Tancredi ve Barondess, 1978, s. 879). Özellikle sağlık hizmet sunumunun sınırlı olduğu küçük yerleşim yerlerinde kişilerin çok fazla alternatifleri olmadığı için hekim tarafından uygulanacak negatif defansif tıp orada yaşayanların sağlık hizmetine erişimini engelleyecektir (Studdert vd., 2005, s. 2609).

Pratikte en çok karşılaşılan negatif defansif tıp uygulaması olan hasta sevkine bakıldığında, şayet sevk işlemi sağlık tesisinin imkanlarının yetersiz olması veya daha teşekkülü bir hastanede müdahale edilmesinin hasta sağlığı açısından iyi olacağı kaygısıyla yapılıyorsa bu davranış olumludur ve defansif tıp olarak değerlendirilemez. Ancak o sağlık tesisinde yeterli imkan varken sırf şikayet edilme kaygısıyla hasta sevk ediliyorsa bu davranış olumsuz defansif tıp olmasının yanında tıbbi etik açısından da uygun değildir. Bununla birlikte sevk sırasında ortaya çıkabilecek bir komplikasyon veya sevkten kaynaklı tıbbi müdahalede gecikme hekimi daha büyük sıkıntılar ile karşı karşıya bırakabilmektedir (Morrison, 1994, ss.

127–128). Başka bir ifade ile hekimin kendini koruma amacıyla hastaya gerekli tanı ve tedaviyi uygulamadan kaçınıp hastayı başka bir hastane veya hekime sevk etmesi şeklinde göstereceği negatif defansif tıp hekimin çok daha ciddi malpraktis davası ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet verebilmektedir (Tancredi ve Barondess, 1978, s. 879).

Negatif defansif tıp konusunda yapılan çalışmalarda bu uygulamaların en çok kadın doğum, acil tıp, beyin cerrahisi, ortopedi ve travmatoloji gibi malpraktis şikayetlerinin çok fazla yaşandığı uzmanlık dallarında görüldüğü, hatta bazı sağlık kuruluşlarında kafa travmalı hastaların alınmaması, çocuk hastalara yönelik tıbbi müdahalelerden kaçınılması gibi negatif defansif tıp uygulamalarının sistematikleştiği ve bu branşlarda hasta mağduriyetleri yaşandığı belirtilmektedir (Yahata, 2011, s. 175)

Son dönemlerde hekimler arasında özellikle negatif defansif tıp uygulamaları artış göstermiş, hekimler riskli olmasına rağmen daha önce yaptıkları ameliyat ve bir takım girişimsel işlemleri yapmaktan çekinmeye ve bu hastaları üçüncü basamak hastanelere sevk etmeye başlamış, bunun sonucu olarak bazı hastanelerde cerrahi branş servisleri sadece rutin ufak ameliyatların yapıldığı servislere dönüşmüşlerdir (Yeşiltaş, 2018, s. 45). Bunun başlıca sebepleri artan şikayet ve malpraktis davaları, hekimlere yönelik şiddetin yarattığı olumsuz hava, artan mesleki sigorta primleri ve medyanın olumsuz etkisi olarak gösterilebilir. Yahata (2011) tarafından yapılan bir çalışmada Japonya’da 2004 yılında hamile bir kadının sezaryen operasyonunda öldüğü, bu olayın ve sonrasındaki malpraktis sürecinin medyada çok fazla gündem olduğu, bir çok kişi tarafından bu olayın ve olayın yaşandığı tarihin Japonya’da defansif tıp uygulamalarının başlangıcı olarak kabul edildiği belirtilmiştir (Yahata, 2011, ss. 179–181).

Literatürde yapılmış çalışmalara bakıldığında hekimlerin en fazla başvurdukları negatif defansif tıp uygulamaları (Ünal, 2020, s. 19):

- Komplikasyon ihtimali yüksek olan hastalardan kaçınma,
- Komplikasyon riski oluşturan tıbbi işlemlerden kaçınma,
- Şikayet etme riski yüksek hastalardan kaçınma,
- Tıbbi açıdan kompleks görünen ve birden çok şikâyeti bulunan hastalardan kaçınma,
- Yüksek riskli tıbbi müdahalelerden kaçınma,
- Tedavi için hastayı kabul etmeme,
- Hastayı başka bir sağlık kuruluşuna veya hekime sevk etme.

2. Defansif Tıp Uygulamalarının Maliyeti

Defansif tıp uygulamalarının kişisel stres, doktorlar için zaman ve itibar kaybı gibi dolaylı maliyetlerinin yanında, ülke ekonomisini doğrudan etkileyen parasal maliyeti de bulunmaktadır (Osti ve Steyrer, 2017, s. 400). Ancak ne yazık ki defansif tıbbın parasal maliyetini tam olarak belirlemek mümkün değildir (Reschovsky ve Saiontz-Martinez, 2018, s. 1501).

Defansif tıp konusunda en kapsamlı çalışmaların yapıldığı Amerika Birleşik Devletleri'nde defansif tıbbın maliyetinin 1987'de 12 milyar dolar olduğu ve giderek arttığı, bu süreçte yapılan maliyet tasarrufları ve agresif uygulamalar ile 5 yıllık bir sürede 41 milyar dolar civarı tasarruf sağlandığı buna rağmen 2000 yılı öncesinde tüm sağlık harcamaları içinde defansif tıp uygulamalarının %5 ile %9 arasında maliyeti olduğu belirtilmektedir. Amerika Birleşik Devletlerinde sadece ortopedistlerin yaptığı defansif tıp uygulamalarının maliyetinin yıllık en az 2 milyar dolar olduğu belirtilmektedir (Osti ve Steyrer, 2017, s. 399). Yapılan güncel çalışmalarda defansif tıbbın toplam sağlık maliyetleri içinde %8 ila %20 arasında yer tuttuğu belirtilmektedir (Reschovsky ve Saiontz-Martinez, 2018, s. 1498).

Avrupa ve Türkiye'de ise defansif tıp uygulamalarının fiili maliyeti hakkında çok az çalışma mevcuttur. Avusturya'da yapılan bir çalışmada defansif tıp uygulamaları için yapılan harcamaların genel halk sağlığı harcamaları içinde 2012 ve 2013 yıllarında % 1,62 ile %3,19 civarında olduğu belirtilmiştir (Osti ve Steyrer, 2017, s. 400). Türkiye'de defansif tıbbın mali boyutu ile ilgili doğrudan çalışmaya rastlanılamamış olmakla birlikte Özer ve Aslan (2020) tarafından defansif uygulamalar kapsamında 596 hasta dosyası üzerinde yapılan doküman incelemesi önemli bilgiler vermektedir. Çalışmaya göre laboratuvar istemlerinde defansif tıp uygulama oranının %10,6, görüntüleme ise %14,20 olduğu belirtilmiştir. Defansif tıp davranışlarının yaygınlığı ve çalışma verileri beraber değerlendirildiğinde Türkiye'de sağlık harcamaları içinde defansif tıp uygulamalarının ciddi bir maliyete sebebiyet verdiği açıktır.

3. Defansif Tıp Uygulamalarının Yaygınlığı

Hekimler arasında defansif tıp davranışları tüm dünyada ve Türkiye'de yaygın olarak uygulanmaktadır. Çalışmanın bu kısmında son 5 yıl içinde dünyada ve Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmaların bulguları ışığında defansif tıp uygulamaları irdelenmiştir.

Kalkan vd. (2020) tarafından, 140 beyin ve sinir cerrahisi uzmanının katılımı ile gerçekleştirilen çalışmada, çalışmaya katılan 60 (%42,9) uzmana malpraktis nedeniyle soruşturma/dava açıldığı, uzmanların yüksek riskli uygulamalardan kaçınmasında %87,8'lik bir oran ile komplikasyon ve malpraktis ayırımının net yapılmamasının temel sebep teşkil ettiği,

ikinci sırada ise hasta ve yakınlarının sözlü hakaret ve şiddet saldırılarından korunma olduğu belirtilmiştir. Çalışmada katılımcıların başvurdukları defansif tıp uygulamalarında kayıtları daha detaylı tutmanın yaygınlığı % 75, dava etme olasılığı yüksek olan hastalardan kaçınmanın oranı ise %60 olarak bildirilmiştir.

Toraman ve Çarıkçı (2019) tarafından, 23 öğretim üyesi doktor ile görüşülerek yapılan nitel çalışmada, defansif tıp uygulamalarında başta gelen sebebin tıbbi malpraktis davalarından kaçınmak olduğu görülmüştür. Katılımcıların büyük çoğunluğu tıbbi malpraktis davalarının, iş yaşamlarında üzerlerinde ciddi baskıya neden olduğunu, tanı ve tedavi sürecindeki işlemleri defalarca gözden geçirdiklerini belirtmişlerdir. Dava edilme korkusunun yanında şikayet mercilerine yapılan ve çoğu zaman asılsız çıkan başvuruların hekimlerin iş yükünü çok arttırdığı bunun da hekimleri olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Çalışma sonucunda ulaşılan önemli bir başka bulgu ise günden güne yeterli tıbbi eğitim almamış hekimlerin sayısının arttığı bu hekimlerin hastalara daha defansif yaklaştığıdır. Ayrıca sağlık alanında görülen şiddet ve performans sisteminin de defansif tıp uygulamalarını tetiklediği belirtilmiştir.

Saruhan vd. (2018) tarafından, diş hekimleri arasında defansif tıp uygulamalarının yaygınlığının belirlenmesi amacıyla 120 diş hekiminin katılımı ile gerçekleştirilen çalışmada, diş hekimleri arasında malpraktis davalarından korunmak için defansif tıp uygulamalarının sıklıkla kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Hekimler tarafından komplikasyon-malpraktis ayrımının tam olarak yapılmaması, medyanın hekimlere karşı olumsuz tutum içinde olması ve sağlık sisteminin hekimleri şiddete karşı koruyamaması defansif davranışlarda bulunmaya neden olan etkenler olarak görülmüştür. Çalışmada diş hekimleri arasında en sık başvuru alan defansif tıp davranışlarının, daha ayrıntılı belge hazırlamak, yüksek risk içeren ve invaziv (cerrahi işlem ve tedavi gerektiren uygulamalar) prosedürlerde çekinik davranmak, gerekmediği halde fazla tetkik -konsültasyon istemek ve hastayı sevk etmek olduğu belirtilmiştir.

Özata vd. (2019) tarafından, diş hekimlerinin defansif tıp uygulamalarına yönelik tutum, bilgi ve davranışlarının belirlenmesi amacıyla, Konya ilinde kamu ve özel sektörde çalışan 229 diş hekiminin katılımıyla yapılan çalışmada, katılımcıların büyük kısmının kavramsal olarak defansif tıbbın içeriğini tam olarak bilmedikleri ancak kendilerini malpraktis davalarına karşı korumak için işlem öncesi aydınlatılmış onam formlarına daha fazla özen gösterdikleri, yapacakları uygulamalar hakkında hastaya daha detaylı bilgi verdikleri, kayıtları daha özenli tuttukları, fazladan görüntüleme ve konsültasyon istedikleri, fazladan ilaç reçete ettikleri, komplikasyon riski olan, kompleks tedavi gerektiren ve riskli hastaları sevk ettikleri belirtilmiştir.

Mutlu ve Mutlu (2019) tarafından, hasta hakları birimine yapılan şikayetlerin aile hekimlerinin defansif tıp uygulamalarına etkisini belirlemek üzere yaptıkları çalışmaya İstanbul Kadıköy’de görev yapan 209 aile hekimi katılmıştır. Çalışmaya katılan hekimler arasında defansif tıp eğiliminin yıllar itibariyle arttığı, mesleğe yeni başlayan hekimlerde ve günlük hasta sayısı fazla olan hekimlere yönelik yapılan şikayetlerin daha fazla olduğu buna paralel olarak bu hekim gruplarında defansif tıp uygulamalarının daha sık görüldüğü belirtilmiştir.

Göcen vd. (2018) tarafından, hekimlerin, defansif tıp uygulamaları hakkındaki bilgi ve tutumları, işe bağlı gerginlik ve tükenmişlik düzeylerini belirlemek amacıyla, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi’nde çalışan 200 hekimin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, cerrahi branşlarda çalışan hekimlerin dahili branşlarda çalışan hekimlere göre dava edilme oranlarının 4,6 kat daha fazla olduğu bu bakımdan cerrahi branşlarda defansif tıp uygulamalarının daha yaygın olduğu, uzmanlık eğitiminin 3-5 yılında olan hekimlerin ilk 2 yılı içerisinde olan hekimlere göre daha az defansif tıp uygulamalarına başvurdukları, hakkında daha önce malpraktis davası açılmış olan hekimlerin defansif tıp uygulamalarına daha sık başvurdukları belirtilmiştir. Defansif tıp uygulamalarının başlıca sebepleri olarak, malpraktis davalarının giderek artması, bu davaların medyada fazlaca yer alması ve hekimlerin yeterli derecede tıp hukuku eğitimi almaması sayılmıştır.

Kumtepe vd. (2020) tarafından, defansif tıp ile ilgili acil tıp asistanlarının tutumlarının değerlendirilmesi amacıyla 153 hekimin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, katılımcıların tamamının defansif uygulamalar sergiledikleri ve tıbbi hata yapmaktan çekindikleri belirtilmiştir. Katılımcıların %96,7’sinin malpraktis davası ile karşılaşma risklerinin yüksek olduğu; %83,7’sinin malpraktis iddialarından korunmak için dava etme olasılığı yüksek kompleks tıbbi problemleri olan hastalardan kaçındıkları; sadece %4,6’sının endikasyon dışı hasta yatırmadığı; tüm katılımcıların malpraktisten korunmak adına, fazladan konsültasyon isteme, fazladan laboratuvar ve radyolojik tetkik isteme gibi defansif uygulamalara başvurdukları; %11,8’inin de fazladan ilaç yazdığı belirtilmiştir. Hekimlerin %98,7’si malpraktis iddialarından kaçınmak adına tıbbi uygulamaları hastalara daha detaylı açıkladığını, %99,3’ü aydınlatılmış onam formlarına daha fazla önem verdiğini ve hekimlerin tamamı kayıtları daha detaylı tuttuğunu belirtmiştir. Ayrıca hekimlerin %70’i zorunlu mali sorumluluk sigortasının tıbbi uygulamalarda rahatlık sağlamadığını da ifade etmiştir.

Yorulmaz ve Sabırlı (2019) tarafından, sağlık hizmetlerinde defansif tıp ve hekimlerin karar verme algıları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Konya ilinde özel hastanelerde çalışan 102 hekimin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, hekimlerin defansif tıp konusunda kavramsal olarak yeterli bilgiye sahip olmadıkları ancak çalışmaya katılan hekimlerin büyük

kısının hukuki bir sıkıntı ile karşılaşmamak için tıbbi uygulamalar hakkında hastalara daha detaylı bilgi verdikleri, tıbbi kayıtlara ve aydınlatılmış onam formlarına daha fazla özen gösterdikleri belirtilmiştir. Yine malpraktis davalarının medyada fazlaca yer almasının hekimleri tedirgin ettiği vurgulanmıştır.

Altındış vd. (2019) tarafından, hekimlerin sağlık uygulamalarındaki defansif yaklaşımlara bakış açılarının ve buna ilişkin pratiğe yansıyan unsurların değerlendirilmesi amacıyla Sakarya Üniversitesi Sakarya Eğitim Araştırma Hastanesi'nde görev yapan 68 hekim ile yüz yüze görüşerek yapılan tanımlayıcı tipteki çalışmada, hekimlerin %80,9'u her hastayı potansiyel davacı olarak görme tedirginliğinde, %78,1'i tıbbi açıdan yüksek risk içeren müdahaleler kabul etmeme eğiliminde ve %95,5'i medyanın hekimlere karşı olumsuz tutum içinde olduğunu belirtmiş ve %60,3'ü sağlık sisteminin hekimleri tam olarak korumadığını ifade etmiştir. Çalışmadaki diğer önemli hususlar ise yeni Türk Ceza Kanunu'nun hekimlik ile ilgili maddelerinin hekimlerde tedirginlik uyandırdığı, yeni Türk Ceza Kanunu'ndan sonra defansif tıp uygulamalarının arttığı, ayrıca malpraktis ve komplikasyon ayrımının netleştirilmesi gerektiğidir.

Yeşiltaş ve Erdem (2018) tarafından, şiddet ve defansif tıp uygulamalarının sebepleri, sonuçları ve bu konularda alınabilecek önlemlerin neler olabileceğini belirlemeye yönelik yapılan çalışmada, defansif tıp uygulamalarının başlıca sebeplerinin şiddet görme, malpraktis, şikayet edilme korkusu, hasta önyargısı, medyanın olumsuz etkisi, hekim-hasta iletişimsizliği, hasta yoğunluğu, mesleki deneyim yetersizliği, sağlık sistemi ve maddi kayıplar olduğu; defansif tıp uygulamalarının başlıca sonuçlarının ise ekonomik kayıp, uzmanlık seçimlerinde değişim, hastaların başarılı hekim bulamaması, tedavide gecikme, başarılı hekime ücret ile ulaşabilme, iş yükünde artış, hekimlerin erkenden emekliye ayrılmak istemeleri olduğu belirtilmiştir.

Ünal (2020) tarafından defansif tıp uygulamalarının, öncülleri ve sonuçlarına ilişkin hekim algılarının belirlenmesi amacıyla 1724 hekimin katılımıyla yapılan çalışmada, defansif tıbbın başta gelen sebeplerinin, dava ve şikayet edilme korkusu, yönetim tarafından hekimlere yeterli destek verilmemesi, medya ve şiddete maruz kalma kaygısı olduğu belirtilmiş. Hekimler arasında en yaygın pozitif defansif tıp uygulamalarının fazladan tahlil, tektik, görüntüleme ve konsültasyon istemi olduğu; en yaygın negatif defansif tıp uygulamalarının ise hastayı sevk etmek olduğu vurgulanmıştır. Yine katılımcılar tarafından defansif tıp uygulamalarının başlıca sonuçları hasta sağlığı açısından risk oluşturması ve sağlık harcamalarında artışa sebep olması olduğu belirtilmiştir. Çalışma bulgularına göre hekimlerin pozitif defansif tıp uygulamalarından ziyade negatif defansif tıp uygulamalarına başvurduğu sonucuna varılmıştır.

Kara (2020) tarafından Edirne’de birinci basamak sağlık kuruluşlarında çalışan hekimlerin defansif tıp uygulamaları hakkında bilgi, tutumları ve bunun klinik pratiklerine etkisini belirlemek amacıyla aile sağlığı merkezlerinde görev yapan 116 hekimin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, aile hekimlerinin malpraktis davalarıyla karşılaşma riski düşük olmasına rağmen defansif tıp uygulamalarının %94,8 gibi yüksek bir oranda olduğu, bunun aile hekimlerinin hastaların ilk başvuru noktası olmasından kaynaklandığı; aile hekimlerine karşı açılan dava sayısı çok düşük olmasına rağmen hekimlerin bu konuda ki endişelerinin çok yüksek olduğu ancak katılımcıların defansif tıp kavramının içeriği hakkında tam bilgi sahibi olmadıkları belirtilmiştir. Çalışmada aile hekimlerinin en sık başvurdukları defansif tıp uygulamaların daha detaylı kayıt tutmak ve tıbbi konularda hastalara daha detaylı açıklama yapmak olduğu; defansif tıp uygulamalarının en önemli sebebi medyanın olumsuz etkisi olarak görülürken ardından, şiddet görme kaygısı, meslektaşlarına açılan malpraktis davaları gösterilmiştir. Çalışma sonucunda aile hekimlerince uygulanan defansif tıp uygulamalarının genel olarak hastalara zarar vermeyen hatta olumlu olarak yorumlanabilecek uygulamalar olduğu belirtilmiştir. Son olarak zorunlu sevk zinciri uygulaması olmaması ve aile hekimleri tarafından sevk edilen hastalara ilişkin kayıt tutma alışkanlığı olmadığından dolayı negatif defansif tıp uygulamalarının başında gelen hasta sevk etme ile ilgili sağlıklı veri elde edilemediği de belirtilmiştir.

Banaz (2020) tarafından hekimlerin defansif tıp ve tıbbi hata tutumlarının incelenmesi amacıyla Konya Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde görev yapan 207 hekim ile gerçekleştirilen çalışmada, hekimlerin defansif tıp uygulamalarına karşı tutumlarının ortalamasının üzerinde olduğu, mesleki tecrübe arttıka defansif davranışlara başvurma oranının azaldığı bu bakımdan en çok defansif tıp uygulamalarına asistan hekimlerin başvurduğu, erkek hekimlerin kadın hekimlerden daha sık negatif defansif tıp uygulamalarına başvurduğu belirtilmiş, hekimlerin defansif tıp kavramını bilmelerine rağmen içeriğine tam olarak hakim olmadıkları ayrıca katılımcıların neredeyse tamamının malpraktis davası ile karşılaşmadıkları vurgulanmıştır.

Pirol’un (2018) hekimlerin karar verme algılarının defansif tıp tutumları üzerine etkisini belirlemek amacıyla Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde 165 hekimin katılımıyla yürütülen çalışmada, hekimler arasında defansif tıp eğiliminin yüksek olduğu; negatif defansif tıp uygulamalarına daha çok başvurdukları; hukuki sorun yaşamamak için defansif tıp uygulamalarından tıbbi kayıtları daha detaylı tutma, hastaya daha detaylı açıklama yapma, aydınlatılmış onam formlarına dikkat etme ve endikasyon dahilinde fazla ilaç yazımını yaygın

olarak kullandıkları ve malpraktis davalarının medyada fazlaca yer almasının tedirginliğe yol açtığı belirtilmiştir.

Kara (2020) tarafından sağlık alanında yaşanan şiddet ve defansif tıp uygulamalarının incelendiği çalışmada, hekimlerin sıklıkla başvurdukları pozitif defansif tıp uygulamalarının gereksiz tetkik ve tahlil istenmesi ve hasta kayıtlarının daha detaylı tutulması; negatif defansif tıp uygulamalarının ise risk içeren tedavilerden ve agresif hastalardan kaçınma olduğu belirtilmiştir. Çalışmaya katılan 30 hekimin %83,3'ünün fiziksel veya sözlü şiddete maruz kaldığı bu bakımdan defansif tıp uygulamalarının en temel sebebinin de şiddet görme kaygısı olduğu, bunun yanında malpraktis korkusu ve performans sisteminin de bu uygulamalarda çok etkili olduğu belirtilmiştir.

Biçen (2018) tarafından, tıpta uzmanlık öğrencilerinin defansif tıp konusundaki tutumlarının incelenmesi amacıyla Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde 243 katılımcının bulunduğu çalışmada, katılımcıların hukuksal bir sıkıntı yaşamamak adına başvurdukları defansif uygulamaların başında görüntüleme yöntemlerini daha fazla kullanmanın geldiği ve katılımcıların yarısının bu yola başvurduğu, ardından daha fazla konsültasyon isteme ve girişimsel tedavi protokolleri yerine girişimsel olmayan tedavi protokolleri uygulamanın geldiği belirtilmiş, zorunlu mesleki sigortanın hekimlerin işlerini yaparken daha rahat hissetmelerini sağladığı ve son olarak hekimlerin defansif tıp kavramının içeriği hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığı vurgulanmıştır.

Özer ve Aslan (2020) tarafından nicel ve nitel araştırma teknikleri kullanılarak hekimlerin defansif tıp konusunda görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmada, katılımcılar arasında defansif tıp uygulamalarına başvurma oranının çok yüksek olduğu, bunun başlıca sebepleri poliklinikler önünde yaşanan yığılmanın yarattığı huzursuzluk ve çok fazla hasta bakma mecburiyetinde kalınması gösterilirken; performans sistemi, dava ve şikayet edilme kaygısı ve şiddetin defansif uygulamalarda etkili olduğu belirtilmiştir. Çalışma kapsamında örnekleme oluşturan hasta dosyaları üzerinde yapılan incelemede laboratuvar istemlerinde hekim tutum puanının %40,3, uygulama oranının %10,6; görüntüleme ise hekim tutum puanının %37,9, uygulama oranının %14,2 olduğu tespit edilmiştir. Hekimlerin defansif tutumları yüksek olmasına rağmen uygulamanın çok yüksek olmadığı ancak defansif uygulamaların standart uygulama olarak algılanmaya başlandığı da belirtilmiştir.

Tebano vd. (2018) tarafından, enfeksiyon hastalıkları ve klinik mikrobiyoloji uzmanları arasında defansif tıp korkusunu araştırmak amacıyla, 74 ülkeden 830 hekimin katılımıyla yapılan çalışmada, katılımcılar arasında mesleki uygulamaları yüzünden ceza alanların oranının sadece %0,4 olmasına rağmen katılımcılar arasında mesleklerini icra ederken defansif

uygulamalara yer verdiğini belirtenlerin oranının %85 olduğunu; kadınların, 35 yaşından küçük olanların ve malpraktis davalarını takip edenlerin daha defansif davrandıkları; en sık başvuru alan defansif davranışların ise, antibiyotik tedavi sürelerinin uzatılması, gereksiz antibiyotik reçete edilmesi, geniş ve yaygın etkili antibiyotikler veya ilaç kombinasyonlarının reçetelenmesi olduğu belirtilmiştir. Son olarak tedavi sürecinde hekime destek olacak prosedürlerin belirlenmesi ve mesleki deneyim paylaşımı için ekip uyumunun yaygınlaştırılması önerilmiştir.

Rudey vd. (2021) tarafından Brezilya’da defansif tıp uygulamaları ve sezaryen konusunda 403 kadın doğum uzmanı yapılan çalışmada, katılımcıların çoğunun, sezaryeni bir defansif tıp şekli olarak uyguladıkları, vajinal doğum sırasında komplikasyon riski sezaryene göre yüksek olduğundan hekimlerin kendilerini korumak adına sezaryene yöneldiği, bunda hekimlerin yargı sisteminin “komplikasyon” ve “malpraktis” ayrımını net bir şekilde ortaya koyacak profesyonellikte ve yapıda olmadığına inanmalarının etkili olduğu vurgulanmıştır. Çalışmada katılımcıların %80,6’sına dava açıldığı veya dava açılan bir kadın doğum uzmanını tanıdıklarını doğal olarak defansif tıp uygulamalarının en büyük sebebinin de dava ve şikayet edilme korkusu olduğu, ayrıca hasta ve yakınları tarafından aşağılanma ve medyanın olumsuz etkisinin de defansif tıp uygulanmasında etkili olduğu belirtilmiştir.

Raposo (2019) tarafından yapılan çalışma, hukuk sisteminin, özellikle bakım miktarına ve yapılan işlemlere bakarak hekim hakkında hüküm verdiğini, bu yüzden çok fazla şey yapan doktorların pek ceza almadığını yine hastalarını daha fazla muayene eden ve birkaç farklı tedavi uygulayan hekimleri övdüklerini, çok işlem yapan hekim iyidir algısı oluştuğunu, bu hususun pozitif defansif tıp uygulamalarını yaygınlaştırdığını, aslında defansif uygulama olan prosedürlerin standart prosedür haline gelmeye başladığını, hekimlerin defansif davranma baskısı altına girdiğini ortaya koymuştur. Bunun da ek konsültasyon, ek tahlil - tetkik sayısını artıracığını, standart tedavi uygulamaları yerine çoklu tedavi uygulamalarını yaygınlaştıracığını ve bu uygulamaların toplum için uzun vadede ciddi tehlikelere sebep olacağını belirtilmiştir.

Assing vd. (2017) tarafından, Danimarkalı pratisyen hekimlerin defansif tıp olgusunu anladıkları ve deneyimledikleri şekilde tanımlamak amacıyla odak grup görüşmeleri ile yürütülen çalışmada, katılımcıların defansif tıp uygulamalarını, profesyonelliğe ters düşen, dış talepler nedeniyle gerçekleştirilen, gereksiz ve anlamsız tıbbi eylemler olarak niteledikleri fakat sağlık sistemi, hastaların talep-beklentilerini karşılama kaygısı ve meslektaşlar arasında hatasız görünme isteğiyle bu uygulamalara başvurduklarını belirtmişlerdir.

Zhu vd. (2018) tarafından Çin'deki kadın doğum ve jinekoloji doktorlarının defansif tıba yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla 1486 katılımcı ile yapılan çalışmada, hekimler

arasında defansif tıp uygulamalarının yaygınlık oranının %62,9 olduğu ancak hekimlerin büyük çoğunluğunun defansif tıbbi doğru bulmadığı belirtilmiştir. Kadın hekimlerden 1. ve 2. basamakta çalışanların daha defansif davrandıkları ifade edilmiştir. Hastaları rahatlatmak için yapılan fazla tahlil ve tetkiklerin hastanın tedavisine pek katkı sağlamayacağı ancak yan etkilerinin çok fazla olabileceği vurgulanmış, son olarak Çin’de kadın hastalıkları ve doğum alanında defansif tıp uygulamalarının en büyük etkisinin artan sezaryen oranları olduğu, katılımcıların çok küçük bir kısmının endikasyon dışı sezaryen yapmayacağını belirttiği görülmüştür.

Zarei vd. (2019) tarafından İranlı cerrahlar arasında defansif tıp uygulamaları üzerine 235 cerrahın katılımı ile yapılan çalışmada, cerrahların %96,3’ünün son yıllarda şikayetlerin arttığına inandığı, %58,1’inin defansif tıp kavramına aşina olduğu ve %57,7’sinin malpraktis dava öyküsü olduğu, cerrahların %74,4’ünün her hastanın tıbbi davalar için bir tehdit olabileceğine inandığı belirtilmiştir. En yaygın pozitif defansif tıp davranışlarının, gereksiz biyopsi (%78,7), görüntüleme (%72,3) ve laboratuvar tetkikleri (%70,6) olduğu; en yaygın negatif defansif tıp davranışının yüksek riskli hastaları kabul etmeme (%61,7) olduğu vurgulanmıştır. Araştırma bulguları, cerrahların %67,5’inin defansif tıp davranışlarının hasta güvenliği açısından riskli olabileceğine inandığını, yine cerrahların çoğunun, defansif tıp uygulamalarının kişilerin sağlık hizmetlerine daha az ulaşmasına, sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin artmasına ve hekim-hasta ilişkisinin zayıflamasına neden olduğunu düşündüğünü ortaya koymuştur.

Lyu vd. (2017) tarafından Amerika Birleşik Devletlerinde aşırı tedavinin yaygınlığı, nedenleri ve sonuçlarını ortaya koymak amacıyla 2.106 hekimin katılımıyla yapılan çalışmada hekimlerin, reçeteli ilaçların %22,0’si, testlerin %24,9’u ve diğer tıbbi prosedürlerin %11,1’i olmak üzere genel tıbbi bakım işlemlerinin %20,6’sının gereksiz olduğunu bildirdikleri, bunların en büyük nedenlerinin ise, yanlış uygulama korkusu (%84,7), hasta baskısı/isteği (%59) ve tıbbi kayıtlara erişimde güçlük (%38,2) olduğu belirtilmiştir.

Ali vd. (2016) tarafından Sudanlı kadın doğum ve jinekoloji uzmanları arasında defansif tıp davranışları konusunda yapılan çalışmada, hekimlerin %42,7’sinin defansif tıp kavramını bildiği, %71,8’inin defansif tıp uygulamalarına başvurduğu, hekimlerin pozitif defansif tıp uygulamalarına daha çok başvurduğu, en çok başvuru alan uygulamaların gerekmediği halde tedavi planı düzenlenmesi (ilaç reçete edilmesi), yüksek riskli tıbbi girişimlerde kaçınmak ve gereksiz tahlil, tetkik yapmak olduğu belirtilmiştir. Dava ve şikayetlerden kaçınmak için katılımcılardan %6’sının gereksiz ilaçlar reçete ettiği, %5,1’inin yüksek riskli hastaları tedavi etmeyi reddettiği, %5,1’inin de endikasyon harici sezaryen yaptığı belirtilmiştir.

Sun vd. tarafından (2019) yapılan çalışmada, sağlık çalışanlarının kendilerini olası şiddet, malpraktis davaları ve şikayetlere karşı korumak için pasif riskten kaçınma stratejileri uyguladığı; bu uygulamaların aşırı reçete, aşırı muayene ve tetkik gibi defansif tıp uygulamalarını kapsadığı; bu stratejinin tıbbi maliyetleri arttırdığı; hizmetin kullanılabilirliğini azalttığı ve bu şekilde tüm toplumu etkilediği belirtilmiştir.

Hossein ve Mina (2018) tarafından defansif tıp uygulamalarını ve nedenlerini belirlemek amacıyla Tahran Üniversitesi Tıp Bilimleri Hastanesinde 240 katılımcı ile yapılan çalışmada, katılımcıların neredeyse yarısının pozitif ve negatif defansif tıp uyguladıkları, mesleki tecrübe arttıkça defansif uygulamaların azaldığının gözlemlendiği, defansif tıbbin hastaların sağlık hizmetine erişimini etkilediği, hekimlerin hastalar ile sık sık sorun yaşama riskinin yüksek olduğu bölgeleri terk ettikleri ve defansif tıp davranışlarının hasta bakımının kalitesini etkilediği ifade edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan literatür araştırması sonucunda en genel haliyle defansif tıp, hekimlerin cezai müeyyide doğuracak davalardan kaçınmak, yaptıkları veya yapmadıkları işlemlerden dolayı tazminatla karşılaşmamak, mesleki sorumluluk sigorta poliçe primlerini artırmamak, hastayı memnun etmek veya hasta tarafından herhangi bir şiddete maruz kalmamak gibi amaçlarla, hastanın teşhis ve tedavisi için gerekli olan tahlil ve tetkiklerin ötesine geçmesi veya malpraktis davasına konu olabilecek tıbbi işlemlerden kaçınması durumu olarak tanımlanabilir. Yapılan çalışmalar dünya genelinde defansif tıp uygulamalarının arttığını, özellikle acil servislerde ve cerrahi branşlarda pozitif defansif tıp uygulamalarının giderek yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Yapılan araştırmalara göre en sık başvuru pozitif defansif tıp uygulamaları, gereksiz görüntüleme, laboratuvar tetkik istemi, çok ayrıntılı kayıt tutma, endikasyonsuz tedavi ve çoklu ilaç tedavisidir. Negatif defansif tıp uygulamalarında ise sorumluluktan kaçıp hastayı sevk etmek ön plana çıkmaktadır.

Defansif tıp uygulamaları hekim boyutuyla, çekinikliği arttırdığı için mesleki gelişimi olumsuz etkilemekte ayrıca gereksiz iş ve işlemler ile vakit kaybına sebebiyet vermektedir. Hasta boyutunda, gereksiz iş ve işlemlerin hasta sağlığını uzun vadede olumsuz etkileme riski bulunmakta, sağlığa erişim hakkını kısıtlamakta, bununla birlikte hekime ve sağlık sistemine güveni azaltmaktadır. Ulusal boyutta ise maliyetleri ve harcamaları doğrudan arttırdığı için sağlık ekonomisini olumsuz etkilemenin yanında sağlık insan gücü planlamasını bozmaktadır.

Defansif tıp uygulamalarının başlıca sebepleri, malpraktis davası/şikâyet edilme korkusu, sözlü ve fiziksel şiddete maruz kalmak istememek, hasta beklentilerini karşılama

kaygısı, medyada yer alan sağlık haberleri, performans sistemi, mesleki yetersizlik ve tecrübe/bilgi eksikliği, hekimin hasta ve/veya yakınları ile zayıf iletişimidir.

Hekimler bir malpraktis davası ile karşılaştıklarında yıllarca adli sürece maruz kalabilmektedir yine hasta tarafından yapılan en ufak şikâyetle hastane yönetimleri tarafından hekimlerden bilgi/savunma istenmektedir bu uygulamalar ister istemez hekimleri huzursuz etmekte ve zaman kaybı yaratmaktadır. Diğer taraftan yapılan çalışmalar hekimlere karşı yürütülen adli süreçte malpraktis/komplikasyon ayrımının tam yapılmadığını göstermektedir. Gerçekten de ülkemizde sağlık hukuku alanında branşlaşmış mahkemeler olmadığı için bu tarz şikâyetler genel adli yargı tarafından ele alınmakta ve çoğu zaman tıbbi bakımın niteliği değil de miktarı göz önüne bulundurulmaktadır. Bu bakımdan sağlık alanında ihtisaslaşmış mahkemelerin kurulması daha sağlıklı kararlar verilmesine ve sisteme güvenin tesis edilmesine katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan her türlü şikâyetle hekimlerden bilgi/savunma alma uygulaması terkedilip, sağlık kurumlarında şikâyetlerin değerlendirilmesi için bir kurul oluşturulmalı, gelen şikâyetlerin burada bir ön değerlendirmeye tabi tutulup, haksız şikâyetler sağlık çalışanına aksettirilmeden cevaplanmalıdır.

Günümüzde sağlık çalışanlarının en büyük kaygılarından biri hasta ve yakınlarından şiddet görmektir. Bu konuda yapılan yasal düzenlemeler maalesef yeterli gelmemekte ve caydırıcı olmamaktadır. Diğer taraftan normalde defansif tıp uygulamaları olan tıbbi işlemler yavaş yavaş standart uygulama olarak görülmeye başlamakta, çok fazla tahlil tetkik yapan hekim iyi hekim olarak algılanmaktadır. Bunun yansıması olarak gereksiz gördüğü için fazla tahlil tetkik yapmayan hekimler çoğu zaman hasta beklentisini karşılamadığı için hasta ile karşı karşıya gelmekte ve fiziksel ya da sözlü şiddete maruz kalabilmektedir. Bunun önüne geçilebilmesi için sağlık çalışanlarına karşı şiddet uygulamalarında cezalar ağırlaştırılmalı, sağlıkta şiddete sıfır tolerans ilkesi benimsenmelidir. Bununla birlikte tıpkı başarı ile yürütülen akılcı ilaç kullanımı kampanyası gibi hekimlerde defansif tıp uygulamalarının olumsuz etkileri konusunda farkındalığı arttırmak, hastalarda ise sağlık okuryazarlığını geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılmalıdır.

Medyada sağlık ile ilgili sansasyonel haberler sıklıkla yer almakta, reyting uğruna hasta ve hasta yakınlarının ajite durumları ön plana çıkarılmakta ancak çoğu zaman bu haberler tek taraflı verilmektedir. Tedaviyi uygulayan hekim, sağlık kurumu veya konu hakkında uzman görüşü yansıtılmamaktadır bunun sonucu olarak toplumda hekimlere olan güven zedelenmektedir. Hekimlerin yaptıkları veya yapmadıkları işlemler çok fazla sorgulanmaya başlanmakta bu da hekimler üzerinde baskı yaratarak onları defansif davranışlara itmektedir. Bu bakımdan medyada yer alacak sağlık haberleri konusunda hassas davranılması konu ile ilgili

uzman görüşü ve tedaviyi uygulayanların görüşleri ile birlikte adli veya idari soruşturma açılmışsa sonucunun topluma aktarılması gerekmektedir.

Hekimler için uygulanan performans sisteminin sağlık hizmet sunumunun iyileştirilmesine çok büyük katkısı olmuştur ancak bugün gelinen noktada performans kaygısının gereksiz tıbbi işlemleri körüklediği göz ardı edilemez. Bu bakımdan performans sisteminin defansif tıp uygulamalarını azaltacak şekilde yeniden gözden geçirilmesi, işlem başı performans puanının minimuma indirilip, tedavi veya vaka başı performansın puanlamasının yaygınlaştırılması faydalı olacaktır.

Yapılan çalışmalarda pratisyen hekimlerin ve mesleki deneyimi az olan hekimlerin daha fazla defansif tıp davranışlarına yöneldiği görülmektedir. Yine tıp eğitiminde kalitenin de günden güne azaldığı, öğrencilerin yeterince hasta ve vaka görmeden mezun olduğu sık sık dile getirilmektedir. Bu bakımdan hekim adaylarına eğitim dönemi içinde tıp hukuku ile ilgili temel bilgilerin anlatılacağı bir ders konulması, göreve başladıktan sonra bu konularda eğitimler/seminerler verilmesi, kanıta dayalı tıbbi tedavi işlemlerini ayrıntılı olarak anlatan tıbbi bakım kılavuzları ve tanısal algoritmalara göre hekime yardımcı olacak karar destek sistemlerinin yaygınlaştırılması hekimlerin daha rahat hareket etmesine ve defansif davranışları azaltmalarına katkı sağlayacaktır.

Yapılan çalışmalar¹ hekimlerin hasta veya hasta yakınları ile yaşadıkları sorunların temelinde zayıf iletişimin ve hastanın tıbbi işlemler konusunda tam olarak bilgilendirilmemesinin yattığı vurgulanmaktadır. Bu bakımdan hekimlere eğitim sürecinde ve sonrasında hasta ile iletişim konusunda eğitim verilmelidir.

Günümüzde özellikle kamu sağlık tesislerinde hasta yoğunluğu çok fazla olmakta bunun negatif yansıması olarak da hekimler hastalara gerek fiziki muayene gerekse bilgilendirme için yeterince vakit ayıramamaktadır. Ancak herhangi bir bulguyu gözden kaçırmamak için gerekmediği halde tıbbi tetkikler istemektedir. Bu bakımdan hekime muayene için yeterli zamanı sağlayacak düzenlemelerin yapılması, randevu sisteminin istisnasız (acil durumlar hariç) uygulamaya konması defansif tıp uygulamaları azaltacaktır.

Defansif tıp uygulamaları kapsamında gereksiz yapılan tıbbi işlemlerin ekonomik boyutu göz önüne alındığında, hekimlerin yaptığı işlemlerin endikasyona uygunluk bağlamında belli aralıklarla denetlenmesi ve raporlanması bu tarz uygulamaların önüne geçecektir.

Literatürde hekimlerde defansif tıp uygulamalarının oranının yüksek olmasına rağmen defansif tıp kavramının içeriğinin tam olarak bilinmediği gözlemlenmiştir. Bu bakımdan

¹ Bu yönde çalışmalar için bkz. Yeşiltaş ve Erdem, 2018, Altındış vd. 2009, Sun vd. 2019, Ali vd. 2016.

hekimlerin defansif tıp kavramının içeriği, ekonomik ve etik boyutları konusunda bilgilendirmesi faydalı olacaktır.

Bu sistematik derleme çalışması kapsamında yapılan literatür taramasında özellikle Amerika ve Avrupa ülkelerinde defansif tıp uygulamalarının ekonomik boyutuyla ilgili çalışmaların yaygınlaşmaya başladığı ancak ülkemizde bu konuda çok sınırlı düzeyde birkaç çalışma dışında herhangi bir çalışma olmadığı gözlemlenmiştir. Bu bakımdan ülkemizde defansif tıp uygulamalarının ekonomik boyutuyla ilgili kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ali, A. A. A., Hummeida, M. E., Elhassan, Y. A. M., Wisal, W. O., Ahmed, M. A. A. ve Adam, G. K. (2016). Concept of defensive medicine and litigation among Sudanese doctors working in obstetrics and gynecology. *BMC Medical Ethics*. doi:10.1186/s12910-016-0095-3
- Altındış, S., Coşar, E., Atasoy, A. R., Akbaba, B., Şimşir, İ. ve Öz, S. (2019). Sağlık Uygulamalarında Defansif Tıp. *Balıkesir Medical Journal*, 3(1), 12–19. doi:10.33716/bmedj.480177
- Assing Hvidt, E., Lykkegaard, J., Pedersen, L. B., Pedersen, K. M., Munck, A. ve Andersen, M. K. (2017). How is defensive medicine understood and experienced in a primary care setting? A qualitative focus group study among Danish general practitioners. *BMJ Open*, 7(12), 1–8. doi:10.1136/bmjopen-2017-019851
- Aydaş, S. (2014). *Hekimlerde Malpraktis Kaynaklı Defansif Tıp Davranışları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi Bilim Dalı., İstanbul.
- Banaz, M. (2020). *Hekimlerin defansif tıp ve tıbbi hata tutumlarının incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Programı, Ankara.
- Başer, A., Kolcu, G., Çıgırgil, Y., Kadıncık, B. ve Öngel, K. (2014). İzmir Karşıyaka İlçesinde Görev Yapan Aile Hekimlerinin Defansif Tıp Uygulamaları ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi Evaluation of the Opinions of Family Doctors Working in Izmir Karsiyaka District on Defensive Medical Practices. *Smyrna Tıp Dergisi*, 77, 16–24.
- Baungaard, N., Skovvang, P., Assing Hvidt, E., Gerbild, H., Kirstine Andersen, M. ve Lykkegaard, J. (2020). How defensive medicine is defined and understood in European

- medical literature: Protocol for a systematic review. *BMJ Open*, 10(2), 1–4. doi:10.1136/bmjopen-2019-034300
- Bergen, R. P. (1974). Medicolegal Rounds. *JAMA: The Journal of the American Medical Association*, 228(9), 1188. doi:10.1001/jama.1974.03230340076054
- Bester, J. C. (2020). Defensive practice is indefensible: how defensive medicine runs counter to the ethical and professional obligations of clinicians. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 23(3), 413–420. doi:10.1007/s11019-020-09950-7
- Biçen, E. (2018). *Tıpta Uzmanlık Öğrencilerinin Defansif Tıp Konusundaki Tutumlarının Araştırılması*. Uzmanlık Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı, İzmir.
- Catino, M. (2011). Why do Doctors Practice Defensive Medicine? The Side-Effects of Medical Litigation. *Safety Science Monitor*, 15(1), 1–12.
- Göçen, Ö., Yılmaz, A., Aslanhan, H., Celepkolu, T., Tuncay, S. ve Dirican, E. (2018). Assistant Physicians Knowledge and Attitudes about Defensive Medical Practices, Work-Related Stress and Burnout Levels. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 12(2), 77–87. doi:10.21763/tjfmpe.432454
- Hossein, D. ve Mina, M. (2018). Defensive Medicine : Ethical or Unethical ? A Case Study of Tehran University of Medical Sciences Hospitals. *Journal of Public Health*, 2(2). www.scientonline.org adresinden erişildi.
- Kalkan, E., Özer, K., İzci, E. Ve Erdi, M. (2020). Beyin Ve Sinir Cerrahisi Uzmanlarının Tıbbi Uygulama Hatası Davaları Karşısında Defansif Tıp Uygulamalarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Healthcare Management and Leadership*, (1), 54–69. doi:10.35345/johmal.726673
- Kara, G. (2020). *Sağlıkta Şiddet ve Defansif Tıp Uygulamaları Üzerine Nitel Bir Araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Samsun.
- Kara, K. S. (2020). *Edirne 'deki Birinci Basamak Hekimlerinin Defansif Tıp Uygulamaları Hakkında Bilgi ve Tutumları ve Bunun Klinik Pratiklerine Etkisi*. (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi), Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi, Aile Hekimliği Anabilim Dalı, Edirne.
- Kumtepe, V., Meral, O. ve Gönüllü, H. (2020). Smyrna Tıp Dergisi Araştırma Makalesi İzmir v e Çevre İllerde ki Acil Tıp Asistanlarının Defansif (Çekinik) Tıp Uygulama Düzeylerinin İncelenmesi The Evaluation of Defensive (Recessive) Medicine Practices of Emergency Medical Assistants in Izmir and , 1–10.
- Localio, A. R., Lawthers, A. G., Bengtson, J. M., Hebert, L. E., Weaver, S. L., Brennan, T. A.

- ve Landis, J. R. (1993). Relationship Between Malpractice Claims and Cesarean Delivery. *JAMA: The Journal of the American Medical Association*, 269(3), 366–373. doi:10.1001/jama.1993.03500030064034
- Lyu, H., Xu, T., Brotman, D., Mayer-Blackwell, B., Cooper, M., Daniel, M., ... Makary, M. A. (2017). Overtreatment in the United States. *PLoS ONE*, 12(9), 1–11. doi:10.1371/journal.pone.0181970
- Montanera, D. (2016). The importance of negative defensive medicine in the effects of malpractice reform. *European Journal of Health Economics*, 17(3), 355–369. doi:10.1007/s10198-015-0687-8
- Morrison, M. C. . (1994). approached by. *Journal of Royal Society of Medicine*, 87(March), 127–128.
- Mutlu, H, H. ve Mutlu, H, H. (2019). Hasta Şikayetlerinin Aile Hekimlerinin Defansif Tıp Davranışına Etkisi : İkincil Mağdurlar Aile Hekimleri mi ? Effects of Patient Complaints on Defensive Medicine Behavior of Family Physicians : Are Family Physicians the Second Victims ?, 0–3. doi:10.21673/anadoluklin.547289
- Osti, M. ve Steyrer, J. (2017). A perspective on the health care expenditures for defensive medicine. *European Journal of Health Economics*. doi:10.1007/s10198-016-0848-4
- Özata, M., Terlemez, A., Özer, K. ve Akkoca, Y. (2019). Defensive Dentistry: The Example of Konya. *Turkiye Klinikleri Journal of Health Sciences*, 4(2), 179–188. doi:10.5336/healthsci.2018-63278
- Özer, K. ve Aslan, Ş. (2020). Araştırma Makalesi Defansif Tıp Uygulamalarının Belirlenmesi: Karma Yöntem Araştırması 1. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(4), 639–664. <https://orcid.org/0000-0003-2135-242X> adresinden erişildi.
- Pirol, M. (2018). *Hekimlerin Karar Verme Algularının Defansif Tıp Tutumları Üzerine Etkisinin Araştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Konya.
- Raposo, V. L. (2019). Defensive Medicine and the Imposition of a More Demanding Standard of Care. *The Journal of legal medicine*, 39(4), 401–416. doi:10.1080/01947648.2019.1677273
- Reschovsky, J. D. ve Saiontz-Martinez, C. B. (2018). Malpractice Claim Fears and the Costs of Treating Medicare Patients: A New Approach to Estimating the Costs of Defensive Medicine. *Health Services Research*, 53(3), 1498–1516. doi:10.1111/1475-6773.12660
- Rudey, E. L., Leal, M. do C. ve Rego, G. (2021). Defensive medicine and cesarean sections in Brazil. *Medicine*, 100(1), e24176. doi:10.1097/MD.00000000000024176

- Saruhan, N., Gojayeva, G. ve Altindiş, S. (2018). Diş Hekimlerinin Defansif Tıp Uygulamaları Konusunda Tutumlarının Değerlendirilmesi. *J Biotechnol and Strategic Health Res*, 2(3), 165–173. <https://orcid.org/0000-0002-8941-9523> adresinden erişildi.
- Studdert, D. M., Mello, M. M., Sage, W. M., DesRoches, C. M., Peugh, J., Zapert, K. ve Brennan, T. A. (2005). Defensive medicine among high-risk specialist physicians in a volatile malpractice environment. *Journal of the American Medical Association*, 293(21), 2609–2617. doi:10.1001/jama.293.21.2609
- Summerton, N. (1995). Positive and negative factors in defensive medicine: a questionnaire study of general practitioners. *BMJ*, 310(6971), 27–29. doi:10.1136/bmj.310.6971.27
- Sun, Z., Lin, S. X. ve Wang, S. (2019). An Economic Model of Optimal Penalty for Health Care Workplace Violence. *Inquiry (United States)*. doi:10.1177/0046958019884190
- Tancredi, L. R. ve Barondess, J. A. (1978). The Problem of Defensive Medicine, 879–882. doi:10.1126/science.644329
- Tebano, G., Dyar, O. J., Beovic, B., Béraud, G., Thilly, N. ve Pulcini, C. (2018). Defensive medicine among antibiotic stewards: The international ESCMID AntibioLegalMap survey. *Journal of Antimicrobial Chemotherapy*, 73(7), 1989–1996. doi:10.1093/jac/dky098
- Toraman, A. ve Çarıkçı, İ. H. (2019). Defansif Tıbbi Nedenlerinin Hekim Gözüyle Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, (February 2019), 40–51. doi:10.21076/vizyoner.438697
- U.S. Congress, O. of T. A. (1994). Defensive Medicine and Medical Malpractice. *Hospital technology series*, 13(15).
- Ünal, Ö. (2020). *Defansif Tıp Uygulamaları, Öncülleri ve Sonuçları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sakarya.
- Virapongse, A., Bates, D. W., Shi, P., Jenter, C. A., Volk, L. A., Kleinman, K., ... Simon, S. R. (2008). Electronic health records and malpractice claims in office practice. *Archives of Internal Medicine*, 168(21), 2362–2367. doi:10.1001/archinte.168.21.2362
- Yahata, S. (2011). Center for Applied Ethics and Philosophy. *A Study of Defensive Medicine in Japan*, 175–186.
- Yan, S. C., Hulsbergen, A. F. C., Muskens, I. S., van Dam, M., Gormley, W. B., Broekman, M. L. D. ve Smith, T. R. (2017). Defensive medicine among neurosurgeons in the Netherlands: a national survey. *Acta Neurochirurgica*, 159(12), 2341–2350. doi:10.1007/s00701-017-3323-9
- Yeşiltaş, A. ve Erdem, R. (2018). Şiddet Ve Defansif Tıp Uygulamaları Üzerine Nitel Bir

- Çalışma. *the Journal of Academic Social Sciences*, 74(74), 486–500.
doi:10.16992/ASOS.13871
- Yılmaz, K., Polat, O. ve Begüm, K. (2014). Defansif Tıp Uygulamalarının Hukuksal Açıdan İncelenmesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 5.
- Yorulmaz, M. ve Sabırlı, H. (2019). Sağlık Hizmetleri Arzında Defansif Tıp Ve Hekimlerin Karar Verme Algısı. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(2), 579–590. doi:10.15295/bmij.v7i2.1121
- Zarei, E., Ashtar-Nakhaei, F., Daneshkohan, A. ve Zali, A. (2019). The first survey on defensive medicine among Iranian surgeons: prevalence and its related factors, 1–16. doi:10.21203/rs.2.10972/v1
- Zhu, L., Li, L. ve Lang, J. (2018). The attitudes towards defensive medicine among physicians of obstetrics and gynaecology in China: A questionnaire survey in a national congress. *BMJ Open*, 8(2), 1–7. doi:10.1136/bmjopen-2017-019752

Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller: Çalışma Yaşamında Varılmaya Çalışan Kadın

İrep KIROĞLU BAYAT¹

Beril BAYKAL PARILDAR²

Geliş Tarihi (Received): 03.09.2021– Kabul Tarihi (Accepted): 13.12.2021

Öz

Tarihsel süreçte neredeyse tüm toplumlarda kadınlar ve erkekler ekonomik, toplumsal ve siyasal katılım açısından eşit fırsatlara sahip olamamıştır. Bu eşitsizliğin en önemli nedenlerinden biri kadın ve erkeğin toplumdaki rolü ile ilgili kalıpyargılar ve tutumlardır. Kadının modern anlamda çalışma yaşamına katılmasıyla kadına yüklenen roller çoğalarak kadınlar için yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Çalışma yaşamına katılan kadın cinsiyetçi kalıpyargıların yarattığı dezavantajlı durumlarla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Çalışmanın amacı da çalışma yaşamında kadınların toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına bağlı olarak karşılaştıkları dezavantajlı durumları açıklamaya çalışmaktır. Örgütlerde bu dezavantajlı durumun yansımaları olarak kabul edilen cam tavan, yapışkan zemin, cam asansör, cam uçurum, sızdıran boru, kraliçe arı sendromu, tokenizm, çifte açmaz, tiara sendromu, imposter sendromu, cam labirent, cam duvar kavramları literatür düzeyinde ele alınmıştır. Literatür taraması şeklinde planlanan çalışmada öncelikle feminizm, toplumsal cinsiyet ve kalıpyargılar hakkında bilgi verilmiş; daha sonra da kavramlar ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Buna göre toplumsal cinsiyet kalıpyargıları ve ayrımcılık nedeniyle kadınların çalışma yaşamında dezavantajlı durumda olduğu, hak ettikleri pozisyona gelemedikleri ve aynı özelliklere sahip olsalar dahi erkeklerle eşit konumda olamadıkları ve çalışma yaşamında var olabilmek için yeni özellikler geliştirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Oluşan bu eşitsizliği önlemek ve kadınlar açısından gerçek bir eşitliğe ulaşmak için farkındalığı arttıran ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayan daha kapsamlı politika ve uygulamalar gerekir.

Anahtar kelimeler: toplumsal cinsiyet ayrımcılığı,, cam tavan, cam uçurum, cam yürüyen merdiven
JEL Kodu: J71

Barriers Created by Gender Discrimination: Women Trying to Exist in Work Life

Abstract

In the historical process, women and men in almost all societies have not had equal opportunities in terms of economic, social and political participation. One of the most important reasons for this inequality is stereotypes and attitudes about the role of women and men in society. With the participation of women in modern working life, the roles assigned to women have increased and brought new problems for women. Women who participated in the working life had to face the disadvantageous situations created by the gender stereotypes. The aim of the study is to try to explain the disadvantageous situations women face due to gender stereotypes. The concepts of glass ceiling, sticky floor, glass escalator/elevator, glass cliff, leaky pipe, queen bee syndrome, tokenism, double bind, tiara syndrome, imposter syndrome, glass labyrinth, glass wall, which are accepted as a reflection of this disadvantageous situation in organizations, are discussed at the level of literature. In the study planned as a literature review, first of all, information was given about feminism, gender and stereotypes; then the concepts are explained in detail. Accordingly, it was concluded that, due to gender stereotypes and discrimination, women are at a disadvantage in working life, cannot reach the position they deserve, and even if they have the same characteristics, they cannot be in an equal position with men and develop new characteristics to exist in working life. More comprehensive policies and practices that raise awareness and ensure gender equality are required to prevent this inequality and achieve real equality for women.

Keywords: gender discrimination, glass ceiling, glass cliff, glass escalator/elevator
JEL Code: J71

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, irepbayat@mersin.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, beril.baykal@kocaeli.edu.tr

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde kadınlar, her dönemin şartlarına ve özelliklerine göre farklılaşan şekillerde çeşitli ekonomik faaliyetlere katılmıştır. Ancak kadınların çalışma yaşamına gerçek anlamda katılarak ücretli işçi statüsüne sahip olması ilk kez sanayi devrimi ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu durumun en önemli nedeni Sanayi devriminin düşük ücretle çalıştırabileceği işgücü ihtiyacıdır. Kadınlar ilk defa Sanayi Devrimi ile birlikte bir ücret karşılığı emeğini satmaya başlamıştır. Bu zamana kadar ev işleri ile ilgilenen, annelik yapan, ücretsiz aile işçisi olarak tarım sektöründe çalışan kadınlar; sanayi ve hizmetler sektöründe yer almaya başlamış; ancak niteliksiz işgücü olarak görülmeleri sebebiyle erkek işgücünün ikamesi olarak görülmüş ve düşük ücretli işlerde çalışmak durumunda kalmıştır (Durmaz, 2016).

Günümüzde küreselleşme süreci ile birlikte tüm dünyada kadınların çalışma yaşamına katılımı artmaktadır. Her ne kadar modern toplumun en önemli hedeflerinden biri, gelişmiş sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümü güvence altına alarak tüm toplum üyelerinin eşitliğini garanti etmek olsa da, kadınların ve erkeklerin işgücü piyasasına katılımı ilgili imkanları farklıdır. Tarihsel deneyim, ne ekonomik refahın ne de ileri siyasi kararların, kadınlar ve erkekler için eşit imkanları sağlamadığını ortaya koymaktadır. Bu eşit imkanlar konusunda en büyük engel, insanların erkek ve kadının toplumdaki rolü ile ilgili kalıpyargıları ve tutumları olarak ifade edilen toplumsal cinsiyettir (Akt. Kiaušienė ve Streimikiene, 2011). Dökmen'e göre (2010), toplumsal cinsiyet; *toplumun kadın ve erkeği nasıl gördüğü, nasıl algıladığı, nasıl düşündüğü ve nasıl davranmasını beklediği ile ilgili değerler, beklentiler, yargılar ve rollerle* ilgilidir. Toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet rolleri ve toplumsal cinsiyet kalıpyargıları ile açıklanır. Toplumsal cinsiyet rolü kadın ve erkek için uygun görülen kişilik özellikleri, davranışlar ve roller, toplumsal cinsiyet kalıpyargıları kadınların ve erkeklerin göstermeleri beklenen özelliklerdir.

Bu çerçeveden bakıldığında geleneksel olarak kadının rolü ev işleri, annelik şeklinde görülürken; erkeklerin rolü çalışmak, para kazanmak vb rollerdir. Bilimsel literatürde de, bir kadının toplumdaki yerinin hala özel yaşamla “ev ve aile ile” ilişkili olduğu ve kamu alanının ve profesyonel yaşamın erkeklere ait olduğu yaklaşımı baskın şekilde vurgulanmaktadır (Akt. Kiaušienė ve Streimikiene, 2011). Ancak kadının çalışma yaşamına katılmasıyla birlikte kadına yüklenen roller çoğalmış ve toplumdaki yeri değişmeye başlamıştır.

Çalışma yaşamına katılmasıyla birlikte kadın iki rekabetçi durumla karşılaşır: işyerindeki doğal rekabet ve toplumsal cinsiyete dayalı rekabet. Her ne kadar bu durum rekabet olgusu ile açıklanmaya çalışılsa da; aslında toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık kapsamında değerlendirilmelidir. Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık cam tavan, yapışkan zemin, sızdıran boru, cam asansör, cam uçurum, kraliçe arı gibi kavramlarla açıklanabilir. Kadınlar çalışma yaşamında bu mecazi kavramlar içinde sıkışmakta; cam tavanları aşım üst sınırlara erişememekte, örgütlerin tabanına yapışık kalmakta, kariyerleri süresince rol yükleri, fırsat eşitsizlikleri gibi nedenlerle iş yaşamından çıkmak zorunda kalmakta, kadın mesleği olarak görülen alanlarda bile erkeklerin tercih edildiği ve öncelikli olarak terfi ettirildiği durumlarla karşılaşmakta ya

da kadın yöneticiler tarafından mobbinge maruz kalmaktadır. Bu makalenin amacı da kadının çalışma yaşamında ve kariyer ilerleme basamaklarında yaşadığı bu cinsiyetçi ayrımcılığı kavramsal çerçevede açıklamaya çalışmaktır. Bu amaçla öncelikle feminizm ve toplumsal cinsiyet kavramları ele alınacak; daha sonra örgütlerde toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının yansımaları olarak görülen cam tavan, yapışkan zemin, cam asansör, cam uçurum, sızdıran boru, kraliçe arı sendromu, cam labirent gibi metaforlar literatür düzeyinde ele alınacaktır.

1. Feminizm Kavramı, Toplumsal Cinsiyet ve Ataerkillik

Aydınlanma döneminden itibaren kadınlar sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki alanda karşı karşıya kaldıkları eşitsiz muamelelere karşı mücadeleye başlamışlardır. Eşit haklar ve özgürlük talebi feminizm kavramının doğuşuna öncülük etmiştir. Feminizm kavramı ilk kez, Mary Wollstonecraft'ın 1792 yılında yayınladığı "A Vindication of the Rights of Women" eseriyle de akademide yer almıştır (Akt. Taş, 2016).

Feminizm yaklaşımı, kadın ve erkeğin ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel ve toplumsal hayatta eşitliğini savunur. Feminist hareketlerin tarihsel süreçlerini incelediğimizde farklı anlayış ve ideolojilerden etkilenerek hareketlerin şekillendiği söylenebilir. Birinci feminist dalgada, temel haklar olarak nitelendirilen kadınların oy kullanması, yönetimde yer alması, eğitimde fırsat eşitliği ve kadınların mülkiyet hakları talep edilmiştir. Ayrıca kadınların ev yaşamı eleştirilirken; ev işleri dışında da hareket özgürlüğüne sahip olması savunulmuştur (Taş, 2016). İkinci feminist dalgada biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ayrımın altı çizilmiş ve cinsiyete dayalı işbölümü eleştirilmiştir. Bu dalgada doğuştan getirilen ve cinslerin farklı biyolojik özelliklerini vurgulayan cinsiyet kavramının aksine toplumsal cinsiyet; kadın ve erkeğe farklı rol ve sorumluluk yüklemekte ve dolayısıyla toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü doğurmaktadır. Bu işbölümü etrafında kadın ev merkezli, anne ve eş rollerini üstlenirken, erkek hane halkı reisi/aile reisi rolünü üstlenmektedir (Yıldız vd., 2016, s. 1125). Bu dalgaın önde gelen ismi Simone De Beauvoir 1949 yılında yayınlanan kadın ve erkek eşitsizliğini ele alan "İkinci Cinsiyet" kitabında yer alan "*Kadın doğulmaz, kadın olunur*" sözü ile toplumsal cinsiyete vurgu yapmaktadır (Beauvoir, 2019).

Üçüncü dalga feminizm toplumsal cinsiyet tartışmalarının boyutlarının genişlediği dönem olmuştur. 1980'lerle birlikte kadınlarla erkeklerin farklılıkları üzerinde yoğunlaşan feminist ilgi, ikinci dalga feminizmi sadece beyaz, üst, orta sınıf kadınları dikkate aldığı için eleştirmiş ve kadınların kendi aralarındaki farklılıklara yönelmiştir (Bora, 2018, s. 41).

Kadın hakları konusunda gelişmeler ve ilerlemeler ne yönde olursa olsun tarihsel süreç kadınlar ve erkekler için eşit imkanlar olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumun nedeni erkek ve kadının toplumdaki rolü ile ilgili kalıpyargılar ve tutumları olarak ifade edilen toplumsal cinsiyettir. İnsanlar kültürel klişeler, batıl inançlar ve doğallaştırılmış tutumlar dünyasında yaşarlar. Tereşkinas'ın (2004) bakış açısına göre, özellikle kadınlar ve erkeklerle ilgili, aile ve toplumdaki rollerine, diğer bir ifade ile toplumsal cinsiyet rollerine dair çok yönlü kalıpyargılar vardır ve çocukluğundan beri insanlar bu çok yönlü kalıpyargılarla yetiştirilir ve

eğitilirler. Toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, geleneksel olarak 'erkek' veya 'kadın' rolleri ve işlevleri olarak kabul edilen kültürel ve sosyal tutumlardır. Valackienė ve Krašenkienė'ye (2007) göre toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, kadınların ve erkeklerin toplumdaki işlevleri ve sosyal görevleri ile ilgili iç tutumlardır. Örneğin; kadının aile içindeki görevi, erkeğin aileyi desteklemesi, kadının çocuklara bakması ve onları eğitmesi, erkeklerin güçlü olmaları sebebiyle ağlamamaları, erkeğin savunmacı, cesur korkusuz savaşçı olması ve kadının pasif ve korku dolu olarak bir erkeğe bağımlı olması gibi (Kiaušienė ve Streimikiene, 2011).

Toplumsal cinsiyet rollerinin ve kalıpyargıların yüzyıllardır ataerkil sistem içinde belirlendiği söylenebilir. Türkçe'de kelime anlamı erkek iktidarı olan ataerkillik kavramı, erkek otoritesine dayanan bir tür toplumsal örgütlenme düzenidir. Erkek egemen ataerkil sistem hem kamusal alanda, hem de özel alanda karşımıza çıkar. Erkeklerin baskı uygulayıp egemen olduğu ve kadınları denetim altında tuttuğu sistem, kadını ev ve aile alanı ile sınırlandırırken, erkeği kamu alanı olarak görülen siyaset, iş, vatan koruması, kültürel hayat gibi alanlarda hakim kılmakta; dolayısıyla kadınların evde ve sosyal yaşamda ikincil konumuna neden olmaktadır. Ataerkil sistemin sonucu olarak toplumsallaşma sürecinde kadının maruz kaldığı baskı ve ayrımcılık mekanizmaları cinsiyetçi kalıpyargılar üretmeyi sürdürmektedir (Akt. Korkmaz ve Başer, 2019; Özçatal, 2011). Bu cinsiyetçi kalıpyargıların da hem toplumsal yaşama hem çalışma yaşamına kadınların aleyhine olarak yansıdığı görülmektedir.

2. Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller

Cinsiyetçi kalıpyargıları cam tavan, yapışkan zemin, sızdıran boru, cam asansör/cam yürüyen merdiven, cam uçurum, kraliçe arı, tokenizm, çifte açmaz, cam duvar, cam labirent, tiara ve imposter sendromu gibi sorunlarla çalışma yaşamına sirayet etmektedir.

2.1. Cam Tavan Ve Yapışkan Zemin

Cam Tavan

İlk defa 1985 yılında E. Gay Bryant'ın "*The Working Woman Report: Succeeding in Business in the 80's*" kitabında kullanılan, bir yıl geçtikten sonra Carol Hymowitz ve Timothy Schellhardt'in, Wall Street Journal Report'da yayınlanan bir makalesinde kullanılarak popüler hale gelen cam tavan kavramı; Avrupa Komisyonu, OECD gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da tanınarak literatüre girmiştir. Genel olarak kadınların üst yönetim hiyerarşisinde daha az temsil edildiğine vurgu yapan kavramda "tavan" kelimesi kadınların kariyer basamaklarını tırmanırken karşılaştığı bariyerleri/sınırı gösterirken, "cam" kelimesi bu sınır ya da bariyerlerin görelî görünmezliğini ve inceliğini ifade etmektedir (Casini, 2016; Sobczak, 2018, s. 53).

Kavramın akademik camiada benimsenmesi Morrison, White ve Velsor'un (1987) "*Breaking The Glass Ceiling: Can Women Reach The Top Of America's Largest Corporations?*" kitabı ile olmuştur. Yazarlar cam tavanı "örgütlerde kadınların üst yönetim kademelerine yükselmesini engelleyen bir bariyer olarak tanımlarken (Akt. Sabharwal, 2013, s. 400); Avrupa Komisyonu "erkeklerin egemen olduğu örgütlerde, kadınların üst düzey pozisyonlara erişmesini önleyen karmaşık yapılardan kaynaklanan görünmez bariyer"

(European Commission, 1998, s. 33) olarak tanımlar. Kavram, kadınların üst düzey yöneticiliği önünde engel oluşturan, tutumsal ve örgütsel önyargılar tarafından meydana gelen görünmez yapay engelleri ifade eder (Wirth, 2001, s. 1).

Tanımlardan anlaşılacağı üzere kadınların yükselmeleri önündeki engellerin görünmezliği ile ilgili olan “cam” metaforu, mesleki başarı önündeki eğitim düzeyi düşüklüğü, mesleki deneyim yetersizliği gibi fiziksel ve formel engellerle ilgili olmayıp; toplumsal cinsiyet kalıpyargıları sonucu oluşan tutumsal bir engeldir. Kısaca cam tavan, çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet ayrımcılığının bir yansıması olarak ifade edilir. Kavram çalışma yaşamındaki ayrımcılığı yansıtırken sadece kadınların örgüt içinde hiyerarşik olarak yükselmelerini ele almaz; ücretlendirme, eğitim ve geliştirme, iletişim gibi örgüt uygulamalardan yararlanmadaki eşitsiz uygulamaları da kapsar (Sökmen ve Şahingöz, 2017).

Dreher (2003, s. 543) cam tavanı açıklayan teorileri “arz taraflı teoriler” ve “talep taraflı teoriler” olmak üzere iki grupta toplar. Kadınlar ve erkekler arasındaki bazı nitelik farklılıklarının kadınların yönetimin üst kademelerine yükselmelerini engellediğini ileri süren arz taraflı teorilerin açıklamalarının bir kısmı beşeri sermaye teorisine dayanır. Beşeri sermaye teorisine göre, kadınların eğitim ve kariyer açısından erkeklerden daha az beşeri sermayeye sahip olması, yönetimin üst kademelerine yükselmelerini engelleyen bir cam tavan oluşturur. Arz taraflı açıklamaların bir diğeri rollerin sosyalizasyonu teorisine dayanır. Buna göre erken dönemde başlayan cinsiyet rolleri sosyalizasyonu, avantaj sağlayan yöneticilik kariyerlerinin erkekler tarafından benimsenmesine ve erkekler tarafından yürütülmesinin uygun olacağı anlayışına sebep olmaktadır (Dreher, 2003, s. 543). Burada en belirgin önyargı kadının annelik ve hane içi rolleri ile ilgilidir. Kadınlar aile ve hane içi sorumlulukları nedeniyle “yüksek riskli çalışanlar” olarak değerlendirilmekte ve bu nedenle yönetsel pozisyonlar için uygun aday olarak düşünülmemektedir (Sobczak, 2018, s. 53). Burada sosyal rol teorisinden de bahsetmek mümkündür. Teoriye göre erkeklerin gösterdiği bazı toplumsal davranışlar saldırganlık, atılganlık, liderlik, kendine güven, müzakerelerde güçlü olma, baskınlık ve hırs iken; kadınlara atfedilen toplumsal davranışlar nezaket, kibarlık, sevecenlik, empati kurma, besleyici olma, duyarlılık ve yardımseverliktir. Bu farklılıklar sosyal rol teorisinin temelini oluştursa da Eagly ve Karau (2002), liderlik rollerinde kadınlara karşı önyargılar olduğunu belirterek kadınların liderlik rollerinde dezavantajlı olarak kabul edildiğini belirtmiştir (Akt. Sabharwal, 2013, s. 401). Arz taraflı yaklaşımların sonuncusuna göre kadınlar genellikle kendinden yaş olarak büyük ve çalışma yaşamında daha çok deneyime sahip olan eşleri seçme eğiliminde olup; daha yüksek gelire sahip olan eşin kariyerinde ilerlemesini teşvik etme eğilimindedir (Dreher, 2003).

Talep taraflı teoriler sosyal iletişim teorisi (Blau ve Kanter, 1977) ve stratejik insan kaynakları yönetimi yaklaşımıdır. Kanter, azınlık grubu üyelerinin, çoğunluk üyeleri tarafından sergilenen bir dizi sosyal davranış nedeniyle dezavantajlı konumda olduğunu ileri sürer. Örneğin, çoğunluk olan üyeler, kendileri ile azınlık olan üyeler arasındaki farkları olduğundan daha büyük göstererek, azınlıklara karşı kalıpyargılar

geliştirebilirler. Bu durum, azınlık durumunda olan üyelere sosyal izolasyon, performans ve rol beklentilerine uyma baskısı yaratarak, onları cam tavan ile karşı karşıya getirir. Sosyal iletişim teorisi cam tavan olgusu açısından düşünüldüğünde teori, daha fazla kadın, erkek egemen hiyerarşilere girmeyi seçtiğinde, zaman içinde kadınların fırsatlarını arttıracaklarını öngörmektedir. Diğer bir deyişle, genel örgütsel değerler kadınların yönetici pozisyonlarına yükselmesi ile ilgili olarak olumlu yönde değişime uğradıkça, daha fazla kadın alt düzey yönetim kariyer yollarını izleyecektir. Alt düzey yönetici pozisyonlarındaki kadınların oranı arttıkça, kadınlar daha az izolasyon ve sosyal baskı yaşayacak, koalisyonlar ve destek ağları kurmaya başlayacak ve üst düzey pozisyonlar için aday olarak daha kabul edilebilir hale gelecektir. Stratejik insan kaynakları yönetimi yaklaşımı örgütlerin kadınlar için kariyer fırsatları sağlama konusunda daha aktif ve agresif bir tutum takınmaları halinde yönetim yeteneğine sahip nitelikli kadın işgücü havuzundan daha etkin bir şekilde yararlanabileceklerini öngörür (Dreher, 2003, ss. 543-545).

Olgunun belirgin bir şekilde cinsiyet temelli olduğunu vurgulayan Cotter vd. (2001) göre cam tavan olgusun dört belirgin özelliği bulunur:

- Çalışanın iş ile ilgili diğer özellikleri ile açıklanamayan cinsiyet eşitsizliği,
- Performans artışı gözlemlense dahi yüksek düzeyde cinsiyet eşitsizliği ya da ırksal eşitsizlik,
- Daha yüksek pozisyonlara ilerleme fırsatında cinsiyet eşitsizliği,
- Kariyer boyunca artan cinsiyet eşitsizliği.

Anlatılanlar ışığında kadınların kariyeri önündeki görünmez engeller, diğer bir ifade ile örgütlerde cam tavana neden olan faktörler şu şekilde sıralanabilir (Sabharwal, 2013, s. 401; Yıldız vd., 2016, s. 1128; Casini, 2016):

- Bireysel faktörler: kişilik özellikleri, toplumsal cinsiyetçi rol modelleri, öğrenilmiş çaresizlik, kraliçe arı sendromu, üstlenilen çoklu roller, kişisel tercih, beşeri sermaye bariyerleri/engelleri (eğitim, finans, kaynak ve deneyim eksikliği)
- Örgütsel faktörler: fırsat eşitliğini sağlamayan örgüt politikası, örgüt kültürü ve iklimi, örgütsel iletişim yapısı, mesleki cinsiyet ayrımcılığı, örgütsel önyargılar, sınırlı iş-yaşam programları
- Toplumsal faktörler: ataerkil toplum yapısı, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, cinsiyet temelli kalıpyargılar

Özetle; “cam tavan” kadınların daha yüksek pozisyonlara ulaşması önünde engeller oluşturmakta ve kadınların profesyonel kariyerinin gelişimini ve ilerlemesini büyük ölçüde etkilemektedir (Kiaušienė ve Streimikiene, 2011).

Yapışkan Zemin

Birçok ülkede kadınlar erkeklerden daha çok işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmakta olup bu durum kadınların istihdama katılma oranları da etkilemektedir. İstihdama katılsa dahi kadınlar görece daha düşük seviyede işlerde, yarı zamanlı ya da geçici olarak ve daha düşük ücretlerle çalışmaktadır. Bu durum bir diğer negatif olgu olan yapışkan zemin (*sticky floor*) kavramını işaret etmektedir. İş hiyerarşisinde daha düşük düzey

işlerde az düzeyde ilerleme imkanı olan çalışmayı (OECD, 2016) ifade eden yapışkan zemin kavramı, işgücü piyasasındaki kadınlara yönelik ayrımcı uygulamalar için kullanılır (Sobczak, 2018, s. 53). Daha düşük ücretler ile çalışan, işlerinde mobilitesi düşük ve kariyerinde daha fazla ilerleyemeyen kadınları ifade eden kavram; kadınların ailevi yükümlülükler, kadına yönelik tutumlar ve kalıpyargılar ve hatta örgüt yapıları nedeniyle kariyerlerinde karşılaştıkları engelleri ifade eder (Akt: Pascall, 2012).

European Institute For Gender Equality'e (EIGE) göre yapışkan zemin; çalışanların özellikle kadınların, alt kademeli işlerde yer alması, hareket kabiliyetlerinin düşük olması ve kariyer gelişiminde önlerinde görünmez engellerin bulunmasına neden olan ayrımcı bir istihdam modeline işaret eden bir metafordur.

Randy Albelda ve Chris Tilly kavramı; kadınların kariyerlerinin alt basamaklarına sıkışıp kalmasına neden olan ayrımcı işe alma kalıpları olarak tanımlarken; Stijn Baert, Ann-Sophie De Pauw ve Nick Deschacht yapışkan zemini, kadınların, erkeklerle karşılaştırıldığında, kariyer basamaklarını tırmanmaya başlama olasılıklarının daha az olması olarak tanımlar (Akt: Sobczak, 2018, s. 52-53).

2.2. Cam Uçurum

Cam uçurum (*glass cliff*) kavramı literatürde ilk kez, Exeter Üniversitesi, Sosyal Psikoloji bölümünden İngiliz profesörler S. Alexander Haslam ve Michelle K. Ryan tarafından 2004 yılında “kurumsal dünyada, kadın yöneticilerin, kriz ya da sıkıntılı/ekonomik darboğaz durumlarında, ya da başarısızlık ihtimallerinin yüksek olduğu durumlarda, erkeklerden daha fazla liderlik konumuna getirilmelerini” tanımlamak için kullanılmıştır. Ryan ve Haslam 2003 yılında FTSE 100 şirketin hisse-fiyat performanslarını, kadın ve erkek yönetim kurulu üyeleri atanmadan önce ve sonra incelemişve kötü performans tecrübesi olan örgütlerde kadınların, yönetim kurullarına atanmış olduğu sonucuna ulaşmıştır (Haslam ve Ryan, 2008). Buradan yola çıkarak Ryan, Haslam ve Postmes (2007, s. 183) cam uçurum kavramını, göreceli olarak kadınların karşı karşıya kaldığı üstü kapalı/zımni bir bariyer ve güvencesiz durumlarda kadınlara liderlik/yöneticilik verilmesi ihtimalinin daha yüksek olması ile açıklar. Cam uçurum kavramı, cam tavanı aşan kadınların, örgütün kriz dönemlerinde, başarısız olma ihtimalinin yüksek olduğu üst düzey yöneticilik pozisyonuna getirilerek (cam uçurumdan itilerek), başarısızlıklarını cinsiyetleri ile ilişkilendirmek için kullanılmıştır (Yıldız vd., 2016, s. 1119). Özetle kavram başarısızlık riski olan ama kolayca görünmeyen tehlikeyi ifade eder; bir kere cam tavan kırılıp kadınlar liderlik pozisyonuna ulaşıncı, kendilerini cam uçurumda bulma olasılıkları erkeklerden daha fazladır.

Bu kavram ile kadınlara genel mali gerileme ve şirket performansındaki gerileme koşullarında liderlik pozisyonu verilmesi durumu kastedilir. Bu şekilde, kadınlar bir cam uçurumun üzerine yerleştirilmiş sayılır ve güvencesiz bir liderlik pozisyonunda başarısız olma ihtimalleri artar. Bu kadınlar, erkek meslektaşları kadar performans gösterdiklerinde dahi erkeklerden daha fazla inceleme ve eleştiriye tabi tutulur. Örneğin iddialı bir erkek yönetici uygun/yerinde liderlik sergiliyor olarak görülürken, aynı şekilde davranan kadın yönetici kabul

edilemez şekilde saldırgan olarak düşünülür. Daha istikrarsız olan bu belirli görevlerde başarısız olma, suçlama ve aşağılanma konusunda seçilme olasılıkları daha yüksektir (Ryan vd., 2011; Pascall, 2012).

Bu duruma yönelik açıklama sosyal psikologlar tarafından yapılır. Sosyal psikologlar toplumda liderliğin çoğunlukla erkeklerle ilişkili bir yetenek olarak kabul edildiğini ifade eder. Etkili bir liderlik için literatürde belirtilen özelliklerin (risk alma, kararlılık, iddialı olma, hırs vb) çoğunluğu erkek özellikleridir. “*Think Manager-Think Male*” olgusu liderlik pozisyonunda erkeklerin rolünü daha fazla açıklamaktadır. Bu olgu yönetici seçimi, terfi ve eğitim kararlarında kadınlara karşı önyargı yaratan psikolojik bir bariyerdir (Schein vd., 1996, s. 34). İşyerinde birçok toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temelini oluşturan “*Think Manager - Think Male*” anlayışı düşük performans ya da kriz dönemlerinde yerini “*Think Crisis – Think Female*” anlayışına bırakmış ve cam uçurum kavramının önünü açmıştır (Ryan vd., 2011).

Bu bağlamda örgütlerde cam uçuruma neden olabilecek faktörler örgütlerde cinsiyetçilik, kadınların destek ağlarının eksikliği, kadınlar ve liderlerle ilişkili kalıp yargılar, kriz yönetimi ile ilişkili kalıpyargılardır (Ryan vd., 2007, s. 185).

2.3. Cam Yürüyen Merdiven / Cam Asansör

Yönetim pozisyonunda toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili birçok çalışma erkek egemen ortamdaki kadın deneyimlerine odaklanır. Hem araştırmacılar hem de sosyal değişimin savunucuları, çabalarını kadınlar erkek egemen alana entegre olduklarında ve kadınların örgütsel basamakları tırmanırken karşılaştıkları zorlukları ortaya çıkarmaya yönlendirmiştir. Ancak Christine Williams (1995) araştırmacıların madalyonun diğer tarafına, kadın egemen ortamda erkeklerin durumuna dikkat etmesi gerektiğini vurgular (Akt. Macarie ve Moldovan, 2012, s. 167).

Erkek egemen ortamda, yönetim pozisyonuna gelmekte engellerle “cam tavanla” karşılaşan kadın çalışanların aksine, kadın egemen ortamdaki erkeklerin hiyerarşideki hızlı yükselişlerine, yüksek ücret almalarına ve otoriteye sahip olmalarını açıklayan metafor, cam asansör (*glass elevator*)/cam yürüyen merdivendir (*glass escalator*). Cam yürüyen merdiven kavramı, kadın mesleklerindeki erkeklerin konumlarını güçlendiren ince mekanizmalardır. Christine Williams (1995) ‘cam yürüyen merdiven’ etkisini, kadın hakimiyeti altındaki profesyonel mesleklere giren erkeklerin otorite pozisyonlarına ve daha yüksek ücretlere daha hızlı ilerlediği şeklinde ifade ederek, cam yürüyen merdiveni erkeklere örgüt içinde hızlı geçiş imkanı sunan ya da mançınıkla/sapanla yükseklerle çıkaran uygulamalara benzetir (Akt. Wingfield, 2009, s. 7; Dill vd., 2016; Price-Glynn ve Rakovski, 2012). Williams, kadın egemen işlerde çalışan erkek tokenlerin, erkek egemen işlerde çalışırken kadın tokenleriyle aynı tür ayrımcılığa maruz kalmadığını; aslında erkeklerin işe alım sürecinde tercih edildiğini ve kadın egemen mesleklerdeki en erkeksi işleri sürdürmeye teşvik edildiğini ifade eder (Akt. Smith, 2012, s. 153).

Kavram; kadınların egemen olduğu hemşirelik ve öğretmenlik gibi meslek alanlarında kadın meslektaşlarına nazaran daha az temsil edilen erkeklerin kariyer basamaklarını daha hızlı tırmandıklarını, yönetici pozisyonuna daha kolay terfi ettirildiklerini açıklamak için kullanılmaktadır (Pascall, 2012).

Kadın egemen ortamda çalışan erkeklere odaklanan birkaç araştırmacıdan biri olan Williams; 1985-1991 yılları arasında, ABD'nin 4 büyük şehrinde, kadın işi olarak görülen 4 farklı profesyonel meslekten (hemşire, ilkökul öğretmenleri, kütüphaneciler ve sosyal hizmet uzmanları) 99 kişi ile (76 erkek, 23 kadın) görüşmüştür (Williams, 1992, s. 253). Araştırma, kadın mesleği olarak adlandırılan işlerde sayısal azınlıkta olan erkeklerin terfi gibi konularda daha avantajlı olduğunu ve kadınlardan farklı olarak hemşirelik, ilkökul öğretmenliği ve sosyal hizmet gibi kadın egemen işlerde erkeklerin aynı karmaşık kariyer engelleri ile karşı karşıya olmadığını ortaya koymuştur. Araştırmaya göre erkekler bazı ayrımcılıklardan etkilenenler de bunlar şekil ve sonuçlar bakımından farklıdır. Örneğin erkeklerin karşılaştığı ayrımcılık genellikle mesleğin dışındaki bireylerin önyargılarından kaynaklanmaktadır. Bu erkekler başarısız insanlar ya da homoseksüeller olarak görülür. Ancak bu tür olumsuz tutumların kariyerleri üzerinde herhangi bir olumsuz etkisi yoktur (Williams, 1992, s. 253; Casini, 2016).

Williams'dan önceki araştırmalar kadın egemen mesleklerde erkeklerin, erkek egemen alandaki kadınlarla benzer problemleri yaşadığını öne sürerken, William'ın araştırması bu teoriyi çürütür ve yeni hipotezler ortaya koyar. Kadın egemen mesleklerdeki erkekler, daha düşük kariyer basamaklarından başlamalarına rağmen, cam yürüyen merdiven ile karşılaşarak (örgütteki üst düzey pozisyona yükselmek için baskı ve fırsatlarla karşılaşarak) idari ve yönetim bölümlerine daha fazla yönelir. Erkek egemen mesleklerdeki (informal olarak dışlanan ya da izole edilen) kadınların aksine, Williams'ın araştırmasındaki erkekler, yönetim pozisyonundaki erkek mentorlardan oluşan bir ağın desteğini alırlar. Erkekler tarafından oluşturulan bu gayriresmi ağların, üyelerini yüksek prestij ve finansal ödül sağlayan üst pozisyona yükselteceği genellikle kabul edilir. Kadın egemen mesleklerde, erkeklere yönelik ayrımcılığın tek türü, dış çevreden gelen kalıpyargı ve önyargılardır. Bu nedenle Williams'ın çalışmasının sonucuna göre; tipik olarak feminen kabul edilen mesleklerdeki erkekler bir cam tavanla değil, daha ziyade profesyonel gelişimlerini ve terfilerini kolaylaştırıcı cam yürüyen merdiven ile karşılaşır (Akt. Macarie ve Moldovan, 2012, ss. 167-168).

Bu alanda yapılmış bir diğer önemli çalışma Hultin tarafından yapılmıştır. Hultin (2003) cam yürüyen merdiven hipotezi ile ilgili 1965-1991 yıllarını kapsayan İsveç Yaşam Düzeyi araştırmalarından elde ettiği bilgilerden (3119 bireyle; 1535 erkek, 1584 kadın) 3 farklı meslek türünde (erkek egemen meslekler, karma meslekler ve kadın egemen meslekler) boylamsal analiz yapmıştır. Cam yürüyen merdiven olgusunu doğrulayan araştırmaya göre; kadın egemen mesleklerde %12,7 erkek ve sadece %5.6 kadın terfi ettirilmiş; karma mesleklerde erkeklerin %7.9'u, kadınların sadece %2,5'i terfi alabilmiştir (Akt. Macarie ve Moldovan, 2012, ss. 167-168).

Erkekleri bazı meslekleri düşünmekten bile alıkoyan ve bu işleri “kadın işi” yapan erkeklere uygulanan sosyal ve kültürel yaptırımlardır. Bu kültürel engellerin açıkça görüldüğü alanlardan biri, medyanın erkek egemen mesleklerde hem erkek hem kadınlara yer verirken, hemşire, sekreter gibi kadın egemen mesleklerde erkeklere yer vermemesidir. Televizyon nadiren erkekleri geleneksel olmayan iş rollerinde tasvir eder ve bunu anomali gibi yansıtarak programın merkezi odak noktası ve şaka konusu haline getirir (Williams, 1992, s. 264).

Williams (2013) 21. Yüzyılda işgücü piyasası koşullarının değiştiğini belirterek cinsiyet ayrımcılığına yönelik “Erkekleri üstün kılan nedir?, Erkeklerin kazançları nelerdir?” gibi yeni sorular sorulması gerektiğini belirtir. Aynı zamanda cam yürüyen merdiven kavramını açıklarken; bunun her erkeğe uygulanmadığını, cinsel yönelim, ırk ve etnik azınlık temelinde erkeklerin cam yürüyen merdivenin imkanlarından faydalanmadığını ve dışlandığını belirtir.

2.4. Kraliçe Arı Sendromu

Arı kovanlarında kraliçe arının iktidarını devam ettirme arzusu gibi örgütsel yaşamda da kraliçe arı özelliği taşıyan kadınların varlığından yola çıkılarak “kraliçe arı sendromu” (*queen bee syndrome*) kavramı oluşturulmuştur (Er ve Adıgüzel, 2015, s. 164).

G. Staines, C. Tavis ve T.E. Jayaratne’in 1973’deki çalışmalarında bazı kadınların geleneksel cinsiyet rollerindeki değişikliğe karşı olduklarını görerek “üst yönetimdeki/kıdemli kadınların, örgütteki diğer kadınlara karşı kötü davranışlarını” ifade etmek amacıyla “kraliçe arı” kavramını kullanmıştır (Mavin, 2008, ss. 75,79). Özellikle erkek egemen sektörlerde lider rolünde olan ve diğer kadın ‘işçi arıları’ elde tutmak için pozisyonunu kullanan bir kadını tanımlamak için kullanılan kavram; bazıları için basit bir kendini koruma iken bazıları için, erkeklerin kadınlardan daha üstün olduğuna inanan bir toplumda, rüştünü ispatlamanın yansımasıdır. Bu bağlamda, kraliçe arı davranışı sadece cinsiyet ayrımcılığının nedeni değil aynı zamanda bu ayrımcılığın bir sonucudur (Sandberg 2013; Vachon, 2014, s. 289)

Kraliçe arı fenomeni üzerine yapılan araştırmalar, kraliçe arıların erkek gibi olmak, diğer kadınlardan farklı olduklarını vurgulamak ve mevcut cinsiyet hiyerarşisini onaylamak ve meşrulaştırmak olmak üzere üç ana davranış kalıbı olduğunu savunur (Derks, 2017, ss. 1297-1298). Yine araştırmalara göre kraliçe arıların cinsiyetçi tutumları içselleştirerek kadınlara karşı kullanma, örgütte olan kadınların rekabet edebilirliğini ortadan kaldırmaya çalışmak ve ayrımcılıkla ilgili yapılanları görmezden gelmek vb. davranışları bulunmaktadır (Zel, 2002, s. 39). Bu davranışları ile kraliçe arılar örgütte çalışan diğer kadınların yaşamlarını zorlaştırırken, özellikle başarılı ve yetenekli kadın adayların örgüte katılımını ve örgütte ilerlemesini engellemeye çalışır (Akt. Durmaz, 2016).

Kraliçe arılar olumsuz özellikleri ve davranışları olan kadınlar olarak gösterilse de; Hollanda Leiden Üniversitesi’nden profesör Belle Derks’in araştırmasına göre, kadınların diğer kadınlara kötü davranmasının nedeni kadın yöneticiler değil; çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu cinsiyetçi çalışma ortamının doğal bir sonucudur; dolayısıyla kadın yöneticiler bu erkek egemen çalışma ortamında var olabilmek amacıyla bu tip

davranışlarda bulunmaktadır. Aynı şekilde Kraliçe Arı Sendromunun bir önyargıdan ibaret olduğunu gösteren ‘Kraliçe Arı Sendromu’nu *cinsiyet ayrımcılığına dayalı bir önyargı olarak gören* Bickford’a (2011) göre, kadınlara gerekli eğitim verildiği ve kadınlar düzgün rol modellerle desteklendiği takdirde kadınlar kariyerlerinde daha sağlam adımlarla üst kademelere ilerleyebilir (Akt. Er ve Adıgüzel, 2015). Derks ve diğerleri (2016, s. 457) de, erkek egemen örgütlerde bireysel başarıya ulaşan kadınları erkeksi kültüre yudurarak ve onları diğer kadınlardan uzaklaştırarak bu kadınlara aşağılayıcı şekilde “bir kraliçe arı etiketi” verildiği sonucuna varmıştır.

Kraliçe Arı Sendromu, hem kraliçe arılar olarak görülebilen kadınlar ve astları için hem de kadınların bir grup olarak sosyal konumu için belirli sonuçlara yol açmaktadır. Kraliçe arı gibi davranan kadın, erkeklerin egemen olduğu örgütlerde başarılı olsa da astları olan genç kadınlar tarafından etkili bir lider olması konusunda desteklenmemektedir (Derks, 2017, s. 1299). Astları ile ilgili cinsiyet kalıpyargılarını koruyan kraliçe arılar, diğer kadınların kariyerleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir. Kraliçe arı davranışları genç kadınların özgüvenini yok edebilir ve bu nedenle başarı şanslarını olumsuz yönde etkileyebilir (Derks vd., 2016, s. 457). Son olarak, Kraliçe Arı Sendromu, işyerinde cinsiyet ayrımcılığının sürdürülmesine yol açar. Kraliçe arıların örgütlerde kadın ve erkek arasındaki mevcut eşitsizlikleri reddetmeleri ve toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını devam ettirmeleri ayrımcılığın meşrulaştırılmasına yol açmaktadır (Derks, 2017, s. 1299; Derks vd.,2011, s. 520).

2.5. Sızdıran Boru

Sızdıran boru (*leaky pipeline*) kavramı, özellikle bilim ve akademi alanında kadınların hem eğitim hem de kariyerlerinin önemli aşamalarında neden ayrıldıklarını veya ilerleyemediklerini açıklamaya çalışır. Her ne kadar eğitim ve istihdamda kadınların oranı artıyor olsa da; hala erkekler ile karşılaştırıldığında önemli bir farklılık görülmektedir.

Sue Berryman “*Who Will Do Science? Minority and Female Attainment Of Science And Mathematics Degrees*” (1983) isimli raporunda, kadınların nicel disiplinlerde lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerinde temsilini özetlemeye yardımcı olmak için kavramsal metafor olarak bir boru kavramını kullanarak, bilim insanı olma sürecinde eğitim ve istihdamın tüm aşamalarında ortaya çıkan cinsiyet farkının ampirik analizinde büyük bir yenilik olarak görülen bir model ortaya koymuştur. Model, kadınların eğitim ve çalışma yaşamlarında nerede ayrıldığını, nerede azalmaya başladığını ve nerede kadın işgücü arzında kıtlık olduğunu açıklamaya çalışır ve bu durumu sızdıran bir boruya benzetir (Akt. Rajenderan ve Zawawi, 2019, s. 1161).

Bennett’in boru modeli, kadınların eğitimden istihdama geçişi, kariyer yolu ya da bilimsel uzmanlık seçimleri ve daha yüksek ücret ve itibar sağlayan daha üst düzey seviyelere ilerlemenin hızı ve zorluğunun bir analizini ön plana çıkarır. Bu şekilde, model iki geniş araştırma problemi barındırır. Birincisi, kadınların çoğunun neden kariyer ilerlemesinden vazgeçtiğini veya boru hattından 'sızdığını' açıklamayı amaçlayan

bireysel seçimlerini araştırırken; ikincisi, bu durağan kariyerleri ve erken ayrılmaları örgüt ve bilim kuruluşları açısından performans, beklentiler ve toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında inceler (Bennett, 2011).

Kadınların hedeflerini ve potansiyellerini yerine getirmeden neden kariyerlerinden vazgeçtiklerinin önemli bir açıklaması, anne olduklarında ev ve aile sorumluluklarına daha fazla önem vermeleridir. İşgücü piyasası ayrımını bir bütün olarak inceleyen Catherine Hakim (1996), kadınların kariyerlerinde başarı düzeylerinin düşük olmasının kaynağını ve kadınların ve erkeklerin ekonomik sonuçları arasındaki farklılıkları açıklayan unsurun kendi istihdamları ve yaşam tarzları hakkında kendi seçimleri olduğunu iddia eden Tercih Teorisini ortaya koymuştur. Teori kadınları, ücretli istihdama verdikleri önceliklere göre istihdama öncelik veren iş merkezli kadınlar, iş ve aileyi birleştirmek isteyen ve dolayısıyla kariyer odaklı olmayan ya da planlanmamış kariyere sahip olan kadınlar ve son olarak aileyi merkeze alan ve tek meşguliyet alanı olarak gören ev merkezli kadınlar şeklinde gruplandırır (Akt. Bennett, 2011, s. 156).

2.6. Tokenizm/Sembolleştirme

Her geçen gün çalışma yaşamında kendine daha fazla yer bulan kadınlar, cinsiyetçi tutumların yarattığı olumsuzluk ve sorunlarla baş etmek durumunda kalmaktadır. “Tokenizm” erkek egemen örgütlerin ayrımcı uygulamalarını gizleyebilmek ve vicdani yükümlülüklerini hafifletmek için azınlık grupta yer alanlara sembolik olarak yer vermesidir.

Literatürde kavramı ilk popüler hale getiren kişi Judith Long Laws (1975) olsa da; Everett Hedges (1945) “dışlanmış”, Georg Simmel (1950) “yabancı” kavramlarını benzer durumu ifade etmek için kullanmıştır. 1975 yılında Laws erkek egemen akademik ortama giren kadınların karşılaştığı sorunları anlatmak amacıyla “token” kavramını kullanırken; Hedges ve Simmel bir gruba giriş için tüm resmi gereklilikleri karşılayan, ancak o pozisyondaki kişilerden beklenen diğer özelliklere (özellikle ırk, cinsiyet ve etnik köken) sahip olmayanları tanımlamak için “dışlanmış” ve “yabancı” kavramlarını kullanmıştır (Akt. Zimmer, 1988, s. 65). Token kavramının yaygın olarak kullanılması Rosabeth Moss Kanter’in (1977) “Men and Women of The Corporation” adlı çalışmasında örgütlerde yeterince temsil edilmeyen kadınların deneyimlerini incelediği kitabıyla olmuştur (Kumkale, 2019, s. 3). Kanter’e göre tokenizm bir grubun diğer grup üzerinde 85’e 15 oranında üstünlük kurması durumunda ortaya çıkmaktadır ve çoğu yönetim pozisyonunda bu üstünlük nedeniyle erkekler “baskın” kadınlar “token” konumundadır (Zimmer, 1988, ss. 65-66).

Dolayısıyla asker, polis, mühendis, pilot gibi mesleklerde cinsiyetçi kalıpyargılar sonucu sembolik olarak az sayıda kadının istihdam edilmesiyle ve şirket yönetim kurulu ve siyasi parti gibi örgütlenmelerde az sayıda kadına yer verilerek ayrımcılığın gizlenmeye çalışılması tokenizme örnek gösterilebilir (Kumkale, 2019, s. 1).

2.7. Çifte Açmaz

Catalyst'e göre (2007); çifte açmaz (*double bind*) bir kişiden çelişkili talepler yapıldığında ortaya çıkan psikolojik bir çıkmaz; cezalandırıcı ve kaçınılmaz bir ikilemdir; böylece birey ne yaparsa yapsın yaptığı yanlış olarak yorumlanacaktır.

Her birey çifte açmazda kalma hissini kısacası ne yapılırsa yapılsın hiçbir hakka sahip olunamayacağı hissini az ya da çok yaşar. Bu durumu en çok örgüt yönetimindeki kadınların yaşadığı söylenebilir. Burada etkili olan faktör toplumsal cinsiyet kalıpyargılarıdır. Toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, kadın liderler ve içinde çalıştıkları ve liderlik ettikleri örgütler için güçlü ama görünmez bir tehdit haline gelebilir. Bu kalıpyargılar kadınlar için çifte açmaz yaratarak; kadınları sınırlı ve elverişsiz tercihler yapmaya iter (Catalyst, 2007).

Kadın liderlerin sayısız ticari katkılarına rağmen, hala erkekler “*Think Manager Think Male*” düşüncesi ile lider olarak görülür. “Atipik liderler” olarak kadınlar genellikle liderlik normlarına aykırı olarak algılanır. Eril liderlik davranışlarına uymaya çalışmalar beklenir (Catalyst, 2007). Otorite ve liderlik ile ilişkilendirilen özellikler aynı zamanda erkeklerle ilişkilendirilir. Dolayısıyla kadın için iki hedef çatışır; iyi bir lider olmakla ilgili beklentileri karşıladığı ölçüde, iyi bir kadın olmakla ilişkili olanları ihlal eder ya da iyi bir kadın olmakla ilgili beklentileri karşılıyorsa, bir liderin beklediğimiz özelliklerinden uzaklaşır. Çifte açmaz da bu noktada oluşur (Tannen, 2008, s. 127).

Catalyst'e göre (2007, s. 11) kadınların çifte açmaz durumları şu şekildedir;

- Kadın liderler cinsiyet kalıpyargıları ile tutarlı bir şekilde hareket ettiklerinde (iş ilişkilerine odaklanmak ve diğer insanların bakış açıları için endişelerini ifade etmek), yumuşak ve daha az yetkin liderler olarak görülmektedir. Bununla birlikte, kadınlar bu tür kalıpyargılardan farklı şekilde hareket ettiklerinde (iddialı, görev odaklı, hırslı), davranışları çok sert, hatta kadınsı olmayan davranışlar olarak değerlendirilir.
- Liderlik yeteneklerinin kanıtlanması söz konusu olduğunda, kadınlar erkeklerden daha yüksek standartlara tabidir. Aynı yetkinlik seviyesini göstermek için daha çok çalışmak zorundadırlar
- “Eril” liderlik tarzını benimseyen kadınlar daha olumsuz görülmektedir. Liderlik tarzlarından dolayı yetkin olarak görünseler de, kişiler arası becerileri “kadınsı” bir tarzı benimseyen kadınlardan daha olumsuz değerlendirilir. Bu nedenle, eril hareket eden kadın liderler için bu durumun çalışma ilişkileri ve sosyal ağlarla etkileşim açısından olumsuz sonuçları vardır.

Kadın ve erkek çalışanları işe alım veya terfi için değerlendirirken, çalışanların yeteneklerini doğru bir şekilde değerlendirmelerini sağlamak için işletmelerin bu çifte açmazları dikkate alması önemlidir.

2.8. Tiara Sendromu

Sandberg (2013), kadınların genellikle iyi bir iş performansının doğal sonucu olarak terfi gibi iyi bir ödül getireceğine inandıkları için, ödül talebi konusunda daha isteksiz olduklarına dikkat çeker. Negotiating Women, Inc.'in kurucuları Carol Frohlinger ve Deborah Kolb bu durumu kadınların işlerini iyi yapmaya devam etmeleri halinde birilerinin onları fark edip başlarına bir “taç” koyacağını beklemesi olarak ifade edilen “Tiara

Sendromu” olarak tanımlamaktadır. Mükemmel bir meritokraside, liyakata dayalı bir yönetimde, bu taçlandırmalar, ödüllendirmeler mümkündür (Sandberg, 2013); ancak, daha önce de bahsedildiği üzere çalışma yaşamı ayrımcı uygulamalar içermektedir.

Birçok çalışma Tiara sendromlu kadınların düşük benlik saygısına sahip olduklarını ve kariyer ilerlemeleri boyunca mücadele etmek zorunda olduklarını gösterir. Benlik saygısı oluşumunun beceriler, yetenekler ve sosyal ilişkiler hakkındaki kişisel inançlarla ilgili uzun bir süreç olduğu iddia edilir (Ambri vd., 2019, ss. 9-10). Eğitim ve farkındalıkla hem kadınların hem erkeklerin cinsiyetçi kalıpyargıları kırması sağlanarak bu durumun önüne geçilebilir.

2.9. İmposter Sendromu

Kendinden şüphe duyan yetenekli insanlar olgusunu tanımlayan kavram ‘İmposter Sendromu’dur. Hem erkekler hem de kadınlar imposter sendromuna karşı hassas olsa da kadınlar bu sendromu daha yoğun deneyimleme eğiliminde olup, örgütsel katkılarına değer vermez (Vachon, 2014, s. 289).

Sandberg’e (2013) göre kadınlar sürekli kendini hafife almaktadır. Birden fazla endüstride yapılan çok sayıda çalışma, kadınların kendi performanslarını gerçekte olduğundan daha kötü değerlendirdiklerini, erkeklerin kendi performanslarını gerçekte olduğundan daha iyi değerlendirdiklerini göstermektedir. Özellikle kadınlar kendilerini başkalarının önünde ya da basmakalıp erkek egemen rollerinde değerlendirirken daha fazla hafife almaktadır.

Temelde birçok kadının sosyalleşme sürecinde öğrenip içselleştirdiği toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, imposter sendromu semptomlarına (kendini düşük değerlendirme ve hafife alma) neden olur. Kalıpyargılar, saldırgan ve zorlayıcı kadınların toplum tarafından kabul edilebilir davranışlarla ilgili yazılı olmayan kuralları ihlal ettiğini öğretmektedir. Erkekler sürekli olarak hırslı, güçlü ve başarılı oldukları için alkışlanırken aynı özellikleri sergileyen kadınlar genellikle sosyal bir ceza öderler; kadının başarılı olmasının bir bedeli vardır. Örneğin bir erkek başarılı olduğunda, hem erkekler hem de kadınlar tarafından sevilirken; bir kadın başarılı olduğunda, her iki cinsiyetten insanlar onu daha az sever (Sandberg, 2013; Vachon, 2014, s. 290). Erkekler için profesyonel başarı, yolun her adımında olumlu pekiştirmelerle gelirken; kadınlar başarıları için tanınırsalar bile, çoğu zaman elverişsiz sayılırlar (Sandberg, 2013). Çoğu liderlik pozisyonu erkeklerin elinde olduğu için kadınlar o pozisyonlara ulaşmayı beklemez ve pozisyon için çabalamaz. Aynı şey ücretler için de geçerlidir. Erkekler genellikle kadınlardan daha fazla kazanır, bu yüzden insanlar kadınların daha az kazanmasını bekler ki gerçekte de daha az kazanırlar (Vachon, 2014, s. 290). Sonuç olarak bu kalıpyargıların çoğu kadınlara başkalarına bağımlı olmayı ve geri planda kalmayı öğretmekte ve başkalarının kendilerinden daha çok katkıda bulunacağına ve daha değerli olduğuna inanmalarına neden olmaktadır (Sandberg, 2013).

Yapılan birçok çalışma imposter sendromunun düşük özgüven ve benlik saygısı ile ilgili olduğunu ortaya koymuştur (Ambri vd, 2019, s. 10). Örneğin erkekler başarısını kendi doğuştan gelen niteliklerine ve becerilerine bağlarken; kadınlar başarısını daha çok şans ya da başkalarından yardım alma gibi dış etkenlere

bağlama eğilimindedir. Erkekler ve kadınlar başarısızlığı açıklama konusunda da farklılık gösterir. Bir erkek başarısız olduğunda, yeterince çalışmadığı ya da konunun ilgisini çekmediği gibi faktörlere işaret ederken; bir kadın başarısız olduğunda, bunun doğal bir yetenek eksikliğinden kaynaklandığına inanma eğilimindedir. Ayrıca erkekler ve kadınlar olumsuz geri bildirim durumlarında da farklı tepkiler verir ve kadının kendine güveni, kendine saygısı erkeklere nazaran çok daha fazla azalır. Başarısızlığın kadınlar tarafından içselleştirilmesi ve kadınlarda doğurduğu güvensizlik gelecekteki performansa zarar vereceği için uzun vadeli ciddi sonuçlar doğurabilir (Sandberg, 2013).

2.10. Cam Labirent

Profesyonel meslek yaşamında kadınların sorunlarına yönelik bir diğer metafor cam labirenttir. Labirent; bir hedefe doğru karmaşık bir yolculuk fikrini aktarır. Bir labirentten geçiş basit veya doğrudan değildir; kalıcılık, farkındalık ve ileriye dönük analiz gerektirir. Cam labirent kavramını çalışma yaşamında kavramsallaştıran Eagly ve Carli'ye göre (2007) üst düzey liderlik isteyen kadınlar için labirentteki yollar hem beklenmedik hem de beklenen bükülme ve dönüşlerle doludur. Kadın liderlerin labirentlerle karşılaşmasının erkeklere fayda sağlayan ve kadınları cezalandırılan kalıpyargılarla başladığı söylenebilir. Hala kadınların liderlik özellikleri ve iş-aile sorumluluklarının dengelenmesinin zorluğu ile ilgili önyargılar kadınların önünde engeldir. Birçok kadın için labirentteki en keskin dönüşler, aile sorumluluklarının baskısı altında olanlardır. Ancak engellerle dolu tüm labirentler merkeze uygun bir rotaya sahip oldukları için hedeflere ulaşmak mümkündür (Eagly ve Carli, 2007).

2.11. Cam Duvar

Kadınların üst düzey yönetim pozisyonuna gelmesi ve kariyer ilerlemesi yönündeki bir diğer görünmez engel de cam duvardır. Cam duvarlar örgütlerde kadınların yükselebilmesi için deneyimlemesi gereken yönetim pozisyonuna yükselme sağlayan ve işin öğrenildiği bölüme geçişe olanak veren yatay mobilizasyonu engeller ve kadını stratejik olarak önemli olmayan ve geleneksel olarak kadın işi olarak görülen işlere ve pozisyonlara mahkum eder (Weidenfeller, 2012; Sabharwal, 2013, s. 399; Yıldız, 2017, s. 130) .

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihsel süreçte kadınlar birçok toplumda erkeklerin gölgesinde kalmıştır. Günümüzde kadın-erkek eşitsizliği belli başlı politika ve uygulamalarla azaltılmaya çalışılsa da, toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının hala erkekler lehine olduğu görülmektedir. Bu durum/erkek egemen ideoloji toplumsal yaşamda fırsat eşitsizliği yaratmakta; özellikle çalışma yaşamında kadınlar aleyhine durumlara neden olmaktadır. Çalışma yaşamı açısından bakıldığında bu kalıpyargılar sonucu oluşan cinsiyete dayalı ayrımcılık açıkça görülmektedir. Bu ayrımcılık kadınlar için hem daha düşük ücret ve güvencesiz çalışma hem de sınırlı kariyer ilerleme fırsatı anlamına gelmektedir.

Kadınların yaşadığı ayrımcılık cam tavan, cam asansör, cam uçurum, yapışkan zemin, sızdıran boru, kraliçe arı gibi metaforlarla anlatılmaya çalışılmaktadır. Bütün bu kavramlarda temel nokta toplumsal cinsiyet

kalıpyargıları sonucu oluşan ayrımcı tutum ve davranışlardır. Bu ayrımcı tutum ve davranışlar kadınları çalışma yaşamında dezavantajlı duruma sokmakta, kadınların hak ettikleri pozisyona gelmelerini ve erkeklerle eşit konumda olmalarını engellemektedir. Çalışma yaşamındaki kadın cam tavanı aşım yönetim kademesine yükselse dahi; genellikle güvencesiz ve riskli durumlarda kadına verilen yönetim görevinde başarısız olma olasılığı ile karşı karşıya kalır. Ya da yönetim kademesine yükselmiş bir kadın pozisyonunu korumak için cinsiyetçi kalıpyargıları sürdüren davranışlar sergileyebilir ve hemcinslerine karşı olumsuz tutum takınabilir. Kadın iş – aile –yaşam dengesini sağlamaya çalışırken çalışma yaşamında çekilebilir ya da hemcinsinin egemen olduğu mesleklerde bile yükselme şansı bulamayabilir. Bu durumlar kadınlarda düşük benlik saygısına, kendini düşük değerlemeye, psikosomatik sorunlara, tükenmişlik sendromuna vb yol açarak hem iş hem yaşam tatminini olumsuz yönde etkileyebilir.

Kalıpyargılar sonucu oluşan ayrımcı ve eşitsiz tutum, çalışma yaşamının tüm aşamalarında şeffaflık ve cinsiyet duyarlılığının benimsenmesi, kurumsallaştırılmış ilkeler oluşturulması ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalığının sağlanması ile engellenebilir. Her ne kadar bazı mesleklerde ayrımcı uygulamaları gizleyebilmek adına sembolik olarak kadınlara yer verilse de; gerçek bir eşitliğe ulaşmak için, işgücü piyasasının ötesine geçen ve toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını kıran daha kapsamlı değişiklikler gerekmektedir.

Kaynakça

- Ambri, S., Tahir, L.M. ve Alias, R. A. (2019, December). An overview of glass ceiling, tiara, imposter, and queen bee barrier syndromes on women in the upper echelons. *Asian Social Science*, (15)1, 8-13. doi: [10.5539/ass.v15n1p8](https://doi.org/10.5539/ass.v15n1p8)
- Beauvoir, S. D. (2019). *İkinci cinsiyet olgular ve efsaneler*. (G.Savran, .çev). İstanbul: KoçKam.
- Bennett, C. (2011). Beyond the leaky pipeline: consolidating understanding and incorporating new research about women's science careers in the UK. *Brussels Economic Review –Cahiers Economiques De Bruxelles*, (54)2-3, 149 – 176.
- Bora, A. (2018). *Kadınların sınıfta ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Casini, A. (2016). Glass ceiling and glass elevator. *The Wiley Blackwell encyclopedia of gender and sexuality studies* (1-2), Chiccester: Wiley-Blackwell.
- Cotter, D., Hermsen, J., Ovadia, S. ve Vanneman, R. (2001). The glass ceiling effect. *Social Forces*, 80(2), 655-681. doi: [10.1353/sof.2001.0091](https://doi.org/10.1353/sof.2001.0091)
- Derks, B. (2017). Queen bee syndrome. S. G. Rogelberg (Ed.). *The SAGE encyclopedia of industrial and organizational psychology*. Thousand Oaks. California: SAGE Publications, 2nd edition.
- Derks, B., Ellemers, N., Laar, C. ve Groot, K. (2011). Do sexist organizational cultures create the queen bee?. *British Journal of Social Psychology*, 50, 519–535. doi: [10.1348/014466610X525280](https://doi.org/10.1348/014466610X525280)
- Derks, B., Laar, C. ve Ellemers, N. (2016). The queen bee phenomenon: why women leaders distance themselves from junior women. *The Leadership Quarterly*, 27, 456–469. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2015.12.007>
- Dill, J. Price-Glynn, K., Rakovski, C. (2016). Does the “glass escalator” compensate for the devaluation of care work occupations? the careers of men in low – and middle - skill health care jobs. *Gender&Society*, 30(2), 334-360. doi: <https://doi.org/10.1177%2F0891243215624656>
- Dökmen, Z. (2010). *Toplumsal cinsiyet: sosyal psikolojik açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Dreher, G. F. (2003). Breaking the glass ceiling: the effects of sex ratios and work–life programs on female leadership at the top. *Human Relations*, 56(5), 541–562. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/0018726703056005002>

- Durmaz, Ş. (2016). İşgücü piyasasında kadınlar ve karşılaştıkları engeller. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 2(3), 37-60. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aeusbed/issue/26794/282028>
- Er, O., Adıgüzel, O. (2015). Cam tavan gölgesindeki kraliçe arılar: kadınların kariyer ilerlemelerinde karşılaştıkları engeller ve etkili liderlik. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 163-175. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rteusbe/issue/26018/274028>
- European Commission. (1998). *A Hundred Words For Equality - A Glossary Of Terms On Equality Between Women And Men*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- EIGE, European Institute For Gender Equality. Gender Equality Glossary and Thesaurus. Erişim: 5 Nisan 2020. <https://eige.europa.eu/search?t=sticky+floor&op=Search>
- Haslam, S. A., Ryan, M. K. (2008). The road to the glass cliff: differences in the perceived suitability of men and women for leadership positions in succeeding and failing organizations. *The Leadership Quarterly*, 19(5), 530-546. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.07.011>
- Kiausiene, I., Streimikiene, D. (2011). On gender stereotyping and employment asymmetries. *Economics & Sociology*, 4(2), 84-97. doi: <http://dx.doi.org/10.14254/2071-789X.2011/4-2/8>
- Korkmaz, A., Başer, M. (2019). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Ataerkillik ve İktidar İlişkileri. *STED*, 28 (1), 71 – 75. doi: [10.17942/sted.507660](https://doi.org/10.17942/sted.507660)
- Kumkale, İ. (2019). Tokenizm ve token kadınlar. İ. Kumkale. (Ed.), *Kadının İş Yaşamı ve Etik*, 1- 5. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Macarie, F., Moldovan, O. (2012). Gender discrimination in management: theoretical and empirical perspectives. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 35(E), 153-172. URL: <https://ssrn.com/abstract=2098052>
- Mavin, S. (2008). Queen bees, wannabees and afraid to bees: no more ‘best enemies’ for women in management?. *British Journal of Management*, 19, 75–84. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00573.x>
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development. Gender differences in employment outcomes. Erişim: 5 Nisan 2020. https://www.oecd.org/els/soc/LMF_1_6_Gender_differences_in_employment_outcomes.pdf
- Özçatal, E. Ö. (2011). Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 21 – 39. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/382051>
- Pascall, A. N. (2012). *Engendering Technology Empowering Women*. Tilburg: TiCC, Ph.D. Series 23.
- Price-Glynn, K., Rakovski, C. (2012). Who rides the glass escalator? gender, race and nationality in the national nursing assistant study. *Work, Employment And Society*, 26(5), 699-715. doi: <https://doi.org/10.1177/0950017012451634>
- Rajenderan, M., Zawawi, D. (2019). Leaky pipeline syndrome in information and communication technology (ict) industry of Malaysia: a conceptual study on female career barriers and retention management. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(2), 1158–1174. doi: <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBS/v9-i2/5672>
- Ryan, M. K., Haslam, S. A. ve Postmes, T. (2007). Reactions to the glass cliff: gender differences in the explanations for the precariousness of women's leadership positions. *Journal Of Organizational Change Management*, 20(2), 182 –197. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/09534810710724748>
- Ryan, M. K., Haslam, S. A., Hersby, M. D. ve Bongiorno, R. (2011). Think crisis – think female: the glass cliff and contextual variation in the think manager – think male stereotype. *Journal of Applied Psychology*, 96(3), 470 – 484. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0022133>
- Sabharwal, M. (2013). From glass ceiling to glass cliff: women in senior executive service. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 25(2), 399–426. doi: <http://dx.doi.org/10.1093/jopart/mut030>
- Sandberg, S. (2013). *Lean in: women, work, and the will to lead*. Canada: LeanIn Foundation
- Schein, V. E., Mueller, R., Lituchy, T. ve Liu, J. (1996). Think manager - think male: a global phenomenon?. *Journal of Organizational Behavior*, 17(1), 33-41. doi: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199601\)17:1%3C33::AID-JOB778%3E3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199601)17:1%3C33::AID-JOB778%3E3.0.CO;2-F)

- Smith, R. A. (2012). Money, benefits, and power: a test of the glass ceiling and glass escalator hypotheses. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 639(1), 149-172. doi: <https://doi.org/10.1177%2F0002716211422038>
- Sobczak, A. (2018). The queen bee syndrome. the paradox of women discrimination on the labour market. *Journal of Gender and Power*, 9(1), 51-61. doi: <https://doi.org/10.14746/jgp.2018.9.005>
- Tannen, D. (2008). The double bind. S. Morrison (Ed.), *Thirty ways of looking at Hillary: reflections by women writers*, New York: HarperCollins
- Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 163-175. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-hassasiyetler/issue/27268/287075>
- Vachon, J. C. (2014). Tiaras, Queen Bees, Imposters and the Board Room: Lean In & Women in Corporate Governance. *Journal of Business & Technology Law*, 9(2), 279-292.
- Weidenfeller, N. K. "Breaking Through The Glass Wall: The Experience Of Being A Woman Enterprise Leader". *Human Resource Development International* 15/3 (2012), 365-374. URL: <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/jbtl/vol9/iss2/6>
- Williams, C. L. (1992). The glass escalator: hidden advantages for men in the "female" professions. *Social Problems*, 39(3), 253-267. doi: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1525/sp.1992.39.3.03x0034h>
- Williams, C. L. (2013). The glass escalator, revisited: gender inequality in neoliberal times, sws feminist lecturer. *Gender & Society*, 27(5), 609-629. doi: <https://doi.org/10.1177%2F0891243213490232>
- Wingfield, A. H. (2009). Racializing the glass escalator: reconsidering men's experiences with women's work. *Gender & Society*, 23(1), 5-26. doi: <https://doi.org/10.1177%2F0891243208323054>
- Wirth, L. (2001). *Women in management: closer to breaking through the glass ceiling?*, Geneva: ILO Publications
- Yıldız, S., Alhas, F., Sakal, Ö. ve Yıldız, H. (2016). Cam uçurum: kadın yöneticiler cam tavanı ne zaman aşar?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(4), 1119 – 1146. doi: https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002425
- Yıldız, S. (2017, Haziran). Toplumsal cinsiyetin şirketlere yansımada ortaya çıkan ayrımcılık kavramlarının ardılları üzerine bir model önerisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 121-138. doi: <https://doi.org/10.17494/ogusbd.330753>
- Zel, U. (2002). İş arenasında kadın yöneticilerin algılanması ve kraliçe arı sendromu. *Amme İdaresi Dergisi*, 35(2), 39-48. Doi:
- Zimmer, L. (1988). Tokenism and women in the workplace: the limits of gender-neutral theory. *Social Problems*, 35(1), 64-77. doi: <https://doi.org/10.2307/800667>

Sıfır Atık Yaklaşımının Ortaya Çıkışında Toplam Kalite Yönetiminin Rolü

Muhammed Yunus BİLGİLİ¹

Çağrı ÇOLAK²

Geliş Tarihi (Received): 24.02.2021– Kabul Tarihi (Accepted): 27.09.2021

Öz

Sanayileşme, kentleşme, nüfus ve tüketim artışı gibi faktörlerin etkisiyle dünyadaki atık miktarında dikkat çekici bir artış yaşanmıştır. Çevre sağlığı ve sürdürülebilirlik açısından tehlike oluşturan bu artış, –insan sağlığı riske edilmeden– atıkların bertaraf edilmesine yönelik atık yönetim stratejilerinin inşa edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu stratejilerden biri olan sıfır atık yaklaşımı (SAY); atık miktarının azaltılması amacıyla atığın kaynağında engellenmesi, yeniden kullanılması, geri dönüştürülmesi ve kazanılması süreçlerini temel uygulamalar olarak ön plana çıkarmaktadır. Bu çalışmada, SAY’ın ortaya çıkışında toplam kalite yönetimi (TKY) modelinin de önemli etkilerinin bulunduğu öne sürülmektedir. Buradan hareketle çalışmanın amacı, TKY ile SAY arasındaki bağlantıların ortaya konulması, diğer bir deyişle, bir atık yönetimi stratejisi olarak ortaya çıkan SAY’ın teorik temellerindeki TKY etkisinin açıklanmasıdır. İki yaklaşım arasındaki karşılıklı bağlantılar, TKY’nin “sıfır hata” ve “yalın yönetim” ilkeleri üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sıfır Atık, Toplam Kalite Yönetimi, Sıfır Hata, Yalın Yönetim.

The Role of the Total Quality Management in the Emergence of the Zero Waste Approach

Abstract

There has been a remarkable increase in the amount of waste in the world due to factors such as industrialization, urbanization, the growth of population and consumption. This increase, which poses a danger in terms of environmental health and sustainability, has laid the groundwork for the construction of waste management strategies for the disposal of wastes without risking human health. Zero waste approach (ZWA), which is one of these strategies; in order to reduce the amount of waste, it highlights the processes of preventing, reusing, recycling and recovery at the source as basic practices. In this study, it is asserted that the total quality management (TQM) model also has important effects on the emergence of the ZWA. The aim of the study is to reveal the connections between the TQM and the ZWA, in other words, to explain the TQM effect on the theoretical foundations of the ZWA, which emerged as a waste management strategy. The interconnections between the two approaches have been examined through the “zero defects” and “lean management” principles of the TQM.

Keywords: Zero Waste, Total Quality Management, Zero Defects, Lean Management.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, mybilgili@ktu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6062-8858>

² Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, cagricolak@trabzon.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5806-9084>

Giriş

Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan endüstrileşme hareketi, kentleşme, nüfus ve tüketim artışı, doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasına ve atık miktarının giderek artmasına yol açmıştır (Lehmann, 2011, p. 156; Mauch, 2016, p. 5). Sürekli artan atıklar, önceleri yaşam alanlarından uzaklaştırılması gereken bir unsur olarak görülmüş ve bunların yaşam alanlarından uzaklaştırılmasına yönelik politikalar oluşturulmuştur. Sonraları atık yönetimi için yeni arayışlara yönelinmiş ve atıklar; yakma, gömme ve depolama gibi çeşitli yöntemlerle bertaraf edilmeye çalışılmıştır (Barles, 2014, pp. 203-215). 1970'lere gelindiğinde ise Paul Palmer'in, Silikon Vadisi'nde kullanılıp atığa dönüştürülen kimyasalların yeniden kullanılabilceğini fark etmesi üzerine sıfır atık yaklaşımı (SAY) ortaya çıkmış ve atık yönetiminde yeni bir sayfa açılmıştır (Kamde, Ghosh, & Gupta, 2019, p. 3069; Mauch, 2016, p. 6).

Aynı dönemde toplam kalite yönetiminin (TKY) sürekli iyileştirme/geliştirme, sıfır hata ve yalın yönetim gibi ilkeleri atık yönetimini kapsayacak şekilde genişletilmiş ve endüstri sektörü atıklarının yönetiminde "sıfır" kavramına atıfta bulunulmuştur (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 2; Florida, 1996, p. 83; Matias & Coelho, 2011, p. 902; Pauli, 1997, p. 110). Murray (2002), TKY ilkelerinin kentsel atıklara uygulanmasıyla, günümüzde SAY olarak nitelendirilen atık yönetim stratejisinin ortaya çıktığını ileri sürmektedir (p. 3). Kaynakta azaltma ve önleme, yeniden kullanım, geri dönüşüm ve kazanım gibi uygulamalarla atıkların birer girdiye dönüştürüldüğü sistematik bir atık yönetim stratejisi olarak SAY'ın, TKY ile pek çok bağlantısı bulunduğu iddia edilebilir (Bilgili, 2020, s. 94; Curran & Williams, 2012, pp. 3-7; Mesjasz-Lech, 2019, p. 326; Zaman, 2014, p. 683). Buradan hareketle çalışmanın amacı, TKY ile SAY arasındaki bağlantıların ortaya konulması ve SAY'ın bir atık yönetimi stratejisi olarak ortaya çıkışında TKY'nin rolünün açıklanmasıdır. Bu amaç çerçevesinde çalışmada TKY ve SAY arasındaki etkileşim ve karşılıklı bağlantılar; TKY'nin özellikle "sıfır hata" ve "yalın yönetim" ilkeleri üzerinden incelenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, TKY'nin kavramsal çerçevesi, tarihsel gelişim süreci ve ilkeleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İkinci bölümde, atıkların genel durumu ve atık yönetimiyle ilgili temel bilgiler özetlendikten sonra SAY'ın günümüzdeki anlamı ve tarihsel gelişim süreci açıklanmıştır. Son bölümde ise söz konusu iki anlayış arasındaki karşılıklı ilişki, "sıfır hata" ve "yalın yönetim" ilkeleri bağlamında yorumlanmış ve TKY anlayışını benimseyen üreticilerin çevreye duyarlı atık yönetimine ilişkin girişimlerinden örnekler sunularak SAY'ın gelişimindeki TKY etkisine yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Toplam Kalite Yönetimi (TKY)

1.1. Kavramsal Çerçeve

TKY, geleneksel yönetim anlayışına özellikle kalite ve katılım boyutları açısından meydan okuyan fikirlerin ortaya çıkıp gelişmesiyle güçlenen bir yönetim felsefesidir. Her ne kadar 1980'lerdeki Yeni Sağ politik hareketi ve onun sosyal, ekonomik ve yönetsel anlamda yol açtığı dönüşümler aracılığıyla dünya çapında bir itibara ulaşmışsa da, bu yaklaşımın doğuşu 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.

Teorik boyutu geleneksel yönetim eleştirilerine, uygulamalı boyutu ise Japonya'nın savaş sonrası yeniden inşasına yönelik deneyimlere dayanan TKY, literatürde Fransızca “*gestion de qualité totale*”, İngilizce “*total quality management*” terimleriyle adlandırılmaktadır.

Literatürde TKY'ye yönelik birçok tanım mevcuttur. Ancak bunların arasında en popüler olanı ve bu bağlamda diğerlerine de referans teşkil eden, Amerikan Federal Yönetim ve Bütçe Ofisi (*American Federal Office of Management and Budget*) tarafından 1988 yılında yayımlanan genelgedeki tanımdır:

Bir kuruluşun süreçlerini, ürünlerini ve hizmetlerini sürekli iyileştirmek için tüm yöneticilerini ve çalışanlarını sayısal yöntemleri kullanmaya dâhil etmesine ve müşteri ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak için bütünlükçü bir örgüt yapısı inşa etmesine dayanan yönetim yaklaşımı (U.S Executive Office of the President, 1988).

Üç sözcüğün bir araya getirilmesiyle oluşan TKY teriminde “toplam” (*total*) sözcüğü, örgütteki tüm personel ve departmanların eksiksiz bir şekilde sürece dâhil olduklarını ve örgüt faaliyetlerinin kalitesini iyileştirmeye odaklandıklarını ifade etmektedir (Madu, 1998, p. 166).

“Kalite” (*quality*) sözcüğü ise müşteri beklenti ve ihtiyaçlarının en uygun koşullarda herhangi bir kusur barındırmadan giderilmesi anlamına gelmektedir (Oakland, 2014, p. 4; Saran & Göçerler, 1998, s. 226). Bu açıdan terimdeki “kalite” sözcüğü, beklentileri karşılayan veya aşan ve üstün değer üretmeye yardımcı olan ürünler, hizmetler, insanlar, süreçler ve ortamlarla ilişkili dinamik bir durumu adlandırmak için kullanılmaktadır (Goetsch & Davis, 2014, p. 2).

Son olarak “yönetim” (*management*) sözcüğü ise kalite için gerekli koşulları simgelemektedir (Dursun, 2004, s. 48). Bu koşullardan toplam kaliteye ulaşmanın tesadüfen gerçekleşmediği, bilinçli ve sürekli çabalar gerektirdiği kastedilmektedir (Julnes, 2018, p. 5693).

1.2. Tarihsel Gelişim

TKY'nin tarihsel gelişimini dönemlere ayırarak açıklayan birçok çalışma mevcuttur. Örneğin; Dahlgard, Kristensen, ve Kanji (2002), söz konusu gelişimi dört aşamaya ayırarak incelemektedirler (pp. 7-10).

Bunlardan ilki “kalite muayenesi” (*quality inspection*) aşamasıdır. 1910-1924 yılları arasını kapsayan bu aşamanın temeli, 1910'larda Ford Motor Şirketi tarafından üretilen “T” model otomobilin üretim sürecine dayanmaktadır. Şirket, istihdam ettiği müfettişlerle birlikte ürünleri test etmeye başlamıştır. Böylece kalitesiz ürünün kabul edilebilir derecede kaliteli üründen ayrılması sağlanmıştır. Bunun sonucunda kalitesi düşük ürünlerin hurdaya verilmesi ya da yeniden işlenmesini söz konusu olmuş ve sürekli iyileştirme mottosunun temelleri atılmıştır.

İkincisi, “kalite kontrol” (*quality control*) aşamasıdır. 1924-1950 yıllarını içeren bu dönemde, endüstriyel gelişme ile birlikte kalite muayenesi daha profesyonel bir nitelik kazanmıştır. Yani kontrol işlevi, müfettişlerin ötesinde yazılı şartname, ölçüm ve standardizasyon yoluyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Walter A. Shewhart tarafından formüle edilen istatistiksel kontrol çizelgelerinin geliştirilmesi ve örnekleme yöntemlerinin kabul edilmesi, önceki muayene dönemine nazaran kalite denetiminde artışa aracılık etmiştir.

Üçüncüsü, “kalite güvencesi” (*quality assurance*) aşamasıdır. 1950-1980 yıllarını kapsayan bu aşama, bir ürün veya hizmetin müşterilerin ihtiyaçlarını karşılayacağına dair yeterli güven sağlamak için önceki tüm aşamaları içermekle birlikte, buna ek olarak kapsamlı kalite kılavuzu kullanımı, süreç kontrolünün geliştirilmesi ve kalite sistemlerinin denetimi gibi faaliyetlerin de sisteme entegre edildiği bir dönemi ihtiva etmektedir. Ayrıca bu aşamada, tespit faaliyetlerinden kötü kalitenin önlenmesine doğru bir değişim de vurgulanmıştır.

Son aşama ise 1980'lerle birlikte iş faaliyetlerinin her alanına hatta kamu sektörüne bile uygulanabileceği öngörülen TKY'dir ve önceki tüm aşamaların birikimiyle, iş faaliyetlerinin her alanında kalite yönetimi ilkeleri ve kavramlarının anlaşılmasını ve uygulanmasını içermektedir.

Bu dönemlendirme, kalitenin teminine yönelik uygulamalar bağlamında yararlı görünse de, TKY'nin dünya çapında üne kavuşmasında etkili olan Japon deneyimlerini içermemesi açısından eksiklikler barındırmaktadır. Nitekim Yong ve Wilkinson (2002), Batı'daki kalite hareketi hakkında çok şey söylenmiş olsa da, çağdaş kalite yönetiminin durumunu anlamak için

dikkatlerin Japon başarılarına çevrilmesi gerektiğini önemle vurgulamışlardır (pp. 110-111). Çünkü Japonya, II. Dünya Savaşı öncesindeki ürün kalitesizliğine ve savaş sonucundaki yıkıma rağmen, savaş sonrasında birçok tüketim malı açısından kendisini kalite lideri olarak yeniden inşa etmiştir.

Bunu göz önünde bulundurarak yaptığı dönemlendirmesinde Julnes (2018, pp. 5964-5968), 1900-1940 arasındaki dönemi kuruluş aşaması şeklinde tanımlamış ve bu dönemde Shewhart'ın kalite değerlendirmesine yönelik faaliyetlerine odaklanmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında kalitenin artırılmasına yönelik çabaları ise ikinci aşama olarak nitelendirmiştir. Bu aşamada, kaliteye yönelik çabaların itekleyici gücü savaş endüstrisi olmuştur. Üçüncü ve belki de önemli aşama ise savaş sonrasında Japonya'da toplam kalite kontrolü ve yeniden yapılanma aşamasıdır. Bu dönemde ABD'li bazı bilim insanları öncülüğünde Japonya'da bir kalite seferberliği ilan edilmiş ve 1980'lere gelinen süreçte bir mucizeye imza atılmıştır. Bu mucizenin Batı dünyası tarafından ithali sonucunda ise dördüncü aşama yani TKY ortaya çıkmıştır. Hatta ABD'deki birçok dev şirket (Ford, Xerox, IBM, Motorola vb.), Japonya'daki kazanımlarına dayanarak TKY ilke ve yöntemlerini uygulamaya başlamıştır (Nohutçu, 2008, s. 289).

Öte yandan TKY'nin tarihsel gelişimini dönemler yerine dönüm noktaları üzerinden özetleyen çalışmalar da mevcuttur. Goetsch ve Davis (2014, p. 5), önemli tarih ve olaylar üzerinden TKY'nin tarihsel gelişimindeki dönüm noktalarını Tablo 1'deki gibi özetlemektedirler:

Tablo 1. TKY'nin Tarihsel Gelişimindeki Önemli Dönüm Noktaları

1906	Ford marka bir otomobil, yetenekli ustalar tarafından 8.56 saatte monte edildi.
1906	Cadillac, parçaların mükemmel bir şekilde değiştirilebilirliğini sağladı.
1908	Ford, yetenekli ustalara olan ihtiyacı ortadan kaldıran mükemmel bir montaj mekanizması (<i>Assembler</i>) oluşturdu. Montaj süresi 2.3 dakikaya indi.
1913	Ford, <i>Assembler</i> 'in görev süresini 1.9 dakikaya indiren hareketli montaj hattını tanıttı.
1924	Walter A. Shewhart, süreç varyasyonunun nedenlerini genel ve özel olarak tanımladı ve "İstatistiksel Süreç Kontrolü" (<i>Statistical Process Control</i>) (SPC) çizelgesini geliştirdi.
1927	Edwards Deming, Shewhart ile tanıştı ve onun fikirlerinin yönetimle ilgisini gördü.
1931	Shewhart, "Üretilen Ürünlerin Kalitesinin Ekonomik Kontrolü" (<i>Economic Control of Quality of Manufactured Products</i>) adlı kitabını yayınladı.
1939	II. Dünya Savaşı başladı.
1941	Deming, SPC'yi ABD'deki üretim işçilerine öğretti. SPC yaygın olarak kullanılmaya başlandı.
1945	II. Dünya Savaşı sona erdi.
1946	Üretilmiş mallara yönelik bastırılan talep sınırsız görüldüğünden SPC, ABD'de güçlendi.
1950	Deming, yüzlerce Japon mühendis, yönetici, yürütücü ve akademisyeni SPC ve kalite konularında eğitmeye başladı.

1950	Eiji Toyoda ve Taiichi Ohno, Toyota Üretim Sistemini (<i>Toyota Production System</i>) geliştirmeye başladı.
1954	Joseph Juran, Japonya’da Kalite Yönetimi kursları vermeye başladı.
1960-1980	Japonya, bu dönemde Batılı üreticilerin piyasa payını aldı ve ABD, piyasadaki bazı üstünlüklerini yitirmeye başladı.
1980	NBC Airs TV belgeseli, “Japonya Yaptıysa, Biz Neden Yapmayalım?” (<i>If Japan Can, Why Can’t We?</i>) adlı Japon başarısına, kaliteye ve Deming’in çalışmalarına dikkat çeken bir belgesel yayınladı. Amerikan endüstrisi Japonya deneyimlerini ithal etmeye başladı.
1981	Ford ve General Mobile (GM), Deming’i yöneticilerle konuşmaya davet etti. Ford, GM’ye nazaran Deming’in tavsiyelerine daha çok dikkat etti.
1982	Deming, on dört ilkeye dayalı yönetim felsefesini “Kalite, Verimlilik ve Rekabetçi Konum” (<i>Quality, Productivity, and Competitive Position</i>) başlığıyla kitaplaştırıp yayınladı.
1985	TKY, Amerikan kuruluşlar tarafından benimsenmeye başladı.
1987	ABD Kongresi, Japonya’dan esinlenerek Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü (<i>Malcolm Baldrige National Quality Award</i>) uygulamasını başlattı. Motorola, TKY’nin daha güçlü bir versiyonu olarak “Altı Sigma” (<i>Six Sigma</i>)’yı tanıttı.
1988	ABD Savunma Bakanlığı TKY’yi uygulayacağını beyan etti.
1990	Toyota Üretim Sisteminin bir tanımı olarak “Yalın Üretim” (<i>lean production</i>) kavramı, “Dünyayı Değiştiren Makine” (<i>The Machine That Changed The World</i>) adlı kitapta ilk kez kullanıldı.
1993	TKY, ABD kolej ve üniversitelerinde yaygın olarak öğretilmeye başlandı.
2000	Uluslararası Kalite Standardı olan ISO 9000, TKY kavramlarını içerecek şekilde yeniden formüle edildi.
2010	TKY / Yalın Yönetim / Altı Sigma, dünya çapında genel olarak 21. yüzyılın yönetim sistemi olarak kabul edildi ve dünya çapındaki kuruluşlar tarafından uygulanmaya başladı.

TKY’nin 1950 sonrasında Japonya deneyimlerine bağlı olarak gelişiminde rol alan ABD’li bilim insanlarının en önde gelenleri; W. Edwards Deming, Joseph M. Duran, Philip B. Crosby, Armand V. Feigenbaum’dur. Deming, verimliliğin insanların katı kurallar içinde üretim miktarını artırmak kaygısıyla değil, esnek bir yapı içinde sürekli iyileştirme anlayışıyla çalışmaları hâlinde sağlanacağını açıklamış; Juran, kaliteyi kullanıma uygunluk şeklinde tanımlayarak kalite programlarının hayata geçirilmesine öncülük etmiş; Crosby, sıfır hata (*zero defects*) kavramını geliştirerek optimum kalite düzeyine ulaşılmasının ilkeleri üzerinde durmuş; Feigenbaum, kalitenin maliyetini değerlendirmeye yönelik bir sistem geliştirerek kalitenin sağlanması için örgütlerde tüm çalışanların katılımı ile müşteri odaklı bir kalite yönetimi sürecinin oluşturulması gerektiğini ileri sürmüştür (Saran & Göçerler, 1998, s. 232).

Bu isimlere ek olarak, TKY’nin gelişiminde Japon bilim insanları Genichi Taguchi, Kaoru Ishikawa ve Masaki Imai’nin de önemli katkıları bulunmaktadır. Bu bağlamda kayıp değerlere önem veren Taguchi, neden-sonuç ilişkisinin altını çizen Ishikawa ve “sürekli iyileştirme” (*kaizen*) kavramını kullanan Imai de TKY’nin gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir (Balcı, 2014, s. 328).

1980’li yıllardan sonra küreselleşme, neoliberalizm ve yeni sağ gibi etkenlerle etkisini artıran yeni kamu işletmeciliği anlayışının bir modeli olarak TKY, kamu sektöründe de uygulanmaya başlamıştır (Doğan, 2018, s. 754). Bu dönemde TKY, yalnızca özel sektörden kamu sektörüne değil, aynı zamanda üretimden hizmetlere, merkezî hükümetlerden yerel yönetimlere, sivil toplum kuruluşlarından hükümet dışı örgütlere, askerî kurumlardan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, turizm ve hatta dinsel alanlara varıncaya kadar geniş bir yelpazede uygulanma olanağı bulmuştur (Nohutçu, 2008, s. 285).

1.3. Temel İlke ve Unsurları

TKY’nin temel ilke ve unsurları, onun gelişimine katkı sunan bilim insanlarının öneri ve uygulamaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, söz konusu ilke ve unsurlara geçmeden önce, bunlara kaynaklık eden görüşlere değinmekte fayda vardır. Deming’in Amerikan endüstrisinin rekabet gücünü artırmak ve yönetimin dönüşümünü sağlamak için ortaya koyduğu on dört öneri, TKY modeli için başat bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu öneriler Tablo 2’de gösterilmektedir (Deming, 1982, pp. 16-17):

Tablo 2. W. Edwards Deming’in On Dört Önerisi

1	Ürün ve hizmetin iyileştirilmesine yönelik hedef sürekliliği oluşturun.
2	Yeni felsefeyi benimseyin.
3	Kitle denetimine bağımlılığı sonlandırın.
4	Fiyat etiketi temelinde iş ödüllendirme uygulamasına son verin.
5	Üretim ve hizmet sistemini sürekli ve sonsuza kadar iyileştirin.
6	İşle ilgili modern eğitim yöntemlerini belirleyin.
7	Modern denetim yöntemlerini (liderlik) kurun.
8	Korkudan kurtulun.
9	Personel alanları arasındaki engelleri yıkın.
10	İş gücü için sayısal hedefleri ortadan kaldırın.
11	Çalışma standartlarını ve sayısal kotaları ortadan kaldırın.
12	İşçilik gururuna izin verin ve saatlik çalışanların bu gururu duymasını engelleyen unsurları yok edin.
13	Güçlü bir eğitim ve öğretim programı oluşturun.
14	Üst yönetimde her gün yukarıdaki 13 ilkeyi zorlayacak bir yapı oluşturun.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonya’da yaşanan dönüşümün yukarıdaki öneriler sayesinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Genel olarak Juran’ın önerileri de Deming’in önerileriyle paralellik arz etmektedir. Çünkü her ikisi de TKY için istatistiksel süreç kontrolünün kullanılmasından yanadır. Bu açıdan farklılık arz eden isim ise Crosby’dır. Kaliteyi istatistiksel yöntemlerle ölçmeyi reddeden Crosby (1980)’a göre kalite, ihtiyaca uygunluktur ve standardı da sıfır hatadır (p. 232). Ayrıca sıfır hata, bir motivasyon kavramı olmanın ötesinde yönetim standartlarını kimsenin yanlış anlayamayacağı şekilde ifade etmek

için kullanılmıştır. Yani sıfır hata ilkesinin amacı, tüm çalışanlara işleri ilk seferde doğru yapmaları gerektiği düşüncesini iletme (p. 116). Crosby'nın "sıfır hata" kavramlaştırması TKY modelinde önemli bir yer tutmaktadır.

TKY bağlamında öne çıkan bir diğer önemli kavram ise "yalın yönetim"dir. TKY, üst yönetimle en alt düzeylerde görev yapanlar arasında çeşitli yönetim düzeylerinin bulunduğu geleneksel hiyerarşik modelden net bir şekilde ayrılmaktadır. Bu yüzden TKY'de en üst ve en alt arasında daha az yönetsel düzeyin bulunduğu, daha düz ve esnek bir yapı yer almaktadır. Böylece düzeylerin sayısı azaldıkça, üretimde doğrudan yer alan kişilere sağlanabilecek yetkinin sınırları genişlemekte ve bu kişiler işe daha çok güdülenerek karar verme sürecine katılabilmektedir (Ergun, 2014, s. 234). Aynı zamanda yalın yönetimin takım çalışması ve yetkilendirme ilkesinin bir sonucu olduğu da düşünülebilir (Dursun, 2004, s. 69). Sonuçta, daha yalın örgüt kurmak için hiyerarşinin azaltılması, karar alma süreçlerinde çalışanların daha etkili olması, problem çözümlenmede takım ve grupların kullanımı gibi yöntemlerin her biri, TKY'nin temel teknikleri arasında yer almaktadır (Coşkun, 2003, s. 59).

Sonuç olarak, kökeni 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan, sansasyonel sonuçları İkinci Dünya Savaşı sonrası Japonya'da ortaya çıkan ve 1980 sonrasında tüm dünyaya yayılan TKY modelinin temel ilke ve yöntemleri aşağıdaki maddeler kapsamında özetlenebilir (Coşkun, 2003, ss. 60-64; Dursun, 2004, s. 49; Ergun, 2014, s. 234; Milakovich, 1990, p. 22; Morgan & Murgatyord, 1994, p. 5):

- *Müşteri odaklılık*: Müşteri memnuniyeti birincil hedef ve nihai kalite ölçüsüdür.
- *Stratejik kalite planlaması*: Modeldeki sıfır hata prensibine dayanmaktadır.
- *Takım çalışması ve yetkilendirme*: Katılımcı ve bütünlükçü bir süreç için yalın yönetime vurgu yapılmaktadır.
- *Süreç yönetimi*: Sürekli iyileştirme ve geliştirme temel motivasyondur ve bunun için tüm çalışanların bu süreçlere katılımı şarttır.
- *Gerçeklerle yönetim*: Fikir veya izlenime değil, gerçeklere dayalı karar verme modellerine dayanmaktadır.
- *Eğitim-öğretim ve ödüllendirme*: Müşteri beklentilerini karşılamak için liderlik becerileri açısından eğitim ve kendini geliştirme fırsatları sunulmalıdır.
- *İnsan kaynakları yönetimi*: Çalışan bağlılığı, güveni ve ekip katılımı tanınmalı, desteklenmeli ve kabul edilmelidir.

TKY'nin sürekli iyileştirme/geliştirme yoluyla ürün ve üretim süreçlerinin kalitesini artırmak için benimsediği ilkeler sadece firmaların veya kamusal örgütlerin hizmetlerindeki kaliteyi artırmak için kullanılmamış, aynı zamanda söz konusu yönetim anlayışının atık yönetimine uygulanması, sıfır atık yaklaşımı olarak bilinen atık yönetim stratejisinin ortaya çıkışında da önemli bir rol üstlenmiştir.

2. Sıfır Atık Yaklaşımı

2.1. Atık Yönetimi ve Sıfır Atık Yaklaşımı (SAY)

Sanayi Devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, hammadde, enerji ve doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasına yol açarak endüstriyel üretimi ve kentleşmeyi artırmıştır (Lehmann, 2011, p. 156). Bununla bağlantı olarak ortaya çıkan tüketim kültürü, ucuz ve tek kullanımlık ürünleri tercih eden ve faydalandıktan sonra bunları atan bir toplum yaratmıştır (Mauch, 2016, p. 5). Bu bağlamda atık; üretim ve tüketim süreçlerinden kaynaklanan, insanların ihtiyaç duymadığı ya da duymayacağını düşündüğü ve kullanılmayacağı için elden çıkarılmak istenen malzemeleri ifade etmektedir (Abouelsoud, 2020, p. 117; Drackner, 2005, p. 176; Laurenti, Moberg, & Stenmarck, 2017, p. 65; Mishra vd., 2020, p. 299).

Sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı ve tüketim kültürü gibi faktörler; sahibi tarafından elden çıkarılmak istenen atık miktarında sürekli bir artışa neden olmaktadır. Örnek vermek gerekirse; Hoornweg, Bhada-Tata, ve Kennedy (2013)'nin sundukları verilere göre 1900 yılında kentlerde yaşayan insan sayısı 220 milyon ve ortaya çıkan günlük çöp miktarı 330 bin tondan daha azdır. 2000 yılında ise kent nüfusu 2,9 milyar, üretilen katı atık miktarı günlük 3 milyon tonun üzerindedir. Buradan hareketle, 2025 yılına gelindiğinde, atıkların 5 bin kilometre uzunluğundaki çöp kamyonlarını dolduracağı tahmin edilmektedir (p. 616).

Sürekli artan atık miktarının, çevre ve insan sağlığı üzerinde yarattığı/yaratacağı olumsuz etkilerin en aza indirilebilmesi, atıkların doğru bir şekilde yönetilmesine bağlıdır. Diğer bir deyişle, atık üretimi ve yönetimi çevresel, sosyal ve ekonomik etkilerinden dolayı stratejik bir alandır (Bartolacci, Del Gobbo, Paolini, & Soverchia, 2017, p. 1789). Bu çerçevede atık yönetimi, halk ve çevre sağlığının korunabilmesi adına, malzeme ve enerji geri kazanımı yollarıyla kaynakların gelecek için korunmasına ilişkin süreçler bütünü şeklinde tanımlanabilir (Kirkman & Voulvoulis, 2017, p. 640). Günümüzde atık yönetimi; atığın ortaya çıkışından itibaren tespit edilmesi, azaltılması, taşınması, aktarılması, depolanması, yeniden kullanım ve geri dönüşümünün sağlanması ile nihai bertarafına kadar ekonomi, mühendislik, halk sağlığı

ve estetik boyutlarıyla değerlendirilmesine dayanan yönetsel, mali-finansal, yasal, mühendislik ve planlama boyutları bulunan bir dizi işlemi kapsamaktadır (Anand, 2010, pp. 1-2).

Modern anlamına kavuşana dek birtakım değişim ve dönüşüm süreçleri geçiren atık yönetimi (Barles, 2014), ilk olarak 1770-1860 arası dönemde hijyen ve sanitasyon sağlanabilmesi için atıkların yerleşim alanlarından uzaklaştırılmasına yönelik faaliyetler olarak tasarlanmıştır (pp. 203-204). 1870'lerden itibaren yeni kaynakların ve hammaddelerin keşfedilmesi; üretim maliyetlerinin azalmasına ve böylelikle atıkların yeniden kullanılmasına yönelik tekniklerin terk edilmesine zemin hazırlamıştır (p. 209). Aynı dönemde atıkların yakılarak bertaraf edilmesini sağlayabilmek amacıyla İngiltere'de (1874) atık yakma tesisleri kullanılmıştır (p. 213). 20. yüzyılın başlarında ise daha az maliyetli olan depolama (atıkların seçilen bölgelerde gömülmesi esasına dayanan yöntem) yoluna gidilmeye başlanmıştır (p. 215). 1960'lı yıllara gelindiğinde çevre krizi atıklarla ilişkilendirilmiş ve atık yönetimi stratejilerinde değişikliklere gidilmiştir. Bu strateji değişikliğinde atıkları bir kaynak olarak gören yaklaşımın kabul edilmesi önemli rol oynamıştır (Wilts, Von Gries, & Bahn-Walkowiak, 2016).

Döngüsel ekonomi modeli olarak tanımlanan bu yaklaşım, atık hâline gelen ürünlerin yeniden kullanılması, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise geri dönüştürülmesi/kazanılması anlayışına dayanmaktadır. Bu yönüyle SAY ile büyük oranda örtüşmektedir. Bu model, ekonomik büyümeyle birlikte artan atık hacimlerini azaltmanın yeni bir yolu olarak dünyanın dört bir yanındaki ülkelerden büyük ilgi görmüştür (Kerdlap, & Low, & Ramakrishna, 2019; Veleva, Bodkin, & Todorova, 2017, p. 517; Wilts, Von Gries, & Bahn-Walkowiak, 2016).

Özetle, başlangıçta halk sağlığını temin edebilmek amacıyla atıkların yaşam alanlarından uzaklaştırılması mantığına dayanan atık yönetimi, günümüzde yalnızca halk sağlığı açısından değil, ekonomi ve çevre gibi birçok değişken açısından ele alınır hâle gelmiştir.

SAY, atığa ilişkin geleneksel kavramsallaştırmayı, atıkların birer kaynak gibi korunması ve ekonomik sisteme geri kazandırılması ekseninde yeniden kurmaktadır (Hannon vd., 2019, p. 379). Diğer bir deyişle SAY, geri dönüşümü ve kazanımı teşvik ederek, atık hâline gelen ürünlerin ekonomiye yeniden kazandırılması nosyonuna dayanan bir atık yönetim sistemidir (Mesjasz-Lech, 2019, p. 326). Bu yönüyle genellikle atıkların geri dönüştürülmesi ve kazanılması olarak anlandırılmaya çalışılsa da, bu iki uygulamadan daha fazlasıdır.

Nitekim Uluslararası Sıfır Atık Birliği (*Zero Waste International Alliance-ZWIA*), SAY'ı Şu Şekilde tanımlamaktadır:

Ürün, ambalaj ve malzemelerde yakma ve gömme gibi çevre ve insan sağlığını tehdit eden yöntemlere başvurulmayan; sorumlu üretim, tüketim, yeniden kullanım ve geri kazanım gibi ilkelerle tüm kaynakların korunduğu bir atık yönetim sistemi (retrieved from <http://zwia.org/zero-waste-definition/>, on 28.09.2020).

Bu bağlamda sıfır atık, ürün tasarım sürecinden itibaren ürünlerin yeniden kullanılabilir, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise kolayca geri dönüştürülebilir veya kazanılabilir özellikte tasarlanmasıyla başlayan bir atık yönetim sistemidir (Zaman, 2014, p. 683). Özetle, SAY'ın iki temel hedefinden bahsedilebilir (Bilgili, 2020, s. 94):

- Atığın kaynağında azaltılması, önlenmesi ve yeniden kullanılması için çeşitli uygulamaların geliştirilmesi;
- Ortaya çıkan atıkların yakma veya gömme yoluyla bertaraf edilmesinin yerine, geri dönüşümü ve kazanımının sağlanması yoluyla atık üretmeyen bir ekonomik sistem oluşturulması.

SAY, atık sorununu kaynağında çözme amacına hizmet eden bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Gerek ortaya çıkışı gerekse günümüze gelişinde birtakım önemli gelişmeler rol oynamıştır. Bunlar, SAY'ın tarihsel gelişiminde önemli bir yer tutmakta ve bu açıdan incelenmeye değer görülmektedir.

2.2. Tarihsel Gelişim

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan çevresel kaygılar; atıkların yakılarak, alıcı ortamlara bırakılarak veya gömülerek bertaraf edilmesi mantığına dayanan atık yönetim sistemlerinin sorgulanmasına yol açmış ve günümüzde “sıfır atık” olarak nitelendirilen bir stratejinin ortaya çıkmasına aracılık etmiştir. Murray (1999), atık yönetim sistemlerinde yaşanan değişimi üç nedenden hareketle açıklamaktadır. Bunlar (p. 4);

- Çevre sorunlarının ekolojik kaygıları artırması,
- Atık bertaraf sistemlerine yönelik endişelerin çoğalması,
- Teknolojik yeniliklerin atık yönetiminde ekonomik fırsatlar (geri dönüşüm ve kazanım gibi uygulamalar yoluyla yaratılacak artı değer) sunmasıdır.

Bu bağlamda, SAY'ın temelinde mevcut atık yönetimine ilişkin duyulan endişelerin yer aldığı iddia edilebilir. Atıklardan bir kaynak olarak yararlanılmasına ilişkin sistematik fikirlere Peter Lund Simmonds (1862) ve George Washington Carver (1893)'da rastlamak mümkün olsa

da (Antikainen, Lazarevic, & Seppälä, 2018, p. 116, Ferrel, 2020, p. 1), sıfır atık kavramı ilk kez 1973'te Paul Palmer tarafından kullanılmıştır (Kamde, Ghosh, & Gupta, 2019, p. 3069; Mauch, 2016, p. 6; Wachira, 2017, p. 133; Warner, Phillips, Santos, & Pimenta, 2015, pp. 14-25). Bu yönüyle sıfır atık kavramı, ürünlerin kolayca eskijen/bozulan ve atık hâline getirilen tasarımları yerine, çeşitli amaçlar için kolayca yeniden kullanılabilir şekilde tasarlanmalarını ifade etmektedir (Palmer, 2013, p. 44).

1980'li yıllara gelindiğinde ise TKY anlayışı, atık miktarının azaltılması bağlamında ele alınmış ve buradan hareketle SAY'ın gelişimine önemli bir katkı sunmuştur. TKY'nin önemli bir unsuru olan sıfır hata ilkesi, şirketlerin üretim süreçlerinin tamamını kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Murray, 2002, p. 19). Diğer bir deyişle, sıfır hata anlayışı, üretim süreçlerinin atık ve emisyon gibi çevresel etkiler başta olmak üzere, bütün ekolojik etkilerin de ortadan kaldırılması ve enerji verimliliğinin sağlanması şeklinde yorumlanmış (Matias & Coelho, 2011, p. 902) ve böylece SAY'ın teorik temellerinin atılmasında önemli bir referans olmuştur.

SAY'ın ortaya çıkışında ve günümüzdeki anlamına kavuşmasında öne çıkan gelişmeler şu şekilde sıralanabilir:

- 1986'da Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) "Büyük Çöp Yakma Tesislerine Karşı Güvenli Alternatifler Ulusal Koalisyonu"nun (*The National Coalition Against Mass Burn Incineration and for Safe Alternatives*) kurulması (Connett, 2013, p. 44);
- Avustralya'nın Canberra şehrinin 1996'da sıfır atık ideali çerçevesindeki hedef ve kuralları yasalaştırması (Nizar, Munir, Munawar, & Irwan, 2018, p. 6);
- 2002 yılında "Uluslararası Sıfır Atık Birliği"nin (*Zero Waste International Alliance*) kurulması ve sırasıyla 2004, 2009 ve 2018'de hakemli sıfır atık tanımlarının yapılması (retrieved from <http://zwia.org/zero-waste-definition/>, on 28.09.2020).

SAY'ı ortaya çıkaran ve günümüzdeki anlamına kavuşturan gelişmeler bunlarla sınırlı değildir. Tablo 3'te SAY'ın ortaya çıkışı ve gelişiminde rol oynayan mihenk taşları ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur (Antikainen, Lazarevic, & Seppälä, 2018, p. 116; Connett, 2013, pp. 301-312; Ferrel, 2020, pp. 1-2; Mauch, 2016, p. 6; Nizar, Munir, Munawar, & Irwan, 2018, pp. 4-6; Snow & Dickinson, 2003, pp. 2-8; Tennant-Wood, 2013, p. 46; Warner, Phillips, Santos, & Pimenta, 2015, pp. 14-25; Zaman, 2015, p. 13).

Tablo 3. Sıfır Atık Yaklaşımının Mihenk Taşları

1862	Peter Lund Simmonds'un "Atık Ürünler ve İşlenmemiş Maddeler veya İhmal Edilen Alanlarda Girişimcilik İpuçları" (<i>Waste Products and Undeveloped Substances: Or, Hints for Enterprise in Neglected Fields</i>) isimli eseri yayınlanmıştır.
1893	George Washington Carver, atıkların birer hammadde olarak tekrardan nasıl kullanılacağına ilişkin fikirlerini açıklamıştır.
1930-1934	Henry Ford, G. W. Carver'in görüşlerini otomobil üretim tesislerinde uygulamaya başlamış, atık yönetimiyle ilgili elde edilen başarılar yıllık yaklaşık 19 milyon dolarlık bir tasarruf ortaya çıkarmıştır.
1950-1980	TKY anlayışındaki sıfır hata yaklaşımı, atıklardan kaynaklanabilecek negatif dışsallıkların da ortadan kaldırılması biçiminde yorumlanmaya başlanmıştır.
1973	Amerikalı kimyager Paul Palmer, sıfır atık kavramını ilk kez kullanmış ve Sıfır Atık Sistemleri Anonim Şirketini kurarak kavramın herkes tarafından duyulmasını sağlamıştır.
1986	ABD'de, "Büyük Çöp Yakma Tesislerine Karşı Güvenli Alternatifler Ulusal Koalisyonu" (<i>The National Coalition Against Mass Burn Incineration and for Safe Alternatives</i>) kurulmuştur.
1988-1989	Seattle'da, <i>atığın kadar öde (pay as you throw)</i> anlayışı ile ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır.
1989	California'da, <i>entegre atık yönetimi</i> uygulamasına başlanmış ve dönüşüm hedefleri belirlenmiştir.
1990	Thomas Lindhqvist, İsveç ve diğer ülkelerin atık sistemleri üzerine yaptığı çalışmalar sonucu "genişletilmiş üretici sorumluluğu" (<i>extended producer responsibility</i>) kavramını gündeme getirmiştir.
1996	Canberra, sıfır atık hedef ve kurallarını belirleyen ilk şehir olmuştur.
1997	-Yeni Zelanda Sıfır Atık Vakfı (<i>Zero Waste New Zealand Trust</i>) kurulmuştur. -California Kaynak Geri Kazanım Birliği (<i>California Resource Recovery Association</i>) sıfır atık konferansı düzenlemiştir.
1998	Seattle ve Washington sıfır atık anlayışını atık yönetiminin bir ilkesi olarak kabul etmiştir.
2002	- Yeni Zelanda, ilk kez sıfır atık hedefi koyan ülke olmuştur. - Yeni Zelanda'da ilk sıfır atık zirvesi düzenlenmiştir. - Uluslararası Sıfır Atık Birliği (<i>Zero Waste International Alliance</i>) kurulmuştur. - Robin Murray'ın "Sıfır Atık" (<i>Zero Waste</i>) isimli kitabı yayınlanmıştır. - William McDonough ve Michael Braungart'ın "Beşikten Beşiğe: Bir Şeyler Yapma Şeklimizi Yeniden Biçimlendirmek" (<i>Cradle to Cradle: Remaking The Way We Make Things</i>) isimli kitabı basılmıştır.
2004	Uluslararası Sıfır Atık Birliği, uluslararası hakemli ilk sıfır atık tanımını yapmıştır.
2009	Uluslararası Sıfır Atık Birliği, uluslararası hakemli sıfır atık tanımını güncellemiştir.
2012	"Çöp" (<i>Trashed</i>) Filmi, Cannes Film Festivalinde gösterime girmiştir.
2018	Uluslararası Sıfır Atık Birliği, uluslararası hakemli sıfır atık tanımını tekrardan güncelleyerek günümüzde kullanılan tanıma ulaşmıştır.

Tablo 3 incelendiğinde, SAY'a ilişkin fikirlerin 19. yüzyıldan itibaren filizlenmeye başladığı ve çevre krizinin etkilerini hissettirdiği 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bilimsel, endüstriyel ve yönetsel alanlarda güç kazandığı söylenebilir. Ayrıca SAY'ın ortaya çıkışından günümüzdeki anlamına gelene kadar birden çok alanla doğrudan etkileşim içinde bulunduğu düşünüldüğünde, bu ideale ulaşabilmenin formülünün iş birliği ve katılım olduğu iddia edilebilir.

Özetle, SAY'ın doğuşu ile ilgili çeşitli referans noktaları mevcutsa da Murray (2002), TKY'deki sıfır hata anlayışının kentsel atıklara uyarlanması fikrinin SAY'ın temellerinde önemli bir yer tuttuğunu ileri sürmektedir (p. 3). Bununla birlikte Tablo 3'te sunulan bilgilere bakıldığında, kavramın ilk kullanılışının ile TKY'nin giderek yaygınlaşmaya başladığı dönemlerin birbiriyle paralel olması, her iki yaklaşımın birbiriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

3. SAY'ın Teorik Temellerindeki TKY İzleri

Endüstriyel faaliyetler; ihtiyaçların karşılanması ve insanlığın gelişmesi için hayati önem taşımaktadır. Ancak bununla birlikte çevre üzerinde birtakım olumsuz etkiler yaratmakta ve ihtiyaçların karşılanması sırasında ekosistemin taşıma gücünün aşılmaması için kaynak verimliliğini artırmayı zorunlu kılmaktadır (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 1). Bu bağlamda atık üretimi, imalat veya yönetim süreçlerinden kaynaklanan verimsizliğin bir sonucu olarak görülmektedir (Ackroyd, Coulter, Phillips, & Read, 2003, p. 272).

Üretim süreçleri sonucunda atıkların ortaya çıkması ve bertaraf edilmesi, firmalar ve paydaşları için giderek istenmeyen bir durum hâline gelmektedir (Fercoq, Lamouri, & Carbone, 2016, p. 569). Bunun sonucunda firmaların çevreyi dikkate alarak üretimini devam ettirmesine yönelik baskılar (müşteri, devlet veya tedarikçiler gibi paydaşlardan kaynaklı) giderek artmaktadır.

TKY'nin sıfır hata ve yalın yönetim ilkeleri çerçevesinde atığın her türlüsüne karşı geliştirdiği yaklaşım, firmalara çevreyi dikkate alarak üretim yapma konusunda yardımcı olabilecek fikirler sunmaktadır (Galeazzo, Furlan, & Vinelli, 2014, p. 192; Sagnak & Kazancoglu, 2016, p. 112). Buradan hareketle, TKY ve SAY arasındaki ilişkinin, sıfır hata ve yalın yönetim ilkeleri üzerinden daha net bir şekilde değerlendirilebileceği öne sürülebilir.

3.1. Sıfır Hata ve SAY

Çevreye duyarlı imalat (ÇDİ) anlayışı; ürünlerin tasarım, üretim ve kullanım süreçlerinin, minimum atık üretilen şekilde formüle edilmesini ifade etmektedir. Bu açıdan ÇDİ ile TKY'nin atıklara ilişkin nitelendirmelerinin örtüştüğü iddia edilebilir (Curkovic, Melnyk, Handfield, & Calantone, 2000, p. 444). Her ne kadar atık sorununa, birinde (TKY) “verimli üretim” diğesinde (ÇDİ) ise emisyon ve kirlilik açısından bakılsa da; her iki anlayışın da nihai hedefi, TKY'nin sıfır hata anlayışı çerçevesinde atık üretmeyen bir imalat sürecinin hayata geçirilmesidir (Curkovic, Melnyk, Handfield, & Calantone, 2000, p. 444).

Hatta bir atık yönetim stratejisi olarak SAY’da, belirlenen hedeflere ulaşmak için TKY modeline ilişkin ilkelerin kullanıldığına tanıklık edilmektedir. Nitekim bunlar arasında yer alan “sıfır hata” ilkesi, üretim süreçlerinden kaynaklı atık emisyonlarının sıfırlanması adına atıkların tamamının yeniden kullanılmasını sağlayarak hem üretimde verimliliği artırmakta hem de çevresel ve toplumsal sorumluluk bağlamında çevreye daha az negatif dışsallık yaymaktadır (Pauli, 1997, p. 110). Sıfır emisyon stratejisi, üretim sürecinden çevreye zarar veren bütün malzemelerin çıkarılmasına yaptığı vurgudan ötürü ÇDİ’ye geçişin güçlü bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Florida, 1996, p. 85).

Öte yandan endüstri sektörünün daha önce “sıfır” kavramıyla tanışmış olmasının bazı etkileri de mevcuttur. Örneğin; müşteri sadakati açısından bakıldığında sıfır hataya zorlanan üreticilerin, sıfır emisyonu ve atığa doğru ilerlemesi yalnızca ilave bir yönetsel zorluk anlamına gelmektedir (Pauli, 1997, p. 113).

Ayrıca üretim sonucu ortaya çıkan atıkların depolanması, taşınması ve bertaraf edilmesine ilişkin süreçler; firmalar açısından ilave bir maliyet yaratmanın yanı sıra, potansiyel yeniden kullanılabilir malzemelerin değerlendirilememesinden kaynaklı fırsat maliyetine de yol açmaktadır (Ferroq, Lamouri, & Carbone, 2016, p. 569).

Bu çerçevede ürün ve imalat sürecinin sürekli geliştirilerek kalitenin artırılmasına ilişkin temel TKY mantığının, atık yönetiminde emisyonların sıfırlanması şeklinde genişletilmesi (sıfır hatanın sıfır atığa uyarlanması); çevresel kaliteye etki eden unsurların, üreticiler tarafından dikkate alınmasını sağlamıştır (Florida, 1996, p. 91). Dolayısıyla TKY’nin sıfır hata ve atığın her türlüşünü reddeden anlayışının, SAY’ın doğuşunda ve günümüzdeki anlamına kavuşmasında önemli bir unsur olduğu ileri sürülebilir.

3.2. Yalın Yönetim ve SAY

TKY’nin yalın yönetim anlayışında birim girdi başına çıktı miktarının artırılması savunulmaktadır. Kaynakların korunması, her türlü atığın ve israfın önlenmesi, maliyetlerin azaltılması ve üretkenliğin artırılması gibi unsurlar ise yalın yönetimin odak noktaları olarak öne çıkmaktadır (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 2).

Yalın yönetim tekniklerinin uygulanması, atıklardan kaynaklanan kirliliği azaltma ve ölçme ile ilgili sorunları çözmeye yardımcı olabileceği gibi kirliliği azaltmanın maliyetinin hesaplanmasında da yararlanılabilecek bir yaklaşımdır (Sagnak & Kazancoglu, 2016, p. 112). Bu açıdan yalın yönetimle ÇDİ’ye geçişin önemli bir adımı olan SAY arasında bir

tamamlayıcılık ilişkisinin bulunduğu iddia edilebilir. Bu ilişki aynı zamanda atık sorununa getireceği çözümlerle ÇDİ'ye geçişin başlangıç evresini oluşturmaktadır.

Yalın yönetim; çevresel kirliliğin ve çevresel kalkınmanın marjinal maliyetini düşürme ve kirliliğin azaltılması yönünde bir bilinç yaratma potansiyeli taşımaktadır (Sagnak & Kazancoglu, 2016, p. 112). Üreticiler açısından ekonomik tasarruflarda bulunmanın önemli bir yolu olan yalın yönetim ve üretim anlayışı, ÇDİ yaklaşımına kolayca uyarlanabilir niteliktedir (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 2).

Diğer bir deyişle, TKY'nin kalite ve üretkenlik artışına ilişkin vurgusu, firmaların endüstriyel performanslarını artırırken, çevresel uyum sürecinin maliyetlerini azaltacak fırsatlar sunmaktadır (Florida, 1996, p. 83). Özellikle TKY'nin, ürün ve süreç kalitesinde sürekli iyileştirmeye/geliştirmeye dayanan yaklaşımı, atık bertarafına uygulandığında, daha yüksek verimlilik, daha az kirlilik şeklinde olumlu bir yayılım etkisi yaratabilmektedir (Galeazzo, Furlan, & Vinelli, 2014, p. 192).

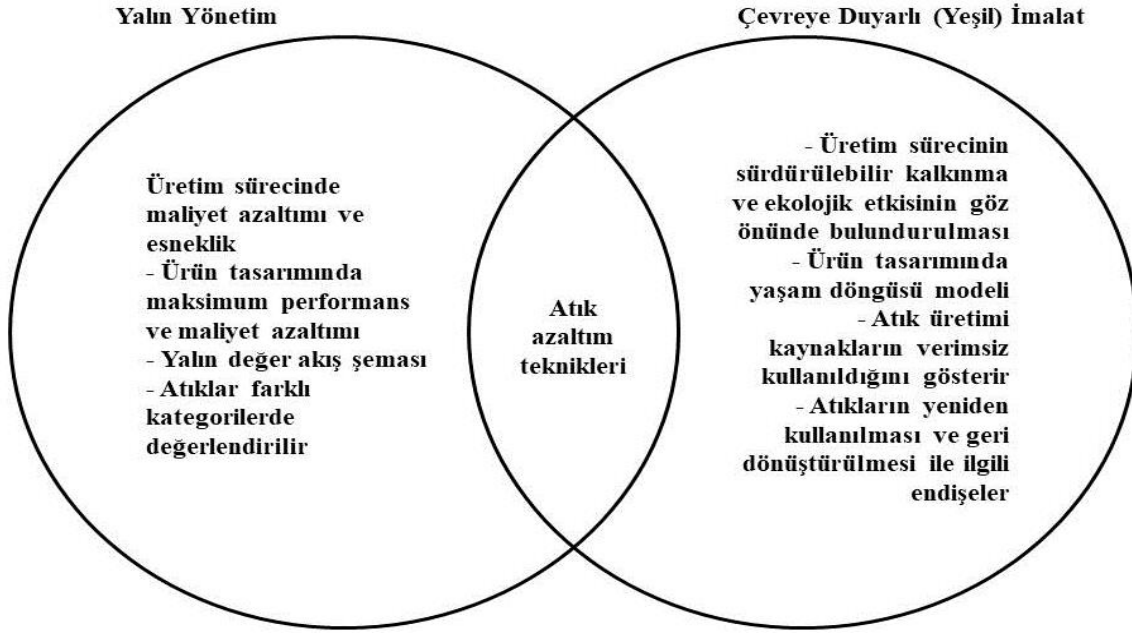
Örneğin, üretim sürecinde atıklardan kaynaklı toksik özelliklerin azaltılmasına yönelik yeni bir süreç tasarımı, işçilerin ve tüketicilerin sağlığını ve güvenliğini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda ürünlerin bu özelliklerinden dolayı geri çağırılma riskini azaltabilmektedir (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 2).

Dahası yalın yönetim uygulayıcıları, atıkları azaltmada ürünün yaşam döngüsü boyunca daha fazla fırsat yakalayabilme ve tedarikçileri de bu konuda teşvik edebilme imkânı bulmaktadır (Dhingra, Kress, & Upreti, 2014, p. 2).

Galeazzo, Furlan ve Vinelli (2014), yalın yönetim ilkelerinin uygulandığı farklı üretim tesislerinde yürüttükleri saha çalışmasının sonucunda, atık önleme projelerindeki yalın ve yeşil uygulamaların karşılıklı bir etkileşim ve bağımlılık ilişkisi içinde olduklarını ortaya çıkarmışlardır (pp. 194-200).

Yalın yönetim ve ÇDİ arasındaki etkileşim Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Yalın Yönetim ve ÇDİ İlişkisi

Kaynak: Dües, Tan, & Lim, 2013, p. 97

Sonuç olarak, Şekil 1’de verilen iki yaklaşım arasındaki ortak noktanın aynı zamanda SAY’ın atık azaltımını önceleyen yaklaşımıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Biraz daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, atıkların önlenmesi, azaltılması, ürün ve imalat süreçlerinin ürünün ömrünü uzatacak şekilde tasarlanması veya kolayca geri dönüştürülebilir olmasının her iki anlayış için de belirlenen hedefler arasında yer aldığı görülmektedir (Dües, Tan, & Lim, 2013, pp. 95-97).

3.3. TKY ve SAY: Örnek Uygulamalar ve Genel Değerlendirme

TKY’nin sıfır hata ve yalın yönetim ilkeleri ile sürekli iyileştirme/geliştirme yönündeki temel felsefesinin atık yönetimine uygulanması (Murray, 2002, p. 19); günümüzde sıfır atık olarak nitelendirilen ve atığın kaynağında azaltılması, önlenmesi, yeniden kullanılması, geri dönüşümü ve kazanımı yoluyla değerlendirilmesine dayanan atık yönetim stratejisinin ortaya çıkmasına önemli ölçüde katkıde bulunmuştur (Bilgili, 2020, s. 94; Curran & Williams, 2012, p. 3; Zaman, 2014, p. 683).

TKY ve SAY arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi açısından, bazı şirketlerin uygulamalarına kısaca yer verilmesi faydalı olacaktır.

- Japon TKY anlayışının en önemli temsilcilerinden biri olan Toyota, 2003 yılında sıfır atığa ulaşmak yönünde bir hedef belirlemiştir (Murray, 2002, pp. 19-20). Toyota Motor

Avrupa genel müdürü Steve Hope, Toyota'nın sıfır atık hedefini küresel düzeyde gerçekleştiren ilk otomotiv firması olduğunu ifade etmiş ve bu başarılarının sırrının sürekli iyileştirme felsefesinden kaynaklandığını eklemiştir (Farish, 2009, pp. 68-69).

- TKY'nin yalın yönetim anlayışını benimseyen Apple şirketi, Kaliforniya'daki tesislerinde, malzemelerin %97,3'ünün yeniden kullanılması veya geri dönüştürülmesi yoluyla sağladığı atık azaltımı girişimlerinin ilk yılında 1 milyon dolarlık gelir elde etmiştir (Gordon, 2001, p. 183).
- Yalın yönetim anlayışını benimseyen bir diğer şirket olan Kyocera, ofis kâğıtlarının %97'sini, diğer kâğıtların ise %100'ünü geri dönüştürerek, 60 bin ağaçla eşdeğer olan 3 bin ton kâğıdın ekonomiyeye kazandırılmasını sağlamıştır (Gordon, 2001, p. 141).
- TKY anlayışını benimseyen ABD menşeli otomotiv üreticisi olan Ford şirketi, SAY konusunda öncü sayılabilecek birtakım uygulamaları 20. yüzyılın başlarında uygulama şansı bulmuştur. Söz konusu şirketin kurucusu olan Henry Ford, G. W. Carver'in atıkların birer kaynak olarak kullanılmasına ilişkin fikirlerini üretim tesislerinde uygulamaya başlamıştır. 1930'lara gelindiğinde Ford'un üretim tesislerinde neredeyse hiçbir şeyin atılmadığı ve yıllık 19 milyon dolar civarında bir tasarrufun sağlandığı ortaya çıkmıştır (Ferrel, 2020, pp. 1-2).
- Yalın yönetim anlayışını benimseyen Japon elektronik ürün imalatçısı Sony şirketi, yalnızca ABD'de elektronik ve endüstriyel atıklarını azaltarak yıllık 3 milyon dolar tasarruf etmiştir (Gordon, 2001, p. 198).

Verilen örnekler bir bütün olarak ele alındığında, TKY anlayışını benimseyen şirketlerin, SAY'ı ürün ve üretim süreçlerinde uygulamaya çalıştığı ve bu yolla maliyet açısından tasarruflar sağlamanın yanında çevresel ve toplumsal sorumluluk bağlamında önemli roller üstlendikleri söylenebilir.

4. Sonuç

19. yüzyılın başlarında kalitenin ölçülmesi amacıyla ürün ve üretim süreçlerinin test edilmesiyle başlayan süreç, gerek teorik gerekse uygulama boyutuyla güçlü olan bir yönetim anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. TKY, üretim miktarının artışında önemli kazanımlara aracılık etmesinin yanı sıra çevre sorunlarına doğrudan ya da dolaylı olarak yol açan mevcut üretim sistemlerinin sorgulanmasına neden olmuştur.

Bu sorgulama ve toplumlarda giderek artan çevresel hassasiyetler ile birlikte atık sorununun endüstriyel üretimle olan bağlantıları, üreticileri ÇDİ'ye yöneltmiştir. Söz konusu

yönelim sonucunda üreticiler, ürün ve üretim süreçlerinde verimlilik ve etkinliği çevresel hassasiyetleri göz önünde bulundurarak sağlamayı amaçlamışlardır.

Tam da bu noktada TKY'nin sürekli iyileştirme/geliştirme, sıfır hata ve yalın yönetim ilkeleri, firmaların çevreye yönelik olumsuz etkilerini azaltma amaçlarıyla uyumlu pek çok strateji sunmuştur. Dahası atığın her türlüüne karşı olan TKY yaklaşımı, günümüzde SAY olarak tanımlanan atık yönetim stratejisinin, endüstriyel üretim süreçleri içerisinde ortaya çıkışında önemli bir role sahiptir. Diğer bir deyişle, TKY'nin ürün ve üretim süreçlerine ilişkin temel felsefesinin atık yönetiminde uygulanmaya başlanması ve bununla bağlantılı olarak atık üretiminin kaçınılmaz olduğuna ilişkin anlayışın terk edilmesi, SAY'ın ortaya çıkışı ve gelişiminde etkili olmuştur.

TKY'nin sürekli iyileştirme/geliştirme anlayışına dayanan yaklaşımı, ürünlerin daha kaliteli olmasını sağlayıp ömrünü uzatırken, atık hâline gelmelerinin süresini de uzatmakta ve atık oluşumunu kaynaktan engelleyerek sıfır atık hedefine ulaşmada önemli bir katkı sağlamaktadır. Diğer yandan, firmalar, çevreci ürün talep eden müşterilerine yanıt vermek suretiyle kârlılığını ve verimliliğini artırabilmektedir.

TKY'nin sıfır hata ilkesinin atık yönetimine aktarılmasıyla ortaya çıkan SAY, ürün ve üretim süreçlerinin tamamından çevreye negatif dışsallık yayan unsurların çıkarılması anlamında kullanılmakta ve SAY'ın temel unsurlarından biri olan atık azaltımı ve bertarafı hedefiyle büyük oranda örtüşmektedir. Benzer şekilde, yalın yönetim ilkesinin kaynakların korunmasına yönelik vurgusu ile SAY'ın atık yönetiminin tasarlanmasında bütün doğal kaynakların korunmasını temel alması birbiriyle paralellik arz etmektedir.

Bu bağlamda, verimliliği ve üretkenliği artırma konusunda atıkları engel olarak gören yalın yönetim anlayışı ile ekolojik etkilerinden dolayı atıkları reddeden ÇDİ kavramsallaştırmasının uyumluluğu, SAY'ın TKY içerisinde ortaya çıkarak geliştiğine ilişkin görüşleri desteklemektedir. Özetle, SAY'ın ortaya çıkışında TKY anlayışı ve ilkeleri önemli derecede rol oynamaktadır.

Kaynakça

- Abouelsoud, A. M. (2020). Waste design using experimental design techniques. *Journal of Design Science and Applied Arts*, 1(1), 116-124.
- Ackroyd, J., Coulter, B., Phillips, P. S., & Read, A. D. (2003). Business excellence through resource efficiency (Betre): An evaluation of the UKs highest recruiting, facilitated self-help waste minimisation project. *Resources, Conservation and Recycling*, 38(4), 271-299.
- Anand, S. (2010). *Solid waste management*. New Delhi: A Mittal Publications.
- Antikainen, R., Lazarevic, D., & Seppälä, J. (2018). Circular economy: Origins and future orientations. H. Lehmann (Ed.), *Factor X: Challenges, implementation strategies and examples for a sustainable use of natural resources* (pp. 115-130). Cham: Springer.
- Balçı, A. (2014). Toplam kalite yönetimi ve kamu yönetimi. M. Acar & H. Özgür (Eds.). *Çağdaş kamu yönetimi I: Konular, kuramlar, kavramlar* (ss. 325-341). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Barclay, C. A. (1993). Quality strategy and TQM policies: Empirical evidence. *Management International Review*, 33, 87-98.
- Barles, S. (2014). History of waste management and the social and cultural representations of waste. M. Agnoletti & S. N. Sernerı (Eds.). *The basic environmental history* (pp. 199-226). Cham: Springer.
- Bartolacci, F., Del Gobbo, R., Paolini, A., & Soverchia, M. (2017). Waste management companies towards circular economy: What impacts on production costs?. *Environmental Engineering and Management Journal*, 16(8), 1789-1796.
- Bilgili, M. Y. (2020). Katı atık yönetiminde kullanılan bazı kavramlar ve açıklamaları. *Avrasya Terim Dergisi*, 8(2), 88-97.
- Connett, P. (2013). *The zero waste solution: Untrashing the planet one community at a time*. Vermont: Chelsea Green Publishing.
- Coşkun, S. (2003). Toplam kalite yönetimi ve yönetim teorisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 36(4), 55-68.
- Crosby, P. B. (1980). *Quality is free: The art of making quality certain*. New York: A Mentor Book.
- Curkovic, S., Melnyk, S. A., Handfield, R. B., & Calantone, R. (2000). Investigating the linkage between total quality management and environmentally responsible manufacturing. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 47(4), 444-464.

- Curran, T. & Williams, I. D. (2012). A zero waste vision for industrial networks in Europe. *Journal of Hazardous Materials*, 207-208, 3-7.
- Dahlgaard, J. J., Kristensen, K., & Kanji, G. K. (2002). *Fundamentals of total quality management: Process analysis and improvement*. London: Taylor & Francis.
- Deming, W. E. (1982). *Quality, productivity and competitive position*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology - Center for Advanced Engineering Study.
- Dhingra, R., Kress, R., & Upreti, G. (2014). Does lean mean green?. *Journal of Cleaner Production*, 85, 1-7.
- Doğan, K. C. (2018). Toplam kalite yönetimi. Y. Mamur Işıkçı & E. Alacadağlı (Eds.). *Kamu yönetimi ansiklopedisi* (ss. 753-757). Ankara: Astana Yayınları.
- Drackner, M. (2005). What is waste? To whom? - An anthropological perspective on garbage. *Waste Management & Research*, 23(3), 175-181.
- Dües, C. M., Tan, K. H., & Lim, M. (2013). Green as the new lean: How to use lean practices as a catalyst to greening your supply chain. *Journal of Cleaner Production*, 40, 93-100.
- Dursun, H. (2004). Kamuda toplam kalite yönetimi (TKY) uygulamasında elde edilen faydalar. *Türk İdare Dergisi*, (442), 47-75.
- Ergun, T. (2014). Toplam kalite yönetimi. Ö. Bozkurt, T. Ergun, & S. Sezen (Eds.). *Kamu yönetimi sözlüğü* (ss. 233-234). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Farish, R. M. (2009). Plants that are green. *Engineering & Technology*, 4(3), 68-69.
- Fercoq, A., Lamouri, S., & Carbone, V. (2016). Lean / green integration focused on waste reduction techniques. *Journal of Cleaner Production*, 137, 567-578.
- Ferrel, J. (2020). *George Washington Carver and Henry Ford: Pioneers of zero waste*. Retrieved from ([http:// www. zerowaste.org /publications/PIONEERS.PDF](http://www.zerowaste.org/publications/PIONEERS.PDF)), on (31.07.2020).
- Florida, R. (1996). Lean and green: The move to environmentally conscious manufacturing. *California Management Review*, 39(1), 80-105.
- Galeazzo, A., Furlan, A., & Vinelli, A. (2014). Lean and green in action: Interdependencies and performance of pollution prevention projects. *Journal of Cleaner Production*, 85, 191-200.
- Goetsch, D. L. & Davis, S. (2014). *Quality management for organizational excellence: Introduction to total quality* (7th ed.). Essex: Pearson.
- Gordon, P. J. (2001). *Lean and green: Profit for your workplace and the environment*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers Inc.
- Hannon, J., Zaman, A., Rittl, G., Rossi, R., Meireles, S., & Palandi, F. E. D. (2019). Moving toward zero waste cities: A nexus for international zero waste academic collaboration (NIZAC).

- W. L. Filho & U. Bardi (Eds.). *Sustainability on university campuses: Learning, skills building and best practices* (pp. 379-414). Cham: Springer Nature.
- Hoornweg, D., Bhada-Tata, P., & Kennedy, C. (2013). Waste production must peak this century. *Nature*, (502), 615-617.
- Julnes, P. L. (2018). Total quality management. A. Farazmand (Ed.). *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance* (pp. 5963-5969). Cham: Springer.
- Kamde, S., Ghosh, P. K., & Gupta, M. K. (2019). Development of zero waste management system model for Durg city. *International Journal of Applied Engineering Research*, 14(13), 3069-3074.
- Kerdlap, P., Low, J. S. C., & Ramakrishna, S. (2019). Zero waste manufacturing: A framework and review of technology, research, and implementation barriers for enabling a circular economy transition in Singapore. *Resources, Conservation & Recycling*, (151), doi: 10.1016/j.resconrec.2019.104438.
- Kirkman, R. & Voulvoulis, N. (2017). The role of public communication in decision making for waste management infrastructure. *Journal of Environmental Management*, (203), 640-647.
- Laurenti, R., Moberg, Å., & Stenmarck, Å. (2017). Calculating the pre-consumer waste footprint: A screening study of 10 selected products. *Waste Management & Research*, 35(1), 65-78.
- Lehmann, S. (2011). Optimizing urban material flows and waste streams in urban development through principles of zero waste and sustainable consumption. *Sustainability*, 3, 155-183.
- Madu, C. N. (1998). Strategic total quality management. C. N. Madu (Ed.). *Handbook of total quality management* (pp. 165-212). Dordrecht: Springer Science+Business Media.
- Matias, J. C. O. & Coelho, D. A. (2011). Integrated total quality management: Beyond zero defects theory and towards innovation. *Total Quality Management & Business Excellence*, 22(8), 891-910.
- Mauch, C. (2016). Introduction: The call for zero waste. C. Mauch (Ed.). *A future without waste? Zero waste in theory and practice* (pp. 5-12). Munich: Rachel Carson Center Perspectives.
- Mesjasz-Lech, A. (2019). Reverse logistics of municipal solid waste - towards zero waste cities. *Transportation Research Procedia*, 39, 320-332.
- Milakovich, M. E. (1990). Total quality management for public sector productivity improvement. *Public Productivity and Management Review*, 14(1), 19-32.
- Mishra, K., Banerjee, A., Ranga, M. M., Jhariya, M. K., Yadav, D. K., & Raj, A. (2020). Solid waste management scenario in Ambikapur, Surguja, Chhattisgarh: A sustainable approach. A.

- Raj, M. K. Jhariya, D. K. Yadav, & A. Banerjee (Eds.). *Climate change and agroforestry systems: Adoption and mitigation strategies* (pp. 297-336). Ontario-Florida: Apple Academic Press.
- Morgan, C. & Murgatroyd, S. (1994). *Total quality management in the public sector: An international perspective*. Buckingham: Open University Press.
- Murray, R. (1999). *Creating wealth from waste*. London: Demos.
- Murray, R. (2002). *Zero waste*. London: Greenpeace Environmental Trust.
- Nizar, M., Munir, E., Munawar, E., & Irvan, M. (2018). Implementation of zero waste concept in waste management of Banda Aceh city. *Journal of Physics: Conference Series*, (1116), 1-12.
- Nohutçu, A. (2008). Sürdürülebilir kamu yönetimi kalitesi için toplam kalite yönetimi: Sorun alanları, uygulamalar ve Türk kamu yönetimine uyarlanması. A. Balcı, A. Nohutçu, N. K. Öztürk, & B. Coşkun (Eds.). *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar: Sorunlar, tartışmalar, çözüm önerileri, modeller, Dünya ve Türkiye yansımaları* (ss. 285-316). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Oakland, J. S. (2014). *Total quality management and operational perspectives: Text with cases* (4th ed.). Oxon: Routledge.
- Palmer, P. (2013). The faux zero waste movement is spreading. *Green Social Thought: A Magazine of Synthesis and Regeneration*, (62), 44-49.
- Pauli, G. (1997). Zero emissions: The ultimate goal of cleaner production. *Journal of Cleaner Production*, 5(1-2), 109-113.
- Sagnak, M. & Kazancoglu, Y. (2016). Integration of green lean approach with six sigma: An application for flue gas emissions. *Journal of Cleaner Production*, 127, 112-118.
- Saran, M. U. & Göçerler, A. (1998). Kamu hizmetlerinde ve İçişleri Bakanlığı'nda toplam kalite yönetimi. *Türk İdare Dergisi*, (421), 225-282.
- Snow, W. & Dickinson, J. (2003). *Getting there! The road to zero waste*, Auckland: Envision New Zealand Ltd.
- Stahel, W. R. (2016). Circular economy, *Nature*, (531), 435-438.
- Tennant-Wood, R. (2013). Going for zero: A comparative critical analysis of zero waste events in Southern New South Wales. *Australasian Journal of Environmental Management*, 10(1), 46-55.
- U.S Executive Office of the President (1988). *Circular A-132*. Washington: Office of Management and Budget Circular.

- Url (2020). *Zero waste definition*. Retrieved from (<http://zwia.org/zero-waste-definition/>), on (28.09.2020).
- Veleva, V., Bodkin, G., & Todorova, S. (2017). The need for better measurement and employee engagement to advance a circular economy: Lessons from Biogen's 'zero waste' journey. *Journal of Cleaner Production*, *154*, 517-529.
- Wachira, M. (2017). Public policy and sustainability: A public policy on waste management. *European Journal of Business and Management*, *9*(6), 130-134.
- Warner, C., Phillips, P., Santos, A., & Pimenta, B. (2015). Evaluation of zero waste places projects 2009-2010 in England. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers-Waste and Resource Management*, *168*(1), 14-25.
- Wilts, H., Von Gries, N., & Bahn-Walkowiak, B. (2016). From waste management to resource efficiency - the need for policy mixes. *Sustainability*, *8*(7), doi: 10.3390/su8070622.
- Yong, J. & Wilkinson, A. (2002). The long and winding road: The evolution of quality management. *Total Quality Management*, *13*(1), 101-121.
- Zaman, A. U. (2014). Identification of key assessment indicators of the zero waste management systems. *Ecological Indicators*, *36*, 682-693.
- Zaman, A. U. (2015). A comprehensive review of the development of zero waste management: Lessons learned and guidelines. *Journal of Cleaner Production*, *91*, 12-25.

Türkiye’de Reel Döviz Kuru Oynaklığının Belirleyicileri: Rezerv Yeterliliğinin Etkisi Asimetrik mi?

Selin KARATEPE*

Baki DEMİREL**

Tarihi (Received): 13.05.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 25.10.2021

Öz

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisi üzerinde etkileri yüksek olan reel döviz kuru oynaklığının belirleyicilerini analiz etmek istenmiştir. Çalışmada reel döviz kuru oynaklığını etkilediği tahmin edilen faktörler literatüre uygun olarak belirlenmiştir. Ancak, Türkiye’nin küresel sermaye hareketlerine bağımlı yapısı ve sermaye hesabının görece serbest olmasına bağlı olarak özellikle parasal değişkenlerle reel döviz kuru oynaklığı ilişkisi üzerinde durulmuş ve tahmin modeli bu bağlamda oluşturulmuştur. Çalışmanın tahmin dönemi 2010:01 – 2020:06 olarak belirlenmiştir. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerin sınanmasında ise NARDL modelinden yararlanılmıştır. Model bulguları değişkenler arasında asimetrik eştümleşme ilişkisini doğrulamaktadır. Uzun dönem bulgularımız, Fed para politikası duruşu dışında diğer değişkenlerle reel döviz kuru oynaklığı arasında anlamlı bir ilişki göstermemektedir. Kısa dönem bulgularımız ise reel döviz kuru oynaklığının kendi gecikmeleri, rezerv/ borç oranı ve MB fonlama maliyeti ile reel döviz kuru oynaklığı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkiye rastlandığı yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Reel Döviz Kuru Oynaklığı, Rezerv Yeterliliği, NARDL
Jel Sınıflandırması: C5, C22, E52

Determinants of Real Exchange Rate Volatility in Turkey: Is the Effect of Reserve Adequacy Asymmetrical?

Abstract

This paper aims to examine the determinants of real exchange rate volatility as a factor that has significant impacts on economy on the Turkish economy. In this study, the factors estimated to affect the real exchange rate volatility were determined in accordance with the literature. However, we focused particularly on the relationship between monetary variables and exchange rate volatility due to the Turkey-specific conditions such as relative freeness of capital account and dependency on global capital flows. Hence, our model specification is formed in this context. Also, while our dataset includes monthly observations of variables for the period from 2010:01 to 2020:06, the analysis of long- and short-run relationships between variables were carried out in the framework of a nonlinear ARDL model. The empirical results indicate that the co-integration relation among variables are asymmetric. Results of the long-run model suggests that only the FED's monetary policy stance has a significant effect on exchange rate volatility. Besides, the analysis of short-run dynamics evidence that Reserve/ Debt ratio, funding cost of CB and lagged real exchange rate volatility have significant effects on current volatility of the real exchange rate.

Keywords: Real Exchange Rate Volatility, Reserve Adequacy, NARDL
Jel Classification: C5, C22, E52

* Dr. Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, selin.karatepe@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1803-4925

** Doç.Dr., Yalova Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, baki.demirel@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6704-0523

Giriş

Ekonomilerindeki yapısal nedenlere bağlı olarak kronik yüksek enflasyon ve yüksek cari açık problemi yaşayan gelişmekte olan ülkelerde, yine bu sorunlara bağlı olarak finansal ve/veya finansal olmayan özel sektör bilançolarının yükümlülük tarafının dolarize olduğu görülmüştür. Calvo ve Reinhart (2002), Hausmann vd. (2001) ve takip eden “Dalgalanma Korkusu Hipotezine” dayalı literatür, böylesi sorunlar yaşayan gelişmekte olan ülkelerin esnek kur sistemi uygulamak isteseler bile pratikte “dalgalanma korkusuna” bağlı olarak döviz kurundaki aşırı oynaklıklara müdahale edeceklerini belirtmektedir. Örneğin, Calvo, Izquierde ve Talvi (2002), Baqueiro ve diğerleri (2002), Ho ve Mc Cauley (2003), Eichengreen ve diğerleri (2003) çalışmalarında düşük gelirli ve kronik enflasyon sorunu yaşayan ülkelerin kırılğan ekonomiye sahip olduklarını belirtilmiş ve böyle ekonomiler için döviz kuru oynaklığının dalgalanma korkusu yarattığı ifade edilmiştir. Bu çalışmalar ve takip eden literatür aynı zamanda yükümlülük dolarizasyonu yüksek olan ekonomilerde döviz kurunun enflasyona etkisinin de (geçiş etkisi; pass through effect) yüksek olduğunu ve bu nedenle bu ülke para birimlerindeki aşırı değer kaybına yüksek enflasyon korkusuna bağlı olarak müdahale edildiğini savunmaktadırlar.

Döviz kurundaki oynaklıkların bir başka olumsuz etkisi de belirsizliği artırarak ülke içerisinde fiyatlama davranışlarını bozmasıdır. Göreli fiyatlarda ortaya çıkabilecek böylesi dengesizlikler o ülkedeki gelir ve servet dağılımını da olumsuz biçimde etkileyebilecektir. Diğer yandan döviz kuru oynaklığının artması, Fidora vd. (2007)’de belirtildiği gibi uluslar arası portföy dağılımının ve küresel yatırımcıların ülkeye karşı ön yargılarının temel belirleyicisi olabilir. Yani, herhangi bir gelişen piyasa ekonomisinde döviz kuru oynaklığının artması kısa vadeli yabancı sermayenin o ülkeye karşı endişe duymasına ve sürü etkisi göstererek ülkeyi terk etmesine ve/veya o ülkeye olan sermaye akımlarının durmasına neden olabilmektedir. Fidora vd. (2007)’nin bu yöndeki bulguları, döviz kuru oynaklığının kendi gecikmelerinin oynaklığı artırabileceği biçiminde de yorumlanabilir.

Türkiye de yukarıda bahsedilen bu sorunlara sahip ve kırılğan olarak kabul edilen gelişen piyasa ekonomilerine örnektir. Türkiye aynı zamanda küresel finansal sisteme entegre ve sermaye hareketleri üzerinde kontrol uygulamayan bir ülke olarak küresel finansal sistemde ortaya çıkan sorunlardan da etkilenmektedir. Küresel finansal koşullardaki sıkılık ya da gevşeklikler ve ülkeye

özgü koşullar döviz kurlarında aşırı oynaklıklara neden olabilmekte ve kurdaki aşırı oynaklıklar Türkiye ekonomisi üzerinde enflasyon ve özel sektör bilanço sorunlarına neden olabilmektedir.

Özetleyecek olursak döviz kurundaki oynaklıklar Türkiye ekonomisinin makroekonomik temellerini olumsuz etkilemiş; para ve maliye politikalarında etkinsiz olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla da döviz kuru oynaklığına neden olabilecek faktörlerin tahmin edilmesi politika yapımcılar için yol gösterici özelliktedir. Bu bağlamda bu çalışma Türkiye’de döviz kuru oynaklığına neden olan faktörleri analiz etmeyi amaçlamıştır.

Çalışmamız üç temel varsayıma dayanmaktadır. Bu varsayımlarından birincisi Türkiye’deki reel döviz kuru oynaklığının büyük ölçüde ülkeye özgü faktörlerden etkilendiği biçimindedir. Bu varsayımımız ani duruş literatürü ile uyumludur¹. İkinci temel varsayımımız ise yine ani duruş literatürüne bağlı olarak TCMB döviz rezervlerinin Türkiye’nin kısa vadeli borçlarını karşılamakta yetersiz olması durumunda TL’nin spekülâtif hale gelebileceği ve döviz kurundaki oynaklığı artırabileceği biçimindedir. Son olarak da Rezervler/Kısa Vadeli Borçlar rasyosunun reel döviz kuru volatilitesi üzerinde uzun dönemde asimetri gösterdiğini varsayıyoruz. Çalışmanın kısa ve uzun dönem bulguları söz konusu varsayımlarımızı destekler niteliktedir.

Çalışma planı ise şu biçimdedir: Giriş bölümünü takip eden birinci bölümde ilgili literatüre yer verilecektir. İkinci bölüm veri seti ve model üzerinedir. Üçüncü bölümde ise araştırmanın bulguları açıklanacaktır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır. Çalışmanın, model, veri seti ve elde edilen bulgular çerçevesinde bu konudaki Türkçe literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

1. Literatür Özeti

Döviz kuru oynaklığının nedenlerinin analizini ele alan literatür büyük ölçüde Mundell’in optimal para sahası ve imkansız üçlem hipotezlerine dayanmaktadır. İmkansız üçlem hipotezine dayalı literatür para politikası bağımsızlığının koşullarını analiz etmeye çalışırken, optimal para sahası hipotezi, imkansız üçlem hipotezine dayalı olarak istikrarlı döviz kuru sisteminin koşullarını açıklamaya çalışmaktadır. Söz konusu çalışmalar büyük ölçüde, döviz kuru oynaklığı, finansal sermayenin hareketliliği ve para politikası bağımsızlığı arasındaki ilişkiye odaklanmıştır.

Bu çalışmalardan biri olan Rose (1994) çalışması, döviz kuru oynaklığı, parasal koşullardaki farklılıklar ve finansal sermaye hareketliliği arasındaki ilişkiyi ele almış, döviz kuru oynaklığının parasal koşullardaki farklılıklardan ve küresel sermayenin hareketliliğinden etkilendiği bulgusuna ulaşmıştır. Rose (1994)'e göre küresel sermaye hareketliliğinin serbestliği arttıkça döviz kurunun oynaklığı da artmaktadır. Rose (1994), parasal koşullardaki farklılıklar olarak yapışkan ve esnek fiyat parasal modelleri ele almıştır. Buna göre Rose (1994), yapışkan fiyat koşullarında yurt içi fiyatlardaki oynaklığın döviz kuru oynaklığını artırdığını öne sürmektedir. Rose (1994) ayrıca bant ya da karma kur sistemlerinin (peg sistem) döviz kuru oynaklığını arttırdığı görüşünü ileri sürmüştür. Benzer bir bulgu Dominguez (1998) çalışmasında da görülmektedir. Dominguez (1998)'e göre döviz kuruna yapılan müdahaleler döviz kuru oynaklığını artırmaktadır.

Devereux ve Lane (2003) döviz kuru volatilitésinin belirleyicileri üzerine yaptıkları çalışmada açıklayıcı değişken olarak Optimal Para Alanı (OPA) koşullarını ele almışlardır. Çalışmaya göre, gelişmiş ülkelerdeki kur oynaklığını OPA koşulları açıklarken, gelişmekte olan ülkelerdeki döviz kuru oynaklığı dış borç stokundan olumsuz etkilenmektedir. Hausmann vd. (2004) ise sanayileşmiş ülkelerde döviz kuru oynaklığının az gelişmiş ya da gelişmekte olan ekonomilere göre daha düşük olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Söz konusu çalışmaya göre, döviz kuru oynaklığı gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre üç kat daha fazladır. Çalışma bunun nedeni olarak gelişmekte olan ülkelerin reel ve nominal şoklara daha fazla maruz kalmalarını göstermektedir. Benzer biçimde, Bleaney (2008) dışa açıklık derecesi yüksek gelişen piyasa/gelişmekte olan ülke ekonomilerinde döviz kuru oynaklığının daha yüksek olduğunu ifade etmiştir.

Ülke örneklerine yönelik son dönem çalışmalar daha çok ARCH-GARCH modeller ya da Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılarak yapılmıştır. Bu çalışmalara ilişkin bulguları şu biçimde özetleyebiliriz:

Hau (2002) kırk sekiz ülke için ve Stanick (2006) Euro Bölgesine yeni katılan ülkeleri ele aldıkları çalışmalarda ekonominin dışa açıklık derecesi ile döviz kuru oynaklığı arasında pozitif ilişki olduğu yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Ayrıca Stanick (2006), döviz kuruna ilişkin haberlerin döviz kuru oynaklığını artırdığını söylemiştir.

Ajao ve Igbekoyi (2013) Nijerya için yaptıkları çalışmada, ekonominin dışa açıklık derecesi, kamu harcamaları ve reel faiz oranının döviz kuru oynaklığını etkileyen değişkenler olduğu yönünde bulgulara ulaşmışlardır.

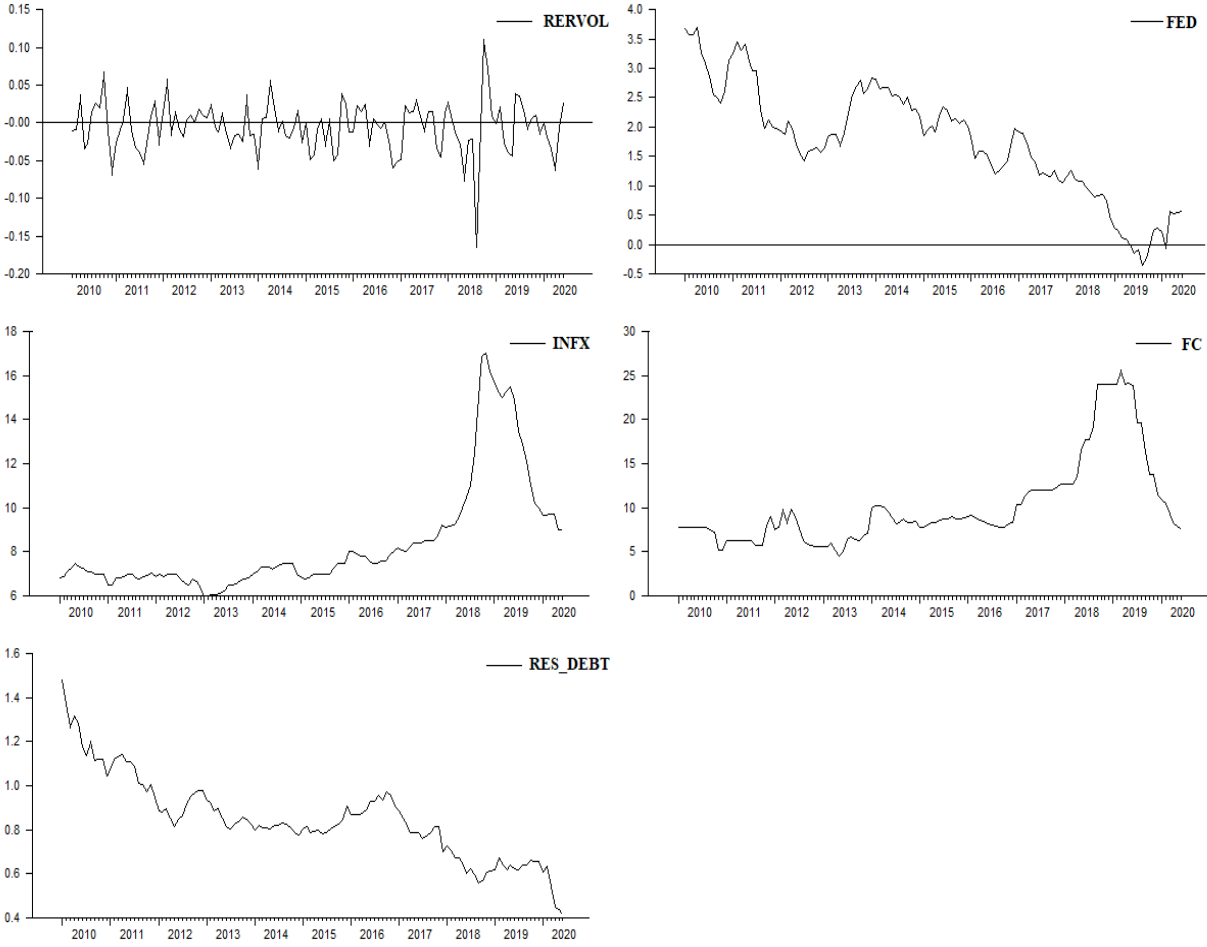
Arezki vd. (2014) G. Afrika için altın fiyatları ile döviz kuru oynaklığı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğuna yönelik bulgu elde ederken, Mpofo (2016) yine G. Afrika için yaptığı çalışmada, Hau (2002) ve Stanick (2006) bulgularının aksine dışa açıklık derecesinin döviz kuru oynaklığını azalttığı yönünde bulguya ulaşmıştır. Mpofo (2016) ayrıca para arzı, küresel mal fiyatları, GSYH oynaklığı ve uluslararası rezervlerin döviz kuru oynaklığını etkileyen değişkenler olduğu yönünde bulgulara ulaşmıştır.

Kılıçarslan (2018) Türkiye için döviz kuru oynaklığını belirleyen faktörleri ele aldığı çalışmanın sonucunda, yurt içi yatırımların, para arzının, ticari açıklık derecesinin döviz kuru oynaklığını artırdığı, doğrudan yabancı yatırımların, kamu harcamalarının, GSYH büyümesinin döviz kuru oynaklığını azalttığı yönünde bulgulara ulaşmıştır.

Araştırdığımız bu literatür özeti bize tahmin modelini oluştururken hangi değişkenlerin ele alınması gerektiği konusunda bilgi vermektedir. Literatür özetini takip eden bölümlerde oluşturduğumuz tahmin modeli, veri seti ve bulgularımıza yer verilecektir.

2. Veri Seti ve Model

Bu çalışmada 2010: 01 – 2020: 06 dönemi verileri kullanılarak Türkiye ekonomisinde reel döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Reel döviz kuru oynaklığı üzerinde etkiye sahip olduğu düşünülen ve analizlere dahil edilen değişkenler, enflasyon beklentileri, rezerv/borç rasyosu, Fed para politikası duruşu ve MB fonlama maliyeti olarak belirlenmiştir. Değişkenlere ait veriler, Thomson Reuters Datastream, TCMB EVDS ve FEDFRED veri bankalarından elde edilmiştir. Seriler arasındaki eştümleşme ilişkisinin araştırılmasında, kısa ve uzun dönemli ilişkilerin çözümlenmesinde sınır testi yaklaşımı ve doğrusal olmayan (asimetrik) otoregresif dağıtılmış gecikme (NARDL) modeli (Shin et al., 2014) kullanılmıştır. Araştırma için bu yöntemin seçilmesinin temel nedeni veri setinde farklı tümleşme derecelerine sahip serilerin bulunması yanı sıra değişkenler arasındaki ilişkilerin asimetrik olması haline doğrusal modelden elde edilen katsayı tahminlerinin yanıltıcı olması durumundan kaçınmaktır.

Şekil 1. Serilerin zaman grafikleri

Çalışmada kullanılan serilerin zaman yolu grafikleri Şekil 1’de verilmektedir. Türkiye, gelişmekte olan bir ekonomi olarak içsel veya dışsal şoklardan etkilenmektedir. Bu durum serilerin zaman yolu grafiklerinde de açıkça gözlenebilmektedir. Bu nedenle, serilerin tümleşme derecelerinin belirlenmesinde Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır.

Çalışmanın ana modeli şu şekildedir:

$$RERVOL_t = \alpha_1 + \beta_1 INFX_t + \beta_2 RESDEBT_t + \beta_3 FED_t + \beta_4 FC_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada, $RERVOL_t$ reel döviz kuru oynaklığını; $INFX_t$ enflasyon beklentilerini; $RESDEBT_t$ rezerv/borç rasyosunu; FED_t FED para politikası duruşunu; FC_t MB fonlama maliyetini ve ε_t saf rastsal hata sürecini temsil etmektedir.

Oynaklık serisi, orijinal serinin logaritmik farkı alınarak elde edilmiştir. Yani, reel döviz kuru oynaklığını elde etmek için $RERVOL_t = \log(RER_t - RER_{t-1})$ formülü uygulanmıştır. Burada RER_t reel döviz kuru değişkenini temsil etmektedir.

Fed para politikası duruşu (FED_t), 10 yıllık ve 3 aylık tahvil/bono faizleri arasındaki farkı göstermektedir. Bu farkın pozitif olması MB'nin sıkı, negatif olması ise gevşek para politikası izleyeceğini yönünde bilgi vermektedir². Rezerv/Borç rasyosu değişkeni ($RESDEBT_t$) ise MB rezervlerinin kısa vadeli dış borçlara oranı olarak hesaplanmıştır. Bu oranın azalması MB rezervlerinin kısa vadeli borçları karşılamayacağını göstermektedir³. Bir diğer değişkenimiz ortalama fonlama maliyetidir (FC_t). Fonlama maliyeti, MB politika faiz oranını temsil eden vekil (proxy) değişken olarak modele eklenmiştir. Fonlama maliyetinin yükselmesi TCMB'nin sıkı para politikası izlediğini, düşmesi ise gevşek para politikası uygulandığını göstermektedir.⁴ Son olarak enflasyon beklentileri ($INFX_t$) de reel döviz kuru oynaklığını etkileyeceği tahmin edilen değişken olarak modele eklenmiştir. Buradaki tahminimiz enflasyon beklentilerindeki artışın dolarizasyonu; dolayısıyla döviz kuruna olan talebi arttıracığı ve bu nedenle de döviz kuru oynaklığını yükselteceği yönündedir. Enflasyon beklentisi, TCMB beklenti anketinde yer alan 12 aylık enflasyon beklentilerinin medyan değeri olarak alınmıştır.

Eşitlik (1), ARDL formunda aşağıdaki koşullu hata düzeltme modeli ile ifade edilebilir. Değişkenler arasındaki eştümleşme ilişkisinin varlığının Pesaran vd. (2001) ARDL sınır yaklaşımı ile sınanması Eşitlik (2)'de verilen koşullu hata düzeltme modelinin tahminini gerektirir. Sınır testi yaklaşımı ile eştümleşme ilişkisinin sınanmasında $H_0 : \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = 0$ biçimindeki eştümleşme ilişkisi yoktur sıfır hipotezi sınanır.

$$\begin{aligned} \Delta RERVOL_t = & \alpha_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta RERVOL_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_1} \phi_{1i} \Delta INFX_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{1i} \Delta RESDEBT_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^{q_3} \gamma_{1i} \Delta FED_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_4} \lambda_{1i} FC_{t-i} + \delta_1 RERVOL_{t-1} + \delta_2 INFX_{t-1} \\ & + \delta_3 RESDEBT_{t-1} + \delta_4 FED_{t-1} + \delta_5 FC_{t-1} + \zeta_1 D_{2018:08} + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (2)$$

Hesaplanan sınır testi F istatistiğinin, üst sınır değerinden büyük olması halinde hipotez ret edilerek değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olduğuna karar verilir. Hesaplanan F istatistiğinin, alt sınır değerinden küçük olması halinde hipotez ret edilemez. Hesaplanan F istatistiğinin, sınır değerlerin arasında kalması durumunda ise test sonuçsuzdur yani bir karara

işaret etmemektedir. Eğer değişkenler arasında eştümleşme ilişkisi varsa Eşitlik (3)'te verilen uzun dönem model tahmin edilir:

$$RERVOL_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} RERVOL_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_1} \phi_{2i} INFX_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{2i} RESDEBT_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_3} \gamma_{2i} FED_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_4} \lambda_{2i} FC_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

Değişkenler arasındaki kısa dönemli dinamikleri ifade eden hata düzeltme modelinin ARDL spesifikasyonu Eşitlik (4)'teki gibi tanımlanabilir.

$$\begin{aligned} \Delta RERVOL_t = & \alpha_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta RERVOL_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_1} \phi_{1i} \Delta INFX_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{1i} \Delta RESDEBT_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^{q_3} \gamma_{1i} \Delta FED_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_4} \lambda_{1i} \Delta FC_{t-i} + \zeta_1 D_{2018:08} + \psi ECT_{t-1} + \varepsilon_{3t} \end{aligned} \quad (4)$$

Burada ECT_t hata düzeltme terimi olup şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$\begin{aligned} ECT_t = & RERVOL_t - \alpha_2 - \sum_{i=1}^p \beta_{2i} RERVOL_{t-i} - \sum_{i=0}^{q_1} \phi_{1i} \Delta INFX_{t-i} \\ & - \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{1i} \Delta RESDEBT_{t-i} - \sum_{i=0}^{q_3} \gamma_{1i} \Delta FED_{t-i} - \sum_{i=0}^{q_4} \lambda_{1i} \Delta FC_{t-i} \end{aligned} \quad (5)$$

Eşitlik (4)'teki kısa dönem denklemin tüm katsayıları modelin uzun dönem dengesine yakınsamasının kısa dönem dinamiklerine ilişkindir. Hata düzeltme teriminin katsayısı Ψ uzun dönem dengesine uyarlanma hızını temsil etmektedir.

Eğer değişkenler arasındaki ilişkiler doğrusal değilse, ARDL modelin kullanılması gerçekte asimetrik olan ilişkiler hakkında yanıltıcı katsayı tahminlerine sebep olabilir (Shin vd. 2014). Bu durumda Shin vd. 2014 tarafından önerilen asimetrik ARDL (NARDL) modeli ile hem kısa dönemli hem de uzun dönemli doğrusal olmayan ilişkilerin çözümlenmesi mümkündür.

Eşitlik (2)'deki doğrusal ARDL koşullu hata düzeltme modeli asimetrik ilişkileri içerecek şekilde yeniden düzenlenerek NARDL biçiminde aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\begin{aligned} \Delta RERVOL_t = & \alpha_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta RERVOL_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_1} \phi_{1i} \Delta INFX_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{1i}^+ \Delta RESDEBT_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^{q_2} \eta_{1i}^- \Delta RESDEBT_{t-i}^- \\ & + \sum_{i=0}^{q_3} \gamma_{1i} \Delta FED_{t-i} + \sum_{i=0}^{q_4} \lambda_{1i} FC_{t-i} + \delta_1 RERVOL_{t-1} + \delta_2 INFX_{t-1} + \delta_3^+ RESDEBT_{t-1}^+ \\ & + \delta_3^- RESDEBT_{t-1}^- + \delta_4 FED_{t-1} + \delta_5 FC_{t-1} + \zeta_1 D_{2018:08} + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (6)$$

Burada eştümleşme ilişkisi, Pesaran vd. 2001 ARDL sınır testi yaklaşımı ile benzer şekilde, $H_0 : \delta_1 = \delta_2^+ = \delta_2^- = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = 0$ biçimindeki asimetrik eştümleşme ilişkisi yoktur sıfır hipotezi ile sınıranır. Değişkenler arasında uzun dönem ilişki tespit edildiyse uzun ve kısa dönem asimetri Wald sınaması kullanılarak sınıanabilir. Asimetrik uzun dönem katsayılarının hesaplanmasında $\beta^+ = -\delta_a^+ / \delta_1$ ve $\beta^- = -\delta_a^- / \delta_1$ formülleri kullanılmaktadır. Uzun dönem simetri ise $H_0^{LR} : \beta^+ = \beta^- = 0$ hipotezi ile sınıanmaktadır. Benzer şekilde kısa dönem simetri de $H_0^{SR} : \eta_{li}^+ = \eta_{li}^- = 0$ hipotezi ile sınıanabilir (Shin vd. 2014).

3. Bulgular

Türkiye ekonomisi, Fed'in tahvil alım stratejisini aşamalı olarak terk etmeye başladığı 2014 yılından itibaren yabancı sermaye çıkışı sorunu ile karşı karşıya kalmış ve kırılgan ekonomiler içerisinde gösterilmiştir. Türkiye ekonomisinin bu kırılgan yapısı büyük ölçüde inşaat ve enerji şirketlerinde olduğu gibi döviz geliri olmayan ya da düşük olan finansal olmayan özel sektörün yüksek döviz yükümlülüğünden kaynaklanmaktadır. Yüksek cari açık ve yüksek enflasyon gibi bozuk makro temellerin varlığı da ekonomik kırılganlığı arttıran faktörler olmuştur. Bu koşullar altında Fed'in 2017 yılından itibaren politika faizini artırması yabancı sermaye çıkışını hızlandırmıştır. Yabancı sermaye çıkışı sonucunda TL değer kaybetmiş ve yükümlülük dolarizasyonu yüksek olan özel sektör bilançoları bozulmuş ve üretim kayıpları ortaya çıkmıştır. Kamu harcamalarındaki artış ve uygulamaya konan Kredi Garanti Fonu sayesinde ekonomi 2017 yılında %7.5 oranında büyüme gösterse de, bu büyümenin sonucu olarak cari açığın artması Türkiye ekonomisinin 2018 yılına daha kırılgan olarak girmesine neden olmuştur. Bu duruma ilave olarak, Fitch gibi kredi derecelendirme kuruluşlarının, bankacılık sektörü başta olmak üzere Türkiye ekonomisine yönelik olumsuz raporları ekonomi üzerindeki stresi artırmıştır. Son olarak, ABD ile ortaya çıkan Rahip Branson krizi "ani duruşa" yol açmıştır. Daha açık olarak, 2018 yılının başından itibaren görülen yabancı sermaye çıkışları Rahip krizi ile Ağustos ayında yoğunlaşmış ve buna bağlı olarak Ağustos ayında TL, ABD Doları karşısında %50 değer kaybına uğramıştır. 2018 kur krizi sonrası TL'nin aşırı değer kaybı özel sektör bilanço kırılmalarına, enflasyonda ani bir sıçramaya ve ekonominin daralmasına neden olmuştur. Bu durum, Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılganlık birim kök testi bulguları ile de uyumludur. Tablo 1'de özetlenen test bulguları serilerin tamamına yakınının kırılganlık durağan olduğuna işaret etmektedir. Bunun tek istisnasının

rezerv/borç rasyosu olduğu görülmektedir. Rezerv/borç rasyosu serisi için yapısal kırılmalı birim kök hipotezi ret edilememektedir. Test bulgularına göre, serilerin yapısal kırılma tarihleri 2018 yılı içinde yoğunlaşmaktadır.

Veri setinde durağan serilerin yanı sıra birinci dereceden tümleşik bir serinin de bulunması nedeniyle değişkenler arasındaki asimetrik eştümleşme ilişkisinin varlığının sınanmasında NARDL sınır yaklaşımından yararlanılmıştır.

Tablo 1. Lee & Strazicich (2003) Kırılmalı Birim Kök Testi

<i>Değişken</i>	<i>Model</i>	<i>Gecikme</i>	<i>Kırılma Tarihleri</i>	<i>Test İstatistiği</i>	<i>Kritik Değer (%5)</i>
<i>RERVOL_t</i>	Model A	1	2014:11 2018:01	-7.977	-3.592
<i>INFX_t</i>	Model C	10	2015:12 2018:06	-11.77	-5.465
<i>RESDEBT_t</i>	Model C	4	2012:08 2016:02	-4.724	-5.465
<i>FED_t</i>	Model C	5	2013:05 2019:01	-5.520	-5.328
<i>FC_t</i>	Model C	10	2013:12 2018:03	-7.478	-5.441

Eşitlik (6)' daki modelde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike bilgi kriteri kullanılmıştır. Bu kriter gereğince en uygun model spesifikasyonu NARDL(5,0,1,1,0,0)'dır. Ayrıca modelde, 2018 yılının Ağustos ayında TL'nin ABD Doları karşısında %50 değer kaybı ile sonuçlanan kur şokunu temsil eden bir kukla değişken ($D_{2018:08}$) yer almaktadır. Kur şoku kuklası, $t = 2018:08$ ise $D_{2018:08} = 1$ ve $t \neq 2018:08$ ise $D_{2018:08} = 0$ olarak tanımlanmış biner bir değişkendir. Modele ilişkin tanı testleri modelin kalıntılarının serisel korelasyonsuzluk, homoskedastisite ve normallik varsayımlarını sağladığını; model spesifikasyonunun hatalı olmadığını doğrulamaktadır (Tablo 2). Modelin tahmininin ardından $H_0 : \delta_1 = \delta_2^+ = \delta_2^- = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = 0$ biçimindeki asimetrik eştümleşme ilişkisi yoktur sıfır hipotezi sınanmıştır. Sınır testi F istatistiği 15.860 olarak hesaplanmıştır. % 5 anlamlılık seviyesindeki kritik değerler $I(0) = 2.787$ ve $I(1) = 4.015$ olup hesaplanan F istatistiği değeri üst sınır değerinden büyüktür. Böylece sıfır hipotezi ret edilerek değişkenler arasında uzun dönemli asimetrik bir denge ilişkisi olduğuna karar verilmiştir. NARDL modelin uzun dönem ve kısa dönem katsayı tahminleri ve tanı testlerine ait bulgular Tablo 2'de özetlenmektedir.

Tablo 2’de verilen uzun dönem tahminlerimiz, Fed para politikası duruşu (FED_t) dışında modelde yer alan değişkenlerin istatistiki olarak anlamsız etkiye sahip oldukları yönündedir. Diğer yandan Fed para politikası duruşundaki sıkılaştırmanın Türkiye’deki reel döviz kuru oynaklığını artırabileceği yönündeki bulgumuz beklentilerimizle ve dipnot 2’de bahsettiğimiz literatür ile uyumludur. Ancak, elde ettiğimiz bu tahminin gerçekleşme olasılığının düşük olduğunu görmekteyiz. Kaldı ki bu düşük olasılık gerçekleşmiş olsa bile, parametre değerine bakıldığında FED_t ’ in reel döviz kuru oynaklığına etkisinin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, FED_t değişkeni kısa dönem dinamiklerin tahmin edildiği hata düzeltme modeli içerisine girememiştir. Bu durumda tahmin dönemimiz içerisinde Türkiye’deki reel döviz kuru oynaklığının büyük olasılıkla yurt içi faktörlerden kaynaklandığını yani ülkeye özgü koşulların bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Hata düzeltme teriminin katsayısı Ψ modelin dengeye uyarlanma hızını temsil etmektedir. Ψ ’ nın tahmini negatif ve yüksek derecede anlamlıdır. Bu bulgu, uzun dönem denge ilişkisindeki kısa dönemli sapmaların uzun dönemde dengeye uyarlanacağı anlamına gelmekte ve değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisinin varlığına yönelik bulguyu desteklemektedir. Ancak, bu katsayının mutlak değerce birden büyük olması, dengeye uyarlanma davranışının uzun dönem denge değeri etrafında sönümlenen dalgalanmalar biçiminde salınımlı bir seyir izlediğini ima etmektedir. Dornbusch overshooting model, yapışkan fiyatlar nedeniyle kısa dönemde SGP’den sapma olabileceğini, uzun dönemde ise reel döviz kurunun SPG dengesi etrafında dalgalanabileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla, salınımlı yakınsama bulgusunun Dornbusch overshooting model ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Wald sınaması bulguları, Rezerv/ Borç rasyosu değişkeninin uzun dönemde reel döviz kuru oynaklığı üzerinde asimetric etkiye sahip olduğunu doğrulamaktadır. Ancak kısa dönemde simetri hipotezi ret edilememiştir. Diğer yandan, kısa dönem tahmin bulgularımıza göre, Rezerv/Borç rasyosu değişkenindeki azalış reel döviz kuru oynaklığı üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Ancak, Rezerv/Borç rasyosundaki artışların reel döviz kuru oynaklığı üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tahmin edilmiştir. Buradaki ilk tahmin bulgumuz giriş bölümünde belirttiğimiz varsayımımızla tutarlıdır. Ayrıca, bu tahmin bulgumuz dipnot 1’de bahsettiğimiz ani duruş literatürü ile de uyumludur. Öte yandan, rezervlerdeki artışın reel döviz kuru oynaklığı üzerinde istatistiki olarak anlamlı etki göstermediği yönündeki tahmin bulgumuzun literatüre katkı

olabileceğini düşünmekteyiz. Hata düzeltme modelinin diğer bulgularına baktığımızda ise, reel döviz kuru oynaklığının gecikmeli değerlerinin reel döviz kuru oynaklığını artırdığı görülmektedir.

Tablo 2. NARDL Modeli Katsayı Tahminleri

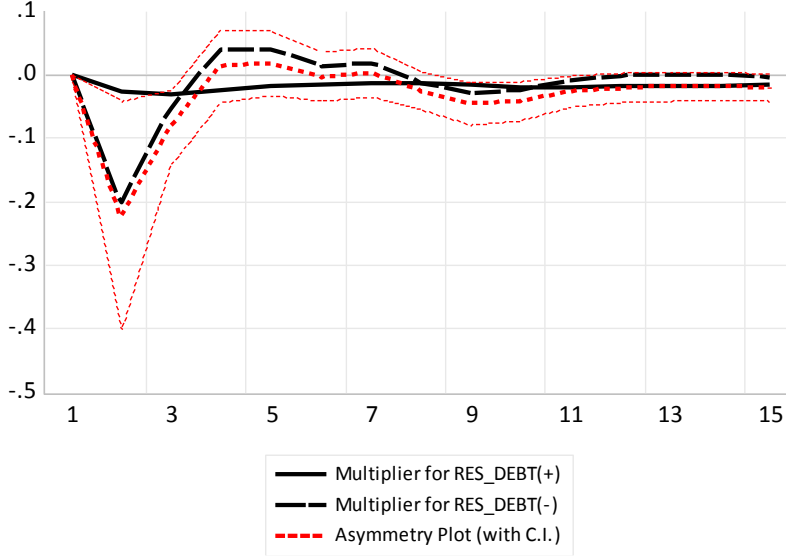
<i>Uzun Dönem Katsayı Tahminleri</i>			<i>Hata Düzeltme Modeli Katsayı Tahminleri</i>		
<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>t-değeri</i>	<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>t-değeri</i>
$INFX_t$	-0.0008	-0.341	$\Delta RERVOL_{t-1}$	0.7312***	5.861
$RESDEBT_t^+$	-0.0173	-0.658	$\Delta RERVOL_{t-2}$	0.4103***	3.632
$RESDEBT_t^-$	0.0071	0.396	$\Delta RERVOL_{t-3}$	0.2921***	3.463
FED_t	-0.0068*	-1.885	$\Delta RERVOL_{t-4}$	0.1793**	2.432
FC_t	-0.0010	0.881	$\Delta RESDEBT_{t-1}^-$	0.2013**	2.078
			$\Delta RESDEBT_{t-1}^+$	-0.0339	-0.170
			ΔFC_t	-0.0054**	-2.437
			$D_{2018:08}$	-0.1685***	-6.838
			<i>Sabit</i>	0.0382***	8.742
			ECT_{t-1}	-1.5176***	-9.982
χ_{SC}^2	2.996 [0.268]	χ_{HET}^2	1.246 [0.264]	R^2	0.65
χ_{FF}^2	0.069 [0.792]	W_{LR}	4.742 [0.032]	\bar{R}^2	0.63
χ_{NOR}^2	0.940 [0.625]	W_{SR}	0.807 [0.371]	F_{PSS}	15.86

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. χ_{SC}^2 , χ_{FF}^2 , χ_{NOR}^2 , χ_{HET}^2 sırasıyla Breusch- Godfrey serisel korelasyon LM, Ramsey RESET fonksiyonel biçim, Jarque-Bera normallik ve ARCH heteroskedastisite sınamalarına ait sınama istatistiklerini; köşeli parantez içindeki değerler ise ilgili sınama istatistiğine ait p-değerlerini ifade etmektedir. F_{PSS} Pesaran sınır testi sınama istatistiğini; W_{LR} ve W_{SR} sırasıyla, uzun dönem ve kısa dönem katsayıların simetrik olduğu yönündeki sıfır hipotezi için Wald sınaması F istatistiğini; köşeli parantez içindeki değerler ise F-istatistiğine ait p-değerlerini ifade etmektedir.

Bu bulgu, döviz kuru belirsizliğindeki artışın beklentilerin daha fazla bozulmasına yol açtığını göstermesi bakımından önemlidir. Oynaklığın gecikmeli değerlerine ait katsayı tahmin değerlerinin gecikme uzunluğu arttıkça azalması, kur şokunun yarattığı panik havasının zaman içinde azalmaya başladığını göstermektedir.

Bu aynı zamanda, döviz kuru şokuna karşı uygulanan para politikası tedbirlerinin döviz kuruna yönelik paniği azalttığını da göstermektedir. MB fonlama maliyeti (FC_t) ile reel döviz kuru oynaklığı arasında da negatif yönlü ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu tahmin bulgusu,

TCMB'nin para politikasını sıkılaştırmasının reel döviz kuru oynaklığını azaltabileceğini göstermesi bakımından beklentilerle uyumludur.

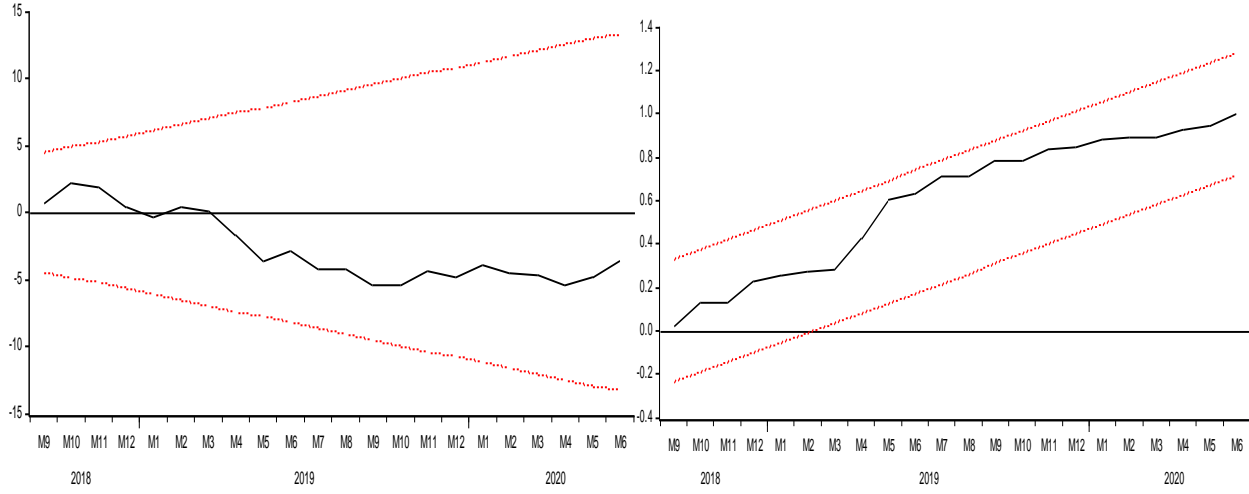

Şekil 2. Dinamik birikimli çarpanlar

Şekil 2'de rezerv/borç rasyosundaki pozitif ve negatif değişimlerin reel döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini gösteren birikimli dinamik çarpanlar yer almaktadır. Rezerv/ borç rasyosundaki %1'lik pozitif [negatif] yönlü değişim karşısında reel döviz kuru oynaklığında meydana gelen tepkiyi ifade eden birikimli dinamik çarpan siyah sürekli [kesikli] çizgi ile gösterilmiştir. Dinamik çarpanlar, rezerv/borç rasyosundaki artış ve azalışların reel döviz kuru oynaklığını asimetrik olarak etkilediğini göstermektedir. Bu bulgu, $RESDEBT_t$ değişkenine ilişkin uzun dönem katsayıların asimetrik olduğunu ifade eden Wald sınaması bulgusu ile uyumludur. Grafikte görüldüğü üzere, reel döviz kuru oynaklığının rezerv/borç rasyosundaki pozitif şoklara tepkisi istikrarlı ve zayıf iken negatif şoklara tepkisi daha hızlı ve daha güçlüdür. Dahası, reel döviz kuru oynaklığının, rezerv/borç rasyosundaki negatif şokların etkisi altında olduğu ve bu etkinin hem kısa hem de uzun dönemde daha baskın olduğu gözlenmektedir. Kısa dönemli dengesizliklerin ise yaklaşık 8. Aydan itibaren dengeye yöneldiği görülmektedir. Birikimli dinamik çarpanlardan elde edilen bulgular, rezervlerdeki artışın reel döviz kuru oynaklığı üzerinde istatistiki olarak anlamlı etki göstermediği yönündeki hata düzeltme modeli bulgusunu destekler niteliktedir.

Son olarak, Şekil 3'ün (a) ve (b) panellerinde sırasıyla ardışık kalıntılarının birikimli toplamları (CUSUM) ve ardışık kalıntı karelerin birikimli toplamları (CUSUMQ) verilmektedir. CUSUM ve CUSUMQ testlerine ait grafikler ardışık kalıntılarının ve ardışık kalıntı karelerin %95

güven sınırları içerisinde olduğunu yani modelin katsayılarının kararlı olduğunu göstermektedir.

Şekil 3. (a) CUSUMQ testi, % 5 anlamlılık seviyesi (b) Şekil 2. CUSUM testi, % 5 anlamlılık seviyesi

4. Sonuç

Türkiye, gelişen piyasa ekonomileri içerisinde, Çin, Hindistan gibi ülkelere kıyasla sermaye hesabı görece daha fazla serbest, dışa açık ekonomi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Türkiye, enflasyon hedeflemesi stratejisini benimsemiş ve bu doğrultuda esnek kur sistemi uygulamayı seçmiş bir ekonomidir. Diğer yandan Türkiye ekonomisi, küresel sermayeye bağımlı yapısının yol açtığı, özel kesimin borç dolarizasyonu sorunu ve döviz kuru enflasyon ilişkisinin yüksekliği gibi nedenlere bağlı olarak “dalgalanma korkusu” ve “ani duruş” literatürünün araştırma alanına girmektedir. Söz konusu literatür, ani sermaye çıkışlarının ve döviz kuru oynaklığının artmasının, gelişen piyasa ekonomilerinde ve bu kapsamda Türkiye ekonomisinde özel kesim için bilanço erozyonu yarattığından ve enflasyon üzerinde baskıya yol açtığından bahsetmektedir. Bu çalışma, yukarıda söz edildiği gibi, Türkiye üzerinde etkileri yüksek olan reel döviz kuru oynaklığının belirleyicilerini analiz etmek istemiştir. Çalışmada döviz kuru oynaklığını etkilediği tahmin edilen faktörler literatüre uygun olarak belirlenmiştir. Ancak Türkiye'nin küresel sermaye hareketlerine bağımlı yapısı ve sermaye hesabının görece serbest olmasına bağlı olarak parasal değişkenlerle reel döviz kuru oynaklığı ilişkisi üzerinde durulmuş ve tahmin modeli bu bağlamda oluşturulmuştur. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerin sınanmasında ise NARDL modelinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın uzun dönem tahmin modeli bulguları, Fed para politikası duruşu (FED_t) dışında kalan diğer değişkenler ile reel döviz kuru oynaklığı ($REXVOL_t$) arasında anlamlı bir uzun

dönem ilişkiye işaret etmemektedir. Kısa dönem tahmin bulguları ise, reel döviz kuru oynaklığının kendi gecikmeleri ($RERVOL_{t-i}$), rezerv/borç rasyosu ($RESDEBT_t$) ve MB fonlama maliyeti (FC_{t}) ile $RERVOL_t$ arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkiye rastlandığı yönündedir. Öte yandan elde ettiğimiz bulgular, tahmin dönemi boyunca reel döviz kuru oynaklığının büyük ölçüde ülkeye özgü faktörlere bağlı olarak ortaya çıktığı biçiminde yorumlanabilir. $RESDEBT_t$ değişkeninin, $RERVOL_t$ ile asimetrik ilişkisi birkaç önemli çıkarım yapmamız için olanak sağlıyor olabilir. TCMB rezervleri azalırken reel döviz kuru oynaklığının arttığı yönündeki tahmin bulgumuz, azalan rezervlerin kısa vadeli dış borçların ödenemeyeceği endişesine bağlı olarak TL üzerindeki spekülasyon beklentilerin yükselmiş olabileceğini düşündürmektedir. $RERVOL_t$ değişkeninin kendi gecikmelerinin oynaklığı artırıcı etkisi de spekülasyon beklentilere bağlı panik dalgası olduğu biçimindeki düşüncemizi güçlendirmektedir. Diğer yandan, rezervlerdeki artış ile $RERVOL_t$ arasında istatistiki olarak anlamlı ilişki olmadığı yönündeki tahmin bulgumuz beklentilerin dışında olabilir. Ancak bu bulgu rezervlerin kompozisyonunun bir sonucu olarak bu biçimde ortaya çıkmış olabilir. Yani, Merkez Bankası rezerv artışının kaynakları söz konusu bulguyu etkilemiş olabilir. Örneğin, MB rezervlerinin swaplar yoluyla geçici olarak artması brüt rezervleri artırırken net rezervler üzerinde pozitif katkı sağlamayacağından MB rezervlerinin yetersizliğinin sorgulanması devam edebilecektir. Söz konusu tahmin bulgumuz bu bağlamda Türkçe literatüre önemli bir katkı olabilir.

MB fonlama maliyeti ve reel döviz kuru oynaklığı arasındaki kısa dönem negatif ilişki, MB politika faizinin döviz kuru oynaklığını azaltmada etkin bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, döviz kuru oynaklığının kendi gecikmelerinin döviz kuru oynaklığını artırabileceği yönündeki tahmin bulgumuz para-kur krizlerinin yayılma etkisi ile uyumludur. Ayrıca gecikmelerin etkisinin zaman geçtikçe azalması kur şokuna yönelik politika etkisinin kur paniğini azalttığı biçimde yorumlanabilir ve dolayısıyla MB fonlama maliyetinin döviz kuru oynaklığı üzerinde etkili olabileceği yönündeki tahmin bulgumuzla tutarlılık göstermektedir. Hatırlayacak olursak, Türkiye'nin 2018 Ağustos ayında yaşadığı kur şoku ve panik etkisi TCMB'nin politika faizini 600 bp artırmasıyla yavaşlamıştı. Benzer biçimde, 2020 yaz aylarında karşılaştığımız kur atağı TCMB'nin özellikle 2020 Kasım ayından itibaren politika faizini kararlı biçimde artırmasıyla sönmüş ve TL değer kazanmaya başlamıştır.

Elde ettiğimiz kısa dönem tahmin bulguları esnek döviz kuru sistemine dayalı ve bu nedenle yüksek rezerv biriktirilmesine gerek duyulmaması gereken enflasyon hedeflemesi stratejisinin

Türkiye gibi gelişen piyasa ekonomileri için uygun olup olmadığı yönündeki tartışmalar ve belki de Merkez Bankası bağımsızlığının sorgulanmasına yönelik çalışmalar için de motivasyon sağlayabilir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisi için güçlü politika önerileri getirmek için tarihsel zamanı dikkate alan kapsamlı bir stok-akım modele ihtiyaç duyulduğu düşüncesindeyiz.

SONNOTLAR

¹ Ani duruş, gelişmekte olan ülkelere yönelik yabancı sermaye hareketlerinin durması veya tersine dönmesi olarak tanımlanabilir (Calvo vd, 2002). Ani duruş, küresel ekonomik bozulma, küresel risk iştahının azalması gibi dışsal faktörlere ve/veya yurt içi finansal kırılmalıkların artması ya da makroekonomik temellerin bozulması sonucu ortaya çıkabilir (Comelli, 2015). Ani duruşa maruz kalan bir ekonominin para birimi sert değer kayıplarına uğrayabilir ve dolayısıyla döviz kurunun oynaklığı artabilir. Daha açık olarak ani duruşa maruz kalan ekonomi para-kur krizi ile karşı karşıya kalabilir.

² Para politikası duruşu konusunda temel metin *Estrella ve Mishkin (1996)* çalışması olarak kabul edilebilir. Estrella ve Mishkin (1996) para politikası duruşunu 10 yıllık ve üç aylık tahvil faizi farkı olarak tanımlamıştır. Diğer yandan para politikası duruşu ABD (10Y) tahvilleri ve Fed politika faizi arasındaki prim (spread) olarak hesaplanan çalışmalar vardır. Spread'lerin azalması daraltıcı para politikası, artması ise genişletici para politikası işaret etmektedir (Well's Fargo: 2017). Avdjiev ve Hale (2018) göre ise para politikası duruşu Taylor Kuralı gereği olması gereken politika faizi ile Fed'in cari politika faiz oranı arasındaki fark olarak hesaplanabilir. 2008 finansal krizi sonrası yapılan çalışmalar Gelişen Piyasa Ekonomilerine yönelik sermaye hareketlerinin büyük ölçüde Fed para politikasından etkilendiğini savunmaktadır (Taylor, 2013; Mohanty, 2014; Bruno ve Shin, 2015; Rey, 2015; McKenna, 2021). Örneğin Rey (2015) çalışmasında, Fed para politikası duruşunun küresel risk iştahını ve küresel likiditeyi etkileyen temel faktör olduğu iddia edilmiştir. Dolayısıyla Fed para politikası duruşu, döviz kuru oynaklığını etkileyen temel küresel faktör olarak modelimizde yer almıştır.

³ Guidotti-Greenspan hipotezine göre Brüt Rezervler /Kısa Vadeli Borçlar oranı 1 olmalıdır. Bu oranın altındaki her değer borçların çevrilebileceğine yönelik endişeleri yükselterek ülke para birimini spekülâtif hale getirmektedir (Greenspan, 1999).

⁴ Ortalama fonlama maliyeti TCMB'nin çeşitli faiz koridoru içinde yer alan borç verme kanallarından piyasaya sağladığı likiditenin ortalama maliyetini göstermektedir. MB fonlaması bankaların en fazla kullandığı kısa vadeli fonlamanın içerisinde en büyük paya sahip olduğu için bankaların mevduat ve dolayısıyla kredi faizini belirlemelerinde temel kabul edilmektedir (Kara, 2015). Çalışmamızda politika faizi olarak bir haftalık repo faizi yerine ortalama fonlama maliyetini kullanmamızın nedeni hem fonlama maliyetinin tanımından, hem de TCMB'nin 2017 ve 2020 yıllarında olduğu gibi belli dönemlerde Geç Likidite Penceresini (GLP) politika faizi olarak kullanmasından dolayıdır (TCMB, 2017 ve 2020).

KAYNAKÇA

Ajao, M., G., Igbekoyi, O., E. (2013). The determinants of real exchange rate volatility in Nigeria. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. Vol 2. No 1. doi:10.5901/ajis/2013.2n1p459.

Arezki, R., Dumitrescu, E., Freytag, A., and Quintyn, M. (2014). Commodity prices and exchange rate volatility: lessons from South Africa's capital account liberalization. *Emerging Markets Review*, 19: 96.105.

Avdjiev, S., Hale, G. (2018). U.S. monetary policy and fluctuations of international bank lending. *BIS Working Papers*, No. 730. Monetary and Economic Department June 2018.

Baquerio, A., Diaz de Leon, A., Torres, A. (2002). Fear of floating of fera of inflation? The role of the exchange rate pass through. *Central Bank Economists Meeting*. Bank of Mexico. Autumn, 2002.

Bleaney, M. (2008). Openness and real exchange rate volatility: in search of an explanation. *Open Economies Review*, 19(2). 135.146.

Bruno, V., Shin, H., S. (2015). Capital flows and the risk-taking channel of monetary policy. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 71. pp. 119-132.

Calvo, G., and Reinhart, C., M. (2002). Fear of floating. *NBER Working Paper*, 793. 2000. Quarterly Journal of Economics (forthcoming) 2002.

Calvo, G., Izquierdo, A., Talvi, E. (2002). Sudden stops, the real exchange rate, and fiscal sustainability: Argentina's lessons. *NBER Working Paper*, 9828, 2002.

Comelli, F. (2015). Estimation and out-of-sample prediction of sudden stops: do regions of emerging markets behave differently from each other? *IMF Working Paper. Institute for Capacity Development*, WP.15.138. June 2015.

Devereux, M.,B., Lane P.,R. (2003). Understanding bilateral exchange rate volatility. *Journal of International Economics*, 60 (2003). 109–132. doi:10.1016/S0022-1996(02)00061-2.

Dominguez, K.,M. (1998). Central bank intervention and exchange rate volatility. *Journal of International Money and Finance*, 17 (1998) 161-190.

Eichengreen, B., Hausmann, R., Panizza, U. (2003). Currency mismatches, debt intolerance and original sin: why they are not the same and why it matters. *NBER Working Paper Series*, 10036. 2003.

Estrella, A., and Mishkin, F., S. (1996). The yield curve as a predictor of U.S. Recessions. *New York Fed. Current Issues in Economics and Finance*, Vol. 2. No. 7. June 1996.

Fidora, M., Fratzscher, M., Thimann, C. (2007). Home bias in global bond and equity markets: the role of real exchange rate volatility. *Journal of International Money and Finance*, 26 (2007) 631-655

Greenspan, A. (1999). Currency reserves and debt. *Before the World Bank Conference on Recent Trends in Reserves Management*, Washington, D.C. April 29, 1999. Erişim Tarihi: 20/02/2021
<https://www.federalreserve.gov/BoardDocs/Speeches/1999/19990429.htm>

Hau, H. (2002). Real exchange rate volatility and economic openness: theory and evidence. *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 34. No. 3. Part 1 (Aug., 2002). pp. 611-630.

Hausmann, R., Panizza, U., and Stein, E. (2001). Original sin, passthrough, and fear of floating. M. I. Blejer and M. Skreb (Eds.), *Financial policies in emerging markets*. Cambridge: MIT Press. 2001.

Hausmann, R., Panizza, U., and Rigobon, R. (2004). The long-run volatility puzzle of the real exchange rate. *NBER Working Paper*, No. 10751 September 2004.

Ho, C., Mc Cauley, R., N. (2003). Living with flexible exchange rates: issues and recent experience in inflation targeting emerging market economies. *BIS Working Papers*, 130. Bank for International Settlements. 2003.

Kara, A., H. (2015). Faiz Koridoru ve Para Politikası Duruşu. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB). Ekonomi Notları*. Sayı.2015-13. 19 Ağustos 2015.

Kılıncarslan, Z. (2018). Determinants of exchange rate Volatility: empirical evidence for Turkey. *JEFA- V.5-ISS.2-2018(5)*. p.204-213. doi: 10.17261/ Pressacademia. 2018.825.

McKenna, B. (2021). How sensitive are emerging markets to rising yields? *Wells Fargo*. International Commentary. March 2021.

Mohanty, M., S. (2014). The transmission of unconventional monetary policy to the emerging markets-an overview. *BIS Papers*. No 78.

Mpofu, T. (2016). The determinants of exchange rate volatility in South Africa. ERSA Working Paper. 604. May 2016.

Pesaran, M., Shin Y., Smith R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16 (3) (2001), pp. 289-326.

Rey, H. (2015). Dilemma not trilemma: the global financial cycle and monetary policy independence. *NBER Working Paper Series*. 21162. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, May (revised February 2018), www.nber.org/papers/w21162.

Rose, A., K. (1994). Exchange rate volatility, monetary policy, and capital mobility: empirical evidence on the holy trinity. *NBER Working Paper*, No. 4630. January 1994.

Shin, Y., Yu, B., Greenwood-nimmo, M., (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. In: Sickles, R. C., Horrace, W.C (Eds.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt Econometric Methods and Applications*, pp. 281–314, 10.1007/978-1-4899-8008-3.

Stanick, J. (2006). Determinants of exchange rate volatility: the case of the new EU members. *Center for Economic Research and Graduate Education-Economics Institute, Discussion Paper*, No.158.

Taylor, J., B. (2013). International monetary policy coordination: past, present and future. *BIS Working Papers*. No 437.

TCMB (2017). 2018 Para ve Kur Politikası. 5 Aralık 2017. Erişim Tarihi: 22/02/2021
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/6a7bcb27-bfce-4968-a63b-2f545f875be3/2018parakur.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-6a7bcb27-bfce-4968-a63b-2f545f875be3-m3fB7u3>

TCMB (2020). 2021 Para ve Kur Politikası. 16 Aralık 2020. Erişim Tarihi: 23/02/2021
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/e3eb0402-2ea1-43f6-a75f-a17abda0131f/2021ParaKurTR.pdf?MOD=AJPERES>

Weel's Fargo (2017). Is the yield curve enough to predict recessions?. by John E. Silva, Azhar Iqbal, E, Harry Pershing. *Special Commentary*. September 17.

Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin İncelenmesi*

Abdulkadir YÜKSEL†

Yücel UYANIK**

Geliş Tarihi (Received): 20.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 25.10.2021

Öz

Bu araştırmanın amacı, engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeylerini incelemek ve demografik özellikler ile yaşanan güçlük düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeline göre tasarlanmıştır. Araştırmada veri toplamak amacıyla “Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma Türkiye’de İç Anadolu bölgesinde bulunan bir ilde basit seçkisiz örneklem seçimi yöntemiyle 392 engelli çocuk sahibi kadın ile yürütülmüştür. Araştırmadan elde edilen verilerinin analizinde SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programı kullanılmıştır ve bulgular tablolar eşliğinde sunulmuştur. Araştırma sonucunda engelli çocuk sahibi kadınların yüksek düzeyde güçlük yaşadıkları ve güçlüklerin yoğunluk sırasına göre; duygusal, ekonomik, fiziksel ve sosyal boyutta olduğu görülmüştür. Yaşadıkları güçlük düzeyinin ve boyutlarının yaş, eğitim, çalışma durumu, gelir seviyesi, sosyal güvenlik durumu, engelli çocuğun yaşı ve tıbbi tanısı gibi bazı demografik özelliklere göre anlamlı şekilde farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Engelli, engelli çocuk sahibi kadın, bakım yükü, güçlük düzeyi, sosyal politika.

Examining the Difficulties of Women with Disabled Children

Abstract

The aim of this research is to examine the level of difficulty experienced by women who have children with disabilities and to determine the relationship between demographic characteristics and the level of difficulty experienced. The research was designed according to the survey model, which is one of the quantitative research methods. In order to collect data in the research, “Scale for Identifying the Difficulties Experienced by Women with Disabled Children” was used. The research was carried out with 392 women with disabled children in a province located in the Central Anatolia region of Turkey, using the simple random sampling method. SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) program was used in the analysis of the data obtained from the research and the findings were presented with tables. As a result of the research, women with children with disabilities experienced high levels of difficulties and in order of intensity; emotional, economic, physical and social dimensions. It has been concluded that the level and dimensions of difficulty experienced differ significantly according to some demographic characteristics such as age, education, employment status, income level, social security status, age of the disabled child and medical diagnosis.

Keywords: Disabled, women with disabled children, care burden, difficulty level, social policy.

* Bu makale Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalında ikinci yazar danışmanlığında birinci yazar tarafından tamamlanan doktora tezinden türetilmiştir.

† Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Şarkışla Aşık Veysel Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon abdulkadiryuksel@cumhuriyet.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-7038-1609.

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, y.uyanik@hbv.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-6424-3672.

Giriş

Geleneksel aile yapıları incelendiğinde erkeğin dışarda çalışarak evin gelir getiricisi, kadının ise evin içerisinde ev idarecisi konumunda olduğu görülmektedir. Bu geleneksel yapı içerisinde kadın çalışma hayatından uzaklaşarak ücretsiz aile işçisi konumunda hayatına devam etmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı bu iş bölümü kadına çocuk bakımı ve ev işleri yükümlülüğünü iştirilmiş durumdadır. Ailede çocuğun doğduğu andan itibaren birincil sorumluluklarını üstlenen ebeveyn kadındır. Çocuk bakımı kadın üzerinde hem bakım emeği hem de duygusal emek bağlamında güçlükler oluşturmaktadır. Normal gelişim gösteren çocukların bakımlarında yaşanan bu güçlük çocuğun engelli olması halinde kendisini daha yoğun hissettirmektedir. Engellilik bireyin yaşadığı yetersizlik nedeniyle kendisinden beklenen rolleri yerine getirememesi durumudur. Dolayısıyla engelli çocuğun yetersizliğinin giderilmesi ve rehabilite edilmesi noktasında anneye büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu durum engelli çocuk sahibi kadının bakım yükünün artmasına sebep olmaktadır.

Alan yazında farklı disiplinlerde engelli çocuk sahibi kadınları/ebeveynleri konu alan ulusal ve uluslararası araştırmalar bulunmaktadır. Porterfield (2002) çalışmasında engelli çocuğun aileye getirdiği ekonomik yükün sonucu annenin çalışma hayatına yönelik durumunu araştırmıştır. Green, Davis, Karshmer, Marsh ve Straight (2005) engelli birey ve ailelerin yaşadıkları hissedilen damgalanmanın sosyal süreçlerini incelemiştir. Aysan ve Özben (2007) ele aldıkları çalışmalarında engelli çocuk anne babaların yaşam kaliteleri üzerine araştırma yapmışlardır. Yıldırım- Sarı (2007) ise zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesini konu alan çalışma yürütmüştür. Xiong, Yang, Yu, Hou, Li, Liu, Zhang ve Jiao (2011) ele aldıkları çalışmada otizmli, bedensel engelli ve zihinsel engelli çocuklar yetiştirmenin aileye ekonomik yükünü incelemeyi amaçlamışlardır. Fairthorne, Klerk ve Leonard (2016) engelli çocuk sahibi annelerin yaşamış oldukları güçlüklerin belirlenmesi üzerine çalışmışlardır. Oti- Boadi (2017) zihinsel engelli çocukların annelerinin yaşadıkları deneyimlerini özellikle de zihinsel engelli bir çocuk yetiştirme ile ilgili zorlukları ve başa çıkma stratejilerini incelemiştir. Deveci ve Ahmetoğlu (2018) tarafından yapılan araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin algıladıkları sosyal destek düzeyi araştırılmıştır. Gobrial (2018) otizm spektrum bozukluğu olan çocuk sahibi annelerin yaşamın erken dönemlerine ilişkin yaşadıkları güçlükleri betimlemiştir. Küçük ve Alemdar (2018) çalışmalarında engelli çocuğu olan annelerin yaşam doyumlarını, genel sağlık durumlarını ve depresyon düzeylerini ve de yaşadıkları sorunların neler olduğunu belirlemeyi amaçlamışlardır. Lee, Matthews ve Park (2018) serebral palsili çocuk sahibi annelerin sağlık durumlarının ve sağlıklıla ilgili yaşam kalitelerinin tespit edilmesi üzerine çalışmışlardır. Güler ve Çarpi (2019)

araştırmalarında engelli çocuk sahibi annelerin mesleki tükenmişliği, iş motivasyonu ve eş tükenmişliğini incelenmiştir. Ören ve Aydın (2020) alışmalarında engelli çocuğa sahip ebeveynlerin bakım yükü ve depresyon durumlarını belirlemeyi amaçlamışlardır. Bu bağlamda alan yazında engelli çocuk sahibi kadın/ ebeveyn konu üzerine birçok çalışmaya rastlanılmıştır (Busch ve Barry, 2007; Lalvani, 2008; Akandere, Acar ve Baştuğ, 2009; Ghosh ve Parish, 2013; Demirbilek, 2013; Meşe, 2013; Pepperell, Paynter ve Gilmore, 2016; Carlos ve Miller, 2017; Akça ve Özyürek, 2019; Jahan, Araf, Griffiths, Gozal ve Mamun, 2020).

Bu araştırmasının amacı, engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükleri belirlemek ve bu güçlüklerin düzeylerini incelemektir. Bu ana amaç doğrultusunda aşağıda yer alan alt amaçlara yanıt aranmıştır.

- Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler ne düzeydedir? Engelli çocuk sahibi kadınların;
 - Ekonomik, sosyal, duygusal ve fiziksel boyutta yaşadıkları güçlükler ne düzeydedir?
- Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin demografik özelliklerine göre anlamlı bir farklılığı var mıdır? Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin kadının;
 - Yaşına göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Medeni durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Çalışma durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Sosyal güvenliği olması durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Sosyal yardım alma durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Engelli çocuğun engelli maaşı alması durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Evde bakım aylığı imkânından faydalanma durumuna göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Engelli çocuğun yaşına göre anlamlı bir farklılık var mıdır?
 - Engelli çocuğun engellilik tanısına göre anlamlı bir farklılık var mıdır?

2. Yöntem

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada nicel araştırma yöntemi tekniklerinden yararlanılmıştır. Nicel araştırmalar, değişkenler arasındaki ilişkileri kanıtlamaya çalışmakta ve araştırmacının

genelleme yapmasına, tahminlerde bulunmasına ve nedensellik ilişkisini açıklamasına yardımcı olmaktadır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz, Demirel, 2014, s.12). Nicel araştırmalar genellikle bilgi, deney ve gözlem ile aklın kurallarına göre elde edilen genellenebilirliği yüksek, sayısal olarak ifade edilebilen ve üzerinde istatistiksel işlemler yapılabilen araştırma yöntemidir (Sönmez ve Alacapınar, 2011, s.41). Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli; bir konu ya da olaya ilişkin var olan bir durumu olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan bir nicel araştırma modelidir (Büyüköztürk ve diğ., 2014, s.177).

2.1. Evren ve Örneklem

Bu araştırmada olasılıklı örnekleme tekniklerinden basit seçkisiz örnekleme tekniği kullanılmıştır. Basit seçkisiz örnekleme; araştırma evrenindeki her bir bireyin örnekleme girme olasılığının eşit ve birbirinden bağımsız olduğu bir örnekleme tekniğidir (Erkuş, 2005, s.84).

Bu araştırma Türkiye’de İç Anadolu bölgesinde bulunan bir ilde yürütölmüştür. İlgili İl’de yaşayan ve araştırmanın öznesi konumunda olan engelli çocuk sahibi kadınların sayısına ulaşabilmek amacıyla engelli çocuk sayısı dikkate alınmıştır. Engelli çocuk sayısı ile engelli çocuk sahibi kadın sayısı eşit kabul edilmiştir ve bu durum araştırma açasından bir sayılıtdır. Bu doğrultuda İl Milli Eğitim Müdürlüğu Rehberlik ve Araştırma Merkezi (RAM) tarafından eğitsel değerlendirme ve tanılması yapılmış olan ve aktif olarak özel eğitim hizmetlerinden faydalanan çocuk sayısı dikkate alınmıştır. RAM tarafından eğitsel değerlendirilmesi ve tanılması yapılarak özel eğitim hizmetlerinden faydalanan çocuk sayısından üstün zekâlı/yetenekli çocuk sayısı çıkarılarak engelli çocuk sayısına ulaşılmıştır. Bu doğrultusunda araştırmanın evreni; RAM tarafından eğitsel değerlendirilmesi ve tanılması yapılan engelli çocuk sayısı olan 3175 çocuğun annesi konumundaki kadınlardır.

Araştırmanın örneklem büyüklüğu belirlenirken; araştırma evrenini temsil eden en büyük örneklem büyüklüğüne Büyüköztürk ve diğ.(2014, s.96) tarafından önerilen hesaplama yöntemi kullanılarak ulaşılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın evrenini temsil eden örneklem 343 engelli çocuk sahibi kadındır. Bu araştırmada Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeği örneklem büyüklüğünün üzerine çıkılarak 392 engelli çocuk sahibi kadının katılımıyla gerçekteştirilmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama amacıyla anket tekniği kullanılmıştır. Yüksel (2021) tarafından geliştirilen, geçerlilik ve güvenilirliği sağlanmış olan “Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeği” nicel veri toplama aracı olarak

kullanılmıştır. Dört boyut ve 27 maddeden oluşan ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik (ekonomik güçlük boyutunun 0,913, sosyal güçlük boyutunun 0,841, duygusal güçlük boyutunun 0,770, fiziksel güçlük boyutunun 0,811 ve ölçek toplamının 0,923 Cronbach Alfa değeri saptanmıştır.) kanıtları bulunmaktadır.

2.3. Veri Toplama Süreci

Araştırmada Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeğinin uygulanması ile veri toplama işlemi sağlanmıştır. Demografik bilgi formu ve ölçek maddelerinin yer aldığı form fotokopi yolu ile 600 adet çoğaltılarak araştırma evreninde bulunan engelli çocuk sahibi kadına ulaştırılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınlardan dönütü sağlanan 477 form analize dâhil edilmiştir. Demografik bilgi formu sorularından ve ölçek maddelerinden cevapsız bırakılan 85 form olduğu tespit edilmiştir ve bu formlar değerlendirme dışına alınmıştır. Bu bağlamda 392 katılımcı üzerinden araştırma gerçekleştirilmiştir.

2.4. Etik Unsurlar

Bilimsel araştırmaların tüm süreçlerinde etik değerlerin dikkate alınarak gerekli titizlik ile yürütülmesi gerekmektedir (Erkuş, 2005, s.181) Araştırmanın başlangıcından bitişine kadar tüm etik değerler dikkate alınarak araştırma süreci tamamlanmıştır. Araştırma sürecinde dikkate alınan etik değerlere ilişkin bilgiler aşağıda sıralanmaktadır.

- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Kurul Komisyonu'ndan 11/08/2020 tarihli ve E.21933 sayılı yazısı ile araştırmanın etik değerler taşıdığına ilişkin etik kurul onayı alınmıştır.
- Katılımcılara araştırmaya katılmaları için herhangi bir baskı yapılmamış ve herhangi bir hediye, ödül vb. teşvik edici unsur teklif edilmemiştir.
- Katılımcılardan elde edilen ham veriler (demografik bilgi formu ve ölçek formu) üçüncü kişilerle paylaşılmayacak ve korumalı olarak saklanacaktır.

2.5. Verilerin Analizi

Araştırmanın verilerinin analizinde betimsel ve anlam çıkarıcı istatistik teknikleri kullanılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin yüzde ve frekans dağılımları incelenmiş ve ölçeğin toplamı ve alt boyutları ile demografik özelliklerin arasındaki anlamlılık analiz edilmiştir. Verilerin analizinde Statistical Package for the Social Sciences 22 (SPSS 22) programı kullanılmıştır. Elde edilen bulgular tablolar ile sunularak açıklanmıştır.

Engelli çocuk sahibi kadınların karşılaştıkları güçlükleri ve bu güçlüklerin düzeyini belirlemek için frekans, yüzde ve aritmetik ortalama değerleri hesaplanmıştır. Ölçek

maddelerine ilişkin yanıtlar “kesinlikle katılmıyorum=1”, “katılmıyorum=2”, “kararsızım=3”, “katılıyorum=4”, “kesinlikle katılıyorum=5” şeklinde kodlanmıştır. Ölçek maddelerine yönelik verilen yanıtları yorumlayabilmek için $5-1=4$, $4/5=0,80$ formülü yardımıyla aralık değerleri hesaplanmıştır. Belirlenen bu aralık değerleri; “1-1,79 arası” çok düşük güçlük düzeyi, “1,80-2,59 arası” düşük güçlük düzeyi, “2,60-3,39 arası” orta güçlük düzeyi, “3,40-4,19 arası” yüksek güçlük düzeyi ve “4,20-5,00 arası” çok yüksek güçlük düzeyi olarak yorumlanmıştır. Örneklem grubunu oluşturan engelli çocuk sahibi kadınların ölçek maddeleri, ölçek alt boyutları ve ölçek toplamı güçlük düzeyleri bu bağlamda analiz edilmiştir.

Ölçeğin toplamı ve alt boyutları ile demografik özelliklerin arasındaki anlamlılık durumunu analiz etmek için Bağımsız Grup T-Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) yapılmıştır. Verilerin analizinde homojenlik açısından, t testinde homojenliğin gözlemlenmediği analizlerde t testi çıktısının ikinci satırında yer alan veriler dikkate alınmış ve raporlaştırılmıştır (Başol, 2019). Bu araştırmada anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu ve anlamlı farklılığın yönünün belirlenmesi için Post Hoc testlerinden homojenliğin sağlandığı durumlarda “Scheffe” testi, homojenliğin sağlanmadığı durumlarda ise Games-Howell testi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen verilerin normal dağılım göstergelerine ilişkin kanıtlar aşağıda yer alan Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeğinin Uygulama Puan İstatistikleri

Değerler	Puanlar				
	Ölçek (Toplam)	Ekonomik Güçlük Boyutu	Sosyal Güçlük Boyutu	Duygusal Güçlük Boyutu	Fiziksel Güçlük Boyutu
N (Sayı)	392	392	392	392	392
Ortalama	92,57	36,01	16,66	24,50	15,39
Ortalamanın Standart Hatası	0,87	0,44	0,27	0,22	0,24
Ortanca	93	37	17	25	15
Standart Sapma	17,29	8,89	5,49	4,42	4,80
Varyans	298,98	79,13	30,23	19,55	23,11
Ranj	93	38	24	22	20
Alınan En Yüksek Puan	134/135	50/50	30/30	30/30	25/25
Alınan En Düşük Puan	41/27	12/10	6/6	8/6	5/5
Çarpıklık Değeri	-0,09	-0,37	0,18	-0,96	0,005
Basıklık Değeri	-0,29	-0,52	-0,54	0,66	-0,55
Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayısı	0,891	0,891	0,802	0,716	0,764

Tablo 1’de Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısı incelendiğinde Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeğinin uygulamasının iç tutarlık anlamında güvenirliliğinin yüksek olduğu görülmektedir. Çarpıklık ve basıklık değer aralıkları hakkında alan yazın da farklı görüşler bulunmaktadır. Bu bağlamda George ve Mallery (2010) çarpıklık ve basıklık aralık değerinin +2 ile -2 arasında olmasını söylerken, Tabachnick ve Fidell (2013)

bu değerin +1,5 ve -1,5 aralığında ve Hair, Black, Babin, Anderson ve Tatham (2013)'e gore +1 ile -1 arasında olması gerektiği ifade edilmektedir. Bu araştırmada elde edilen arpıklık ve basıklık değerlerinin yukarıda ifade edilen tüm aralık değerlerine uygun olduğu dolayısıyla verilerin normal dağılım gosterdiği anlaşılmaktadır (Tablo 1).

3. Bulgular

Araştırma bulguları, demografik bilgi formu ve Engelli ocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme leğinden elde edilen verilerin analizinden oluşmaktadır. Nicel araştırma bulguları; engelli ocuk sahibi kadınların demografik özelliklerine ilişkin bulgular, engelli ocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeylerine ilişkin bulgular ve engelli ocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin demografik özelliklerine gore dağılımına ilişkin bulgular şeklinde sunulmaktadır.

3.1. Engelli ocuk Sahibi Kadınların Demografik zelliklerine İlişkin Bulgular

Engelli ocuk sahibi kadınların demografik özelliklerine ilişkin bulguları; araştırmanın örneklem grubu olan engelli ocuk sahibi kadınların tanımlayıcı özellikleri yüzde (%) ve frekans (f) değerleri eşliğinde sunulmaktadır. Tablo 2'de engelli ocuk sahibi kadınların demografik özelliklerine ilişkin betimleyici bulgular sunulmaktadır.

Tablo 2. Engelli ocuk Sahibi Kadınların Demografik zelliklerine İlişkin Betimleyici Bulgular

Değişken		f	%
Yaş	18- 35 Yaş	131	33.4
	36- 50 Yaş	244	62.2
	51- 65 Yaş	17	4.3
	Toplam	392	100
Medeni Durum	Evli	342	87.2
	Bekar	50	12.8
	Toplam	392	100
Eğitim Durumu	İlkokul	92	23.2
	Ortaokul	64	16.6
	Lise	142	36.2
	niversite	94	24
	Toplam	392	100
Çalışma Durumu	Kamu alışanı	53	13.5
	zel Sektör	20	5.1
	Serbest	10	2.6
	Emekli	11	2.8
	alışmıyor	298	76
	Toplam	392	100
Aylık Gelir	0- 1000 	189	48.2
	1001- 2500 	85	21.7
	2501- 3500 	44	11.2
	3501- 4500 	36	9.2
	4500+	38	9.7
	Toplam	392	100

Yukarıdaki Tablo 2’de engelli çocuk sahibi kadınların yaş, medeni durum, eğitim durumu, çalışma durumu ve aylık gelir durumlarına ilişkin yüzde ve frekans değerleri görülmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 3’te örneklem kapsamındaki engelli çocuk sahibi kadınların engelli çocuklarının özelliklerine ilişkin betimleyici bulgular yer almaktadır.

Tablo 3. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Engelli Çocuklarının Özelliklerine İlişkin Betimleyici Bulgular

Değişken		f	%
Engelli Çocuğun Yaşı	0- 2 Yaş	18	4.6
	3- 6 Yaş	86	21.9
	7- 11 Yaş	141	36
	12- 18 Yaş	70	17.9
	18+ Yaş	77	19.6
	Toplam	392	100
Engelli Çocuğun Cinsiyeti	Kadın	152	38.8
	Erkek	240	61.2
	Toplam	392	100
Engelli Çocuğun Tanısı	Zihinsel Engel	57	14.5
	Bedensel Engel	92	23.5
	Görme Engeli	16	4.1
	İşitme Engeli	69	17.6
	Otizm	37	9.4
	Diğer	14	3.6
	Çoklu Engel	107	27.3
	Toplam	392	100

Tablo 3’te örneklem grubunun engelli çocuklarının yaş, cinsiyet ve engellilik tanısına ilişkin betimleyici bulgular yüzde ve frekans değerleri eşliğinde yer almaktadır. Aşağıda Tablo 4’te örneklem grubunun çeşitli özelliklerine ilişkin veriler gösterilmektedir.

Tablo 4. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Çeşitli Özelliklerine İlişkin Betimleyici Bulgular

Değişken		f	%
Sosyal güvenlik	Evet	315	80.4
	Hayır	77	19.6
	Toplam	392	100
Çocuğun engelli maaşı alma durumu	Evet	49	12.5
	Hayır	343	87.5
	Toplam	392	100
Aileden birisinin engelli bakım aylığı alma durumu	Evet	184	46.9
	Hayır	208	53.1
	Toplam	392	100
Engellilere uygulanan yardım ve hizmetleri yeterli bulma durumu	Evet	17	4.3
	Hayır	314	80.1
	Kararsızım	61	15.6
	Toplam	392	100

Tablo 4’te örneklem grubunun sosyal güvenlik durumları, çocuğun engelli maaşı alıp almadığı, aileden birisinin engelli bakım aylığı alma durumu ve engellilere yönelik uygulanan yardım ve hizmetlerin yeterliliği konusuna ilişkin betimleyici bulgular yüzde ve frekans değerleri eşliğinde yer almaktadır.

3.2. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlük Düzeylerine İlişkin Bulgular

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükleri ve bu güçlüklerin düzeylerini belirlemek amacıyla uygulanan Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeğinden elde edilen bulgular incelenmiştir. Öncelikle her maddenin değerlendirmesi yapılmış ve engelli çocuk sahibi kadınların ölçek maddelerine katılım durumlarına bakılmıştır. Ölçek maddeleri özelinde yapılan değerlendirme sonrasında ölçeğin boyutları ve geneli dikkate alınarak engelli çocuk sahibi kadınların ölçek boyutları ve ölçek genelinde yaşadıkları güçlük düzeyleri değerlendirilmiştir.

Aşağıda Tablo 5'te Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Belirlenmesi Ölçeğinde yer alan ifadeler ve engelli çocuk sahibi kadınların bu ifadelere katılımları frekans (f) ve yüzde (%) şeklinde sunulmuştur.

Tablo 5. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Dağılımı

Boyutlar	Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Toplam		Ortalama
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
Ekonomik Güçlük Boyutu	1	24	6.1	46	11.7	36	9.2	144	36.7	142	36.2	392	100	3.852
	2	18	4.6	69	17.6	36	9.2	134	34.2	135	34.4	392	100	3.762
	3	27	6.9	86	21.9	44	11.2	120	30.6	115	29.3	392	100	3.535
	4	28	7.1	59	15.1	39	9.9	117	29.8	149	38.0	392	100	3.765
	5	33	8.4	86	21.9	65	16.6	115	29.3	93	23.7	392	100	3.380
	6	27	6.9	88	22.4	32	8.2	121	30.9	124	31.6	392	100	3.579
	7	18	4.6	91	23.2	41	10.5	139	35.5	103	26.3	392	100	3.556
	8	31	7.9	99	25.3	71	18.1	117	29.8	74	18.9	392	100	3.265
	9	40	10.2	118	30.1	53	13.5	110	28.1	71	18.1	392	100	3.137
	10	16	4.1	19	4.8	47	12.0	107	27.3	203	51.8	392	100	4.178
Sosyal Güçlük Boyutu	11	54	13.8	82	20.9	76	19.4	1.1	25.8	79	20.2	392	100	3.176
	12	157	40.1	132	33.7	51	13.0	34	8.7	18	4.6	392	100	2.040
	13	120	30.6	92	23.5	39	9.9	86	21.9	55	14.0	392	100	2.653
	14	117	29.8	129	32.9	71	18.1	50	12.8	25	6.4	392	100	2.329
	15	57	14.5	100	25.5	78	19.9	82	20.9	75	19.1	392	100	3.045
	16	34	8.7	72	18.4	64	16.3	141	36.0	81	20.7	392	100	3.415
Duygusal Güçlük Boyutu	17	23	5.9	28	7.1	12	3.1	135	34.4	194	49.5	392	100	4.145
	18	11	2.8	5	1.3	12	3.1	85	21.7	279	71.2	392	100	4.571
	19	49	12.5	80	20.4	48	12.2	117	29.8	98	25.0	392	100	3.344
	20	29	7.4	41	10.5	19	4.8	142	36.2	161	41.1	392	100	3.931
	21	13	3.3	15	3.8	24	6.1	77	19.6	263	67.1	392	100	4.433
	22	25	6.4	32	8.2	16	4.1	134	34.2	185	47.2	392	100	4.076

Tablo 5. (Devamı) Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Dağılımı

Boyutlar	Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Toplam		Ortalama
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
Fiziksel Güçlük Boyutu	23	95	24.2	118	30.1	51	13.0	82	20.9	46	11.7	392	100	2.658
	24	73	18.6	100	25.5	39	9.9	118	30.1	62	15.8	392	100	2.989
	25	46	11.7	78	19.9	33	8.4	138	35.2	97	24.7	392	100	3.413
	26	58	14.8	99	25.3	75	19.1	101	25.8	59	15.1	392	100	3.010
	27	42	10.7	79	20.2	56	14.3	139	35.5	76	19.4	392	100	3.326

Tablo 5 incelendiğinde; ölçeğin ekonomik güçlük boyutunda yer alan maddelere (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. madde) katılım oranlarının genel olarak yüksek olduğu görülmektedir. Engelli çocuk sahibi kadınlar, ölçeğin 1. maddesi olan “Çocuğumuzun engelli olması aile bütçemizi zorluyor, masraflarımızı artırıyor” ifadesine, %36,7 katılıyorum ve %36,2 kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt vermişlerdir. Madde ortalaması incelendiğinde ($\bar{x}=3,85$) bu durumun, kadınların yüksek düzeyde yaşadıkları bir güçlük olduğu görülmektedir. Ölçeğin 2. maddesi olan “Engelli çocuğumun sağlık giderlerini (medikal, ilaç, doktor vb.) karşılamakta zorlanıyorum” ifadesine kadınlar yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,76$) katılım göstermiştir. Örneklem grubunun yarısından fazlasının (%34,2 katılıyorum ve %34,4 kesinlikle katılıyorum) sağlık giderleri ile ilgili ekonomik güçlük yaşadığı görülmektedir. Engelli çocuk sahibi kadınların yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,53$) yaşadıkları bir diğer ekonomik güçlük ise engelli çocuğun eğitim harcamalarını karşılamakla ilgilidir. Ölçeğin 3. maddesi olan eğitim harcamaları ile ilgili güçlük yaşama durumuna kadınların %30,6’ü katılıyorum; %29,3’ü ise kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt vermiştir. Ölçek 4. maddesi “Çocuğum için bakıcı masraflarını karşılamakta zorlanıyorum/ zorlanırdım.” ifadesine katılımcıların %29,8’i katılmakta ve %38’i kesinlikle katılmaktadırlar. Madde ortalama puanı incelendiğinde ($\bar{x}=3,76$) kadınların, engelli çocuklarının bakıcı masraflarını karşılamakla ilgili yüksek düzeyde güçlük yaşadıkları görülmektedir. Ölçeğin 5. maddesi olan “Engelli çocuğumun masrafları nedeniyle diğer çocuklarımla ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanıyorum” ifadesine örneklem grubunun %29,3’ü katılıyorum ve %23,7’si kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt vermiştir. İlgili madde ortalamasına bakıldığında engelli çocuk sahibi kadınların diğer çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamakta orta düzeyde güçlük ($\bar{x}=3,38$) yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Ölçeğin 6. maddesi “Engelli çocuğumun masrafları sosyal harcamalarımızı (tatil, gezi, sinema, konser vb.) kısıtlıyor” ifadesine engelli çocuk sahibi kadınların %30,9’u katılıyorum,

%31,6'sı da kesinlikle katılıyorum şeklinde görüş belirtmektedir. Madde ortalaması incelendiğinde ise yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,57$) güçlük yaşandığı görülmektedir. “Kendi özel ihtiyaçlarımı engelli çocuğumun masrafları nedeniyle karşılamakta zorlanıyorum” şeklindeki ölçeğin 7. maddesine %35,5 katılıyorum ve %26,3 kesinlikle katılıyorum düzeyinde katılım gösterilmektedir. İlgili maddenin ortalamasına bakıldığında yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,55$) güçlük ifade ettiği anlaşılmaktadır. Engelli çocuk sahibi kadınların, ölçeğin 8. maddesi olan “Masraflarımızın yüksek olması eşimin ikinci bir işte çalışmasına/ çalışmak istemesine sebep oluyor” ifadesine yönelik güçlük dereceleri orta düzeydedir ($\bar{x}=3,26$). Engelli çocuk sahibi kadınların, orta düzeyde güçlük ($\bar{x}=3,13$) yaşadıkları bir diğer durum ise ölçeğin 9. maddesinde ifade edilen masrafların yüksek olması nedeniyle akrabaların yardımına ihtiyaç duyma ifadesidir. Ekonomik güçlük boyutunun son maddesi ve ölçeğin 10. maddesi olan “Engelli çocuğum olduğu için devlet tarafından sağlanan destekler yeterli olmuyor” ifadesine %27,3 katılıyorum ve %51,8 kesinlikle katılıyorum şeklinde katılım sağlanmaktadır. Engelli çocuk sahibi kadınların bu madde ile ilgili yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,17$) güçlük yaşadıkları görülmektedir.

Tablo 5'e göre; sosyal güçlük boyutunda yer alan maddelere (11, 12, 13, 14, 15, 16. madde) katılım düzeyleri madde bazında farklılık göstermektedir ve ölçek genel seviyesine göre sosyal güçlük boyutunda genel olarak daha az güçlük yaşandığı görülmektedir. Engelli çocuk sahibi kadınlar engelli çocuklarının çevrelerindeki çocuklar tarafından dışlanması ile ilgili (Madde 11) orta düzeyde ($\bar{x}=3,17$) güçlük yaşamaktadırlar. Sosyal güçlük boyutunda yer alan ve ölçeğin 12. maddesi olan “Akrabalarım, komşularım, arkadaşlarım çocuğumun engelli olmasından dolayı benimle görüşmek istemiyorlar” ifadesine yönelik katılım düzeyinin düşük ($\bar{x}=2,04$) olduğu görülmektedir. İlgili maddeye yönelik engelli çocuk sahibi kadınların %40,1 kesinlikle katılmadıklarını ifade ederken %33,7'si katılmadıklarını belirtmektedirler. “Engelli çocuğum olduğu için eş-dost ziyaretlerine gitmekten çekiniyorum” şeklinde olan ölçeğin 13. maddesinde yer alan ifadenin engelli çocuk sahibi kadınların orta düzeyde güçlük yaşadıkları bir durum olduğu görülmektedir. Ölçeğin 14. maddesi olan “Çevremdeki insanlar engelli çocuğum ile çocuklarının oynamasını, arkadaş olmasını istemiyor” maddesine %29,8 kesinlikle katılmıyorum ve %32,9 düzeyinde katılmıyorum görüşü bulunmaktadır. İlgili maddede geçen ifadenin düşük düzeyde ($\bar{x}=2,32$) yaşanan bir güçlük olduğu söylenebilir. Çocuğunun engelliliğinden dolayı engelli çocuk sahibi kadınların; öğretmen, müdür ve/veya diğer velilerle yaşadıkları sorunlar (Madde 15) orta düzeyde ($\bar{x}=3,04$) güçlük ifade etmektedir. Sosyal güçlük boyutunda yer alan ve ölçeğin 16. maddesi olan “Engelli çocuğum olduğu için insanların bana acıyarak baktığını düşünüyorum” ifadesine engelli çocuk sahibi kadınların %36'sı katıldıklarını, %20,7'si ise kesinlikle katıldıklarını belirtmektedirler. Madde 16'nın

ortalamasına bakıldığında bu durumun yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,41$) güçlüğü neden olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5'e bakıldığında engelli çocuk sahibi kadınların duygusal güçlük boyutunda yer alan maddelere (17, 18, 19, 20, 21, 22. madde) katılım düzeylerinin genel olarak yüksek olduğu görülmektedir. Ölçeğin 17. maddesi olan "Çocuğumun engelliliğinden dolayı yaşitlarından geri olmasına üzülyorum" ifadesine, engelli çocuk sahibi kadınlar %34,4 katılıyorum ve %49,5 kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt vermiştir. Madde ortalaması incelendiğinde yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,14$) güçlük yaşanan bir durum olduğu görülmektedir. Engelli çocuk sahibi kadınların çok yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,57$) güçlük yaşadıklarını belirttikleri, ölçeğin 18. maddesi olan "Engelli çocuğumun geleceğini düşündükçe endişeleniyorum" ifadesidir. Engelli çocuk sahibi kadınların ölçeğin tamamına oranla en yüksek düzeyde katılım gösterdikleri maddeye ilişkin yanıtları %21,7 katılıyorum ve %71,2 kesinlikle katılıyorum şeklindedir. Engelli çocuk sahibi kadınların ölçeğin 19. maddesi olan "Engelli çocuğum hakkında soru sorulması beni bunaltıyor" ifadesine ilişkin orta düzeyde ($\bar{x}=3,34$) güçlük yaşadıkları görülmektedir. "Çocuğumun engelli oluşu nedeniyle ağladığım oluyor" şeklindeki ölçeğin 20. maddesine %36,2 katılıyorum ve %41,1 kesinlikle katılıyorum şeklinde katılım sağlanmaktadır. Madde ortalaması incelendiğinde ise engelli çocuk sahibi kadınların ilgili ifade de yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,93$) güçlük yaşadıkları anlaşılmaktadır. "Ben öldükten sonra engelli çocuğuma kimin bakacağı konusunda endişe duyuyorum" şeklindeki ölçeğin 21. maddesine; %19,6 katılıyorum ve %67,1 kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt verilmiştir. 21. madde ortalamasına bakıldığında en yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,43$) güçlük ifade ettiği görülmektedir. Duygusal güçlük boyutunda yer alan ve ölçeğin 22. maddesi olan "Çocuğuma engelliliğinden dolayı meraklı gözlerle bakılmasından hoşlanmıyorum" ifadesine %34,2 katılıyorum ve %47,2 kesinlikle katılıyorum şeklinde katılım gösterilmektedir ve madde ortalaması yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,07$) güçlük yaşandığını ifade etmektedir.

Tablo 5'e göre; fiziksel güçlük boyutunda yer alan maddelere (23, 24, 25, 26, 27. madde) katılım düzeyleri madde bazında farklılık göstermektedir. Ölçeğin 23. maddesi olan "Engelli çocuğumun bana bağımlı olmasından sıkıldığım zamanlar oluyor" ifadesinin madde ortalaması incelendiğinde orta düzeyde ($\bar{x}=2,65$) güçlüğü işaret ettiği anlaşılmaktadır. Engelli çocuk sahibi kadınlar, çocuklarının bakımı nedeniyle (Madde 24), orta düzeyde ($\bar{x}=2,98$) güçlük yaşadıklarını ifade etmektedir. Ölçek maddelerinden 25.'si olan "Engelli çocuğumun bakımını tek başıma yapamadığım zamanlar oluyor" ifadesine %35,2 katılıyorum ve %24,7 kesinlikle katılıyorum şeklinde katılım sağlanmıştır. Madde ortalamasına bakıldığında ise bu durumun yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,41$) güçlük ifade ettiği görülmektedir. Fiziksel güçlük

boyutunda yer alan 26. maddenin (Engelli çocuğumdan dolayı diğer çocuklarımın bakımını ihmal ettiğimi düşünüyorum.) ortalaması incelendiğinde orta düzeyde ($\bar{x}=3,01$) güçlük ifade ettiği görülmektedir. Fiziksel güçlük boyutunda yer alan ve ölçeğin son maddesi olan “Çocuğumun engelinden dolayı genel sağlık durumum bozuldu” ifadesinin madde ortalama değerine bakıldığında orta düzeyde ($\bar{x}=3,32$) güçlüğü işaret ettiği görülmektedir.

Örneklem grubunu oluşturan engelli çocuk sahibi kadınlar ile Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlükleri Belirleme Ölçeği uygulaması sonucunda elde edilen veriler betimsel analize tabi tutularak ortalama puanlar ve standart sapmalar hesaplanmıştır. Analiz sonucu ölçeğin; genel güçlük ortalama puanı ve ölçeğin alt boyutları olan ekonomik güçlük, sosyal güçlük, duygusal güçlük ve fiziksel güçlük ortalama puanlarına ilişkin bulgular Tablo 6’da sunulmaktadır.

Tablo 6. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Düzeyleri

Ölçek Boyut	Ortalama (\bar{x})	Standart Sapma (SS)
Ekonomik Güçlük	3.601	0.889
Sosyal Güçlük	2.776	0.916
Duygusal Güçlük	4.083	0.736
Fiziksel Güçlük	3.079	0.961
Ölçek Genel Güçlük	3.428	0.640

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük derecelerini ifade eden ortalama puanlar dikkate alındığında en yoğun güçlüğü duygusal boyutta yaşadığı görülmektedir. Duygusal boyutu ekonomik, fiziksel ve sosyal güçlük boyutları izlemektedir. Ölçeğin genel ortalamasına bakıldığında ise 3.428 ortalama puan -yüksek düzeyde güçlük- şeklinde ifade edilecek seviyede olduğu görülmektedir.

3.3. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Demografik Özelliklerine Göre Yaşadıkları Güçlüklerin Dağılımlarına İlişkin Bulgular

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşlarına göre yaşadıkları güçlüklerin farklılaşma durumunun incelenmesi amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Ölçeğin toplamı ve alt boyutlarına ilişkin güçlüklerin yaşlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Yaşa Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	1,548	2	,774	1,895	,152	
	Gruplar içi	158,812	389	,408			
	Toplam	160,359	391				
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	1,561	2	,781	,986	,374	
	Gruplar içi	307,848	389	,791			
	Toplam	309,409	391				

Sosyal Güçlük	Gruplar arası	6,435	2	3,218	3,888	,021*	36-50	Yaş>18-
	Gruplar içi	321,895	389	,827			35 Yaş	
	Toplam	328,330	391					
Duygusal Güçlük	Gruplar arası	,209	2	,105	,192	,826		
	Gruplar içi	212,124	389	,545				
	Toplam	212,333	391					
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	12,291	2	6,145	6,845	,001*	36-50	Yaş>18-
	Gruplar içi	349,226	389	,898			35 Yaş	
	Toplam	361,517	391					

*p<.05

Tablo 7 incelendiğinde kadınların yaşadıkları güçlükler yaşlarına göre sosyal güçlük boyutu ve fiziksel güçlük boyutunda anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir (p<.05). Bu bulguya göre kadınların yaşlarının yaşadıkları sosyal ve fiziksel güçlükler üzerinde anlamlı bir etkisi vardır. Anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Scheffe testi yapılmıştır. Sosyal güçlük boyutunda incelendiğinde 18-35 yaş arası kadınlar ile 36-50 yaş arası kadınların yaşadıkları güçlükler anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ve bu farklılık 36-50 yaş arası kadınlar lehinedir. Başka bir ifadeyle 36-50 yaş arası kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyi 18-35 yaş arası kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyinden daha yoğundur. Fiziksel güçlük boyutu incelendiğinde ise 18-35 yaş arası kadınlar ile 36-50 yaş arası kadınların yaşadıkları güçlükler arasında 36-50 yaş arası kadınların lehine anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Fiziksel güçlükler bağlamında 36-50 yaş arası kadınların yaşadıkları güçlük düzeyinin 18-35 yaş arası kadınlara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin medeni durumlarına göre farklılaşma durumlarının incelenmesi amacıyla bağımsız gruplar için T-Testi yapılmıştır. Tablo 8’de ölçeğinin toplamı ve ölçeğin alt boyutlarına ilişkin puanlar sunulmaktadır.

Tablo 8. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlük Puanlarının Medeni Duruma Göre Bağımsız Grup T-Testi Sonuçları

Boyutlar	Medeni Durum	N	\bar{x}	ss	t	p
Ölçek (Toplam)	Evli	342	3,4233	,63619	-,431	,667
	Bekâr	50	3,4652	,67415		
Ekonomik Güçlük	Evli	342	3,5950	,89032	-,363	,717
	Bekâr	50	3,6440	,89218		
Sosyal Güçlük	Evli	342	2,7544	,92384	-1,267	,206
	Bekâr	50	2,9300	,85654		
Duygusal Güçlük	Evli	342	4,0828	,73210	-,064	,949
	Bekâr	50	4,0900	,77680		
Fiziksel Güçlük	Evli	342	3,0912	,96355	,626	,532
	Bekâr	50	3,0000	,95362		

*p<.05

Tablo 8 incelendiğinde medeni durum değişkeni açısından kadınların yaşadıkları güçlüklerin anlamlı düzeyde farklılık göstermediği görülmektedir. Anlamlı farklılık olmamasına rağmen ortalama puanlar incelendiğinde sosyal güçlük boyutunda bekâr kadınların

evli kadınlara göre daha yüksek puana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile bekâr kadınlar evli kadınlara göre daha fazla sosyal güçlükler yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların eğitim durumlarına göre yaşadıkları güçlüklerde farklılaşma olup olmadığının incelenmesi amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Ölçeğinin toplamı ve alt boyutlarına ilişkin kadınların yaşadıkları güçlüklerin eğitim durumlarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını gösteren ANOVA testi sonuçları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Eğitim Durumuna Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	1,862	3	,621	1,520	,209	
	Gruplar içi	158,497	388	,408			
	Toplam	160,359	391				
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	5,306	3	1,769	2,257	,081	
	Gruplar içi	304,103	388	,784			
	Toplam	309,409	391				
Sosyal Güçlük	Gruplar arası	2,927	3	,976	1,163	,323	
	Gruplar içi	325,403	388	,839			
	Toplam	328,330	391				
Duygusal Güçlük	Gruplar arası	4,881	3	1,627	3,043	,029*	Üniversite> Ortaokul
	Gruplar içi	207,452	388	,535			
	Toplam	212,333	391				
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	6,772	3	2,257	2,469	,062	
	Gruplar içi	354,744	388	,914			
	Toplam	361,517	391				

*p<.05

Tablo 9 incelendiğinde engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler eğitim durumuna göre duygusal güçlük boyutunda anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir (p<.05). Anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Scheffe testi yapılmıştır. Anlamlı farklılığın üniversite mezunları ile ortaokul mezunları arasında olduğu ve anlamlılığın üniversite mezunlarının lehine olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda üniversite mezunlarının duygusal güçlük boyutunda yaşadıkları güçlük düzeyinin ortaokul mezunlarına göre daha yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin çalışma durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemek amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Ölçeğinin toplamı ve alt boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Çalışma Durumuna Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe ve Games-Howell)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	3,513	4	,878	2,167	,072	
	Gruplar içi	156,846	387	,405			
	Toplam	160,359	391				
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	10,458	4	2,615	3,385	,010*	Çalışmıyor> Kamu Çalışanı
	Gruplar içi	298,951	387	,772			
	Toplam	309,409	391				
Sosyal Güçlük	Gruplar arası	9,213	4	2,303	2,793	,026*	Emekli> Kamu Çalışanı Emekli> Özel Sektör Emekli> Çalışmıyor
	Gruplar içi	319,117	387	,825			
	Toplam	328,330	391				
Duyusal Güçlük	Gruplar arası	1,869	4	,467	,859	,489	
	Gruplar içi	210,465	387	,544			
	Toplam	212,333	391				
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	6,101	4	1,525	1,661	,158	
	Gruplar içi	355,415	387	,918			
	Toplam	361,517	391				

*p<.05

Tablo 10 incelendiğinde engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler çalışma durumuna göre ekonomik ve sosyal güçlük boyutunda anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir (p<.05). Ekonomik güçlük boyutunda anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinden Scheffe testi yapılmıştır. Sosyal güçlük boyutuna ilişkin yapılan analizde varyansların homojenliği sağlanmadığı için ikili karşılaştırma testlerinden Games-Howell testi yapılmıştır. Scheffe testi sonuçları incelendiğinde engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları ekonomik güçlükler açısından çalışmayanlar ve kamu çalışanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve çalışmayanların lehine olduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile çalışmayan engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları ekonomik güçlük düzeyi kamu çalışanlarına göre daha yüksek düzeydedir. Sosyal güçlük boyutuna ilişkin yapılan Games-Howell Testi sonuçları incelendiğinde emekliler ile kamu çalışanı, özel sektör çalışanı ve çalışmayanlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, emekliler; kamu çalışanı, özel sektör çalışanı ve çalışmayan engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha fazla sosyal güçlük yaşamaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin gelir durumlarına göre farklılaşp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Tablo 11’de engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin gelir durumuna göre ANOVA testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 11. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Gelir Durumuna Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	,974	4	,244	,591	,669	
	Gruplar içi	159,385	387	,412			
	Toplam	160,359	391				
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	9,941	4	2,485	3,212	,013*	0-1000 ₺ > 3501-4500 ₺
	Gruplar içi	299,469	387	,774			
	Toplam	309,409	391				0-1000 ₺ > 4501 ₺+
Sosyal Güçlük	Gruplar arası	2,832	4	,708	,842	,499	
	Gruplar içi	325,498	387	,841			
	Toplam	328,330	391				
Duygusal Güçlük	Gruplar arası	1,311	4	,328	,601	,662	
	Gruplar içi	211,023	387	,545			
	Toplam	212,333	391				
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	3,960	4	,990	1,071	,370	
	Gruplar içi	357,557	387	,924			
	Toplam	361,517	391				

*p<.05

Tablo 11 incelendiğinde kadınların yaşadıkları güçlükler gelir durumuna göre ekonomik güçlük boyutunda anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir (p<.05). Anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek Scheffe testi yapılmıştır. Tablo 11’de ekonomik güçlük boyutu incelendiğinde 0-1000₺ arasında gelire sahip kadınlar ile 3501-4500₺ ve 4501₺ üstü gelire sahip kadınların yaşadıkları güçlükler anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Bu farklılık 0-1000₺ arasında gelire sahip kadınların lehinedir. Başka bir ifadeyle 0-1000₺ arası gelire sahip kadınlar 3501-4500₺ arası gelire sahip kadınlardan ve 4501₺ üstü gelire sahip kadınlardan anlamlı bir şekilde daha fazla ekonomik güçlük yaşamaktadırlar.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin sosyal güvencelerinin bulunması durumuna göre anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla bağımsız grup T-testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 12’de sunulmuştur.

Tablo 12. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlük Puanlarının Sosyal Güvenliği Olma Durumuna Göre Bağımsız Grup T-Testi Sonuçları

Boyutlar	Sosyal Güvenlik	N	\bar{x}	ss	t	p
Ölçek (Toplam)	Evet	317	3,4255	,61718	-,200	,842
	Hayır	75	3,4420	,73500		
Ekonomik Güçlük	Evet	317	3,5486	,89140	-2,426	,016*
	Hayır	75	3,8240	,85200		
Sosyal Güçlük	Evet	317	2,7797	,92041	,130	,897
	Hayır	75	2,7644	,90506		
Duygusal Güçlük	Evet	317	4,1220	,67754	2,120	,035*
	Hayır	75	3,9222	,93615		
Fiziksel Güçlük	Evet	317	3,1186	,92041	1,655	,099
	Hayır	75	2,9147	1,11072		

*p<.05

Tablo 12’ye göre anlamlı farklılık ekonomik güçlük boyutu ve duygusal güçlük boyutunda sosyal güvenceleri olmayan engelli çocuk sahibi kadınların lehinedir. Diğer bir

ifadeyle sosyal güvenlik sistemi içerisinde yer almayan kadınlar sosyal güvenlik sisteminde yer alan kadınlara göre hem ekonomik hem de duygusal olarak daha yüksek düzeyde güçlük yaşamaktadırlar.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin engelli çocuklarının engelli maaşı alma durumlarına göre anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla bağımsız grup T-testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlük Puanlarının Çocuklarının Engelli Maaşı Alma Durumuna Göre Bağımsız Grup T-Testi Sonuçları

Boyutlar	Engelli Alma Durumu	Aylığı	N	\bar{x}	ss	t	p
Ölçek (Toplam)	Evet		49	3,3613	,76382	-,674	,503
	Hayır		343	3,4383	,62150		
Ekonomik Güçlük	Evet		49	3,5980	,91731	-,028	,978
	Hayır		343	3,6017	,88691		
Sosyal Güçlük	Evet		49	2,7789	1,01459	,017	,986
	Hayır		343	2,7765	,90308		
Duygusal Güçlük	Evet		49	4,0850	,77886	,013	,990
	Hayır		343	4,0836	,73193		
Fiziksel Güçlük	Evet		49	2,7184	1,12021	-2,836	,005*
	Hayır		343	3,1312	,92714		

*p<.05

Tablo 13'e bakıldığında ölçek toplamı, ekonomik güçlük boyutu, sosyal güçlük boyutu ve duygusal güçlük boyutunda çocuğu engelli aylığı alanlar ile almayanlar arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Fiziksel güçlük boyutunda ise anlamlı bir farklılık bulunmakta ve bu farklılık çocuğu engelli maaşı almayan engelli çocuk sahibi kadınların lehinedir. Bir başka ifadeyle çocuğu engelli maaşı almayan kadınlar, çocuğu engelli maaşı alanlara göre daha fazla fiziksel güçlük yaşamaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin evde bakım aylığı alma durumlarına göre anlamlı şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla bağımsız grup T-testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 14. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlük Puanlarının Evde Bakım Aylığı Alma Durumuna Göre Bağımsız Grup T-Testi Sonuçları

Boyutlar	Evde Bakım Alma Durumu	Aylığı	N	\bar{x}	ss	t	p
Ölçek (Toplam)	Evet		184	3,4648	,63665	1,050	,294
	Hayır		208	3,3967	,64356		
Ekonomik Güçlük	Evet		184	3,7033	,82673	2,145	,033*
	Hayır		208	3,5111	,93438		
Sosyal Güçlük	Evet		184	2,7736	,97699	-,065	,948
	Hayır		208	2,7796	,86155		
Duygusal Güçlük	Evet		184	4,1051	,71722	,538	,591
	Hayır		208	4,0649	,75514		
Fiziksel Güçlük	Evet		184	3,0489	,98046	-,594	,553
	Hayır		208	3,1067	,94606		

*p<.05

Tablo 14'e göre engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin evde bakım aylığı alma durumuna göre ölçek toplamı, sosyal güçlük boyutu, duygusal güçlük boyutu ve fiziksel güçlük boyutunda anlamlı bir farklılık yoktur. Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları ekonomik güçlükler ile evde bakım aylığı alma durumları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu ve bu farklılığın evde bakım aylığı alan kadınların lehine olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle evde bakım aylığı alan engelli çocuk sahibi kadınlar evde bakım aylığı almayan kadınlara göre daha yüksek düzeyde ekonomik güçlük yaşamaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin engelli çocuğun yaşına göre farklılaşma durumunu incelemek amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Tablo 15'te engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin engelli çocuklarının yaşlarına göre ANOVA testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 15. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Engelli Çocuğun Yaşına Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	2,748	4	,687	1,687	,152	
	Gruplar içi	157,611	387	,407			
	Toplam	160,359	391				
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	5,811	4	1,453	1,852	,118	
	Gruplar içi	303,598	387	,784			
	Toplam	309,409	391				
Sosyal Güçlük	Gruplar arası	19,791	4	4,948	6,206	,000*	18+ Yaş > 0-2 Yaş 18+ Yaş > 3-6 Yaş
	Gruplar içi	308,539	387	,797			
	Toplam	328,330	391				
Duygusal Güçlük	Gruplar arası	2,140	4	,535	,985	,415	
	Gruplar içi	210,193	387	,543			
	Toplam	212,333	391				
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	15,322	4	3,831	4,282	,002*	18+ Yaş > 0-2 Yaş
	Gruplar içi	346,194	387	,895			
	Toplam	361,517	391				

*p<.05

Sosyal güçlük boyutu ve fiziksel güçlük boyutunda gruplar arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu görülmektedir. Hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla ikili karşılaştırma testlerinden Scheffe testi yapılmıştır. Sosyal güçlük boyutundaki anlamlı farklılık incelendiğinde; 0-2 yaş arası ve 3-6 yaş arası engelli çocuğu olan grup ile 18 yaş üstü engelli çocuğu olan grup arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 18 yaş üstü engelli çocuğu bulunan kadınlar, 0-2 yaş ve 3-6 yaş arası engelli çocuğu bulunan kadınlara göre sosyal güçlük boyutunda daha yüksek güçlük yaşamaktadır.

Fiziksel güçlük boyutundaki anlamlı farklılık incelendiğinde 0-2 yaş grubunda engelli çocuğu olan kadınlar ile 18 yaş üstü engelli çocuğu olan kadınlar arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Fiziksel güçlük boyutundaki bu anlamlı farklılık 18 yaş üstü engelli çocuğu olan kadınların lehinedir. Bir başka deyişle 18 yaş üstü engelli çocuğu bulunan kadınların yaşadıkları fiziksel güçlük 0-2 yaş aralığında engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha yüksek düzeydedir.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin engelli çocuğun tıbbi tanısına göre farklılaşma durumunu belirlemek amacıyla ANOVA testi yapılmıştır. Aşağıda Tablo 16’da engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin engelli çocuklarının tıbbi tanısına göre ANOVA testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 16. Engelli Çocuk Sahibi Kadınların Yaşadıkları Güçlüklerin Engelli Çocuğun Tıbbi Tanısına Göre ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) Testi Sonuçları

Boyutlar	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark (Scheffe ve Games-Howell)
Ölçek (Toplam)	Gruplar arası	8,980	6	1,497	3,806	,001*	Otizm> Görme Engeli
	Gruplar içi	151,379	385	,393			Çoklu Engellilik>Görme Engeli
	Toplam	160,359	391				Çoklu Engellilik>İşitme Engeli
Ekonomik Güçlük	Gruplar arası	7,254	6	1,209	1,541	,164	
	Gruplar içi	302,155	385	,785			
	Toplam	309,409	391				
Sosyal Güçlük	Gruplar arası	36,408	6	6,068	8,003	,000*	Zihinsel Engel>Bedensel Engel
	Gruplar içi	291,922	385	,758			Zihinsel Engel>Görme Engeli
	Toplam	328,330	391				Zihinsel Engel >İşitme Engeli
Duygusal Güçlük	Gruplar arası	12,549	6	2,092	4,031	,001*	Otizm> Bedensel Engel
	Gruplar içi	199,784	385	,519			Otizm> Görme Engeli
	Toplam	212,333	391				Otizm> İşitme Engeli
Fiziksel Güçlük	Gruplar arası	35,407	6	5,901	6,967	,000*	Çoklu Engellilik>İşitme Engeli
	Gruplar içi	326,110	385	,847			Bedensel Engel>İşitme Engeli
	Toplam	361,517	391				Bedensel Engel>İşitme Engeli
							Otizm>Görme Engeli
							Otizm>İşitme Engeli
							Çoklu Engellilik>Görme Engeli
							Çoklu Engellilik>İşitme Engeli

*p<.05

Tablo 16’ya bakıldığında engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler, engelli çocuklarının tıbbi tanısına göre ölçek toplamı, sosyal güçlük boyutu, duygusal güçlük boyutu ve fiziki güçlük boyutunda anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir (p<.05). Ölçek toplamı ve fiziksel güçlük boyutunda varyansın homojen dağılım göstermesinden dolayı Scheffe testi,

sosyal güçlük ve duygusal güçlük boyutunda ise varyansın homojen dağılım göstermemesi sebebiyle Games Howell testi uygulanmıştır.

İkili karşılaştırma testlerinden ölçek toplamına yönelik yapılan scheffe testi sonucuna göre otizmlili çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeyi ile görme engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır. Otizmlili çocuk sahibi kadınlar, görme engelli çocuk sahibi kadınlara nazaran daha yüksek düzeyde güçlük yaşamaktadırlar. Ölçek toplamı bakımından diğeri bir anlamlı farklılık, çoklu engelli olan çocuk sahibi kadınlar ile görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Çoklu engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeyi; görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlük düzeyine göre daha yüksek düzeydedir.

Sosyal güçlük boyutundaki ikili karşılaştırma testlerinden Games Howell testi sonuçları incelendiğinde zihinsel engelli çocuğa sahip kadınların yaşadıkları güçlükler ile bedensel engelli, görme engelli ve işitme engelli çocuğa sahip kadınların yaşadıkları güçlükler arasında anlamlı bir farklılık görülmektedir. Zihinsel engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyi bedensel engelli, görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyinden daha yüksektir. Sosyal güçlük boyutundaki bir diğeri anlamlı farklılık ise otizmlili çocuk sahibi kadınlar ile bedensel engelli, görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Otizmlili çocuk sahibi kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyinin bedensel engelli, görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları sosyal güçlük düzeyinden daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Yine sosyal güçlük boyutunda bulunan diğeri bir anlamlı farklılık çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar ile işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Çoklu engelli çocuk sahibi kadınların işitme engelli çocuk sahibi kadınlara nazaran daha yüksek sosyal güçlük yaşadığı anlamına gelmektedir.

Duygusal güçlük boyutunda gruplar arası anlamlı farklılık durumu incelendiğinde bedensel engelli çocuk sahibi kadınlar ile işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ve bu farklılık bedensel engelli çocuk sahibi kadınların lehinedir. Diğeri bir ifadeyle bedensel engelli çocuk sahibi kadınlar işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek güçlük yaşamaktadırlar. Tablo 16'ya göre otizmlili çocuk sahibi kadınlar ile işitme engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları duygusal güçlükler arasında anlamlı bir farklılık vardır. Otizmlili çocuk sahibi kadınların yaşadıkları duygusal güçlük düzeyi işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksektir. Duygusal güçlük boyutunda görülen bir diğeri anlamlı farklılık ise çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar ile işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır ve çoklu engelli çocuk sahibi

kadınlar işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre anlamlı bir şekilde daha yoğun duygusal güçlük yaşamaktadırlar.

Fiziksel güçlük boyutunda zihinsel engelli çocuk sahibi kadınlar ile görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Zihinsel engelli çocuk sahibi kadınlar görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara nazaran daha yüksek fiziksel güçlük yaşamaktadır. Fiziksel güçlük boyutunda görülen bir diğer anlamlı farklılık bedensel engelli çocuk sahibi kadınlar ile görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Buna göre bedensel engelli çocuk sahibi kadınlar görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha yüksek düzeyde fiziksel güçlük yaşamaktadır. Bir diğer anlamlı farklılık, otizmlili çocuk sahibi kadınlar ile görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Bu durum otizmlili çocuk sahibi kadınların görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre fiziksel güçlük boyutunda daha yüksek güçlük yaşadıkları anlamına gelmektedir. Fiziksel güçlük boyutunda yer alan bir diğer anlamlı farklılık ise çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar ile görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasındadır. Çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar görme engelli ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha yüksek düzeyde fiziksel güçlük yaşamaktadır.

4. Sonuç

Araştırmanın güçlük düzeylerinden elde edilen bulgulara göre engelli çocuk sahibi kadınların genel olarak yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,428$) güçlük yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik güçlük boyutu incelendiğinde; çocuklarının engelli olmasının aile bütçelerini zorlayan ve masraflarını artıran bir durum olduğu ve engelli çocuklarının sağlık giderlerini, eğitim harcamalarını ve bakıcı masraflarını karşılamakta yüksek düzeyde güçlük yaşadıkları görülmektedir. Engelli çocuk sahibi kadınlar, engelli çocuklarının yüksek masrafları nedeniyle sosyal harcamalarını kısmakta ve kendi özel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmaktadırlar. Ayrıca kadınlar, engelli çocukları için devlet tarafından sağlan desteklerin yetersiz olduğu görüşüne çok yüksek düzeyde katılım göstermektedirler. Bu bağlamda engelli çocuk sahibi kadınların yüksek düzeyde ($\bar{x}=3,601$) ekonomik güçlük yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları sosyal güçlükler incelendiğinde; kadınların yüksek düzeyde katılımıyla, diğer insanların onlara acıyarak baktıklarını düşündükleri görülmektedir. Sosyal güçlük boyutunda elde edilen bulgulara göre kadınların orta düzeyde ($\bar{x}=2.776$) güçlük yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınların duygusal güçlükleri incelendiğinde; çocuklarının geleceğinden ve kendileri öldükten sonra çocuklarına kimin bakacağı konusunda çok yüksek düzeyde endişe duydukları görülmektedir. Ayrıca yüksek

düzeyde; çocuklarının yaşlılarının gerisinde olmasından dolayı üzüldükleri, diğer insanların meraklı gözlerle bakmasından hoşlanmadıkları ve çocuklarının engelliliğinden dolayı sıklıkla ağladıkları şeklinde duygusal güçlükler yaşamaktadırlar. Genel olarak duygusal güçlük boyutunda yüksek düzeyde ($\bar{x}=4,083$) güçlük yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları fiziksel güçlükler incelendiğinde; çocuklarının bakımları, kadınların yüksek düzeyde güçlük yaşamalarına sebep olmaktadır. Genel olarak fiziksel güçlük boyutunda engelli çocuk sahibi kadınların orta düzeyde ($\bar{x}=3,079$) güçlük yaşadığı sonucu elde edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular incelendiğinde yoğunluk sırasına göre; duygusal, ekonomik, fiziksel ve sosyal boyutlarda güçlük yaşanmaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin yaşlarına göre ölçek boyutlarından sosyal güçlük ve fiziksel güçlük boyutunda anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Buna göre 36- 50 yaş arası kadınlar 18- 35 yaş arası kadınlara göre daha fazla sosyal güçlük yaşamaktadırlar. Fiziksel güçlük açısından ise 18- 35 yaş arası kadınlar ile 36- 50 yaş arası kadınların yaşadıkları güçlükler arasında anlamlı bir farklılık vardır. Buna göre 36- 50 yaş arası kadınlar 18- 35 yaş arası kadınlara göre fiziksel olarak daha fazla güçlük yaşamaktadırlar. Bu bağlamda engelli çocuk sahibi kadınların yaşı arttıkça fiziksel ve sosyal güçlüğü yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Eğitim durumları açısından engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler incelendiğinde duygusal güçlük boyutunda anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Üniversite mezunu kadınların yaşadıkları duygusal güçlükler ortaokul mezunu kadınlara göre daha yüksek düzeydedir. Eğitim seviyesinin yükselmesi duygusal açıdan yaşanan güçlüğü arttırdığı söylenebilir.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin çalışma durumlarına göre ekonomik ve sosyal güçlük boyutunda anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür. Ekonomik güçlük boyutunda anlamlı farklılık çalışmayan kadınlar ile kamu çalışanı kadınlar arasındadır. Buna göre çalışmayan kadınlar, kamu çalışanı kadınlara göre daha yüksek düzeyde ekonomik güçlük yaşamaktadırlar. Bu durum düzenli gelir sahibi olmanın ekonomik güçlüğü hafifletici etkisinden kaynaklanmaktadır. Çalışma durumuna göre bir diğer anlamlı farklılık ise sosyal güçlük boyutundadır. Buna göre emekli kadınlar; kamu çalışanı, özel sektör çalışanı ve çalışmayan engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha fazla sosyal güçlük yaşamaktadırlar. Emekli kadınların daha yoğun sosyal güçlük yaşamaları, boş zamanlarının çok ve daha yaşlı olmalarından kaynaklandığı şeklinde açıklanabilir. Engelli çocuk sahibi kadınların gelir durumuna göre ekonomik güçlük boyutunda anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Geliri 0-

1000₺ olan kadınlar, 3501-4500₺ ve 4501₺ üstü gelire sahip kadınlara göre daha yüksek düzeyde ekonomik güçlük yaşamaktadırlar. Bu sonuca göre gelirin ekonomik güçlüğü hafifletici etkisi doğrulanmaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların sosyal güvenlik durumları dikkate alınarak yaşadıkları güçlükler incelendiğinde; sosyal güvenliği olmayan kadınların ekonomik açıdan daha fazla güçlük yaşadıkları anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. Engelli çocuğun engelli maaşı alması durumuna göre kadınların yaşadıkları güçlükler fiziksel güçlük boyutunda anlamlı farklılık göstermiştir. Buna göre engelli maaşı almayan çocuk sahibi kadınlar engelli maaşı alan çocuk sahibi kadınlara göre fiziksel olarak daha yoğun güçlük yaşamaktadırlar. Evde bakım aylığı alma durumu açısından kadınların yaşadıkları güçlükler incelendiğinde ekonomik boyutta anlamlı bir farklılık görülmektedir. Evde bakım aylığı alanlar almayan kadınlara nazaran daha fazla güçlük çekmektedirler. Bu durum evde bakım aylığı alma koşulları dikkate alınarak değerlendirildiğinde amacına uygun olduğunu göstermektedir. Evde bakım aylığı alan kadınların yaşadıkları güçlüklerin yoğun olması gerçekten de ekonomik yetersizliği olan kadınlara yönelik uygulandığı anlamına gelmektedir. Diğer açıdan ise, evde bakım aylığının ekonomik refahı sağlamadaki etkisinin yetersiz olduğu ifade edilebilir.

Kadınların yaşadıkları güçlükler engelli çocuğun yaşına göre sosyal ve fiziksel güçlük boyutunda anlamlı farklılık göstermektedir. Sosyal güçlük bağlamında; 18 yaş üstü çocuğu olan kadınlar 0-2 yaş ve 3-6 yaş arasında çocuğu olan kadınlara göre daha fazla sosyal güçlük yaşamaktadır. Bu durum engelli çocuğun yaşının artmasının, yaşanan sosyal güçlüklerin daha yoğun yaşanmasına neden olduğunu göstermektedir. Ayrıca 18 yaş üstü çocuğu olan kadınların 0-2 yaş çocuğu olan kadınlara göre daha fazla fiziksel güçlük yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Yaşın artmasıyla birlikte çocuk fiziksel olarak da gelişim göstermektedir. Bu durum bakım veren kadının fiziksel olarak daha fazla güçlük çekmesine sebep olmaktadır.

Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlükler engelli çocuğun tıbbi tanısına göre incelendiğinde; ölçek toplamı, sosyal, duygusal ve fiziksel güçlük boyutlarında anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir. Otizmli çocuk sahibi kadınlar görme engelli çocuk sahibi kadınlara göre; çoklu engeli olan çocuk sahibi kadınlar, görme ve işitme engeli olan çocuk sahibi kadınlara göre ölçek genelinde daha yoğun güçlük yaşamaktadırlar. Sosyal güçlük boyutunda zihinsel engelli çocuk sahibi kadınlar; bedensel, görme ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha yüksek düzeyde güçlük yaşamaktadırlar. Ayrıca otizmli çocuk sahibi kadınlar; bedensel, görme ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre daha yüksek sosyal güçlük yaşamaktadırlar. Son olarak çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre sosyal anlamda daha yoğun güçlük yaşamaktadırlar. Bu durum otizm,

zihinsel engellilik ve çoklu engelliliğin toplumsal olarak daha zor kabul edilebilir ve daha yoğun ayrımcılığa maruz kalan gruplar olması bilgisiyle örtüşmektedir. Genel olarak otizmliler ve zihinsel engelli çocuklar, yüksek düzeyde sosyal güçlük yaşamaktadır bu durumun ebeveynlere de sosyal dışlanma şeklinde yansıdığı söylenebilir. Duygusal güçlük boyutunda ise bedensel, otizmliler ve çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre anlamlı bir şekilde daha yüksek düzeyde duygusal güçlük yaşamaktadırlar. Fiziksel güçlük boyutunda zihinsel, bedensel, otizm ve çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar ile görme ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Bu anlamlı farklılığa göre zihinsel, bedensel, otizm ve çoklu engelli çocuk sahibi kadınlar görme ve işitme engelli çocuk sahibi kadınlara göre fiziksel olarak anlamlı bir şekilde daha yoğun güçlük yaşamaktadırlar. Bu sonuçlara göre bedensel, zihinsel, otizm ve çoklu engelli bireylerin bakım yükünün görme ve işitme engelli bireylere göre daha güç olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Akandere, M., Acar, M. ve Baştuğ, G. (2009). Zihinsel ve fiziksel engelli çocuğa sahip anne ve babaların yaşam doyumu ve umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 23-32.
- Akça, F. ve Özyürek, A. (2019). Zihinsel yetersizlikten etkilenmiş ve normal gelişen çocuğa sahip ebeveynlerin sıkıntıyı tolere etme, depresyon, anksiyete ve stres düzeyleri. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(1), 347-361.
- Aysan, F. ve Özben, Ş. (2007). Engelli çocuğu olan anne babaların yaşam kalitelerine ilişkin değişkenlerin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 1-6.
- Başol, G. (2019). *Araştırmacılar için istatistik*. Ankara: Pegem Akademi
- Busch, S. H. and Barry, C. L. (2007). Mental health disorders in childhood: Assessing the burden on families. *Health Affairs*, 26(4), 1088-1095.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Carlson, J. M. and Miller, P. A. (2017). Family burden, child disability, and the adjustment of mothers caring for children with epilepsy: role of social support and coping. *Epilepsy & Behavior*, 68, 168-173.
- Demirbilek, M. (2013). Zihinsel engelli bireylerin ve ailelerinin gereksinimleri. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 7(3), 58-64.
- Deveci, M. ve Ahmetoğlu, E. (2018). Zihin engelli çocuğu olan ailelerin algıladıkları sosyal destek düzeyinin incelenmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 123-131.
- Erkuş, A. (2005). *Bilimsel araştırma sarmalı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Fairthorne, J., de Klerk, N. and Leonard, H. (2016). Brief report: Burden of care in mothers of children with autism spectrum disorder or intellectual disability. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(3), 1103-1109.
- George, D. and Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.

- Ghosh, S. and Parish, S. (2013). Prevalence and economic well-being of families raising multiple children with disabilities. *Children and Youth Services Review*, 35(9), 1431-1439.
- Gobrial, E. (2018). The lived experiences of mothers of children with the autism spectrum disorders in Egypt. *Social sciences*, 7(133), 1-11.
- Green, S., Davis, C., Karshmer, E., Marsh, P. and Straight, B. (2005). Living stigma: the impact of labeling, stereotyping, separation, status loss, and discrimination in the lives of individuals with disabilities and their families. *Sociological Inquiry*, 75(2), 197-215.
- Güler, M. ve Çapri, B. (2019). Grup rehberliği programının engelli çocuğa sahip çalışan annelerin mesleki tükenmişlik, işle bütünleşme ve eş tükenmişliği düzeyine etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 28-46.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. and Tatham, R. L. (2013). *Multivariate Data Analysis*: Pearson Education Limited.
- Jahan, S., Araf, K., Gozal, D., Griffiths, M. D. and Mamun, M. A. (2020). Depression and suicidal behaviors among Bangladeshi mothers of children with autistic spectrum disorder: a comparative study. *Asian journal of psychiatry*. 1-7.
- Küçük, E. E. and Alemdar, D. K. (2018). Life satisfaction and psychological status of mothers with disabled children: a descriptive study. *Community Mental Health Journal*, 54(1), 102-106.
- Lalvani, P. (2008). Mothers of children with Down syndrome: Constructing the sociocultural meaning of disability. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 46(6), 436-445.
- Lee, M. H., Matthews, A. K. and Park, C. (2019). Determinants of health-related quality of life among mothers of children with cerebral palsy. *Journal of Pediatric Nursing*, 44, 1-8.
- Meşe, İ. (2013). Engellenmiş annelik: zihinsel engelli çocukların anneleri. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8(12), 841-858.
- Oti-Boadi, M. (2017). Exploring the lived experiences of mothers of children with intellectual disability in Ghana. *Sage Open*, 7(4), 1-12.
- Ören B. ve Aydın, R. Engelli çocuğa sahip ebeveynlerde bakım veren yükü ve depresyon durumlarının incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(3), 302-309.
- Pepperell, T. A., Paynter, J. and Gilmore, L. (2018). Social support and coping strategies of parents raising a child with autism spectrum disorder. *Early Child Development and Care*, 188(10), 1392-1404.
- Porterfield, S. L. (2002). Work choices of mothers in families with children with disabilities. *Journal of Marriage and Family*, 64(4), 972-981.
- Sönmez, V. ve Alacapınar, F. G. (2011). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Tabachnick B.G. and Fidell, L.S. (2013). *Fidell Using Multivariate Statistics (sixth ed.)* Pearson, Boston.
- Xiong, N., Yang, L., Yu, Y., Hou, J., Li, J., Li, Y., Liu, H., Zhang, Y. and Jiao, Z. (2011). Investigation of raising burden of children with autism, physical disability and mental disability in China. *Research in developmental disabilities*, 32(1), 306-311.
- Yıldırım- Sarı, H. (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokul Dergisi*, 11(2), 1-7.
- Yüksel, A. (2021). *Dezavantajlılığın bir adım ötesi: engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin incelenmesi ve sosyal politika önerileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yönetişimde Yozlaşma ve Alternatif Bir Çözüm Önerisi Olarak Kamu Değeri Yaklaşımı

Reha BAYANSAR*

İbrahim İRDEM**

Geliş Tarihi (Received): 12.04.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 20.05.2021

Öz

Yönetim düşüncesinde, başta batı olmak üzere dünyadaki sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak meydana gelen değişimler ve gelişimler etken ve edilgen konumda olan aktörlerin rollerinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Yirminci yüzyıl sonlarına doğru gelindiğinde toplumsal yaşamda çok ciddi bir yeri olan devletin varlık amacı, hedefleri, hizmetleri ve faaliyetleri tartışılmıştır. Bu gelişmelerden hareketle kamu politikalarının üretilmesi, kamu hizmetlerine yönelik karar alma ve uygulama sürecinde yetki ve sorumlulukları olan devletin yanında özel sektör ve sivil toplum örgütleri gibi diğer aktörler de varlık göstermeye başlamıştır. Yönetişim modeli de bu anlayışın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetişim düşüncesi bilimsel literatürde çok sayıda akademisyen tarafından genellikle olumlu özellikleriyle birlikte değerlendirilip, ideal bir düzen için tavsiye edilirken; kavramın ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar çoğu zaman ihmal edilmiştir. Bu nedenle bu çalışmada yönetişim modelinin uygulanmasıyla ortaya çıkan sorunlar yozlaşma bağlamında ele alınacak ve kamu yararı kapsamında, vatandaş merkezli bir çerçevede incelenecektir. Çalışmada, yönetişim modeline ilişkin yozlaşmadan kaynaklı olumsuz çıktıların vatandaşa yansıyan yönleri ve bunun çözümünde kamu değeri yaklaşımının ortaya koyduğu ilkeler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, İyi Yönetişim, Yozlaşma, Kamu Değeri

Corruption in Governance and Public Value Approach As An Alternative Solution Proposal

Abstract

In management thought, the changes and developments that took place depending on the socio-economic conditions in the World, especially in the West, brought about the questioning of the roles of the active and passive actors. Towards the end of the twentieth century, the existence purpose, goals, services and activities of the state, which has a very important place in social life, have been discussed. Based on these developments, other actors such as the private sector and non-governmental organizations have started to appear in addition to the state, which has powers and responsibilities in the production of public policies, decision-making and implementation of public services. The governance model also emerges as a manifestation of this understanding. The idea of governance has been evaluated by many scholars in the scientific literature with its positive characteristics and recommended for an ideal order. However, the negative consequences of the concept are often neglected. Therefore, in this study, the problems that arise with the implementation of the governance model will be discussed and analyzed in a citizen-centered framework in the context of public interest. In the study, the reflections of the negative outcomes of the governance model to the citizens and the principles of the public value approach in its solution will be evaluated.

Keywords: Governance, Good Governance, Corruption, Public Value

* Dr. Öğretim Görevlisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Adalet Meslek Yüksek Okulu, rbayansar@gmail.com, ORCID: /0000-0003-0967-5365.

** Dr. Öğretim Üyesi, Polis Akademisi Başkanlığı Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Ana Bilim Dalı, ibrahim.irdem@pa.edu.tr, ORCID: /0000-0003-0559-3418.

Giriş

Kamu yönetimi ile özdeşleşen bürokrasi modelinde ilişkiler belli bir hiyerarşiye dayanmaktadır. Bu dikey yapılanmaya karşın yönetim düşüncesinde ise daha yatay bir düzlemde etkileşime açık bir şekilde kurgulanmaktadır. Böylelikle mutlak bir otoritenin verdiği kararlar ve ürettikleri kamu politikaları, müzakere edilen, karşılıklı ikna süreçlerinin işletildiği ve katılımı esas alan bir ortamda yeniden tartışmaya açılmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren gündeme gelen siyaset-yönetim ayrımı ve yirminci yüzyılın başlarından itibaren bilimsel yönetim anlayışı tartışmaları hem kamu yönetimi hem özel sektör çerçevesinde yönetim olgusunun bilimsel açıdan gelişimini başlatmıştır. Daha sonra gerek yönetim anlayışına getirilen yeni bakış açıları gerekse de dünyada yaşanan ekonomik krizler sürekli olarak daha iyi bir yol bulma çabalarını beraberinde getirmiştir. Yönetişim modeli de bu çabaların bir ürünü olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde Dünya Bankasının Afrika merkezli bir çalışmasının neticesinde ortaya konan raporla görünür hale gelmiştir.

Yönetişim modeli, daha aktif bir toplum yaratma düşüncesinden hareketle sivil toplumun katılım ve ilgi düzeylerini artırmak suretiyle devlet ve özel sektörün varlık gösterdiği alanlara dâhil edilmesidir. Buradan hareketle devlet, hizmet sağlayıcı rolünden ayrılarak daha çok toplumu meydana getiren bireylere yetki ve sorumluluk vererek onları aktif hale getirmektedir. Böylelikle vatandaşın yalnızca belirlenmiş kurallar çerçevesinde hareket eden birey olduğu düşüncesi de bir kenara bırakılmaktadır.

Devlet, özel sektör ve sivil toplum gibi aktörlerin dâhil olduğu bir yönetim anlayışı üzerine temellenen yönetişim modeli, esasen kalkınmayı desteklemek, sosyal gelişime katkıda bulunmak, bireylerin özgür düşüncelerini ifade edebileceği bir platform oluşturmak ve gelişen teknoloji ağlarıyla birlikte sürdürülebilir bir toplum oluşturmak amacıyla iş birliği yapmayı hedeflemektedir. Bu amaçlar doğrultusunda her bir aktörün sürece katkısı ve sorumlulukları farklıdır. Yönetişimin uygulanabilmesi için her bir aktörün öncelikli olarak sürece inanmaları ve paydaşlığın getirdiği yükümlülükleri yerine getirmeleri gerekmektedir.

Dünya Bankası'nın 1989 yılında hazırlamış olduğu raporda "iyi yönetişim" kavramına vurgu yapılmıştır. İyi yönetişimin görünür hale gelmesi ancak belirlenen ilkelerin gereklerini hayata geçirmekle mümkün olmaktadır. Ancak diğer yandan, yönetişim düşüncesinin ortaya çıkardığı bazı olumsuzluklarla da karşılaşılmaktadır. Bilhassa yönetişim modeline ilişkin

olumsuz çıktılarının vatandaşa yansıyan yönleri ve yönetim düşüncesinin ortaya çıkardığı yozlaşma söz konusu sorunların çözümünde alternatif bir arayışa olan ihtiyacı gündeme getirmektedir. Çalışmada yönetim düşüncesinde meydana gelen yozlaşma ve bu durumun çözümü için önerilen kamu değeri yaklaşımı ele alınacaktır.

1. Yönetişim: Kavramsal Çerçeve ve Süreç

Yönetişim kavramı ilk olarak Kuzey Avrupa’da, daha sonra ise dünya genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Kavramın kökeni 16. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Özellikle 17. yüzyılda Fransa’da hükümetin sivil toplumla uzlaştırmaya veya kombine etmeye çalışan bir yaklaşımdan esinlendiği belirtilmektedir (Yüksel, 2000:147). Fransa’nın bu konuda öncü olması oldukça dikkat çekicidir. Bunun sebebi ise yüzyıllardır merkezi bir devlet geleneğine sahip ve devlet otoritesine sürekli atıf veren konumda bir ülke olmasıdır (Gaudin, 1998:48). Yönetişim kavramının bugün karşılık geldiği modern anlamı ise 1980’li yıllarda Latin Amerika’da ortaya çıkan demokratikleşme dalgasıyla birlikte 1990’lı yıllarda Afrika’da da etkisini hissettirmiştir (Özer ve Yayman, 2009:91).

Modern anlamda yönetim kavramının teorik ve pratik bağlamdaki öncüsü ise Dünya Bankası’dır. Bu ilk adım Dünya Bankası’nın 1989 tarihli “*Sub Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth*” (*Aşağı Sahra Afrikası: Krizden Sürdürülebilir Büyümeye*) başlıklı raporunda “*governance*” kavramının kullanmasıyla atılmıştır (Kalfa ve Ataay, 2008:232). Dünya Bankası bu raporda yönetimi, Afrika bölgesindeki ekonomik krizin aşılması için bir çıkış yolu olarak göstermiştir. Dünya Bankası yönetim kavramını açıklığa kavuştururken; minimal bir devletin yanında işleyen demokratik kapitalist bir düzene, geleneksel liberal anlayışın vurguladığı kuvvetler ayrılığı prensibiyle birlikte ulaşılmak istenilen serbest ve demokratik temsil anlayışının ön plana çıktığı bir siyasal rejime ve etkinliği, şeffaflığı, bağımsızlığı ve hesap sorulabilirliği temel ilkeler olarak kabul eden bir yönetsel anlayışa işaret etmektedir (Güler, 2003:102).

Dünya Bankasının ekonomik krizlerin daha çok ekonomik tedbirler ve kısıtlamalarla aşılabileceği düşüncesinin yerine 1989 sonrası dönemde yönetim anlayışındaki değişimlerle aşılabileceği hususuna değinmesi, genel bir paradigma değişiminin de habercisi olmuştur (Bayramoğlu, 2018:40-41). Bu gelişmeden sonra sosyal ve siyasal düzlemde kavram birçok tartışmaya konu olmuş; kamu yönetimi disiplininin başlayarak, işletme yönetimi, siyaset, sosyoloji ve iktisat alanlarına da bir hayli etki etmiştir (Güzelsarı, 2003:18). Buradan hareketle yönetim kavramı yalnızca yönetimle sınırlı kalmamış, üniversite, hastane, şirket gibi pek çok

kurumsal örgütlenmelerde görünür hâle gelmiş ve birçok alanda yapılan akademik çalışmaların da gündemine girmiştir. Bu durum söz konusu alanların, daha önceden “yönetim” kelimesi ile birleştirilmesinin yerine “kamu yönetişimi”, “yerel yönetişim”, “şirket yönetişimi” gibi bir dönüşümüne de yol açmıştır (Bayramoğlu, 2018:112). Etki alanının bu kadar geniş olması sebebiyle kavram hakkında birçok açıdan tanımlar geliştirilmiş ve uzun yıllardır da üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Yönetişim;

- “Yeni bir yönetim sürecine vurgu yapmakta, toplumun yeni bir yönetim tarzıyla yönetilmesiyle birlikte hükümetin anlamındaki bir değişikliği” ifade etmektedir. (Rhodes, 1996:652-653).
- “Bir grubun ortaklaşa faaliyetlerine rehberlik eden ve bu faaliyetlerine belirli bir sınır çizen, resmi ve resmi olmayan süreç ve kurumları ifade etmektedir” (Keohane, 2004:15).
- “Bir toplumsal-politik sistemdeki ilgili bütün aktörlerin ortak çabalarıyla elde edilen sonuçların oluşturduğu yapı ya da düzeni” nitelendirmektedir. (Ergun, 2014:274).
- “Bürokratik yönetimden farklı olarak kamunun ulusal karar alma ve bunu uygulamadaki tek belirleyici konumundan farklı olarak, karar alma mekanizmasını çoğullaştırmayı ve uygulamanın da kamu kurum ve kuruluşları dışında yer alan özel sektör ve sivil toplum örgütleri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini savunan bir yönetim biçimidir” (Övgün, 2010:62).
- “Örgütsel amaçların mükemmel olarak gerçekleştirilmesi için güçlendirilmiş kişilerin, ortak çıkarlarının önüne alarak davrandığı, iletişim ve etkin bilgi paylaşımı, karşılıklı güven ve şeffaflığı benimsemiş, müşterek karar verebilen, duygusal zekâsı yüksek empatik, proaktif ve sinerjik davranarak gerçekleştirilen örgütsel etkinlikler” bütünüdür (Fidan, 2010:6-7).

Dünya Bankası, yönetişim kavramına 1997 tarihli "*Değişen Dünyadaki Devlet*" raporunda daha ayrıntılı olarak yer vermiştir. Bu raporda devlete yönelik olarak krizlerin üstesinden gelebilmek için etkin bir piyasa ortamının tesis edilmesini sağlayacak etkili tedbirler alınması ve devletin bu yöndeki kabiliyetini güçlendirecek reformlar yapılması önerilmektedir. Rapora göre, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için devletin kapasitesi ve verimliliği artırılmalıdır. Bu gelişim ise ancak keyfiliğin kaldırılması, yolsuzluklarla ciddi mücadele edilmesi, şeffaflığın sağlanması, yerel yönetimlere yetki ve sorumluluk verilmesi, toplumun katılımına önem

verilmesi, hukukun üstünlüğünün savunulması ve hizmetlerde rekabetin teşvik edilmesiyle mümkün olabilecektir (Kalfa ve Ataay, 2008:233).

Yönetişim kavramına yönelik açıklamalarda bir gemide “*dümen tutma*” anlamına gelen “*steering*” sözcüğüne çok fazla gönderme yapılmıştır. Bu gönderme daha çok yönetişim modelinde devlete verilen rolle ilgili olup “*devlet kürek çekmez, dümen tutar*” şeklindeki deyimleşmiş bir ifadeyle konu daha anlaşılır bir hale getirilmeye çalışılmıştır (Bayramoğlu, 2018:32). Osborne ve Gaebler’le özdeşleşmiş bu düşüncelerle gündeme gelen ‘*kürek çeken değil dümen tutan devlet anlayışı*’; devlet ve vatandaş ortak paydada buluşturmayı hedefleyen, ortak kararlar neticesinde iş birliği ortamları tesis edilen ve bütün yapı ve süreçleri uzlaşmaya yönelten bir yönetim anlayışını ifade etmektedir (Osborne ve Gaebler, 1993:1). Genel bir çerçeveden bakıldığında yönetişim; yönetimin, hükümetin yanında özel sektör ve sivil toplum örgütleriyle birlikte icra edilmesidir. (Bayramoğlu, 2018:113). Geleneksel yönetim anlayışının tek taraflı olarak idare ettiği süreç, yönetişim modeliyle birlikte birden fazla aktörün etkin olduğu, etkilenimden etkileşime doğru bir geçişin yaşandığı, yönetme faaliyetinin ortaklaşa icra edildiği, düzenlemelerin birlikte kararlaştırıldığı ve kamu özel sektör ortaklığı düşüncesinden hareketle kurgulanan bir yönetim sürecine doğru evrilmiştir (Sobacı, 2007:222).

Siyasi açıdan yönetişim, vatandaşların karar alma süreçlerinde hemen her konuda katılımını ifade etmektedir. İdari açıdan ise verimli, bağımsız, şeffaf, hesap verebilir ve böylelikle de denetlenebilen bir kamu hizmetinin tesis edilmesi anlamına gelmektedir (Sobacı, 2007:223). Buradan hareketle yönetişim sürecinin pratikte karşılık bulabilmesi için halkın bilinçlendirilmesi, tercihleri ve düşünceleri çerçevesinde karşılık alacağına ikna edilmesi, sürecin aktif bir tarafı olduğuna inandırılması gerekmektedir.

Stoker, 1998 yılında yayımlanan “*Bir Teori Olarak Yönetişim: Beş Önerme*” adlı makalesinde yönetişim kavramına yönelik şu beş temel özelliği vurgulamıştır (1998:18);

- 1- “Yönetişim, hükümet etmekten öte birtakım kurum ve aktörleri de bünyesinde barındırır.”
- 2- “Yönetişim, toplumsal ve ekonomik hususların çözümünde paydaş olan aktörlerin sınırları ve sorumlulukları konusunda bir belirsizliğe sahiptir.”
- 3- “Yönetişim, ortak faaliyet alanında bulunan aktör ve kurumların aralarındaki güç bağımlılığıdır.”
- 4- “Yönetişim, bağımsız ve özyönetim yetkisine sahip aktörlerin aralarında kurulan ağdır.”

5- “Yönetişim, sorunların çözümünde merkezi yönetimin gücüne ve yetkisine dayanmadan, sürece dâhil olan aktörlerin çözüm odaklı anlayışa kapasiteye sahip olduklarını vurgular.”

İngilizce ‘*governance*’ kelimesinin Türkçe’ye ‘*yönetişim*’ olarak çevrilmesi hususu bu beş önerme ile daha anlaşılır bir hale gelmektedir. Yapı itibarıyla işteş çatıya sahip “yönetişim” kelimesi; sürecin karşılıklı olmasına ve birden çok aktörün varlığına vurgu yapmaktadır. Stoker bu önerilerle paydaşlığın, ortaklığın, bağımlılığın ve kurulan ağların altını çizmektedir. Buradan hareketle yönetimden yönetişime geçişin ancak aktörlerin artması ve etkileşimi ile mümkün olabileceği söylenebilir.

2. Yönetişimde Aktörler

Yönetişim; kamu politikaları üretme, karar alma ve sorunların çözümünde kamu yönetimi, özel sektör ve sivil toplum örgütlerinin bir araya gelmesi suretiyle ortak paydada bulunduğu bir ortamda, her bir aktörü bağlayan kararların alındığı ve bu kararların uygulanması noktasında iş birliği sağlama düşüncesinden hareketle beliren bir modeldir. Yönetişimin aktörleri bağlamında ifade edilen devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütlerin ilgili organları tarafından temsil edilmektedir. Bunlar; özel sektörde yönetim kurulları, sivil toplum örgütlerinde müteveli heyetleri ve devlet tarafında ise ilgili kuruluşun üst düzey bürokratları olarak ifade edilebilir (Orhan ve Yalçın, 2015:179).

Kooiman; dünya genelinde kamu yönetimi anlayışından özel sektör anlayışına doğru bir kayışın meydana geldiğini ve bu durumun devletle vatandaş arasındaki dengeyi etkilediğinin altını çizerek geleneksel yönetim anlayışının sorunların çözümünde yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Bu dengenin yeniden kurulabilmesi için devlet ve vatandaş arasında sosyal güvenlik, çevre koruma, fiziksel planlama gibi konularda diyalog ortamının geliştirildiği yeni modellerin ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Ayrıca bu modellerin, söz konusu gelişmelerde devletin, özel sektörün ve sivil toplumun bireysel değil, birlikte hareket etmek suretiyle varlık gösterebileceğini de vurgulamıştır (Kooiman, 1993:1).

Yönetişim, devlet, özel sektör ve sivil toplum gibi aktörlerin dâhil olduğu bir yönetim anlayışının tezahürüdür. Bu üç aktör temelde kalkınmayı desteklemek, sosyal gelişime katkıda bulunmak, bireylerin özgür düşüncelerini ifade edebileceği bir platform oluşturmak ve gelişen teknoloji ağlarıyla birlikte sürdürülebilir bir toplum oluşturmak amacıyla iş birliği yapmaktadır (Bayramoğlu, 2018:114). Bu amaçlar doğrultusunda her bir aktörün sürece katkısı ve

sorumlulukları farklıdır. Yönetişimin uygulanabilmesi için her bir aktörün öncelikli olarak sürece inanmaları ve paydaşlığın getirdiği yükümlülükleri taşımaları gerekmektedir.

2.1.Devlet

İnsanların topluluklar halinde yaşamaya başlamasından itibaren zamanla hissedilen bir otorite eksikliği, devlet fikrinin tekâmül etmesine ortam hazırlamıştır. Köken itibariyle kesin bilgilere tam olarak ulaşılmayan devlet kavramı, bireylerin günlük yaşantılarını ve aralarındaki hak ve hukukun düzenlenmesine yardımcı olan ve güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan bir yapıya dönüşmüştür. Zamanla artan nüfus ve topluluk sayısı devletin önemini de aynı şekilde belirginleştirmiştir. Günümüze kadar da birçok devlet kurulmuş, gelişmiş, duraksamış ve yıkılmıştır. Sadece Türk tarihinde dahi onlarca devletin bu şekilde kurulması ve yıkılması, bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Günümüze kadar devlet olgusu birçok değişim geçirmiş ve yirminci yüzyılda daha çok devletin etkinliği ve rolü üzerinde tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu tartışmayı yirminci yüzyılla sınırlamak her ne kadar mikro bir bakış açısını beraberinde getirirse de; özellikle 1929 Büyük Buhranı'ndan sonra sürekli olarak devletin toplumsal yaşam üzerinde sahip olacağı etki konusundaki düşüncelerde inişler çıkışlar yaşanmıştır. Bunun temel sebebi ise ekonomik krizlerin aşılmasında takip edilecek yol ve yöntemlerin merkezinde devlete biçilen rol ve etki alanlarının belirlenmesi olmuştur. Kamu yönetimi alanında yaşanan değişimin ve gelişimin dünyada yaşanan bu paradigmayla paralellik arz etmesi, geleneksel kamu yönetimi anlayışından yönetim anlayışına kadarki süreçte devletin konumunun sürekli olarak sorgulanmasına ivme kazandırmıştır.

Yönetişim, devleti ve toplumu karşılıklı olarak birbirine bağımlı iki eşit olarak kabul etmektedir (Bayramoğlu, 2018:31). Bu anlayış teorik olarak kabul edilebilse de pratik olarak tartışmalı bir husustur. Devletin rolünü, kendi birimleriyle birlikte kamu hizmetlerinin sunumunda varlık gösteren özel sektör, sivil toplum örgütleri ve hükümet dışı yapılanmalardan oluşan yapıyı koordine etmekle sınırlayan yönetim anlayışı, birlikte düzenleme ve birlikte yönlendirme düşüncesinden hareketle kamunun, özel sektörün, sivil toplumun ulusal ve yerel düzeyde bir araya gelmesine dayanmaktadır (Güzelsarı, 2004:121). Görüldüğü üzere yönetişimin temel çıkış noktası siyasi ve idari alanlarda rol alan aktörlerin sayısının artırılması ve her bir tarafında varlık gösterebilmesine olanak sağlanmasıdır. Bu durumda sorulması

gereken soru ise; bu rol paylaşımının ve sürece dâhil olacak aktörlerin varlık gösterebilmesi için gerekli zeminin hazırlanmasında etken tarafın kim olduğu hususudur.

Kavramın ortaya çıkışından itibaren günümüze kadar gerçekleşen uygulamalara bakıldığında yönetişimin başat aktörü devlettir. Bunun temel sebebi ise yönetişim için gerekli altyapının oluşturulması ve gerekli değişimlerin sağlanmasında en etkili konumda olan aktörün devlet olmasıdır. Devlet, siyasi oluşumlarla birlikte kamu yönetiminin birleşiminden doğan güçle vatandaşa yönelik sunulacak hizmetlerin nasıl daha etkin ve verimli bir şekilde hayata geçirilebileceği noktasına odaklanmaktadır. Devlet, hukukun üstünlüğünü koruyarak, adaleti tesis ederek, sosyo-ekonomik şartları düzenleyerek, gerekli altyapı yatırımlarını yaparak ve sosyal güvenlik ağlarını sağlayarak yönetişim sürecinin sağlıklı bir şekilde işleminde çok önemli bir yere sahiptir (Özer ve Yayman, 2009:94).

Devletin yönetişim uygulamalarına yönelik sosyal uzlaşmacı bir tavır sergilemesiyle birlikte, süreç içerisinde özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarıyla arasındaki ilişkileri geliştirmek ve halka hizmet sunmaktan daha çok toplumu meydana getiren bireyleri güçlendirmek, onlara yetki vermek ve onların yapabilirliklerini artırmak (Akçakaya, 2019:176) gibi roller üstlenmesi, yönetişimin devletten temel beklentisidir.

2.2.Özel Sektör

Yönetişimin bir diğer önemli paydaşı özel sektördür. Özel sektör, farklı alanlarda faaliyet gösteren özel teşebbüslerin bütünüdür. Bu teşebbüsler istihdam ve gelir kaynağı oluşturmak suretiyle mal ve hizmet üretimini, yurt içi ve yurt dışı ticareti ve insan kaynaklarını geliştirerek ekonomik kalkınma ve büyümeye artı değer katmaktadır (Özer ve Yayman, 2009:94).

Yirminci yüzyılda devletin dâhil olduğu ve dâhil olması gereken alanlar üzerinde yapılan tartışmaların neticesinde genellikle devletin geri çekildiği ya da paylaşımına açtığı hizmet alanları, özel sektör tarafından doldurulmuştur. Daha çok 1980'li yıllarda gündeme gelen neoliberal politikaların bir çıktısı olan özelleştirmelerle birlikte özel sektör gücünü artırmış ve kamu politikalarının belirlenmesinde etkili bir konuma gelmiştir. Bu durum yalnızca kamu hizmetlerinde özel sektörün de varlık göstermesiyle sonuçlanmamış, kamu yönetimi ve özel sektör arasında pratik bağlamda etkileşim yaşanmasını sağlamıştır. Yaşanan bu etkileşim zamanla kamu yönetiminin de bakış açısını değiştirmiş ve özel sektör pratiklerinin kamu yönetiminde uygulanmaya başlandığı bir döneme gelmiştir.

Özelleştirme uygulamalarıyla birlikte özel sektör, her geçen gün kamu hizmetlerinin sunumunda gerek planlama gerek faaliyet aşamalarında daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır. Günümüzde de kamu özel ortaklıkları uygulamalarıyla birlikte kamu yönetimi ve özel sektörün daha çok hizmet alanında iş birliği içinde olduğu görülmektedir. Geleneksel kamu hizmeti sağlama anlayışının giderek yerini ortaklıklara bırakması, yönetim anlayışının inşasında önemli bir adım olmuştur. Devlet, özel sektör ve sivil toplum arasında kurgulanan yönetim anlayışı, her bir paydaşa belli sorumluluklar yüklemektedir. Özel sektör; geleneksel kamu yönetiminin hantal yapısına çözüm olarak dinamizmini, girdi ve süreç odaklı yapısına karşı çıktı ve sonuç odaklı anlayışını, hiyerarşik düzen yerine esnek bir örgüt yapısını kazandırdığı gibi bunların yanında yönetim süreci bağlamında merkeziyetçi anlayışın yerine yerleşme düşüncesini de eklemeyerek önemli bir katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Günümüzde kamu yönetimi ve özel sektörün iş birliği çerçevesinde yürüttükleri hizmetler bazı eleştirilerin odak noktası haline gelse de dünyada yaşanan gelişmeler bu yöntemin kabul gördüğünü göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde devlet ve özel sektörün birlikte hareket ettiği projelerde ortaya çıkan şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkeleri kapsamındaki olumsuz kanaatler, yönetimin önemini bir kez daha göstermektedir. Zira devletin ve özel sektör kuruluşlarının ihdas ettiği ortaklıkların meşruiyet kazanabilmesinin bir yolu da toplumun sürece dâhil olmasıdır. Bununla birlikte her ne kadar hizmetin inşası ve sunumu aşamalarında sivil topluma çok fazla sorumluluk yüklenmese de hizmetlere yönelik alınacak kararlar ve denetim aşamalarında üçüncü sektör olarak da bilinen sivil toplum, yönetimin diğer bir sacayağını oluşturmaktadır.

2.3.Sivil Toplum

Yönetimin bir diğer aktörü sivil toplum örgütleridir ve akademik literatürde üçüncü sektör olarak da ifade edilmektedir (Akçakaya, 2019:178). Yönetim uygulamalarında çok önemli bir yeri olan sivil toplum “*gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütsel bir sosyal yapılanmadır*” (Sobacı, 2007:231) şeklinde tanımlanabilir. Sivil toplum, kendilerine sunulan hizmetlerden daha çok faydalanan bir kesimi oluştursa da bu kuruluşların karar alma noktasında söz hakkına sahip olması, yönetimin ilkelerine sadık kalınabilmesi için gereklilik arz etmektedir (Bayramoğlu, 2018:48).

Sivil toplumun, devlet ve özel sektörün yanında üçüncü sektör olarak adlandırılmasında, açık, şeffaf ve hesap verilebilir bir yönetim anlayışının yerleşmesi için gerekli olan siyasal ve

yargısal denetimin dışında, doğal ve sürekli bir denetçi görevi üstlenmesi bulunmaktadır (Çukurçayır, 2014:260). Sivil toplum örgütleri, kâr amacı gütmeyen, ticari kaygılar gözetmeyen ve çeşitli toplumsal değerlerin bir araya getirdiği kuruluşlar olarak bilinmektedir. Bunlara işveren dernekleri, sosyal yardımlaşma vakıfları, meslek odaları, işçi konfederasyonları ve diğer amaçlar için kurulmuş vakıf ve dernekler örnek olarak verebilir (Özer ve Yayman, 2009:94). Buradan hareketle sivil toplum devlet ve vatandaş arasında köprü vazifesi gören kuruluşlar olarak kabul edilmektedir.

Sivil toplum kuruluşlarının temel amacı, gönüllülük anlayışı çerçevesinde halka hizmet etmektir. Bununla birlikte sivil toplum; *“toplumsal hareketlerin dinamiği olarak görülmüş ve onları kapsayan bir nosyon olmuştur. Sivil toplum ayrıca, kazanılan hak ile yükümlülüklerin birleşmiş haliyle, bunların sivil toplum düzeyinde pratiğe geçirilmesini, tartışılmasını, yenilenmesini ve yeniden tanımlanmasını somutlayan yurttaşlık kavramının dinamik tarafı olarak görülebilir”* (Marshall, 2009:662). Bu açıklamalar çerçevesinde sivil toplumun, durağan bir yapıdan uzak, gönüllülük esası üzerine inşa edilmiş ve önceliği toplum olan bir anlayışın ürünü olduğunu dile getirilebilmektedir.

Yönetişim, ancak sivil toplumla birlikte daha anlamlı bir hale gelebilir. Zira içerisinde sivil toplum olmayan, vatandaşların doğrudan dâhil olmadığı bir süreç, devlet ve özel sektörün iş birliği yaptığı alanlardan öteye gidemeyecektir. Dolayısıyla yönetişimin varlığından bahsedebilmek için yönetişimin bir şekilde icra edilmesinden öte sivil toplumun sürece ne kadar dâhil olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bunun temel sebebi ise her ne kadar yönetişim sürecinde üç aktörün bir masa etrafında oturması ve aynı noktalar üzerinde buluşması teorik olarak ifade edilse de taraflardan her birinin önceliği farklıdır. Devletin kamu yararını öncelendiği bir masada özel sektör kar maksimizasyonunu sivil toplum ise toplumun genelini ilgilendiren hususlarda ortak paydayı yakalamayı hedeflemektedir. Bu nedenle yönetişim, ilgili aktörlerin sürece tam olarak dâhil olduğu ve iyi yönetişime ilişkin ilkelere riayet edildiği durumda daha etkili ve etkin bir biçimde icra edilmektedir.

3. İyi Yönetişim İlkeleri

Dünya Bankası'nın 1989 yılında hazırlamış olduğu raporda “iyi yönetişim” kavramına vurgu yapılmıştır. Dönemin Dünya Bankası başkanı Conable, iyi yönetişimi, güven duyulan bir hukuk sistemi, verimliliği sağlayan bir kamu hizmeti ve halka karşı sorumluluk duyan bir idare

unsurlarıyla ilişkilendirmiştir (Korkmaz, 2020:89). İyi yönetişimin ilişkilendirildiği bu unsurlara bir başka açıdan bakıldığında yönetişimden beklenen sonuçlar olarak da değerlendirilebilmektedir. Yönetişim kavramının önüne getirilen “iyi” sıfatı sürecin sağlıklı işlemesi ve beklenen sonuçların alınması ile mümkündür. Bu durumda bazı temel ilkelerin öncelikli olarak kabul edilmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Yönetişim ile iyi yönetişim kavramı çokça birbirinin yerine kullanılan ifadeler olmuştur. İyi yönetişim, yönetişim sürecine ilişkin belirlenen ilkelerin pratikte karşılık bulmasıyla elde edilen sonuçtur. Burada hemen belirtilmesi gereken bir konu da iyi yönetişimin ilkeleri çeşitli çalışmalarda ve uluslararası örgütler tarafından hazırlanan raporlarda çokça yer verilen bir konu olmuştur. Bu ilkelerin bir kısmı hemen her çalışmada ortak olmakla birlikte, bazı çalışmalarda farklı ilkelere de yer verilmektedir. Genellikle etkinlik ve verimlilik, şeffaflık, katılımcılık ve hesap verilebilirlik ilkeleri ortak ilkeler olarak belirlenmiş olsa da hukukun üstünlüğü, yönetim birimleri arasında uyum, eşitlik ve stratejik vizyon gibi ilkeler de iyi yönetişim ilkeleri kapsamında ele alınmaktadır.

3.1. Katılımcılık

Katılım, genel olarak kişilerin, kamu politikalarının belirlenmesinden uygulama ve denetim aşamasına kadar olan sürece dâhil olma ve karar verici aktörlerin karar almaları esnasında etkileyici bir rol üstlenmesidir. Bunun yanında katılımın, örgütsel olarak siyasi ve toplumsal yapılanmaların iletişimini ve kamuyu ilgilendiren hususlarda atılacak adımlarda kaynakların etkin kullanımını sağlama gibi önemli bir amaçları da vardır (Genç, 2012:48).

Katılıma siyasi ve idari açıdan bakmak, konunun çok yönlü irdelenmesini sağlamaktadır. Bu kavrama siyasi açıdan bakıldığında, kişilerin gerek ulusal gerek yerel düzeyde kendilerini yönetecek aktörleri seçmek ve yöneticilerin vatandaşın çıkar ve menfaatlerini gözeterek faaliyetler yürütmesini sağlamaya yönelik seçimler yapmalarıdır. İdari açıdan katılım ise, kamu hizmetleriyle ilgili planlamalar ve süreçlerle ilgili kararların alınması, bu kararların uygulamaya geçirilmesi gibi bütün işleyişi etkileyecek unsurların belirlenmesi ve o kararların bir şekilde paydaşı konumundaki kişilerin doğrudan ya da dolaylı olarak sisteme dâhil olmasını ifade etmektedir (Eryılmaz, 2016:61-62). Vatandaşların sürece aktif bir şekilde katılımıyla birlikte, politikaların belirlenmesinde farklı çıkarlar arasında anlaşmalar sağlanabilmekte, böylelikle de bireysel veya belli grupların çıkarları yerine ortak çıkarlar için hareket edilmektedir (Özer, 2015:222-223). Sistemin, karar alma konusunda geleneksel anlayış yerine sürece yeni aktörleri dâhil etmesi, katılımı artırmaya yönelik önemli bir adımdır. Bu

durum da siyasi olarak vatandaşın mümkün olan her alanda yönetime katılımının önü açılmakta ve idari açıdan ise saydam ve denetime açık bir kamu hizmeti faaliyeti yürütme olanağı doğmaktadır (Çukurçayır, 2014:260).

Vatandaşın birçok alanda yönetime dâhil olması, kamuyu ilgilendiren kararların alınması ve uygulanmasında karşılaşılabilecek meşruiyet sorununu ortadan kaldırmaktadır. Toplum ilgilendiren konular daha çok ortak paydada buluşularak çözülmekte, sivil toplum güçlenmekte ve çıkması muhtemel çatışmaların da önüne geçilebilmektedir. Böylece yönetişimin ana ilkelerinden olan şeffaflık ve hesap verilebilirlik gibi unsurların uygulamada karşılık bulması kolaylaşmaktadır. Bu unsurlarla birlikte kişiler karar alınacak konular hakkında daha detaylı bilgi sahibi olmaktadır. Böylece kişilerin aidiyet duygusu gelişerek, kendilerini edilgen bir aktör olarak değil, etken bir aktör konumunda düşünmektedir (Genç, 2012:49-50).

3.2. Şeffaflık

Şeffaflık ilkesi, yönetim uygulamalarına güç veren ve sürece meşruiyet kazandıran çok temel bir ilkedir. Şeffaflık, geliştirilecek kamu politikalarında, uygulama öncesi alınan kararlarda ve kararlar çerçevesinde yapılan faaliyetlerde kişilerin kavrayışlarına olumlu etki etmekte, daha bilinçli bir bakış açısı kazandırmakta ve sistemdeki tüm aktörler arasında bir güven ortamı tesis etmektedir. Bu durum, planlanan işlerin daha kısa sürede daha az maliyetle ve ortak aklın kabul ettiği bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır (Fidan, 2010:9).

Yönetimde şeffaflık, serbest bir bilgi akışının sağlanmasıyla mümkündür. Bu durum ancak ihtiyaç duyulan kurumlara ve bilgilere kolayca erişilebildiği takdirde sağlanabilmektedir. Yönetimde şeffaflık ve açıklık, hesap verebilirlik için temel ön koşullardan birisidir. Gizlilik ve ülkelerin çıkarlarının gizli olduğu anlayışı, çeşitli çıkar gruplarının maddi kazanımlarının perdelenmesinde kullanılması yönetimde yozlaşmaya neden olmaktadır (Özer, 2015:222).

Şeffaflık, karmaşık işlerin çözümlenmesini, gizli kalmış ve hukuka aykırı yürütülmüş faaliyetlerin gün yüzüne çıkartılmasını öngören bir çalışma ortamının oluşturulmasını ifade etmektedir (Eken, 1994:40). Buradan hareketle kamunun, güvenlik, milli savunma ve diplomatik konular dışında kalan alanlarda şeffaflık ilkesi çerçevesinde hareket etmesi, halkın yönetime olan güven duygusunu geliştirecektir. Bununla birlikte şeffaflık ilkesi kişilerin özel hayatını, temel hak ve hürriyetlerini, ticari sırlarını ve bireysel gizliliklerini koruduğu sürece

gerçek amacına hizmet etmektedir. Dolayısıyla şeffaflık ilkesinin hemen her konuda uygulanması beklenemez.

3.3. Hesap Verilebilirlik

Hesap verilebilirlik; bir kurumda görev yapan bireylerin, sahip oldukları yetkilerin ve üstlendikleri sorumlulukların gereğini yerine getirme konusunda ilgili kişilere karşı cevap verebilme durumunu ifade etmektedir. Bununla birlikte ilke, görev ve sorumluluk sahibi kişilerin faaliyetlerine ilişkin eleştiri ve taleplerin değerlendirilmesini ve bu değerlendirmelerin dikkate alınarak eksikliklerinin giderilmesinde önemli bir yer taşımaktadır. Böylece karşılaşılan başarısız durumlarda sorumluluktan kaçma gibi durumların da önüne geçilmektedir (Özer ve Yayman, 2009:100).

Hesap verilebilirlik, temel olarak kamusal gücün bir noktada temerküz etmemesi, kamu kaynaklarının etkin ve hukuka uygun bir şekilde kullanılması ve yönetimin faaliyetlerinin vatandaşların talepleri doğrultusunda icra edilmesini sağlayan önemli bir ilkedir. Yaşanılan bilgi çağında teknoloji alanında kaydedilen ilerlemeler, performansa dayalı yönetim anlayışları, vatandaşların ilgili kurumlara ve bilgilere çok daha hızlı ulaşabilmesi gibi gelişmeler, hesap verilebilirliği daha kolay ve hassas bir konuma taşımıştır (Kamuda İyi Yönetişim İhtisas Komisyonu Raporu, 2007:13).

Devlet yönetiminde halk, siyasal iktidara kamu politikaları geliştirmesi için bir yetki devri yapmaktadır. Bu siyasal yetkiyi elinde bulunduran iktidar da kamu yönetimine geliştirdiği kamu politikalarını uygulaması için görev ve sorumluluk vermektedir. Siyaset, halktan aldığı yetkiyle bir politika üretimi yapmakta ve kamu yönetimine yönetsel anlamda yetki devri yaparak farklı bir çıktı üretmektedir. Her iki yetki devri de hesap verilebilirlik ilkesi üzerinden değerlendirilmektedir (Özer, 2015:222).

Hesap verilebilirlik ilkesi, vatandaşlara yönelik sunulan hizmetlerde ihtiyaçlara cevap verilmesini sağlamaktadır. Hayata geçirilen her bir faaliyetin icracısı konumunda olan kişi ya da kurumun başka bir otoriteye açıklama yapmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte yine icra edilen her faaliyetin süreci esnasında sergilenen performans ve alınan neticede elde edilen başarı durumunun açıklanması bu ilkenin temel hedeflerindedir. Buradan hareketle hesap verilebilirlik ilkesi, görev ve sorumlulukların yerine getirildiğine ilişkin raporların ve ispat edici belgelerin de ibrazında etkili bir konumdadır (Kamuda İyi Yönetişim İhtisas Komisyon Raporu, 2007:14).

Yönetişim sürecinin etkili bir şekilde sağlanabilmesi için hesap verilebilirlik ilkesinin her bir aktör tarafından önemsenmesi gerekmektedir. Zira bu ilke kapsamında aynı aktör bazen hesap sorabilen tarafta olduğu gibi bir başka durumda ise hesap vermesi gereken konumda olabilmektedir. Bir önceki başlıkta yer verdiğimiz şeffaflık ilkesi de bu ilkenin pratikte karşılık bulabilmesi için yerine getirilmesi gereken temel şartları içermektedir. Nitekim şeffaflığın sağlandığı bir ortamda hesap verilebilirlik ilkesinin de işletilmesi kolaylaşacaktır.

3.4. Etkinlik ve Verimlilik

Yönetişimin bir diğer temel ilkesi olan etkinlik ve verimlilik, genel olarak kamu kaynaklarının kullanımında israfın önüne geçilmesi, optimal düzeyde maliyet ve zamanla, iş ve işlemlerin gerçekleştirilmesidir. Etkin ve verimli bir faaliyet gerçekleştirebilmek, belirlenen hedeflere ulaşmak için doğru stratejilerin belirlenmesi ile mümkün olmaktadır. Bunun ön koşulu ise maddi ve beşeri kaynakların doğru zamanda doğru yere yönlendirilmesidir (Dilaveroğlu, 2010:51-52). Etkinlik, bir örgütün belirlenmiş amaçlarına ve stratejik hedeflerine ulaşması amacıyla yerine getirdiği faaliyetler neticesinde, planlanan amaç ve hedeflere ne kadar ulaşıldığı konusunda bir derecelendirme yapan performans değerlemesidir. Diğer bir açıdan ise örgütlerin sahip oldukları kaynakları etkin kullanılmasını sağlayacak tedbirlerin alınması, doğru yer ve zamanda kullanılmasını ve israfın önlenmesi gereken bir husus olduğu gibi konuların öncelikli olarak değerlendirilmesidir (Memduhoğlu, 2017:28).

Etkinlik ve verimlilik kavramları anlamları itibariyle farklılıklar barındırmaktadır. Etkinlik daha çok belirlenen hedefler doğrultusunda süreç içerisinde gerçekleştirilen eylemlerin ve faaliyetin sonucunda amaçlara ne kadar ulaşıldığı hususunda ortaya konulan performansla ilgilenmektedir. Verimlilik ise sisteme girdi olarak tanımlanan kaynaklardan en üst düzeyde fayda sağlanmasını, en iyi çıktının alınmasını hedeflemektedir (Akçakaya, 2019:190).

Etkinlik, ekonomik, hukuk ve siyasal alanlarda vurgulanan bir ilke olsa da yönetim bağlamında yaklaşıldığında daha çok karar verme süreçlerinde sorunlara çözüm odaklı yaklaşma ve yol haritası belirleme açısından ele alınmaktadır. Buradan hareketle etkinlik; karşılaşılan sorunları çözme veya elde edilen olumsuz sonuçların zararlarını hafifletme derecesi olarak da görülmektedir. Bu ilkenin yönetim boyutundaki temel yansıması ise; devlet, özel sektör, sivil toplum örgütleri ve vatandaşın yönetimde birlikte rol almalarını öngören geniş bir perspektifi temsil etmektedir (Akçakaya, 2019:190).

Geleneksel yönetim anlayışında itibaren günümüze kadar geliştirilen paradigmlar, bu ilkenin önemine vurgu yapmıştır. Fakat her yönetim yaklaşımı etkin ve verimli bir sürecin gerçekleşmesinde farklı noktalara dikkat çekmiş ve yeni uygulamalar önermiştir. Yönetişim modelinde ise etkinlik ve verimliliğin devletin, özel sektörün ve sivil toplum örgütlerinin birlikte hareket etmeleri ile sağlanabileceği düşüncesi hâkim olmuştur.

Yönetişim modelinde önerilen ilkeler, daha çok sihirli sözcükler gibi bir etki yaratmış ve iyi bir yönetim anlayışının varlığı bu ilkelere bağlanmıştır. Bu çalışma, bu ilkelerin teorik çerçevede ifade ettikleri anlamlarla yönetim modelinin inşasında başat rol üstlenen aktörlerin uygulama ile bu bakış açısı arasındaki farklılıkları irdelemektedir. Ayrıca kastedilen anlamlarla ideal düzenin tesis edilmesinde etkili olacağı düşünülen bu ilkelerin farklı perspektiflerden değerlendirilmesinin de yönetim düşüncesinde bir yozlaşmaya neden olduğu düşünülmektedir.

4. Yönetişimde Yozlaşma

Yozlaşma kavramı kamu yönetimi özelinde daha çok kamu hizmetlerinin sunumunda nepotizm, siyasi kaygılar gütmeye, rüşvet, irtikâp ve hemşericilik gibi adaletli ve liyakatli yönetim anlayışıyla bağdaşmayan davranışların vuku bulma halleriyle ilişkilendirilir. Bu tür davranışlar, genellikle bürokrasinin tek elden yürütüldüğü ve gizlilik koşullarının sağlanması gereken hallerin dışındaki konularda da varlık gösterdiği durumlarda meydana gelmektedir. Devletin, ekonomik ve sosyal konularda müdahaleci bir tutum sergilemesi yozlaşma ortamının oluşmasında bir etkidir (Yatkın, 2014:581). Aktan, yozlaşmayı “*Siyasal karar alma ve uygulama sürecinde yer alan aktörlerin, yani seçmenlerin, politikacıların, bürokratların, çıkar grubu ve baskı gruplarının özel çıkar sağlama amacıyla yasal ve ahlaki normları ihlal edici davranış ve eylemlerde bulunmaları*” şeklinde ifade etmektedir (Aktan, 1999:13).

Yönetişim modelinin vurguladığı temel ilkeler, görünürde yozlaşma gibi olumsuz durumların önüne geçme ve daha şeffaf bir yönetim anlayışının tesis edilmesinde takip edilmesi gereken önemli hususlar olarak ifade edilmektedir. Akademik yazında konunun uluslararası bir örgüt tarafından ortaya konduğu ve hayata geçirilmesi için de bazı ilkelerin sahiplenilmesi gerektiği hususunda çalışmalar yapıldığına ilişkin birçok değerlendirmeler yapılmıştır. Dünya Bankası Raporunda yer verilen hususların ve altı çizilen ilkelerin gerçekleşmesi halinde de varılmak istenilen hedef iyi yönetim olarak değerlendirilmiştir. İyi yönetim kavramı daha

önce de ifade edildiği gibi ilk olarak 1989 yılında Dünya Bankası tarafından yayınlanan bir raporda yer verilmiş; raporun yayınlandığı tarihte “*daha az devlet*” düşüncesi giderek yerini “*düzenleyici devlet*” anlayışına bırakmıştır (Avaner, 2005:89). Yirminci yüzyılın sonuna doğru etki alanı çok hızlı bir şekilde genişleyen yönetim, uluslararası örgütlerin de etkisiyle birçok ülkenin gündemine girmiştir.

‘İyi yönetim’ kavramıyla benzeşen bir diğer kavram ‘iyi yönetim’ kavramıdır. Avaner’e göre iyi yönetim kavramına *iyi yönetim* düşüncesi kaynaklık etmektedir. İyi yönetimin, Afrika üzerinde yapılan bir çalışmanın neticesinde hazırlanan rapordan ortaya çıktığını hatırlarsak, iyi yönetim kavramının da İngiliz sömürgesi altındaki Mısır’da valilik yapan Lord Cromer ve Lord Lyod’un görev süreleri boyunca yaşadıkları tecrübeleri gelecek nesillere daha iyi bir yönetim bırakma düşüncesinden hareketle ve belli konularda reformun gerekliliklerinden bahsettikleri eserlerinden ortaya çıkması ciddi bir benzerliktir. Bu benzerliği destekler nitelikte 1815’li yıllarda İngiliz sömürgesi altındaki Mısır’ın gelişmesi ve kalkınmasına yönelik atılan adımların geri planındaki düşünce ile 1980’li yıllarda ilk olarak Afrika’ya yönelik yapılan çalışmalarda altı çizilen hususların bagajında büyük bir farklılık bulunmaması önemli bir ayrıntıdır (Avaner, 2005:90-91). Buradan hareketle yönetim kavramının ortaya çıktığı dönem yakından incelendiğinde, Doğu Blok’unun yıkılması, liberalizmin sonsuz zaferinin ilan edilmesi ve küreselleşmenin artık tartışma götürmeyecek bir gerçek olduğunun kabulü bir arada düşünülmektedir. Yine aynı dönem içerisinde tüm dünya tarafından galibiyeti kabul edilen kapitalist ülkelerin de içine girdiği bunalım neoliberal politikalar adı verilen yeni bir paradigmayla aşılma istenmiş ve bu sürecin baş aktörleri yine İngiltere ve ABD olmuştur (Bayramoğlu, 2002:85-86).

1980 sonrası neoliberal politikaların güçlenmesiyle birlikte gelişmekte olan birçok ülkeye uluslararası örgütler tarafından yapısal uyum programının bir getirisi olan reformları hayata geçirmeleri noktasında tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu reformların içerikleri tavsiye niteliğinde olarak gösterilse de, reformlara yönelik direnç gösteren ülkelere karşı Dünya Bankası ve IMF’in ülkelerin kalkınmalarına yönelik ekonomik destek kapsamındaki kredilerini durdurması veya ertelemesi gibi yaptırımların varlığı, uluslararası örgütlerin ve sürecin başat ülkeleri olan Amerika ve İngiltere’nin iyi niyet çerçevesindeki tutumlarını sorgulatmaya yönelik ipucu olmuştur (Zabcı, 2002:152). Dünya Bankası’nın yönetim kavramını geliştirdiği bu süreçte değişimin ve gelişimin kamu yönetiminde olması gerekliliği vurgusu yapılmıştır. Bu nedenle Dünya Bankası, kredilerinin ancak ilgili ülkelere yapılacak kamu yönetimi

reformlarının gerçekleşmesi halinde sağlanabileceği konusunda kararlar almıştır (Bayramoğlu, 2018:42).

Yönetişimle neoliberalizm arasındaki temel ilişki, neoliberal düşüncenin hedeflediği siyasi ortamın ancak yönetişimin şeffaflık, katılımcılık, hukuk devleti, hesap verilebilirlik ve etkinlik gibi ilkelerle gerçekleştirebileceği inancı üzerine kurulmuştur. Görünüşte bu ilkelerin hemen hepsi ideal bir yönetim anlayışının tesisi için gerekli unsurlar olarak kabul edilse de uluslararası kuruluşların bu ilkeleri nasıl yorumladıkları hususu da önem arz etmektedir. Buradan hareketle etkinlik ilkesinin; kamu yönetiminin piyasa merkezli bir anlayışla hareket etmesi, şeffaflık ilkesinin; vatandaştan daha çok özel sektöre ve sermayeye karşı gösterilen bir saydamlık içermesi, hesap verilebilirlik ilkesinin; kamu yönetiminin ulusal denetim mekanizmalarının yanında uluslararası denetim kurumlarınca da denetlenebilmesi, hukuk devleti ilkesinin ise; yine uluslararası sermaye yatırımlarına yönelik faaliyetlerle ilgili ortaya çıkan hukuki problemlerde ulusal yargının değil uluslararası tahkimin yetkili kılınması gibi yorumlamalarla karşılaşılmaktadır (Ataay, 2006:130).

Dünya Bankası raporlarında kamu yönetiminde hayata geçirilecek reformlarda takip edilmesi gereken ilkeler kapsamında yolsuzlukların önlenmesi, politika oluşturma sürecinde kamu ve özel sektör arasında danışma ve iş birliği sürecinin desteklenmesi gibi hususlar öne çıkmıştır. Ancak Dünya Bankası şeffaflık ve bilgilendirme ilkelerine yönelik açıklamalarında uluslararası sermayeye karşı saydam olmanın yanında yerel mevzuatın da daha çok uluslararası sermaye kesimleri için açık ve anlaşılır bir şekilde düzenlenmesinden bahsetmiştir (Güler, 2003:102-103). Diğer bir ilke üzerinden konuya bakıldığında katılımcılığın esas alındığı yönetim modelinde, kamu yönetimi, sivil toplum ve özel sektör gibi aktörlerin etkin rol oynadığı bir yönetim anlayışında söz konusu aktörler arasında bir güç dengesizliği sorunu da oluşacaktır. Buradan hareketle üç ortaklı bir yönetim anlayışı içerisinde sermayenin sahibi olan özel sektör, geniş imkânları ve gücü sayesinde alınacak kararlara ve hayata geçirilecek uygulamalara etki edecektir (Memduhoğlu, 2017:35). Katılımcılık ilkesi çerçevesinde özel sektörün sahip olduğu bu güç diğer bir açıdan değerlendirildiğinde; herhangi bir siyasi sorumluluk üstlenmeyen özel sektör kesiminin kamu politikaları geliştirme evrelerinde söz sahibi olması ve sürece müdahale edebilmesi konusunda ön açıcı bir ilke niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte kamu yönetimi ve özel sektör arasındaki doğal yakınlaşmanın yanında özel sektör temsilcilerinin de kendi içlerinde ihdas ettikleri sivil toplum örgütlenmeleri, daha çok emek veren kesimin örgütlendiği alanlara da dâhil olmanın önünü açmıştır. Bu durum yönetim

anlayışının temel aktörlerinden biri olan özel sektörün, devletin ve sivil toplum örgütlenmelerin varlık göstereceği alanlarda da etkili olmasına ortam hazırlamaktadır.

Yönetişim modelinin çok aktörlü bir anlayışla geliştirilmesinden mülahem, demokratik bir biçimde seçimle göreve gelmiş aktörlerin yanında herhangi bir seçim aşamasına tabi olmadan faaliyet gösteren özel sektör kuruluşlarının ve sivil toplum örgütlenmelerinin karar alma konusundaki etkililiği üzerindeki tartışmalar, yalnızca katılımcılık ilkesinin değil aynı zamanda hesap verilebilirlik ilkesinin de konusudur. Buradan hareketle demokratik yollarla seçilmemiş aktörlerle vatandaşın irade göstermesiyle seçilmiş aktörlerin yönetim sürecine olan etkisinin ölçütü hususu ve yine tarafların sorumluluk ve kabiliyet açısından da değerlendirilmesi, üzerinde düşünülmesi gereken başka bir konudur (Mutlu, 2018:55).

Kamu yönetiminin yeni kamu işletmeciliği anlayışının etkisinde kalarak piyasa merkezli bir anlayışa doğru evrilmesi, yönetim modeline yöneltilen bir eleştiridir. Bu noktadaki temel endişe, kamu yönetiminin önceliği olan kamu yararının düşünülmesi bir kenara bırakılarak piyasa şartlarına göre bir eylem planı içerisinde bulunması ve bu durumda kamu hizmetlerine yönelik düşüncelerde toplumun geneline yönelik ait olma hassasiyetinin azalmasıdır (Memduhoğlu, 2017:35). Kamu yönetiminde yaşanan bu değişim devletin etkililiğini, etkinliğini ve verimliliğini artırma önündeki bir düşüncenin uzantısı olarak değerlendirilse de, 1980 sonrası neoliberal politikaların etkisiyle, esasen devletin daha çok sosyal politikalar bağlamında yapmış olduğu hizmetlere ve harcamalara yönelik bir kısıtlama hedefinin olduğu da açıktır. Bu kısıtlamanın asıl gayesi ise sermayenin bu alanlarda daha çok hareket edebilmesidir. (Zabcı, 2002:162). Dünya Bankasının öngördüğü bu ilkelerin hayata geçirilmesinde kamu yönetimi fonksiyonel açıdan özel sektöre kapılarını açarken diğer taraftan da özel sektörün kendi hedeflerine ulaşmalarını sağlamak adına gerekli altyapıyı tesis etmekte ve bu yapının korunması içinde ihtiyaç duyulan hukuki ve yasal düzenlemeleri de oluşturmaktadır (Güzelsarı, 2004:119). Tüm bu ilkelerin Dünya Bankası tarafından karşılıkları belirlenmesine rağmen 1990'lı yıllardan sonra kalkınma yarışında varlık göstermek isteyen ve krediye ihtiyaç duyan ülkeler kamu yönetimi anlayışlarında diğer ülkelerle benzer reform girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu süreçte yine uluslararası örgütler tarafından borçlu ülkelerin hem sosyo-ekonomik ve yönetim anlayışları bağlamındaki değişimleri gözlemlenmiş hem de ilgili ülkelere ait ciddi bilgiler toplanmıştır (Bayramoğlu, 2018:36-37).

Yönetişim düşüncesinin temel çıkış noktasında sivil toplum örgütlenmeleri aracılığıyla bireylerin katılım ve ilgi seviyesini artırarak daha aktif bir toplum oluşturulması düşüncesi

yatmaktadır. Bu düşünceden hareketle devletin esas görevi, hizmet sağlayıcı rolünden ayrılarak daha çok toplumu meydana getiren bireyleri aktifleştirmek, onlara yetki vermektir. Böylelikle vatandaşın yalnızca belirlenmiş kurallar çerçevesinde hareket eden bireyler olmak yerine ödev ve sorumluluk üstlenen bireyler olması da sağlanacaktır (Özer, 2015:227). Bu sebeple yönetim modeli gerçekleştirilirken siyasal partiler ve aktörler arasında meydana gelebilecek bir kriz anında toplumsal düzenin devamının sağlanmasında sivil toplum örgütlenmelerine görev düşeceği hususunun altı çizilmektedir. Bununla birlikte yalnız kriz anında değil genel olarak temsili demokrasinin boşluklarının doldurulmasında ve katılımcı bir demokratik ortamın ihdas edilmesinde yine yönetimin temel aktörlerinden biri olan sivil topluma büyük görevler düşmektedir (Ataay, 2006:137).

Kavramsal olarak birçok açıdan değerlendirilen ve çeşitli tanımlamaları yapılan yönetimin temel vurgusu, yönetimi kapsayan ve dikey hiyerarşinin yerine yatay bir heterarşi modelini ön plana çıkaran bir anlayışa sahip olmasıdır. Buradan hareketle devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasında kurulacak bir iş birliği çerçevesinde yetki ve sorumluluk alanları belirlenmiş faaliyetlerin ortaya konulması yönetimin işlerlik kazandığını gösteren temel ölçütlerden biridir. Yönetimle ilgili olarak belirlenen ilkeler doğrultusunda faaliyetlerin gerçekleştirilmesi ve süreçte yer alan her bir aktörün sorumluluklarını yerine getirmeleri ise iyi yönetimin sağlanmasındaki temel ölçütlerden biridir. Yönetim sürecinin varlığından ve başarılı bir şekilde işlerliğinden söz edebilmek için model kapsamında belirlenen üç temel aktörün aynı masada birleşmesi yeterli olmamakla birlikte herhangi birinin pratikte varlık göster(e)memesi dahi yozlaşmanın baş gösterdiğine işaret edebilmektedir. Çünkü yönetim modelinin ortaya çıkış gayesi, belli bir zümrenin yönetimde söz sahibi olmasının terk edilip onun yerine toplumun geneline yayılan bir katılımı kararların alınmasının sağlanmasıdır.

Yönetim ayrıca demokrasinin kurumsallaştığı ülkelerde görece daha iyi işlerlik gösterirken; kırılğan devlet özelliği gösteren ülkelerde önemli bir sorun teşkil etmektedir. Kurumsallaşmanın yaşanmadığı, karar verme sürecinin atıl kaldığı ve sağlıksız işlediği, otoritenin tesis edilmediği, vatandaş nezdinden meşruiyetin kabul edilmediği devlet üzerinde etkili olmamaktadır. Bu tür ülkelerde devletin teritoryal egemenlik sahası içerisindeki konumunu güçlendirmek ya da üzerinde yaşadığı devletten ayrılarak kendi güdümünde yöneteceği başka bir yaşam alanı tesis etmek istemektedirler. Bu nedenle yönetimin başarısız devletler nezdinde ne kadar ideal bir yönetim biçimini yansıttığı tartışmalıdır. Dolayısıyla yönetim başarısız devletler için tek başına yeterli bir anlayış oluşturmamaktadır. Yönetim yanında güçlü bir demokrasiye, ekonomik kalkınmaya, gelişime, refah ortamının teminine ve

her şeyden önemlisi; kamu hizmetlerinin toplumda değer yaratacak şekilde, kamu değeri inşa ederek sunmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Yönetişim modelinin ortaya çıktığı zaman diliminde kavrama yüklenen anlam ile günümüzdeki anlamı tam olarak birbirini karşılamamaktadır. Sosyal bilimlerin birçok alanında, kavramlarla, uygulamalarla ve yaklaşımlarla kurulan ilk temas daha çok iyi niyet çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu durum karşılaşılan “yeni”nin belirli bir ölçümlere tabi tutulmadan kabul edilmesine neden olmaktadır. Konu hakkında yapılmamış teorik çalışmalar, zamanla pratik uygulamalarla bir tecrübeye dönüşmektedir. Yönetişim modeli de bu duruma iyi bir örnek olarak verilebilir. Türkiye’de, özellikle 1980 sonrası dönemde birçok alanda gelişme kat etmek ve hızla gelişen ve değişen dünyaya ayak uydurabilmek için Batı merkezli ithal kavramalara yönelik sindirimsiz bir reaksiyon geliştirilmiştir. Buradan hareketle tarihi çok eskilere dayan bir devlet geleneğine sahip olan Türkiye’de, kökleri derinlerde olan bir yönetim anlayışına yapılan her bir ekleme çok yönlü aşamalardan geçirildikten sonra uygulamaya konulmalıdır. Bu aşamalar, yönetimle ilişkili olan birçok bilim dalının dâhil olduğu çalışmaların yanında toplumu meydana getiren unsurların arasındaki bağı güçlendirici değerlerin sorgulanmasından meydana getirilmelidir.

5. Yozlaşmaya Alternatif Arayışlar: Kamu Değeri Yaklaşımı

Kamusal değer, kamu yararı ve kamusal alan gibi kavramlar Antik Yunan’dan itibaren siyaset felsefesinde tartışılan konular arasında olsa da kamu yönetimi alanında kamusal değer tartışmalarını bir kitapla ele alan ilk kişi Mark Moore olmuştur. Mark Moore, 1995 yılında kamu yönetimi üzerine “Kamusal Değer Yaratmak: Devlette Stratejik Yönetim” adında bir kitap yayınlamıştır. Moore, kitabında kamu yöneticilerinin karşılaştıkları stratejik zorlukları ve karmaşık seçimleri anlamalarına yönelik kavramsal bir çerçeve çizmeyi amaçlamıştır (Benington ve Moore, 2011:1).

Moore, kitabında toplumsal faydayı ölçmeye yönelik “kamu değeri” kavramını ortaya atmıştır. Bu kavramın anlaşılmasına yönelik olarak kitabının ilk kısmında bir kasaba kütüphanecisi ve Latchkey çocuklarının hikayelerine yer vermiştir. Hikâyede, okul saatlerinden sonra kütüphanede vakit geçiren çocukların genellikle çalışan anne babaya sahip oldukları ve kütüphanenin okul sonrası bir kreş olarak görülmeye başlamasından kütüphane çalışanlarının duyduğu rahatsızlık dile getirilmiştir. Daha sonra kütüphane memurunun bu durumu artı bir

değere dönüştürme çabaları neticesinde yapmış olduğu faaliyetlere yer verilmiştir. Çocukların okul sonrasında kütüphanede yalnızca kitap okuyarak değil; aynı zamanda okul sonrası kulüplerin, çocuk odalarının ve konserlerin olduğu bir mekânda daha çok olanaklara sahip bir şekilde vakit geçirdikleri anlatılmıştır. Moore, kütüphaneci örneğiyle kütüphaneyi yalnızca kitapların muhafaza edildiği bir mekân olarak değerlendirmemiştir. Kütüphaneyi kitapların bulunduğu, kayıtları tutulan ve ödünç verilen kitapların takip edildiği bir mekân olmanın ötesinde ele almıştır. Böylelikle kütüphaneye giden ve kitap okuyan çocukların sayısının arttığını ve bu durumun topluma pozitif bir şekilde yansıdığını ifade etmiştir. Bu nedenle Moore'a göre kütüphaneci, kamusal bir değer yaratmıştır (1995:13-16).

Kamu değeri yaklaşımına göre kamu örgütlerinin faaliyetlerini devam ettirme ve değer üretme alanlarını genişletmeye yönelik mali kaynaklarını artırmanın yanında kamu örgütlerinin kuruluş amaçlarında kamusal bir değer üretme konusunda da hedeflerinin olup olmadığı etraflıca değerlendirilmelidir. Özel sektörün varlık amacının kâr maksimizasyonu olduğu gerçeğinin yanında kamu örgütlerinin varlık amacı yeniden sorgulanmalıdır (Köseoğlu ve Tuncer, 2014:151). Kamu örgütleri, her faaliyetinde devletin sahip olduğu kaynakları kullanarak bir değer üretmektedir. Moore, bu konuda kamu örgütlerinin özel sektör anlayışına benzer şekilde kaynakların değer üretimini maksimize etmek için en uygun şekilde kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Söz konusu değer, özel sektörün kâr anlayışından öte vatandaşın beklentileri, istekleri, faydaları ve çıkarlarını gözeten unsurlardan oluşmaktadır (Parlak ve Gençosman, 2020:320).

Kamu değeri hakkındaki düşünceler, 1990'lı yıllardaki neoliberal söylemlerin çok daha ötesine geçerek devletin, özel sektörün ve sivil toplum örgütlerinin rolleri hakkında uluslararası alandaki ekonomik, ekolojik ve sosyal değişim tartışmalarının başında gelmektedir. (Benington ve Moore, 2011:1). Kamu değeri; yönetimde uzmanlaşmayı esas alan bakış açısı ve örgütlenme biçimi olarak bürokrasiyi benimseyen geleneksel kamu yönetimi anlayışıyla; özel sektörün yönetim anlayışının kamu yönetimine yansıtılması suretiyle daha az bürokrasi, ekonomiklik, etkinlik ve verimlilik gibi kriterlerden hareketle devlete daha sınırlı bir rol biçen yeni kamu yönetimi yaklaşımı arasındaki çıkmazlara yönelik yeni öneri ve görüşler getiren bir yaklaşımdır. Buradan hareketle kamu değeri yaklaşımının geleneksel kamu yönetimi yaklaşımı ve yeni kamu yönetimi yaklaşımlarının ortaya koyduğu kamu yönetimi düşüncesini ve kamu politikasının uygulanmasına yönelik ilkeleri dengelemek gibi bir temelden inşa edildiği ifade edilebilir (Özer ve İrdem, 2020:342).

Kamu değeri yaklaşımı, vatandaşların kamu politikalarına yönelik karar verme ve uygulama aşamasında pasif olduklarını vurgulamaktadır. Buna bağlı olarak kamu hizmetlerinin esas muhatabı olan vatandaşa verilen rolün zayıf olması yaklaşımın ilgilendiği diğer bir konudur. Moore, kamu değeri yaklaşımı ile ilgili olarak kamu politikalarının üretilme ve kamu hizmetlerinin sunulma aşamalarında kamu örgütlerinin, elindeki kaynakların vatandaşların talepleri, tatmin düzeyi ve değer verdiği şeyler dikkate alınarak kullanılmasının önemine dikkat çekmiştir (Özer ve İrdem, 2020:348). Bu konuya ilişkin günümüzde bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, iletişim ağlarının güçlenmesi ve sosyal medya kullanımının artması gibi hususların vatandaşların katılımını olumlu yönde etkilediği de düşünölmelidir. Bu nedenle kamu politikalarının üretilmesi ve uygulanması aşamalarında paydaşların katılım yollarının artması kamu değeri üretiminin hızlandırılması ve kolaylaşması konusunda olumlu etkiler sağlamaktadır.

Kamu değeri üretme noktasında sorumluluk yalnızca kamu yöneticilerine yüklenmemelidir. Zira kamu yöneticilerin başat konumunda olduğu bir süreçte kamu değeri yaklaşımının amacına ulaşması beklenemez. Kamu değeri üretiminde devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütlerini yönetim modeli kapsamında varlık göstermesinin yanı sıra vatandaşların bireysel anlamda da katkı sağlamaları gerekmektedir. İngiltere'de farklı hükümetler tarafından ilki 1970 ve sonuncusu 2011 yılında yayımlanan beş farklı beyaz kitabın ilk ikisi daha çok idareyi iyileştirmeye yönelik konuları içermektedir. Bununla birlikte üçüncü kitapta; vatandaşa yönelik sunulan kamu hizmetlerinde bir standart geliştirme, dördüncü kitapta; sektörler arası iş birliğini önemseyen bir yapının oluşturulması ve sonuncu kitapta ise; vatandaşlara rol ve güç verilmesi, farklı sektörlerin kamu hizmetlerinin sunumunda varlık gösterebilmesi ve yerelleşmenin önemsenmesi gibi hususlara değinilmiştir (Karkın, 2015:254).

Bununla birlikte kamu değerinin bir diğer boyutu da yönetişimin politika ve uygulama ağları yaklaşımlarını harmanlayan ağ yönetişimi ile ilgilidir (Köseoğlu ve Tuncer, 2014:159). Colins'e göre kamu değeri, kamu örgütleri ile özel sektörün iş birliğinden çok kamu hizmetini sunan ve faydalananların kamu kurumunu değer üretmek için iş birliği yaptıkları bir ağ yönetişim türüdür (Köseoğlu ve Tuncer, 2014:154). Kamu değeri, kamu örgütlerinde görev yapan yöneticilerini kamu hizmetlerine ilişkin hedef ve amaç kapsamında daha kapsamlı düşünmeye sevk etmektedir. Vatandaşın önemli gördüğü ve değer verdiği hususları dikkate alarak kamu hizmetlerinin sağlanmasında meşru zeminde etkili olmanın yollarını aramak bu yaklaşım çerçevesinde kamu yöneticisinin sorumluluğundadır. Bununla birlikte toplumda farklı kesimler arasında farklı öncelikler olması nedeniyle kamu değerinin belirlenmesine- yani

bireysel çıkarlardan ziyade kolektif tercihlerin ifadesi sonucunda belirlenecek olan neyin değerli olduğunun saptanmasına- ilişkin birtakım sorunlarla karşılaşılabilir (Özer ve İrdem, 2020:356). Bu durumda farklı öncelikleri olan kesimlerin bir araya getirilmesi ve ortak paydada buluşturulması için çalışmalar yapmak da bir değer üretmektir.

Geleneksel kamu yönetimi ve yeni kamu yönetimi yaklaşımlarında vatandaş ve yönetim arasındaki ilişkinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar sınırlı olmuştur. Keza hatırlanacağı üzere yeni kamu yönetimi yaklaşımında vatandaş odaklı bir anlayıştan ziyade müşteri odaklı bir bakış açısı hâkimdir. Kamu değeri yaklaşımı açısından değerlendirildiğinde ise yönetimle vatandaş arasında daha çok ilişkiye açık bir sürecin tesis edilme amacı olduğunu ifade edebiliriz. Kamu yöneticilerinin, kamu değeri üretmek amacıyla, vatandaşların taleplerine yönelik bir yönetim şekli ortaya koyma çabası, belli bir grubun veya düşüncenin çıkarları doğrultusunda değil çok daha geniş bir kitlenin menfaatlerini gözetmektedir. Kamu değeri yaklaşımı, vatandaşları karar süreçlerinde aktif bir rol alma konusunda teşvik ederken, kamu yöneticilerini de vatandaşı daha iyi anlayabilme konusunda motive etmektedir (Gençosman, 2018:50).

Yönetişim modelinde yaşanan yozlaşmanın bir boyutu süreçte yer alan aktörlerin sınırlarında bir belirsizlik olması ve daha da önemlisi sivil toplum örgütlerinin devlet ve özel sektör örgütlerinin yanında daha zayıf bir konumda olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada vatandaşların talep ve beklentileri konusunda çalışmalar yapan ve ilgili kurumlara bu çalışmalarla ilgili olarak bilgi veren sivil toplum örgütlerinin varlık gösterdikleri zemin güçlendirilmelidir. Özel sektörün kamu hizmetlerinin sunumunda her geçen gün daha çok varlık göstermesi ve özel sektör temsilcilerinin de kendi içinde sivil toplum örgütleri formatında birlikler kurması (vakıf, dernek vb), yönetişim modelinin esas aktörleri arasında bir karmaşaya sebep olmaktadır. Örneğin özel sektörde faaliyet gösteren aktörlerin kâr odaklı birer organizasyon olarak faaliyet göstermelerinin yanında aynı zamanda sivil toplum örgütleri kapsamında da örgütlendiği görülmektedir. Bu durumda yönetişimin başat aktörü olan devlet sistemdeki yerini korurken özel sektör, sivil toplum örgütünün alanını kısmen daraltmaktadır. Hal böyle iken kamu yöneticilerinin kamu değeri yaklaşımından hareketle örgütlerinin varlık amacı olan vatandaşa hizmet boyutundaki misyonlarını yeniden gözden geçirmek suretiyle, örgütsel ve maddi kaynak bağlamında büyümekten ziyade değer üretmede etkin konuma gelecek yollar aramaları gerekmektedir.

Kamu değeri yaklaşımı genel olarak toplumu meydana getiren bireyler arasında bir ortak nokta tesis etme amacına hizmet etse de yine topluma yönelik sunulan kamu hizmetlerinin zaman, mekân ve nedensellik bağlamında belirleyicisi olanlar kamu yöneticileridir. Buradan hareketle siyasetçiler ve kamu yöneticileri, kamu değeri üretme noktasında en uygun yönetim biçimini ve kamu hizmetlerine yönelik kullanılacak kaynaklar konusunda mutabık oldukları bir anlayışı tesis etmek durumundadırlar (Erten, 2021:112). Kamu yöneticilerin daha çok kültürel kodlara hâkim olan, toplumsal değerleri benimsemiş ve geçmişle gelecek arasında bağlar kurabilen basiretli kişilerden oluşması önem arz etmektedir.

Sonuç

Yönetişim, kamu yönetimi kapsamında değerlendirdiğinde toplumun her bir üyesini ilgilendiren hususlarda kamu politikaları üretme, karar alma ve belli sorunların çözümünde devletin, özel sektörün ve sivil toplum örgütlerinin aynı masa etrafında birleşmesidir. Yönetişimin sacayağını oluşturan bu üç temel aktör, her bir faaliyetin planlama sürecinden değerlendirme sürecine kadar olan her aşamada ilgili aktörlerin temsilcileri aracılığıyla varlık göstermektedir.

Yönetişim modelinin “iyi” sıfatını alabilmesi bazı uluslararası örgütler tarafından hazırlanan raporlarda yer verilen ilkelere bağlı kalmakla ilişkilendirilmiştir. Bu ilkeler, daha çok sihirli sözcükler gibi bir etki yaratmış ve iyi bir yönetim anlayışının varlığı bu ilkelere bağlanmıştır. Yönetişim modeli bu ilkeler kapsamında değerlendirildiğinde ideal bir yönetim anlayışının tesis edilebileceği ve böylece toplumsal barışın da sağlanabileceği hususunda düşünceler ortaya çıkmaktadır. Akademik yazında karşılaşılan bu ilkelere dair bazı yorumlamalar her ne kadar ulaşılması gereken hedefler olarak gösterilse de, konu bir başka açıdan değerlendirildiğinde, uluslararası örgütlerin devletler nezdinde yönetim modelini tavsiye ederek küresel ölçekte tek elden yürütülen devasa bir yönetim anlayışı planlamaları ile karşılaşılmaktadır.

Yönetişimin temel ilkelerinin görünürde yozlaşma gibi olumsuz durumların önüne geçilmesinde ve daha şeffaf bir yönetim anlayışının tesis edilmesinde etkili olacağı düşünülmüştür. Bununla birlikte yönetim modelinin ortaya çıktığı süreçte kavrama yüklenen anlam ile günümüzdeki anlamı tam olarak birbirini karşılamamaktadır. 20. yüzyılın sonlarında dünyanın içinde bulunduğu durumdan dolayı birçok ülke gibi Türkiye’de Batı merkezli reform çalışmaları ve tavsiye niteliğindeki önerilere kayıtsız kalamamıştır. Yönetişim modeli, küreselleşme olgusuyla ivme kazanan neoliberal politikaların Türk kamu yönetimi

üzerindeki etkisiyle Türkiye'nin de gündemine girmiştir. Esasen Türk yönetim anlayışında, yönetişimin temel sacayaklarından biri olan istişare ve ortak akıl yürütme hususu üzerine vurgular yapılsa da 1980 sonrası ortaya konan birçok modern kavram geçmişin izlerini takip etme konusunda geleneksel devlet düşüncesini yaya bırakmıştır. Bu durumun temel sebebi ise değişimin ve dönüşümün hızının, gelişim için yaşanması gerekli olan sürecin önüne geçmesidir.

Yönetim alanında yaşanacak gelişimlerin başarılı olabilmesi için değişim ve dönüşüm yaşanan alanların irdelenmesi, tarihsel bağlarla birlikte değerlendirilip sindirilmesiyle mümkün olacaktır. Buradan hareketle yönetişim modelinin gerekli ön çalışmalar yapılmaksızın kamu yönetimin gündemine girmesi, daha sonra yaşanan sorunların ortaya çıkmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu durum zamanla yozlaşmaya neden olarak sorunların çözümü için takip edilen yöntemler zincirleme bir şekilde başka sorunları beraberinde getirmektedir. Bu yüzden yönetişim düşüncesinin ortaya çıktığı süreçte hedeflenen nokta ile bugün itibariyle gelinen nokta arasındaki farklılığın ortadan kalkması için kamu değeri yaklaşımı bir çözüm olarak değerlendirilebilir.

Kamu değeri yaklaşımı, kamu hizmetlerinin asıl hedefinde vatandaşların bulunduğunu, buna bağlı olarak da üretilen kamu politikalarında vatandaşların aktif rol alması gerektiğinden hareket etmektedir. Kamu değeri kavramının ortaya çıkmasında başat rol oynayan Moore, kamu değeri yaklaşımı ile ilgili olarak kamu politikalarının üretilme ve kamu hizmetlerinin sunulma aşamalarında kamu örgütlerinin, eldeki kaynakların vatandaşların talepleri, tatmin düzeyi ve değer verdiği şeyler dikkate alınarak kullanılmasının önemine dikkat çekmiştir.

Kamu değeri yaklaşımı, yönetişim modelinde varlık göstermesi hedeflenen devlet, özel sektör ve sivil toplum aktörleri olmasına rağmen vatandaşın devlet ve özel sektör karşısında geri planda kaldığı düşüncesiyle ortaya çıkan belirsizliğe tepki niteliği taşımaktadır. Daha açık bir ifadeyle, devletin ve özel sektörün önceliklerinin vatandaşın talep ve beklentilerinin önüne geçmesi durumunda yönetişim modelinin varlık amacını esasında sorgulamaktadır.

Türk yönetim geleneğinde hâkim görüşlerden biri olan “*insanı yaşat ki devlet yaşasın!*” düşüncesi, kamu değeri yaklaşımı ile ilişkilendirilebilir. Devletin uzun süre var olması ve toplumsal yaşamın sağlıklı bir şekilde tesis edilmesini “insanı yaşatma” unsuruna bağlayan yönetim geleneğimiz, bugün karşımıza çıkan kamu değeri yaklaşımını anlama, irdeleme ve doğru bir şekilde uygulama konusunda bize ışık tutacaktır.

Kaynakça

- Akçakaya, M. (2019). Yönetişim, M. A. Özer, M. Akçakaya, H. Yaylı, N. Y. Batmaz içinde, *Kamu Yönetimi Modern (Yapı Süreçler)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aktan, C. C. (1999). *Ahlaki Yeniden Yapılanma ve Toplam Ahlaka Doğru 3- Siyasal Ahlak*, İstanbul: Arı Düşünce ve Toplumsal Gelişim Derneği Yayınları.
- Ataay, F. (2006). “Yönetişim ve Sivil Toplum”, *Memleket: Siyaset-Yönetim Dergisi*, Sayı:1, s 123-142.
- Avaner, T. (2005). “Kolonyalist Bir Kavram: İyi Yönetim”, *Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, Sayı 2, s 89-100.
- Bayansar, R. (2020). *Türk Kamu Yönetimine Neoliberal Politikaların Etkisi: Kamu Özel Ortaklığı*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bayramoğlu, S. (2002). “Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim”, *Praksis*, 7 Yaz, s 85-116.
- Bayramoğlu, S. (2018). *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benington, J. ve Moore, M. H. (2011). *Public Value: Theory & Practice*, New York: Palgrave Macmillian.
- Çukurçayır, A. (2014). “Çok Boyutlu Bir Kavram Olarak Yönetişim”, M. Acar & H. Özgür içinde *Çağdaş Kamu Yönetimi I*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Dilaveroğlu, A. (2020), “Yönetişim İlkeleri ve Yerel Yönetimler Mevzuatına Yansımaları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 37, s 45-63
- DPT (2007). Dokuzuncu Kalkınma Planı Kamuda İyi Yönetişim Özel İhtisas Komisyon Raporu, Ankara.
- Eken, M. (1994). “Kamu Yönetiminde Gizlilik Geleneği ve Açıklık İhtiyacı”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, s 25-54.
- Ergun, T. (2014). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, Ed. Seriyeye Sezen, TODAİE Yayınları, Ankara.
- Erten, Ş. (2021). “Kamu Değeri: Tanımı ve Ölçülmesi Üzerine Bir İnceleme”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, s 104-125.
- Eryılmaz, B. (2016), *Kamu Yönetimi*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Fidan, Y. (2011). “Yönetimden Yönetişime: Kavramsal Bir Bakış”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s 5-10.
- Gaudin, J. P. (1998). “Modern Governance, Yesterday and Today: Some Clarifications to be Gained From French Government Policies”, *International Social Science Journal*, No 155, s 47-55.

- Genç, F. N. (2012), *Yönetişim, Yönetime Katılma ve Farklı Katılım Türleri*. F.N. Genç içinde, *Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gençosman, F (2018). *Kamu Değeri Yönetimi Bağlamında Kamu Özel Ortaklıkları*, *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Güler, B. A. (2003). “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, 9 Kış-Bahar, s 93-116.
- Güzelsarı, S. (2003). “Neo-Liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 2, s 17-34.
- Güzelsarı, S. (2004). *Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları*. M. Kemal Öktem & Uğur Ömürgönülşen içinde, *Kamu Yönetimi Gelişimi ve Güncel Sorunlar*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Kalfa, C. ve Ataay, F. (2008). “Yönetişim: Devlet-Toplum ilişkilerinde Yeni Bir Aşama”, *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, s.229-240.
- Kamuda İyi Yönetişim Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Devlet Planlama Teşkilatı,2007.
- Karkın, N. (2015). *Kamu Değeri Kavramı ve Kamu Değeri Yönetiminin Kamu Yönetimi Bağlamındaki Yeri*. Özer Köseoğlu & M. Zahid Sobacı içinde, *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları: Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi*, Bursa: Dora Yayınları.
- Keohane, R. O. (2004). *Power and Governance in a Partially Globalized World*, Taylor&Francis e-Library.
- Keohane, R. O. ve Nye, J. S. (2004). *Governance in a Globalizing World*. R. O. Keohane içinde, *Power and Governance in a Partially Globalized World*, Taylor&Francis e-Library.
- Kooiman, J. (1993). *Modern Governance; New Government-Society Interactions*, Londra: Sage Publications.
- Korkmaz, H. (2020). *İyi Yönetişim ve İnsani Kalkınma: Afrika Ülkeleri Örneği*, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Köseoğlu, Ö. ve Tuncer, A. (2014). “Kamu Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Kamu Değeri: Kavramsal ve Kuramsal Açından Bir Tartışma”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 24, s 145-170.
- Marshall, G. (2009). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Memduhoğlu, H. B. (2017). *Yönetim Düşüncesinin Evrimi ve Yönetişim*, H. B. Memduhoğlu & K. Yılmaz içinde, *Yönetimde Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Minnie, A. J. (2011). *Critical Success factors for Public-Private Partnerships in South Africa*, Stellenbosch University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kuzey Afrika.

- Moore, M. H. (1995). *Creating Public Value: Strategic Management in Government*, London: Harvard University Press.
- Mutlu, S. (2018). Yönetişim Aktörü olarak Avrupa Kent Ağları: Türk Belediyelerinin Eurocities Deneyimi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Osborne, D. ve Gaebler, T. (1993). *Reinventing Government, How the Enterpreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, New York: Plume Books.
- Orhan, G. ve Yalçın, L. (2015). Ağlar, Yönetişim ve Ağ Yönetişimi: Tarihsel ve Kavramsal Bir Değerlendirme. Özer Köseoğlu & Mehmet Zahid Sobacı içinde, *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları*, Bursa: Dora Yayınları.
- Övgün, B. (2010). Bürokrasiden Yönetişime Yönetim Biçiminin Değişmesi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara.
- Özer, M. A. ve Yayman, H. (2009). “Klasik Yönetim Düşüncesinden Bir Sapma: Yönetişim, Dönüşüm ve 3. Dünya Bakışı”, *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s.88-112.
- Özer, M. A. (2015). *Yeni Kamu Yönetimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özer, M. A. ve İrdem, İ. (2020). *Çıkmazları Karşısında Bürokrasi ve Ötesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Parlak, B. ve Gençosman, F. (2020). “Kamu Değeri Yönetimi: Uygulamaya Yönelik Bir Yöntem Önerisi”, *İktisadi, İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 13, s318-330.
- Rhodes, R.A.W. (1996), “The New Governance: Governing Without Government”, *Political Studies*, XLIV, s 652-667.
- Sobacı, M. Z. (2007). “Yönetişim Kavramı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği Üzerine Değerlendirmeler” *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, s 219-235.
- Stoker, G. (1998). “Governance as Theory: Five propositions”, *International Social Science Journal*, 50, 15-24.
- Yatkın, A. (2014). Yab-Zor, *Kamu ve Özel Sektör Yönetimi İçin Yönetim Sözlüğü*, Ed. M. Akif Özer, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Yüksel, M. (2000). “Yönetişim Kavramı Üzerine”, *Ankara Barosu Dergisi*, Cilt 58, Sayı 3, s.145-159.
- Zabcı, F. Ç. (2002). “Dünya Bankası’nın Küresel Pazar İçin Yeni Stratejisi: Yönetişim”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 57, Sayı 3, s 151-179.

1960'lı Yıllarda Türk Solunun Almaşıklığı: Sosyalizm ve Milliyetçilik

Berkan GÜNGÖR*

Geliş Tarihi (Received): 12.04.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 13.09.2021

Öz

Türkiye’de milliyetçilik genelde sağ ideolojilere mahsus bir kavram olarak düşünülmemekte sol ideoloji ise, milliyet veya din olgusundan arınmış ve hatta ona karşı olacak söylemlerle bağdaştırılmaktadır. Milliyetçi merkez sol olarak ön plana çıkan ulusalcılık fikri bu algıyı biraz yıksa da, aslında sol ve milliyetçilik arasındaki ilişkide incelemelerin Türk Solu’nun zirve yaptığı 1960’lı yıllar göz ardı edilerek yapılmış olduğu görünmektedir. 1960’lı yıllarda görece Türkiye tarihindeki en hegemonik günlerini yaşayan Türk Solu, çeşitli formlarda kendini göstermiştir. Bu hareketlerin birçoğunun Kemalizm’in ve antiemperyalist bir ruhtan kaynaklı milliyetçiliğin etkisinden çıkamadıkları rahatlıkla söylenebilecektir. Radikal birkaç örnek dışında sol hareketlerde bariz bir milliyetçilik vurgusu vardır. Özellikle Yön, TİP ve MDD hareketlerinin bazı söylemlerinde hâkim bir Türk milliyetçiliği (ulusalcılığı) gözlemlenmektedir. Keza benzer şekilde TKP/ML hareketi de bariz bir şekilde Kürt milliyetçisidir. Sol hareketlerin milliyetçiliğe yaklaşımları çoğunlukla sömürge karşıtı ve tepkisel milliyetçilik olarak gelişmiştir. 1960’lı yıllardaki sol hareketlerin Milliyetçiliğe yaklaşımları ise kimi zaman pragmatist nitelikler taşısa da, samimi inançlar barındırdığı da inkâr edilemeyecektir. Çalışmada tespit edilen önemli bir nokta ise Sosyalist tezlerle öne çıkan sol hareketlerin, milliyetçi argümanları sosyalizmin temel argümanlarından bile daha çok vurgulamış olmalarıdır. Hülasa 1960’lı yıllarda Türk solu milliyetçi ve sosyalist bir almaşıklığa sahip görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Türk Solu, Sosyalizm, Kemalizm, 1960’lar

The Alternativeness of the Turkish Left in the 1960s: Socialism and Nationalism

Abstract

Nationalism is generally considered a right ideology, while left ideology is associated with anti-communist discourses such as non-nationalism or irreligious in Turkey. Although the idea of left-wing nationalism (ulusalcılık), which has come to the fore as the nationalist center-left, slightly demolishes this perception, the 1960s, when the Turkish Left reached its peak, are ignored. The Turkish Left, relatively which lived its freest days in the history of Turkey with the 1961 Constitution, has manifested itself in various forms. It can be easily said that many of these movements could not get out of the influence of Kemalism and nationalism originating from an anti-imperialist spirit. Apart from a few radical examples, there is an obvious emphasis on nationalism in left movements. Especially in some discourses of Yön, TİP and MDD movements, a dominant Turkish nationalism is observed. Likewise, the TKP / ML movement is clearly Kurdish nationalist. Left movements' approach to nationalism has mostly developed as anti-colonial and reactive nationalism. Although their approach to nationalism sometimes carries pragmatist qualities, it cannot be denied that it contains sincere beliefs. An important point determined in the study is that the left movements that came to the fore with Socialist theses emphasized the nationalist arguments even more than the basic arguments of socialism. In short, the Turkish left seems to have a nationalist and socialist alternative in the 1960s.

Keywords: Nationalism, Turkish Left, Socialism, Kemalism, 1960s

* Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Rektörlük, bgungor@kastamonu.edu.tr
Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler

Giriş

Milliyetçilik ve sosyalizm farklı iki ideolojik perspektif ortaya koydukları için birbirleriyle ilgisiz hatta birbirine rakip ideolojiler olarak görülmektedir. Çünkü sosyalizm için bir yapay olgu olarak görülen milliyetçilik, ezilen sınıfların sömürü gerçeğini görmelerini engelleyen bir perde mesabesindedir. Aynı konumlanma milliyetçilik için sosyalizm söz konusu olduğunda görülür, sosyalizm, milliyet duygusunu ve milli kimliği-kültürünü vb. yok sayıp beynelmilel bir bakış açısı ve tutum ortaya koyduğu için milliyetçiliğin ana argümanlarını yok sayarak kendini onun karşısında konumlandırır. Düşünce tarihi bu iki temel ideolojinin karşıt konumlanmasının zaman zaman ortak düşman algısı karşısında bazı grupların-kişilerin şahsında birleşebildiğini de göstermektedir. Bu ortak düşmanlar elbette ki, emperyalizm ve kapitalizmdir. Sömürgeci bir dış düşmana ve onun içerdeki komprador izdüşümlerine karşı verilecek bir mücadele aynı hassasiyete sahip ideoloji ve taraftarlarını birleştirebilecektir. Bu hassasiyet örneğin Türkiye’de sol ve milliyetçiliğin (daha uygun bir ifade ile ulusalcılığın) ortak bir dış düşman tehdidi algısı (Amerikan emperyalizmi) ve onun içerdeki uzantılarına karşı verilecek bir mücadeleyi Cumhuriyetin kurucu değerlerinden alan bir ulusalcılıkla harmanlayarak sol sosyalizme tahvil ederek yeni bir mücadele alanı oluşturacaktır.

Bolşevik İhtilali sonrası Doğu’da Osmanlı entelektüellerinden bir grup tarafından kurulmuş olan ilk komünist partilerden birisi olan Türkiye Komünist Partisi’nin, kurucu kadrosu bile ulusal düzeyde hâkim bir ulus milliyetçiliğinin; uluslararası düzeyde de İkinci Enternasyonal’in yani sosyalizmin daha reformist versiyonlarının etkisi altında kalmışlardır (Cilasun, 2008, s. 62). Tunçay’a (2001, s. 197) göre de Mustafa Kemal ile Mustafa Suphi’nin aralarındaki ortak paydalar modernleşme ve milliyetçiliktir. Yani Türk Solu’ndaki milliyetçilik söylemlerinin aslında 1960’lı yıllardan çok daha evvel başladığı söylenebilecektir.

Tartışmasız son iki yüzyılda en uygun ve belki de tek siyasal yönetim birimi olarak kabul edilen şey ulustur. Ulusların da dokunulmaz haklarından en temeli kendi kaderlerini tayin hakları yani siyasal bağımsızlıktır. Tam da bu noktada milliyetçilik ideolojisi devreye girmektedir. Nitekim milliyetçilik ideolojisi, diğer ideolojileri geride bırakan bir popüleriteye sahip olmuştur (Heywood, 2012, s. 149). Yine de 19. Yüzyıldan itibaren dünya gündemini derinden etkileyen milliyetçilik için her yerde benzer süreçlerden geçtiği söylenemeyecektir (Bostancı, 1999, s. 43).

Milliyetçilik genelde bir vatanseverlik algısına atıfta bulunmaktadır. Sadece siyasal hedefler sunmaz; aynı zamanda insanlara “*kim olduklarını*” söyler (Turan, 2017, s. 185). Milliyetçilik, kolektif bir kimlik (milli kimlik) etrafında toplanan siyasi topluluklara aidiyet

biçimi ve duygusal bağlılığı; nihai aşamada da bir ulus devlete sadakati ifade etmektedir (Erdem, 2020, s. 29).

1960'lı yılların sonlarında Türkiye'de yaşanan ekonomik ve toplumsal dönüşümler ülkedeki dinamikleri büyük ölçüde değiştirmiştir. Ahmad'a (2012, s. 161) göre ekonomisi neredeyse tamamen tarıma dayalı olan toplumda özel sektör giderek güçlenmiş, bu da toplumda iki yeni siyasal grubun oluşmasına neden olacak ekonomi-politik aktörleri oluşturmuştur: Bunlardan birincisi, giderek bilinçlenen bir işçi sınıfı, ikincisi de kendi çıkarlarını daha da çok savunmaya kararlı sanayi burjuvazisidir. Sanayileşmenin toplumda yaratmış olduğu bir diğer köklü değişim ise ülkenin artık bir tüketim toplumuna dönüşmesidir.

1960'lı yılların ortalarından itibaren tüm dünyada yükselme gösteren sol hareketlerde, anti-emperyalizm, Amerikan karşı devrimciliği ve kapitalist tüketim toplumuna tepki motivasyonları ulusal sınırları aşmıştır. Yine de sol akımlar ortaya çıktığı her ülkede yerel bir hüviyet kazanmışlardır (Akın, 2008, s. 87). Türk solu da Cumhuriyet'in resmi ideolojisinin etkisi altında kalmış ve hatta giderek milliyetçiliğe eğilimli bir görünüm sergilemiş ya da sergilemek durumunda kalmıştır (Sayın, 2008, s. 578).

Türkiye'nin 1960'lı yıllarında "*İkinci Kuvayı Milliye*" sloganlarıyla ortaya çıkan sol hareketler, aslında Türkiye'de hiçbir zaman bir "*Aydınlanma Devrimi*" yaşanmasa da, Cumhuriyet'in kuruluşuna bir Aydınlanma Devrimi rolü yüklemişlerdir. Türk Solu resmi tarihle ve resmi ideolojiyle hesaplaşmadan, bir burjuva ideolojisi olan Kemalizm'den bağımsızlaşmadan kendi gerçekliğine kendi gözleriyle bakamamıştır (Başkaya, 2008, s. 73). Bu yılların Türkiye'sinde üniversite eğitimi görebilmek gibi "*büyük bir ayrıcalığa*" sınırlı sayıda genç sahiptir ve bu da onların toplumdaki konumlarını ayrıcalıklı bir hale getirmiştir. Üzerine bir de Atatürk'ün, gençleri Cumhuriyet'i "*muhafaza ve müdafaa etmekle*" görevlendirmesi eklenince toplumda üniversiteli gençlerin ülke için en iyisini, en doğrusunu ve en güzelini isteyen bir sınıf haline dönüşmesine yol açmıştır (Atılğan, 2017, s. 320).

Zenginliğin ve iktidarın, bir azınlık grubun elinde toplanmış olmasına tepki olarak çıkan sosyalizm, en temel anlamıyla kendisini, toplumsal adaleti savunan, toplumdaki maddi eşitsizlikleri en aza indirmek ve özgürlükleri koruyarak genişletmek isteyen devrimci bir ideoloji olarak tanımlar. Bu ideolojinin özünde üretim, değişim ve dağıtım araçlarının mülkiyetlerinin devletin ya da toplumun elinde bulunduğu, kapitalist düzene karşıt bir sistem yatmaktadır. Sosyalist ideolojinin en önemli kavramı ise toplumsal sınıftır (Turan, 2017, s. 169).

20. yüzyıla gelindiğinde sosyalist hareketler ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Bolşevikleri takip eden devrimci sosyalistler, yani komünistler; ikincisi ise anayasal bir

politikayı takip eden reformist sosyalistler, ya da sonradan sosyal demokratlar. Komünistler ile sosyal demokratlar arasındaki fark sadece araçsal bir fark olarak görünse de zamanla amaç konusunda da farklı düşünceler belirlemiştir. Sosyal demokratlar, sosyalizmin temelinde olan birçok ilkeye sırtlarını dönmüşler ve hatta kimi yazarlar tarafından liberalizmle farksız olarak yorumlanmışlardır (Heywood, 2012, s. 81).

Sosyal demokrasinin güçlenmesinde Sovyetler Birliği'nin totaliter yüzünün ortaya çıkmasının etkisi vardır. Ayrıca 1968 gençlik hareketleri de Marksizm'in Sovyet modeli dışında da ele alınmasını sağlamıştır (Turan, 2017, s. 172). Fransa'nın sosyalist başbakanı Micher Rocard sosyal demokrasiyi Marksizm'e kuramsal ve devrime siyasal bir ihanet, sınıfların işbirliği ve enternasyonalizmden kopma olarak yorumlamıştır. Bunu ise bir eleştiri olarak değil bir beğeni olarak anlatmıştır çünkü kendisi de bir sosyal demokrattır (Kışlalı, 2018, s. 123). Kışlalı'ya (2018, s. 140) göre Kemalizm açıkça bir sosyal demokrasiyi hedeflemektedir.

Türk solunun en büyük zaafı kendisini enternasyonalizmle hiçbir zaman özümleyememesidir. Hâlbuki enternasyonalist olmayan bir harekete sol demek mümkün değildir. Fakat Türk solu milliyetçilik etkisinden bir türlü çıkmayı başaramamış ve bu nedenle de enternasyonalist olamamıştır. Türk solunun bir diğer zaafı da kendisini her zaman toplumun kurtarıcısı olarak görmesidir. Bu da kurtarılmayı bekleyen bir alt tabaka ile kurtarıcı olan bir aydın tabaka ayrımını doğurmuştur. Hâlbuki kurtarıcılık, yani ikamecilik bir burjuva ideolojisi (Başkaya, 2008, s. 75). Ancak Uğur Mumcu'ya göre ise enternasyonalizm Marksizm'in klasiklerinde kalmıştır (akt. Özbay, 2019, s. 202). O günlerdeki enternasyonalizm ise çok uluslu ve tekelci kapitalizmdir. Bu nedenle de devletçi, himayeci ve sosyalist akımlar, kapitalist enternasyonal güce karşı yerli ve ulusal olmak zorundadırlar.

Marksizm teorisi de Türkiye'de başlangıçta ve ilk yıllarında gerçek manada bir teorisyen bulamamış bu nedenle de Marksizm'in Türkiye'deki teorik birikimi oldukça yetersiz kalmıştır. Bu teorik eksiklikten etkilenen en önemli grup da kuşkusuz ki 1960'larda gelişen sol hareketlerdir. Teorik eksikliğin yanı sıra egemen sınıf ideolojilerinin de etkisini kıramayan Türk Solu, "*Kemalizm ve Sosyalizm arasındaki ayrılık çok derin değildir*" gibi koşullandırmalara itilmiştir. Hal böyle olunca da bu sol hareketler ideolojik bir şekilsizliğe maruz kalmışlardır (Belge, 2008, s. 109). Marksist yöntem ile Türkiye toplumunun özgüllüğünün ve özgünlüğünün çözümlenmesi gerekirken, sol hareketler sınıf ve üretim ilişkilerini ikinci plana atmış ve hızla milliyetçilik düşüncelerinin içerisine girmişlerdir (Oktay, 1998, s. 53).

Genelde sosyalizm açısından yanlış bir bilinç olarak nitelendirilen milliyetçiliğin sosyalizme karşı bir zafer kazandığından bahsedilmektedir. Bunun nedeni de milliyetçiliğin,

sosyalizme kıyasla çok daha geniş ve farklı kitlelere hitap edebilme niteliğindedir. Nitekim milliyetçilik bir toplumda farklı cinsiyetlere, farklı gelir düzeylerine ve farklı toplumsal sınıflara aynı anda hitap edebilmeyi başarmıştır (Erdem, 2020, s. 30). Ancak Gellner'a (2018, s. 124) göre ise yaklaşık 8000 farklı dilin konuşulduğu bir dünyada ortalama 200 devletin var olması milliyetçiliğin bariz başarısızlığıdır.

Sosyalizm ve milliyetçilik birbirine zıt kavramlar olarak algılsa da toplumun menfaatini bireylerin menfaatlerinin üzerinde tutması bakımından milliyetçilik, sosyalizm, komünizm, korporatizm, nasyonal sosyalizm ve faşizm göreceli bir ayniyet taşımaktadırlar. Milliyetçilik ve sosyalizmin ayrıldıkları temel nokta toplumu algılama biçimleridir. Milliyetçilik, toplumu “homojenlik” ve “millet” üzerinden tanımlarken belirli sınırlar içerisinde kalmayı tercih eder; sosyalizm ise homojenlik beklentisi olmadan “sömürülen bütün kitleler” ve “toplum” üzerinden tanımlar. Sosyalizmde bireyin konumunu mensup olduğu “sınıf” belirlerken, milliyetçilikte “etnisite” belirler (Cihangir, 2020, s. 200).

Bu çalışmanın amacı da 1960'lı yılların görece özgürlük ortamında kendini ifade etme şansı bulan sol/sosyalist akımların fikirlerinin milliyetçilik söylemleri bakımından değerlendirilmesidir. Her ne kadar sağ milliyetçilerin antikomünizm propagandalarında solcular milliyetsiz, dinsiz ve bölücü olarak nitelendirilse de (Türkeş, 2019, s. 99), dönemin sol akımlarında da güçlü milliyetçilik söylemleri olduğu dikkate çarpılmaktadır. Hatta birçok sol harekette milliyetçi fikirler nedeniyle yol ayrımının yaşandığından çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bahsedilmiştir.

1. Yön Hareketinde Milliyetçi Söylemler

Yön Dergisi 20 Aralık 1961 tarihinde sol muhalefetin sözcülüğünü yapma misyonuyla Ankara'da yayın hayatına başlamıştır. 1960-1971 yılları yani iki darbe arasında Yön dergisi, Milli Demokratik Devrim ve Türkiye İşçi Partisi ile birlikte Türk solunun üç ana akımından birisi olmuştur. Aynı zamanda sol içinde bir okul görevi de gören bu dergi sosyal demokratları, sol Kemalistleri, komünist partilileri bir araya getirmiştir. Türkiye'de sosyalizme ilginin artmaya başladığı dönemlerde çıkarılan ilk sosyalist dergidir (Kaya ve Yücer, 2018, s. 574). 27 Mayıs ihtilalinin getirdiği görece “özgürlükçü” ortam Türkiye'de solun açıkça konuşulmasına ve de örgütlenmesine zemin hazırlamış ve bu zeminden faydalanan Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal, Cemal Reşit Eyüboğlu gibi aydınların öncülüklerinde Yön'ün tohumları atılmıştır. Farklı köktenci ve solcu görüşlerin de dillendirildiği, Marksist fikirlere ardıllarına (*Devrim ve Aydınlik*) göre daha fazla yer veren ve geniş çaplı bir tartışma kürsüsü haline gelen Yön (Zürcher, 2020, s. 292), aslında bir gazete olarak yayın hayatına başlamış ve akabinde bir dergi formu ile yayın sürecine devam etmiştir. Ancak bilhassa gençler,

ordu ve aydınlar içindeki radikal sol kesim üzerinde oldukça fazla etkileyici olmuştur ve hatta başyazar Doğan Avcıoğlu bir teorisyen olarak kabul görmüştür. Nitekim Şevket Süreyya Aydemir (1962a, s. 7) Yön'ü bir fikir ve doktrin dergisi olarak tanımlamıştır. Yön'ün temel fikrî çıkış noktası Kemalizm ile Sosyalizm'i ortak bir potada birleştirebilmektir. Bu bağlamda Marksizm'in sınıfsal çatışma, proletarya diktatörlüğü ve hâkimiyeti gibi kavramlardan ziyade Kemalizm'e ve onun milliyetçi argümanlarına dayanarak bunlar ile sosyalizmi sentezleme çabası gütmüştür (Turhan, 2018, s. 45). Doğan Avcıoğlu'na göre sosyalizm Atatürkçülüğün devamı niteliğindedir ve Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, İnkılapçılık, Laiklik ve Cumhuriyetçilik ilkelerine dayanmaktadır. Hatta sosyalizm Atatürk devrimlerini geliştirecek ve ileri götürecektir (Avcıoğlu, 1962a, s. 3).

Aydemir (1962b, s. 20), sosyalizm ve Atatürkçülük arasında ilişki kurmanın doğru olduğunu söyler. Ona göre Atatürk ruhunun ışık tuttuğu milli kurtuluş hareketi emperyalizmi reddeder, ağalığa karşıdır. Devlet işletme ve organlarının özel şahıslar tarafından istismar edilmesine izin vermez; devletçidir. Dini siyasete karıştırmaz. Ayrıca imtiyazsız ve sınıfsız bir millet olma fikri Atatürk'ün buluşudur ve Atatürk emekten yanadır.

Yöncüler, her ne kadar Kemalizm ile entegre olmaya çalışmışlarsa da, Kemalizm'in ya da Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) burjuvaziye destekleyen politikalarını eleştirmişlerdir. Avcıoğlu (1962c, s. 2) 1923 yılında yaşanan şeyin bir burjuva ihtilali olduğunu, köylüyü milletin efendisi yapacak yolların en baştan tıkanıldığını, hükümet ile halk arasında kopukluk yaratan bir sınıfın ortaya çıktığını ve halkçı iddialarla kurulan CHF'nin daha ilk günlerinde köy ve kasabalardaki ağaların ellerine geçtiğini söylemiştir. Altan (1961, s. 9), bir memlekette zenginlerin çoğalarak iş yerleri açmalarını ve gariplerin de buralarda çalışma alanı bulmalarını; gariplerin çalıştığını ve baştaki açık gözün ise gariplere sadece yevmiye verdiğini iğneleyici bir şekilde anlatarak ekonomik liberalizmi ve Türkiye'deki sosyal sistemi eleştirmiştir.

Yön'ün milliyetçilik vurgusunun güçlenmesi 1964-1965'li yıllardan itibaren başlamıştır. İlhan Selçuk'a göre "*maskeli milliyetçiler*", "*memleketi sömüren yabancı sermaye uşakları*" idiler. Gerçek milliyetçilik antiemperyalist bir tavırla kapitalizme karşı durmayı gerektirir. Doğan Avcıoğlu'na göre de sosyalizm sınıf zıddiyetini kaldırarak milli birliği sağlamlaştırır. Milli toplumun temeli emekçi halktır ve gerçek milliyetçilik için de halkçılık ilkesi izlenmelidir. Bu bağlamda Kemalizm'in halkçılık görüşü ve Kuvayı Milliye Ruhunu sosyalizm sayılabilecektir (Bora, 2018, s. 610-611). Nitekim Avcıoğlu "*sosyalizm*" kelimesi yerine "*milli devrimcilik*" kavramını kullanmayı tercih etmiş; "*milliyetçi-devrimci*" ya da "*sol milliyetçi*" ifadelerini de kullanmıştır.

Doğan Avcıoğlu'nun 1968'de yayınlanan Türkiye'nin Düzeni adlı eserinde kullandığı “*Dünyada en kudretli ve ileri devlet olduğumuz geçmiş yüzyıllar*” ifadesi, Bora'ya milliyetçilik anlayışının sadece “*antiemperyalist bir yurtseverlik*” olmadığını düşündürmüştür (Bora, 2018, s. 611). Avcıoğlu'nun liderliğinde hareket eden Yön'de antiemperyalizm söyleminin içeriği milliyetçi fikirlerle desteklenmiş ve bu da merkezine milliyetçiliği oturtan sol bir siyaset görünümünü sağlamıştır (Ayçiçek, 2020, s. 1042). Nitekim Avcıoğlu'na göre en ideal çözüm yolu “*milliyetçi mücadelenin ancak sosyalist güçlerin öncülüğünde*” yürütülmesidir. Çünkü “*...sömürge kapitalizminin ve emperyalizmin iki büyük dayanağını tasfiye eden milliyetçi hareket, içeride kapitalist gelişme temellerini son derece daraltarak, köklü sosyal ve ekonomik reformlara yönelmiş halkçı ve devletçi bir gidişe açıldığı için aynı zamanda sosyal bir mücadeledir.*” (Avcıoğlu, 1966a, s. 3).

Yön'e göre Türk Sosyalizmi ülkeyi tehdit eden “*Kara ve kızıl tehlikelere*” karşı, yani faşizm vb. ideolojiler ile “*komünizm belasının*” önlenbilmesinin yegâne yoludur. Nitekim bu esaslar aslında Kemalizm'in de ifade ettiği hususlardır ki zaten Kemalizm'in altı oku Türk Sosyalizmi'nin temel taşlarıdır. Temelin üzerine çalışma gücü, ferdi istek ve temayüller, yurdun ekonomik kaynakları, bütün imkân ve kabiliyetler ile kültürel durumumuz, gelenek ve göreneklerimiz de eklenerek Türkiye'nin bünyesine uygun yapıcı, ıslahatçı ve demokratik Türk Sosyalizmi yaratılması elzemdir (Karan, 1962, s. 6). Yön'de antikomünist söylemlere sıkça yer verilmesine rağmen anti-Sovyet söylemler yer almamıştır (Yurtsever, 2008, s. 47). Bunun sebebi, Sovyetlerin desteğini kaybetmemek için izlenen pragmatist bir tutum olarak yorumlanabilecektir.

Türkiye'deki köklü problemlere çözüm yollarını devletçilik anlayışı içinde tartışma görevinin Yön'e düştüğünü belirten Ataöv'e (1962, s. 14) göre “*her rejim kendi toprağında ve kendi şartlarında en uygun şekilde yeşerir.*” Türk Sosyalizmi de bu tartışmaların sonunda ortaya çıkacaktır. Ataöv'ün bu yazısından yaklaşık bir yıl sonra Aydemir (1963, s. 8), Yön'ün 56. Sayısında temellerini Türk Milli Kurtuluş Hareketi'ne dayandırdığı Türk Sosyalizminin İlkeleri'ni aşağıdaki şekilde belirlemiştir:

- i. *Antiemperyalizm: İstiklalcilik*
- ii. *Antikapitalizm: Milli ve halkçı ekonomi*
- iii. *Karma ekonomiyi reddetmeyen fakat parazit bir istismarcılığı reddeden ileri bir devletçilik*
- iv. *Halk için halkla beraber halkçılık. Faydanın halk için kullanılışı yani sosyal adalet.*

- v. *Mustafa Kemal'in anladığı manada bir vatan anlamı. Saldırganlığa ve istilacılığa karşı çıkış.*
- vi. *Mustafa Kemal'in anladığı manada bir millet anlamı. Dil, Tarih ve Kültür işlerinde bilimsel bir milliyetçilik.*
- vii. *Devlette, rejimde, dış politikada ve ekonomide milli olmak vasfı.*
- viii. *Demokratik düzende sosyal devlet anlamının işlenmesi ve organlarının yaratılması.*
- ix. *Milli hayatın bütün kollarını içine alan bir plancılık.*
- x. *Emeğin ve hizmetin korunması ve teşkilatlandırılması. Güçlü ve bağımsız sendikacılık.*
- xi. *Din ve devlet işlerinin kesin olarak ayrılması, laiklik.*

Yukarıda da görüleceği üzere, bariz bir şekilde Yön'ün "Türk Sosyalizmi" Kemalizm'in etkisi altında şekillenmiştir. Kemalizm'in 6 ilkesinin izleri yukarıdaki ilkelerde açıkça görülmektedir. Ayrıca yine bu maddelerde Atatürk'e sıkça atıf yapılmıştır.

Karan (1962, s. 6), o günlerde milliyetçiliğin "*şoven ve ırkçı Faşist bozuntularının bir istismar aracı*" olmaktan kurtulamadığını söylemektedir. "*Kara tehlike*" olarak adlandırdığı bu kesimleri "*Mukaddesatçı şovenler, Hitler kırması Faşist bozuntuları, ırkçılar, Turancılar, örümcek kafalılar, milliyetçi maskesi takmış Atatürk düşmanları, yobazlar, kapkaççılar, karmanyolacılar, Çift pazarı gibi karmakarışık sürüler ve çıkarları baltalanmış vurguncular*" gibi sert sözlerle eleştirmiştir. Gericilikle suçladığı bu kesimlerin içeriden ve dışarıdan da destek gördüğünü iddia etmiştir. Hatta Karan'a göre menfaatleri bir olduğu için gericiler ve komünistler işbirliği yapmaktadırlar. Avcıoğlu da iktisadi anlamda ölüm kalım savaşı veren bir ülkede yapılması gereken tek şeyin çözüm yolu bulmak olduğu zamanda, bir takım insanların milliyetçilik etiketine sığınarak fikirsizliklerini gizlediklerini iddia etmiştir. "*Fikir fukarası gevezeler*" olarak nitelendirdiği bu grubun yanında bir de milliyetçiliği ticari bir menfaat haline getiren bir gruptan bahsetmiştir. Bu grupların yaptıkları tek şeyin ise "*Karşularına dikilen gerçek milliyetçileri komünistlik damgaları yapıştırarak susturmak*" olduğunu söylemiştir. Ayrıca Avcıoğlu (1962b, s. 3) gerçek manada milliyetçilerin cevap aradığı şu sorulara, bu grubun asla cevap veremeyeceğini, verecekleri tek karşılığın ise küfür ve iftira olacağını iddia etmiştir:

- i. *Artan nüfusu nasıl besleyeceğiz?*
- ii. *Açlık tehlikesini nasıl önleyeceğiz?*
- iii. *Bu nüfusa nasıl iş sağlayacağız?*
- iv. *Çocuklarımızı nasıl okutacağız?*

- v. *Büyük şehirlerin gecekondulu diyarı haline gelmesine nasıl son vereceğiz?*
- vi. *Köylünün sömürülmesini nasıl durduracağız?*
- vii. *Milleti fakirlikten nasıl kurtaracağız?*
- viii. *Milli tasarrufu nasıl artıracacağız?*
- ix. *Yatırımları nasıl en verimli şekilde kullanacağız?*

Görüldüğü üzere Avcıoğlu milliyetçiliğini “millet için çalışmak” gibi bir eksene oturtmaya çalışmıştır. Sağ milliyetçilerde eksik olarak gördüğü birtakım özellikleri vurgulayarak gerçek milliyetçiliğin kendi hareketleri olduğunu ispatlamak istemiştir. Bu da aslında Avcıoğlu ve Yön hareketinin milliyetçi desteğini kendi saflarına çekebilme çabaları olarak değerlendirilebilecektir.

Avcıoğlu’na (1965, s. 9) göre asıl mesele sosyalizm değil kalkınma; maziye dönük değil; ileriye yönelik Atatürkçü bir program ile devrimcilerin toparlanmasıdır. Atatürk’ün bulduğu devrimci, devletçi, halkçı ve milliyetçi kalkınma yolu sosyalizmin inşasına giden yoldur. Bütün milliyetçilerin meselesi de Atatürkçü bir politika ile ekonomik bağımsızlığı sağlamak olmalıdır. Ekonomik bağımsızlığın mantıki sonucunu ise Sosyalizm teşkil edecektir.

Yön’ü “27 Mayıs’ın çocuğu” olarak niteleyen Yurtsever (2008, s. 59), tüm amacının da daha sol bir anlayışla millici, kalkınmacı ve sosyalist bir program uygulamak üzerine yeni bir 27 Mayıs gerçekleştirmek olduğunu söylemektedir. Ayrıca Yurtsever’e göre Yön, Kemalizm’in 1960’lı yıllardaki uzantısı ve yorumu niteliğindedir. Yön, devrimin zayıf kalışını ve bağımsızlığın kaybedilişini Kemalist ilkelere ayrılmak olarak yorumlamış; iktidarın ve devrimin sorunlarını kalkınma temelinde ele almıştır. Bunu yaparken yürüttüğü etkili propaganda sayesinde de hem TİP’i hem de MDD’yi aynı sorunu benimsemek zorunda bırakmıştır. Yani sosyalizmin kalkınmaya indirgenmesi bütün Türk solunu etkilemiştir. Uğur Mumcu’ya göre ise az gelişmiş ülkelerde milliyetçilik ve devrimcilik akımlarının birbirleriyle özdeşleştirilerek yükseltilmeleri zorunluydu ve Avcıoğlu da bunun farkındaydı (akt. Özbay, 2019, s. 120). Her ne kadar aynı sorun etrafında uzlaşarak yola çıkmış olsalar da Yön, TİP ve MDD’nin amaç ve yöntemler bakımından birbirlerinden farklı yollar çizdikleri unutulmamalıdır.

2. Türkiye İşçi Partisi’nde (TİP) Milliyetçi Söylemler

13 Şubat 1961 tarihinde bir grup sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP), ilk yılında bir sendika cemiyeti niteliğinde kalmıştır. Siyasi parti gibi faaliyet gösterebilmek için sosyalist aydınların desteğini arayan TİP, bu arayışında başarılı olmuş ve genel başkanlığına bir akademisyen olan Mehmet Ali Aybar’ı getirmiştir (Bora, 2018, s. 615). Bu partinin kuruluşundan itibaren Kuvayı Milliye ruhuna atıflarda bulunması dönemdeki

antiemperyalist grupların (Yöncüler hariç) takdirini toplamış; bu tavırdan en çok etkilenenlerden birisi de Mehmet Ali Aybar olmuştur (Aksakal, 2009, s. 91).

Dönemdeki sol konjonktürde antiemperyalizm ve bağımsızlık vurgusu, bunlara ek olarak da Kemalizm ve ulusalcılıkla ilişkilenebilir. Türkiye’de boy gösteren sol düşünceler, topluma kendisini kabul ettirebilmek için Kemalizm’e yanaşma kaygıları duymuşlardır. Bu nedenle de sosyalizmden ziyade devletçi-milliyetçi, kalkınmacı ve militarist bir düzlemde ilerlemişlerdir (Aksakal, 2009, s. 83). Aybar, Yön hareketinden de bir davet almış ancak bu davete karşı mesafeli bir tutum izlemiştir. Aybar, Yön’ün militarist motiflerine karşı demokratik mücadele söylemini geliştirmiş ve bu nedenle de zaman zaman sol arasında kavgalar yaşanmıştır (Aksakal, 2009, s.91).

Yine de TİP bu akımların etkisinde kalmış ve bağımsız dış politikaya da Atatürk Devri’ni örnek göstermiştir. Ülkedeki Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üslerinin bulunduğu topraklara “*Amerikan işgali altında*” olarak bakmışlardır. TİP, Kemalizm’e fazla bağlı kalmamış ancak Kemalizm’i bazen kendi meşruiyetini sağlamak; bazen de mevcut dönemi (1960’lı yıllar) eleştirmek için kullanmıştır. TİP, Solun millici söylemlerini sınıfsal bir söylem ile törpülemiştir (Bora, 2018, s. 617). Onlara göre ulusun çoğunluğu emekçi sınıftan oluştuğuna göre emekçi sınıfın menfaati aynı zamanda Türk Ulusu’nun da yüksek menfaatidir (TİP, 1969a, s. 3).

1964 yılında Aybar, İzmir’de düzenlediği bir kongrede faaliyetlerinin ekseninin tam bağımsızlık olduğunu ifade etmiş ve Atatürkçülüğünü ortaya koymuştur (Aksakal, 2009, s. 92). Ancak yine de Aybar “*ceberrut devlet*” ya da “*Osmanlı tipi devlet*” gibi ifadeleri ile de Cumhuriyet Halk Partisi’nde (CHP) ve Kemalist devlet geleneğine eleştiriler getirmiştir (Aybar, 2015, s. 139). Bora’ya (2018, s. 621-625) göre Mehmet Ali Aybar 1960’lı yıllarda, teorik-pratik tutarlılığını Kemalizm’e ve Kemalizm’in milliyetçiliğine yaklaşıyor zedelemiştir. Örneğin TİP’in önemli isimlerinden olan ve Kemalizm’in bir burjuva ideolojisi olduğunu düşünen Behice Boran ve Aybar’ın yolları ileride ayrılacaktır.

Aksakal’a (2009, s. 95) göre Aybar, 1968 yılında Çekoslovakya’nın Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesine tepki gösteren tek sol düşünce adamı olarak dikkat çekmiştir. Genelde Behice Boran ve Mehmet Ali Aybar’ın aralarının bozulması, Aybar’ın bu işgale gösterdiği tepkinin Boran tarafından kabul edilmemesine bağlanmıştır (Zürcher, 2020, s. 293). Fakat Koç (2010, s. 222) ve Yurtsever (2008, s. 75), Boran’ın da o günlerde Milliyet Gazetesi’nde yazdığı bir yazı ile bu işgali oldukça sert bir şekilde eleştirdiğini belirtmiş; bu konuda aslında Aybar ve Boran’ın aynı fikirde olduklarını iddia etmişlerdir.

Aybar, Yöncüler ve Milli Demokratik Devrim (MDD) anlayışı ile kimi zaman muhtelif sorunlar yaşamıştır. Yön ve MDD'nin militarist tavrına karşı Aybar “*güler yüzlü sosyalizm*” ilkesini benimsemiştir. Yurtsever'e göre (2009, s. 64) “*güler yüzlü*” ya da “*Türkiye'ye özgü*” sosyalizm edebiyatının sadece Aybar'a mal edilmesi yanlıştır nitekim Behice Boran ve Sadun Aren de aynı yaklaşımları paylaşmaktadır. Ancak Koç'un (2010, s. 222) aktarmasına göre ise Aybar'ın sıkça “*güler yüzlü sosyalizm*” ya da “*Türkiye'ye özgü sosyalizm*” kavramlarını kullanmasını Sadun Aren, Aybar'ın başkaları ile kendisi arasına bir fark koymak için sosyalizm teorisini değiştirmeyi düşünmeye başlamasına yormuştur. Aren'e göre sosyalizm bir dünya hareketidir, Türkiye'ye özgü diye bir şey yoktur. Ayrıca diğer sosyalistler de “*asık yüzlü bir sosyalizm*” düşünmemektedir.

Aslında Aybar'ın 5 Nisan 1947 tarihinde Zincirli Hürriyet gazetesinde, Truman Doktrini'ne karşı yazdığı yazı, onun milliyetçilik perspektifi hakkında pek çok ipucu vermektedir. Milletin, ABD yardımlarının bedelini önünde sonunda kanla ödeyeceğini söyleyen Aybar'a göre ABD bir kurtarıcı gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu gibi hallerde ise hakikati gören namuslu her Türk'ün mukaddes vazifesi ise hakikatleri haykırmaktır. Yine aynı yazısında Aybar (1947, s. 4), Sovyetlere karşı istiklalimizin korunması için köle olmayı hiçbir Türk'ün kabul etmeyeceğini yazmıştır. Nitekim TİP, 1963 tarihinde yayınlanan bir broşürde gerçek milliyetçiliğin Türk ulusunun içte ve dışta sömürülmesini önlemek olduğunu vurgulamıştır (Bank, 2018, s. 40). Aybar'a (2015, s. 153) göre Türkiye'de sosyalizm için mücadele etmek Amerikan emperyalizmine karşı milli bir kurtuluş mücadelesidir.

TİP'in yaptığı toplumsal tahlilin elli yıl önce batıda yazılmış kitapların bir çevirisinden öte bir şey olmadığını iddia eden Doğan Avcıoğlu'na göre, sadece “*işçi sınıfı öncülüğü*” ekseninde yapılan politikalar kısır ve hatalıdır. Nitekim TİP'in parlamentodaki temsiliyetinin yeteri kadar güçlü olmaması da bu anlayışın etkisindedir. Çünkü TİP antiemperyalist bir mücadeleyi temel ilkesi kabul etmekte ancak bir burjuva-proletarya ayrımı yaparak da güçleri yıpratmakta, zayıflatmakta ve dağıtmaktadır. Ancak milliyetçi mücadele çevrelerin bilinçlendirilmesi ve kazanılması ile bir açıklığa kavuşacaktır. Türkiye'de emperyalizme ve onun işbirlikçilerine karşı milletçe mücadele etmek elzemdir ve bu nedenle de her türlü sınıf ayrımının etkisinden kurtulmak hayati bir gerekliliktir (Avcıoğlu, 1966b, s. 3).

Aybar'ın Türkiye'ye özgü bir sosyalizmden bahsetmesi ve bu fikriyatını da Kurtuluş Savaşı'nın romantizmiyle bütünleştirmesi, sosyalist teorilerden ziyade Türk milliyetçiliği esasına dayanan fikirler üretmesi sonucu Türk solu tarafından burjuvalıkla, popülizmle ve “*sağa sapmakla*” eleştirilmesine neden olmuştur. Nitekim parti içerisinde Behice Boran'ın öncülük ettiği bir grup da Aybar'ın yüksek dozajlı milliyetçilik söylemini benimsememişlerdir

(Aksakal, 2009, s. 93). Ancak Türkiye Komünist Partisi – Marksist/Leninist (TKP-ML) lideri İbrahim Kaypakkaya (2015, s. 507), Behice Boran'ı da oportünist ve sinsisi bir Türk milliyetçisi olarak tanımlamıştır. TİP'li yazar Orhan Silier'e göre TİP'in milliyetçiliği antikomünist Türk solunun dünya solundan farklı olduğunu ve “*biz bize benzeriz*” fikrini ispatlayarak orijinal olma çabasıdır (akt. Yurtsever, 2008, s. 64). Nitekim TİP (1969a, s. 5), tüzüğünde Türkiye'nin ulusal varlığını ve bağımsızlığını her şeyin üstünde tuttuğunu ifade etmiştir.

Koç'un (2010, s. 192) aktardığına göre 1965 yılındaki seçimlere TİP'in girmesini engellemek, partiyi yıpratmak ve oylarını azaltmak için müthiş bir çaba gösterilmiştir. O kadar ki toplantıların basılması, il-ilçe merkezlerinin aranması, taşlı-sopalı saldırılar ve kışkırtmalar artık sıradan hale gelmiştir. TİP aleyhine yapılan propagandalar genelde sosyalizmin din, ahlak, millet ve vatan gibi değerlere düşman olduğuna dairdir ve her zamanki gibi işe yaramıştır.

1968 olayları başladıktan sonra, Marksizm'in farklı şekillerde yorumlanması sonucu zaten tam anlamıyla birlik olamamış Türkiye sosyalist hareketleri iyice bölünmeye başlamıştır. Bu yıla kadar Yön hareketi hariç diğer sosyalist akımları çatısı altında toplamış olan TİP, toplum üzerindeki etkisini giderek yitirmiştir. 68'in en ateşli grubu olan öğrencilerin de TİP çatısından ayrılarak MDD'nin etkisine girmeleri ile de olaylar TİP'in kontrolünden çıkmıştır (Koç, 2010, s. 219).

TİP 1960'lı yıllarda Türkiye Komünist Partisi (TKP) kadrosu için de yasal bir yuva hizmeti vermiştir (Zürcher, 2020, s. 284). TKP üyelerinden Gün Benderli Togay ve Bilal Şen'in katıldığı bir muhalefet, TKP merkez komitesini Türkiye'nin gerçeklerinden kopuk olmakla ve ataletle suçlamışlardır. Ayrıca muhalefet grubu millici bir saik ile Kıbrıs politikasını da eleştirmiş ve oradaki Türk azınlığa sahip çıkılması gerektiğini söylemiştir. TKP'nin milli meselelere karşı duyarsız kalışı Bora'ya (2018, s. 640) göre millicilik eksikliğinden değil Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne bağlılığından kaynaklanmaktadır.

TİP 1. Büyük Kongresinde kabul edilmiş olan parti programında altıncı temel ilke olarak belirlenen milliyetçilik hakkında şunlar yazılmıştır (TİP, 1964, s.79):

“Türk milliyetçiliği, yüzyıllardır bir yarı sömürge olarak yaşamış halkımızın yabancı boyunduruğuna, sömürgeciliğine ve sömürücülüğe karşı tepkisinin ideolojik planda ifadesidir.

Kişiliğini Kurtuluş Savaşı'nda bulmuş olan Türk Milliyetçiliği, halktan ayrı düşünülemez. Türk Devleti'ne yurttaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür. Türk Milliyetçiliği, ulusun bütün fertlerini kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün sayar; milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip, kişiliği olan bir üyesi olarak, bilimde, teknikte, kültürde, ekonomide ve toplum hayatının her alanında daima yüceltmeyi amaç bilir. Türk milliyetçiliği, başka milletleri aşağı gören, ırkçı, saldırgan ve sömürücü bir ideoloji asla

değildir. Batıda sömürgeci ve saldırgan çevreler, milliyetçiliği dış sömürücülüğün elinde saldırgan ve başka milletleri küçük gören bir ideoloji haline getirmişlerdir. Türk milliyetçiliği, milletlerin özgürlük ve kardeşçe dayanışma içinde yaşamaları esasını benimsediği için insancıldır. Türk milliyetçiliği, ırkçılık ve ona bağlanan bütün gerici, tutucu görüş ve sonuçları kesinlikle reddeder. Türkiye Cumhuriyeti'ne yurttaşlık bağı ile bağlı herkesi Türk sayar ve yurttaşlar arasında din, dil, ırk, mezhep ayrımı ve eşitsizlik gözetmez.”

TİP, 1965 yılında yayınladığı seçim bildirisinde Milliyetçilikten, yukarıdaki programında bahsettiği şekilde bahsetmiş ve metnin sonuna bir paragraf eklemiştir (TİP, 1965, s. 18):

“Türkiye İşçi Partisi, başka milletleri aşağı gören emperyalizmin yayılma politikasına bayraklık eden, saldırgan, faşist milliyetçilik anlayışını kökten reddeder. Kökü Milli Kurtuluş Savaşımızda bulunan milliyetçiliğimiz, antiemperyalist ve halkçıdır.”

Yukarıda görüleceği üzere TİP, milliyetçilik vurgularını Kurtuluş Savaşı'na dayandırarak bir nevi kendi milliyetçiliğine toplumsal bir destek sağlama gayesi gütmüştür. Bunun yanı sıra kendi milliyetçilik anlayışlarını haklı çıkarmaya çalışarak, diğer milliyetçi hareketlerin anlayışlarını eleştirmişlerdir. 1969 yılında yayınlan Türkiye İşçi Partisi El Kitabı isimli yayında “TİP'e göre milliyetçilik nedir?” sorusunun cevabı şu şekilde verilmiştir (TİP, 1969b, s. 70):

“Milliyetçilik milletini sevmek, milletin çoğunluğunu meydana getiren emekçi halkın çıkarlarını her şeyden üstün saymak demektir. Milliyetçilik, Türk milletinin bağımsız yaşamasını istemek demektir. Milliyetçilik her türlü yabancı sömürüye karşı olmak demektir. Milliyetçilik milletimizin bütün kültür ve değerlerine sahip çıkması demektir. Gerçek milliyetçilik, Türkiye Cumhuriyeti'ne yurttaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Türk sayar ve yurttaşlar arasında din, dil, ırk, mezhep ayrımı ve eşitsizlik gözetmez. Atatürk'ün milliyetçiliği, batı emperyalizmine karşı bir savaş bayrağıdır. Bugün memleketimizde yabancı sermaye ile işbirliği yapan, memleketimizde kazandıkları paraları İsviçre bankalarında saklayan, batılı kapitalist ülkelerin zenginleri gibi yaşamaya özenenler, memleketimizi yabancılara peşkeş çekenler ve bilerek ya da bilmeyerek küçük azınlığın hizmetinde olanlar, kendilerini halka milliyetçi olarak yutturmaya bakıyorlar. Bunların milliyetçilikle hiçbir ilişkisi yoktur. Gerçek milliyetçiler her türlü sömürüye karşı çıkan, yurdunun siyasi ve iktisadi bağımsızlığını savunan emekçiler, emekten yana olan sosyalistlerdir.”

Burada da görüleceği üzere TİP milliyetçilik anlayışını Atatürk milliyetçiliği ile bağdaştırma çabası içerisine girmiştir. Yabancı sermayeye karşı bir “dış düşman” algısı yaratmaya çalışmış, diğer milliyetçi hareketleri de bu düşmanın hizmetinde olarak

tanımlamıştır. Bu açıklaması da TİP'in toplumdaki milliyetçilik duygusunu kendi eksenine oturtma gayesi olarak yorumlanabilecektir. 1965 yılında TİP kadrosunun radyo konuşmalarının derlendiği bir kitapta, genel başkan Mehmet Ali Aybar, Atatürk Milliyetçiliği'ni şöyle tanımlamıştır (Aybar, 1964, s. 56):

“Atatürk milliyetçiliğine gelince; bu ilke ayırıcı ve başka milletleri küçük gören veya boyunduruk altına almayı amaç bilen ırkçı, şoven bir milliyetçilik anlayışı değildir. Atatürk birçok defa Türk milliyetçiliğini etnik unsurlar arasında bir ayırım gözetmeden ve bunların yurttaşlık haklarını kısıtlamadan tarif etmiştir. Türk milliyetçiliği milletin bütün fertlerini kaderde, kıvançta ve tasada ortak bölünmez bir bütün olarak kabul ettiği için tam demokratik ve sosyal adaletçi bir kavramdır. Türk milliyetçiliği halkımızı dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip ve kişiliği olan bir üyesi haline getirmeyi bilimde, teknikte, kültürde ve sosyal hayatın her alanında daima yüceltmeyi amaç bilir.”

Aynı kitapta TİP Ankara İl Başkanı ve Senatörü Niyazi Ağırnaslı da TİP'in milliyetçilik anlayışını açıklarken *“Kullû müminün ihve”* ayetine atıfta bulunarak İslam'ın bütün Müslümanları kardeş saydığını; ırkçılığa ve kafatasçılığa karşı olduğunu hatırlatmıştır. TİP'in de Misak-ı Milli sınırları içerisindeki emekçileri, çiftçileri, dar gelirlileri ve gençliği kardeş saflarında toplamaya davet ettiğini beyan etmiştir (Ağırnaslı, 1964, s. 22). TİP Genel Sekreteri ve Sendikacı Kemal Sülker 29 milyon Türk'ün kendi ana yurdunda kıvrım kıvrım kıvrandığını belirtmiştir (1963 yılında Türkiye nüfusu: 29,5 milyondur [Dünya Bankası, 2020]). Ayrıca ülkücü toplumcu aydınları da *“Atatürk ülküsünü yaşatmak için ant içen”* kimseler olarak tanımlamıştır (Sülker, 1964, s. 43). TİP Diyarbakır Belediye Başkan Adayı Tarık Ziya Ekinci de doğu bölgesindeki problemlere değinirken vatandaşlara *“Doğulu kardeşlerim”* olarak hitap etmiştir (Ekinci, 1964, s. 47). Buradaki ifadelerden hareketle, TİP'in, Türkiye'de yaşayan azınlıkların varlığını kabul etmediği ya da göz ardı ettiği yorumu yapılabilir. Ayrıca pragmatist tavırlarının bir göstergesi olarak İslamcı ve Ülkücü cenahın benimsediği söylemlere atıflarda buldukları söylenebilecektir.

Nitekim Mehmet Ali Aybar, diğer sol hareketlerden farklı olarak parlamenter mücadele yolunu tercih etmiş; zaman zaman pragmatik davranmak zorunda kalmıştır. MDD tezlerine de itibar etmeyerek bütün emekçilerin partisi olma iddiasını gütmüştür. Bu nedenle de TİP, tüm üyeleri ve parti örgütünü disipline edecek katı bir ideoloji belirlememiştir. Parti'nin ideolojisinde istifa edene kadar Aybar etkili olmuştur (Yanık ve Bora, 2017, s. 280). TİP'in pragmatizmi bir ara öyle ileri gitmiştir ki bir ara neredeyse *“dini siyasete alet etmekten”* mahkemelik olma durumuna gelmiştir (Karpaz, 2015, s. 235).

Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli gibi isimlerin Sosyalizm, Marksizm ve Kemalizm'e bağlı Sosyalist Devrim ve Milli Demokratik Devrim tezlerini tartışmaya açmaları sonucu canlı bir tartışma ortamı doğmuştur. Bu süreçte TİP de bu tartışmalara dâhil olmuş ve sosyalist devrimciler, proleter devrimciler ve milli demokratik devrimciler ayrışmasını yaşamıştır. Parti yönetimi bu süreçte Sosyalist Devrim savunucusu olurken; parti içi muhalefet ise MDD tezini savunmuşlardır. Nihayetinde de Mihri Belli, Deniz Gezmiş, Mahir Çayan ve Doğu Perinçek gibi isimlerin de aralarında bulunduğu MDD savunucuları ya partiden atılmış ya da kendileri ayrılmışlardır. Partiden ayrılan muhalefet içinde yeni bir örgütlenme kurulması ve başına Mihri Belli'nin geçirilmesi fikrine Belli çekingen yaklaşınca MDD savunucuları da kendi aralarında ayrılmaya başlamışlardır (Bektaş, 2015, s. 322).

3. Milli Demokratik Devrim (MDD) Hareketinde Milliyetçi Söylemler

MDD, Türkiye İşçi Partisi'ndeki muhalif hareketin ayrılması sonucu Mihri Belli liderliğinde oluşmuştur. MDD, TİP'ten ayrılan binlerce kişiyi yeni bir çizgide toplayacak bir etkinlik gösterememiş; oldukça kısa ömürlü olmuş bir harekettir. Ancak yine de MDD'nin Türk solunun ideolojisi üzerindeki etkisi uzun yıllar boyu sürmüştür (Yurtsever, 2008, s. 90). MDD stratejisi, temel çelişkiyi kapitalist sınıflar ve emek arasında değil; emperyalizm ile ezilen uluslar arasında kuran, "Üçüncü Dünya"ya özgü bir stratejidir (Aydın, 1998, s. 60).

MDD'nin, reel sosyalizm deneyimi Sovyet tezlerinden ve TKP'nin politik hattından beslenmiştir ancak onun ayırıcı yönü millici ve doğucu nitelikleridir (Ayçiçek, 2020, s. 1045). Yurtsever'e (2008, s. 84) göre Kemalizm'in ve milliyetçiliğin MDD üzerindeki etkisi son derece açıktır. Devrimde orduya ve Kemalizm'e biçilen rol Marksizm'in bilimselliği ve ordu konusundaki fikirleri ile çelişmektedir. NATO'ya bağlı bir burjuva cumhuriyetinin ordusuna devrimci misyonlar yüklemek MDD'nin en temel yanlışlarından. Ancak Mihri Belli'ye göre Türk Ordusu, Çanakkale ve Kurtuluş savaşlarındaki antiemperyalist tavrın mirasçısıdır ve Amerikan emperyalizmi de bu şerefli orduyu kendisinin "*halktan kopuk yaldızlı ordusuna*" benzetmeye çalışmaktadır. Belli (2015, s. 249), Amerika'nın bütün çabasına rağmen Türk tarihinin ve milli geleneklerin ağır basacağına inanmaktadır.

MDD lideri Mihri Belli'ye göre en doğru strateji Türk tarihinde, kültüründe ve geleneklerinde olumlu olan şeylere sırt çeviren emperyalistlerle menfaat birliği sağlayanlara karşı milli bir güç birliği oluşturmaktır. Hatta Belli, TKP'nin çizgisini milli güçlere karşı provokasyona neden olmak ve onları küstürmekle suçlamıştır. Belli de, Yön hareketinden Avcıoğlu'ya benzer şekilde, Kemalist devrimin yarım kalmış bir anti-emperyalist milli demokratik bir devrim olduğunu düşünmektedir. Ona göre 1930'lu yıllardaki Türkiye sosyalizme 1960'lı yıllardakinden daha yakındır. Belli, "*asalak burjuvazinin titrek elinin*"

milliyetçilik bayrağını kavrayamayacağına inanmıştır. Bu nedenle de bu bayrağı sosyalistlerin ele alması gerekmektedir çünkü ona göre milli gurur insanları sosyalizme götürecektir. Emperyalistleri eleştirirken Belli, zaman zaman ırkçı bir çizgiye de kayarak “*Elin gâvurları*” tabirini de kullanmıştır. (akt. Bora, 2018, s. 654).

1967 yılında yayın hayatına başlayarak Milli Demokratik Devrim hareketinin sözcüsü konumuna gelen Türk Solu dergisi yazarlarından Suphi Karaman, derginin üçüncü sayısında milliyetçiliği tanımlamıştır. Ona göre, Atatürk döneminde milliyetçilik kavramının temel anlamı istiklaldir. Daha sonra da devrimlerin bir gerekçesi olmuştur ta ki Atatürk devrimleri hızını yitirene kadar. Bundan sonra ise milliyetçilik, Osmanlılıktan silkinemeyenlerin elinde ırkçılığın ve dinciliğin eline düşmüştür. Atatürk’e hakaret edecek kadar ileriye giden gerici, dinci, ırkçı ve Anadolu gibi isimler bir anti-Kemalist formda inşa ettikleri kimliklerine milliyetçilik demişlerdir. Karaman’a (1967, s. 2) göre gerçek milliyetçinin ilham kaynağı halkın yaşantısı ve yurdun gerçekleridir. Kim ki Türk toplumunun mutlu olmasını istiyorsa işte gerçek milliyetçi odur.

Yine aynı sayıda yazan Ağırnaslı da (1967, s. 5) Türkiye’ye kök salan emperyalistleri ve sömürü düzenini söküp atmak için milli bir duruş sergilenmesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre gerçek milliyetçiler, aydın ve devrimci gençler, Şerefli Türk ordusu, işçiler, meslek ve sanat kurumları, mezhep ve dil farkına bakılmaksızın bütün Türk halkı ve yurtsever siyasi partiler bu duruşta yer almalıdır.

Belli’ye (2015, s. 248) göre Anafartalar’daki Türk ve Dumlupınar’daki Türk için o günlerde tek bir mesele vardı: Yabancılar vatan toprağına saldırıyordu ve topraklar savunulmalıydı. Görüldüğü üzere MDD söylemleri sınıfsal taban ve analizler üzerine değil daha çok milli nitelikler üzerine inşa edilmiştir. Bunun sebebi de kitlelilik kazanmaya çalışmakla açıklanabilecektir (Aydın, 2008b, s. 544).

Türkiye’de milliyetçiliğın yerleşmesine karşı çıkanları eleştiren Belli (2015, s. 228), Türkiye halkının bir ulus payesine yükselmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre bunu engelleyen kişiler kozmopolitçilik, ümmetçilik ve halifecilik gibi akımları kullanarak işbirlikçi sermaye ve feodal mütegalibe ile ulus düşmanlığı yapmaktadır. Bunlar çıkar birliğı içindeki gayri-milli sınıflardır ve emperyalizmin koltuğının altındadırlar. MDD de bu emperyalist, işbirlikçi ve sermaye-feodal mütegalibe ortaklıklarına karşı gerçekleştirilecektir. Çağın en büyük gerçekliğinin millet gerçeğı olduğunu ileri süren Belli (1969, s. 24), millet olmanın içinde bulunulan dünyada ezilen halkların birinci davası olduğunu çünkü millet olmanın emperyalizmin boyunduruğunu kırdığını ve toplumlardaki bireyleri özgürleştirdiğini iddia

etmiştir. Yani millet olmayı (uluslaşmayı) sosyalist toplum yolunda atılan bir adım olarak görmektedir çünkü millet olmak insanın insan tarafından sömürülmesini engellemiştir.

Üzerinde hassasiyetle durulması gereken konular olan millet ve milliyetçilik kavramlarının etrafındaki gayri milli güçler bertaraf edilmelidir çünkü eğer bu kavramların etrafını saran sis kaldırılmazsa bu değerli kavramlar emperyalistler ile işbirlikçilerine meydanı bırakacak; bu yüzden de birçok gencin sahte milliyetçilik sloganlarına kanmasına neden olacaktır. Bunun en temel örneği de “*Tam Bağımsız Türkiye*” sloganına karşı ABD vesayeti tarafından üretilen “*Milliyetçi Türkiye*” sloganının çıkarılmasıdır (Belli, 1969, s. 25). Buradan hareketle Belli’nin bir diğer amacının da milliyetçilik gibi topluma nüfuz eden bir olguyu kontrol altında tutmak istediği olduğu varsayılabilecektir. “Gerçek Milliyetçiler” olarak tanımladığı kimselerin niteliklerini aşağıdaki gibi sıralamıştır (Belli, 1969, s. 26):

- i. *Kim toplumda hangi şahıs, çevre, sınıf ya da zümre katkıda bulunuyorsa, o gerçek milliyetçidir.*
- ii. *Kim Türk dilinin gelişmesi uğrunda çaba harcıyorsa kim buna katkıda bulunuyorsa o en derin milliyetçidir.*
- iii. *Kim Türkiye toprağı üzerinde Türk halkının egemenliğine gölge düşüren durumlara karşı çıkıyorsa, örneğin kim toprağımızın bir parçasını kapsayan Amerikan üslerinin kaldırılması uğrunda mücadele ediyorsa milliyetçi olan odur.*
- iv. *Kim Türkiye’nin feodal kalıntılarından arınarak iktisadi yaşantı birliğinin gerçekleştirilmesi uğruna mücadele ediyorsa, örneğin kim köklü bir toprak reformu için çabalıyorsa gerçek milliyetçi odur.*
- v. *Kim ulusal kültürle bağdaşmayan feodal kültüre karşı çıkıyorsa, kim kültürümüzü yozlaştıran, onu baltalayan batı kozmopolitizmine karşı mücadele ediyor, ulusal değerlerimizi olanca gücüyle savunuyorsa, kim ulusal edebiyata, ulusal müziğe vb. katkıda bulunuyorsa gerçek milliyetçi odur.*

Belli’nin Sağ Milliyetçi görüşlere bir göndermede bulunarak, kendi fikir ve politik taleplerini milliyetçilik ile bağdaştırdığı gözlemlenmektedir. Yukarıda saydığı niteliklerde Amerikan üslerine ve toprak reformuna yaptığı atıflar bunun temel belirteçleridir. Ayrıca yine bu listeden çıkan bir sonuç da Belli’nin dil ve kültür odaklı bir milliyetçilik anlayışı olduğu yorumu yapılabilecektir. Ona göre Türkiye gibi birden çok etnik grubu içerisinde barındıran bir ülkede güdülen gerici kültür politikaları, kültürel baskı şeklinde kendini gösterir. Kürtler kardeşliğini tarih önünde ispatlamıştır ve Kürt halkının etnik varlığını reddeden faşizan bir

politika halkın birlik ve beraberliğini baltalayarak düşmanların ekmeğine yağ sürmektedir (Belli, 2015, s. 207).

Millet ve vatan gibi kavramların ilk önce burjuva demokratik devrimlerinin sonucunda ortaya çıktığını söyleyen Belli (1969, s. 25-30); Engels'e atıf yaparak "*milli bağımsızlık olmadan herhangi bir ülkede burjuvazinin egemenliği mümkün değildir*" fikrini desteklemiştir. Belli "*ulus, kapitalizmin şafak vakti ortaya çıktı, kapitalizmin gelişmesiyle de gelişti*" fikrini de desteklemektedir. Ulusların bir ırk topluluğu olduğuna ya da bir klanın genişlemesi ile vücut bulduğuna dair fikirlere katılmadığını söyleyen Belli; bu tezi çürütmek için Fransız, Amerikan ve Türk uluslarını örnek göstermiştir. Ulusun sosyalist literatürde "*Tarihi olarak teşekkül etmiş istikrarlı insan topluluğudur ve şu dört karakter birliği esasına dayanır: Dil birliği, toprak birliği, iktisadi hayat birliği ve ulusal kültürde birlik içinde beliren ruhi şekillenme birliği*" olarak tanımlandığını belirtmiştir ve bu dört şartın ulus olma şartları olduğunu onaylamıştır. Belli'ye göre ulusların bir başlangıcı vardır ve bir de sonu olacaktır. Yine de uluslar gökten inmemişlerdir kökenleri çok eskilere dayanır ancak uluslaşma süreci Türkler için oldukça yakın bir geçmişte, 19. Yüzyılda olmuştur. Ancak örneğin Osmanlı toplumunda yaşayan diğer uluslar için ulus bilincinin gelişmesi süreci farklı zamanlarda yaşanmıştır.

MDD'den kopan gruplar Türkiye tarihinin en hareketli dönemlerinden birisinin yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Bu gruplar: İbrahim Kaypakkaya'nın Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist (TKP-ML) ve onun askeri kolu Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO), Deniz Gezmiş'in Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve Mahir Çayan'ın Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'dir. (THKP-C). Bu oluşumların değerlendirilirken söylemden ziyade eylemi ön planda tutan; yani pratiğin teoriden önce geldiği oluşumlar oldukları unutulmamalıdır (Yurtseven, 2008, s. 106). Nitekim bu gruplar Türkiye'de bir terör mücadelesi veya kent gerilla savaşlarını başlatmışlardır (Zürcher, 2020, s. 294).

4. Proleter Devrimci Aydınıkçılarda Milliyetçi Söylemler

TİP ve MDD hareketlerinden sonra üniversite gençliği için bir sonraki durak Fikir Kulüpleri; ardından da bu oluşumların üst yapısı olan Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) olmuştur. FKF ilk kurultayına giderken MDD-SD ayrımının birer yansıması olarak içeride ayrılıklar ve muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. İkinci kurultayında da TİP ve Mehmet Ali Aybar tarafından bizzat desteklenen bir aday olan Doğu Perinçek, FKF'nin lideri olmuştur. MDD tezlerinin savunucusu olan Perinçek'in başa gelmesi ile birlikte FKF içerisindeki SD-MDD tartışmaları şiddetini artırmıştır. Ayrıca Perinçek yönetimindeki FKF, Devrimci Güçbirliği Platformu'na (DEV-GÜÇ) katılmış ve bu nedenle de TİP ile arasında gerilimler başlamıştır. Üçüncü kongrede Perinçek'in başkanlıktan düşürülmesi ve Zülküf Şahin'in başkan

seçilmesi ile FKF, DEV-GÜÇ'ten ayrılmıştır. Yusuf Küpeli'ye göre Perinçek “*geldiği gibi gitmiştir.*” 60'lı yılların sonuna gelinirken de FKF yönetimini büyük oranda ele geçiren grup FKF'yi tasfiye etmiş ve Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu'nu (DEV-GENÇ) kurmuşlardır. FKF, DEV-GENÇ ve MDD içerisinde de kendini gösteren ayrılıklar Aydınlık Sosyalist Dergi'de de (ASD) kendini göstermiş; bu tartışmalarda da en çok Mahir Çayan ve Doğu Perinçek yer almışlardır. Çayan tarafından sağa sapmakla suçlanan ve ASD içinde istenmeyen konuma düşen Perinçek ve grubu da dergiden ayrılmışlardır (Odabaşı, 2017, s. 341-358).

Çıkardıkları dergiye atfen Proleter Devrimci Aydınlıklar (PDA'cılar) olarak tanımlanan bu grubun lideri Doğu Perinçek'tir. PDA hareketi aslında 1974 yılından sonra bir milli çizgiye oturmaya başlamıştır. PDA'cılar, diğer Maoçu hareketler ile Kemalizmin yorumlanması bakımından tartışmalara girmeye başlamış; bir süre sonra Kemalizm'e sosyalist açıdan bakan değil; sosyalizme Kemalist açıdan bakar bir hal almışlardır. Sosyalistleri milliyetçiliğe taşıma çabalarının başlangıç noktası anti-emperyalizm vurgusudur ancak bu vurgu ileride giderek anti-Sovyet bir biçime evrilmiştir. Anti-Sovyet söylemlerinde dönemin sağ milliyetçileri ile söylem birliğine varacak kadar radikal bir tutum takınmışlardır. Sovyetler yıkıldıktan sonra da Kemalizm'in ulus-devletçi, milli birlikçi, anti-İslam ve anti-Kürt tutumlarını devralarak Kemalizm'in sivil siyasetteki aktivistleri olmuşlardır (Aydın, 2008a, ss. 474-475).

Aslında Perinçek, Kemalizm'in en büyük savunucularından olarak görünse de, yer yer Kemalizm'e en ağır eleştirileri yapmıştır. Perinçek'in Kemalizm'e bakışı 1970'lerin sonlarında daha ılımlı bir hal almıştır. Kemalizm'i tamamen bir burjuva ideolojisi olarak gören Perinçek'e göre Kemalistlerin liderlik ettikleri Kurtuluş Savaşı halkın devrimci tarihinin bir parçasıdır ve bu devrimci miras savunulmalıdır (Yardımoğlu, 2015, s. 44). Yine aynı şekilde Perinçek'in ideolojisindeki milliyetçiliğin baskınlığı da 1970'lerin ortasından itibaren belirginleşmiş; 80 ve 90'lı yıllarda Perinçek ve milliyetçilik arasındaki bağ git gide güçlenmiştir (Erten, 2008, s. 464-466). 2000'li yıllardan sonra ise Perinçek artık bir milliyetçidir. Ancak bu çalışmanın amacı gereği Perinçek'in ve PDA'nın 1960'ların sonu ve 1970'lerin başlarındaki söylemleri ele alınacaktır.

1960'ların sonunda Mülkiye'deki asistanlığı sırasında Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun (FKF) başkanı olarak siyaset sahnesine çıkan Perinçek'in siyasal çizgisinin “*milliyetçi bir sol*” olarak değil; “*sol bir milliyetçi*” olarak tanımlanması ve buradaki milliyetçi kelimesinin de altının çizilmesi gerekmektedir (Erten, 2008, s. 463). Milliyetçilik tonu bir hayli yüksek olan

Perinçek, ulus devletlerin kalkınmacılık arayışlarını da sosyalizme dâhil olarak kabul etmektedir (Ünütvar, 2008, s. 711).

1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başlarında Perinçek ve partisi, proleter enternasyonalizm savunucusu konumundadır ve milliyetçiliğin bir burjuva ideolojisi olduğunu savunmaktadır. Hatta MDD hareketindeki ayrılma Perinçek'in milliyetçilik söylemlerine karşı geliştirdiği bir tavırlar sonucu gerçekleşmiştir. Milliyetçi devrimcilik Perinçek'e göre proleter enternasyonalizmin reddi demektir ve burjuva milliyetçiliği de emperyalizme boyun eğilmesi anlamına gelmektedir (PDA, 1970, s. 263)

Perinçek'e göre "*bizler, uluslararası tekelci sermayenin ve yerli ortaklarının baskı ve sömürüsü altında yaşayan bir halkın çocuklarıyızdır*". İşte bu hâkim sınıflar ise sosyalizmin halk kitlelerine ulaşmasını engellemek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bunu ise ya baskı, terör gibi eylemlerle ya da halkı gerici ideolojilere hapsedmek yoluyla gerçekleştirmektedirler. Marksist ve Leninist öğretinin halk tarafından öğrenilmesine en büyük karşı saldırı ise Milliyetçilik bayrağı altında yapılmaktadır. Bu fikirdeki insanlar Lenin, Marx, Stalin, Engels ve Mao gibi büyük fikir adamlarının devrimci teorilerinin Türk damgasını taşımadıkları için reddedilmesini istemektedirler. Bu büyük fikirleri Türk olmadığı için reddeden söz konusu milliyetçi cenah, ülkenin yabancı sermaye altında kalması için ise elinden geleni yapmıştır. Çünkü bu milliyetçilik anlayışı işbirlikçi burjuvazinin yaymış olduğu "*gerici milliyetçiliktir*". Bu milliyetçi akımın yanında sosyal demokrat, oportünist ve revizyonist diğer akımlar da bilimsel sosyalizme saldırmışlardır. Sosyal Demokratlar, Kemalizm'den başka ideolojiye ihtiyaç duyulmadığını; oportünistler "*Türkiye'ye özgü sosyalizm*" teorisini ve revizyonistler de (Burada ASD kastediliyor) Marksizm ve Leninizm'i aynı zamanda bir "*devrimci Milliyetçilik*" olarak anlatmaya çalışarak proleter devrimci mücadeleye karşı bir burjuva muhalefeti yürütmüşlerdir (Perinçek, 1970b, s. 479).

Perinçek'e (1970b, s. 481) göre tarihimizde nasıl ki Fransız İhtilali'nin demokratik fikirleri ve matbaa "*gâvur icadı*" diye Türkiye'ye sokulmadıysa Marksizm-Leninizm için de aynı politika izlenmektedir. Bu ideolojilere gâvur icadı damgası yapıştırılmak için de milliyetçilere sırt dayanmaktadır, yani "*gerici milliyetçi*" cenahtan destek alınmaktadır. Ancak nasıl ki ampulü kullanırken Edison'un milliyetine bakılmıyorsa, Marksizm-Leninizm ve Mao düşüncesi kullanılırken de bakılmamalıdır. Bu nedenle de evrensel ideolojiler olan Marksizm-Leninizm-Mao düşüncelerini bir coğrafya teorisi ile eklemlemeye çalışmak ancak bir burjuva düşüncesinin eseri olabilir (Perinçek, 1970b, s. 89).

Sovyetler Birliği'ni Türk Hükümeti ile yakın ilişkiler kurduğu için eleştiren Perinçek'e (1970b, s. 490) göre Sovyetler'in Türkiye'de giriştiği hareketler işbirlikçi burjuvazinin

menfaatindedir. Hatta Perinçek “*ortanın solu*” propagandasını da bu yakınlaşma ile anlamlandırmaktadır. Kurtuluş Savaşı’nda Türklere yardım eden Sovyetler’de proleterya ve Lenin iktidarda iken, bugün yardım eden Sovyetler’de ise tekelci bürokrat-kapitalist revizyonistler iktidardadır. Ayrıca Perinçek (1970a, s. 237), PDA’da yazdığı bir yazısında Bülent Ecevit’in Kemalist kökleri, Kemalist geleneği; yani devrimci olan her şeyi reddetmekle suçlamış ve Ecevit’in Mustafa Kemal’i faşist olarak değerlendirdiğini iddia etmiştir. CHP, ortanın solu ve Ecevit, emperyalizm ve işbirlikçilerinin hapsi altına alınmıştır.

Sosyalizm ve milliyetçiliğin kesinlikle tutarsız olduğunu söyleyen Perinçek’e (1970b, s. 493) göre sosyalizm milletleri yok etmeye çalışmaktadır. Bu açıdan da dönemin milliyetçi-sosyalist söylemlerini eleştirmiştir. Milliyetçilik bir burjuva ideolojisi ve emperyalizmin böl-parçala-yönet politikasına hizmet etmektedir. Milliyetçi davranışlar teşvik edilerek işçi dayanışması engellenmeye çalışılır. Proleterya milliyetçi değildir ancak yurtseverdir ve enternasyonalisttir. Anavatanın ve halkın her türlü yabancı saldırıdan korunmasında en tutarlı ve fedakâr sınıftır ve mücadelenin önderidir. Ancak milliyetçiliğin tarih boyunca kazandığı içerik tehlikelidir ve milliyetçi düşünce ile mücadele edilmelidir.

Yukarıda da söylendiği gibi, Perinçek’in milliyetçiliğe karşı tutumu dönemsel olarak farklılık göstermektedir. Bilhassa 2000’li yıllardan sonra Perinçek için milliyetçilik ağır basmaktadır. Ancak bu çalışmanın amacı gereği Perinçek’in ve PDA’nın 1960’ların sonu ve 1970’lerin başlarındaki söylemleri ele alınmıştır.

5. Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu’nda (THKO) Milliyetçi Söylemler

THKO, Deniz Gezmiş’in liderliği ile bütünleştirilmiş bir örgüttür. Bunda onun örgütte ön plana çıkmasının yanı sıra Gezmiş’in Kemalist ve milliyetçi çizgideki eylem ve söylemlerinin de etkisi vardır. Nitekim kendisi 1968 yılında Samsun’dan Anıtkabir’e düzenlenen *Mustafa Kemal yürüyüşüne* öncülük etmiş, babasına yazdığı mektuplarda “*ikinci Kurtuluş Savaşı*” ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca bu kadro kendisine “*ikinci Kuvayı Milliye*” adını vermiştir. Mustafa Kemal yürüyüşü ile Anıtkabir’e ulaşan Gezmiş ve arkadaşlarının Anıtkabir defterine yazdıkları satırlar manidardır: “*Milli kurtuluş yolunda, Amerikan emperyalizmine karşı gerçekten izindeyiz. Milli kurtuluş mücadelesi yok edilemez, onu yok etmek için bütün Türk milletini yok etmek gerekir.*” (akt. Atılgan, 2017, s. 329-330).

THKO’nun ideolojik çerçevesini dizayn eden, Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan ile birlikte idam edilmiş olan Hüseyin İnan’dır. Dönemin Kürt asıllı (Bayrak, t.y.) aktivistlerinden olan İnan, MDD’den ayrıldıktan sonra THKO saflarına geçmiştir; 1972 yılında da idam edilmiştir. İnan’a göre Kurtuluş Savaşı’na Türkiye’deki bütün ulusların anti-emperyalist sınıfları katılmış ancak bağımsızlıktan sonra Türk milliyetçilerinin hâkim olduğu hükümet Türk ulusunu

imtiyazlı hale getirerek hiçbir ulusa demokratik haklar tanımamıştır. Bu da kimi zaman asimilasyon, sömürü, terör ve iktisadi baskı olarak kendini göstermiştir. Ancak ABD emperyalizminden bütün halk zarar görmüştür ve görmektedir. Bu nedenle de tüm uluslar bir Türkiye Halkı olarak emperyalizmi kovmalıdır. Emperyalizm kovulduktan sonra ortaya çıkacak olan demokratik halk idaresinde bütün uluslar hak ve özgürlüklerini sağlayacaklardır (İnan, 2015, s. 445).

THKO'nun Kürt meselesine bakış açısı Gezmiş ve İnan'ın söylemlerinden analiz edilebilmektedir. Gezmiş idamından evvel babasına yazdığı mektupta “... *Sadece senin değil, Türkiye’de yaşayan Türk ve Kürt halklarının da beni anlayacağına inanyorum...*” şeklinde bir ifade kullanmıştır (akt. Behram, 2001, . 50). Ayrıca darağacına çıktığında söylediği son sözlerinden bir kısım ise “...*Yaşasın Türk ve Kürt Halklarının bağımsızlık mücadelesi...*” şeklindedir. Hüseyin İnan da ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesine saygı gösterdiklerini belirtmiştir ancak ona göre Kürt emekçilerinin çıkarları ancak Türkiye halkının ortak mücadelesi ile sağlanabilecektir. Bu nedenle Türkiye'nin toprak bütünlüğü bütün emekçi sınıfların faydasıdır. Doğu ve güneydoğuda ayrılıkçı bir politika izlenirse, Kürt burjuvası Kürt emekçileri üzerindeki hâkimiyetini devam ettirecektir. Kurulacak olan devlette burjuvanın milliyetçiliği hâkim olacak; Kürt ulusu ile diğer tüm ulusların arasına bir duvar örülecektir. Bu duvar da emekçi sınıflar arasında bir engel oluşturacaktır. Bu nedenle ayrılıkçı politikaya karşı el birliği ile mücadele edilmeli ve her zaman Türkiye proleteryasının çıkarları öncelik olmalıdır. Türkiye emekçilerinin çıkarlarına en uygun yöntem bölgesel özerkliktir (İnan, 2015, ss. 446-447).

6. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi'nde (THKP-C) Milliyetçi Söylemler

MDD'den ayrılarak THKP-C saflarına geçen Çayan, MDD hareketini, Aydınlık Sosyalist Dergi'yi ve Türk Solu Dergisi'ni “*dönemini kapatmış*” olarak yorumlamış ve sağcı ideolojiye teslim olduklarını iddia etmiştir. Baştan beri Belli ile görüş ayrılıkları olduğunu ancak buna rağmen Belli'ye yüksek oranda tolerans gösterdiklerini belirten Çayan, Belli'nin milliyetçi ve revizyonist fikirlerini düzeltme yoluna gittiğini söylediğini ancak zamanla bu söyleminde samimi olmadığını anladıklarını söylemiştir. 29-30 Ekim tarihli toplantıda Çayan, Belli'nin terk ettiğini ima ettiği eski sağ görüşlerini tekrar ileri sürdüğünü söylemiş ve Belli'yi bölücülükle suçlamıştır (Çayan, 2015, ss. 336-337).

Çayan (2015, ss. 357-358), Mihri Belli'nin milliyetçilik fikirlerini şiddetle eleştirmiş ve sosyalistlerin milliyetçi değil yurtsever olduklarını Belli'ye hatırlatmıştır. Belli'nin küçük burjuva radikalizmine bel bağlamasından dolayı milliyetçilik fikirlerini şirin görünmek için bilinçli olarak savunduğunu iddia etmiştir. Belli'nin Kürt haklarının Misak-ı Milli sınırları

içinde ele alınması gerekliliği fikrini de anti-sosyalist bulan Çayan, ulusların kendi kaderlerini tayin hakları ışığında ele aldığını söyleyerek özerklik ya da federasyon gibi bir çözüm yolu düşünülebileceğini söylemiştir. Çayan'a göre ayrılıkçı bir Kürt politikası da Kürt küçük-burjuva milliyetçilerinin görüşleridir.

Çayan'a göre Mustafa Kemal bir "*küçük burjuva*" ve Kemalizm de küçük burjuvazinin en radikal, antiemperyalist, milliyetçi ve sol ideolojisidir (Yurtsever, 2008, s. 126) . Tüm fikir ayrılıklarına rağmen Çayan, Ergun Aydınoglu'na göre "*tüm eklektik teorik rötüşlarına rağmen MDD perspektifinden çıkamamıştır.*" (Aydınoglu'ndan akt. Bora, 2018, s. 659).

7. Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist Örgütlenmede Milliyetçi Söylemler

MDD'den ayrılanların en radikali, TKP-ML ve TİKKO'nun kurucularından olan İbrahim Kaypakkaya (2015, s. 493), Mihri Belli'yi ve kendi tabiriyle "*Mihriciliği*" azgın bir hâkim ulus milliyetçiliği olarak tanımlamıştır. Hatta Kaypakkaya (2015, s. 505), Lenin'e atıf yaparak Doğan Avcioğlu, Bülent Ecevit, Mihri Belli ve Hikmet Kıvılcımlı'yı "*bir elini demokrasiye öbür elini gerıcilere ve polis ajanlarına uzatan ikiyüzlü bezirgânlar*" olarak değerlendirmiştir.

Avcioğlu ve takipçilerini "*kaba şovenist*" olarak tanımlayan Kaypakkaya (2015, s. 506), Belli ve takipçilerini daha gizli ama yine de aşikâr bir Türk milliyetçisi olarak tanımlamıştır. Belli ve grubunu bazen "*Türkeş'in ırkçı-Turancı Faşizmine*" bile olumlu bakarken Kürt meselesine her daim olumsuz bakmasını eleştirmiştir. Ayrıca Belli'nin "*milliyetçilik bayrağını taşımanın sosyalistlerin tarihi görevi*" söylemlerine şiddetle karşı çıkmaktadır. Kaypakkaya'ya göre bu grup sözde milletlerin eşitliğini savunmaktadırlar ancak gerçekte devlet kurma hakkını sadece Türklere tanıyarak Kürtlerin devlet kurma hakkının birlik ve bütünlüğe zarar vereceğini iddia ederek demagoji yapmaktadırlar. Ancak komünistlerin devlet kurma imtiyazının sadece Türklere olmasını kesinlikle savunmadığını, Kürtlerin devlet kurma haklarını da var güçleriyle savunacaklarını beyan etmiştir. Stalin'e atıf yaparak milleti dil, yaşanan toprak, iktisadi yaşam ve ruhi şekillenmede birlik olma ekseninde tanımlayan Kaypakkaya'ya (2015, s. 494) göre halk belirli bir dönemde ortaya çıkan ve sonra da yok olacak olan bir olgu değildir ancak millet kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır ve sosyalizmin ileri bir safhasında da yok olacaktır.

Kaypakkaya'nın ideolojik ayrılışının temelinde Kemalizm eleştirilerinin köktenliği yatmaktadır. Ona göre *Kurtuluş Savaşı anti-emperyalist bir hareket değil; tam aksine Asya halklarındaki burjuva ve egemen sınıflar için bir model niteliğindedir. Kemalizm hiçbir zaman yozlaşmamış; zaten en başından faşist başlamıştır, faşist bir diktatörlüktür ve sadece Kürtlere değil bütün azınlık milliyetlere baskı yapmaktadır* (Bora, 2018, s. 662). Hatta Kaypakkaya'ya

(2016d, s. 542) göre, *Mustafa Kemal'in bütün hayatı Kürt Milletine ve diğer azınlıktaki milletlere baskılar ve zulümlerle doludur. Kürtleri ve tüm azınlıkları zorla Türkleştirmeye çalışmış; bütün haklarını gasp etmiştir* (Kaypakkaya, 2016c, s. 371).

Kaypakkaya (2016a, s. 267), Kürt Milleti'nin ayrılması konusunu milliyet fark etmeksizin sınıf bilinçli her proletaryanın desteklemesi gerektiğini söyleyerek şöyle demiştir: *“Hangi milliyetten olursa olsun, sınıf bilinçli Türkiye proletaryası, Kürt milletinin ayrı bir devlet kurması meselesine devrimin gelişmesi, güçlenmesi açısından bakar. Eğer Kürt milletinin ayrı bir devlet kurması, Türkiye Kürdistan'ında proletarya önderliğinde demokratik halk devriminin gelişmesi ve başarıya ulaşması imkânını artıracaksa, hangi milliyetten olursa olsun, sınıf bilinçli Türkiye proletaryası bizzat ayrılmayı destekleyecektir. Eğer ayrılma, Türkiye Kürdistan'ında proletarya önderliğinde demokratik halk devriminin gelişmesini ve başarıya ulaşmasını geciktirecekse, zorlaştıracaksa, hangi milliyetten olursa olsun, sınıf bilinçli Türkiye proletaryası ayrılmayı desteklemeyecektir”*.

Kürt devleti kurulması konusunda *bölücülük demagojisi* yapanları Kaypakkaya (2016a, s. 271) şöyle eleştirmiştir: *“Bunlar ne pahasına olursa olsun, devletin ve toprakların bölünmemesinden, birliğinden yanadırlar! Yani Kürt milletinin ve bütün azınlık milliyetlerin zorla Türkiye Devleti sınırları içinde tutulmasından yanadırlar. Komünistler ise böyle bir “birliğe” karşıdır; komünistler her milliyetten işçilerin ve emekçilerin birliğini savunurlar. Toprakların ayrılmamasını veya bir tek devlet halinde örgütlenmeyi devrimin menfaatleriyle bağdaştığı zaman savunurlar (ve bunu savunurken bile, esas olarak işçilerin ve emekçilerin birliğini hedef alırlar); bağdaşmadığı zaman ise, toprakların ve devletin bölünmesini, ayrılmasını savunurlar. “Toprakların birliği” veya “devletin birliği” şiarı, hâkim ulusun burjuvalarının ve toprak ağalarının şiarıdır.”*

Kaypakkaya (2016b, s. 330), Kürtler'den bahsedilirken *“Kürt Milleti”* yerine *“Kürt Halkı”* tabirinin kullanmasını eleştirmektedir. Çünkü ona göre halkların kendi kaderlerini tayin hakları *“o halkın devrim yapma hakkı”* anlamına gelmektedir. Ancak milletlerin kendi kaderlerini tayin hakları ise *“o milletin ayrı bir devlet kurma hakkı”* anlamına gelmektedir. Halkın kendi kaderini tayin hakkı demek, hâkim milletlerin devlet kurma ayrıcalıklarını savunmak demektir.

Yukarıda değinilen Kaypakkaya'nın ifadelerinden bariz bir şekilde Kürt Milliyetçiliği yaptığı gözlemlenebilecektir. Yani Kaypakkaya da enternasyonal çizginin oldukça uzağındadır. Onun bu noktadaki amacı da fikirlerine ve TKP-ML'ye Kürtlerden bir kitlesel destek alma isteği olarak yorumlanabilir. Ya da bağımsız bir Kürt Devleti kurma hedefi için sosyalist ve

komünistlerden bir kitlesel destek alma çabası olarak değerlendirilebilir. Hülasa, Kaypakkaya'nın tek amacının Marksist-Leninist fikirleri yaymak olmadığı aşikârdır.

Tartışma ve Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, emperyalist güçlere karşı verilen çok çetin bir mücadelenin ardından büyük zorluklar ile kurulmuş bir devlettir. Kurtuluş Savaşı esnasında toplumdaki dini, etnik ve ideolojik farklılıklar bir kenara bırakılmış ve yekpare bir halde vatan müdafaası için mücadele edilmiştir. Cephede kazanılan savaşların ardından yeni modern devleti inşa süreci hem Osmanlı'nın son dönemindeki savaşların hem de Kurtuluş Savaşı'nın karizmatik lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde başlatılmıştır.

1960'lı yıllarda sahneye çıkan sol akımlardan ilki Yön dergisi ve Doğan Avcıoğlu etrafında gelişen harekettir. Yön zaten fikirsel olarak Kemalizm ve Sosyalizm'i ortak bir potada harmanlamak için ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de sosyalizmin temel argümanları olan sınıf çatışmaları ya da proleterya diktatörlüğü gibi kavramlar yerine Kemalizm'in milliyetçi ve halkçı kavramlarını ele almıştır. Gerçek milliyetçiliğin antiemperyalist bir tavırla kapitalizme karşı durmak olduğuna inanmaktadırlar. Kuvay-ı Milliye Ruhunu sosyalizmle ele almışlar ve sosyalizm kelimesi yerine de sol milliyetçilik gibi kavramlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu da halkta bir sempati ve meşruiyet sağlama çabası olarak yorumlanabilir. Ancak Yön'ün milliyetçi söylemlerini sadece meşruiyet kazanma çabası olarak nitelendirmek büyük haksızlık olacaktır.

Yön, milliyetçi söylemlerini dile getirmekten geri durmamış hatta kimi zaman bazı çevreler tarafından ırkçılık veya sağcılıkla suçlanmaktan bile çekinmemişlerdir. Fakat sosyalist söylemler konusunda aynı özgüveni göstermemişlerdir. Nitekim Yön'de sağlam bir antikomünizm duruşu vardır; onlara göre komünizm bir kızıl tehlikedir. Türkiye'ye uygun gördükleri sosyalist sistemin (Türk Sosyalizmi) ilkeleri incelendiğinde de Kemalizm'in altı ilkesinin etkilerinin yüksek olduğu görülmektedir.

Yön'ün milliyetçiliği ele alışı kendi tabirlerine göre "*Mustafa Kemal'in anladığı manada*" bir milliyetçiliktir. Bu da dil, tarih ve kültür birliğine dayanmaktadır. Ayrıca Yön'ün milliyetçiliği saldırganlığa ve istilacılığa da karşıdır. Sağ milliyetçileri de ırkçı, faşist, şoven ve gerici olarak nitelendirmişler ve buna da kara tehlike adını vermişlerdir. Gerçek milliyetçilerin görevlerini de belirleyen Yön'e göre ülkenin menfaatleri için çözüm aramak her şeyden önce gelmelidir. Mesele de zaten sosyalizm değil; kalkınmayı sağlamaktır.

Yön'cüler Türkiye'deki grupların etnik farklılıklarına değinmemiş; bir dil, tarih ve kültür birliğinin sağlanması gerekliliğini vurgulamışlardır. Nitekim Türkiye'de yaşayan halkları tek bir ulus olarak ele almışlar ve bir dil, kültür ve tarih birliği oluşturulması

gerekliliğini savunmuşlardır. Ulusun emperyalist güçler tarafından sürekli tehdit altında olduğuna inanmışlardır. Yön hareketi, sınıfsal söylemleri ön planda tuttuğu için TİP'i eleştirmiş ve toplumu böldüğünü iddia etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığı zaman da Yön hareketini tam olarak sosyalist bir hareket olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır.

Siyasal arenada mücadele yöntemini parlamentodan yana kullanan Türkiye İşçi Partisi, özellikle Mehmet Ali Aybar döneminde pragmatik bir yaklaşım izlemiştir demek yanlış olmayacaktır. Nitekim TİP bu politikasının meyvesini almış, dönemde uygulanan seçim sisteminin de yardımıyla, 1965 seçimlerinde TBMM'ye toplam 15 milletvekili gönderebilmiştir. TİP de dönemdeki sol akımlara uygun olarak Kemalizm ile ilişkilenmiş ve antiemperyalist vurguları sıkça tekrarlamıştır. TİP'te sosyalizmin temel argümanı olan sınıfsal söylem Yön'e göre barizdir. Ancak TİP sınıf söylemini de milliyetçilik bağlamları ile harmanlamıştır. Sosyalizme en yakın sol hareket olarak nitelendirilebilecek olan TİP'in bilimsel ve teorik tutarlılığı, kendisini Kemalizm ile ilişkilendirme çabaları nedeniyle kaybedilmiştir. Emperyalizmin ABD'den veya Sovyetlerden gelebileceği düşüncesinde oldukları için anti-Sovyet bir tavır takındıkları da gözlemlenebilmektedir. TİP'e göre gerçek milliyetçilik, Türk ulusunun içte ve dışta sömürülmesini engellemektir.

Aybar'ın milliyetçilik söylemleri zamanla artmış ve bir süre sonra da diğer sol akımlar tarafından sağa sapmakla, burjuvalıkla ve popülizmle suçlanmıştır. Bu aslında TİP'in kendisine bir meşruiyet sağlamak için gösterdiği çaba olarak yorumlanabilir. Hatta bu çabayı çok ileri götüren TİP "*dini siyasete alet etmek*" suçundan mahkemelik olacak kıvama bile gelmiştir. Nitekim TİP, kendi solculuklarının dünya solculuğundan farklı olduğunu vurgulayarak arkasında kitlesel bir destek sağlamaya çalışmıştır. Çünkü TİP'in varlığı kazanabildiği destek miktarına bağlıdır. Bu nedenle de TİP'in pragmatist davranışlarının yadırganması çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

TİP'e göre Türk milliyetçiliği halkın yabancı boyunduruğuna, sömürgeciliğine ve sömürücülüğüne karşı bir tepkisinden doğmuş ideolojidir, asla yayılmacı, sömürgeci ve başka milletleri aşağı gören bir milliyetçilik değildir. Nitekim kendileri de milliyetçilik anlayışlarını tanımlarken antiemperyalist ve halkçı milliyetçilik ifadelerini kullanmışlardır. "Türk" tanımları incelendiğinde ise, Türk Devleti'ne yurttaşlık bağı ile bağlı olan herkesi ırk, dil, din ve mezhep farkı gözetmeksizin Türk kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim Kürtler hakkındaki beyanlarında Kürt ifadesi yerine doğulu kardeşler ifadesini tercih ettikleri gözlemlenmektedir. Bu açıdan ele alındığında Türkiye devleti sınırlarında yaşayan etnik grupların farklılıklarını kabul etmedikleri; homojen bir ulus beklentilerinin olduğu gözlemlenmektedir. Söylemlerinde toplumsal sınıfa ve ortak mülkiyete yaptıkları vurgular neticesinde de Yön'e göre nispeten daha

sosyalist bir çizgide oldukları söylenebilse de, enternasyonalizmden oldukça uzak bir duruşları vardır.

Milliyetçilik ve Kemalizm etkilerinin aşikâr olduğu MDD düşüncesi Sovyet tezlerinden ve TKP'den besleniyor olsa da, millicilik ve doğuluk nitelikleri dolayısıyla farklılaşmaktadır. MDD hareketi oldukça kısa ömürlü olmuş ve içerisinden çok farklı gruplar meydana gelmiştir. MDD her ne kadar Türk Solu'na doğrudan ideolojik bir katkı yapmamış olsa da Türk Solu üzerindeki etkisi çok fazladır. MDD hareketinin söylemlerinde Türk milliyetçiliği vurgusu oldukça fazladır. Hatta bazen diğer ulusları “*elin gâvuru*” olarak nitelendirecek derecede dışlayıcı ve ırkçı bir çizgiye de kaymıştır. MDD'ye göre gerçek milliyetçi toplumun mutlu olmasını isteyen kişidir. Milliyetçilik söylemleri yine antiemperyalist bir bağlamda gelişmiştir. Dış tehditlerin de yoğun olarak kullanıldığı bu söylemlerde Kürt halkının varlığı da tanınmaktadır. Hatta Kürt halkının etnik varlığını reddetmeyi faşistlik olarak değerlendirmektedirler. Kürtlerin etnik farklılığını kabul ediyor olsalar da, milliyetçi tanımlarında “*Türkiye toprağı üzerinde Türk halkı*” egemenliği ifadelerini kullanmışlardır.

Millet ve milliyetçilik kavramlarının üzerinde önemle duran MDD'ye göre çağın en büyük gerçeği milletlerdir. Milletleşmek bireyleri özgürleştirdiği ve emperyalizmin boyunduruğunu kırdığı için sosyalizmin ilk aşamasıdır. Yani milletlerin bir başlangıçları vardır ve sonları da olacaktır. Ancak MDD'ye göre milletlerin kökenleri çok eskilere dayanmaktadır, milliyetçilik ise 19. Yüzyılın bir ürünüdür. Millet olmak için gerekli olan şartlar ise dil, toprak, ulusal kültür ve iktisadi hayat birliğidir. MDD hareketinin söylemleri yorumlandığında enternasyonalizmden oldukça uzak bir çizgide oldukları gözlemlenebilecektir.

Doğu Perinçek bugün her ne kadar milliyetçi ve Kemalist söylemleri ile bağdaştırılmış ulusalcı bir lider olsa da; Perinçek'in 1970'li yıllardan önceki tutumları farklılık göstermektedir. Nitekim Perinçek, MDD'nin milliyetçi söylemlerine karşı geliştirdiği muhalefet hareketi sonucu MDD'den ayrılarak PDA'yı kurmuştur. PDA'ya göre milliyetçilik, Marksist-Leninist enternasyonalin reddi anlamına gelmektedir ve bu da burjuvaya ve emperyalizme boyun eğilmesi demektir. Milliyetçi söylemler altında sosyalizmin ülkeye yayılması engellenmektedir. PDA bu konu hakkında sağ milliyetçileri olduğu kadar sol milliyetçileri de eleştirmektedir. Çünkü onlara göre milliyetçilik bir burjuva ideolojisidir ve emperyalizmin böl-parçala-yönet ideolojisine hizmet etmektedir. Bu açıdan da sosyalizm ile tutarsızdır. PDA'nın milliyetçi olmadığı ve milliyetçiliği şiddetle reddettiği de aşikârdır. PDA hareketinin, diğer hareketlere göre sosyalizme ve enternasyonalizme en yakın konumda olduğu yorumu yapılabilecektir.

THKO, fikirselsel bir akım olmaktan ziyade eylem odaklı bir hareket olsa da, milliyetçi eylem ve söylemleri gözlemlenebilmektedir. Mustafa Kemal Yürüyüşü, kendilerini ikinci Kuvayı Milliye olarak nitelendirmeleri, antiemperyalist tutumları milliyetçi eylemlerinden birkaçıdır. Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'deki bütün uluslar tarafından kazanıldığını düşünen THKO'ya göre hâkim Türk ulusu iktidarı ele geçirmiş ve diğer uluslara yaşam hakkı tanımamıştır. “Yaşasın tam bağımsız Türkiye!” sloganı ile özdeşleşen THKO'da ayrıca “Türk ve Kürt halklarının kardeşliği” söylemi de sıkça vurgulanmaktadır. Yabancı tehditlere karşı Türkiye halkının birlik olması gerektiğini savunan THKO her ne kadar ulusların kendi kaderlerini tayin hakkına saygı gösterdiklerini söylese de onlara göre bağımsız bir Kürt Devleti de Kürt burjuvazisine hizmet etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Çünkü Türk-Kürt işçiler arasındaki dayanışmanın arasında bir engel oluşturacaktır. Bu nedenle Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etmeleri için en uygun yöntem bölgesel özerkliliktir. Milletleri ele alış tarzları incelendiğinde THKO'nun etnik köken farklılıklarını kabul ettikleri göze çarpmaktadır. Anadolu coğrafyasında yaşayan tüm etnik grupları Kurtuluş Savaşı ile bağdaştırmak istemektedirler.

THKP-C de MDD'deki milliyetçi söylemlerden rahatsız olarak ayrılan bir gruptur. MDD lideri Belli'nin Kürt halklarını Misak-ı Milli içerisinde değerlendirmesine karşı çıkmışlar ve Kürtlerin kendi kaderlerini tayin haklarını vurgulamışlardır. Ancak THKP-C de bağımsız bir Kürt devletinin tamamen burjuvaya hizmet edeceğini; bu nedenle özerklik ya da federasyon şeklinde bir yönetim biçimi tanınması gerektiği taraftarıdır. Çayan'a göre sosyalistler milliyetçi değildir ancak yurtseverdir.

TKP-ML de MDD'deki milliyetçi söylemlerden dolayı ayrılan bir diğer gruptur. Mihri Belli'yi “azgın bir hâkim ulus milliyetçisi” olarak tanımlayan TKP-ML lideri Kaypakkaya'nın da radikal bir Kürt Milliyetçisi olduğu yorumu yapılabilecektir. Nitekim Türk Solundaki akımlarda da vurgulanan ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı düşüncesinin sadece sözde olduğunu düşünmektedirler. Çünkü TKP-ML'ye göre konu bağımsız bir Kürt devleti kurulması olduğunda, devlet kurma hakkı sadece Türklere tanınmakta ve demagoji yapılmaktadır. TKP-ML milletleri Stalinci bir bakış açısıyla ele alarak halk-millet ayrımı yapmıştır. Buna göre halklar eskiden beri vardır ve yok olmayacaklardır ancak milletler kapitalizmle birlikte doğdukları gibi kapitalizmle birlikte batacaklardır. Millet, dil, toprak, ekonomik yaşam ve ruhi şekillenmede birlik demektir. Onlara göre Kürt milleti kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır ancak Kürt halkı ezelden beridir vardır. Aşikâr bir şekilde Kürt Milliyetçisi olan Kaypakkaya ve TKP-ML'nin de enternasyonalizme yakın oldukları söylenemeyecektir.

Cumhuriyet'in ilanı sonrası devam eden 27 yıllık tek parti iktidarı, muhalif hareketlere ve özellikle de sol hareketlere sıcak bakmamıştır. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra da kapitalizm ile daha da fazla entegre olan Türkiye'de sol düşünceler için bir değişim yaşanmamış; faaliyetler gizli bir şekilde devam ettirilmiştir. 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ortamda sol hareketler kendilerini ifade edebilme şansı yakalamışlar ve çeşitli formlarda siyaset sahnesine dâhil olmuşlardır.

Siyasal ortam özgürlükçü olsa da 1960 darbesi ile iktidarı ele geçiren ordunun subaylarının hemen hemen hepsi Cumhuriyet'in askeri okullarında; Atatürk'ün karizmasının ışığında eğitim görmüşlerdir (Ahmad, 2012, s. 148). Bunun da farkında olan sol hareketler ordu ile ters düşmek istememişlerdir. Hem orduya karşı zararsız görünmek hem de arkalarına kitlesel destek sağlayabilmek için milliyetçilik söylemleri ön planda tutulmuştur. Bilhassa TİP gibi, mücadelesini anayasal zeminde vermeye çalışan bir hareket için hem ordu ile iyi geçinmek hem de halk desteği almak hayati derecede önemlidir. Ancak yine de Yön, TİP ve MDD'de bariz bir Türk milliyetçiliği vurgusu mevcuttur. Bu vurgunun da sadece meşruiyet sağlamak ya da pragmatizmle değerlendirmek son derece yanlış olacaktır. Bu vurgu ayrıca Türk Solu'nun, egemen ideoloji olan Kemalizm'in etkisinden çıkamadıklarının bir göstergesi de olabilir. Yine Kurtuluş Savaşı'nın antiemperyalist niteliği ve akabinde de emperyalist devletlerin talepleri olan bağımsız Kürt devleti ya da Büyük Ermenistan gibi talepler de bu hareketleri savunmacı bir milliyetçilik anlayışına yöneltmiş olabilir.

Benzeri bir refleksin etkileri THKO ve THKP-C hareketlerinde de görülmektedir. Bu hareketlerin Milliyetçiliğe bir antiemperyalist tepki olarak yaklaştıkları söylenebilecektir. Eylemlerini ilerleyen zamanlarda gerilla hareketine dönüştüren bu hareketlerin meşruiyet sağlamak ya da pragmatist davranmak gibi bir gayelerinin olmadığı yorumu yapılabilecektir, nitekim böyle bir dertleri de yoktur. Belki THKO liderlerinin bir Türk milliyetçiliği çizgisinden koparak zamanla Kürt halkı üzerine vurgularını artırması, gerilla mücadelesinde Kürtlerden kitlesel bir destek sağlayabilme gayesi açısından pragmatist bir davranış olarak ele alınabilir. TKP-ML hareketi ise yürüttüğü Kürt Milliyetçiliği politikasına, sol hareketlerden kitlesel destek bekleyen pragmatist bir yaklaşımla ele alınabilir.

Kaynakça

- Ağırnaslı, N. (1964). *Türkiye İşçi Partisi radyo konuşmaları yurt sorunları ve çözüm yolu* içinde (Derleyen: TİP Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu). Ankara: Kardeş Matbaası.
- Ağırnaslı, N. (1967). Milliyetçilere çağrı. *Türk Solu*, 3, s. 5
- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (11. Basım). (Çeviren: Y. Alogan). İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Akın, Y. (2008). Türkiye Sol Hareketinin Önemli Polemikleri. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 86-103. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aksakal, H. (2009). “Güler Yüzlü” bir Sosyalist, ilkeli bir siyasetçi: Mehmet Ali Aybar’ın Türk siyasal yaşamındaki yeri ve önemi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, s. 79-102
- Altan, Ç.(1962). Yaşasın Liberalizm. *Yön*, 1, s. 9
- Ataöv, T. (1962). Türk Sosyalizmine doğru. *Yön*, 12, s. 14
- Atılğan, G. (2017). ‘68’in kapıları. *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (Hazırlayan: M. K. Kaynar). ss. 315-340. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Avcioğlu, D. (1962a). Sosyalizm anlayışımız. *Yön*, 36, s. 3.
- Avcioğlu, D. (1962b). Yapıcı Milliyetçilik. *Yön*, 4, s. 3
- Avcioğlu, D. (1962c). Kaynağa dönüş. *Yön*, 47, s. 2
- Avcioğlu, D. (1965). Az gelişmiş ülkelerde antiemperyalist mücadele halkçı, devletçi, devrimci ve milliyetçi kalkınma yolu. *Yön*, 111, s. 8-9
- Avcioğlu, D. (1966a). Sınıf mücadelesi, sosyalizm ve milliyetçilik. *Yön*, 182, s. 3.
- Avcioğlu, D. (1966b). TİP’e dair. *Yön*, 168, s. 3
- Aybar, M. A. (1947). Her şeyden evvel ve her şeyin üstünde istiklal. *Zincirli Hürriyet*, 1(1), s. 4
- Aybar, M. A. (1964). *Türkiye İşçi Partisi radyo konuşmaları yurt sorunları ve çözüm yolu* içinde (Derleyen: TİP Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu). Ankara: Kardeş Matbaası.
- Aybar, M. A. (2015). Türkiye Sosyalizmi. *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1* (3. Baskı) içinde (Hazırlayan: E. A. Türkmen). ss. 127-165. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ayçiçek, E. (2020). Türkiye Sosyalist Hareketi: Özgün ve Milli. *Milliyetçilik* içinde (Editör: T. Erdem), ss. 1033-1049, İstanbul: Otorite.
- Aydemir, Ş. S. (1962a). Don Kişot’un yel değirmeni ile savaşı. *Yön*, 9, s.7
- Aydemir, Ş. S. (1962b). Sosyalizm ve Kapitalizm. *Yön*, 37, s. 20
- Aydemir, Ş. S. (1963). Türk Sosyalizminin ilkeleri. *Yön*, 56, s. 8
- Aydın, S. (1998). “Millî Demokratik Devrim”den “Ulusal Sol”a Türk solunda özgücü eğilim. *Toplum ve Bilim*, 78, ss. 59-91.
- Aydın, S. (2008a). Sosyalizm ve Milliyetçilik: Galiyefizm’den Kemalizm’e Türkiye’de üçüncü yol arayışları. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 4 – Milliyetçilik* (3. Baskı) (Editör: T. Bora) içinde. ss. 438-482. İstanbul: İletişim Yayınları
- Aydın, S. (2008b). Türkiye Solunda özgücülük ve milliyetçilik. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 543-577. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başkaya, F. (2008). Türkiye’de sol hareketin ideolojik geri planı üzerine bazı göndermeler. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 73-77. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayrak, M. (T.Y.). *Sinemilliler: Bir Kürt – Alevi Aşireti*. Erişim tarihi: 26.11.2020 <https://kulseyyid.com/sinemilliler-bir-kurt-alevi-asireti/>
- Bektaş, M. (2015). *Kemalizm ve Sosyalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Belge, M. (2008). Marksizm'in "Millileşmesi" mi, "Yerlileşmesi" mi?. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 105-113. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belli, M. (1969). Millet gerçeği. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 7, s. 23-39.
- Belli, M. (2015). Milli Demokratik Devrim. *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1* (3. Baskı) içinde (Hazırlayan: E. A. Türkmen). s. 199-264. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Behram, N. (2001). *Darağacında üç fidan*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Bora, T. (2018). *Cereyanlar Türkiye'de siyasi ideolojiler* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bostancı, M.N. (1999). *Bir kolektif bilinç olarak milliyetçilik*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Cihangir, E. (2020). Milliyetçilik ve Sosyalizm. *Milliyetçilik* içinde (Editör: T. Erdem), 200-217, İstanbul: Otorite.
- Çayan, M. (2015). Aydınlik Sosyalist Dergi'ye açık mektup. *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1* (3. Baskı) içinde (Hazırlayan: E. A. Türkmen). s. 335-359. Ankara: Dipnot Yayınları
- Dünya Bankası (2020). *Population total, Turkey*. Erişim Tarihi: 25.11.2020, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=TR>
- Ekinci, T. Z. (1964). *Türkiye İşçi Partisi radyo konuşmaları yurt sorunları ve çözüm yolu* içinde (Derleyen: TİP Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu). Ankara: Kardeş Matbaası.
- Erdem, T. (2020). *Milliyetçilik*. Milliyetçilik içinde (Editör: T. Erdem), ss. 28-52, İstanbul: Otorite.
- Erten, B. (2008). Doğu Perinçek. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cilt: 4 – Milliyetçilik* (3. Baskı) (Editör: T. Bora) içinde. ss. 462-482. İstanbul: İletişim Yayınları
- Gellner, E. (2018). *Uluslar ve ulusçuluk* (3. Baskı) (Çevirenler: B. Eranlı ve G. G. Özdoğan). İstanbul: Hill Yayın.
- Heywood, A. (2012). *Siyaset* (6. Baskı) (Çevirenler: B. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu, A. Yayla). Ankara: Adres Yayınları.
- İnan, H. (2015). Türkiye devriminin yolu. *Türkiye Sosyalist Solu kitabı 1* (3. Baskı) içinde (Hazırlayan: E. A. Türkmen). ss. 425-490. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Karaman, S. (1967). Milliyetçilik nedir? *Türk Solu*, 3, s. 2
- Karan, M. (1962). Kemalizm ve Türk Sosyalizmi. *Yön*, 39, s. 6
- Karpat, K. H. (2015). *Türk siyasi tarihi* (6. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları
- Kaya, Y. ve Yücer, R. (2018). Kadro ve Yön hareketlerinin ideolojik analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), ss. 561-582
- Kaypakkaya, İ. (2015). Türkiye'de milli mesele. *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 1* (3. Baskı) içinde (Hazırlayan: E. A. Türkmen). ss. 491-556. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kaypakkaya, İ. (2016a). Türkiye'de milli mesele. *İbrahim Kaypakkaya Bütün Eserleri* (7. Baskı) içinde. İstanbul: Nisan Yayıncılık.
- Kaypakkaya, İ. (2016b). TİİKP program taslağı eleştirisi. *İbrahim Kaypakkaya Bütün Eserleri* (7. Baskı) içinde. İstanbul: Nisan Yayıncılık.

- Kaypakkaya, İ. (2016c). Şafak revizyonizminin, Kemalist Hareket, Kemalist İktidar Dönemi, İkinci Dünya Savaşı Yılları, savaş sonrası ve 27 Mayıs Hakkındaki Tezler. *İbrahim Kaypakkaya Bütün Eserleri* (7. Baskı) içinde. İstanbul: Nisan Yayıncılık.
- Kaypakkaya, İ. (2016d). Şafak revizyonizmi ile ayrıldığımız başlıca noktalar. *İbrahim Kaypakkaya Bütün Eserleri* (7. Baskı) içinde. İstanbul: Nisan Yayıncılık.
- Kışlalı, A.T. (2017). *Siyasal sistemler siyasal çatışma ve uzlaşma*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Koç, E. (2010). *Behice "Bir devrimci... Bir kadın... Bir anne..."*. İstanbul: Destek Yayınevi
- Odabaşı, Levent (2017). Fikir Kulüplerinden Devrimci Gençliğe. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar). ss. 341-358. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oktay, A. (1998). Türk Solu ve kültür. *Toplum ve Bilim*, 78, ss. 38-58.
- Özbay, T. (2019). *Uğur Mumcu Kemalizm ve Sosyalizm* (3. Baskı). Ankara: Telgrafhane Yayınları.
- PDA (1970). Proleter enternasyonalizmi ve burjuva milliyetçiliği. *Proleter Devrimci Aydınlik*, 8-22. ss. 261-272.
- Perinçek, D. (1970a). "İki Taktik" üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlik*. ss. 225-240
- Perinçek, D. (1970b). Marksizm-Leninizm-Mao Zedung Düşüncesi Bütün İnsanlığın Malıdır. *Proleter Devrimci Aydınlik*, 10(24). ss. 479-496.
- Sayın, M. (2008). Milliyetçilik ve Demokrasi Arasında Sol Düşünce. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 578-584. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sülker, K. (1964). *Türkiye İşçi Partisi Radyo Konuşmaları Yurt Sorunları ve Çözüm Yolu* içinde (Derleyen: TİP Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu). Ankara: Kardeş Matbaası.
- TİP (1964). *Türkiye İşçi Partisi Programı*. İstanbul: Ersa Matbaacılık.
- TİP (1965). *Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- TİP (1969a). *Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü* (8. Baskı). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- TİP (1969b). *Türkiye İşçi Partisi El Kitabı*. Ankara: Çınar Matbaası.
- Tunçay, M. (2001). TKP Lideri Mustafa Suphi İktisat Vekili!. *Başka Bir Tarih ve Başka Bir Türkiye* içinde (Derleyen: S. Öngider). ss. 193-203. İstanbul: Aykırı Yayınları.
- Turan, E. (2017). *Siyaset*. Konya: Palet Yayınları.
- Türkeş, A. (2019). *Milli Doktrin 9 Işık*. İstanbul: Bilge Karınca.
- Ünüvar, K. (2008). Doğu Perinçek. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 8 – Sol* (2. Baskı) (Editör: M. Gültekingil) içinde ss. 710-723. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yanık, A. ve Bora, T. (2017). Altmışlı Yıllarda Türkiye'nin Siyasi Düşünce Hayatı. *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (Hazırlayan: M. K. Kaynar). s. 275-300 İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yardımoğlu, O. (2015). *Bir Türk Aydınının İdeolojik Seyri: Doğu Perinçek Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurtsever, H. (2008). *Yükseliş ve Düşüş Türkiye Solu 1960-1980*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Zürcher, E.J. (2020). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (4. Baskı), (Çeviren: Y. Saner). İstanbul: İletişim.

Algılanan Lider Etkinliğinin Psikolojik Güvenlik ve Örgütle İlişkiler Üzerinde Etkisi

Elif BİLGİNOĞLU*

Uğur YOZGAT**

Geliş Tarihi (Received): 22.10.2020 – Kabul Tarihi (Accepted): 03.06.2021

Öz

Örgütlerin başarı ya da başarısızlıklarının önemli bir nedeni olarak kabul edilen liderlik, yöneticilik pozisyonunda olan kişilere büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Liderlerin davranışlarının ve liderlerin davranışlarının etkinliğinin sonuçlar üzerinde yarattığı etkinin belirlenmesi bilimsel literatürde ilgi uyandırmaya devam etmektedir. Ancak bu konuda hala büyük bir boşluk söz konusudur. Yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak liderlerin etkinliğine katkıda bulunan kişisel nitelikleri ve özellikleri belirlenmeye çalışılmış, liderin nasıl algılandığı araştırılmış, ancak lider etkinliğinin olası sonuçları üzerine araştırmalar sınırlı kalmıştır. Bu noktada alana katkı sağlamayı önceleyen çalışmanın amacı, algılanan liderlik etkinliğinin, çalışanların psikolojik güvenlik algıları ve örgüt ile ilişkileri üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. İstanbul'da özel sektörde bilişim teknolojileri, finans, gıda, inşaat ve tekstil işletmelerinin genel müdürlük ve merkezlerinde çalışan beyaz yakalı çalışana kartopu örnekleme yöntemi dağıtılan anketlerden geri dönen 284 tanesi analize tabi tutulmuştur. Ölçeklerin geçerliliğini test etmek için keşfedici faktör analizinden yararlanılmış, güvenilirliği için Cronbach Alfa katsayıları hesaplanmış, ayrıca birleşik geçerlilik (CR: composite reliability) ve AVE değerleri irdelenmiştir. Hipotez ve önerilen model testleri ve için öncelikli olarak LISREL programından yararlanılmış ve en iyi uyum değerlerine sahip model belirlenmiştir. Aracılık etkisini test etmek için Baron ve Kenny tarafından önerilen dört aşamalı yöntem kullanılmış, ortaya çıkan aracılık etkisinin anlamlılığı Sobel testi ile irdelenmiştir. Örneklem bağlamında araştırmanın sonuçları, algılanan lider etkinliğinin hem çalışanların örgüt ile ilişkileri hem de çalışanların psikolojik güvenlik algıları üzerinde pozitif etkisi olduğunu, aynı zamanda psikolojik güvenliğin algılanan lider etkinliği ve çalışanların örgüt ile ilişkileri arasındaki ilişkide aracı etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: liderlik, lider etkinliği, algılanan lider etkinliği, psikolojik güvenlik, örgütle ilişkiler.

The Effect Of Perceived Leader Effectiveness On Psychological Safety And Relationship With The Organization

Abstract

Leadership, which is accepted as an important reason for the success or failure of organizations, puts a great responsibility on people in managerial positions. Determining the impact of the leaders' behaviors and the leaders' behaviors' effectiveness on outcomes, continues to generate interest in the scientific literature. But there is still a large gap in this topic. Previous studies mainly tried to determine the personal qualifications and characteristics that contribute to the effectiveness of the leaders and investigate how the leader was perceived. However, the research on the possible outcomes of the leader effectiveness was limited. The present study prioritizes to contribute to the field at this point and aims to investigate the effect of perceived leadership effectiveness on the psychological safety perceptions of employees and their relations with the organization. Surveys was distributed to white-collar employees working in the general directorates and centers of information technologies, finance, food, construction and textile enterprises in the private sector in Istanbul using snowball sampling method. 284 returned questionnaires were analyzed. To test the validity of the scales, exploratory factor analysis was used, Cronbach's Alpha coefficients were calculated for reliability, and also the CR (composite reliability) and AVE (average value extracted) values were examined. The LISREL program was used primarily for the hypothesis and suggested model tests and the model with the best fit values was determined. To test the mediation effect, the four-step method suggested by Baron and Kenny was used, and the significance of the emerging mediation effect was examined with the Sobel test. The findings of the study in the context of the sample reveal that perceived leader effectiveness has a positive effect on employees' relationship with the organization and employees' psychological safety perceptions and furthermore psychological safety has a mediating role on the relationship between perceived leader effectiveness and employees' relationship with the organization.

Keywords: leadership, leader effectiveness, perceived leader effectiveness, psychological safety, relationship with the organization.

* Dr., İstanbul, Türkiye, elifb@ada.net.tr

** Prof. Dr., Nişantaşı Üniversitesi, ugur.yozgat@nisantasi.edu.tr

Giriş

Liderlik, kişileri bireysel kaygılarını bir süre için bir kenara bırakarak içinde buldukları grubun sorumlulukları ve refahı için önemli olan ortak bir hedefe yöneltmeye ikna etmeyi içermektedir (Hogan vd. 1994: 493). Liderin davranışının ya da sonuçların beklenen bir standarda göre değerlendirilmesi ile ilgili olan liderlik etkinliği (Ayman ve Frame, 2004: 552) bilimsel literatürde büyük ilgi uyandıran bir konudur (Waldman vd., 2001). Liderler içinde buldukları örgütsel ortamlardan ayrı bir şekilde düşünülemezler. Etkin bir lider, içinde yer aldığı sosyal sistemde etkileşimde bulunmak ve davranışlarını koordine etmek zorunda olduğu tüm bireylerin taleplerine duyarlı olan kişidir (Salancik vd., 1975, 99–100). Başarılı liderler, astlarının kişisel ihtiyaçlarının ve hedeflerinin yerine getirilmesine elverişli bir ortam sağlamaktadırlar (Chemers, 2000: 37).

Kişilere etkin bir şekilde liderlik etmek, muazzam bir zorluk, büyük bir fırsat ve ciddi bir sorumluluktur (Nahavandi, 2015: 15). Günümüzde liderlerin çalışanların çalışma davranışlarını kolaylaştırmak, koordine etmek ve düzenlemek için yeni roller üstlenmeleri gerekmektedir (Prati vd., 2003: 21). Liderlik üzerine daha önce yapılan çalışmalar, liderlerin nasıl algılandığı konusuna odaklanmış (Kaiser vd., 2008: 107) ve liderlerin ne denli etkin olduklarına katkıda bulunan kişisel nitelikleri ve özellikleri belirlemeye çalışmış olmakla birlikte (Dhar ve Mishra, 2001: 256; Prati vd., 2003: 21; Yukl, 1998: 2), lider etkinliği ve lider etkinliğinin sonuçları üzerine yapılan araştırmalar oldukça sınırlı kalmıştır.

Kişiler farklı değerlere sahip oldukları ve etkinliği farklı bir şekilde algıladıkları için liderlik etkinliğini tanımlarken dikkate alınması gereken çeşitli unsurlar söz konusudur. Liderlik etkinliği değerlendirilirken liderlik yapısı, örgütsel ve mesleki hedeflere ve süreçlere ulaşma perspektifinden değerlendirilmekte ve incelenmektedir (Busari, 2019: 25). Conger ve Kanungo (1998: 39) lider etkinliğinin ölçülmesinde, liderin, grup faaliyetlerinin gerçekleştirilmesini teşvik eden etkili tutum ve davranışları ne denli teşvik ettiğinin yanı sıra, liderin takipçilerinin görevlerinden ve çalışma ortamlarından ne denli tatmin olduklarının ve takipçilerin, liderlerinin etkisini ne denli kabul ettiklerinin baz alınması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu çalışmanın amacı da, algılanan liderlik etkinliğinin, çalışanların psikolojik güvenlik algıları ve örgüt ile ilişkileri üzerindeki etkisini araştırarak, liderin etkinliğinin olası sonuçları konusundaki sınırlı sayıdaki çalışma ile bugüne kadar doldurulamamış olan boşluğa ışık tutmaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Lider Etkinliği

Liderlik etkinliği, çeşitli örgütsel olasılıklar ve türlü kişisel ve kişilerarası davranışlar olmak üzere pek çok bileşeni içeren karmaşık bir kavram olduğu için tanımlamak zordur (Nirenberg, 2004: 844). Lider etkinliği, literatürde “*yöneticilerin kişileri yönetme ve onlara yol gösterme konusundaki görevlerini yerine getirmedeki davranışsal etkinlikleri*” (Ruiz vd., 2013: 131) ya da “*her ast için en yüksek potansiyeline ulaşmayı kolaylaştıran iletken bir ortam yaratma yeteneği*” (Moneke, 2017) olarak tanımlanmaktayken, etkin liderlerin “*kararlılığı ve daha yüksek performans standartlarını teşvik eden net ve ikna edici bir vizyonun güçlü arayışını hızlandıran liderler*” (Collins, 2001: 20) olarak tanımlanmaktadır. Etkin bir lider, takipçilerin halihazırdaki durumlarını ve neler yapabileceklerini, yapılması gereken görevi ve bu görevin yapılması için gereken genel durumu anlayabilen ve liderlik tarzını bunları karşılayabilmek üzere uyarlayabilen kişidir (Aronoff & Baskin, 2011: 40-41).

Lider etkinliği, araştırmalarda takipçilerin performansı, tutumları ve davranışsal niyetlerinin yanı sıra takipçilerin liderlerini değerlendirmesi gibi lider davranışlarından kaynaklanan bir dizi sonucu içerecek şekilde geniş anlamda ele alınmaktadır (Shao, 2019: 1121). Bu tanımlarda da vurgulandığı gibi etkin bir liderden beklenen örgütteki çalışanları sadece yönetmesi değil, aynı zamanda onlara yol göstermesidir.

Lindebaum ve Fielden (2010: 438) algılanan lider etkinliğini, “*liderin belirli davranışlarının bağlam ve durum göz önüne alındığında kendisi için olumlu sonuçlar verebileceği düşüncesine katkıda bulunan yaşanmış deneyimlerin birikimi*” olarak kavramsallaştırmış ve algılanan lider etkinliğinin yöneticilerin meslektaşlarından aldıkları tepkilerden etkilendiğini ve bu tepkilere bağlı olarak değiştiğini ileri sürmüşlerdir. Algılanan liderlik etkinliği; takipçilerin, lidere yönelik önyargılarına ve liderle olan deneyimlerine dayanarak, liderlerin özellik ve davranışlarını bilişsel olarak ne şekilde değerlendirdiklerini ifade etmektedir (Epitropaki ve Martin'den akt., Babiak ve Bajcar, 2019: 2).

Liderlerin algılanan etkinliği ağırlıklı olarak onların kişisel maliyet risklerine rağmen diğerlerine yararlı olmak konusundaki sürekli arzularını ve endişelerini yansıtan özverili eylemlerine bağlıdır (Kanungo ve Mendonco 1996: 35). Liderlerin günümüzün örgütsel alanındaki etkinliği, liderin sürekli değişen küresel, rekabetçi ortamın karmaşıklıklarını anlama yeteneğine sahip olmasını gerektirmektedir (Moneke, 2017). Liderler, hedeflerine ulaşırken iç istikrar ve dış uyumluluk sağlamada başarılı olduklarında etkin sayılmaktadırlar. Genel olarak liderler, çalışanlar hedeflerine ulaştıklarında, birlikte iyi çalışabildiklerinde ve dış güçlerin değişen taleplerine uyum sağlayabildiklerinde etkindirler. Bu nedenle liderlik etkinliğinin

tanımı finansal hedeflere ulaşmayı, kaliteli ürün veya hizmet üretmeyi, müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamayı vb. içeren *hedef başarısı*, grup bağlılığı, çalışan tatmini ve verimli operasyonları içeren sorunsuz *iç süreçler* ile bir grubun başarılı bir şekilde değişme ve evrimleşme yeteneğini ifade eden *harici uyumluluk* olmak üzere üç unsur içermektedir (Nahavandi, 2015: 27).

1.2. Örgüt ile İlişkiler

Çalışan-örgüt ilişkisi hem çalışanların hem de işverenlerin/yöneticilerin karmaşık algılarını ve işyerinde birbirlerinden beklentilerini incelemektedir (Gillis, 2017). Çalışan-örgüt ilişkisi, özünde, çalışan ile örgüt arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanılan kapsamlı bir kavramdır (Shore vd., 2004: 292).

Çalışan-örgüt ilişkisi karmaşık bir yapıdır. Her birey ve her örgüt bu bağı farklı şekilde görmektedir. Herkesin işe farklı bir yaklaşımı vardır (Bruel ve Colsen'den akt. van Dijk, 2004: iii). Bir işverenin yeni bir çalışanı işe alması, sadece işgücünün yeni bir üyesinin örgüte katılıyor olması anlamına gelmemekte, aynı zamanda yeni bir ilişkinin de başlangıcına işaret etmektedir. Bir çalışanın örgütüyle kuracağı güçlü ilişkiler daha fazla çalışan mutluluğu ve hatta verimlilik artışı sağlayabileceğinden, bu ilişkilerin doğru yönetilmesi örgütün başarısı için hayati önem taşımaktadır (Schreiner, 2019). Sahne arkasındaki kişiler ve ilişkileri örgütün mekanizmasını hareket ettiren dışlılardır. Çalışanlar ve örgüt arasında güçlü bir ilişki mevcutsa, çalışanlar daha üretken, daha verimli ve örgütlerine daha bağlı olacaklar, bununla birlikte örgüt içinde daha az çatışma yaratacaklardır (Craig, 2017; O'Brien, 2014).

Çalışanlar bir örgütün sahip olduğu ve ilişki kurulacak en önemli paydaş grubunu oluşturmaktadırlar (Broom ve Sha, 2013; de Bussy ve Suprawan, 2013; Fall, 2005: 187; Park vd., 2014). Çalışanların örgütlerinin operasyonları, sorunları, hedefleri ve gelişmeleri hakkındaki farkındalıkları hem işyerinde hem de işyeri dışında elçiler olarak etkinliklerini artırabilir (Theaker, 2004: 165). Bu nedenle, örgütlerin bu temel paydaşları olan çalışanlarıyla uzun vadeli bir ilişki geliştirmeye daha fazla yönetsel dikkat ve kaynak ayırmaları gerekmektedir (Kim ve Rhee, 2011; Stoldt vd., 2012).

Meyer ve Allen (1991: 67) çalışanın örgüt ile olan ilişkisinin örgüte bağlılıkla nitelendirildiğini belirtmektedirler. Searle ve diğerleri (2011: 156) ise "*birey ve örgüt arasındaki karşılıklı takas anlaşması bağlamında örgüt tarafından şekillendirilen kişisel inançlar*" (Rousseau, 1995: 9) ya da "*çalışanlar ve örgütlerin, birbirlerinden, karşılıklı yükümlülüklerine dair beklentileri*" (Wu vd., 2010: 631) olarak tanımlanan psikolojik kontratın çalışanın örgüt ile ilişkisini tanımladığını ileri sürmüşlerdir. Bir çalışanın bağlı olduğu yönetici,

çalışanın psikolojik sözleşmesini şekillendirmede (Shore ve Tetrick, 1994) ve çalışanın örgütle ilgili algılarını oluşturmalarında örgütün kilit bir temsilcisi olarak önemli bir rol oynamaktadır (Liden vd., 2004). Lider ile daha güvenilir ve kaliteli ilişkiler içinde olan çalışanlar, örgüte yönelik daha olumlu tutumlar, niyetler ve davranışlara sahip olacaktırlar (Saks, 2006).

Etkin liderliğin temeli, lider ve takipçileri arasındaki sosyal ilişkidir (Good vd., 2016). Kişiler kendilerini güvende hissettiren liderleri takip ederler (Sinek, 2009) ve kişiler kendilerini örgütlerinde güvende hissettikleri zaman, rahatlayarak güven ve iş birliğine daha açık hale gelmektedirler (Sinek, 2017: 17). Liderin örgütteki tutumlar, performans ya da karar verme üzerindeki etkisi ortalama bir üyeninkinden çok daha fazla olup (Simonton, 1994), başarılı liderlik, örgüt üyelerinin davranışlarını ve örgütün faaliyetlerini etkilemektedir (Bass ve Bass, 2008).

Örgütte olumlu bir atmosfer yaratmak için etkin liderliğe ihtiyaç vardır (Ricketts ve Ricketts, 2011: 151). Etkin bir lider, rol çatışmalarını çözebilir (Yukl, 1998: 14), topluluk ve sinerji ile sonuçlanan ilişkiler yaratabilir ve yönetebilir (Stedham ve Skaar, 2019). Bu bağlamda, algılanan lider etkinliğinin çalışanların örgüt ile ilişkilerini etkileyeceği görüşüne dayanarak H₁ hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

H₁: Algılanan lider etkinliği, çalışanların örgüt ile ilişkilerini pozitif olarak etkilemektedir.

1.3. Psikolojik Güvenlik

Psikolojik güvenlik “kişinin öz imaj, statü ya da kariyerine yönelik olumsuz sonuçlardan korkmadan kendisi gibi davranabileceği ve çalışabileceği hissi” (Kahn, 1990: 708) ya da “ekip üyelerinin, kişilerarası risk alabileceklerine dair ortak inançları” olarak tanımlanmaktadır. Ekibin, ne düşündüğünü çekinmeden açıkça söylediği için birini utandırmayacağı, reddetmeyeceği ya da cezalandırmayacağına dair bir güven duygusuna karşılık gelen psikolojik güvenlik (Edmondson, 1999: 354), önemli bir kişisel kaynaktır ve kişiler bu kaynağı kaybetmek istemeyebilirler (Singh vd., 2018: 343). Diğerlerinde olduğu gibi bu psikolojik algı da çalışma ortamının bilişsel olarak nasıl değerlendirildiğini yansıtmaktadır ve ekip üyeleri aynı ortamda buldukları için bu değerlendirme ortak bir inanç haline gelmektedir (Kessel vd., 2012: 148).

Çalışanlar kendilerini psikolojik olarak güvende hissettiklerinde, kendileri olabilmekte ve misilleme korkusu olmadan yeni ve farklı fikirleri ifade edebilmektedirler. Yapılan araştırmaların sonuçları pek çok örgütte psikolojik güvenliğin olmadığını, çalışanların yeni şeyler denemenin potansiyel olumsuz sonuçlarına odaklanmaya başladıklarını ve bu şekilde bu

örgütlerin aslında karmaşık ve çalkantılı bir iş dünyasında başarı için hayati önem taşıyan çalışan girdisi, katılımı ve öğrenme türlerinden kendilerini soyutladıklarını ortaya koymaktadır (Barnett, 2019; Edmondson, 2019: 29).

Liderlerin takipçilerce davranışlarının “*liderlik*” olarak algılamaları durumunda daha etkin olmaları beklenmektedir (Lord ve Maher, 1993). Bu yüzden çalışanların liderlerinin etkinliğine ilişkin algıları lider etkinliğinde önemli bir göstergelyi oluşturmaktadır (Menon, 2014: 509). Yapılan araştırmalar belirli lider davranışlarının çalışanların psikolojik güvenlik algılarını doğrudan şekillendirdiğini (Edmondson, 2004; Nembhard ve Edmondson, 2006) ve liderlerin psikolojik güvenliğin geliştirilmesinde önemli rol oynadığını ortaya koymaktadırlar (Brendel, 2017; Frazier vd., 2017).

Örgüt içinde psikolojik güvenliği sağlamak liderin sorumluluğundadır (Carrillo, 2020; Schein, 2017: 131). Liderler, tüm ekip üyelerinin düzgün bir şekilde katkıda bulunabilmesi için ekiplerde yeterli düzeyde psikolojik güvenliğin garanti edilmesine özel dikkat göstermelidirler (Lee, 2012: 196). Son derece etkin liderler, kişinin vizyonunun yürütülmesinin psikolojik güvenlik olmadan gerçekleştirilemeyeceğini bilmelidirler (Wolf, 2015: 68).

Psikolojik olarak güvenli bir işyeri yaratmak sadece çalışma takımları için yapılması gereken bir şey olmakla kalmamakta, iş için de hayati önem taşımaktadır (Harper, 2019). Psikolojik güvenlik kişinin belirli işleri ya da görevleri hakkında değil, içinde çalıştıkları ortama dair algılarını temsil etmekte (Frazier vd., 2017: 116) ve ne düşündüğünü açıkça söylemenin etkinleştirildiği ve beklendiği bir iklimi tanımlamaktadır. Yapılan çalışmalar, kişilerin söylediklerinin örgüt, müşteri ya da kendileri için önemli olabileceğine inandıklarında bile sık sık geri durduklarını ortaya koymaktadır. İnsan kaynakları perspektifinden bakıldığında, bu sessizlikten kaynaklanan zararlar görünmez olmakla birlikte çok büyüktür. Konuşamayanlar genellikle bundan pişman olurlar ve işlerinde daha fazla içsel doygunluktan kaynaklanan mutluluğa sahip olmak isterler. Sessizlik görünmez sorunların bildirilmemesine karşılık gelmekte olduğu için, iyileştirme fırsatları kaçırılır ve bazen aslında kaçınılabilecek olan trajik başarısızlıklar meydana gelir (Edmondson, 2018).

Yapılan araştırmalarda çeşitli liderlik yapıları psikolojik güvenliğin öncüsü olarak incelenmiştir (Frazier vd., 2017: 118; Mao vd., 2019; Newman vd., 2017: 525; Ortega vd., 2014; Walumbwa ve Schaubroeck, 2009). Etkin liderlik için, liderlere çalışanlara risk alabilecekleri, hata yapabilecekleri, anlamadıkları şeyleri sorgulayabilecekleri bir çalışma ortamı yaratmaları, bununla birlikte çalışanların açıkça konuşabilmelerine ve diyalogu yönetmelerine izin vererek kişiler düşüncelerini ve gözlemlerini paylaştıklarında olumlu bir şekilde karşılık vermeleri önerilmektedir (Holt, 2013: 529). Etkin liderler, çalışanlarınca

ekiplerinin bir üyesiymiş gibi algılanacak şekilde davranmalı, bununla birlikte tüm çalışanların örgüte katkıda bulunmak ve üstlerine düşen görevleri yerine getirmek için bir lider kadar özgür hissetmelerine yardımcı olmalı ve örgüt içinde psikolojik güvenliği geliştirmek adına adımlar atmalıdırlar. Bunun yolu çalışanlara risk alabilecekleri, hata yapabilecekleri, anlamadıkları şeyleri sorgulayabilecekleri bir çalışma ortamı yaratmaktan, bununla birlikte çalışanların ne düşündüklerini çekinmeden açıkça söylemeleri, önerilerde bulunabilmeleri, sorun çözme süreçlerine aktif olarak katılmaları ve liderin fikirlerini eleştirmelerini sağlayan bir iklimi teşvik etmekten geçmektedir (Gordon, 2001: 46; Heath, 2019; Melder, 2018). Bu bağlamda, algılanan lider etkinliğinin örgütlerde psikolojik güvenliği etkileyeceği görüşüne dayanarak H₂ hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

H₂: Algılanan lider etkinliği çalışanların psikolojik güvenliği pozitif etkilemektedir.

Psikolojik güvenlik çalışanların ne düşündüklerini çekinmeden açıkça söylemelerinin faydalarının, maliyetlerinden daha ağır bastığı algılarına karşılık gelmektedir (Edmondson, 2004: 257). Çalışanların örgütü kendilerini açıkça ifade edebilecekleri ve güvenli buldukları bir ortam olarak algılamaları, fikirlerine liderleri tarafından değer verildiğine inanmalarına yol açacaktır. Kendilerine değer veriliyor olması duygusu öz değer duygularını destekleyerek örgütle özdeşleşmeleri (Smidts vd., 2001), fikirleri ve eylemlerinin ortak bir örgüte istekli katkısı (Edmondson ve Lei, 2014: 24), örgüte bağlılıkları (Frazier vd., 2017) örgüte duygusal bağlılıkları (Kirk-Brown ve Van Dijk, 2016; Ulusoy vd., 2016) ve örgüte yönelik olumlu tutumları üzerinde pozitif bir etkisi olacaktır (Ulusoy vd., 2016). Bu bağlamda, örgütlerde psikolojik güvenliğin çalışanların örgüt ile ilişkilerini etkileyeceği görüşüne dayanarak H₃ ve H₄ hipotezleri aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

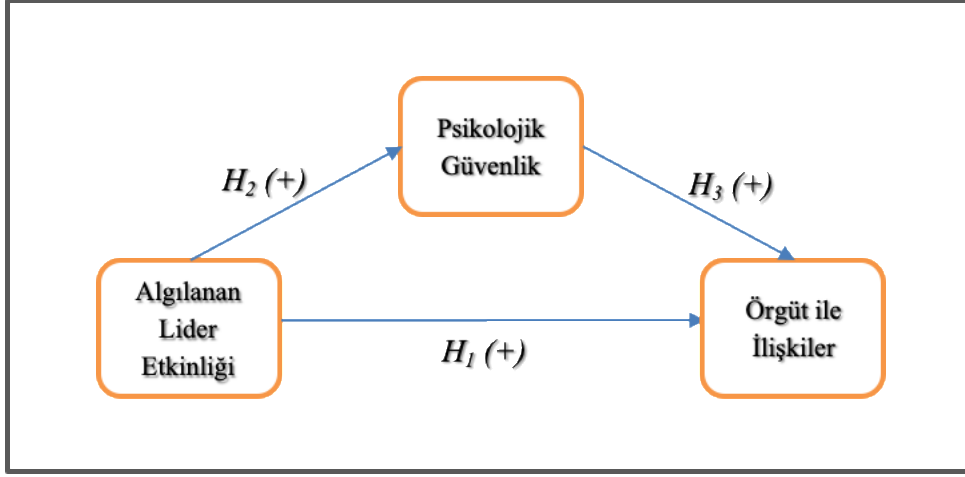
H₃: Psikolojik güvenlik, çalışanların örgüt ile ilişkilerini pozitif etkilemektedir.

H₄: Psikolojik güvenlik, algılanan yönetici etkinliği ile çalışanın örgüt ile ilişkileri arasında aracı role sahiptir.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Literatürde yer alan araştırmalardan yola çıkarak, açıklanan kavramlar sonucunda bu araştırmada geliştirilmiş olan teorik model Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

2.2. Ölçüm Araçları

Yapılan literatür araştırması sonucunda çalışmada ele alınan değişkenlere dair farklı ölçekler araştırmacılarca değerlendirilmiş, güvenilirliği ve geçerliliği ispatlanmış, çalışmanın amacına ve araştırma yapılan bağlama en uygun olanlar belirlenerek soru formuna dahil edilmiştir.

Algılanan lider etkinliğini ölçmek amacıyla, Sharbrough (1998) tarafından geliştirilen 3 soruluk Lider Etkinliği Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek formunda, çalışanlara, bağlı oldukları ilk yöneticiyi değerlendirilmeleri gerektiği belirtilmekte ve ölçek soruları “*Yöneticim çalıştığımız kurum tarafından belirlenen hedeflere ulaşmakta etkilidir*” ve “*Yöneticim bir çalışan olarak hedeflerime ulaşmamda bana yardım eder*” gibi ifadelerden oluşmaktadır.

Örgüt ile ilişkileri ölçmek amacıyla, Demerouti ve diğerleri (2019) tarafından geliştiren 4 soruluk Örgüt ile İlişkiler Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek soruları “*İyi bir iş çıkardığımda çalıştığım kurumun bunu fark ettiğine inanıyorum*” ve “*Çalıştığım kurum tarafından bana değer verildiğini hissediyorum*” gibi ifadelerden oluşmaktadır.

Psikolojik güvenliği ölçmek amacıyla, Edmondson (1999) tarafından geliştirilen ve geçerlilik ve güvenilirliği İşiaçık (2019) tarafından yapılan 7 soruluk Psikolojik Güvenlik Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek soruları “*Çalıştığım kurumda bir hata yaparsanız, bu tüm çalışanlar tarafından aleyhinde kullanılmaz*” ve “*Çalıştığım kurumda hiç kimse benim cabalarımı kasıtlı olarak engelleyecek şekilde davranmaz*” gibi ifadelerden oluşmaktadır.

Anket formunun oluşturulması sırasında ilk olarak geçerlilik ve güvenilirliği daha önce yapılmamış olan algılanan lider etkinliği ve örgüt ile ilişkiler ölçeklerinin İngilizce formları, iyi düzeyde İngilizce bilen 4 akademisyenden oluşan bir komisyon tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve daha sonra bu Türkçe formlar geri tercüme edilerek Türkçe ve İngilizce formlar arasındaki

tutarlılık incelenmiştir (Brislin, 1970). Daha sonra Türkçe formlar anlam ve dilbilgisi açısından incelenerek gerekli düzeltmeler yapılmış ve ölçeklerin denemelik Türkçe formları elde edilmiştir. Son olarak ölçeklerin denemelik Türkçe formları örgütsel davranış dersi alan 15 doktora öğrencisine uygulanmış ve bu öğrencilerin görüşleri doğrultusunda bazı küçük değişiklikler yapılmıştır.

Değişkenleri ölçmeye yönelik tüm soruların güvenilirlik analizi sonucu Cronbach Alpha değeri 0,920 olduğu için anket güvenilir olarak kabul edilmiştir (Kalaycı, 2009).

2.3. Örneklem

Araştırma kapsamında kullanılmak üzere hazırlanan anket 45 kişilik çalışan grubu üzerinde ön teste tabi tutulmuş, gerekli bazı yazım düzeltmeleri yapıldıktan sonra anketler 02.01.2020 tarihinden itibaren İstanbul'da özel sektörde bilişim teknolojileri, finans, gıda, inşaat ve tekstil işletmelerinin genel müdürlük ve merkezlerinde çalışan 350 beyaz yakalı çalışana kartopu örnekleme yöntemiyle dağıtılmıştır. 14.02.2020 tarihine kadar kapalı zarfta 318 anketin geri dönüşü olmuştur. 34 ankette eksiklik olduğu gözlenerek kapsam dışı bırakılmıştır. Analize tabi tutulan anketlere cevap veren toplam 284 çalışanın, 153'ü erkek ve 131'i kadındır. Katılımcıların yaş aralığı 18-55 ve yaş ortalaması 30,63 yıl (SS = 8,70), çalışma süreleri 1 ile 37 yıl arasında ve ortalaması 9,68 (SS = 7,86) yıldır. Çalışma grubunu oluşturan katılımcıların 148'i bekar, 136'sı evlidir. Öğrenim durumu açısından ise katılımcıların 3'ü ilköğretim, 65'i lise, 36'sı meslek yüksekokulu, 90'ı lisans ve 90'ı lisansüstü eğitim düzeyindedir.

2.4. Bulgular

Ankette yer alan ölçeklerin geçerliliğini test etmek için keşfedici faktör analizinden yararlanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda algılanan lider etkinliği, psikolojik güvenlik ve örgüt ile ilişkiler ölçeklerinin tek boyutlu olduğu tespit edilmiştir. Faktör analizi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Değişimin %68,84'ü üç değişken tarafından açıklanmaktadır. Değişimin %30,92'ü psikolojik güvenlik, %21,30'u örgüt ile ilişkiler ve %16,62'si algılanan lider etkinliği değişkeni tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 1. Faktör Boyutları, Std. Faktör Yükleri, CR ve AVE Değerleri

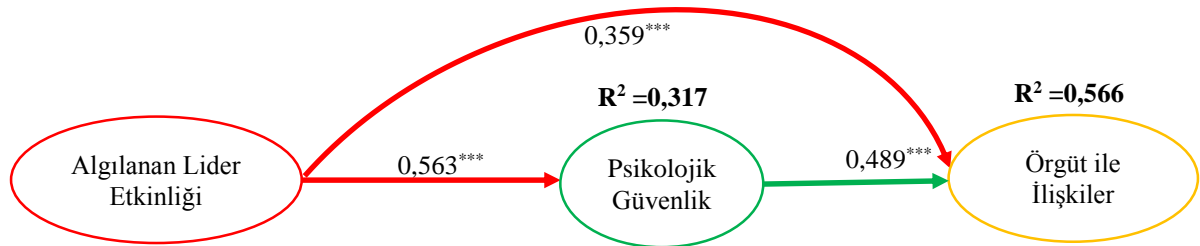
Boyut	İfadeler	Faktör Yükleri			CR	AVE
		PG	Öİ	ALE		
Algılanan Lider Etkinliği	LE1			0,875	0,848	0,652
	LE2			0,812		

	LE3		0,728	
Psikolojik Güvenlik	PG5	0,799		
	PG3	0,754		
	PG4	0,752		
	PG1	0,735	0,898	0,556
	PG6	0,731		
	PG2	0,724		
	PG7	0,724		
Örgüt ile İlişkiler	Öİ4	0,843		
	Öİ1	0,768	0,858	0,603
	Öİ2	0,767		
	Öİ3	0,724		
<i>Açıklanan Varyans (%)</i>		30,92	21,30	16,62
<i>KMO = 0,909, Barlett Küresellik Testi: $\chi^2 = 2.301,920$, $df = 91$, $sig. = 0,000$</i>				

Ölçeklerin güvenilirliği için Cronbach Alfa katsayıları hesaplanmıştır; Algılanan lider etkinliği için 0,83, psikolojik güvenlik için 0,90 ve örgüt ile ilişkiler için 0,87 değerleri elde edilmiştir (Tablo 2). Elde edilen bulgular doğrultusunda ölçeklerin güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Güvenilirlik için ayrıca birleşik geçerlilik (CR: composite reliability) ve AVE değerleri irdelenmiştir; tüm değerler tavsiye edilen 0,50'nin ve birleşik geçerlilikler 0,70'in üzerinde olduğu görülmüştür (Tablo 1)(Fornell ve Larcker, 1981).

Hipotez ve önerilen model testleri ve için öncelikli olarak LISREL programından yararlanılmıştır. İlgili değişkenlerle farklı modeller test edilmiş, en iyi uyum değerlerine sahip olan model belirlenmiş ve Şekil 2'de bu model verilmiştir. Modele ilişkin uyum değerleri Tablo 2'te verilmiştir. Sonuçlar iyi bir model uyumu olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014).

Şekil 2. Algılanan Lider Etkinliği ve Örgüt ile İlişkiler İlişkisinde Psikolojik Güvenliğin Aracılık Etkisine İlişkin Yapısal Eşitlik Modeli Yol Diyagramı

Tablo 2. Uyum Değerleri

Model	χ^2 / df	NFI	CFI	RMSEA	SRMR	IFI	GFI
<i>Değerler</i>	4,076	0,917	0,946	0,076	0,042	0,947	0,910

Model irdelendiğinde algılanan lider etkinliğinin örgüt ile ilişkileri (std.β=0,359, r<0,001) ve psikolojik güvenliği (std.β=0,563, r<0,001) pozitif etkilediği (H₁ ve H₂ hipotezleri doğrulanmıştır) ve psikolojik güvenlik örgüt ile ilişkileri pozitif (std.β=0,489, r<0,001) etkilediği (H₃ hipotezi doğrulanmıştır) belirlenmiştir.

Aracılık etkisini test etmek için Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen dört aşamalı yöntem kullanılmıştır. Birinci aşamada bağımsız değişken algılanan liderlik etkinliğinin (ALE) bağımlı değişken örgüt ile ilişkiler (Öİ) üzerindeki etkisi test edilmiş ve istatistiki olarak pozitif yönlü anlamlı olduğu (Std.β=0,541 , p<0,001), ikinci aşamada bağımsız değişkenin (ALE) aracı değişken psikolojik güvenlik (PG) üzerindeki etkisi test edilmiş ve istatistiki olarak pozitif yönlü anlamlı olduğu (Std.β=0,488, p<0,001), üçüncü aşamada aracı değişkenin (PG) bağımlı değişken (Oİ) üzerindeki etkisi test edilmiş ve istatistiki olarak pozitif yönlü anlamlı olduğu tespit edilmiştir (Std.β=0,613, p<0,001). Dördüncü aşamamada bağımsız değişken (ALE) ve aracı değişken (PG)'nin bağımlı değişken (Oİ) üzerindeki etkisi beraber test edilmiş, hem bağımsız değişken (ALE) hem de aracı değişken (PG)'nin bağımlı değişken üzerinde istatistiki olarak pozitif yönlü anlamlı etkileri olduğu (Std.β=0,325, p<0,001; Std.β=0,455, p<0,001), katsayılar da düşme olduğu, modelin açıklayıcılığındaki R² değişiminin de anlamlı olduğu belirlenmiştir. Buradan hareketle ortaya çıkan aracılık etkisinin anlamlılığı için de Sobel (1982) testi uygulanmış ve etkinin anlamlı olduğu (Sobel test istatistiği değeri=7,588, p<0,001) bulunmuştur. Çoklu doğrusallık problemi VIF ve tolerans değerleri ile test edilmiş, sorun görülmemiştir. Sonuçlar psikolojik güvenliğin, algılanan lider etkinliği ve örgüt ile ilişkiler arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisi olduğunu teyit etmiştir (H₄ hipotezi doğrulanmıştır). (Tablo 3).

Tablo 3. Değişkenler arası Hiyerarşik Regresyon Analizi ve Sobel Testi Sonuçları

A	Değişkenler	R ²	Düz. R ²	ΔR ²	F	Std. Beta	Tolerans	VIF	Sobel	H
1	ALE → Öİ	0,293	0,290		116,640***	0,541***				H ₁ ✓
2	ALE → PG	0,238	0,235		87,810***	0,488***				H ₂ ✓
3	PG → Öİ	0,376	0,374		169,369***	0,613***				H ₃ ✓
4	ALE → Öİ PG → Öİ	0,456	0,452	0,078	41,361***	0,325*** 0,455***	0,762	1,312	7,588***	H ₄ ✓

Not: A: Baron ve Kenny (1984) aşamalarını göstermektedir;

ALE: Algılanan Lider Etkinliği; PG: Psikolojik Güvenlik; Öİ: Örgüt ile İlişkiler

3. Sonuç ve Tartışma

Algılanan liderlik etkinliğinin, çalışanların psikolojik güvenlik algıları ve örgüt ile ilişkileri üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlayan bu çalışmanın sonuçları algılanan lider etkinliğinin hem çalışanların örgüt ile ilişkileri hem de çalışanların psikolojik güvenlik algıları üzerinde pozitif etkisi olduğunu, aynı zamanda psikolojik güvenliğin algılanan lider etkinliği ve çalışanların örgüt ile ilişkileri arasındaki ilişkide aracı etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Günümüzde örgütler, örgütün hayatta kalması için olmazsa olmaz kabul edildikleri için liderlik pozisyonları için etkin liderlik becerilerine sahip bireyler aramaktadırlar (Luthans ve Doh, 2014; Northouse, 2004). Bir ekibe etkin bir şekilde liderlik etmenin tek bir doğru yolu olmasa da liderlik becerilerini geliştirmek isteyen bir birey başarılı liderlerin ortak özelliklerini göz önünde bulundurarak örnek alabilir (Landry, 2018). Yapılan araştırmaların sonuçları, etkin liderlerin zamanında sonuç üretebilen, işe tüm ekibi dahil eden ve örgütün sürdürülebilir büyümesini geliştirebilen kişiler olarak görüldüklerini ortaya koymaktadır (Lacerda, 2015: 112). Fakat yapılan araştırmalar liderlik pozisyonlarında yer alan ancak örgütlerine değer katmadıkları gibi bazen zarar bile veren birçok kişinin olduğunu ortaya koymaktadır (Boyatzis ve McKee, 2005: 86; Nink ve Robison, 2016).

Bu araştırmanın algılanan lider etkinliğinin çalışanların psikolojik güvenlik algısı üzerinde pozitif etkisi olduğuna dair bulguları Dhar ve Mishra'nın (2001: 254) liderlik etkinliğini "*liderlik pozisyonundaki bireyin bir grup insanı rollerini olumlu örgütsel sonuçlar oluşturacak şekilde yerine getirmeleri konusunda etkileyebilmesi*" olarak tanımlaması ve etkili grup süreçleri, bağlılık ve iş birliği sağlama yeteneğinin lider etkinliğinin göstergeleri olduğu önermesiyle ve Landry'nin (2018) etkin liderlerin bir özelliğinin çalışanları risk almak konusunda cesaretlendirmek olduğuna dair iddialarıyla uyumluluk göstermektedir. Araştırma bulguları aynı zamanda Barnett (2019) ve Eggers'in (2011) çalışanların psikolojik güvenlik algısını artırıcı bir örgüt kültürü oluşturmanın liderlere bağlı olduğu iddialarıyla da uyumluluk göstermektedir. Bu araştırmanın algılanan lider etkinliğinin çalışanların psikolojik güvenlik algısı üzerinde pozitif etkisi olduğuna dair bulgularından yola çıkarak, örgütlerde liderlere çalışanların psikolojik güvenlik algılarını artırıcı davranışlar sergilemeleri önerilmektedir.

Liderlere, çalışanlarının psikolojik güvenlik algılarını artırmaları adına verilebilecek öneriler şu şekilde sıralanabilir: Ulaşılabilir olmaları, çalışanlara fikirlerinin değerli olduğunu hissettirerek onları fikirlerini çekinmeden açıkça söylemeleri ve bu şekilde kararlara katılmaları konusunda cesaretlendirmeleri, çalışanları yaptıkları hatalardan dolayı cezalandırmamaları ve bunun yerine hatalardan öğrenme üzerine bir örgüt kültürü yaratmaları hatta kendi hatalarını da görerek ve kabul ederek çalışanlara işyerinde hata yapmanın kabul edilebilir bir davranış

olduğunu hissettirmeleri, sınırları net bir şekilde belirleyerek çalışanlara örgütte neyin kabul edilebilir olduğu konusunda mümkün olduğu kadar açık olmaları ve böylece çalışanların psikolojik olarak sınırların belirsiz ya da öngörülemez olmasından dolayı yaşayacakları güvensizlik hissinden kurtulmalarına yardımcı olmaları (Edmonson, 2013: 49; Harper, 2019) özetle örgüt kültürlerine özellikle dikkat ederek çalışanlar için rahat bir ortam yaratmaları önerilmektedir (Melder, 2018).

Bu araştırmanın bulguları aynı zamanda çalışanların psikolojik güvenlik algısının örgüt ile ilişkileri üzerinde pozitif etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular Dollard ve Bakker'in (2010: 581) örgütsel bir kaynak olan psikolojik güvenlik ikliminin çalışma ortamı üzerinde etkili olduğuna dair araştırma bulgularıyla uyumluluk göstermektedir.

Psikolojik güvenlik iklimi, çalışma ortamında açık ve güvenilir etkileşimleri yönlendiren ve destekleyen resmi ve gayri resmi örgütsel uygulama ve prosedürleri ifade etmektedir (Baer ve Frese, 2003: 50). Psikolojik güvenlik üzerine olan araştırmalar bu olumlu kişilerarası iklimin kendiliğinden ortaya çıkmadığını ortaya koymaktadır (Edmondson ve Lei, 2014: 39). Güçlü bir kültüre sahip örgütlerde bile, çalışanların fikirlerini çekinmeden açıkça söyleme, yardım isteme ya da geri bildirim alma konusunda kendilerini güvende hissetme algıları bölümden bölüme ve ekipten ekibe farklılık göstermektedir (Edmondson, 2003). Bu farklılığın bir kısmı, üst düzey yöneticilerin ve ilk amirlerin farklı tarzları ve davranışları ile çalışanlara isteyerek katkıda bulunmalarının ne gibi sonuçlar doğurabileceğine dair çok farklı mesajlar iletiyor olmalarına atfedilebilmektedir. Psikolojik güvenliğin kalıcı bir şekilde etkili olmasında bilinçli yöneticilerin sağlayacakları uygun iletişim ve kasıtlı müdahalelerin rolü büyüktür (Edmondson ve Lei, 2014: 39-40). Aydın liderlerin çalışanların psikolojik güvenlik algılarını artırmak için gösterdikleri çabalar, kişilerin en iyi performansı göstermeleri için güvenli ve aynı zamanda güvenilir bir ortama ihtiyaç duymalarına dair insan davranışının oldukça temel bir ilkesine dayanmaktadır (Monarth, 2019). Bir ekibi başarılı kılan tartışmasız en önemli faktör psikolojik güvenliktir (Bariso, 2020). Bir örgütteki çalışma ortamı zorlu olabilir. Ancak bu zorlu ortam tehditkâr olmadığına, çalışanlar kendilerini korkmadan alışılmışın dışında düşünecek kadar güvende hissedecek ve örgütü başarıya taşıyacaklardır (Harper, 2019).

Bu araştırmanın bulguları aynı zamanda çalışanların psikolojik güven algısının lider etkinliği ve örgütle ilişkiler arasındaki ilişkide aracı rolü olduğunu ortaya koymaktadır. Liderler, çalışanları, ne düşündüklerini çekinmeden açıkça söylemeleri konusunda teşvik edebilmeli ve örgütte kendilerini psikolojik olarak güvende hissetmelerini sağlamalıdır. Bunun yolu örgüt kültürünü anlamak, korkuları yıkmak ve bir psikolojik güvenlik kültürü

oluşturmaktan geçmektedir. Güvene dayalı bir örgüt kültürü çalışanların birbirlerine saygılı olmaları, çatışmaya bilinçli bir şekilde yaklaşmaları, çözüm odaklı olmaları ve hem risk hem de başarısızlığı aynı şekilde karşılamaları sonucu oluşacaktır. Ancak burada unutulmaması gereken, liderlerin, bu konuda hassasiyet göstermelerinin ne denli önemli olduğudur. Yöneticilerin, örgütte psikolojik güvenlik için zemin hazırlamaları sonucunda, örgüt genelinde hâkim olan misilleme korkusu, yerini zamanla daha fazla güven, hassasiyet, açıkça fikirlerini paylaşma, yaratıcı problem çözme, yenilikçi çözümler ve işe angaje olmaya bırakacaktır (Barnett, 2019). Örgütlerde psikolojik güvenliğin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi, aynı zamanda, çalışanların refahları ve iş tatminlerini de artıracak ve örgütte çalışanların özgürlükleri ve güçlendirilmelerine dair değerlerin pekiştirilmesini sağlayacaktır (Kaloudis, 2019).

Bu araştırmanın bulguları örgütlerde etkin liderlik yeteneklerine sahip yöneticiler ve bu yöneticilerin oluşturacakları psikolojik güvenlik ikliminin önemini vurgulamakta ve bu anlamda literatüre katkıda bulunmaktadır.

Kahn'ın (1990: 708) yaptığı çalışmanın bulguları kişilerarası ilişkilerin destekleyici ve güvene dayalı olmasının psikolojik güvenlik üzerinde olumlu bir etkisi olacağını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Edmondson da (2004) örgütte üyeler arasında güvene dayalı ilişkilerin varlığının, psikolojik güvenlik algısının oluşmasında çok önemli bir rol oynayabileceğini belirtmektedir. Çalışanlar liderlerine güvendiklerinde, düşüncelerini ve görüşlerini çekinmeden açık bir şekilde ifade etme olasılıkları daha yüksektir ancak eğer çalışanların liderlerine güvenleri az ise, kendilerini muhtemelen yargılanmış ya da izlenmiş hissedecekler ve itibarlarına zarar verebileceğinden korktukları için fikirlerini ifade etmekten kaçınacaklardır. Buradan yola çıkarak daha sonra yapılacak çalışmalarda lidere duyulan güvenin çalışanların psikolojik güvenlik algısı üzerindeki etkisi incelenebilir.

Araştırmanın, İstanbul'da özel sektörde bilişim teknolojileri, finans, gıda, inşaat ve tekstil sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin genel müdürlük ve merkezlerinde çalışan beyaz yakalı çalışanlara ve kartopu örnekleme yöntemi ile yapılmış olması bir kısıttır. Araştırmanın bir diğer kısıtı ise, algılanan liderliğin ölçülmesinde yönlendirme yapılmayarak çalışanın yöneticisi olarak kimi algılıyor ise onu değerlendirmesidir. Bu açılardan sonuçların genellenmesinde dikkatli olunması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aronoff, C.E., Baskin, O.W. (2011). *Effective Leadership in the Family Business*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ayman, R., Frame, M.C. (2004). Leadership Effectiveness. G. R. Goethals, G. J. Soreson ve J. M. Burns (Ed.). *Encyclopedia of Leadership içinde (549-559)*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Babiak, J., Bajcar, B. (2019). From Leader's Destructive Traits to Employees' Work Outcomes – A Mediational Role of Leader Effectiveness. Paper presented at 34th IBIMA Conference: 13-14 November 2019.
- Baer, M., Frese, M. (2003). Innovation is Not Enough: Climates for Initiative and Psychological Safety, Process Innovations, and Firm Performance, *Journal of Organizational Behavior*, 24(1), 45 – 68.
- Bariso, J. (2020, February 25). After Years of Research, Google Discovered the Secret Weapon to Building a Great Team. It's a Lesson in Emotional Intelligence. <https://www.inc.com/justin-bariso/after-years-of-research-google-discovered-secret-weapon-to-building-a-great-team-its-a-lesson-in-emotional-intelligence.html> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Barnett, J. (2019, June 19). How Managers Can Create An Environment Of Psychological Safety. <https://www.forbes.com/sites/jimbarnett/2019/06/19/how-managers-can-create-an-environment-of-psychological-safety/#44cc244643bd> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Baron, R.M., Kenny, D.A. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic and Statistical Considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bass, B.M., Bass, R. (2008). *The Bass Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications*. New York: Free Press.
- Boyatzis, R., Annie McKee, A. (2005). *Resonant Leadership*. USA: Summa Health Systems.
- Brendel, D. (2017, August 29). How Leaders Can Promote Psychological Safety in the Workplace. https://www.huffpost.com/entry/how-leaders-can-promote-psychological-safety-in-the_b_59a55d34e4b03c5da162af6e [Erişim Tarihi 05.03.2020].
- Brislin, R. W. (1970). Back-Translation for Cross-Cultural Research, *Journal of CrossCultural Psychology*, 1(3), 185-216.
- Broom, G.M., Sha, B.L. (2013). *Cutlip and Center's Effective Public Relations (11th Edition)*. Boston: Pearson Education Limited.
- Busari, A.H. (2019). Literature Review on Leadership Effectiveness and Followership. Mughal, Y. H., Kamal, S. (Ed.) *Servant Leadership Styles and Strategic Decision Making içinde (21-74)*. USA: IGI Global.
- Carrillo, R.A. (2020). *The Relationship Factor in Safety Leadership: Achieving Success through Employee Engagement*. New York: Routledge.
- Chemers, M. (2000). Leadership Research and Theory: A Functional Integration, *Group Dynamics, Theory, Research, and Practice*, 4(1), 27–43.
- Collins, J. (2001) *Good to Great: Why Some Companies Make the Leap . . . and Others Don't*. New York: Random House.
- Conger, J.A., Kanungo, R.N. (1998). *Charismatic Leadership in Organizations*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Craig, W. (2017). Why a Strong Employee/Employer Relationship Is Important. <https://www.forbes.com/sites/williamcraig/2017/09/20/why-a-strong-employeeemployer-relationship-is-important/#6b0049d564d9> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- De Bussy, N.M., Suprawan, L. (2012). Most Valuable Stakeholders: The Impact of Employee Orientation, Corporate Financial Performance, *Public Relations Review*, 38, 280-287.
- Demerouti, E., Veldhuis, W., Coombes, C., Hunter, R. (2019). Burnout among Pilots: Psychosocial Factors Related to Happiness and Performance at Simulator Training, *Ergonomics*, 62(2), 233-245.
- Dhar, U., Mishra, P. (2001). Leadership Effectiveness: A Study of Constituent Factors, *Journal of Management Research*, 1(4), 254–266.
- Dollard, M.F., Bakker, A.B. (2010). Psychosocial Safety Climate as a Precursor to Conducive Work Environments, Psychological Health Problems, and Employee Engagement, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83(3), 579–599.
- Edmondson, A. (1999). Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams, *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383.
- Edmondson, A.C. (2003). Speaking up in The Operating Room: How Team Leaders Promote Learning in Interdisciplinary Action Teams, *Journal of Management Studies*, 40(6), 1419–1452.
- Edmondson, A.C. (2004). Psychological Safety, Trust, and Learning in Organizations: A Group-Level Lens. R.M. Kramer ve K.S. Cook (Ed.) *Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches* (239–272) içinde. New York: Russell Sage Foundation.
- Edmondson, A.C. (2013). *Teaming to Innovate*. San Francisco, CA: John Wiley and Sons.
- Edmondson, A. (2018, December 04). The Importance of Psychological Safety. <https://www.hrmagazine.co.uk/article-details/the-importance-of-psychological-safety> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Edmondson, A.C. (2019). *The Fearless Organization: Creating Psychological Safety in the Workplace*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Edmondson, A.C., Lei, Z. (2014). Psychological Safety: The History, Renaissance, and Future of an Interpersonal Construct, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 23–43.
- Eggers, J.T. (2011). Psychological Safety Influences Relationship Behavior, *Corrections Today*, 73(1), 60-61.
- Fall, L.T. (2005). Consumer / Customer Relations R.L. Heath (Ed.) *Encyclopedia of Public Relations* içinde (186-189). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Fornell, C., Larcker, D.F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error, *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Frazier, M.L., Fainshmidt, S., Klinger, R.L., Pezeshkan, A., Vracheva, V. (2017). Psychological Safety: A Meta-Analytic Review and Extension, *Personnel Psychology*, 70(1), 113-165.
- Gillis, T.L. (2017). Employee–Organization Relationship. C.R. Scott ve L. Lewis (Ed.) *The International Encyclopedia of Organizational Communication* içinde (789-797). UK: John Wiley ve Sons.
- Good, D.J., Lyddy, C.J., Glomb, T.M., Bono, J.E., Brown, K.W., Duffy, M.K., Baer, R.A., Brewer, J.A., Lazar, S.W. (2016). Contemplating Mindfulness at Work: An Integrative Review, *J. Manag.* 42(1), 114–142.
- Gordon, T. (2001). *Leader Effectiveness Training, L.E.T. : The Proven People Skills for Today’s Leaders*. New York: A Perigee Book.

- Hair, J.F., Sarstedt, M., Hopkins, L., Kuppelwieser V.G. (2014). Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM): An Emerging Tool in Business Research, *European Business Review*, 26(2), 106–121.
- Harper, C. (2019, December 09). Psychological Safety is the Most Important Element of any Successful Team. This Quick Assessment will Tell You if Your Team Has it. <https://www.businessinsider.com/psychological-safety-assessment-no-hard-feelings-book> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Heath, N. (2019, March 27). Effective Leadership: 6 Tips to Harness the Intel and Expertise of Your Team. <https://www.intheblack.com/articles/2019/03/27/effective-leadership-6-tips-harness-team> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Herbst, T.H.H., Conradie, P.D.P. (2011). Leadership Effectiveness in Higher Education: Managerial Self-Perceptions Versus Perceptions of Others, *SA Journal of Industrial Psychology/SA Tydskrif vir Bedryfsielkunde*, 57(1), Art. #867.
- Holt, L. (2013). Leadership. B. Dolan ve L. Holt (Ed.) *Accident ve Emergency: Theory into Practice içinde* (527-536). Edinburgh: Elsevier.
- Hooijberg, R., Choi, J. (2000), Which Leadership Roles Matter to Whom? An Examination of Rater Effects on Perceptions of Effectiveness, *Leadership Quarterly*, 11(3), 341-364.
- İşiaçık, S. (2019). The Impacts of Perceived Corporate Social Responsibility and Workplace Spirituality on Innovative Work Behaviors: The Role of Psychological Safety Perception. T.C. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work, *Academy of Management Journal*, 33, 692-724.
- Kaiser, R. B., Hogan, R., Craig, S. B. (2008). Leadership and The Fate of Organizations. *American Psychologist*, 63, 96–110.
- Kaloudis, H. (2019, March 18). Psychological Safety At Work: What do Psychologically Safe Work Teams Look Like? https://medium.com/@Harri_Kaloudis/psychological-safety-at-work-what-do-psychologically-safe-work-teams-look-like-5585ab0f2df4 [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Kanungo, R.N., Mendonca, M. (1996). *Ethical Dimensions of Leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kessel, M., Kratzer, J., Schultz, C. (2012). Psychological Safety, Knowledge Sharing, and Creative Performance in Healthcare Teams, *Creativity ve Innovation Management*, 21(2), 147-157.
- Kim, J., Rhee, Y. (2011). Strategic Thinking about Employee Communication Behavior (ECB) in Public Relations: Testing the Models of Megaphoning and Scouting Effects in Korea, *Journal of Public Relations Research*, 23(3), 243-268.
- Kirk-Brown, A., Van Dijk, P. (2016). An Examination of The Role of Psychological Safety in The Relationship between Job Resources, Affective Commitment and Turnover Intentions of Australian Employees with Chronic Illness, *The International Journal of Human Resource Management*, 27(14), 1626–1641.
- Lacerda, T.C. (2015). *Understanding Leadership Effectiveness in Organizational Settings: An Integrative Approach*. Universidade De Lisboa. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Landry, L. (2018, October 04). 6 Characteristics of an Effective Leader. <https://online.hbs.edu/blog/post/characteristics-of-an-effective-leader> [Erişim Tarihi 05.03.2020]

- Lee, Y. (2012). Global Leadership in Multicultural Teams. J. Canals (Ed.) Leadership Development in a Global World: The Role of Companies and Business Schools içinde (188-213). London: Palgrave Macmillan.
- Liden, R.C., Bauer, T.N., Erdogan, B. (2004). The Role of Leader–Member Exchange in the Dynamic Relationship between Employer and Employee: Implications for Employee Socialization, Leaders and Organizations. J.A.M. Coyle-Shapiro, L.M. Shore, S.M. Taylor ve L.E. Tetrick (Ed.), The Employment Relationship, Examining Psychological and Contextual Perspectives. Oxford: Oxford University Press.
- Lindebaum, D., Fielden, S. (2010). ‘It’s Good to be Angry’: Enacting Anger in Construction Project Management to Achieve Perceived Leader Effectiveness, *Human Relations*, 64(3), 437–458.
- Lord, R.G., Maher, K.J. (1993). Leadership and Information Processing: Linking Perceptions and Performance. Routledge, London.
- Luthans, F., Doh, J.P. (2014). International Management: Culture, Strategy, and Behavior, (8th Edition). New York: McGraw-Hill Irwin.
- Mao, J.Y., Chiang, J.T.J., Chen, L., Wu, Y., Wang, J. (2019). Feeling Safe? A Conservation of Resources Perspective Examining the Interactive Effect of Leader Competence and Leader Self-Serving Behaviour on Team Performance, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 92(1), 52-73.
- Melder, B. (2018, November 13). Top 5 Ways to Build a Psychologically Safe Workplace. <https://www.ishn.com/articles/109760-top-5-ways-to-build-a-psychologically-safe-workplace> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Menon, E. (2014). The Relationship between Transformational Leadership, Perceived Leader Effectiveness and Teachers’ Job Satisfaction, *Journal of Educational Administration*, 52(4), 509-528.
- Meyer, J.P., Allen, N.J. (1991). A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment, *Human Resource Management Review*, 1, 61-89.
- Monarth, H. (2019, November 06). 7 Ways Leaders Can Foster A Psychological Safe Company Culture. <https://thriveglobal.com/stories/7-ways-leaders-can-foster-a-psychological-safe-company-culture/> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Moneke, N.I. (2017). Critical-Care Nurses’ Perceived Leadership Practices, Organizational Commitment and Job Satisfaction. USA: Xlibris.
- Nahavandi, A. (2015). The Art and Science of Leadership. Boston: Pearson Education Limited.
- Nembhard, I.M., Edmondson, A.C. (2006). Making It Safe: The Effects of Leader Inclusiveness and Professional Status on Psychological Safety and Improvement Efforts in Health Care Teams, *Journal of Organizational Behavior*, 27(7), 941–966.
- Newman, A., Donohue, R., Eva, N. (2017). Psychological Safety: A Systematic Review of The Literature, *Human Resource Management Review*, 27(3), 521-535.
- Nink, M., Robison, J. (2016, December 20). The Damage Inflicted by Poor Managers <https://news.gallup.com/businessjournal/200108/damage-inflicted-poor-managers.aspx> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Nirenberg, J. (2004). Leadership Effectiveness. G. R. Goethals, G. J. Soreson ve J. M. Burns (Ed.). Encyclopedia of Leadership içinde (844-853). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Northouse, P. (2004). Leadership Theory and Practice. Beverly Hills: Sage Publications.

- O'Brien, P. (2014, May 09). Why Strong Employee/Employer Relationship is Important and How to Achieve This? <https://www.business2community.com/strategy/strong-employeeemployer-relationship-important-achieve-0876781> Erişim Tarihi [05.03.2020].
- Ortega, A., Van den Bossche, P., Sánchez-Manzanares, M., Rico, R., Gil, F. (2014). The Influence of Change-Oriented Leadership and Psychological Safety on Team Learning in Healthcare Teams, *Journal of Business and Psychology*, 29(2), 311–321.
- Park, S., Kim, J.-N., Krishna, A. (2014). Bottom-Up Rebuilding of an Innovative Organization: Motivating Employee Intrapreneurship and Scouting and Its Strategic Values. *Management Communication Quarterly*, 28, 531-560.
- Prati, L.M., Douglas, C., Ferris, G.R., Ammeter, A.P., Buckley, M.R. (2003). Emotional Intelligence, Leadership Effectiveness, and Team Outcomes, *International Journal of Organizational Analysis*, 11(1), 21-40.
- Ricketts, C., Ricketts, J. (2011). *Leadership: Personal Development and Career Success*. USA: Cengage Learning.
- Rousseau, D.M. (1995). *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Ruiz, C., Wang, J., Hamlin, R. (2013). What Makes Managers Effective in Mexico? *Leadership and Organizational Development Journal*, 34(2), 130-146.
- Saks, A.M. (2006). Antecedents and Consequences of Employee Engagement, *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600– 619.
- Salancik, G. R., Calder, B. J., Rowland, K. M., Leblebici, H., Conway, M. (1975). Leadership as an Outcome of Social Structure and Process: A Multidimensional Analysis. J. G. Hunt ve E. E. Larson (Ed.), *Leadership Frontiers içinde* (81–101). Columbus, OH: Kent University Press.
- Schein, E. (2017). *Organizational Culture and Leadership*. Hoboken, New Jersey: John Wiley ve Sons.
- Schreiner, E. (2019, March). What is an Employer-Employee Relationship? <https://smallbusiness.chron.com/employeremployee-relationship-16737.html> [Erişim Tarihi 05.03.2020]
- Searle, R., Weibel, A., Den Hartog, D.N. (2011). Employee Trust in Organizational Contexts. G. P. Hodgkinson ve J. K. Ford (Ed.) *International Review of Industrial and Organizational Psychology* (143-191) içinde. UK: Wiley ve Blackwell.
- Shao, B. (2019). Trust in the Leader Alleviates the Negative Effect of Leader Anger Expressions on Leader Effectiveness, *Personnel Review*, 48(5), 1120-1134.
- Sharbrough, W. C. (1998, November). Using Motivating Language: The Impact on Perceived Effectiveness of Cadet Leaders in a Military College, Paper presented at the International Meeting of the Association for Business Communication, San Antonio, TX.
- Shore, L.M., Tetrick, L.E. (1994). The Psychological Contract as an Explanatory Framework in the Employment Relationship. C. Cooper ve D. Rousseau (Ed.) *Trends in Organizational Behavior*, Vol. 1 içinde (91–109). New York: Wiley.
- Shore, L.M., Tetrick, L.E., Taylor, M.S., Coyle-Shapiro, J.A.M., Liden, R. C., McLean Parks, J., Wolfe Morrison, E., Robinson, S.L., Roehling, M.V., Rousseau, D.M., Schalk, R., Tsui, A.S., Van Dyne, L. (2004). The Employee–Organization Relationship: A Timely Concept in a Period of Transition. J. Martocchio (Ed.) *Research in Personnel and Human Resource Management* (Vol. 23) içinde (291-370). Oxford, UK: Elsevier Group Publishing Limited.

- Simonton, D. K. (1994). *Greatness: Who Makes History and Why*. New York, NY: Guilford Press.
- Sinek, S. (2009). *Start with Why. How Great Leaders Inspire Everyone To Take Action*. New York, NY: Portfolio.
- Sinek, S. (2017). *Leaders Eat Last: Why Some Teams Pull Together and Others Don't*. New York: Penguin.
- Singh, B., Shaffer, M.A., Selvarajan, T.T. (2018). Antecedents of Organizational and Community Embeddedness: The Roles of Support, Psychological Safety, and Need to Belong, *Journal of Organizational Behavior*, 39, 339–354.
- Smidts, A., Pruyn, A.T., Van Riel, C.B. (2001). The Impact of Employee Communication and Perceived External Prestige on Organizational Identification, *Academy of Management Journal*, 49(5), 1051-1062.
- Stedham, Y., Skaar, T.B. (2019). Mindfulness, Trust, and Leader Effectiveness: A Conceptual Framework, *Frontiers in Psychology*, 10, 1588.
- Stoldt, G.C., Dittmore, S.W., Branvold, S.E. (2012). *Sport Public Relations: Managing Stakeholder Communication*. USA: Human Kinetics.
- Theaker, A. (2004). *The Public Relations Handbook (2nd Edition)*. Oxfordshire, UK: Routledge.
- Ulusoy, N., Mölders, C., Fischer, S., Bayur, H., Deveci, S., Demiral, Y., Rössler, W. (2016). A Matter of Psychological Safety: Commitment and Mental Health in Turkish Immigrant Employees in Germany, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 47(4), 626-645.
- van Dijk, M.S. (2004). *Understanding the Employee-Organization Relationship A Study Measuring Organizational Commitment, Psychological Contracts, and Captivation and Identification in Three Government Organizations*. The University of Minnesota, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Waldman, D.A., Ramirez, G.G., House, R.J., Puranam, P. (2001). Does Leadership Matter? CEO Leadership Attributes and Profitability under Conditions of Perceived Environmental Uncertainty, *Academy of Management Journal*, 44, 134-143.
- Walumbwa, F. O., Schaubroeck, J. (2009). Leader Personality Traits and Employee Voice Behavior: Mediating Roles of Ethical Leadership and Work Group Psychological Safety, *Journal of Applied Psychology*, 94(5), 1275–1286.
- Wolf, J. (2015). *Seven Disciplines of A Leader: How to Help Your People, Team and Organization Achieve Maximum Effectiveness*. Hoboken, New Jersey: John Wiley ve Sons.
- Wu, J., Chen, W. Liu, Y. (2010). An I-P/C Model of Employee-Organization Relationship: A Dual Perspective, *Frontiers of Business Research in China*, 4, 630–652.
- Yukl, G. (1998). *Leadership in Organizations*. Upper Saddle River: Prentice-Hall.

Covid -19 Sürecinde Altın ve Petrol Fiyatlarının Bitcoin Üzerindeki Asimetrik Etkisi

Filiz YILDIZ CONTUK*

Geliş Tarihi (Received): 20.05.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 27.09.2021

Öz

COVID-19'un başlangıcı, 2020'nin belirleyici olayı haline geldi ve kripto para birimleri de dahil olmak üzere tüm dünyadaki finansal piyasaları etkiledi. Bu süreçte, altın ve diğer emtialar gibi güvenli bir liman olarak görülmeye başlanan kripto para birimlerine ve diğer dijital varlıklara yatırıma olan ilgi arttı. Bu amaçla çalışmada Covid-19 sürecinde, altın ve petrol fiyatlarında meydana gelen şokların Bitcoin fiyatları üzerindeki asimetrik etkisi incelenmiştir. Çalışmada Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (NARDL) analiz yöntemi kullanılmıştır. Analizin sonucunda, uzun vadede altın fiyatlarında meydana gelen negatif şokların Bitcoin fiyatlarını olumlu etkilediği, petrol fiyatlarında meydana gelen negatif şokların ise Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Uzun vadede altın ve petrol fiyatlarında meydana gelen pozitif şokların ise Bitcoin fiyatları üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Kısa vadede ise hem altın hem de petrol fiyatlarında meydana gelen pozitif şokların Bitcoin fiyatlarını olumlu etkilediği, negatif şokların ise olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Bitcoin'in küresel yatırımcılar için finansal çeşitlendirmede ideal olabileceği ve yeni bir sanal altın olarak piyasalardaki yerini alabileceği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bitcoin, Altın, Brent Petrol, Covid-19, NARDL

Asymmetric Effects of Gold and Oil Prices on Bitcoin in the Covid -19 Process

Abstract

The onset of COVID-19 has become the defining event of 2020 and has affected financial markets all over the world, including cryptocurrencies. In this process, the interest in investing in cryptocurrencies and other digital assets, which started to be seen as a safe haven like gold and other commodities, increased. For this purpose, in this study, the asymmetric effect of shocks in gold and oil prices on Bitcoin prices during the Covid-19 process was examined. Nonlinear Autoregressive Distributed Lag (NARDL) analysis method was used in the study. As the end of the analysis, it was concluded that negative shocks in gold prices in the long term affect Bitcoin prices positively, while negative shocks in oil prices affect Bitcoin prices negatively. It has been observed that positive shocks in gold and oil prices in the long term do not have a statistically significant effect on Bitcoin prices. In the short term, it has been determined that positive shocks in both gold and oil prices affect Bitcoin prices positively, while negative shocks have a negative impact on it. In conclusion, it is observed that Bitcoin can be ideal for financial diversification for global investors and take its place in the markets as a new virtual gold.

Keywords: Bitcoin, Gold, Brent Oil, Covid-19, NARDL

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fethiye A.S.M.K. Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, fcontuk@mu.edu.tr

Giriş

Yirmi birinci yüzyılın başındaki mali krizler, özellikle 2008 mortgage krizi, dış şoklara karşı yüksek kırılabilirlik gösteren mevcut para sistemine olan güveni sarsmıştır. Mortgage piyasası krizi ile başlayan, küresel boyuttaki ekonomik ve finansal kriz esnasında altın fiyatı yoğun bir artış gösterirken diğer varlıklarda kayıplar yaşanmıştır. Yine bu dönemde, yeni dijital dünya ekonomisinin başlangıcını işaret eden kripto para birimleri ortaya çıkmıştır (Al-Naif, 2020:1). Kripto para birimleri, hükümetler tarafından değil, katılımcıların o para birimine atanan değere olan güveni ve inancı tarafından desteklendiğinden, itibari para birimlerini tamamlayacak ve bazı durumlarda ikame edecek şekilde tasarlanmıştır (Corelli, 2018:1). Kripto para piyasasındaki tüm kripto paraların atası ve en çok bilineni olan Bitcoin, herhangi bir merkezi otoriteden veya merkez bankasından bağımsız alternatif bir ödeme sistemi olarak 3 Ocak 2009'da uygulamaya konulmuştur. Bununla birlikte, Bitcoinin değer biriminin ticarete uygunluğu göz önüne alındığında, daha sonra bir yatırım varlığı olarak değerlendirilmiştir (Bauri vd., 2018: 224). Bugünün kripto para birimlerinin en büyüğü olan Bitcoin'in bir yatırım varlığı olarak ortaya çıkmasıyla, giderek artan sayıda uluslararası katılımcı bu kripto para piyasasına dahil olmuştur.

COVID-19 salgını ve Rusya-Suudi Arabistan petrol fiyatı savaşı, 2020'nin ilk çeyreğinde küresel ekonomik ve finansal sistemi istikrarsızlaştırdı. Uluslararası borsalar, vadeli işlemler ve ham petrol fiyatları art arda düştü (Ghorbel ve Jeribi, 2021:1). Ayrıca COVID-19 krizi sırasında, kripto para birimleri dalgalanma yaşadı ve en önemli kripto para birimi olan Bitcoin'in Temmuz 2020'deki Twitter hack'i gibi suç eylemleriyle ilişkilendirilmesiyle itibarları zedelendi. Bu pazardaki bir dizi olumsuz olaya rağmen, kripto para birimine yatırım yapmak, yatırımcılar arasında kendi paralarını kazanmak açısından popülerlik kazanmaya başladı. Çünkü, kripto para birimleri gelecek için büyük umutlar vadeden bir araç olarak görülüyor. Çünkü daha fazla verimlilik, daha az bürokrasi ve daha fazla şeffaflık sunarak, geleneksel bankacılık ürünlerinden daha iyi performans gösterme potansiyeline sahiptirler. Bitcoin, taraflar arasında değer transferini kolaylaştıran dijital bir varlıktır. Eşler arası ağ ve kriptografik protokollere dayalı olarak, internet üzerinden ve finansal araçlara ihtiyaç duymadan, kullanıcıların aynı nakit parada olduğu gibi işlemler yapmasına olanak tanımaktadır. (Ji vd., 2018:203-204). Bitcoin emtiaların (yani altın) ve piyasaya hâkim para birimlerinin özelliklerini birleştirir ve bu nedenle sentetik emtia parası olarak kabul edilebilir (Bauri vd., 2018: 224). Bugün 9835 kripto para biriminin işlem gördüğü piyasanın %40'ına hâkim olan Bitcoin, pazarın lideri konumundadır. Bitcoin'e olan talep, koronavirüs salgınının başlangıcından bu yana küresel olarak artmış ve bu ilgi 2021 yılının başlarında rekor

seviyelere ulaşmıştır. Covid-19 salgını nedeni ile küresel çapta finansal krizin yaşandığı 2020 Mart ayı başlarında, Bitcoin'in değeri 4.000 \$'ın altındaydı. 2020 Aralık ayında ise, dünyanın en değerli sanal para birimi olarak, 23.000 \$'ın üzerinde işlem görmüştür. Bu baş döndürücü artış, büyük ölçüde Covid-19'un ekonomik etkilerine atfedilebilir. Bu süreçte insanlar çevrimiçi alışveriş yapmak zorunda kaldıkça, fiziksel paradan uzaklaşırken, dijital paranın faydaları daha net hale geldi. 2020 yılında bireysel kullanıcıların yanı sıra kurumsal firmalarda kripto para birimlerine büyük ilgi gösterdi. FED başta olmak üzere, birçok merkez bankası salgın ile mücadele etmek için para basmayı tercih etti. Para basmak ve faiz oranlarını düşürmek gibi dünyadaki merkez bankalarının enflasyonist politikaları, daha fazla kurumsal oyuncuyu kripto paraya yöneltti. Covid-19 sürecinde kripto varlık sektöründeki bu hızlı büyümenin sebebi, kurumsal yatırımcıların paralarını Bitcoin ve diğer kripto varlıklar da dahil olmak üzere alternatif yatırımlara yönlendirmesine bağlanabilir. Covid-19 salgınının pandemi olarak ilan edildiği 2020 Mart ayında değeri çok düşük olan, hatta piyasadan silineceği yönünde yorumlar yapılan Bitcoin'in, piyasa değeri ilerleyen süreçte aşırı derecede artmıştır. Diğer taraftan bir ödeme aracı olarak sınırlı kullanılabilirliği, Bitcoin'in bir yatırım varlığı mı? Altın benzeri bir değer deposu mu? yoksa Bir para birimi mi? olduğu sorusunu akla getirmektedir (Baur, 2018:103). Bu durumda, Bitcoin'in bir yatırım olarak kabulü ve artan talebi göz önüne alındığında, Bitcoin fiyat hareketlerini belirlemek yatırım kararları ve risk yönetimi için önemli hale gelmektedir. Bu noktada çalışmada siyasi, ekonomik ve sosyal gündemde meydana gelebilecek gelişmelerden hızlı bir şekilde etkilenen ve yatırımcıların en çok tercih ettiği emtia listesinin başında yer alan altın ve petrolün, Covid-19 sürecinde, fiyatlarında meydana gelen şokların Bitcoin üzerindeki asimetric etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Literatürde yer alan çalışmalarda, Bitcoin'in ortaya çıkışından sonraki dönemde altın ve petrol fiyatları ile ilişkisi araştırılmış ancak pandemi sürecindeki etkileri ortaya koyan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu noktada çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Literatür

Wang vd. (2016), Bitcoin fiyatı ile hisse senedi endeksi, petrol fiyatı ve Bitcoin günlük işlem hacmi arasındaki ilişkiyi 2011:01-2016:04 tarihleri arası aylık verileriyle, eşbütünleşme analizi ve VEC (Vektör Hata Düzeltme) modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları, dört değişken arasında uzun vadeli denge ve kısa vadeli dinamik bir ilişki olduğunu göstermiştir. Kısa dönem sonuçları, petrol fiyatının ve bitcoin işlem hacminin bitcoin fiyatı üzerinde çok az etkiye sahip olduğunu, hisse senedi fiyat endeksinin ise nispeten daha büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Uzun vadede ise, hisse senedi fiyat endeksi ve

petrol fiyatı, bitcoin fiyatı üzerinde olumsuz bir etkiye sahipken, Bitcoin'in fiyatının günlük işlem hacminden olumlu etkilendiği belirlenmiştir.

Dirican ve Canoz (2017) tarafından Bitcoin ile dünyadaki başlıca borsa endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisi, 2013:05-2017:11 yılları arası haftalık gözlemler ile analiz edilmiştir. ARDL sınır testi yönteminin kullanıldığı çalışmada Bitcoin'in ABD ve Çin Borsası ile arasında eşbütünleşme ilişkisi görülürken; İngiltere, Japonya ve Türkiye borsaları ile arasında eşbütünleşme ilişkisi görülmemiştir.

Baur vd. (2018), Bitcoin, altın ve ABD doları arasındaki ilişkiyi 19 Temmuz 2010- 22 Mayıs 2015 yılları arası günlük verilerle GARCH modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Sonuçlar, Bitcoin'in altın ve ABD doları dahil diğer varlıklara kıyasla belirgin şekilde farklı getiri, oynaklık ve korelasyon özellikleri sergilediğini göstermiştir.

Çütçü ve Kılıç (2018), Bitcoin fiyatları ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi 2013:11-2018:03 dönemleri arası haftalık verilerle yapısal kırılmalı eşbütünleşme testleri ve nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Nedensellik testi sonuçlarına göre dolar kurundan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiş ve uzun vadede değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bouri vd. (2018), toplam emtia endeksinin ve altın fiyatlarının Bitcoin fiyatı üzerindeki asimetric etkilerini NARDL yöntemiyle inceledikleri çalışmalarında 17 Temmuz 2010'dan 2 Şubat 2017'ye kadar günlük verileri kullanmışlardır. Sonuçlar, toplam emtia endeksinden ve altın fiyatlarından alınan fiyat bilgilerine dayalı olarak, Bitcoin fiyat hareketlerinin tahmin edilebileceğini göstermiştir.

Güleç vd. (2018), kripto para birimi Bitcoin'in döviz kuru, borsa, faiz oranı ve altın ile olan ilişkisini 2012:03-2018:05 dönemi aylık verileriyle eşbütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Sonuç olarak, Bitcoin ile faiz oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Erdaş ve Çağlar (2018), Bitcoin ile döviz kuru, emtialar ve küresel endeksler arasındaki ilişkileri, asimetric nedensellik testi ile 2013:11-2018:07 dönemine ait haftalık verilerle incelemişlerdir. Sonuçlar, sadece Bitcoin fiyatından S&P 500 endeksine doğru tek yönlü bir nedensel ilişki olduğunu göstermiştir. Bitcoin fiyatı ile diğer değişkenler arasında ise nedensellik ilişkisinin varlığı belirlenmemiştir.

Deniz ve Teker (2019), altın, brent petrol ve Bitcoin arasındaki ilişkiyi belirlemek için 28.04.2013-23.07.2019 dönemi günlük veriler ile analiz etmişlerdir. Çalışmada, altının ve

brent petrol fiyatlarının Bitcoin'in günlük fiyatları üzerinde güçlü bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Öztürk (2020), bitcoin, altın ve ham petrol arasındaki ilişkiyi 2017:01-2019:12 tarihleri arası günlük verilerle analiz etmiştir. Çalışma sonuçları, bu üç varlık arasında çeşitlendirmenin kısa ve orta vadede daha zor olmasına rağmen, yatırımcıların uzun vadede çeşitlendirmeden yararlanabileceğini göstermiştir.

Jareno vd. (2020), Bitcoin getirilerinin altın fiyatı getirilerindeki değişikliklere ve ABD hisse senedi piyasası getirileri, faiz oranları, ham petrol fiyatları, Amerikan borsası dalgalanma endeksi (VIX) ve Saint Louis finansal stres endeksi (STLFSI) gibi bazı uluslararası risk faktörlerine duyarlılığını analiz etmişlerdir. 2010-2018 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada NARDL yöntemi uygulanmıştır. Sonuç olarak Bitcoin ve altın fiyat getirileri arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca VIX ve STLFSI endekslerindeki değişikliklerin Bitcoin getirileri üzerinde olumsuz ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri olduğu ortaya konulmuştur.

Thampanya vd. (2020), altın ve kripto paraların Tayland borsası üzerindeki kısa ve uzun vadeli asimetrik etkilerini NARDL modeliyle analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, altın ve kripto para birimlerinin borsada riskten korunmak için iyi bir araç olmadığı tespit edilmiştir.

Telek ve Şit (2020) tarafından Bitcoin ile altın fiyatları ve dolar endeksi arasındaki ilişki, 2012-2019 yılları arası aylık verilerle, ARDL sınır testi modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuç olarak kısa vadede değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı tespit edilirken, uzun vadede eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Uzun vadede altın fiyatlarındaki %1'lik bir artışın Bitcoin fiyatlarını %15 arttıracığı, dolar endeksindeki %1'lik bir artışın ise Bitcoin fiyatlarını %0,28 arttıracığı sonucu elde edilmiştir.

Gonzalez vd. (2020), Bitcoin getirileri ile ilk 10 kripto para biriminin getirisi arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, Ocak 2015-Mart 2020 dönemleri arası çeşitli verileri (günlük, haftalık ve aylık) kullanmışlardır. Çalışmada, uzun vadede kripto para birimleri arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Bitcoin dışındaki kripto paraların getirilerinin, Bitcoin getirilerindeki olumlu ve olumsuz değişikliklere aynı şekilde tepki verdiği ve kısa vadede güçlü bir asimetrik ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Junior vd. (2020), varlık sınıflarının riskten korunma ve çeşitlendirme potansiyellerini oluşturmak için altın ve sekiz kripto para biriminin ayrıştırılmış getiri serisinin simetrik ve asimetrik bağımlılık yapısını araştırmışlardır. Çalışma sonuçları, kripto para birimlerinin ve altının birbirleri için hem riskten korunma hem de çeşitlendirme aracı olabileceğini

göstermiştir. Ayrıca hem altının hem de kripto para birimlerinin ham petrol, itibari para birimleri ve diğer emtialar gibi diğer geleneksel varlık sınıfları için korunma ve çeşitlendirme aracı olabileceğini belirtmişlerdir.

Aksoy vd. (2020), Toda-Yamamoto nedensellik analizini kullanarak, 18.01.2018-24.12.2019 dönemi günlük verileriyle beş kripto para arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analiz sonuçları, Ethereum'un diğer 4 kripto paranın fiyatını etkilediği ve diğer 4 kripto paranın Litecoin fiyatını etkilediğini göstermiştir.

Güven ve Bulut (2021), Bitcoin'in altın, petrol, dolar ve euro para birimleri ile arasındaki korelasyon ilişkisini 2012:01-2020:03 dönemleri arası aylık verileriyle inceledikleri çalışmalarında, Bitcoin ile petrol arasında negatif yönde ve zayıf bir ilişki olduğunu; altın, dolar ve euro ile arasında kuvvetli ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu belirlemişlerdir.

Demir vd. (2021), NARDL modelini kullanarak Bitcoin'in üç altcoin (Ethereum, Ripple ve Litecoin) üzerindeki asimetric etkisini Temmuz 2015 - Mart 2019 dönemi için incelemişlerdir. Sonuç olarak hem kısa vadede hem de uzun vadede Bitcoin'in altcoinler üzerinde asimetric bir etkisi olduğu görülmüştür.

Ghorbel ve Jeribi (2021), beş kripto para (Bitcoin, Dash, Ethereum, Monero ve Ripple) birimindeki dalgalanmaları, kripto paralar ile Amerikan endeksleri (S & P500, Nasdaq ve VIX), petrol ve altın arasındaki ilişkileri analiz etmişlerdir. Çalışma sonuçları, kripto para birimleri arasında daha yüksek volatilité olduğu ve kripto para birimleri ile finansal varlıklar arasında daha düşük volatilité olduğunu göstermiştir.

Tablo 1'de literatür özeti sunulmuştur.

Tablo 1: Bitcoin, Altın ve Petrol Fiyatları Arasındaki İlişkiye Ait Literatür Özeti

Yazar(lar)	Veri Dönemi	Değişkenler	Bulgular
Wang vd. (2016)	2011:01-2016:04 aylık veriler	Bitcoin fiyatı ile hisse senedi endeksi, petrol fiyatı ve Bitcoin günlük işlem hacmi	Analiz sonuçları, dört değişken arasında uzun vadeli denge ve kısa vadeli dinamik bir ilişki olduğunu göstermiştir.
Dirican ve Canoz (2017)	2013:05-2017:11 haftalık veriler	Bitcoin fiyatları ile dünyadaki başlıca borsa endeksleri	Çalışmada Bitcoin'in ABD ve Çin Borsası ile arasında eşbütünleşme ilişkisi görülürken; İngiltere, Japonya ve Türkiye borsaları ile arasında eşbütünleşme ilişkisi görülmemiştir.
Baur vd. (2018)	19.07.2010-22.05.2015 günlük veriler	Bitcoin, altın ve ABD doları	Sonuçlar, Bitcoin'in altın ve ABD doları dahil diğer varlıklara kıyasla belirgin şekilde farklı getiri, oynaklık ve korelasyon özellikleri sergilediğini göstermiştir

Çütçü ve Kılıç (2018)	2013:11-2018:03 haftalık veriler	Bitcoin fiyatları ile dolar kuru	Nedensellik testi sonuçlarına göre dolar kurundan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiş ve uzun vadede değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Bouri vd. (2018)	17.07.2010-2.02.2017 günlük veriler	Toplam emtia endeksi, altın fiyatları ve Bitcoin fiyatı	Sonuçlar, toplam emtia endeksinden ve altın fiyatlarından alınan fiyat bilgilerine dayalı olarak, Bitcoin fiyat hareketlerinin tahmin edilebileceğini göstermiştir.
Güleç vd. (2018)	2012:03-2018:05 aylık veriler	Bitcoin, döviz kuru, borsa, faiz oranı ve altın fiyatları	Sonuç olarak, Bitcoin ile faiz oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Erdaş ve Çağlar (2018)	2013:11-2018:07 haftalık veriler	Bitcoin, döviz kuru, emtialar ve küresel endeksler	Sonuçlar, sadece Bitcoin fiyatından S&P 500 endeksine doğru tek yönlü bir nedensel ilişki olduğunu göstermiştir. Bitcoin fiyatı ile diğer değişkenler arasında ise nedensellik ilişkisinin varlığı belirlenmemiştir.
Deniz ve Teker (2019)	28.04.2013-23.07.2019 günlük veriler	Altın, brent petrol ve Bitcoin	Çalışmada, altının ve brent petrol fiyatlarının Bitcoin'in günlük fiyatları üzerinde güçlü bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Öztürk (2020)	2017:01-2019:12 günlük veriler	Bitcoin, altın ve ham petrol	Çalışma sonuçları, üç değişken arasında çeşitlendirmenin kısa ve orta vadede daha zor olmasına rağmen, yatırımcıların uzun vadede çeşitlendirmeden yararlanabileceğini göstermiştir.
Jareno vd. (2020)	2010-2018 dönemi	Bitcoin, altın fiyatı, ABD hisse senedi piyasası getirileri, faiz oranları, ham petrol fiyatları, Amerikan borsası dalgalanma endeksi (VIX) ve Saint Louis finansal stres endeksi (STLFSI)	Sonuç olarak Bitcoin ve altın fiyat getirileri arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ayrıca VIX ve STLFSI endekslerindeki değişikliklerin Bitcoin getirileri üzerinde olumsuz ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri olduğu ortaya konulmuştur.
Thampanya vd. (2020)	2000-2019 ve 2013-2019 dönemi	Altın, kripto paralar ve Tayland borsası	Çalışma sonucunda, altın ve kripto para birimlerinin borsada riskten korunmak için iyi bir araç olmadığı tespit edilmiştir.
Telek ve Şit (2020)	2012-2019 aylık verilerle	Bitcoin ile altın fiyatları ve dolar endeksi	Sonuç olarak kısa vadede değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı tespit edilirken, uzun vadede eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Gonzalez vd. (2020)	Ocak 2015- Mart 2020 (günlük, haftalık ve aylık)	Bitcoin getirileri ile ilk 10 kripto para biriminin getirisi	Çalışmada, uzun vadede kripto para birimleri arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler olduğu belirlenmiştir
Junior vd. (2020)	30.04.2013- 18.04.2019 günlük veriler	Altın ve sekiz kripto para (Bitcoin, Dash, Ethereum, Litecoin, Monero, Nem, Ripple, Stellar)	Çalışma sonuçları, kripto para birimlerinin ve altının birbirleri için hem riskten korunma hem de çeşitlendirme aracı olabileceğini göstermiştir.
Aksoy vd. (2020)	18.01.2018- 24.12.2019 günlük veriler	Beş kripto para (Bitcoin, Ethereum, Ripple, Bitcoin cash, Litecoin)	Analiz sonuçları, Ethereum'un diğer 4 kripto paranın fiyatını etkilediği ve diğer 4 kripto paranın Litecoin fiyatını etkilediğini göstermiştir.
Güven ve Bulut (2021)	2012:01- 2020:03 aylık veriler	Bitcoin, altın, petrol, dolar ve euro	Çalışmada, Bitcoin ile petrol arasında negatif yönde ve zayıf bir ilişki olduğunu; altın, dolar ve euro ile arasında kuvvetli ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu belirlemişlerdir.
Demir vd. (2021)	Temmuz 2015 - Mart 2019 dönemi	Bitcoin ve altcoinler (Ethereum, Ripple ve Litecoin)	Sonuç olarak hem kısa vadede hem de uzun vadede Bitcoin'in altcoinler üzerinde asimetric bir etkisi olduğu görülmüştür.
Ghorbel ve Jeribi (2021)	01.01.2016- 01.04.2020 günlük veriler	Beş kripto para (Bitcoin, Dash, Ethereum, Monero ve Ripple), Amerikan endeksleri (S & P500, Nasdaq ve VIX), petrol ve altın	Çalışma sonuçları, kripto para birimleri arasında daha yüksek volatilite olduğu ve kripto para birimleri ile finansal varlıklar arasında daha düşük volatilite olduğunu göstermiştir.

2. Yöntem

Çalışmada, Covid-19 sürecinde altın ve petrol fiyatlarında meydana gelen şokların Bitcoin üzerindeki asimetric etkisini test etmek için NARDL yöntemi uygulanmıştır. Shin vd. (2014) tarafından önerilen NARDL yaklaşımı, geleneksel ARDL modeline göre çeşitli avantajlara sahiptir. Birincisi, asimetriclerin doğrusal olmayan bir şekilde incelenmesine izin verir, dolayısıyla doğrusallık varsayımını ihlal eder. İkinci olarak, NARDL modeli, açıklayıcı değişkenlerin pozitif ve negatif etkilerinin bağımlı değişken üzerindeki kısa ve uzun dönem asimetric etkilerini inceler (Çıtak vd., 2020:3). Son olarak, modele dahil edilen değişkenlerin durağan ya da aynı dereceden entegre olmasını gerektirmez. Modele eklenen değişkenlerin ikinci farkında durağan olmaması yeterlidir. Bir diğer avantajı ise NARDL yönteminin temelini oluşturan ARDL yönteminin küçük örneklem özelliklerinin geleneksel ekonometrik modellere kıyasla çok daha güçlü olmasıdır (Küçüksoy ve Akkoç, 2020:195). Buna göre değişkenler arasındaki NARDL modeli aşağıdaki eşitlikle ifade edilebilir:

$$y_t = \lambda P_t + \beta^+ x_t^+ + \beta^- x_t^- + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada, β^+ ve β^- katsayıları uzun dönem parametreleridir ve x_t , denklem (2)'deki gibi ayrıştırılmış regresörlerin $k \times 1$ vektörüdür:

$$x_t = x_0 + x_t^+ + x_t^- \quad (2)$$

Burada, x_t^+ ve x_t^- , x_t 'de ki pozitif ve negatif değişmelerin kümülatif toplamlarıdır ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$x_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^+ = \sum_{i=1}^t \max(\Delta x_j, 0) \quad (3)$$

$$x_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^- = \sum_{i=1}^t \min(\Delta x_j, 0) \quad (4)$$

Denklem (1) ile ilişkilendirilerek, asimetrik hata düzeltme modeli aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + \theta^+ x_{t-1}^+ + \theta^- x_{t-1}^- + \sum_{j=1}^{p-1} \phi_j \Delta y_{t-j} + \sum_{j=0}^q (\pi_j^+ \Delta x_{t-j}^+ + \pi_j^- \Delta x_{t-j}^-) + \varepsilon_t \quad (5)$$

Burada, π_j^+ ve π_j^- , x_t 'deki pozitif ve negatif değişikliklerin kısa vadeli katsayılarıdır. y_t , x_t^+ ve x_t^- değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisini test etmek için, $\rho = \theta^+ = \theta^- = 0$ sıfır hipotezi Wald testine tabi tutulur. Elde edilen sonuçlar, Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ilgili tablo değerleri ile karşılaştırılır. Böylece değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığına karar verilir. Wald testi, denklem (5) 'de uzun ve kısa dönem asimetrisini test etmek için kullanılır. Wald testi kullanılarak, uzun vadeli asimetri $\beta^+ = \beta^-$ boş hipotezi ile test edilmektedir. Boş hipotezin reddedilmesi değişkenler arasında asimetrik ilişkinin olduğunu gösterir ve sırasıyla uzun dönem pozitif ve negatif katsayılar $\beta^+ = -\frac{\theta^+}{\rho}$ ve $\beta^- = -\frac{\theta^-}{\rho}$ şeklinde hesaplanır. Kısa dönem asimetri ise, $\sum_{j=0}^q \pi_j^+ = \sum_{j=0}^q \pi_j^-$ şeklinde oluşturulan boş hipotez ile test edilir ve boş hipotezin reddedilmesiyle değişkenler arası asimetrik ilişkinin varlığı kabul edilir (Aksu ve Başar, 2016:279).

3. Veri Seti ve Analiz Bulguları

Çalışmada, tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının yaşandığı süreçte, altın ve petrol fiyatlarında meydana gelen pozitif ve negatif şokların Bitcoin fiyatları üzerindeki kısa ve uzun vadeli asimetrik etkilerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla 26.01.2020-28.02.2021 tarihleri arası haftalık veriler NARDL yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada 26.01.2021 tarihinin başlangıç olarak kabul edilmesinin nedeni, Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization- WHO) veri tabanında dünya genelindeki Covid-19 vakalarının rapor edildiği ilk hafta olmasıdır. Tablo 2'de ekonometrik analiz için kullanılan verilerin özeti sunulmuştur.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Verilere İlişkin Bilgiler

Sembol	Değişken	Kaynak
--------	----------	--------

BTC	Bitcoin Fiyatları	investing.com
ALT	Altın ons fiyatı	
BPF	Brent Petrol Fiyatları	

Tablo 3 değişkenlere ait birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. Tablo 3'deki birim kök testi sonuçlarına göre, LNBPf sabit ve trend modelde düzeyde durağan iken, LNBTC ve LNALT değişkenleri ilk farkta durağandır. Dolayısıyla, LNBTC ve LNALT değişkenlerinin I (1)'de, LNBPf değişkeninin ise I (0)'da durağan olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		PP	
Düzye				
Değişkenler	Sabit t-Stat	Sabit ve Trend t-Stat	Sabit t-Stat	Sabit ve Trend t-Stat
LNBTC	0.655278	-1.513161	0.815857	-1.414479
LNALT	-2.084080	-0.688612	-1.911556	-1.343942
LNBPf	-2.085567	-5.278739***	-1.650849	-2.611391
Birinci Fark				
LNBTC	-7.332409***	-7.795325***	-7.332417***	-7.923296***
LNALT	-10.07268***	-10.33266***	-10.44739***	-12.14061***
LNBPf	-5.916547***	-6.086186***	-5.826833***	-5.973016***
Kritik Değerler	Sabit	Sabit ve Trend		
1%	-3.550396	-4.130526		
5%	-2.913549	-3.492149		
10%	-2.594521	-3.174802		

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

Birim kök testi sonuçlarına göre, değişkenler I (2) 'de durağan olmadığı için, çalışmada NARDL modeli uygulanabilir. Buna göre, değişkenler arasındaki asimetrik NARDL modeli sonuçları Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4. NARDL Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: $\Delta \ln \text{BTC}$			
Değişkenler	Katsayı	t-İstatistik	Olasılık
C	3.094539	2.701667	0.0106
LNBTC(-1)*	-0.342216***	-2.929681	0.0059
LNALT_POS(-1)	0.324884	0.795812	0.4315
LNALT_NEG(-1)	-3.074965***	-3.328706	0.0021
LNBPf_POS(-1)	-0.253983	-1.304374	0.2006
LNBPf_NEG(-1)	0.356966*	1.732984	0.0919
$\Delta \text{LN BTC}(-1)$	-0.187034	-1.244162	0.1089
$\Delta \text{LN BTC}(-2)$	-0.217378	-1.543897	0.0730
$\Delta \text{LN ALT_POS}$	2.266711***	2.333021	0.0057
$\Delta \text{LN ALT_NEG}$	1.113766	1.203564	0.1250
$\Delta \text{LN ALT_NEG}(-1)$	2.818074***	2.642319	0.0035
$\Delta \text{LN ALT_NEG}(-2)$	4.431049***	3.885385	0.0000
$\Delta \text{LN ALT_NEG}(-3)$	4.352415***	3.759771	0.0000
$\Delta \text{LN ALT_NEG}(-4)$	2.446833***	2.281685	0.0036
$\Delta \text{LN BPf_POS}$	1.370280***	3.363725	0.0000
$\Delta \text{LN BPf_NEG}$	-0.227864	-0.561304	0.3529
$\Delta \text{LN BPf_NEG}(-1)$	0.586079**	1.908448	0.0209
ECM	-0.342216	-6.697137	0.0000
Uzun Dönem Asimetrik Katsayılar			
	Katsayı	t-İstatistik	Olasılık
L_{ALT}^+	0.949352	0.725216	0.4731
L_{ALT}^-	-8.985448***	-5.205443	0.0000
L_{BPf}^+	-0.742172	-1.111455	0.2739
L_{BPf}^-	1.043101***	2.757933	0.0092
	F-İstatistiği	Olasılık	Sonuç
Wald _{LR, ALT}	25,7474***	0,0000	Asimetri
Wald _{LR, BPf}	5,2864**	0,0264	Asimetri
Wald _{SR, ALT}	7.8269***	0.0077	Asimetri
Wald _{SR, BPf}	14.6063***	0.0004	Asimetri
Kritik Değerler I(1)			
F_istatistik	%1	%5	%10
6,5409	4,947	3,813	3,280
Diagnostik testler ve Model İstatistikleri			
Breusch-Godfrey LM testi	0,6378(0,5348)	R2	0,9864
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans testi	1,1196(0,3756)	Düzeltilmiş R2	0,9803
Jarque-Bera Testi	5,9321 (0,5151)	F_istatistiği	159.822(0,000)
Ramsey Reset Testi	1,1488(0,2587)		
CUSUM ve CUSUMQ	İstikrarlı		

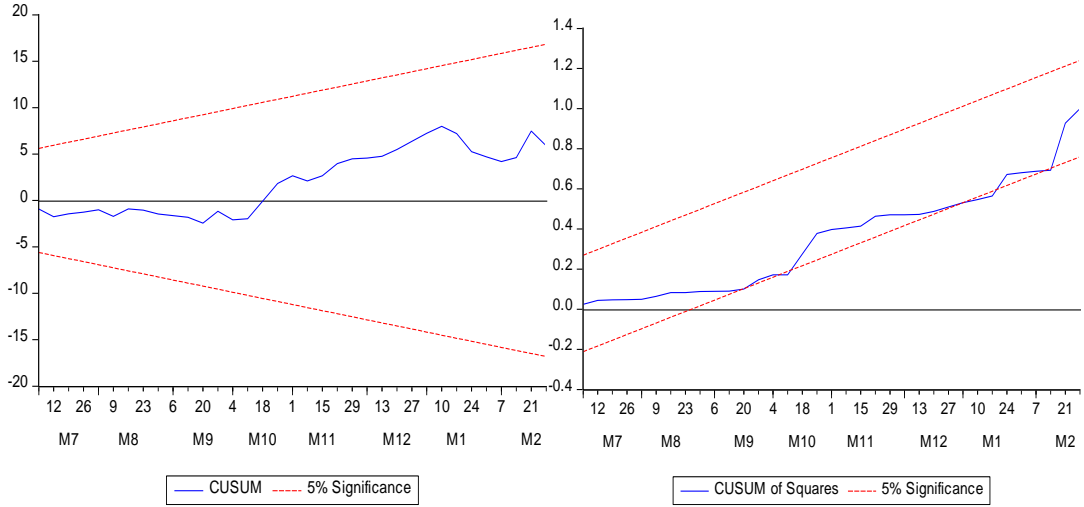
Notlar: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Tanısal testlere ait olasılık değerleri parantez içerisinde verilmiştir.

Tablo 4'teki eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, hesaplanan F istatistik değeri (6,5409) %1 önem düzeyindeki I (1) kritik değerinden daha büyüktür. Bu durumda, Bitcoin ile altın ve petrol fiyatları arasında eşbütünleşme olmadığı şeklinde tanımlanan boş hipotez reddedilir ve eşbütünleşme ilişkisinin varlığını kabul eden alternatif hipotez kabul edilir. Diğer bir deyişle, Wald testi sonuçlarıyla birlikte sınır testi de dikkate alındığında, değişkenler arasında uzun vadeli asimetrik bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca, (WLR) ve (WSR) sırasıyla uzun ve kısa dönem asimetri için, Wald testi sonuçlarını göstermektedir. Wald testi sonuçları hem uzun (WLR) hem kısa vadede altın ve petrol fiyatlarındaki değişikliklerin Bitcoin fiyatlarını asimetrik olarak etkilediğini göstermektedir. NARDL modelinin uzun dönem katsayılarına bakıldığında, altın (L_{ALT}^+ katsayısı pozitif ve anlamsız) ve petrol (L_{BPF}^+ katsayısı negatif ve anlamsız) fiyatlarındaki pozitif değişimleri gösteren katsayıların istatistiki olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Uzun dönem altın fiyatlarındaki negatif değişimi gösteren L_{ALT}^- katsayısının ise negatif ve %1 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, altın fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir azalmanın, Bitcoin fiyatlarında yaklaşık %9'luk bir artışa neden olduğu söylenebilir. L_{BPF}^- katsayısı ise petrol fiyatlarındaki negatif değişimi göstermektedir ve sonuçlarına bakıldığında pozitif ve anlamlıdır. Bu durumda petrol fiyatlarındaki düşüşlerin, Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilediği görülmektedir. Yani petrol fiyatlarındaki %1'lik bir azalma, Bitcoin fiyatlarını %1.04 azaltmaktadır.

Kısa dönem sonuçları incelendiğinde, altın fiyatlarında meydana gelen pozitif ve negatif şoklara ait katsayılar, pozitif ve anlamlıdır. Bu durumda altın fiyatlarında kısa dönemde meydana gelen pozitif şokların Bitcoin fiyatlarında artışa, negatif şokların ise Bitcoin fiyatlarında düşüşe neden olduğu söylenebilir. Kısa dönemde petrol fiyatlarındaki pozitif ve negatif şokların katsayılarına bakıldığında pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Kısa vadede petrol fiyatındaki pozitif şoklar, Bitcoin fiyatlarını olumlu etkilemekte, negatif şoklar ise Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilemektedir.

Tablo 4'deki tanısal test sonuçlarına göre, NARDL modelinde otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM testi = 0.6378) ve değişen varyans (Breusch-Pagan-Godfrey = 1.1196) sorunu olmadığı görülmektedir. Ayrıca normallik testinin değeri (Jarquera-Bera = 5.9321) verilerin normal bir şekilde dağıldığını doğrulamaktadır. Ramsey testinin değeri (1.1488) model kurma hatasının olmadığını göstermektedir. Son olarak, kurulan NARDL modelinde CUSUM ve CUSUMQ (yapısal kırılma testleri) testleri yapılmış ve sonuçlar Şekil 1'de sunulmuştur. Sonuçlara göre, modelin istikrarlı olduğu görülmektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

Sonuç

Koronavirüsün ortaya çıkmasıyla birlikte dünya finans piyasaları, kripto varlıklar dahil, yıllar içerisindeki en keskin düşüşlerini yaşadı. Pandeminin getirdiği belirsizliğin yarattığı panik, ekonomik kriz başlamadan önce bir likidite krizine yol açtı. Yatırımcılar, finansal durumlarını korumak için varlıklarını nakde çevirdiler. Kripto para piyasası da bu durumdan etkilendi ve bitcoin ve altcoin fiyatları düştü. Diğer taraftan pandemi süreci, geleneksel finansal araçların zayıflığını ortaya çıkardı. Bitcoin'in hızlı toparlanması, kripto para piyasasının dayanıklılığının bir göstergesi oldu. Kripto para piyasası ve özellikle Bitcoin, tüm küresel piyasaların yaşadığı karmaşaya karşı dirençli olduğunu kanıtladı. 2020 yılı mart ayındaki düşük noktadan istikrarlı bir şekildeki yükseliş trendi, küresel ölçekte Bitcoin'e ve genel olarak kripto para birimlerine olan ilgiyi arttırdı. COVID-19 krizi başlangıcında kripto para birimlerinin ortadan kalkacağı telaffuz edilirken, bireysel yatırımcıların yanı sıra kurumsal yatırımcıların da ilgi göstermesiyle, kripto paralar küresel ekonominin bir parçası olma yolunda hızla ilerledi. Grayscale, Paypal ve Tesla gibi popüler kurumlar yatırımlarını yavaş yavaş kripto paralara çevirmeye başladılar. Özellikle ABD firması Tesla, 1.5 milyar dolarlık Bitcoin satın aldığını ve ek olarak, ürünleri için ödeme olarak Bitcoin'i kabul etmeye başlamayı planladığını duyurdu.

Kripto para piyasasında yaşanan bu olumlu gelişmeler, yatırımcıların portföylerinin çeşitlendirmede bu piyasaya yönelmesine neden oldu. Çalışmada, pandemi sürecinde en düşük fiyat noktasından hızlı bir artış trendi gösteren, altın ve petrole karşı alternatif yatırım aracı olan Bitcoin'in, altın ve petrol fiyatlarında meydana gelen şoklardan etkilenip etkilenmediği

belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada 26 Ocak 2020-28 Şubat 2021 dönemi arası haftalık veriler kullanılmış ve NARDL yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonucunda uzun vadede altın fiyatlarındaki pozitif şokların Bitcoin fiyatları üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi görülmezken, altın fiyatlarındaki negatif şokların Bitcoin fiyatlarını olumlu etkilediği görülmüştür. Altın fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir azalmanın, Bitcoin fiyatlarında yaklaşık %9'luk bir artışa neden olduğu belirlenmiştir. Yani altın fiyatlarındaki düşüşlerin yatırımcıların Bitcoin'e yönelmesine neden olduğu söylenebilir. Petrol fiyatlarında uzun vadede meydana gelen pozitif şokların Bitcoin fiyatları üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi yokken, negatif şoklar Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilemektedir. Petrol fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir azalma, Bitcoin fiyatlarını %1.04 azaltmaktadır. Kısa vadede ise hem altın hem de petrol fiyatlarında meydana gelen pozitif şokların Bitcoin fiyatlarında artışa, negatif şokların ise azalışa neden olduğu belirlenmiştir. Sonuçlar, portföylerini çeşitlendirmeyi düşünen yatırımcılar açısından önemlidir. Güvenli bir liman olma özelliği ile bilinen altının negatif şoklarının Bitcoin'in değerinde yarattığı olumlu etkinin, sanal altın olarak ifade edilen Bitcoin'i daha çekici hale getirdiği söylenebilir. Ayrıca, pandeminin yarattığı krizin merkez bankalarının veya siyasi aktörlerin piyasaya müdahale etmesine neden olacağından korkan yatırımcıların, yatırımlarını merkezi olmayan kripto para birimlerine yönlendirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle, kripto para birimlerinin merkezi bir otorite tarafından yönetilmemesi, yatırımcıların bazı politik risklerden korunmalarını sağlayarak, daha cazip hale gelmelerini sağlamaktadır. Kısaca Bitcoin'in küresel yatırımcılar için finansal çeşitlendirmede ideal olabileceği ve yeni bir sanal altın olarak piyasalardaki yerini alabileceği söylenebilir. Pandemi sürecince, insanların sanal dünyaya hızlıca giriş yapmaları ve geleceğin dünyasının bu çerçevede şekilleneceği göz önünde bulundurulursa, politika yapıcıların hızlı bir şekilde kripto piyasasının tüm dünyada kabul görmesini sağlayacak yasal düzenlemeleri ortaya koyması gerekmektedir.

Çalışma emtia piyasalarında en fazla yatırım yapılan altın ve petrolün Covid-19 sürecinde, Bitcoin üzerindeki asimetric etkisine odaklanmıştır. Kripto para birimleri yıllarca hisse senetleri, tahviller ve diğer parasal varlıklara karşı koruma ve güvenli liman olarak kullanılan altına benzetilmiş ve hatta sanal altın olarak ifade edilmiştir. Bu noktada çalışma Bitcoin'in altın ve petrol dışındaki diğer varlıklarla ilişkisine odaklanılarak genişletilebilir.

Kaynakça

- Aksoy, E., Teker, T., Mazak, M. ve Kocabıyık, T. (2020). Kripto Paralar ve Fiyat İlişkileri Üzerine Bir Analiz: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi İle Bir İnceleme, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:37, 110-129.
- Aksu, H. ve Başar, S. (2016). Türkiye Ekonomisinde Hasılanın İşsizlik Üzerindeki Dinamik Etkileri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), 275-286.
- Al-Naif, K. L. (2020). The Relationship Between Crypto Currencies and Official Arabian Currencies Exchange Rate, *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, Volume 24, Issue 2, 1-10.
- Baur, D. G., Dimpfl, T. and Kuck, K. (2018). Bitcoin, gold and the US dollar – A replication and extension, *Finance Research Letters*, Cilt 25, 103-110.
- Bouri, E., Gupta, R., Lahiani, A. and Shahbaz, M. (2018). Testing for asymmetric nonlinear short- and long-run relationships between bitcoin, aggregate commodity and gold prices, *Resources Policy*, (57), 224–235.
- Corelli, A. (2018). Cryptocurrencies and Exchange Rates: A Relationship and Causality Analysis, *Risks*, 6 (4), 1-11.
- Çıtak, F., Uslu, H., Batmaz, O. ve Hoş, S. (2020). Do renewable energy and natural gas consumption mitigate CO2 emissions in the USA? New insights from NARDL approach, *Environmental Science and Pollution Research*, 1-12
- Çütçü, İ. ve Kılıç, Y. (2018). Bitcoin Fiyatları İle Dolar Kuru Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 4, 349-366.
- Demir, E., Simonyan, S., Garcia-Gomez, C. D. and Lau, C. K. M. (2021). The asymmetric effect of bitcoin on altcoins: evidence from the nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model, *Finance Research Letters*, (40), 1-6.
- Deniz, E. A. ve Teker, D. (2019). Determinants of Bitcoin prices. *PressAcademia Procedia (PAP)*, V.10, 17-21.
- Dirican, C. ve Canoz, İ. (2017). The cointegration relationship between Bitcoin prices and major world stock indices: an analysis with ARDL model approach. *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, V.4, Iss.4, 377-392.
- Erdaş, M. L. ve Çağlar, A. E. (2018). Analysis of the relationships between Bitcoin and exchange rate, commodities and global indexes by asymmetric causality test, *Eastern Journal of European Studies*, Volume 9, Issue 2, 27-45.
- Ghorbel, A. ve Jeribi, A. (2021). Investigating the relationship between volatilities of cryptocurrencies and other financial assets, *Decisions in Economics and Finance*, <https://doi.org/10.1007/s10203-020-00312-9>
- Gonzalez, M. O., Jareno, F. and Skinner, F. S. (2020). Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Approach: An Application on the Connectedness between Bitcoin Returns and the Other Ten Most Relevant Cryptocurrency Returns, *Mathematics*, 8, 810, 2-22.
- Güleç, Ö. F., Çevik, E. ve Bahadır, N. (2018). Bitcoin ile Finansal Göstergeler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2 (Özel Sayı: Finansal Raporlamada Güncel Yaklaşımlar), 18-37.
- Güven, Ö. ve Bulut, Ş. (2021). Güncel Haliyle Bitcoin ve Piyasadaki Değeri Üzerine Bir İnceleme, *Troyacademy*, 6 (1), 80-89.

- Jareno, F., Gonzalez, M. O., Tolentino, M. and Sierra, K. (2020). Bitcoin and gold price returns: A quantile regression and NARDL analysis, *Resources Policy* (67), 1-14.
- Ji, Q., Bouri, E., Gupta, R. and Roubaud, D. (2018). Network causality structures among Bitcoin and other financial assets: A directed acyclic graph approach, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, Vol 70, 203-213.
- Junior, P. O., Adam, A. M., Tweneboah, G. and McMillan, D. (2020). Connectedness of cryptocurrencies and gold returns: Evidence from frequency-dependent quantile regressions, *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1-19.
- Küçüksoy, N. ve Akkoç, U. (2020). Türkiye ile Çin İkili Ticaretinde J Eğrisi: NARDL Yaklaşımı, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 190-209.
- Öztürk, S. S. (2020). Dynamic Connectedness between Bitcoin, Gold, and Crude Oil Volatilities and Returns, *Journal Risk and Financial Management*, 13, 275, 1-14.
- Pesaran, M.H.; Shin, Y. and Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches To The Analysis of Level Relationships, *Journal of Applied Econometrics*, Vol 16, Issue 3, 289–326.
- Shin, Y.; Yu, B. and Greenwood-Nimmo, M., (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework, Sickles, R.C. and Horrace, W.C.(Ed.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt*, *Econometric Methods and Applications*, Springer, New York, NY, 281-314
- Telek, C. ve Şit, A. (2020). Kripto paraların altın ve dövizle ilişkisi: Bitcoin örneği, *Turkish Studies - Economy*, 15(2), 913-924.
- Thampanya, N., Nasir, M. A. and Huynh, T. L. (2020). Asymmetric correlation and hedging effectiveness of gold & cryptocurrencies: From pre-industrial to the 4th industrial revolution, *Technological Forecasting and Social Change*, Volume 159, 1-13.
- Wang, J., Xue, Y. and Liu, M. (2016). An Analysis of Bitcoin Price Based on VEC Model, *International Conference on Economics and Management Innovations (ICEMI 2016)*, 146-152.

www.investing.com

The Relationship Between Knowledge Level and Fear Level of Society Regarding the COVID-19 Outbreak: A Cross-Sectional Web-Based Survey

Tekin SANCAR*

Fuat YALMAN**

Geliş Tarihi (Received): 01.06.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.07.2021

Abstract

The main purpose of this study was to analyze the knowledge levels and fear levels of society regarding the COVID-19 outbreak and to test the structural relationship between knowledge level and fear level with structural equation modelling. The population of the research consisted of people between the ages of 18-65 in the central population of Bartın and Karabük provinces. The data were collected by online questionnaire technique. The total number of questionnaires evaluated and used in data analysis is 790. SPSS 26 and AMOS 24 package programs were used in the analysis of the data. Descriptive statistics, independent sample t test, ANOVA test and structural equation modelling were applied. The community's level of knowledge regarding COVID-19 outbreak was high. In addition, women's levels of fear related to the COVID-19 outbreak were found to be higher. Structural equation analysis revealed that the positive relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level had an acceptable fit index. However, no significant relationship was found between participants' age, education level, jobs, presence of chronic disease, and hospital visits after the COVID-19 outbreak. It has been observed that there is a reciprocal and positive relationship between the level of knowledge of COVID-19 and the level of fear of COVID-19.

Keywords: Knowledge Level, Fear Level, COVID-19 Outbreak, Society.

COVID-19 Salgına Yönelik Toplumun Bilgi Düzeyi ile Korku Düzeyi Arasındaki İlişki: Kesitsel Web Tabanlı Bir Araştırma

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, COVID-19 salgınına yönelik toplumun bilgi düzeylerini ve korku düzeylerini analiz etmek ve bilgi düzeyi ile korku düzeyi arasındaki yapısal ilişkiyi yapısal eşitlik modellemesi ile test etmektir. Araştırmanın evrenini Bartın ve Karabük illeri merkez nüfusu içinde yer alan 18-65 yaş arası kişiler oluşturmuştur. Veriler online anket tekniği ile toplanmıştır. Değerlendirmeye alınan ve verilerin analizinde kullanılan toplam anket sayısı 790'dır. Verilerin analizinde SPSS 26 ve AMOS 24 paket programları kullanılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklem t testi, ANOVA testi ve yapısal eşitlik modellemesi uygulanmıştır. Toplumun COVID-19 salgınıyla ilgili bilgi düzeyleri yüksekti. Ayrıca kadınların COVID-19 salgını ile ilgili korku düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Yapısal eşitlik analizi, COVID-19 bilgi düzeyi ile COVID-19 korku düzeyi arasında olumlu ilişkinin kabul edilebilir bir uyum indeksine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ancak katılımcıların yaşı, eğitim düzeyi, meslekleri, kronik hastalık varlığı ve COVID-19 salgını sonrası hastane ziyaretleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. COVID-19 bilgi düzeyi ile COVID-19 korku düzeyi arasında karşılıklı ve pozitif bir ilişkinin var olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Düzeyi, Korku Düzeyi, COVID-19 Salgını, Toplum.

* Dr., Üst Düzey Yönetici, T.C. Sağlık Bakanlığı, İdari Birim, tekin.sancarr@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5277-3449

** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, fuatyalman@duzce.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-1041-1837

Introduction

Pandemic is the general name given to epidemics that spread and affect a wide area in more than one country or continent around the world. According to the statement of the World Health Organization, in order for a disease to be a pandemic; it must be a new virus or a mutated agent, must be easily passed on to humans and infected from person to person in an easy and continuous manner. (Turkish Academy Of Sciences, 2020). Therefore, in December 2019, in Wuhan, China, the virus, called "New Coronavirus" (COVID-19), has started to spread rapidly with human mobility. Together with the spread of virus to Europe and America in a short time, it has been declared as a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020 (Republic of Turkey Ministry of Health, 2020).

COVID-19 is a type of infectious disease that can be transmitted quickly through contact, resulting in death in significant cases, and still lacking an effective vaccine and drug administration to treat the disease completely (World Health Organization, 2020). Clinical findings show that it develops as any upper respiratory tract infection does. Furthermore, having a strong immunity plays an important role in the mild course of the disease (Gökçay and Keskindemirci, 2020). At the same time, large numbers of people infected with the COVID-19 virus may experience mild to moderate respiratory distress and, as a result, recover without any special treatment. In addition, elderly individuals and people with underlying medical problems such as cardiovascular disease, diabetes, chronic respiratory failure and cancer are at risk for COVID-19. In addition, the risk of death increases with age (Ho et al., 2020; Huang and Rong Liu, 2020).

Although the measures such as mandatory isolation, lockdown and temporary closure taken by governments and health institutions at the global level after the epidemic was reported as a pandemic by the World Health Organization are necessary to prevent the epidemic and reduce its impact on health systems, they have brought along fear and anxiety as well. It has been stated that this epidemic causes fear and despair in people, and these emotions negatively affect people's behavior, especially because of the inability to conclude the discussions about the treatment process, the development of an effective vaccine, and the mode of transmission of the virus (Ho et al., 2020).

In addition, the COVID-19 pandemic and the nature of pandemic caused widespread anxiety, fear and anxiety, and the lack of a vaccine and effective treatment method for this virus has further increased the level of these feelings and led to an atmosphere of uncertainty about how the process will go on (Ahorsu et al., 2020). It is because it has been reported that the fears and uncertainties experienced during the pandemic process generally occur in a multifaceted

interaction and in such situations, the tendency to show emotionally, cognitively and behaviorally negative responses increases (Buhr and Dugas, 2002).

As the most important reasons why the COVID-19 pandemic causes widespread fear and anxiety in society, known facts about the COVID-19 virus, such as the infection being contagious, posing an imminent threat, not being visible and increasing its range of effect have been stated. (Pappas et al., 2009). It is because even if the impact of this epidemic on global mental health has not been recorded and measured, it has been observed that the levels of fear and anxiety also increase due to the understanding of the seriousness and danger of the COVID-19 virus, especially during the periods when epidemic first emerges and the number of cases increases (Rajkumar, 2020).

However, public awareness of the seriousness of the virus could potentially reduce the extent of the epidemic. Meanwhile, community measures and compliance can slow the spread of the pandemic and lower incidence rates (Funk et al., 2009). Social isolation is one of the most effective methods in creating this awareness. Social isolation means slowing the spread of a highly contagious virus and reducing or eliminating interpersonal interaction (Musinguzi and Asamoah, 2020). In addition, it has been observed that as the level of knowledge about COVID-19 increases, the level of handwashing also increases (Shiina et al., 2020). On the other hand, it has been reported that confronting uncertain situations, especially when there is a potential risk of death, can increase people's anxiety and fear levels, and this can make both healthy and vulnerable individuals exhibit protective behaviors (Shigemura et al., 2020). Moreover, due to their direct contact with COVID-19 patients and their constant involvement in this situation, it has been observed that healthcare workers witness and are more exposed to situations such as the suffering and death of patients, and therefore, their fear and anxiety levels increase (Pappa et al., 2020).

When looking at similar studies on the subject in the literature, in the study by Söğüt and Dolu (2020), it was reported that female midwifery students had a high level of knowledge about COVID-19 and their anxiety levels increased when they encountered individuals with chronic diseases in their parents or relatives and who visited the hospital during the pandemic. In a study conducted in Bangladesh, it was found that the level of knowledge and practice of COVID-19 is higher in the elderly male individuals with a high level of education and living in urban areas, although fear of COVID-19 is more common in women and elderly individuals (Hossain et al., 2020). In a study conducted among university students in the United Arab Emirates, it was found that students had sufficient knowledge about COVID-19; however, they have been reported to be under psychological stress (Saravanan et al., 2020). A study of

frontline nurses also revealed significant associations between increased fear of COVID-19 and decreased job satisfaction and increased psychological distress (Labrague and Santos, 2020). In another study, it was found that married people with high level of knowledge were more likely to implement all preventive measures related to COVID-19, whereas young individuals, men and those with high COVID-19 fear levels were less likely to implement all preventive measures (Nhu et al., 2020).

In this study, it is aimed to analyze the knowledge levels and fear levels of society regarding the COVID-19 outbreak in in the provinces of Bartın and Karabük and to test the structural relationship between knowledge level and fear level with structural equation modelling. Although there are many studies in the literature about the social and psychological effects of the global pandemic, the number of studies analyzing the society's COVID-19 knowledge and fear levels and revealing the structural relationship between COVID-19 knowledge levels and fear levels is limited. Having not being determined the structural relationship between COVID-19 knowledge level and fear level on Turkish society sample so far in the literature shows the importance of this study in terms of filling this gap in the literature.

1. Method

1.1. Ethics Approval

Prior to conducting the study, we obtained informed consent from the participants. This research was carried out upon the approval of the ethics committee of Duzce University Scientific Research and Publication Ethics Committee (Date: 27.10.2020, Decision Number: 2020/210). Quantitative research methodology was used because it is suitable for the purpose and main problem of the research and the analysis of the data set was performed by using SPSS 26 and AMOS 24 statistical analysis programs.

1.2. Participants

The population of the research consisted of people between the ages of 18-65 in the central population of Bartın and Karabük provinces. Due to reasons such as the large number of the general population of the study, the cost and time limit, and the fact that it is impossible to reach the whole universe, the study has been sampled from the population. Convenience sampling method was preferred due to the accessibility. The sample group of the study consisted of 790 participants. In the literature, it has been stated that a sample size of 384 people represents a population between 1,000,000 and 100,000,000 with a 95% confidence interval and 5% margin of error (Yazıcıoğlu and Erdoğan 2004). It has been verified that the participants have an internet connection, are willing to participate in an online survey application and meet the requirements to be able to read, understand and answer the given questions. Individuals with

intellectual disabilities or those who do not have the ability to communicate were not included in the survey.

1.3. Research Design

This is a descriptive, cross-sectional study through survey, conducted between end of October and end of December 2020. The quantitative research method was used and the study was designed and conducted by researchers. Participants were previously informed that participation was voluntary and their online consent was obtained. The research data began to be collected during the second peak of the COVID-19 pandemic.

1.4. Measurements of Variables

We applied the Turkish version of a seven items Likert-type COVID-19 fear scale (Ahorsu et al., 2020). The measuring tool has been found to provide high reliability for the study sample ($\alpha=0.878$). And then, We applied the turkish version of a ten items Likert-type COVID-19 knowledge level scale (Ahmed et al., 2020). The measuring tool has been found to provide high reliability for the study sample ($\alpha=0.836$).

In the first stage, permission was requested from the researchers who developed the original scales for the adaptation process and their approval was obtained. The scales were translated into Turkish separately by 3 experts who know both the language of the original scale and Turkish very well. In the second stage, the translations made by the authors and the translation group consisting of experts were compared. While making the comparison, each item was examined in terms of whether the translations were appropriate in terms of intended meaning. The third stage is the provision of the previous stage. At this stage, the scales translated into Turkish were given to a group of 3-5 people who are experts in the language of the original scale and independent from the experts in the second stage and these experts were asked to translate the scales from Turkish back to the original language. Later, the original expression of each item was compared one-to-one with the expression resulting from this translation. With the translation in the third stage, it was seen that the original scale was appropriate.

The concept of language equivalence is also named as language validity in the literature. For this purpose, the original scale and the draft scale were applied to a group of at least 30 people who know the languages of both scales well. In the application process, first the original scale and then the Turkish scale were applied at two-week intervals. After the application, the total scores of each individual in the study group obtained from both the original scale and the Turkish scale were calculated, and it was observed that the Pearson correlation coefficient of

the relationship between the two applications was significant ($p < 0.01$) and the degree of coefficient was 0.91 which shows a very high degree of harmony.

1.5. Data Analysis

SPSS 26 and AMOS 24 package programs were used for statistical analysis. In order to evaluate the reliability in terms of internal consistency, separate Cronbach alpha coefficients of all two subscales were calculated. First, the reliability analysis was performed on the data, and then the main variables of the research (COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level) were examined in terms of means, standard deviations, reliability coefficients, frequency distribution and variance values. Second, confirmatory factor analyses (CFA), using structural equation modelling in AMOS 24, were performed to assess different latent structure models of the relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level. Criteria for determining confirmatory factor analysis model fit and measurement invariance were based on conventional standards (Munro, 2005; Brown, 2006; Byrne, 2001). Specifically, adequate model fit for a confirmatory factor analysis model was defined by a chisquare/df value < 5 , Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) value ≤ 0.10 , Comparative Fit Index (CFI) ≥ 0.90 , Tucker Lewis index (TLI) values ≥ 0.90 , Relative Fit Index (RFI) values ≥ 0.90 , Normed Fit Index (NFI) values ≥ 0.90 , Goodness of Fit Index (GFI) values ≥ 0.85 and Standardised Root Meansquared Residual (SRMR) ≤ 0.08 .

2. Results

2.1. Reliability of Research Data and Pilot Study

2.1.1. Normality Distribution of Research Data

When the number of observations is 29 or more, Kolmogorov-Smirnov Test is used for normality (Kalaycı, 2008). Therefore, Kolmogorov-Smirnov Test was used to determine whether the data showed a normal distribution and as a result of the analysis, it was seen that the data were not normally distributed. It is common to observe abnormal data in studies of this nature. Micceri (1989) states that normality is rare in social science studies that require the use of non-parametric tests. In addition, in cases where the number of subjects entering the analysis is high, it can be accepted that the variables meet the normality assumption according to the central limit theorem (Smidt et al., 2001). Therefore, analysis techniques with normal distribution were applied to all data. In addition, multivariate normality assumption maximum likelihood method was used for parameter estimation of the measurement model. The maximum likelihood method assumes multivariate normality.

2.1.2. Conducting a Pilot Study

A pilot study was carried out on 20 people with the draft scale and the expression errors in the questionnaire statements, misunderstandings by the respondents, spelling mistakes etc. have been corrected.

2.1.3. Test-retest Reliability

For the test-retest reliability, the draft scale was administered to 30 people twice with a 2-week interval and the total scores from the scale are given below. The level (degree) of the Pearson correlation coefficient between the first and the second application is 0.84 (84%) meaning that there is a very strong positive correlation between the first and the second application. It can be concluded that the measurements taken at different times are very similar, hence, the scale is highly reliable.

2.1.4. Application of the Draft Scale to the Target Audience

An online survey technique was applied to 790 individuals.

2.1.5. Performing Item Analysis for Internal Consistency Reliability

For the reliability analysis, "item analysis based on item-total correlation" was performed on the data obtained from the target population.

2.2. Demographic Findings

In this study, the responses of 790 participants in total were analyzed. Table 1 shows the main characteristics of the participants in the study. It can be seen that 23.8% males and 76.2% females were the respondents for this study. While 43% of the participants reside in Bartın, 57% reside in Karabük. Among 790 respondents, 8.8% were aged 18–25 years, 32.5% were aged 26–35 years, 42.5% were aged 36–45, 13.8% were aged 46–55 and the remaining 2.4% were aged 56–65 years. Participants about two-thirds (59.1%) had college education levels. Most respondents were officer (65.2%). Other occupations such as employee, retired, housewife, self-employment, student, unemployed, private sector employee, other accounted for 4.8%, 2%, 7.7%, 1.8%, 3.4%, 4.1%, 8.9% and 2.2% respectively. The majority participants (85.8%) did not have any chronic diseases. Approximately 17% of participants visited the hospital after the coronavirus outbreak. There was a statistically significant difference in COVID-19 fear level score according to sex (t test = -6.879; $P < .05$). However, there was no significant relationship among the age of the participants, the educational level of the participants, the jobs of the participants, the presence of chronic disease in the participants and the hospital visit after corona outbreak of the participants. Therefore there was no significant relationship with COVID-19 knowledge level among the sex of the participants, among the age of the participants, the educational level of the participants, the jobs of the participants, the

presence of chronic disease in the participants and the hospital visit after corona outbreak of the participants.

Table 1. Demographic Characteristics of The Study Participants (n=790)

Variables	Frequency (n)	Percentage (%)	Knowledge Level		Fear Level	
			t Test/ Anova (t/F)	p-value (2tailed)	t Test/ Anova (t/F)	p-value (2tailed)
Sex						
Male	188	23.8	-1.453 ^a	.147	-6.879 ^a	<0.001
Female	602	76.2				
Age categories						
18–25 years	598	8.8				
26-35 years	64	32.5	3.155 ^b	.054	.193 ^b	.942
36-45 years	71	42.5				
46-55 years	38	13.8				
56-65 years	19	2.4				
Educational attainment						
Junior college and below	289	36.6				
College	467	59.1	.082 ^b	.970	.190 ^b	.903
Master's degree	28	3.5				
Doctoral degree	6	0.8				
Speciality						
Employee	27	4.8				
Officer	38	65.2				
Retired	16	2.0				
Housewife	61	7.7	2.600 ^b	.080	1.930 ^b	.053
Self-employment	14	1.8				
Student	515	3.4				
Unemployed	32	4.1				
Private sector employee	70	8.9				
Other	17	2.2				
Presence of chronic diseases						
Yes	112	14.2	.397 ^a	.691	1.842 ^a	.066
No	678	85.8				
Hospital visit after Corona outbreak						
Yes	137	17.3	1.726 ^a	.086	3.165 ^a	.052
No	653	82.7				

^aIndependent sample t test

^bANOVA test

2.3. Descriptive Findings Related to Factors

Descriptive statistics, averages, standard deviations, reliability coefficients, number of participants and variance values are given in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistics Related to Factors

Factors	N	Mean	Standard Deviation	Variance	Cronbach's alpha
COVID-19 Knowledge Level	790	3,5138	,36388	,132	,831
COVID-19 Fear Level	790	2,6825	,85534	,732	,878

As a result of the confirmatory factor analysis, the overall reliability coefficient was found to be $\text{Alpha} = 0.823$. Because $0.80 \leq \alpha < 1.00$, the scale is highly reliable. Ensuring validity and reliability shows the existence of a structural relationship between knowledge levels and fear levels of society during the COVID-19 outbreak.

2.4. The Model Fit Measures

In this study, a total of 17 questions formed two latent variables. Out of these 17 items, 2 items were not included in the analysis since they had a poor factor load. Model fit was tested with the model goodness-of-fit indicators given in Table 3 and accepted in the literature.

Table 3. Model Fit Measures

Measure	Estimate	Threshold	Interpretation
CMIN/DF	4.232	Between 1 and 5	Acceptable range
CFI	0.942	≥ 0.90	Within range
GFI	0.944	≥ 0.85	Within range
SRMR	0.067	≤ 0.08	Within range
RMSEA	0.064	≤ 0.10	Within range
NFI	0.926	≥ 0.90	Within range
RFI	0.907	≥ 0.90	Within range
TLI	0.925	≥ 0.90	Within range

From Table 3, it can be summarized that this study items of the latent variables pass through all the major model fit indicators suggested by Munro (2005), Brown (2006) and Byrne (2001).

2.5. The Results of The Measurement Model

It was assumed that the reasoning between the variables in the research model can be explained. Confirmatory factor analysis was performed to test the validity of the scales used,

and the structure of all scales were verified. Figure 1 shows the confirmatory factor analysis results and model fit for the variables of COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level.

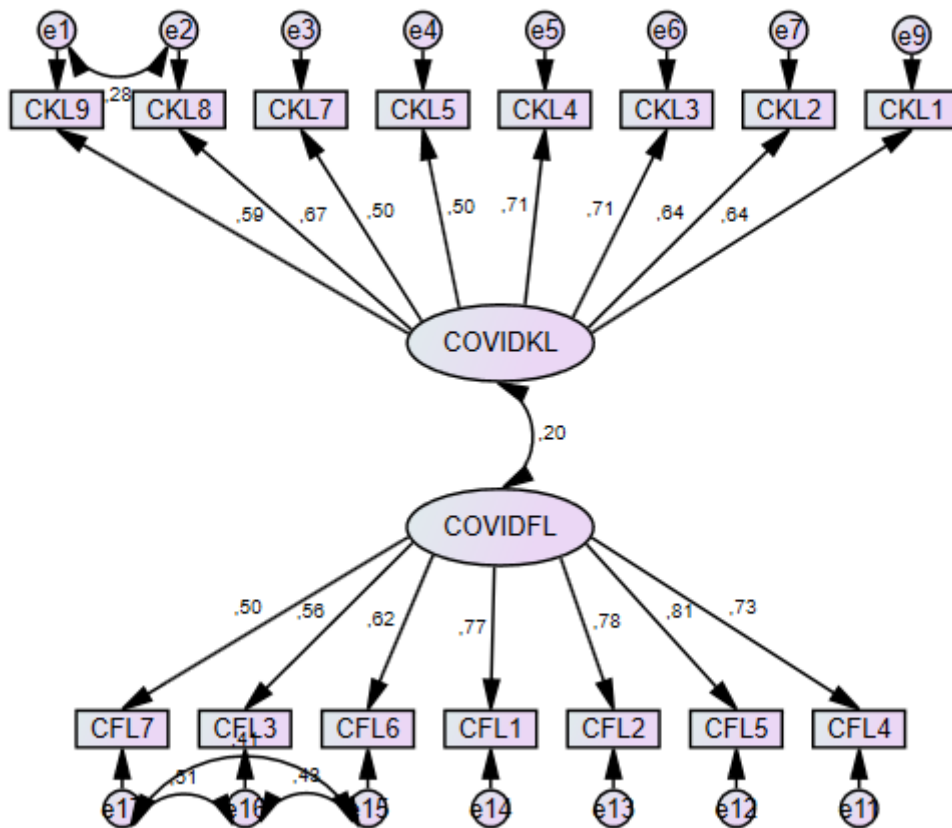

Figure 1. The results of the full model

The results of the analysis performed to test the reliability and validity of the measurement model are shown in Table 3. Table 3 expresses the goodness of fit values of the measurement model. The estimates or standard loading of each item ranges from 0.49 to 0.80. According to Harrington (2009), the standard factor loading estimates should be not less than 0.30 (ideally 0.70 or higher). Table 4 shows that the cronbach's α coefficients are above the minimum criterion (> 0.60). Finally, for average variance extracted (AVE) and construct reliability (CR), Fornell and Larcker (1981) stated that although the AVE value is below 0.50, if the CR value is above 0.70, AVE values below 0.50 can be accepted. In addition, Table 4 shows that the structures applied in the research meet the reliability and validity criteria. In addition, Covariances were established between some latent variables in the same group with a high correlation coefficient.

Table 4. The Items' Estimate and The Constructs' Cronbach's α , AVEs and CRs.

Constructs	Items/Questions	Estimate	Cronbach's α	Average Variance Extracted (AVE)	Construct Reliability (CR)
COVID-19 Knowledge Level (COVIDKL)	COVIDKL9-Healthcare workers are at a higher risk of infection	.590	0.836	0.39	0.88
	COVIDKL8-Patients with underlying chronic diseases are at a higher risk of infection and death	.670			
	COVIDKL7-Washing hands with soap and water, and using face masks can help in the prevention of disease transmission	.497			
	COVIDKL5-COVID-19 vaccine is available in markets	.501			
	COVIDKL4-The isolation period is 2 weeks	.705			
	COVIDKL3-Fever, cough, sore throats and shortness breath are possible symptoms of COVID-19	.711			
	COVIDKL2-COVID-19 is transmitted by close contact with the infected person	.639			
	COVIDKL1-COVID-19 is a virus infection	.644			
COVID-19 Fear Level (COVIDFL)	COVIDFL4-I am afraid of losing my life because of COVID-19	.734	0.878	0.48	0.84
	COVIDFL5-When watching news and stories about novel coronavirus on social media or any other media (i.e. TV, Radio), I become nervous or anxious	.806			
	COVIDFL2-It makes me uncomfortable to think about novel coronavirus.	.780			
	COVIDFL1-I am most afraid of the novel coronavirus	.774			
	COVIDFL6-I cannot sleep because I am worried about getting the novel coronavirus	.621			
	COVIDFL3-My hands become sweaty when I think about COVID-19.	.560			
	COVIDFL7-My heart races or palpitates when I think about getting COVID-19	.499			

Since the CR values are greater than 0.7, the factors have high construct reliability. The fit values examined show that the data fit the model well. Table 5 shows the results of the structural model.

Table 5. The Result of The Structural Model

Hypothesis	Correlations	Estimate	S.E.	C.R.	P	Result
<i>Relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level</i>						
H ₁	COVIDKL <-----> COVIDFL	.203	.020	4.601	***	H ₁ supported

The obtained fit values show that the model fit is achieved. There is a positive relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level. The positive relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level has been confirmed.

2.6. The Results of The Structural Model

From the result, it is found that there is a positive relationship between COVID-19 knowledge level and COVID-19 fear level and the positive correlation between the level of knowledge of COVID-19 and the level of fear of COVID-19 is confirmed. Thus, H₁ is statistically supported.

3. Discussion and Conclusion

The COVID-19 virus has undoubtedly affected the whole world and has affected the psychological and sociological conditions of societies. The spread of the COVID-19 epidemic all over the world and the increased knowledge of COVID-19 have caused a new type of fear to arise in many groups of societies. Consistent with the results of previous similar studies, the results of our research have also shown that the Turkish population has moderate to high levels of COVID-19 fear and COVID-19 knowledge.

This study was conducted in the second most severe episode of the COVID-19 outbreak and on areas critically affected by the outbreak. In this study, the relationship between society's fear levels and levels of knowledge about COVID-19 was primarily investigated. In addition, it was examined whether the fear and knowledge levels of the participants about COVID-19 differed according to their socio-demographic characteristics. According to the results of this study, the fear levels and knowledge levels of the individuals participating in the research were moderate to high. COVID-19 fear are significantly associated with COVID-19 knowledge level. In a similar study, female midwifery students' knowledge levels about COVID-19 were found to be high (Sögüt et al., 2020).

Among the respondents, there were more females (76.2%) than males (23.8%). The responses per age group were distributed as follows: 8.8% among those aged 18–25 years, 32.5% aged 26–35 years, 42.5% aged 36-45, 13.8% wer aged 46-55, 2.4% aged 56–65 years. Four-hundred-sixty-seven respondents (59.1%) had college education, 289 persons (%36.6) had junior college and below, 28 respondents (%3.5) had only master's degree and 6 persons

(%0.8) had doctoral degree. In the comparative studies conducted around the world, the socio-demographic characteristics of the participants generally differed. For example, in studies conducted in India, China and Egypt, it was reported that female participants were more common, and in the study conducted in the USA, male participants were more (Zhong et al., 2020; Mamun, 2020; Abdelhafiz et al., 2020; Clements, 2020; Roy et al., 2020).

In our research, it was determined that the fear of COVID-19 is significantly associated with female gender. A study has shown that COVID-19 fear is caused by longer isolation time, more limited freedom of action, and misleading news and rumors on social media (Banerjee, 2020). Another study has reported that the feelings of fear and stress experienced can lead to insomnia and psychological illness in people (Roy et al., 2020). It has been observed that the relatives of female midwifery students with chronic diseases applied to the hospital during the pandemic period, increasing the anxiety levels of female midwifery students (Sögüt et al., 2020). Galasso et al. (2020), in a study conducted in eight countries, found that women perceive COVID-19 as a very serious health problem. In a recent Cuban study, being a woman was found to be a predictor of moderate and high level of fear of COVID-19 (Broche-Pérez et al., 2020), and also in some other studies, being a woman was significantly associated with a greater psychological impact of the epidemic and a higher level of illness (Jacques-Aviñó et al., 2020). The findings of this study confirmed with the results of previous studies conducted in other countries that the fear of contracting COVID-19 is a psychological distress felt especially by women. We recommend future studies investigate information on the long-term observation of COVID-19 positive cases or cases with symptoms with respect to fear of COVID-19, anxiety, depression, stress, mental health, and quality of life issues. Nevertheless, there was no significant relationship among the age groups of the participants, the educational level of the participants, the jobs of the participants, the presence of chronic disease in the participants and the hospital visit after corona outbreak of the participants.

The individuals participating in the study were found to have moderate or high levels of fear, and the relationship between the fear and COVID-19 knowledge levels was statistically significant. As a result, it is found that there is a positive relationship between COVID-19 knowledge level and the positive correlation between the level of knowledge of COVID-19 and the level of fear of COVID-19 is confirmed. Contrary to the result of our study a study reported that knowledge scores showed an inverse correlation with fear scores ($p < 0.001$). In the same study Bangladeshi have reported significant self-isolation, positive preventive health behaviors related to COVID-19, and a moderate to high sense of fear of COVID-19 (Hossain, 2020). In a study by Wang et al. (2020), approximately 28.8% of the respondents stated high levels of

anxiety, but these anxiety levels were found to be lower in groups that were properly informed and took precautions. Other similar studies also showed an increase in anxiety scores when patients thought they were more likely to get an infection. This was seen to support the previous study of COVID-19 on risk perception, anxiety and fear (Petzold et al., 2020).

References

- Abdelhafiz, A., Mohammed, Z., Ibrahim, M., Ziady, H., Alorabi, M., Ayyad, M. & Sulstan, E. A. (2020). Knowledge, Perceptions, and Attitude of Egyptians Towards the Novel Coronavirus Disease (COVID-19). *Journal of Community Health*, 45(5), 881-890.
- Ahmed, M. A., Rehab, H. E., Mahdi, A. A. & Maher, E. (2020). Knowledge and attitudes towards Middle East respiratory syndrome-coronavirus (MERS-CoV) among health care workers in south-western Saudi Arabia. *East Mediterr Health J.*, 26(4), 435-442. , <https://doi.org/10.26719/emhj.19.079>.
- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D. & Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 of COVID- 19 Scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1–9. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>.
- Banerjee, D. (2020). The COVID-19 outbreak: Crucial role the psychiatrists can play. *Asian Journal of Psychiatry*, 50: 102014. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102014> PMID: 32240958
- Broche-Pérez, Y., Fernández-Fleites, Z., Jiménez-Puig, E., Fernández-Castillo, E. & Rodríguez-Martin, B. C. (2020). Gender and Fear of COVID-19 in a Cuban Population Sample. *Int. J. Ment. Health Addict*, 1–9.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Press.
- Buhr, K. & Dugas M. J. (2002). The intolerance of uncertainty scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy*, 40(8), 931-45.
- Byrne, B. M. (2001). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Clements, J. (2020). Knowledge and Behaviors Toward COVID-19 Among US Residents During the Early Days of the Pandemic: Cross-Sectional Online Questionnaire. *JMIR Public Health and Surveillance*, 6(2):e19161. <https://doi.org/10.2196/19161> PMID: 32369759
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, 48, 39-50.
- Funk, S., Gilad, E., Watkins, C. & Jansen V. A. A. (2009). The spread of awareness and its impact on epidemic outbreaks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106(16), 6872–6877.
- Gökçay, G. & Keskindemirci, G. (2020). Breastmilk and COVID- 19. *J Ist Faculty Med.*, 1- 5. <https://doi.org/10.26650/IUITFD.2020.0025> (Original article published in Turkish).
- Harrington, D. (2009). *Confirmatory Factor Analysis*. New York: Oxford University Press, p.21-35

- Ho, C. S., Chee, C. Y. & Ho, R. C. (2020). Mental health strategies to combat the psychological impact of COVID-19 beyond paranoia and panic. *Ann Acad Med Singapore*, 49(1), 1-3.
- Hossain, M. A., Jahid, M. I. K., Hossain, K. M. A., Walton, L. M., Uddin, Z., Haque, M. O. et al. (2020). Knowledge, attitudes, and fear of COVID-19 during the Rapid Rise Period in Bangladesh. *PLoS ONE*, 15(9): e0239646. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239646>
- Huang, L. and Rong, Liu H. (2020). Emotional responses and coping strategies of nurses and nursing college students during COVID- 19 outbreak. *MedRxiv.*, <https://doi.org/10.1101/2020.03.05.20031898>.
- Jacques-Aviñó, C., López-Jiménez, T., Medina-Perucha, L., de Bont, J., Gonçalves, A.Q., Duarte-Salles, T. & Berenguera, A. (2020). GenderBased Approach on the Social Impact and Mental Health in Spain during COVID-19 Lockdown: A Cross-Sectional Study. *BMJ Open*, 10, e044617.
- Kalaycı, Ş. (2008). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri (3. Baskı)* Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Labrague, L. J. & Santos, J De los. (2020). Fear of COVID-19, psychological distress, work satisfaction and turnover intention among front line nurses. Doi: 10.21203/rs.3.rs-35366/v1
- Mamun, S. (2020). Covid-19: Bangladesh records highest 45 deaths, 3,171 cases in a day. [Internet] *Dhaka Tribune* [cited 3rd July 2020]. Available from: <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/2020/09/covid-19-record-45-deaths-and-3171-fresh-cases-in-a-day>
- Micceri, T. (1989). The unicorn, the normal curve, and other improbable creatures. *Psychological Bulletin*, 105, 156-166.
- Munro, B. H. (2005). *Statistical Methods For Health Care Research*. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, p.351-376.
- Musinguzi, G. & Asamoah, B. O. (2020) The science of social distancing and total lock down: Does it work? Whom does it benefit?. *Electronic Journal of General Medicine*, 17(6): em230.
- Nhu, H. V., Tuyet- Hanh, T. T., Van, N. T. A., Linh, T. N. Q. & Tien, T. Q. (2020). Knowledge, Attitudes, and Practices of the Vietnamese as Key Factors in Controlling COVID- 19. *Journal of Community Health*, 45, 1263–1269. <https://doi.org/10.1007/s10900-020-00919-4>
- Pappa, S., Ntella, V., Giannakas, T., Giannakoulis, V.G., Papoutsis, E. & Katsaounou, P. (2020). Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. *Brain, Behavior, and Immunity*. Ahead of Print <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.05.026>.
- Pappas, G., Kiriakou, I. J., Giannakis, P. & Falagas, M .E. (2009) Psychosocial consequences of infectious diseases. *Clin Microbiol Infect*, 15(8), 743-747.
- Petzold, M. B., Bendau, A., Plag, J., Pyrkosch, L., Maricic, L. M., Betzler, F., Rogoll, J., Große, J. & Ströhle, A. (2020). Risk, resilience, psychological distress, and anxiety at the beginning of the COVID-19 pandemic in Germany. *Brain Behav*, 10, e01745.
- Rajkumar, R. P. (2020). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian Journal of Psychiatry*, 52, <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066>.

- Republic of Turkey Ministry of Health (2020). COVID-19 (SARS-CoV-2 Infection) Guide-General Information, Epidemiology and Diagnosis. Study of Scientific Board, https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/covid19/Ingilizce/Rehber/COVID-19_Rehberi__Genel_bilgiler_epidemioloji_ve_tani_8.06.2020_eng.pdf
- Roy, D. Tripathy, S., Kar, S., Sharma, N., Verma, S. & Kaushal, V. (2020). Study of Knowledge, Attitude, anxiety & perceived mental healthcare need in Indian population during COVID-19 pandemic. *Asian Journal of Psychiatry*, 51:102083. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102083> PMID: 32283510
- Saravanan, C., Mahmoud, I., Elshami, W. & Taha, M. H. (2020). Knowledge, Anxiety, Fear, and Psychological Distress About COVID-19 Among University Students in the United Arab Emirates. *Front. Psychiatry*, 11, 582189. doi: 10.3389/fpsy.2020.582189.
- Shigemura, J., Ursano, R. J., Morganstein, J. C., Kurosawa, M. & Benedek, D. M. (2020). Public responses to the novel 2019 coronavirus (2019-nCoV) in Japan: mental health consequences and target populations. *Psychiatr. Clin. Neurosci*, 74(4), 281-282.
- Shiina, A., Niitsu, T., Kobori, O., Idemoto, K., Hashimoto, T., Sasaki, T., Igarashi, Y., Shimizu, E., Nakazato, M., Hashimoto, K. & Iyo, M. (2020). Relationship between perception and anxiety about COVID-19 infection and risk behaviors for spreading infection: A national survey in Japan. *ELSEVIER*. 6, 1-8.
- Smidt, R. K., Levine, D. M. & Ramsey, P. P. (2001). *Applied Statistics*. Prentice Hall.
- Söğüt, S., Cangöl, E. & Dolu, İ. (2020). The relationship between COVID-19 knowledge levels and anxiety states of midwifery students during the outbreak: Across-sectional web-based survey. *Perspect Psychiatr Care*, 57, 246–252.
- Söğüt, S. & Dolu, İ. (2020). The relationship between COVID- 19 knowledge levels and anxiety states of midwifery students during the outbreak: A cross- sectional web- based survey. *Perspect Psychiatr Care*, 1-7, DOI: 10.1111/ppc.12555.
- Turkish Academy Of Sciences (2020). *The Assessment Report on COVID-19 Global Outbreak Turkish Academy of Sciences Publications, TÜBA Report No: 39, ISBN: 978-605-2249-51-2, Ankara.*
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S. & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *Int J Environ Res Public Health*, 17(5), 1729.
- World Health Organization (2020). Mental health and psychosocial considerations during covid- 19 outbreak. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations.pdf?sfvrsn=6d3578af_8. Accessed March 22, 2020.
- Yazıcıoğlu, Y. & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri. (SPSS applied scientific research methods)*. Turkey: Detay Yayıncılık.

2017 Anayasa Değişikliği Sonrası Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine Ait Mahfuz Alan Meselesi

Abdulsamet GÜLLER *

Geliş Tarihi (Received): 27.09.2021– Kabul Tarihi (Accepted): 18.11.2021

Öz

Cumhurbaşkanlığı kararnameleri 2017 Anayasa reformundan sonra Türk hukuk gündeminin merkezi kavramlarından bir hâline gelmiştir. Bu durumun en başta gelen sebebi olarak Anayasa değişikliği metninin barındırdığı muğlaklık gösterilebilir. Yürütmeye tanınmış olan kararname gücüne ilişkin tereddütlü alanların başında ise bu yetkinin belirli konular bakımından kanun alanına kapatılarak yürütmeye münhasır kılınp kılınmadığı yönündeki soru işareti yer almaktadır. Bu bağlamda öğretinin belirgin bir ikilem içinde olduğu ve bu soruya her iki cihette de cevaplar verildiği görülebilmektedir. Sonuçları yönünden bu denli önemli olan bir meseleye cevap ararken tek bir yorumlama biçimine başvurmak yerine, sağlıklı ve geniş kapsamlı bir değerlendirme yapmayı teminen Anayasanın lafzi, sistematik, tarihi ve gaî yorumuna girişmek ve aynı zamanda mümkünse karşılaştırmalı hukuktan yeni sisteme uygun düşecek bir örnek bularak elde edilecek verilerle bir mukayese yapmak daha doğru olacaktır. İşte bu çalışmada doktrinde anılan yorum yollarıyla elde edilen açıklamalar ortaya konulmak ve kararnameler rejimi bakımından yeni Türk sistemine dönük kayda değer açılımlar içeren Fransız uygulaması değerlendirilmek suretiyle ülkemizde yürürlükte olan Anayasa hükümlerinin mahfuz bir alana vücut vermeyeceği düşüncesine erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kanun, Yasama Yetkisinin Genelliği, Mahfuz Alan, Münhasır Düzenleme Alanı.

The Question of Reserved Area of Presidential Decrees After the 2017 Constitutional Amendment

Abstract

Presidential decrees have become one of the central concepts of the Turkish legal agenda after the 2017 Constitutional reform. The most important reason for this situation can be shown as the ambiguity of the amendment text. The most important problematic area regarding the decree power granted to the executive is the question that ask whether this authority is restricted to the field of law in terms of certain issues and is made exclusive to the executive power. In this context, it can be seen that the Turkish literature is in a dilemma and certain answers are given to this question in both directions. Instead of applying to a single interpretation method when seeking an answer to an issue that's so vital in terms of its results, it would be more accurate to engage in literal, systematic, historical and teleological interpretation of the Constitution in order to have a comprehensive evaluation and at the same time, if possible to find an example from comparative law that fits the new system for comparing. Concordantly in this study, it has been reached the idea that the articles of Constitution in force in Turkey will not give rise to a concept of reserved area, by revealing the explanations obtained through the interpretation methods mentioned in the literature and evaluating the French practice, which includes significant instructions towards the new Turkish system in terms of the decrees regime.

Keywords: Presidential Decrees, Law, Generality of the Legislative Power, Reserved Area, Exclusive Regulatory Power.

* Dr. Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı,
abdulsamet.guller@hacettepe.edu.tr

Giriş

1982 Anayasasının bünyesinde köklü değişikliklere yol açan ve 2017 tarihli referandum ile kabul edilen 6771 sayılı kanunun, gündeme geldiği andan beridir hukuk dünyasında hatırı sayılır tereddüt ve tartışmaları beraberinde getirdiği açıktır. Siyaset alanında daha çok tercih edilen yeni hükûmet sistemi tasarımı bağlamında konuşulan söz konusu reform, hukukun şekli kaynağı olarak yeni bir norm türü getirmesi sebebiyle, başta anayasa ve idare hukuku olmak üzere bütün hukuk disiplinini ilgilendiren büyük bir dönüşüme sebebiyet vermiştir. Nitekim yürütme yetkisinin sahibi olan Cumhurbaşkanının, önceki uygulamada yer alan son derece kısıtlı ve mahdut uygulama bir yana bırakılırsa geniş bir kapsam yönünden ilk defa olarak klasik kuvvetler ayrılığı teorisinde münhasıran yasama organına bırakılan asli kural koyma gücüyle donatılması, herhâlde yadsınamayacak bir dönüşümdür.

Ancak 6771 sayılı kanunun kural koyma iktidarı açısından bu denli köklü bir dönüşüme imza atan hükümleri, içerdiği bazı müphemlikler dolayısıyla birtakım önemli soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin (CBK) düzenleme alanının tespiti ve bu düzenleme alanı esasen geleneksel olarak yasama organının hareket sahası olduğuna göre, bu alanda her iki kuvvetin karşılaşma zeminin nasıl olacağı açıklığa kavuşturulması gereken soru işaretleri arasında en başta gelenidir. Tabir caizse, öteden beri parlamentoya ait olan ve yürütmenin ancak onun izniyle girebildiği bölgeye, bundan böyle yürütme yeni anayasal çerçeveye göre destursuz bir biçimde girebilecek, bu esnada yasamaya izin yahut icazet anlamlarına gelecek herhangi bir *a priori* veya *a posteriori* denetim yolu tanınmayacaktır. Dolayısıyla aynı konuların her iki kuvvet tarafından farklı biçimlerde düzenlenmesi ihtimalinde, bu durumun pozitif hukuka nasıl bir yansıması olacağından başlamak üzere, parlamentonun aslen sahip olduğu yasama yetkisini kullanırken önünde bulunduğu yürütmeye karşı başvuracağı, söz konusu yetkiyi yeniden kendisine mal etmesini sağlayacak imkânlarla sahip olup olmadığı yollu soru işaretleri bütün gücüyle varlığını duyurmaktadır. Bu kapsamda en can alıcı soru ise, parlamentonun bazı konular bağlamında artık yasama yetkisine sahip olmayıp, bu alanın bundan böyle yürütmeye münhasır kılınmış bir asli düzenleme sahası hâline gelip gelmediği yönündedir. Şu hâlde Meclisin, CBK ile tanzim edilmiş bir konuyu yeniden düzenleyip kendisine mal etme imkânları bir yana, acaba birtakım meseleler bakımından, artık o konunun henüz yürütme tarafından ele alınmamış olsa bile, yasama organına kapalı olup olmadığı yönündeki çarpıcı bir soru cevaplandırılmak üzere karşımızda durmaktadır. Böylesine cesim bir belirsizlik, elbette doktrinin hayal gücünden doğmamış, 2017 Anayasa değişikliklerinin kaleme alınış şekli, bu muğlak alanı epey becerikli bir biçimde türetebilmiştir.

Belirtmek gerekir ki bütünüyle Anayasanın CBK'ya ilişkin yeni hükümlerinden beslenen mahfuz alan tartışması, gerek doktrinin gerekse uygulamanın gündemini, uzun bir süredir meşgul etmektedir. Verilecek cevaba göre, yasama yetkisinin genelliğini anlatan ve kuvvetler ayrılığı gibi asli kuruculuğa ilişkin son derece esaslı bir tercihe yönelik olan bir prensibin, artık temelli terk edildiği sonucunu doğurma potansiyeli bulunan bir sorunun, öğretide uzun soluklu tartışmalara sebebiyet vermesi elbette şaşırtıcı değildir. Dahası bu yolda üretilen bunca çalışmaya rağmen, bahse konu tartışma yeniden ele alınıp tetkik edilmeye, dolayısıyla bu yolda yeni açılımlara sürekli olarak ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışma da yeni anayasa hükümleri muvacehesinde yürütmeye mahfuz bir düzenleme alanı tanınıp tanınmadığına ilişkin bu cesim soru işaretine cevaplar arama gayretinin bir neticesidir.

Çalışmanın amacına erişebilmesi için, öncelikle 6771 sayılı kanunla 1982 Anayasasının ilgili maddelerine yerleştirilen CBK çıkarma yetkisine ilişkin hükümler tespit edilmeye ve bu çerçevede, kararname yetkisine taalluk eden yeni kurgu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Akabinde literatürde şu ana kadar ortaya konulan eserlerde mahfuz alan tartışmasına yönelik savunulan görüşler olumlu ve olumsuz cihette olmak üzere derlenmekte, son olarak bu çalışmada benimsenen görüş, gerekçeleriyle birlikte etraflıca açıklanmaya çalışılmaktadır.

1. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine Yönelik Anayasal Düzenlemeler

Cumhurbaşkanlığı kararnamesine konu olabilecek başlıkları belirleyebilmek ve bu tür işlemlerin yasama organının kural koyma gücünün bir ürünü olan kanunlarla olan ilişkisini saptayabilmek için ilk olarak Anayasada bu nevi düzenlemelerin nasıl kurgulanmış olduğunu ortaya koymak gereklidir. Bu kapsamda Anayasa metni boyunca çeşitli maddeler dikkati çekmekle birlikte, Cumhurbaşkanlığı kararnameleri hakkındaki genel hüküm olarak Cumhurbaşkanının yetkilerini düzenleyen 104. maddede karşımıza çıkar. Nitekim maddenin CBK'ya özgülenen 17. fıkrası şu surettedir:

Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez. Anayasada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin aynı konuda kanun çıkarması durumunda, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelir.

Cumhurbaşkanının asli düzenleme gücünün kapsamını saptama noktasında başvurulacak diğer bir hüküm, yine aynı maddenin 9. fıkrasında yer alır. Bu fıkrada, üst kademe yöneticilerin atanmasına ilişkin usul ve esasların CBK ile tanzim edileceği belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine yönelik başka bir hüküm olarak, 106. maddenin son fıkrasında “*Bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının kurulması(nın) Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle*” düzenleneceği hususu karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca 108. maddenin son fıkrasında, Devlet Denetleme Kurulunun işleyişi, üyelerinin görev süresi ve diğer özlük işlerinin; 118. maddenin son fıkrasında ise Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ile görevlerinin CBK ile saptanacağı söylenmektedir. Son olarak kamu tüzel kişiliklerinin kanunla düzenleneceğini amir olan 123. maddenin son fıkrasına, 6771 sayılı kanunla “veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle” ibaresi eklenmek suretiyle, kararname çıkarma gücünün bu alanda da yetkili olduğu belirtilmiştir.

Şu hâlde Anayasada CBK çıkarma iktidarına yönelik kurgulanan çerçeveye bakıldığında genel hüküm mesabesindeki 104. maddenin 17. fıkrasına ek olarak, Anayasanın değişik maddelerinde birtakım özel hükümler de ihdas edilmekte ve belirli spesifik konular yönünden CBK çıkarma yetkisi özel olarak vurgulanmaktadır. 17. fıkradaki “yürütme yetkisine yönelik konular” genel ölçüsü dışında Anayasada ayrıca sayılan başlıklar şu şekildedir:

- Üst kademe yöneticilerin atanmasına yönelik usul ve esaslar (m. 104/9),
- Bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının kurulması (m. 106/son),
- Devlet Denetleme Kurulunun işleyişi, üyelerinin görev süresi ve diğer özlük işleri (m. 108/son),
- Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ile görevleri (m. 118/son)
- Kamu tüzel kişiliklerinin kurulması (m. 123/3)

Cumhurbaşkanının kararname yetkisine ilişkin genel hüküm olan 104. fıkranın 17. fıkrası ile diğer düzenlemelerden anlaşıldığı üzere, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine, münhasıran yürütme yetkisine ilişkin hususlar konu edilebilecektir. Ancak tali anayasa koyucu, CBK’nın konusuna ilişkin bu genel kriterle yetinmemiş ve bazı alanları (temel hak ve hürriyetler vs.), bu kapsama girse bile kararname yetkisinin konusu olmaktan çıkarmıştır. Bundan başka bazı başlıkların Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenleneceği de ayrıca ifade edilmekte ve vurgulanmaktadır. Bu konuların 104. maddenin 17. fıkrasında belirtilen yürütme yetkisinin kapsamına dâhil edilmesinin mümkün oluşuna rağmen ayrıca ve yeniden vurgulanması, söz konusu başlıklar bakımından acaba yürütmeye mahfuz bir alan mı tanınmak

istenmiştir, istikametinde bir tereddüde sebebiyet vermiştir (Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2017, s. 251). Nitekim 123. maddenin 3. fıkrasındaki kanununun yanı sıra CBK ile de yapılabileceği belirtilen kamu tüzel kişiliklerinin kurulması örneği hariç ilk dört başlık bakımından, bu konularda tıpkı sonuncu başlıkta olduğu gibi kanun ve CBK demek yerine yalnızca CBK'dan bahsedilmesinin, bu yöndeki belirsizliklere önemli bir haklılık payı verdiği yadsınamaz.

Ülkemizde uygulanan yeni sistemin, gerek kuvvetlerin iş bölümü yönünden gerekse norm koyma iktidarının sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi cihetiyle çözülmeyi bekleyen son derece hayati bir problemi olan bu belirsizlik karşısında, öğretinin büyük bir ikilem içinde olduğu görülebilmektedir. Gerçekten 6771 sayılı kanun daha ilk gündeme geldiği andan başlayarak bugüne değin üretilen ders kitabı, monografi, makale ve sair bilimsel çalışmalardan tespit edilebildiği üzere, anayasanın bahse konu tasarımının CBK'ya ait bir mahfuz alana vücut verdiği görüşü de, tam aksine olarak yeni anayasal kurgudan böylesine bir alanın çıkarılmayacağı ve yasama yetkisinin genelliği prensibinin mükemmelen devam ettiği kanaati de tereddütsüz biçimde savunulabilmektedir. Geline nokta artık yargı organı da görüşünü bildirme fırsatı bulabilmiş ve bu tartışmaya katılmış bulunmaktadır. Biz de bu küçük incelemede, hâlen daha tüketilmemiş olan söz konusu meseleyi ele alırken, bu çalışmada benimsenen görüşe gelmeden önce, ilk olarak literatürden derlenebilecek yaklaşımları tespit etmek istiyoruz.

2. Mahfuz Bir Alanın Bulunduğu Yönündeki Görüşler

2017 Anayasa değişiklikleri kabul edildiğinden beridir, Anayasanın CBK'ya yönelik düzenleme şeklinden beslenen kararnamelere münhasır kılınmış bir düzenleme alanının mevcudiyetini ispatlamak üzere çok sayıda gerekçe ortaya konulmuştur. Bu bahse yönelik doktrinde görüş bildiren yazarları burada tek tek göstermek ve açıklamak yerine, çoğu gerekçenin aynı anda çok sayıda yazar tarafından savunulması da göz önünde tutularak, yalnızca tespit edebildiğimiz görüşleri madde madde sıralamakla iktifa edeceğiz. Bu bağlamda saptayabildiğimiz açıklamalar şunlardır:

1. Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenleneceği kaleme alınan hususların zaten yürütme yetkisine ilişkin olmasına ve bu itibarla genel hüküm olan 104. maddenin 17. fıkrası çerçevesinde bu alanlarda CBK çıkarılmasının mümkün bulunmasına rağmen, ilgili maddelerde bu başlıkların Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenleneceğinin ayrıca ve yeniden belirtilmesi, bu kapsam yönünden münhasır bir düzenleme alanına işaret etmektedir (Atar, 2019a, s. 198-199; Yasin, 2019, s. 318-319; Aslan, 2019, s. 144; Yeniay ve Yeniay, 2019, s. 113-114; Açıl, 2018, s. 735).

2. Mahfuz alanın varlığı Anayasanın lafzi yorumundan istidlal edilebilir. Nitekim Cumhurbaşkanlığı kararnamesine yönelik genel yetki olan 104. maddenin 17. fıkrasında ihtiyari bir anlam barındıran “çıkartılabilir” lafzına karşılık, anılan maddelerde bu defa zorunluluk içeriği taşıyacak şekilde “düzenlenir” denilmesi, Anayasa koyucunun her iki durum bakımından iki farklı seçimde bulunduğunu açıkça göstermektedir (Gözler, 2019b, s. 932; Ülgen, 2018, s. 19-20; Kanadoğlu, 2018, s. 647; Azaklı, 2019, s. 77; Yeniay ve Yeniay, 2019, s. 113).

3. Yeni sistemde yürütme organına tanınan münhasır düzenleme alanına, Anayasanın sistematik yorumundan da ulaşılabılır. Buna göre, 104. maddenin 17. fıkrası ve 123. madde ile CBK çıkarmaya yönelik diğer maddeler arasında genel-özel hüküm bağlantısı kurulmalıdır. Nitekim m. 104/17’de Anayasada münhasıran kanunla düzenleneceği öngörülen hususlarda CBK çıkarılamaz denilmekte, 123. maddenin ilk fıkrasında da idarenin kanunla düzenleneceği belirtilmektedir. Bu ikinci hüküm, esasen bütün idari teşkilat açısından genel hüküm mesabesinde. Öte yandan idari teşkilat içinde yer alan bakanlıklar (m. 106/son), Milli Güvenlik Kurulu (m. 118/son) ve Devlet Denetleme Kurulunun (m. 108/son) CBK ile düzenleneceği ayrıca ve özel olarak ifade edilmektedir. Öyleyse bu başlıklar, Anayasada ifadesini bulan “idarenin kanunla düzenlenmesi ilkesi”ne bizzat Anayasanın getirdiği istisnalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde, 128. maddenin 2. fıkrasında, memurların ve diğer kamu görevlilerinin nitelikleri, atanmaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri ile özlük haklarının kanunla düzenleneceği hüküm altına alınmaktadır. Bu düzenleme karşısında, Cumhurbaşkanının, üst kademe yöneticilerinin atanmasına ilişkin usul ve esasları CBK ile düzenleyeceğini belirten 104. maddenin 9. fıkrası, özel hüküm niteliğindedir. Şu hâlde anılan özel hükümler yoluyla esasen münhasır kanun alanına giren konuların bazıları, bundan böyle münhasır bir CBK sahasına dönüştürülmektedir. Çünkü yorum ilkeleri gereği bir genel hüküm ile özel hükmün karşılaştığı durumlarda, genel hüküm değil özel hüküm uygulama alanı bulur. Binaenaleyh, bu hususların kanun konusu yapılamayacağını ifade eden açık bir hükme gerek olmaksızın, ilgili başlıklar mahfuz bir CBK alanına dönüşmüştür (Eren, 2019, s. 43-44; Narter ve Kaya, 2020, s. 267; Küçük ve Doğan, 2019, s. 47-49; Duman, 2019, s. 551).

4. 123. maddenin 3. fıkrasında kamu tüzel kişiliğinin hem kanunla hem CBK ile kurulabileceğinin özellikle vurgulanması, Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle tanzim edileceği belirtilen dört madde bakımından da bir karşılığa sahiptir. Nitekim Anayasa koyucunun bu hususlarda aynı zamanda kanun çıkarılabileceğini de düşünüyor olması durumunda, 123. maddede ayrıca kanunla düzenleme yapılabileceğinin söylenmesine ihtiyaç kalmayacaktır. Şu var ki 123. maddede CBK’nın yanı sıra kanunla da düzenleme yapılacağı vurgulandığına göre,

Anayasa koyucu CBK konusu olacağı öngörülen bu maddeler cihetiyle bir münhasır alan üretmek istemiştir (Atar, 2019b, s. 257; Gözler, 2019a, s. 373; Yasin, 2019, s. 318; Yılmaz, 2020, s. 241; Açıl, 2018, s. 735; Yeniay ve Yeniay, 2019, s. 113).

5. Anayasanın Geçici 21/B maddesinde, CBK ile düzenleneceği belirtilen değişikliklerin, Cumhurbaşkanının göreve başlama tarihinden itibaren en geç altı ay içinde düzenleneceği hüküm altına alınmıştır. Cumhurbaşkanının, 104. madde bağlamındaki yürütmeye dair konulara ve 119. maddedeki olağanüstü hâle ilişkin düzenleme yetkileri takdiri mahiyette olduğundan, altı ay içinde düzenleme mükellefiyetinin bu dört maddeye yönelik olması icap eder. Binaenaleyh söz konusu geçici maddede ifadesini bulan bu hüküm mahfuz alan düşüncesini desteklemektedir (Yıldırım, 2017, s. 27; Ülgen, 2018, s. 19-20; Narter ve Kaya, 2020, s. 267-268; Duman, 2019, s. 550).

6. Yürütme organına ait bir mahfuz düzenleme alan fikri esasen yeni değildir ve 2017 Anayasa değişiklikleriyle peyda olmamıştır. Zira 1982 Anayasasının özgün metninde 107. madde ile çerçevesi çizilen Cumhurbaşkanı kararnamelerinin yürütmeye tanınan münhasır bir sahaya karşılık geldiği o dönem doktrinde hâkim görüş olarak yerleşmiştir. Referandumdan sonra ortaya çıkan yeni sistemde de aynı durumun kabul edilmemesi için bir sebep yoktur (Yasin, 2019, s. 318-319; Aksoylu Ürger, 2018, s. 146; Yılmaz, 2020, s. 240-241; Özdemir, 2019, s. 275-276).

7. Mahfuz alana yönelik tartışmalar, 2017 Anayasa değişikliklerinin, Türk siyasi hayatında oldukça uzun süredir yaşanmakta olan yürütmeyi güçlendirme eğiliminin bir sonucu olması göz önünde tutularak düşünülmelidir. Nitekim Anayasa değişikliklerinin genel gerekçesinde eski dönemlerde karşılaşılan hükümet istikrarsızlıklarından bahsedildiği görülmektedir. 2017 reformunun başlıca gayeleri arasında kendine yer bulan ve ülkemizde uzunca bir süredir varlık kazanan bahse konu eğilimin sonucu olan güçlü yürütme arayışının, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine mahfuz bir alan tanınmaksızın sağlanması mümkün değildir. Zira yasama ve yürütme organlarının farklı siyasi cenaha dayanması ihtimalinde yürütmeyi, yasamanın muhtemel blokaajlarından koruyarak sistemin Anayasa değişiklikleri ile amaçlanan istikrara kavuşması sağlanmış olacaktır. Öyleyse yeni tasarımda CBK'ya ait bir mahfuz alanın bulunması gerekir (Barın, 2020, s. 63-68; Duman, 2019, s. 551).

8. Anayasada münhasırlık ifade eden herhangi bir ibare bulunmadığı hâlde öğretide yalın bir şekilde kanunla düzenleneceği belirtilen maddelerin münhasır kanun alanı teşkil edeceği kabul edilmektedir. Bu kabulün, benzer şekilde CBK'lar yönünden de geçerli olması ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir denilen maddelerde aynı mantıkla münhasır bir CBK alanının bulunması gerektiği savunulabilir (Barın, 2020, s. 70-71).

Bundan başka Venedik Komisyonu da, Anayasa değişiklik teklifine dair raporunda bahse konu başlıkların CBK bakımından mahfuz alan teşkil edeceğine yönelik yorumlamayı yeğlemekte olduğunu Şu şekilde ortaya koymuştur:

“Yasamanın, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinden üstün kabul edileceği ilkesi, Cumhurbaşkanının yasama gücüne denetim getirdiği için memnuniyetle karşılanmaktadır. Bununla birlikte, hangi alanların kanunla, hangi alanların Cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle düzenleneceği konusundaki hükümlerle müştereken yorumlanması gerekecektir. Yalnızca kararnamelerle düzenlenecek – son derece mühim – alanlarda TBMM’nin kanun koyması mümkün olmayacak ve Cumhurbaşkanlığı kararnameleri geçerli olacaktır” (Venedik Komisyonu, 2017).¹

Anayasanın yeni çerçevesinin kararnameler yönünden mahfuz bir alana vücut verdiği yolundaki tercihin, norm koyma gücünün uygulandığı alan bakımından önemli bir yansıması olmaktadır. Buna göre, Anayasada yürütme organına münhasır bir kararname alanının tanınmış olduğu yaklaşımının kabul edilmesi hâlinde, zorunlu olarak yeni sistem bakımından kural konulabilecek alanlar itibariyle üçlü bir ayırımın kabul edilmesi de gerekecektir. Gerçekten mahfuz alanın mevcut olduğunu savunan yazarların (Gözler, 2019a, s. 367 vd; Eren, 2019, s. 40-46; Ülgen, 2018, s. 16 vd; Yılmaz, 2020, s. 229 vd; Narter ve Kaya, 2020, s. 249-272; Aksoylu Ürger, 2018, s. 138; Yeniay ve Yeniay, 2019, s. 122), bu gerekliliğin bir neticesi olmak üzere norm alanını Şöyle sınıflandırdıkları görölür:

Münhasır kanun alanı (yasak alan), 104. maddenin 17. fıkrasında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamayacağı öngörölen meselelerden meydana gelmektedir. Buraya dâhil olan konularda CBK çıkarılması yasak olduğundan, bu alanda yalnızca kanun yapılabilecektir.

Münhasır Cumhurbaşkanlığı kararnamesi alanı (mahfuz alan), Anayasada CBK ile düzenleneceği ayrıca gösterilen hususlardır. Cumhurbaşkanının saklı yetkisini oluşturduğundan bu sahada kanun çıkarılması mümkün değildir.

İhtiyari alan (ortak-paylaşımli alan), Münhasır kanun alanı ile münhasır Cumhurbaşkanlığı kararnamesi alanının dışında kalan konulardan yürütme yetkisine yönelik olan her mesele buraya dâhil olacaktır. 104. maddenin 17. fıkrası muvacehesinde bu konulara ilişkin kanun ve CBK çıkarılabilir.

Bu Şemanın, yeni sistemde Cumhurbaşkanının mahfuz düzenleme yetkisinin varlığını kabul etmenin zorunlu ve tabii bir neticesi olarak karşımıza çıktığını, dolayısıyla sadece bu yöndeki tercihin benimsenmesi hâlinde varlık bulabileceğini tekrar etmekte fayda

bulunmaktadır. Şu hâlde karşı görüşe ram olan yazarlar bakımından, bu tür bir kategorizasyon hiçbir şekilde mevcut veya olanaklı değildir. Şimdi de söz konusu karşı yaklaşıma temas edilecektir.

3. Mahfuz Alanın Bulunmadığı Görüşü

Anayasanın sistematüğinden münhasıran yürütme organına bahşedilmiş bir düzenleme alanının çıkarılamayacağı kanaati doktrinindeki pek çok yazar tarafından savunulmuştur. Dahası bugün gelinen noktada, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine dönük bilimsel çalışmalar gözden geçirildiğinde, hâkim yaklaşımın bu yönde olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bu kapsamda şu ana kadar çok sayıda farklı argüman ortaya konulmuş ve 1982 Anayasasının hem 6771 sayılı kanunla getirilen yeni hükümleri, hem de değişiklikten önce de mevcut olan düzenlemeleri çerçevesinde, mahfuz alan düşüncesine herhangi bir dayanak bulunmadığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda ortaya konulan gerekçeler derlendiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

1. Anayasanın 7. maddesi gereğince yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiş ve söz konusu yetkinin devredilemeyeceği ifade edilmiştir. Yasama organının yetkilerini belirleyen 87. maddede ise Meclisin, hiçbir tahdit, tanımlama yahut çerçevelemeye tabi tutulmaksızın genel ve mutlak şekilde kanun koyma yetkisini haiz olduğu belirtilir. Öte yandan yürütme yetkisini tanzim eden 8. madde, bu gücün Cumhurbaşkanınca Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılacağını hüküm altına alır. Dolayısıyla anılan maddelerde ne yasama yetkisinin sınırlandırılmasına dönük ne de yürütmenin Meclis karşısında sahip olacağı mahfuz bir alanın varlığına dair herhangi bir vurguya denk gelinmektedir (Tan, 2018, s. 73; Ulusoy, 2019, s. 303-304; Ardiçoğlu, 2017, s. 37-38; Atay, 2019, s. 56; Çıtak, 2019, s. 35-36; Okşar, 2019, s. 136 vd; Akartürk, 2020, s. 12; Akyılmaz, 2019, s. 197-198).

2. Bazı hususların Cumhurbaşkanı kararnamesi aracılığıyla düzenleneceğinin ifade edildiği maddelerde de, bu konuların sırf CBK ile düzenlenebileceğine veya ilgili alanda kanun konulamayacağı anlamını doğuracak hiçbir açık hüküm yer almamıştır. Binaenaleyh Anayasada açıkça kendisine dayanak bulan yasama yetkisinin genelliği ilkesini izale edecek hiçbir gerekçe, 6771 sayılı kanundan sonra bile Anayasa metninden çıkarılamamaktadır (Özbudun, 2019, s. 288; Günday, 2017, s. 659; Tanör & Yüzbaşıoğlu, 2019, s. 404).

3. İdarenin kanuniliği prensibinin anayasal temelini teşkil eden 123. maddenin 1. fıkrasının aynen korunduğu görülmektedir. Bu durumda, idarenin kuruluşuna yönelik olması itibariyle bahse konu başlıklarda CBK ile düzenleme yapılması, eğer bu dört madde kabul edilmeseydi mümkün olmayacaktı. Şu hâlde anılan dört madde, ilgili konular cihetiyle 123. maddeye istisna getirmiştir. Böylesine bir istisna hükmü, ancak ve ancak bu konularda CBK

çıkarılmasına imkân verebilir. Bunun çok daha ötesine giderek, bu hususlarda bundan böyle kanun çıkarılamayacağı neticesine, ortada herhangi bir açıklık bulunmamasına rağmen yorum yoluyla ulaşmak, önde gelen yorum yöntemleri arasında bulunan istisnaların dar yorumlanması ilkesine açıkça ters düşecektir (Sever, 2020, s. 359; Tekinsoy, 2020, s. 389 vd.).

4. Anayasanın 104. maddesinin 17. fıkrası ile CBK'ların bağlı olacağı hukuki rejim belirlenmiş bulunmaktadır. Buna göre, daha önceden kanunla düzenlenmiş bir meselede CBK çıkarılamayacağı gibi, CBK çıkarıldıktan sonra aynı konuda kanun yapılması durumunda ilgili kararname hükümsüz hâle gelecektir. Anayasa, kanun ve CBK arasında geçerli olan bağı bu denli açık şekilde ortaya koymuşken ve bahse konu dört madde bu rejime istisna oluşturacak bir hükme yer vermemişken, Cumhurbaşkanlığı kararnameleri bakımından Anayasada öngörülmüş olan statüyü değiştirecek böylesine bir çıkarım hiçbir şekilde isabet taşımayacaktır (Ardıçoğlu, 2017, s. 37-38; İba, 2018, s. 246).

5. Anılan başlıkların yürütmenin düzenleme yetkisine münhasır sayılması hâlinde, bu konularda çıkarılan CBK'lar adeta kanuna eşdeğer bir niteliğe bürünebilir. Bu ise 119. maddede, 104. maddeden ayrıştırılan, farklı bir rejime tabi kılınarak açıkça kanun hükmünde olduğu ilan edilen olağanüstü hâl Cumhurbaşkanlığı kararnamesine verilmiş bir statünün, Anayasaya aykırı biçimde olağan dönemlerde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine tanınması sonucunu doğuracaktır. Böyle bir neticenin, her iki tür kararnameyi de birbirinden farklı statülerde düzenlemek istemiş olan Anayasa koyucunun amacıyla bağdaştığını söyleyebilmek zordur (Fendoğlu, 2019, s. 284-285).

6. 2017 değişikliklerinden önce 107. madde ile çerçevesi çizilmiş olan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin doktrinde o dönem Cumhurbaşkanıya ait mahfuz bir düzenleme alanı olarak kabul edildiği, bu durumun, yeni sistemde biraz daha genişlemek suretiyle devam ettiği düşüncesi de kabul edilmemelidir. Çünkü eski uygulamada yer alan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri, sadece Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinin düzenlenmesi bağlamında son derece dar ve kısıtlı bir alana karşılık gelirken, yeni düzende artık kişilere doğrudan veya dolaylı olarak ödev yükleyen hükümler getirilmesi mümkündür. Dahası bu norma dönük hukuki rejim Anayasada tümden yenilenmiş, 107. madde ilga edilmek ve 104. maddenin 17. fıkrası değiştirilmek suretiyle baştan sona farklı bir hukuki statü kabul edilmiştir. Şu hâlde 2017 öncesi ile bugünün Cumhurbaşkanlığı kararnameleri arasında isim benzerliği dışında bir rabıta aramak doğru değildir (Ardıçoğlu, 2017, s. 36-37; Yıldırım, 2019, s. 300-301).

7. Anayasa koyucunun iradesi eğer yürütme organına münhasır bir düzenleme alanı tahsis etmek yönünde olsaydı, yasama ve yürütme ilişkilerinin yeniden çerçevesi

sonucunu doğuran, dolayısıyla son derece radikal bir dönüşümü beraberinde getiren böylesine bir meselede, Anayasanın özerklik hakkında açık bir hükme yer vermesi zaruri olurdu. Ne var ki Anayasada buna ilişkin herhangi bir sarahat yer almamıştır (Söyler, 2018, s. 121).

8. Esasen Anayasalarda yürütme organına münhasır kılınmış bir düzenleme alanı tanınması bütünüyle bir tercih meselesidir ve dilerse kurucu iktidarın bunu hayata geçirmesi pekâlâ mümkündür. Dahası bunun dünya anayasalarında örneği de mevcuttur. Ancak böyle bir sonuca nasıl ulaşılabileceğinin yöntemleri de bellidir. Nitekim Anayasadan bu tür bir anlamın çıkarılabilmesi için 1958 Fransız Anayasası örneğindeki gibi kural koyma gücünün yasama ve yürütme arasında belirli konular yönünden paylaştırıldığına açıkça belirtilmesi icap eder. Zira yasama yetkisinin genelliği gibi temel bir prensibin bırakılması manasına gelecek böyle bir dönüşümü benimsemiş olan Anayasa koyucunun, bunu şüphesiz açık ve net bir biçimde yapması beklenir. Aksi hâlde böyle bir çıkarıma yalnızca yorum yoluyla varmak yerinde bir yaklaşım değildir (Anayurt, 2019, s. 324-326). 2017 Anayasa değişikliklerinde ise bu ölçüde bir netlik bulunmadığı açıktır (Keskinsoy, Kaya ve Meri, 2020, s. 1400-1401).

9. Anayasada yürütmeye yönelik münhasır düzenleme alanının açıkça hüküm altına alındığı Fransız örneğinde yargı kararları, söz konusu alanda Parlamentonun düzenleme yapabileceğini kabul etmektedir. Dolayısıyla karşılaştırmalı hukukta yürütmenin mahfuz düzenleme alanının anayasayla net bir biçimde tanındığı örnekte dahi ortaya çıkan eğilim, Meclisin yetkisini genişletme yönündedir (Ulusoy, Aralık 2016 Anayasa Teklifi Neler Getiriyor, Neler Götürüyor, s. 7; Sevgili Gençay, 2020, s. 237-274).

10. Yukarıda ifade edildiği üzere Anayasa değişikliği metninde, yürütmeye tanınmış mahfuz bir alanı açıklayan hiçbir hüküm yer olmadığı gibi, böyle bir sonuca gerekcede de denk gelebilmek mümkün değildir. Gerçekten Anayasa değişikliği teklifinin gerekçesinde bu manaya gelebilecek en ufak bir beyanat veya vurgu yoktur (Söyler, 2018, s. 121).

11. Son olarak, konun koyucunun da böyle bir mülahazaya iltifat etmediği görülmektedir. Nitekim Anayasada kararname ile düzenleneceği ayrıca belirtilen konularda Cumhurbaşkanının düzenleme yapılabilmesini temin edebilmek için, önce yürürlükte bu alanlara müteallik olan kanunlar kaldırılmış ve ilgili düzenleme alanı adeta Cumhurbaşkanlığı kararnamesi için boşaltılmıştır. Eğer münhasır alan tezi uygulayıcılar tarafından kabul edilmiş olsaydı, kuşkusuz böyle bir harekete ihtiyaç duyulmayacağı aşikârdır (Sever, 2020, s. 359).

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin norm koyma alanı bağlamında kanunlarla olan ilişkisine yönelik karşımıza çıkan en can alıcı sorunlardan biri olan mahfuz alan meselesine, literatürde olumlu ve olumsuz yönde verilen cevaplar ile buna ilişkin gerekçeleri bu suretle

ortaya koymuş bulunuyoruz. Görüldüğü üzere, bu önemli soruya öğretinin yabana atılmayacak bir kısmı olumlu cevap verirken, hatırı sayılır bir kısmı ise, Anayasadan böyle bir anlamın çıkarılmasının, gerek önceki gerekse yeni hükümler bağlamında mümkün olmadığı yaklaşımını benimsemektedir. Öte yandan mahfuz alanın bulunup bulunmadığına ilişkin soruya verilen cevapların, bu iki yaklaşımdan ibaret olmadığı söylenmelidir. Gerçekten öğretilerde bazı yazarların, bahse konu soruya başka çözümler önerdikleri görülebilmektedir. Şimdi de mahfuz alana ilişkin tartışmaları değerlendirmeden önce bu görüşlere göz atacağız.

4. Mahfuz Alan Sorununa Yönelik Daha Farklı Yaklaşımlar

Anayasada 6771 sayılı kanunla yasama ve yürütmenin asli düzenleme gücüne dair kurgulanmış olan yeni çerçevenin anlaşılmasında, yalnızca mahfuz alanın mevcut olduğu veya olmadığı cevabının verilmesinin yeterli olmayacağını savunan yazarlar da dikkati çeker. Bu bağlamda ilk olarak Şirin'in ortaya koyduğu yaklaşıma bakacak olursak yazarın öncelikle Anayasanın hiçbir yerinde yazmayan münhasır CBK sahasının kabul edilmemesi gerektiğini düşüncesini benimsediği görülmektedir. Fakat yazar, bununla yetinmeyip devamında, 104. maddenin 17. fıkrasında hüküm altına alınan, kanunda açıkça düzenlenen husularda CBK çıkarılmayacağı yönündeki kayıtlamayı yorumlamakta, böylece “Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir” ibaresinin geçtiği meselelerin, bu kuralın istisnasını teşkil edeceğini belirtmektedir. Netice itibariyle yazara göre, bahse konu hususlar yürütmeye ait mahfuz bir alana vücut vermemekte ve fakat önceden bu sahada bir kanun yapılmış olması CBK çıkarılmasına da engel teşkil etmeyecektir. Dolayısıyla yazara göre anılan dört konuya ilişkin bir kanun çıkarılmış olması, bu konuların daha sonra CBK ile düzenlenmesine engel değildir. Hasılı Anayasa koyucu bu maddeleri kabul ederken, bir mahfuz alan üretmek yerine, anılan başlıklarda kanunun yanı sıra Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin de çıkarılmasını arzu etmiştir (Şirin, 2018, s. 335).

Buna benzer bir tasarlayış, birtakım nüanslarla Can tarafından da savunulmuştur. Nitekim yazara göre, anılan dört başlık bağlamında kanuna kapatılmış bir sahanın mevcudiyetini iddia etmenin, değişikliklerden sonra bile Anayasada korunmuş olan genel ilkelerle bağdaşmasına imkân bulunmamaktadır. Bununla birlikte 104. maddenin 17. fıkrasındaki esaslara göre, kanun çıkarılması durumunda ilgili konuların artık CBK ile düzenlenemeyeceğini söylemek de, bu maddelerdeki “düzenlenir” lafzıyla Cumhurbaşkanına açık ve net bir biçimde tanınmış olan yetkinin geçersiz sayılması neticesini doğuracağı için benimsenmemelidir. Öyleyse 6771 sayılı kanunun getirdiği hükümlerle, Anayasada yer alan ve herhangi bir değişikliğe uğratılmayan genel prensipleri bağdaştıracak bir yaklaşım geliştirilmelidir. Buna göre ilgili alanlar yönünden ya kanunla veya kararnameyle düzenleme

biçiminde bir tercih yapma zorunluluğu yerine, birlikte ve bir arada düzenleme yapılmasının mümkün olduğu kabul edilmelidir. Burada her iki normun yetki sahası arasındaki ayırım, “konu” yerine “derinlik” temelli olması gerektiği söylenebilir. Bu durumda, kanun koyucu “Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenir.” denilen başlıklarda, sadece genel ve çerçeve niteliğinde kanun çıkarabilecek ve bu hususlarda kararname çıkarılmasını gereksiz bırakacak ölçüde detaylı düzenleme yapamayacaktır. Geriye kalan meselelerin düzenlenmesi ise, asli bir yetki olarak tasarlanmış olan CBK’ya ait olacaktır. Dolayısıyla bahse konu dört başlığın temelli olarak Parlamenteoya kapatılmış olduğunu savunmak yerine, burada, mahfuz alanın konuyla ilgili olmadığı ve fakat düzenlemenin derinliğine yönelik olduğu söylenebilir (Can, 2020, s. 150-157).

Bu konuda ilginç bir düşünce Sezer tarafından ortaya koymuştur. Buna göre, Anayasada ayrıca ve hususi olarak belirtilen dört konu bakımından sadece CBK çıkarılabilir yerine önce CBK çıkarılabilir anlamı doğmaktadır. Şu hâlde yasama organının bu alanda henüz Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılmamışsa kanun yapması mümkün değildir. Buna mukabil bir kere CBK çıkarıldıktan sonra artık Meclisin o konuda kanun yapmasının önünde bir engel kalmaz. Sonuç olarak bahse konu dört madde kapsamında mahfuz bir yetki değil, bir “öncelikli düzenleme alanı” getirilmiş olmaktadır (Sezer, 2019, s. 376-378).

Son olarak Fendoğlu’nun geliştirdiği yaklaşıma bakılacak olduğunda, yazarın mahfuz alana ilişkin üçlü bir kategori meydana getirdiği görülür. İlk kategori, Anayasada ayrıca belirtilen dört başlığa ilişkin olup, bu kısım sert mahfuz alanı oluşturmakta ve bu hususlar münhasıran CBK ile düzenlenebilmektedir. İkinci kategori, esnek mahfuz alan olarak adlandırılabilir. Burası, 104. maddenin 17. fıkrasında belirlenen hudutlar muvacehesinde yürütme yetkisine ilişkin konulardan oluşmaktadır. Bu kapsamda CBK’nın yanında kanun da çıkarılmış olması hâlinde kanun yeğlenecektir. 3. kategori ise, 123. maddenin 3. fıkrası çerçevesinde kamu tüzel kişiliğinin kurulmasından ibarettir. Anayasa koyucu bu alanı kanuna ve CBK’ya bırakmıştır. Ne var ki önce CBK çıkarılmış olması hâlinde, artık o konu mahfuz alana dönüşecek ve kanun çıkarılması mümkün olmayacaktır (Fendoğlu, 2020, s. 687 vd.).

Böylece Türk doktrininde mahfuz alan sorununa yönelik umumiyetle ortaya konulan görüşleri derlemiş bulunuyoruz. Takip eden başlıkta ise, söz konusu problemin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde kafa yorulacaktır.

5. Mahfuz Alan Sorusu Nasıl Cevaplanmalıdır?

2017 Anayasa değişiklikleri ile hayata geçirilen yeni düzende, yasama ve yürütme kuvvetleri arasında bölüştürülen kural koyma gücüne yönelik en büyük tartışma alanlarının

başında yürütmeye tanınmış münhasır bir düzenleme sahasının mevcudiyetine dönük tereddütlerin geldiği, yukarıda bütün çıplaklığı ile aktarılan öğretilerdeki derin görüş ayrılığının çapı karşısında yadsınamaz bir gerçek olarak kendini gösterir. Gerçekten Türk doktrininin, Anayasanın Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine yönelik hükümleri bağlamında neredeyse ikiye bölünmüş olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Yukarıda gösterildiği gibi, bu soru işaretine ilişkin her iki yöndeki kanaati de destekleyecek çok sayıda argüman getirilmiştir. Bu kapsamda meseleyi en azından uygulama bakımından kesin olarak bir neticeye bağlayacak olan Anayasa Mahkemesinin içtihatları kararlılık bulana kadar, daha farklı açıklama ve gerekçelerin de ortaya konulması muhtemeldir. Bu çalışma da, belirtildiği üzere, şu ana kadar önerilmiş olan farklı yaklaşımların derlenmesi ve bahse konu meselenin değerlendirmesi suretiyle anılan tartışmaya katkıda bulunma amacına yaslanmaktadır.

Öncelikle gerek Anayasanın mevcut şeklinden gerekse 6771 sayılı kanunun kaleme alınış biçiminden yeni sistemde yürütmeye tanınmış bir mahfuz alanın bulunduğu sonucuna ulaşılmasının mümkün olmadığı belirtilmelidir. Öğretilerde pek çok yazarın ifade ettiği gibi Anayasanın metninden böyle bir anlamın çıkarılması, önemli ölçüde zorlama bir çabanın neticesi olacaktır. Nitekim böylesine bir çıkarım, salt lafzi yoruma başvurulması durumunda akla gelebilse de, hukuk normlarının tefsirinde yalnızca lafzi yoruma başvurulmasının çoğu durumda yetersiz veya hatalı sonuçlara yol açacağı bilinen bir gerçektir. Zira bu konuda Anayasanın ilgili bütün hükümleri, Anayasada kendisine yer bulan prensipler (dolayısıyla sistematik yorumdan süzülen Anayasanın genel ruhu ve anlamı), değişiklik metninin hazırlık çalışmaları ve gerekçeler (Anayasa koyucunun iradesini gösteren tarihi yorum) ve ilgili hükümlerin barındırdığı amaç (gaî yorum) gibi kriterler dikkate alındığında, hiçbir şekilde açıkça hüküm altına alınmamış olan mahfuz alan sonucuna varılmasını gerektirecek bir sebebe denk gelmek mümkün değildir. Bu kapsamda anayasa ve idare hukuku literatüründe serdedilmiş olan ve yukarıda naklettiğimiz bütün gerekçelere eksiksiz katılmaktayız. Hâliyle söz konusu açıklamaları, burada tekrar etmeye gerek bulunmamaktadır.

Burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu, mahfuz alan sorusunun cevaplanması yolunda karşılaştırmalı hukuktan elde edilen ve yukarıda görüldüğü üzere bazı yazarlarca da bir argüman olarak değinilen Fransız sistemindeki kararname gücü ile kanun koyma yetkisi arasındaki ilişkinin mahiyeti ve bu ilişkinin zamanla uygulama ve yargı eliyle nasıl bir halete büründürüldüğü hususudur. Yürütmeye ait münhasır bir alanın söz konusu olamayacağı noktasında dile getirilen diğer gerekçeler, pek çok çalışmada etraflıca ve defalarca ele alınmış ve açıklanmış olmasına rağmen, bu nokta hâlen daha izah edilmeye, berrak kılınmaya ve Türk hukuk dünyasına tanıtılmaya muhtaç durumdadır. Çünkü bu bilgi, yeni Türk sisteminde neden

mahfuz bir düzenleme alanı bulunamayacağına açıklığa kavuşturulmasında hatırı sayılır bir veri olarak kendini göstermektedir.

Böylesine bir mukayesenin doğru bir şekilde hayata geçirilebilmesi için, yabancılık içinde bulunan Fransız rejiminin, pozitif hükümler, uygulama, doktrin ve yargı kararları yönünden kavranmış olması lazımdır. Gerçekten herhangi bir sisteme yönelik çıkarım yapabilmek için ilk olarak o sistemin dayandığı yapının anlaşılması zaruret taşır. Bu zorunluluk karşısında önce Fransa'da 1958 Anayasasının nasıl bir rejim kurduğu, akabinde bu yapının nasıl bir dönüşüm seyri izlediği kısaca anlatılacak ve bu verinin Türkiye'de yeni karşımıza çıkan mahfuz alan tartışması bağlamındaki katkısı açıklanacaktır.ⁱⁱ

04 Ekim 1958 tarihli Fransız V. Cumhuriyet Anayasasında kendine yer bulan pek çok reformist düzenleme içinde kanun ve kararnamelere ilişkin kurgunun, Anayasanın daha ilk ortaya çıktığı andan beridir yeni Cumhuriyetin en dikkat çekici ve devrimci yeniliklerinden biri olarak anlaşıldığını söyleyebilmek mümkündür (De Soto, 1959, s. 240; Chrétien, Chiffot ve Tourbe, 2019, s. 183). Nitekim Anayasanın metninden ve ruhundan kolaylıkla anlaşılan yürütmeyi güçlendirme temayülü ve bu kapsamda Anayasaya yerleştirilen rasyonelleştirilmiş parlamenter düzene ilişkin çarpıcı mekanizmalar arasında kuşkusuz en dikkat çekici olan husus olarak sabık Cumhuriyet anayasalarında açık bir vurguyla düzenlenen ve fakat 1958 yılına gelindiğinde III. ve IV. Cumhuriyet dönemlerinde siyasi istikrarsızlık yüzünden yaşanan kötü tecrübelerin kaynağı olarak anlaşılmaya başlanan parlamentonun üstünlüğü prensibinin yeni Anayasa tarafından bütünüyle alaşağı edilmiş olması gösterilmektedir (Debré, 1959, s. 8-17). Böylelikle 1876 Fransız ihtilalinden itibaren bütün haşmetiyle zihinlerde yaşayan Parlamentoaya ait sınırsız düzenleme iktidarı ve bu bağlamda yasama merkezilik (*légicentrisme*) tasavvuru, V. Cumhuriyet ile birlikte ortadan kalkmaktadır (Chantebout, 2015, s. 562; Le Pourhiet, 2018, s. 448). Çünkü Parlamentosunun kanun yapma iktidarı önünde herhangi bir sınırlama getirmeyen, dolayısıyla yasama yetkisinin genelliği prensibine dayanan önceki anayasaların aksine olarak 1958 Anayasası, ilk defa olarak düzenleme alanının çeşitli konu başlıklarına göre tasnif etmekte ve hangi hususlarda kanun çıkarılacağını önceden tek tek belirleme yoluna gitmektedir. Nitekim 34. maddeye bakıldığında yasama organının hangi konularda kanun çıkarabileceğinin başlık başlık sayılmak suretiyle bir liste hâlinde önceden tespit edildiği görülür. Öte yandan Anayasada kanunla düzenleneceği belirtilen başka hususlar da bulunmakta, ayrıca anayasallık blokuna dâhil bir norm tarafından kanunla düzenleneceği öngörülen konular da Parlamentosunun yetkisinde bulunmaktadır (Oliva ve Giummarra, 2017, s. 256). Ancak kaynağını gerek Anayasadan gerek 1789 İnsan Hakları Beyannamesi gibi anayasallık blokunun parçası olan bir normdan alsın, bütün bu konuların önceden saptanmış olduğu, böylelikle kanun koyucunun

düzenleme alanını belirli bir çerçeve içinde kalmak suretiyle sınırlandırdığı açıktır. Öyle ki Anayasa koyucunun, bu hükümlerle Parlamentoyu hudutları önceden tespit edilmiş belirli bir mıntıkaya hapsedmek istediği söylenebilir (Wahl, 1959, s. 40).

1958 Anayasası kanun alanını çerçeveleyen bu kurguyla yetinmemiş, 37. madde ile kanunun düzenleme sahası dışında kalan bütün konuların kararname alanını teşkil edeceğini açıkça hüküm altına almıştır. Dahası Anayasa, konu temelinde hayata geçirdiği anılan yetki bölüşümüyle de iktifa etmemekte, tasarlanan bu örüntünün ihlal edilmemesi için de elinden geleni yapmaktadır. Gerçekten bu istikamette biri önleyici (m. 41), diğeri telafi edici (m. 37/2) olmak üzere son derece etkili iki silah yürütme organına bahşedilmektedir (Güller, 2020, s. 57-68). Öyle ki Anayasanın yürütmeye tanıdığı bu imkânlar muvacehesinde hükümet, şayet arzu ederse, kararname alanına dâhil olduğunu düşündüğü bir kanunun çıkarılmasını ister önceden, isterse herhangi bir zamanla sınırlı olmaksızın sonradan net bir biçimde engelleyebilecek konumdadır (Mélin-Soucramanien ve Pactet, 2020, s. 670). Hâl böyleyken kararname alanının Parlamenteoya karşı korunması noktasında bu denli hassas olan aynı Anayasa, yasama organına kararname yetkisini kullanan yürütme tarafından gelebilecek tehditler karşısında müracaat edebileceği hiçbir özel yol tanımamıştır. Bu durumlarda kanun alanının korunması, yalnızca genel hükümler kapsamında idari yargıda açılacak iptal davası yoluyla sağlanabilmektedir (Chapus, 2001, s. 72; Verpeaux, 2015, s. 593). İşte bu anayasal tasarım dolayısıyla literatürde, 1958 metninin Parlamenteonun yasama yetkisini istisna hâline getirdiği ve yürütmenin düzenleme gücünü kural seviyesine çıkardığı belirtilmiştir (Favoreu, Gaïa, Ghevontian vd, 2020, s. 861; Plessix, 2018, s. 724; Chapus, 2001, s. 69; Jacqué, 2018, s. 231).

Anayasanın ihtiva ettiği bu kurgulama, yukarıda yeni Türk sisteminde yürütmeye tahsis edilmiş bir düzenleme alanının bulunmadığı sonucunun çıkarılmasında önemli bir argüman olarak karşımıza çıkar. Çünkü eğer böyle bir maksat söz konusu ise, anayasa koyucu tıpkı Fransız V. Cumhuriyet Anayasasında olduğu gibi açık ve net bir biçimde bunu ortaya koymuş olmalıdır. Dolayısıyla böyle bir sonucun yorumla çıkarsamaya kalmaması ve anayasanın sarih düzenlemesine konu olması beklenir. Nitekim Fransa'da da literatürün yukarıda aktarılan tespitleri, Anayasadan zorunlu olarak çıkan manadan başkası değildir. Öte yandan Fransız sitemini önemli kılan ve bizi de bu açıklamaları yapmaya sevk eden, yalnızca Anayasada yer alan bu tasarımdan ibaret değildir. Zira ülkede uygulama, yargı kararları ve öğretisi el ele vermek suretiyle, Anayasada yer alan bu kurguyu bambaşka bir halete büründürmüş ve yasama organının yetki alanını, belki de Anayasanın metninde hiç de kastedilmeyen bir şekilde genişletmiştir. 34 ve 37. madde ile tasarlanan şemanın baştan aşağıya esnetildiği bu pratiğin, ilk olarak doktrinde daha sonra ise son derece radikal sayılabilecek içtihatlar aracılığıyla yargı

organınca da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Anayasanın metni uyarınca kararname sahasında olduğu şüphe götürmeyen konular muhtelif saiklerle kanunla düzenlenmeye başlamış, uygulamada tebellür eden yasamanın genişleyen düzenleme alanına hem doktrin hem de yargı içtihatları olumlu tepkiler vermiştir (Güller, 2020, s. 81 vd.). Bu doğrultuda ilk olarak belirtilmesi gereken kuşkusuz Anayasa Konseyinin Anayasanın kararname alanına bıraktığı konularda çıkarılmış olan kanunların Anayasaya aykırı olmayacağı yönündeki 1982 tarihli kararıdır.ⁱⁱⁱ Bu içtihatla birlikte artık Parlamentonun, Anayasal kurgunun kendi düzenleme sahasının dışında görerek kararname yetkisine bıraktığı konularda istediği gibi kanun çıkarmasının önü açılmış olmaktadır. Çünkü yasama organının yürütmenin yerine geçerek onun yetki sahasında düzenleme yapması durumunda herhangi bir müeyyide doğmayacaktır (Saccone, 1987, s. 171). Dahası düzenleme alanının yatay bir biçimde paylaştırıldığı anayasal tasarımdan farklı olarak, Mahkemenin kararıyla birlikte, kanunların kararnemeler karşısında tartışılmaz bir üstünlüğe eriştiği söylenebilir (Mathieu, 2005, s. 74). Bu durumda artık Fransız sistemi açısından münhasır bir kararname alanının mevcut olmadığını tespit edebilmek mümkün olmaktadır (Favoreu, 1987, s. 882; Verpeaux, 2015, s. 600; Pezant, 1984, s. 925). Bundan başka Anayasa Konseyinin zaman içinde vermiş olduğu 34. maddenin geniş bir yorumla anlaşılması, kanun alanının 34. maddeye indirgenmemesi, temel hakların korunması bağlamında kanun alanının genişletilmesi ve menfi yetkisizliğe ilişkin içtihatlarının da Parlamentonun yetki alanını, anayasal kurgunun çok daha ötesine taşıdığını söyleyebilmek mümkündür. Binaenaleyh 1958 Anayasasının en başta gelen yeniliklerinden biri olarak kabul edilen kanun ve kararname sahaslarının ayrıştırılmasına ve özellikle kararname alanının korunmasına dair tasarının, gerek uygulamada gerekse yargı içtihatlarında herhangi bir karşılık bulmadığı rahatlıkla söylenebilecektir. Bu tespiti Rivero, oldukça ün kazanan, “1958 Anayasasının devrimi gerçekleşmemiştir”, sözüyle veciz bir şekilde ortaya koymuştur (Rivero, 1978, s. 263). Aynı saptayışın, o tarihten itibaren Fransa’da kamu hukuku alanında kaleme alınan hemen her çalışmada tekrar edildiğini gözlemleyebilmek mümkündür (Örnek sadedinde bkz. (Favoreu, Gaïa, Ghevontian vd, 2020, s. 861 vd; Verpeaux, 2015, s. 588; Chapus, 2001, s. 70; Mélin-Soucramanien ve Pactet, 2020, s. 664; Oliva ve Giummarra, 2017, s. 269; Le Pourhiet, 2018, s. 449 vd; Haquet, 2019, s. 321; Mathieu, 2005, s. 76; François, 1997, s. 394; Avril, 1981, s. 18; Pezant, 1984, s. 922; Plessix, 2018, s. 729; Drago, 2015, s. 176; (Peiser, Dubouis ve Négrin, 2017, s. 102-103).

Türkiye’de 2017 Anayasa değişiklikleriyle kabul edilen Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarma yetkisinin anayasal çerçevesine göz atıldığında ise bütünüyle farklı bir kurgulamaya rast gelinmektedir. Gerçekten 6771 sayılı kanunda, ne Meclisin düzenleme alanının

sınırlandırılması ve böylece yasama yetkisinin genelliği ilkesinin dönüşmesi neticesini doğuracak bir değişiklik yapılmış, ne de belirli hususların münhasıran kararname ile düzenleneceği açık bir şekilde hüküm altına alınmıştır. Filhakika yasama gücünün TBMM'ye ait olduğunu ve devredilemeyeceğini söyleyen 7. madde ile yürütme yetkisinin kanunlara uygun olarak kullanılacağını buyuran 8. maddenin aynen muhafaza edildiği görülmektedir. Öte yandan Parlatentonun yetkilerini düzenleyen ve Fransız Anayasasındaki meşhur 34. maddenin muadili olan 87. maddeye de en ufak bir dokunuşta bulunulmadığı belirtilmelidir. Nitekim bu maddede, 1958 Anayasasının 34. maddesinden farklı olarak, yasama organının kanun koyacağı soyut ve mutlak olarak ifade edilmekte ve yetkinin herhangi bir konu temelinde belirlenmesi ve böylelikle tahdidi yoluna gidilmemektedir. Dolayısıyla, kanun koyar yolundaki bu genel ifadenin bir sonucu olarak yasama organının 2017 öncesinde olduğu gibi istediği konuda kanuni düzenleme yapması mümkün olacaktır.

6771 sayılı Anayasa değişikliği kanununun 1982 Anayasasında yasama ve yürütme yetkisinin karşılıklı konumuna ilişkin bahse konu hükümleri bile Fransız sisteminde kanun ve kararname ilişkisine yönelik rejimin tam tersi bir yerde durduğu sonucuna ulaşmak için tek başına yeterliyken, 104. maddenin 17. fıkrası ile örgülenen Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine ilişkin anayasal çerçeve ile birlikte Türk sisteminde 1958 Anayasasının tam aksi yönde çok daha ileri bir noktaya gidilmiş olmaktadır. Nitekim bu fıkrada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen hususlarda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılması yasaklandığı gibi, son derece çarpıcı bir hüküm olarak, CBK ile düzenlenmiş bir meselede sonradan kanun konulması hâlinde, kararnamenin hükümsüz hâle geleceği açıkça hüküm altına alınmaktadır. Bu nevi bir kayıtlama, Fransız sistemi bakımından asla bahis konusu edilemeyeceği gibi, aksine 1958 Anayasası kararname sahasında kalan bir hususta kanun yapılmasına engel olmak için deyim yerindeyse elinden gelen her şeyi yapmış, yürütme organına bu yolda iki ayrı düzenek bahşetmiştir. Dolayısıyla 1958 Fransız Anayasa koyucusu, açık ve seçik bir şekilde norm koyma alanını kanun ve kararname arasında bölüştürdükten sonra, yasamaya bırakılan sahanın yürütmeye karşı korunması kapsamında en ufak bir hüküm içermezken, tersine olarak yürütmenin düzeleme alanını yasamadan gelebilecek tecavüzlere karşı korumak yolunda önleyici ve telafi edici olmak üzere iki tesirli mekanizma getirmek suretiyle, kararname gücü lehinde bir yazım tarzı benimsemişken, Türkiye'de ise 2017 tarihinde beliren tali Anayasa koyucu, CBK alanını koruyacak bir üslup yerine bütünüyle kanunu öne çıkaracak bir vurgu içermektedir. İşte bu mukayese, kanun ve kararname alanları bakımından bir ayrıştırma meydana getirilmek istendiğinde bunun nasıl yapılacağını göstermek ve Türkiye'de 2017

Anayasa değişikliğiyle getirilen çerçevenin böylesine bir yazım şeklinden ne kadar uzak olduğunu ortaya koymak bakımından son derecede değerlidir.

Bununla birlikte iki Anayasa arasındaki belirgin redaksiyon ayrılığını saptamakta yetinilmemesi icap eder. Zira anılan karşılaştırmada altı çizilmesi gereken başka bir nokta daha bulunmaktadır. Gerçekten Fransa'da 1958 Anayasasının barındırdığı Parlamento aleyhine tasarlanmış son derece sarıh vurguya karşılık, gerek uygulamayla, gerekse doktrin ve yargı içtihatlarıyla hayata dökülen kanunun yeniden güçlenmesini ve eski kuvvetine kavuşmasını sağlayıcı yaklaşım oldukça değerlidir. Buna göre, yukarıda değinildiği gibi, 1958 Anayasasının kurguladığı açık çerçeveye rağmen münhasır bir kararname alanı düşüncesi gerçek hayatta taraftar bulmamış, ne kadar güç de olsa, yasama organının lehine kayda değer bir hukuki duruş ve kanun yararına bir tavır sergilenebilmiştir. Oysa Türkiye'de 1958 Anayasası metninin zıddına, Cumhurbaşkanlığı kararnamesine tahsis edilen bir düzenleme sahasının varlığına dönük Anayasada hiçbir açık seçik hüküm bulunmadığı hâlde ve şimdiye kadar ortaya çıkan emarelerin uygulayıcıların da böyle bir kanıya sahip olmadığını göstermesine karşılık, literatürde bazı başlıklar yönünden yürütme kuvvetine tanınmış münhasır bir alanın mevcut olduğu kanaatine yorum yoluyla erilmeye çalışıldığı görülmektedir. Böyle bir yaklaşımın Anayasanın ruhuyla bağdaşmadığını söyleyebilmek mümkündür.

Nitekim gerek öğretilerde serdedilen görüşler, gerekse Anayasa Mahkemesinin CBK'nın denetimi kapsamında şu ana kadar verdiği kararlar incelendiğinde, şimdiden bu cihette bir temayülün doğmuş olduğu görülmektedir. Zira yukarıda gösterilen literatürde ortaya konulmuş önemli gerekçelere ilaveten Anayasa Mahkemesi de yeni dönemde vermiş olduğu kararlarında mahfuz alan tezini kabul etmediğini beyan etmektedir. Gerçekten Mahkeme, bu konuya ilişkin 23.1.2020 tarihli kararında şöyle demiştir:

Anayasa'da olağan dönemde CBK ile düzenleneceği özel olarak belirtilen konuların Anayasa'nın 104. maddesinin on yedinci fıkrasında CBK'lar için öngörülen sınırlamalara tabi olmayacağına ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Dolayısıyla Anayasa'nın 104. maddesinin on yedinci fıkrasında CBK'lar için getirilen sınırlamalar, Anayasa'da CBK ile düzenleneceği özel olarak belirtilen konular için de geçerlidir.^{iv}

Bu durumda Anayasa Mahkemesinin de CBK ile düzenleneceği özel olarak ifade edilen konuların, yürütmeye tahsis edilmiş münhasır bir alana vücut verip vermediği tartışmasında, böyle bir sahanın mevcut olmadığı yaklaşımına teveccüh ettiği görülebilmektedir. Dolayısıyla ülkemizde gerek uygulamanın şu ana kadar takındığı tavır, gerekse AYM'nin ilk kararları dikkate alınarak, Anayasanın ruhuna hiçbir şekilde uymayacak olan mahfuz düzenleme alanının mevcut olmadığı ve 6771 sayılı kanunla birlikte ülkemizde önemli bir anayasal ilke olarak

varlık bulan yasama yetkisinin genelliği prensibine halel getirecek herhangi bir değişikliğin yapılmadığı kabul edilmelidir.

Sonuç

Yeni Türk sisteminde kanun ve kararname ilişkisi bakımından belki de en netameli mesele olarak görülebilecek olan yasamaya kapatılarak yürütmenin düzenleme yetkisinin tekeline bırakılmış bir alanın var olup olmadığı sorusuna ilişkin literatürde serdedilmiş olan muhtelif açıklamalar gösterilmiştir. Bu noktada her iki yönde görüşlerin de çok sayıda yazar tarafından savunulduğu dikkat çeker. Bununla birlikte 1982 Anayasasının 6771 sayılı kanunla eriştiği yeni metninden ferah fahur çıkarılamayan, yalnızca ilgili dört maddenin lafzen katı yorumlanması durumunda akla gelebilen ama yine de kesin ve zaruri bir mana içermeyen bu sonucun, Anayasanın sistematik, tarihi ve gaî yorumuna uygun olmadığı belirtilmelidir. Ayrıca karşılaştırmalı hukuk verileri de bu doğrultuda bir çıkarıma varmayı önemli ölçüde zorlaştırır.

Nitekim Türkiye’de 2017 Anayasa değişiklikleriyle beliren yeni düzende, Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile kanun arasındaki ilişkinin, gerek 1982 Anayasasının özgün metnine yer alıp referandumda herhangi bir dönüşüme uğratılmamış önceki hükümler, gerekse değişiklikle birlikte kabul edilen yeni maddeler muvacehesinde, yürütmeye terkedilmiş mahfuz bir alanın varlığını ortaya koyacak isabetli bir gerekçe mevcut değildir. Bir kere 6771 sayılı kanun, Anayasanın yasama yetkisinin genelliğini ve yürütmenin yasamaya bağlılığını düzenleyen 7, 8. ve 87. maddelerine hiçbir suretle dokunmadığı gibi, CBK’ların çerçevesini çizdiği 104. maddenin 17. fıkrasında da kanunu açıkça kararnamelerden üstün bir şekilde ele almıştır. Bu bağlamda yürütme yetkisine tanınan kararname çıkarma gücüne karşı getirilmiş en kavi sınırlamalardan biri olarak Anayasada kanunla düzenleneceği belirtilen hususlarda CBK çıkarılamayacağına yönelik kayıtlama gösterilebilir. Bu noktada Anayasanın 123. maddesi son derece ilginç bir yerde konumlanır. Çünkü burada başından beri belirtildiği ve 6771 sayılı kanunla da aynen korunduğu üzere, idarenin kuruluşu ve düzenlenişi ancak kanunla yapılabilecektir. şu hâlde Anayasada başka bir hüküm olmasaydı, md. 104/17 ile md. 123/1’in birlikte yorumlanması neticesinde idareye ilişkin konularda CBK çıkarılamayacağı sonucuna varmak gerekirdi. Ancak görüldüğü üzere 6771 sayılı kanun ile Anayasanın dört maddesine 123. maddedeki yasağı açmak ve kararname çıkarmaya kapı aralamak için bir istisna yerleştirilmiş olmaktadır. Bu durumda ilgili maddelerin, birer istisna olmaları sebebiyle dar yorumlanıp, yalnızca idarenin düzenlenmesi işinin CBK ile yapılamayacağı yolundaki anayasal engelin aşılmasına hizmet etmesi ve çok daha ileri gidilerek bu yetkinin asıl sahibi olan yasama organının devre dışı bırakılamaması icap eder. Gerçekten Meclisin anayasaya uygunluk dışında bir kayıtlama içermeyen yasama yetkisine ilişkin hükümler bu denli açık ve ortadayken, CBK

çıkarılmasına imkân sağlamak için konulduğu anlaşılan maddelerden yorumla bir yasama engeli çıkarmak, hukuk tekniğine uygun olmasa gerektir.

Anayasal çerçeveden açıkça süzülen bu sonuca Fransız sisteminde elli yıldan uzun bir zamandır yaşanan gelişmeler de ışık tutmaktadır. Bu itibarla 1958 Anayasasının maddelerinde Parlamento aleyhine ortaya konulmuş olan sarih kurgulamaya rağmen, uygulama ile doktrinin ve yargı kararlarının, tam tersine kanun lehine bir pratiğe vücut vermiş olması dikkate alındığında, yeni Türk rejiminde yasama organının, anayasal çerçeve bakımından Fransa'ya göre çok daha avantajlı bir konumda yer alması sebebiyle, bizde de benzer bir yaklaşımın benimsenmesinin evleviyetle mümkün olduğu, bu bakımdan Fransız sisteminin, yeni sistemde yürütmeye verilmiş münhasır bir düzenleme yetkinin bulunmadığını savunmak yolunda önemli çıkarımlar sunduğu ortaya çıkmaktadır. Üstelik ülkemiz bağlamında benzer bir tavrın yeğlenmesi, 2017 Anayasa değişikliğiyle yeni bir yapıya bürünen 1982 Anayasasında, Meclisin 1958 Anayasasına kıyasla çok daha elverişli bir konuma sahip olduğu göz önünde tutulursa, en ufak bir zorluk dahi içermez. Dolayısıyla Fransız anayasal düzeninin açıkça kanuna karşı kararnameyi öncelemesine rağmen, hukuk aktörleri yasama organı lehine bir okumaya ve kanunun uygulama alanının giderek genişlemesi sonucunu beraberinde getiren pratiklere yönelmiş olmaları, Türk öğretisi ve uygulaması açısından da yabana atılamayacak bir numune oluşturmaktadır. Kanun-kararname çatışması gündemine 2017 reformuyla birlikte gelmiş olan Türk hukuk dünyasının benzer bir duruşu göstermesinin, pozitif hükümler çerçevesinde çok daha mümkün ve dahası gerekli olduğu açıktır.

Kaynakça

Açıl, M. (2018). 2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 76(2), 725-756.

Akartürk, E. A. (2020). 2017 Anayasa Değişikliğinin "Parlamentosuzlaştırma" Etkisi Üzerine. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII(1), 1-26.

Aksoylu Ürger, Ö. (2018). Son Anayasa Değişiklikleri Uyarınca Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin Türk Hukukundaki Yeri. K. Şenocak (Dü.), 4. *Uluslararası Hukuk Sempozyumu Tam Metin Kitabı* içinde, (s. 137-160). Alanya.

Akyılmaz, C. (2019). 2017 Anayasa Değişikliğine Göre Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXIII(1), 191-207.

Anayurt, Ö. (2019). *Anayasa Hukuku Temel kavramlar ve Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Ardıçoğlu, M. (2017). Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Ankara Barosu Dergisi*, 2017(3), 19-51.

Aslan, V. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Kanunlara Uygunluğunun Denetimi ve Çeşitli Hususların Kararnamelerle Düzenleneceğinin Kanunlarda Belirtilmesi Üzerine. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 139-161.

Atar, Y. (2019a). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Atar, Y. (2019b). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Rejimi ve Anayasallık Denetimi. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 241-259.
- Atay, E. (2019). *İdare Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Avril, P. (1981). Le parlement législateur. *Revue française de science politique*, 15-31.
- Azaklı, M. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Somut Norm Denetimi Yoluyla İncelenmesi. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 73-103.
- Barın, T. (2020). *Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Rejimi ve Anayasallık Denetimi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Can, O. (2020). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Rejimi Anayasa Mahkemesi Yaklaşımı. *Anayasa Yargısı*, 37(1), 133-192.
- Chantebout, B. (2015). *Droit constitutionnel*. Paris: Dalloz.
- Chapus, R. (2001). *Droit administratif*. Paris: Montchrestien.
- Chrétien, P., Chiffot, N., & Tourbe, M. (2019). *Droit administratif*. Paris: Sirey.
- Çıtak, H. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri Karşısında İdari Yargıcın Konumu. *Genç Hukukçu Araştırmacılar Sempozyumu* (s. 33-50). İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- De Soto, J. (1959). La loi et le règlement dans la constitution du 4 octobre 1558. *Revue du droit public*.
- Debré, M. (1959). La nouvelle constitution. *Revue française de science politique*, 9(1), 7-29.
- Drago, G. (2015). Le domaine de la loi : Brève histoire d'une dérive constitutionnelle. *L'intérêt général, Mélanges en l'honneur de Didier Truchet* (s. 169-185). içinde Paris: Dalloz.
- Duman, B. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri; Hukuki Niteliği, Rejimleri, Denetimi ve Mukayeseli Hukuktaki Yeri. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), 537-592.
- Eren, A. (2019). Anayasa Mahkemesinin Kanun Hükmünde Kararnamelere İlişkin İçtihadı Doğrultusunda Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Değerlendirilmesi. *Anayasa Yargısı*, 36/1, 1-72.
- Favoreu, L. (1987). Les règlements autonomes n'existent pas. *Revue française de droit administratif*.
- Favoreu, L., Gaïa, P., Ghevantian, R., & Mestre, J.-L. (2020). *Droit constitutionnel*. Paris: Dalloz.
- Fendoğlu, H. T. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri Mahfuz Düzenleme Alanı mıdır? *Ankara Barosu Dergisi*, 2019(3), 277-310.
- Fendoğlu, H. T. (2020). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin yayınları.
- François, B. (1997). "Le Conseil constitutionnel et la Cinquième République, Réflexion sur l'émergence et les effets du contrôle du constitutionnalité en France. *Revue française de science politique*, 47(5), 377-404.
- Gözler, K. (2019a). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, K. (2019b). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Güller, A. (2020). *Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Günday, M. (2017). *İdare Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınları.
- Haquet, A. (2019). *Droit constitutionnel*. Paris: Dalloz.
- İba, Ş. (2018). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.

- Jacqué, J.-P. (2018). *Droit constitutionnel et institutions politiques*. Paris: Dalloz.
- Kanadoğlu, K. (2018). Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2018(1), 637-650.
- Keskinsoy, Ö., Kaya, S., & Meri, T. (2020). Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Ankara SBF Dergisi*, 75(4), 1383-1416.
- Küçük, A. v. (2019). Türkiye'de 2017 Anayasa Değişikliği Kapsamında Yürürtmenin Asli Düzenleme Yetkisi ve Mahfuz Düzenleme Alanı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1), 1-60.
- Le Pourhiet, A.-M. (2018). *Droit constitutionnel*. Paris: Economica.
- Mathieu, B. (2005). La part de la loi, la part du règlement De la limitation de la compétence réglementaire à la limitation de la compétence législative. *Pouvoirs*, 3, 73-87.
- Mélin-Soucramanien, F., & Pactet, P. (2020). *Droit constitutionnel*. Paris: Sirey.
- Narter, R. v. (2020). *Hukuk İhdası Rejiminde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Okşar, M. (2019). *2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Yürütme Erkinin Üstünlüğü*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Oliva, É., & Giummarra, S. (2017). *Droit constitutionnel*. Paris: Dalloz.
- Özbudun, E. (2017). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özbudun, E. (2019). Anayasa Mahkemesinin 57. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen "Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Rejimi ve Anayasallık Denetimi" Konulu Sempozyum. *Anayasa Yargısı*, 36(1).
- Özdemir, H. E. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Hukuki Çerçevesi. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 265-282.
- Peiser, G., Dubouis, L., & Négrin, L.-P. (2017). *Droit public*. Paris: Dalloz.
- Pezant, J.-L. (1984). Loi/règlement, la construction d'un nouvel équilibre. *Revue française de science politique*, 4-5, 92-954.
- Plessix, B. (2018). *Droit administratif général*. Paris: LexisNexis.
- Rivero, J. (1978). Rapport de syntèse. *Vingt ans d'application de la Constitution de 1958 le domaine de la loi et du règlement, Colloque organisé par la Faculté de Droit et de Science Politique d'Aix-Marseille sous la direction de Louis Favoreu*. Aix-Marseille: Presse Universitaire d'Aix-Marseille.
- Saccone, G. (1987). La répartition des compétences entre pouvoir législatif et pouvoir réglementaire. *Annuaire international de justice constitutionnel*, 1-1985, 169-182.
- Sever, D. (2020). Cumhurbaşkanının Teşkilatlanma Konusundaki Yetkileri ya da "Parthenogenesis" Olmak. *Kamu Hukukçuları Platformu Tam Metin Bildiri Kitabı* (s. 353-389). İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Sevgili Gençay, F. (2020). Kanun ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Karşılıklı Mahfuz Alanları Meselesi (Türkiye-Fransa Karşılaştırmalı Çalışma). *Kamu Hukukçuları Platformu Tam Metin Bildiri Kitabı* (s. 237-274). İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Sezer, A. (2019). Normlar Hiyerarşisi ve Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri (Çok Boyutlu Normlar Piramidi Yaklaşımı). *Anayasa Yargısı*, 36(1), 353-412.
- Söyler, Y. (2018). *Yeni Başkanlık Sisteminde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Şirin, T. (2018). İşlemeyen Sistemlerin Fonksiyonel Olmayan yanıtı. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 7(14), 289-356.
- Tan, T. (2018). *İdare Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Tanör, B., & Yüzbaşıoğlu, N. (2019). *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.

Tekinsoy, A. (2020). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Yürütmenin Mahfuz Düzenleme Yetkisi Açısından Değerlendirilmesi. *Kamu Hukukçuları Platformu Tam Metin Bildiri Kitabı* (s. 389-413). İstanbul: On İki Levha yayınları.

Ulusoy, A. (2019). *Yeni Türk İdare Hukuku*. Ankara: Yetkin yayınları.

Ulusoy, A. (tarih yok). *Aralık 2016 Anayasa Teklifi Neler Getiriyor, Neler Götürüyor?* Octobre 2021 tarihinde Türk Anayasa Hukuku Sitesi: <https://www.anayasa.gen.tr/ulusoy-anayasa-degisikligi.pdf> adresinden alındı

Ülgen, Ö. (2018). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Niteliği ve Türleri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2018(1), 4-39.

Verpeaux, M. (2015). *Droit constitutionnel français*. Paris: Presses Universitaires de France.

Wahl, N. (1959). Aux origines de la Constitution. *Revue française de science politique*, 9(1), 30-66.

Yasin, M. (2019). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Türk İdari Teşkilat Hukukuna Etkileri. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 315-333.

Yeniay, L. v. (2019). Türk Hukukunda Yürütme Organının Düzenleme Yetkisi ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 105-138.

Yıldırım, T. (2017). Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(2), 13-28.

Yıldırım, T. (2019). İdarenin Kanuniliği İlkesi Bağlamında Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Anayasal Sınırı. *Anayasa Yargısı*, 293-314.

Yılmaz, H. (2020). Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Konu Bakımından Yetki Sınırları. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 78(1), 225-263.

ⁱ Raporun özgün metni için bkz. European Commission For Democracy Through Law, Turkey Opinion, CDL-AD(2017)005, Opinion No: 875/2017, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2017\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2017)005-e) (Erişim tarihi: 01.09.2021), s. 19-20.

ⁱⁱ Bu konuda Türk literatüründe yapılan çalışmalar eskiye oranla artmaya başlamıştır. İlgili dönüşüme ilişkin kapsamlı ve tafsilatlı bilgi edinmek için şu kaynaklara bakılabilir: Anayurt, Ö. (2019). *1958 Anayasasında Kanun Anlayışı Kanununun Genelliğinden "Sınırlı-Tahsisli Kanun"a Geçiş*. Ankara: Seçkin Yayınları; Güller, A. (2020). *Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri*. Ankara: Yetkin Yayınları; Sevgili Gençay, F. (2020). Kanun ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Karşılıklı Mahfuz Alanları Meselesi (Türkiye-Fransa Karşılaştırmalı Çalışma). *Kamu Hukukçuları Platformu Tam Metin Bildiri Kitabı* (pp. 237-274). İstanbul: On İki Levha Yayınları.

ⁱⁱⁱ Anayasa Konseyinin 1982 tarihli kararının tam metni için bkz. Conseil constitutionnel, 30 juillet 1982, n° 82-143 DC, *Loi sur les prix et les revenus*, Recueil Cons. const., s. 57

^{iv} Anayasa Mahkemesi, E. 2019/31, K. 2020/5, KT. 23.1.2020, RG. 13.5.2020, S. 31126, 25. paragraf vd. Mahkemenin, 106. maddenin 11. fıkrasında CBK ile düzenleneceği özel olarak belirtilen bir hususu, 104. maddenin 17. fıkrasındaki sınırlamalara uygunluk yönünden incelediği başka bir kararı için bkz. Anayasa Mahkemesi, E. 2019/105, K. 2020/30, KT. 12.6.2020, RG. 20.8.2020, S. 31219, 20. paragraf vd.

E-Ticaret Pazaryerlerine Yönelik Müşteri E-Sadakati: E-Güven ve E-Memnuniyetin Rolü

Büşra KUTLU KARABIYIK*

Geliş Tarihi (Received): 24.03.2021– Kabul Tarihi (Accepted): 27.09.2021

Öz

İşletmeden tüketiciye e-ticaret, tüketicilerin internet vasıtasıyla işletmelerden doğrudan mal ve hizmet satın alabilmeleri anlamına gelmektedir. Tüketiciler çevrimiçi ortamda çok sayıda alternatifte kısa bir sürede ulaşabilmektedirler. Alternatiflerin fazlalığı e-ticaret işletmelerinin sadakatli müşterilere ulaşmalarını zorlaştırmaktadır. Potansiyel müşterilerin farklı bir e-ticaret web sitesine yönelmeden, ihtiyaç duydukları ürün ve hizmetleri her zaman tercih ettikleri belirli bir e-ticaret web sitesinden alma eğilimlerine müşteri e-sadakati denilmektedir. E-sadakati sağlamış olan işletmelerde aynı müşterilerin devamlı ve yüksek miktardaki harcamaları işletme maliyetlerinin karşılanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmada müşterilerin e-ticaret pazaryerlerine (trendyol, hepsiburada, n11, gittigidiyor, amazon, akakçe vb.) yönelik sadakatine etki eden faktörlerin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. 400 kişi ile gerçekleştirilen bu çalışmada e-güven ve e-memnuniyetin e-sadakat üzerinde anlamlı ve pozitif etkilerinin olduğu bulunmuştur. Ayrıca e-güvene, e-memnuniyete ve dolaylı olarak e-sadakate etki eden diğer faktörler ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular neticesinde e-ticaret pazaryerlerinin müşteri e-sadakati oluşturabilmek için söz konusu faktörleri dikkate alarak yeni stratejiler yaratmaları beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: e-ticaret, e-ticaret pazaryeri, e-güven, e-memnuniyet, e-sadakat

Customer E-Loyalty for E-Commerce Marketplaces: The Role of E-Trust and E-Satisfaction

Abstract

Business-to-consumer e-commerce means that consumers can directly purchase goods and services from businesses via the internet. Consumers can find many alternatives online in a short time. The abundance of alternatives makes it difficult for e-commerce businesses to reach loyal customers. The tendency of potential customers to get the products and services they need from a specific e-commerce website they always prefer without turning to a different e-commerce website is called customer e-loyalty. Continuous and high amounts of expenses of the same customers in processes that have provided e-loyalty facilitate meeting operating costs. In this study, it was aimed to investigate the factors affecting the loyalty of customers towards e-commerce marketplaces (trendyol, Hepsiburada, n11, gittigidiyor, amazon, akakçe, etc.). Questionnaire method was used as a data collection tool in the study. In this study conducted with 400 people, it was found that e-trust and e-satisfaction have significant and positive effects on e-loyalty. In addition, other factors affecting e-trust, e-satisfaction and indirectly e-loyalty have been revealed. As a result of the findings, e-commerce marketplaces are expected to create new strategies by taking these factors into account in order to create customer e-loyalty.

Keywords: e-commerce, e-commerce marketplace, e-trust, e-satisfaction, e-loyalty

* Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, busra.kutlu@adu.edu.tr

Giriş

İşletmeden tüketiciye elektronik ticaret (e-ticaret), tüketicilerin internet aracılığıyla işletmelerden doğrudan mal veya hizmet alışverişini yapabilmeleri anlamına gelmektedir. Günümüzde potansiyel tüketiciler zaman kaybettiren ve yüksek fiyatlı ürünlerin pazarlandığı fiziksel ortamlarda gerçekleşen geleneksel alışverişin yerine e-ticaret alışverişini tercih etmektedirler. Ev konforunda kaliteli ürünlere hızla ulaşılmasını sağlayan e-ticaret kullanımı tüketiciler arasında yıldan yıla artmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020a). Porter (2001), yakın gelecekte gerçekleştirilecek olan tüm ticaret faaliyetlerinin elektronik hale gelebileceğini öngörmüş ve “e-ticaret” kavramının kullanımının dahi gereksiz hale geleceğini ileri sürmüştür.

Müşterilerin bağlılığı ve tekrar eden satın alımlar olmadan e-ticaret işletmelerinin maliyetlerini karşılayabilmeleri oldukça zordur (Wallace, Giese, & Johnson, 2004). E-ticaret işletmelerine yönelik müşterilerin e-sadakati müşterilerin aynı e-ticaret işletmelerinin web sitelerini devamlı ziyaret etmelerine ve tekrar tekrar harcama yapmalarına neden olmaktadır (Cyr, Head, & Larios, 2010). E-ticarete yönelik e-sadakat, e-ticaret işletmelerine yönelik oluşan içten bağlılık olarak tanımlanabilmektedir. Gerçek anlamda sadık olan tüketicilerin ilgileri biraz daha çekici bir alternatifte doğru kolayca yönlendirilememektedir (Shankar, Smith, & Rangaswamy, 2003).

E-ticaretin önemli bileşenlerinden olan e-ticaret pazaryerleri (marketplace) ise, çok sayıda satıcıyı içeren çevrim içi mağazalardır. E-ticaret pazaryerlerinde satıcıların müşteri, alıcıların da aradıkları ürünleri bulabilmeleri için bir alan oluşturulmuştur. Çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren bir çok satıcı bu platformlarda yer almaktadır. Alıcılar da farklı nitelikte çok sayıda ürüne aynı platform üzerinden erişebilmektedir. Bu sayede tüketiciler aradıkları ürünleri alternatifleriyle karşılaştırarak uygun fiyata ve hızla satın alabilmekte, satıcılar da çok sayıda müşteriye ulaşabilmektedirler (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020b). Trendyol, hepsiburada, n11, gittigidiyor, amazon, akakçe vb. gibi oluşumlar e-ticaret pazaryerlerine örnek gösterilebilmektedir.

Bu çalışmada e-ticaret pazaryerlerine yönelik e-sadakate etki eden direkt ve dolaylı etkilerin Türkiye örneklemini üzerinde araştırılması amaçlanmaktadır. Bu çalışma Türkiye’de e-ticaret pazaryerlerine yönelik sadakati inceleyen ilk çalışma olma niteliğindedir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde e-ticaret, e-ticaret pazaryerleri ve e-sadakat kavramları hakkında giriş yapılmıştır. İkinci bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesi ve araştırmanın hipotezleri ortaya konulmuştur. Araştırmanın yöntemi üçüncü bölümde ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümdeki bulgular başlığı altında; doğrulayıcı faktör analizi, Ave, CR, güvenilirlik analizi, korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modeli analizi sonuçları incelenmiştir. Son olarak,

araştırma ölçüm modelinin ölçüm denklik testleri yapılmış ve ölçüm denkliği bulunduğundan sonra çoklu grup analizi ile araştırma modelinin kadın ve erkek gruplarda nasıl farklılaştığı araştırılmıştır. Çalışmanın son bölümü olan sonuç ve tartışma bölümünde ise araştırmanın sonuçları yorumlanmış ve ilerideki araştırmalar için önerilerde bulunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve

Ticarette ürün veya hizmetlerin kalitesi çoğunlukla müşteri memnuniyetine, müşterilerin elde tutulabilmesine ve müşteri sadakatine yol açmaktadır. Bu durumun elektronik perakendecilikte de benzer şekilde gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu bağlamda elektronik perakendeciliğin başarısının bir kistası olarak adlandırılan elektronik perakendeciliğin kalitesinin tanımlanması gerekmektedir. Wolfenbarger ve Gilly (2003), “çevrimiçi sipariş edilen ürün veya hizmete yönelik bilgi arama, websitesinde gezinme, sipariş verme, müşteri hizmetleri ile olan etkileşim, teslimat ve memnuniyeti kapsayan elektronik perakendeciliğin kalitesi kavramını tanımlamak ve ölçmek için” eTailQ ölçeği geliştirmiştir. Bu ölçek yalnızca web sitesindeki ürün ile ilgili durumları değil, ürünün beklenildiği gibi ve zamanında gelmesi gibi çevrimdışı süreçleri de içermektedir. ETailQ ölçeğinin icra etme/gerçekleştirme, web sitesi tasarımı, müşteri hizmetleri ve güvenlik/gizlilik olmak üzere dört adet boyutu bulunmaktadır.

Bu araştırmada e-ticaret pazaryerlerine (trendyol, hepsiburada, n11, gittigidiyor, amazon, akakçe vb.) yönelik e-sadakat kavramının incelenmesi amaçlanmaktadır. E-sadakat; pek çok alternatif mevcutken, müşterilerin çoğunlukla aynı e-ticaret pazaryerlerini ziyaret ederek alışveriş yapmaları anlamına gelmektedir (Cyr, 2008). Bu alanda gerçekleştirilen pek çok çalışma e-güven ve e-memnuniyetin ayrı veya birlikte e-sadakat üzerinde etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır (Reichheld & Reprint, 2000; Sirdeshmukh, Singh, & Sabol, 2002; Anderson & Srinivasan, 2003; Gummerus, Liljander, Pura, & Van Riel, 2004; Safa & Ismail, 2013; Husain, 2017).

E-sadakat kavramı incelenirken e-güven ve e-memnuniyet kavramlarının incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada EtailQ ölçeğinin, e-WOM'un (electronic Word of Mouth- elektronik ağızdan ağıza haberleşme) ve web sitesinin ünü/tanınırlığının e-güven ve e-memnuniyete olan direkt etkileri araştırılacaktır. e-WOM kavramı, müşterilerin e-perakende websitesinde yer alan ürünlere yönelik pozitif yorumlarını ve değerlendirmelerini işaret ederken (Yoo, Sanders, & Moon, 2013), web sitesinin tanınırlığı kavramı web sitesinin toplumda ünlü ve bilinir olması anlamına gelmektedir (Torres-Moraga, Vásquez-Parraga, & Barra, 2010).

1.1. Hipotezlerin Kavramsal Yapısı

Ağızdan ağıza haberleşme (Word of Mouth-WOM) kitlelerin ürün/hizmetler hakkındaki deneyimlerini, düşüncelerini ve gözlemlerini birbirlerine aktarmaları ve söz konusu ürün/hizmetlerden geniş kitlelerin haberdar olmasını sağlamaları anlamına gelmektedir. İnternet vasıtasıyla gerçekleşen ağızdan ağıza haberleşme ise “e-WOM” olarak ifade edilmektedir. e-WOM; “mevcut, önceki veya potansiyel müşterilerin bir ürün, hizmet veya organizasyon hakkında internet aracılığı ile sundukları ve milyonlarca kişiye açık olan pozitif ya da negatif bildirimlerdir” (Hennig-Thurau & Walsh, 2003). E-WOM internet alışverişlerinde önemli bir bilgi kaynağı olarak yerini korumaktadır. Geleneksel WOM faaliyetleri zamanla ve belirli ilişkilerle sınırlıdır ve e-WOM kadar büyük bir etki oluşturamamaktadır (Yoo vd., 2013, s. 669).

e-WOM faaliyetleri gerçekleştiren her e-ticaret işletmesi müşterilerin gözünde olumlu imaja, üne ve itibara sahip olmayı dilemektedirler. Bu sonucu elde edebilmek için e-ticaret işletmeleri tarafından müşterilere önceden iyi deneyimler sunulmuş olması gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle, müşteriler bir e-ticaret web sitesinde gerçekleştirdikleri herhangi bir sipariş sürecini tatmin edici bir şekilde tamamlamlandıklarına dair değerlendirmelerde bulduklarında söz konusu e-ticaret işletmesinin ünü artış göstermektedir (Vos vd., 2014, s. 422). Bu çalışmada ise yalnızca olumlu değerlendirmelerin değil e-ticaret web sitesinde yer alan olumlu/olumsuz tüm değerlendirmelerin şeffaf bir şekilde diğer müşterilerle paylaşılmasının e-ticaret web sitesinin ününü/bilinirliğini arttıracakları ileri sürülmektedir. Buna göre aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H1a: Elektronik ağızdan ağıza iletişim (e-WOM), e-ticaret pazaryerlerinin bilinirliğini anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Fikir beyan etmek, geri bildirim, yorum ve önerilerde bulunmak e-WOM sürecinin en belirgin özelliklerindedir (Yoo vd., 2013). Güven ise müşterilerin işletmenin, hizmetlerin veya ürünlerin kalitesine ve güvenilirliğine yönelik oluşan inançlarıdır (Garbarino & Johnson, 1999). Güven e-ticarette alışverişin başlaması, düzenlenmesi ve sürdürülmesi konularında büyük önem taşımaktadır (Verhoef, Franses, & Hoekstra, 2002). Güven duygusunun sağlandığı e-ticaret işletmelerinde daha fazla alım-satım işlemi gerçekleştirilmektedir.

Alanyazında e-WOM’un güven üzerinde etkili olduğu olduğuna dair pek çok çalışma yer almaktadır. Sosyal ağlarda satın alma niyeti (See-to & Ho, 2014), çevrimiçi satın alma niyeti (Awad & Ragowsky, 2008), e-ticarette satın alma niyeti (Chan & Ngai, 2011) ve müşteriden müşteriye e-ticarette satın alma niyeti (Fu, Zhang, Xie, Xiao, & Che, 2011) çalışmalarında e-WOM’un ürüne güveni, çevrimiçi güveni ve müşteri güvenini anlamlı ve pozitif etkilediği

bulunmuştur. Yukarıdaki çalışmalarla paralel olarak elektronik ağızdan ağıza iletişimin sağlandığı e-ticaret pazaryerlerinde tüm müşteriler ürün ve hizmetler hakkında gerçek değerlendirmelere ulaşılabileceğinden söz konusu e-ticaret pazaryerlerine yönelik güven duygusunun oluşacağı tahmin edilmektedir. Bu bilgilerin ışığında aşağıdaki araştırma hipotezi ileri sürülmüştür:

H1b: Elektronik ağızdan ağıza iletişim (e-WOM), e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

İcra etme/gerçekleştirme kavramı bir e-ticaret web sitesinde tam olarak özellikleri gösterilmiş olan bir ürünün söz verilen zamanda teslim edilmesi ve müşterilerin tam olarak bekledikleri ürünü elde etmeleridir (Wolfenbarger & Gilly, 2003). Bir diğer ifadeyle vaadedilen hizmetlerin doğru, güvenilir, hızlı ve zamanında gerçekleştirilmesi olarak nitelendirilebilmektedir (Rodríguez, Villarreal, Valiño, & Blozis, 2020).

E-ticaret sürecinde e-perakendecinin yanlış ürün teslimatı veya doğru ürünleri zamanında teslim etmede tamamen ya da kısmen başarısız olması halinde, tüketicinin e-perakendeciye karşı olan güven duygusu hasar almaktadır (Butt vd., 2018). Geçmişte yapılan birçok çalışmada, siparişin doğru şekilde yerine getirilmesiyle tüketicinin çevrimiçi perakendeciye olan güveni arasında pozitif bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. E-perakendecilere yönelik sadakati (Al-Dweeri, Moreno, Montes, Obeidat, & Al-Dwairi, 2018), e-ticarete e-sadakati (Kim vd., 2009; Giovanis & Athanasopoulou, 2014), yükseköğretim kurumlarının web sitelerine (websitesi, portal, sosyal medya sitelerine) yönelik e-sadakati (Leonnard, 2019) ve çevrimiçi satın alma niyetini (Chek & Ho, 2016) araştıran çalışmalarda icra etme/gerçekleştirmenin e-güven üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Alanyazında yer alan bu bilgilerin ışığında e-ticaret pazaryerlerinin vaadettiklerini gerçekleştirilmesi anlamında kullanılan icra etme/gerçekleştirmeni, e-ticaret pazaryerlerine yönelik e-güveni pozitif olarak etkileyeceği düşünülmektedir. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi ileri sürülmüştür:

H2a: İcra etme/gerçekleştirme, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

İcra etme/gerçekleştirme çevrim içi satıcıların taahüt ettikleri ürünü/hizmeti taahüt ettikleri koşullarda teslim etmeleri anlamına gelmektedir (Cristobal, Flavián, & Guinalú, 2007). Bu süreç ürün veya hizmetlerin sipariş edilmesi ve teslim edilmesi arasındaki zaman diliminde gerçekleşmektedir (Wolfenbarger & Gilly, 2003). Doğru ürünler, taahüt edilen zamanda ve tam olarak tarif edildiği gibi müşterilere ulaştığında müşteriler e-ticarvdişverişlerine yönelik memnuniyet duygusu yaşamaktadırlar.

Alanyazında e-ticarette icra etme/gerçekleştirmenin müşteri tatminine yol açtığı sonucuna ulaşan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. İnternet bankacılığı sadakati (Quan, 2010), çevrimiçi alışverişte satın alma niyeti (Lee & Lin, 2005), e-perakendecinin kalitesi (Wolfinbarger & Gilly, 2003), e-perakendecilikte memnuniyet (Collier & Bienstock, 2006) ve e-perakendeciye yönelik e-sadakat (Kim vd., 2009; Semeijn vd., 2005) çalışmalarında icra etme/gerçekleştirmenin müşteri tatminini anlamlı ve pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Alanyazındaki bu çalışmaların ışığında icra etme/gerçekleştirmenin e-ticaret pazaryerlerine yönelik memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkileyeceği varsayılmaktadır. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi ortaya konulmuştur:

H2b: İcra etme/gerçekleştirme, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Güvenlik/gizlilik; kredi kartı bilgilerinin ve ödemelerinin güvenliği (Wolfinbarger & Gilly, 2003) ve müşterilerin tüm çevrimiçi işlemlerinin güvenliği (Rodríguez vd., 2020). olarak nitelendirilebilmektedir. Miyazaki & Fernandez (2001)'e göre çevrimiçi satıcılar müşterilerin güvenini kazanmak için gizlilik şartlarını sağladıklarını ve güvenlik sızıntılarını engellediklerini açıkça gösterilmelidir.

Çevrimiçi perakendecilik işlemlerinin artması için güvenlik/gizlilik konusunda tüketiciler satıcıların işbirliğine, güçlü isteğine ve yeteneklerine güven duymalıdır (Pavlou, Liang, & Xue, 2007). Tüketiciler çevrimiçi perakendecilerin şahsi bilgilerini topladıklarını ve kötüye kullanacaklarını düşündüklerinde çevrimiçi perakendecilere karşı güven duyguları büyük ölçüde azalmaktadır (Eastlick, Lotz, & Warrington, 2006).

Alanyazındaki pek çok çalışmada güvenlik/gizliliğin müşteri güveni oluşturma konusunda büyük önem arzettiği sonucuna ulaşılmaktadır (Urban, Sultan, & Qualls, 2000; Ribbink, Van Riel, Liljander, & Streukens, 2004; Kim vd., 2009; Rodríguez vd., 2020). Bu bilgilerin ışığında bu çalışmada da güvenlik/gizlilik arttıkça, e-ticaret pazaryerlerine yönelik güvenin artacağı varsayılmaktadır. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi ileri sürülmüştür:

H3a: Güvenlik/gizlilik, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Çevrimiçi alışverişte müşteriler firmayla fiziksel etkileşime giremediğinden e-ticaret websitesine yönelik çevrimiçi güven farklı yöntemlerle kurulmaya çalışılmaktadır. Çevrimiçi alışverişte müşteri güveni sağlamanın yollarından biri müşteriler için güvenli ödeme olanaklarının oluşturulabilmesidir. Bir e-ticaret web sitesinde güvenlik/gizliliğin sağladığının en belirgin kanıtı ise; e-ticaret sitesinden hizmetten müşterilerin kişisel bilgilerinin nasıl yönetildiğini açıklayan gizlilik politikalarıdır (Al-Dweeri vd., 2018, s. 907). Bu gizlilik politikaları müşterilerden toplanan bilgilerin satılmayacağına ve değiştirilmeyeceğine dair

taahütleri içermelidir (Parasuraman, Zeithaml, & Malhotra, 2005). Taahütlerin verilmesi kadar verilen sözlerin e-ticaret web siteleri tarafından özenle yerine getirilmesi de önemlidir.

E-ticaret sitelerinin güvenlik/gizlilik özelliklerine özen göstermesi müşteri memnuniyeti üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Alanyazındaki pek çok çalışma bu ifadeyi desteklenmektedir. Sosyal ağları kullanmaya devam etme niyeti (Tran, Pham, & Le, 2019), e-ticaret sitelerinin e-hizmet kalitesi (Kim & Kim, 2010) ve Türkiye ve Rusya’da çevrimiçi gizlilik ve e-sadakat ilişkisinin karşılaştırılması (Malakmadze, Ünver, & Arıkan, 2017) çalışmalarında güvenlik/gizliliğin memnuniyeti anlamlı ve pozitif etkilediği bulunmuştur. Bu çalışmalar ile paralel olarak e-ticaret pazaryerlerinin güvenlik/gizlilik özelliklerinin müşterilerin memnuniyetini pozitif etkileyeceği tahmin edilmektedir. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi oluşturulmuştur:

H3b: Güvenlik/gizlilik, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Çevrimiçi alışveriş literatüründe müşteri hizmetleri; çevrim içi hizmetlerin kalitesi ve kusursuzluğu hakkındaki müşteri değerlendirmeleri ve yargılarını içermektedir (Santos, 2003). Aynı zamanda çevrimiçi perakendecilerin müşterilerin sorgulamalarına yönelik hızlı cevapları, yardımcı olma istekleri ve tüm müşterilerle ilgilenebilecek zaman yaratabilmeleri şeklinde de nitelendirilebilmektedir (Kim & Lee, 2002).

Müşteriler çevrimiçi alışverişlerinde mümkün olan en iyi müşteri hizmetleri ile karşılaşmayı dilemektedirler. Müşteri hizmetleri özellikle ürün/hizmet teslim süreci, kalitesi ve teslimat/fatura koşulları ve satın alım sonrası destek ihtiyacı gibi özel durumlar yaşandığında önemli hale gelmektedir. Bu durumlarda müşterilerin müşteri hizmetlerine hızla ulaşabilmeleri ve sorunlarına yönelik anlamlı bir çözüm elde edebilmeleri çevrimiçi satıcıya yönelik güven duygusunun oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Konradt, Wandke, Balazs, & Christophersen (2003) çevrimiçi alışverişte satın alma niyetini araştırdıkları çalışmalarında müşteri hizmetleri ve güveninin pozitif ilişkili olduğu ve Kim vd. (2009) e-perakendecilere yönelik e-sadakatini araştırdıkları araştırmalarında, müşteri hizmetlerinin e-perakendecilere yönelik oluşan e-güveni arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Ancak diğer taraftan, Yıldız ve Karadirek (2014) internet bankacılığında e-hizmet kalitesini araştırdıkları çalışmalarında müşteri hizmetlerinin e-güven üzerinde etkisinin olmadığı sonucunu elde etmişlerdir. Alanyazındaki söz konusu karmaşık bulguların neticesinde müşteri hizmetlerinin e-ticaret pazaryerlerine yönelik olan e-güveni anlamlı ve pozitif etkileyeceği düşünülmektedir. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi ileri sürülmüştür:

H4a: Müşteri hizmetleri, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Müşteri hizmetleri çevrimiçi alışveriş sürecinde tüketicilerin karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm geliştirilebilme yeteneğidir. Müşteri memnuniyeti ise satın alma deneyiminin değerlendirilmesini içerdiğinden çoğunlukla tüketim tecrübesinden sonra oluşmaktadır (Gounaris, Dimitriadis, & Stathakopoulos, 2010). Uzun dönemli müşteri ilişkileri oluşturulabilmesi ve sürdürülebilmesi için çevrimiçi alışverişlerin sonucunda memnuniyet sağlayan deneyimlerin sunulmuş olması gerekmektedir (Omar, 2009).

Sorgularına hızla, hevesle ve samimiyetle yaklaşılacak müşterilerde memnuniyet hissi oluşabilmektedir. Alanyazında müşteri desteğinin memnuniyet üzerinde etkisinin olduğunu belirten çok sayıda çalışma bulunmaktadır. E-ticaret memnuniyeti ve tercihi (Devaraj, Fan, & Kohli, 2002), çevrimiçi alışverişte e-hizmetlerin kalitesi (Lee & Lin, 2005) ve e-perakendecinin marka değeri (Butt vd., 2018) çalışmalarında müşteri hizmetlerinin e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Diğer taraftan e-perakendeciye yönelik olan e-sadakat (Kim vd., 2009) ve e-ticarette e-sadakat (Kassim & Abdullah, 2010) çalışmalarında müşteri hizmetlerinin memnuniyet üzerinde etkisinin olmadığı bulunmuştur. Alanyazındaki karmaşık sonuçların neticesinde müşteri hizmetlerinin e-memnuniyet üzerindeki etkisinin belirlenmesi oldukça mühim bir konudur. Bu çalışmada müşteri hizmetlerinin e-ticaret pazaryerlerine yönelik e-memnuniyet üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olacağı varsayılmıştır. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi oluşturulmuştur:

H4b: Müşteri hizmetleri, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Geleneksel mağaza tasarımında olduğu gibi, web site tasarımı da çevrimiçi perakendeciye ait işletmeyi temsil etmektedir. Çevrimiçi perakendecilerin müşterilerde iyi bir izlenim oluşturabilmeleri için güncel, hızlı, bilgilendirici, düzenli ve gezinmesi kolay bir web sitelerine sahip olmaları gerekmektedir (Kim vd., 2009). İyi tasarlanmış web siteleri gerçekleştirilen işlemleri kolaylaştırmakta ve tüketicilere zaman kazandırmaktadırlar. Bu durum tüketicilerde belirli avantajlara yol açtığı için genel olarak memnuniyete yol açmaktadır.

Alanyazında web tasarımının memnuniyete yol açtığı bulgusunu destekleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. E-perakendeciliğe yönelik e-memnuniyet (Szymanski & Hise, 2000), web site tasarımının güven, memnuniyet ve sadakat üzerindeki etkisi (Cyr, 2008), e-perakendeciye yönelik e-sadakat (Kim vd., 2009) ve çevrimiçi alışverişte müşteri memnuniyeti (Alam & Yasin, 2010) çalışmalarında web tasarımının memnuniyeti anlamlı ve pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bilgilere paralel olarak bu çalışmada e-perakendecilerin web sitesinin iyi tasarım özelliklerine sahip olmasının e-ticaret pazaryerlerine yönelik e-memnuniyeti arttıracakları ileri sürülmektedir. Buna göre aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H5: Web tasarımı, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Çoğunlukla belirsizliklerin ve risklerin yer aldığı çevrimiçi ortamlarda müşterilere ulaşmak ve onların güvenini kazanmak oldukça zor bir görevdir (López-Miguens & Vázquez, 2017). İyi bilinen, hatırlanan, aşina olunan işletmeler hiç bilinmeyen veya az bilinen işletmelere göre daha fazla güven vermektedir. Ün/tanınırlık özellikleri müşterilerle ilişkilerin başlamasına ve sürdürülmesine büyük bir katkı sağlamaktadır. McCole (2002)'a göre çevrimiçi müşteriler daha önce herhangi bir etkileşimde bulunmadıkları e-ticaret işletmeleriyle karşı karşıya kaldıklarında alışveriş için tercihlerini daha çok bilinen işletmelerden yana kullanmaktadırlar. Bu durumda çoğu e-ticaret işletmesi müşterilerin güvenini elde edebilmek için ün/tanınırlık özelliklerini arttırmaya çalışmaktadır.

Alanyazında ün/tanınırlığın güveni arttırdığı ifadesini destekleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. İnternet işletmelerinde güven oluşturma (Mcknight, Kacmar, & Choudhury, 2004), e-ticarete müşteri güveni (Teo & Liu, 2007), çevrimiçi perakendecilikte e-güven (Wang, Wang, Wu, & Zhang, 2012) ve e-ticarete güven ve bağlılık (Sivakumaran, Auburn, & Maheswarappa, 2014) çalışmalarında bilinirliğin güveni anlamlı ve pozitif etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu bulguların ışığında e-ticaret pazaryerlerinin ününün e-ticaret pazaryerlerine güveni temsil eden e-güveni pozitif etkileyeceği düşünülmektedir. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi oluşturulmuştur:

H6: E-ticaret pazaryerlerinin ün/tanınırlığı, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Çevrimiçi perakendecilik; teslimat, ödeme ve bilgi paylaşımı gibi konularda yüksek seviyede risk içermektedir. Bu sebeplerden ötürü çevrimiçi müşteriler çoğunlukla güvendikleri e-perakendecilerden alışveriş yapmayı tercih etmektedirler (Singh & Sirdeshmukh, 2000). Güven duyulan işletmelerden gerçekleştirilen güvenli alışverişler müşterilerde haz ve memnuniyet duygusu oluşturmaktadır. Memnuniyet sahibi müşterilerin ise aynı işletmeyi tekrar tekrar tercih edeceği düşünülmektedir

Alanyazındaki pekçok çalışmada çevrimiçi ortamlarda güvenin memnuniyetin tahminleyicisi olduğu bulunmuştur. Çevrimiçi sağlık hizmetleri web sitelerinde e-sadakat (Gummerus vd., 2004), çevrimiçi alışveriş sitelerinde sadakat (Jin & Park, 2006), e-ticaret etiği ve müşteri sadakati (Kurt, 2013), çevrimiçi perakende alışveriş sitelerine yönelik sadakat (Yaşın, Özkan, & Baloğlu, 2017) çalışmalarında bu ifade desteklenmektedir. Bulunan sonuçların ışığında bu çalışmada tüketicilerin bir e-ticaret pazaryerlerine güven duymalarının tüketicilerin e-ticaret pazaryerlerine yönelik memnuniyetlerini arttıracak tahmin edilmektedir. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi oluşturulmuştur:

H7a: E-güven, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

E-güven, çevrimiçi alışverişlerde müşterilerin çevrimiçi perakendecinin ürün bilgilendirmelerine, vaatlerine ve çevrimiçi perakendecinin kendisine yönelik olan inançları olarak nitelendirilmektedir. Müşteriler alışveriş esnasında güven duydukları çevrimiçi perakendecilerle kişisel bilgilerini, alışveriş alışkanlıklarını, alışveriş sürelerini, zevk ve beğenilerini paylaşmakta ve sunulan pek çok hizmetin kişiselleştirilebilmesini mümkün kılmaktadırlar. Çok sayıda müşteri bilgisine sahip olan e-ticaret işletmeleri bu sayede her bir müşteriye en uygun ürün ve hizmetleri sunabilmektedirler. Güven duydukları ve kendilerini iyi tanıyan e-ticaret işletmelerinden alışveriş yapan çevrimiçi müşteriler ise aynı tecrübeyi yeniden deneyimlemek isteyeceklerdir. Müşterilerin pek çok alternatif olduğu halde aynı çevrimiçi perakendecilerin web sitelerini ziyaret etmeleri, ihtiyaç anında öncelikli olarak aynı perakendecinin ürünlerini incelemek istemeleri ve tercih ettikleri perakendecilere karşı pozitif tutum beslemeleri e-sadakat olarak anılmaktadır (Toufaily, Ricard, & Perrien, 2013). Sonuç olarak güvenilir e-ticaret işletmelerinin tekrarlayan satın alımlar ve sadık müşteriler yaratacağı sonucuna rahatlıkla ulaşılabilmektedir.

Alanyazında çevrimiçi ortamda güvenin memnuniyet yol açtığı sonucuna ulaşan pek çok araştırma yer almaktadır. Çevrimiçi e-sadakat (Reichheld & Reprint, 2000), çevrimiçi müşteri sadakati (Pitta, Franzak, & Fowler, 2006), ticari web sitelerinde müşteri sadakati (Toufaily vd., 2013), e-ticatte müşteri sadakati (Safa & Ismail, 2013), çevrimiçi perakende alışveriş sitelerine yönelik sadakat (Yaşın vd., 2017), çevrimiçi alışveriş platformlarında e-sadakat (Zheng, Lee, & Cheung, 2017), çevrimiçi e-müşteri sadakati (Sevim, 2018) ve çevrimiçi yeniden satın alma niyeti (Bulut & Karabulut, 2018) çalışmalarında güvenin sadakati anlamlı ve pozitif olarak etkilediği bulunmuştur. Alanyazındaki çalışmalarla paralel olarak bu çalışmada e-ticaret pazaryerlerine yönelik olan e-güvenin, e-perakendeciye yönelik olan e-sadakati anlamlı ve pozitif etkileyeceği varsayılmaktadır. Buna göre aşağıdaki araştırma hipotezi oluşturulmuştur:

H7b: E-güven, e-sadakati anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

Çevrimiçi perakendecilikte müşteri e-memnuniyeti, müşterilerin önceki tecrübelerini dikkate alarak e-perakendecilik hizmetini değerlendirmeleri sonucunda oluşmaktadır (Rodríguez vd., 2020). Tüketiciler memnuniyet yaratan e-perakendecilerle ilişkilerini sürdürmek istemektedirler (Fang, Shao, & Wen, 2016). Müşteriler ve belirli perakendeciler arasındaki ilişkilerin düzenli olarak devam ettirilmesi sadık müşteri karakterlerinin oluşmasına yol açmaktadır. Sadık müşteriler ise çoğunlukla aynı perakendeciden yeniden satın alma davranışı göstermektedirler.

Memnuniyet ve e-sadakat (Anderson & Srinivasan, 2003), çevrimiçi tüketici davranışları (Cai & Xu, 2006), e-perakendeciye yönelik e-sadakat (Kim vd., 2009), e-ticaret müşteri sadakati (Safa & Ismail, 2013), Türkiye ve Rusya’da çevrimiçi gizlilik ve e-sadakat ilişkisinin karşılaştırılması (Malakmadze vd., 2017), e-ticarette müşteri sadakati (Gong-min, 2010), çevrimiçi e-müşteri sadakati (Sevim, 2018) ve e-sadakatte e-memnuniyetin aracı rolü (Sai Vijay, Prashar, & Sahay, 2019) çalışmalarında e-memnuniyetin e-sadakati anlamlı ve pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmalar ile paralel olarak aşağıdaki araştırma hipotezi ortaya konulmuştur:

H8: E-memnuniyet, e-sadakati anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.

2. Yöntem

Bu bölümde, araştırmanın amacı ve katkısı, araştırma modeli ve ölçekleri, veri toplama ve analiz yöntemi ve en son olarak araştırmanın ana kütesi ve örneklemini sunulmuştur.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Katkısı

Potansiyel müşterinin farklı bir e-ticaret web sitesine yönelmeden, ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetleri her zaman tercih ettiği belirli bir web sitesinden alma isteği ve eğilimine müşteri e-sadakati denilmektedir. Bir diğer ifadeyle müşteri e-sadakati müşterilerin belirli bir e-ticaret web sitesindeki tekrar eden satın alma davranışlarıdır (Al-Adwan & Al-Horani, 2019).

Çevrimiçi ortamda müşteriler çok fazla emek ve zaman harcamadan, bir tık ile farklı e-ticaret sitelerine ulaşabilmektedir. Alternatiflerin fazlalılığı sebebiyle geleneksel işletmelerin aksine e-ticaret işletmelerinde müşteriyi ilk alışveriş için çekebilmek oldukça zordur. Ancak bu işletmeler doğru stratejiler uyguladıkları takdirde müşterilerin sitedeki devamlılıklarını sağlamak geleneksel işletmelere göre daha az maliyetli ve daha kolaydır. Müşteri e-sadakatini sağlamış olan işletmeler ürün yelpazelerini geliştirdikçe sadık müşteriler gereksinim duydukları ürünleri aynı e-ticaret web sitesinden satın alma eğilimde olmaktadır (Reichheld & Reprint, 2000).

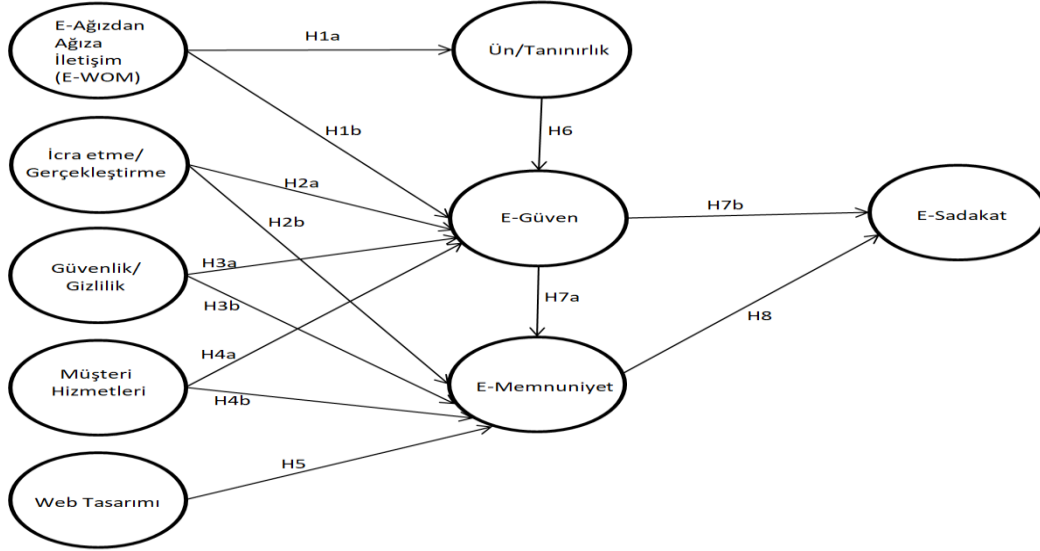
Bu çalışmanın amacı müşterilerin e-ticaret pazaryerlerine yönelik müşteri sadakatine etki eden faktörleri araştırmaktır. Bu çalışmanın e-ticaretpazaryerlerinin müşteri e-sadakati yaratmak için yeni iş stratejileri tasarlamalarına yardımcı olması ve özellikle e-ticaret pazaryerleri alanındaki yeni araştırmalara yön vermesi beklenmektedir.

2.2. Araştırmanın Modeli ve Ölçekleri

E-ticaret pazaryerlerine yönelik müşteri sadakatini (e-sadakati) etkileyen; e-ağızdan ağıza iletişim (e-WOM), icra etme/gerçekleştirme, güvenlik/gizlilik, müşteri hizmetleri, web

tasarımı, ün/tanınırlık, e-güven, e-memnuniyet değişkenlerinin direkt ve dolaylı etkilerinin ve cinsiyetin rolünün araştırıldığı araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma modeli

Literatürde daha önceden geliştirilmiş olan ve bu çalışmada ele alınan tüm ölçekler Tablo 1’de gösterilmektedir. Veri toplama aracında toplam 29 madde bulunmaktadır. Yabancı dilde oluşturulan ölçeklerin Türkçe diline çeviri aşamasında 5 aşamalı teknik kullanılmıştır. Bu aşamalar, ilk çeviri, ilk çeviriye değerlendirme, geri çeviri, geri çeviriye değerlendirme ve uzman görüşünü içermektedir (Brislin, Lonner, & Thorndike, 1973). Tüm ölçekler öncelikle 2 İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Daha sonra bu ölçekler 3 farklı konunun uzmanı/alan uzmanı tarafından değerlendirilmiştir. Değerlendirmede ölçek maddelerinin okuyucular tarafından anlaşılabilirliği ve kültürel uyumluluğu incelenmiştir. Değerlendirme neticesinde elde edilen Türkçe ölçekler, 2 İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi tarafından yeniden İngilizce diline çevrilmiştir. Elde edilen İngilizce ölçekler, ölçeklerin orijinal haliyle karşılaştırılmıştır. En son aşamada ise tüm ölçekler 2 farklı uzman görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşleri sonrasında ölçeklerin nihai hali ortaya çıkmış ve bu çalışmada kullanılması kararlaştırılmıştır (Çetin & Basım, 2012).

Bu çalışmada ele alınan, Al-Adwan ve Al-Horani (2019) tarafından sunulan ölçek maddeleri Wolfenbarger ve Gilly (2003), Kim vd. (2009), Li, Tevrici, ve Aham-Anyanwu (2014) ve Liu ve Guo (2017) ana kaynaklarından elde edilmiştir.

Tablo 1. Ölçek maddeleri

Maddeler	Ölçek İsmi
E-S1: Herhangi bir ürün satın almak istediğimde, bu çevrimiçi alışveriş websitesi ilk tercihimdir.	E-Sadakat
E-S2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi aynı türdeki ürünleri satın alırken kullanmayı en sevdiğim sitedir.	
E-S3: Bana göre bu site en iyi çevrimiçi alışveriş websitesidir.	
E-S4: Almakta olduğum hizmet devam ettiği sürece, başka bir web sitesine geçeceğimden şüpheliyim.	
E-G1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinin ürün bilgilendirmelerine inanıyorum.	E-Güven
E-G2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi güvenilirdir.	
E-G3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinin bir ürün hakkındaki iddialarına ve vaatlerine güveniyorum.	
E-M1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinin ürünlerinden memnunum.	E-Memnuniyet
E-M2: Genel anlamda, bu çevrimiçi alışveriş websitesinden memnunum.	
E-M3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi ile gerçekleştirdiğim satın alma deneyiminden memnunum.	
İC1: Ürünler bu çevrimiçi alışveriş websitesi tarafından doğru tanıtılmaktadır.	İcra etme/ Gerçekleştirme
İC2: Ürünler bu çevrimiçi alışveriş websitesinin vaat ettiği gibi zamanında teslim edilir.	
İC3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinden tam olarak sipariş ettiğim ürünü teslim alırım.	
MH1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi, müşterilerin ihtiyaçlarını cevaplamaya hazır ve isteklidir.	Müşteri Hizmetleri
MH2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinde sorular hızla cevaplanır.	
MH3: Bir sorun yaşandığında, bu çevrimiçi alışveriş websitesi sorunu çözmek için samimi bir yaklaşım gösterir.	
WT1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi, zaman kaybı oluşturmayacak şekilde tasarlanmıştır.	Website Tasarımı
WT2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi detaylı bilgi sunmaktadır.	
WT3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinde bir işlemi tamamlamak hızlı ve kolaydır.	
G1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi, yeterli güvenlik vasıflarına sahiptir.	Güvenlik/ Gizlilik
G2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi yaptığım işlemlerde kendimi güvende hissediyorum.	
G3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesinde, gizliliğimin (mahremiyetimin) korunduğunu hissediyorum.	
ÜN1: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi iyi bilinen bir web sitesidir.	Ün/tanımlılık
ÜN2: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi iyi bir itibara sahiptir.	
ÜN3: Bu çevrimiçi alışveriş websitesi ismine aşinayım.	
E-WOM1: İnternetteki ürünler hakkındaki kullanıcı oylarını ve değerlendirmelerini incelerim.	Elektronik Ağzdan Ağıza İletişim (e-WOM)
E-WOM2: İnternette bir ürün almak istediğimde çoğunlukla internetteki kişilerin tavsiyelerini değerlendiririm.	
E-WOM3: Bir ürün hakkında bilgi sahibi olmak istediğimde internetteki forumlara ve çevrimiçi toplulukların sayfalarına bakarım.	
E-WOM4: Genel olarak, sosyal ağlarda yer almamın şirketin ürün ve hizmetlerini satın almamda fayda sağladığını düşünürüm.	

2.3. Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket izni için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Etik kuruluna başvurulmuş ve uygulama izni alınmıştır. Anket formu Google Formlar yardımı ile oluşturulmuştur. Covid 19 pandemi sürecinde

gerçekleştirilen bu araştırmada analize dahil edilen tüm anketler çevrim içi olarak elde edilmiştir.

Anket formunun ilk sorusu katılımcıların daha önce e-ticaret web sitelerinden alışveriş yapıp yapmadıklarıdır. Hiç alışveriş yapmamış olan katılımcıların anketi sonlandırılmıştır. Alışveriş yapmış olan katılımcıların ise en çok alışveriş yaptıkları e-ticaret pazaryerini (trendyol, hepsiburada, n11, gittigidiyor, amazon, akakçe vb.) düşünerek soruları cevaplamaları istenmiştir.

Analiz aşamasında öncelikle örneklemeden elde edilen veriler doğrultusunda katılımcıların demografik özellikleri ortaya konulmuş ve ölçeklerin öngörülen yapılarının toplanan veri ile desteklenip desteklenmediği belirlemek için AMOS 20 programı ile doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ölçeklerin geçerlilikleri, güvenilirlikleri ve korelasyonları ortaya konulmuştur. Bu aşamadan sonra ise ölçekler arasındaki nedensel ilişkiler yapısal eşitlik modeli ile incelenmiştir. Son olarak, araştırma ölçüm modelinin ölçüm denklik testleri yapılmış ve ölçüm denkliği bulunduğundan sonra çoklu grup analizi ile araştırma modelinin kadın ve erkek gruplarda nasıl farklılaştığı araştırılmıştır.

2.4. Araştırmanın Ana kütlesi ve Örneklemi

Türkiye'nin Haziran ayı itibarıyla 64.400.000 adet internet kullanıcısı bulunmaktadır. 16-64 yaş arası internet kullanıcılarının ise %63'ü ayda en az bir defa online alışveriş yapmaktadır. Buna göre yaklaşık olarak 40.572.000 kişinin e-ticaret web sitelerinden ayda en az bir defa alışveriş yaptıkları söylenebilmektedir (Social, 2020).

Bu araştırmanın ana kütlesi Türkiye'de e-ticaret web sitelerinden alışveriş yapan kullanıcılarıdır. (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004)'a göre ana kütle sayısı 1.000.000'dan fazla olduğunda ve $\pm 0,05$ örnekleme hatası ile analiz sonucu elde edilmek istenildiğinde ulaşılması gereken anket sayısı en az 384'dür. Bu araştırmanın örneklemi basit tesadüfi örnekleme metodu ile elde edilmiştir. Araştırmanın örneklemi 400 kişiden oluşmaktadır. Buna göre elde edilen anket sayısının gerçekleştirilecek analizler için yeterli miktarda olduğu söylenebilmektedir.

3. Bulgular

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Bu bölümde katılımcıların demografik özellikleri incelenmiştir. Tablo 2'de de görüldüğü üzere ankete katılanların çoğunluğu %56,5 ile kadınlardır. Ankete katılan kişilerin çoğunluğunun eğitim seviyesi %63,2 ile lisans (üniversite) eğitimidir. Bu oranı %21,5 ile lise, %8,5 ile yüksekokul, %5,3 ile yüksek lisans ve %1,5 ile doktora seviyesi takip etmektedir. Ankete katılanların çoğunluğunun yaş aralığı %71 oranı ile 18-25 yaş grubudur. Bu oranı %18,2

ile 26-33 yaş aralığı, %5,5 ile 34-41 yaş aralığı, %3,3 ile 42-49 yaş aralığı ve %2 ile 50+ yaş aralığı takip etmektedir. Ankete katılım gösteren kişilerin çoğunluğu %45,5 ile her gün, %27,5 oranı ile her ay ve %27 oranı ile her hafta bilgisayar kullanmaktadır. Ankete katılım gösteren kişilerin çoğunluğu %99,8 oranı ile her gün ve %0,2 oranı ile her ay cep telefonu kullanmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların demografik özellikleri

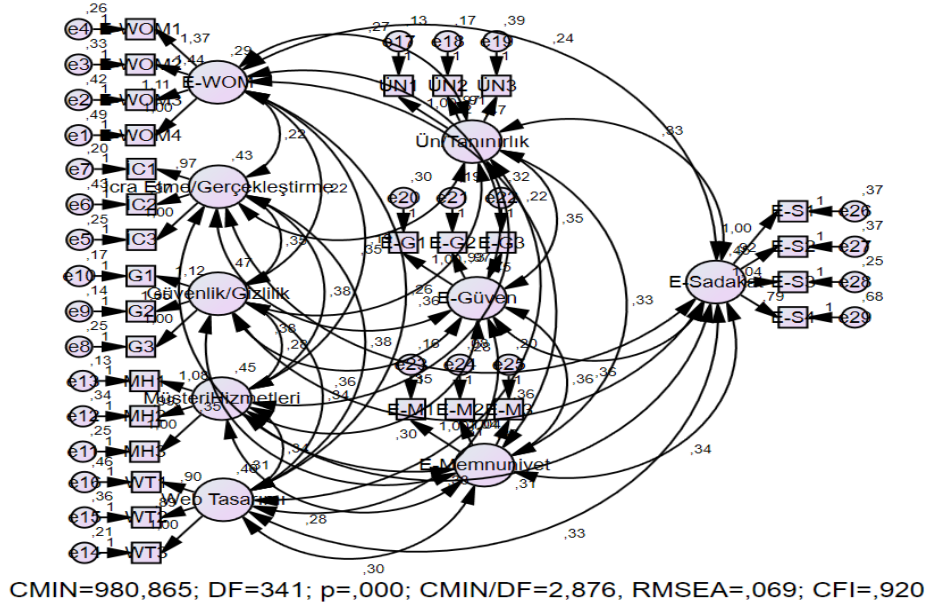
		<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif %</i>
<i>Cinsiyet</i>	Erkek	174	43,5	43,5
	Kadın	226	56,5	100
	Toplam	400	100	
<i>Eğitim</i>	Lise	86	21,5	21,5
	Yüksekokul	34	8,5	30
	Lisans	253	63,2	93,3
	Yüksek Lisans	21	5,3	98,6
	Doktora	6	1,5	100
	Toplam	400	100	
<i>Yaş</i>	18-25	284	71	71
	26-33	73	18,2	89,3
	34-41	22	5,5	94,8
	42-49	13	3,3	98
	50+	8	2	100
	Toplam	400	100	
<i>Bilgisayar Kullanma Sıklığı</i>	Her gün	182	45,5	45,5
	Her hafta	108	27	72,5
	Her ay	110	27,5	100
	Toplam	400	100	
<i>Cep Telefonu Kullanma Sıklığı</i>	Her gün	399	99,8	99,8
	Her ay	1	0,2	100
	Toplam	400	100	

3.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı faktör analizi (DFA); önceden geliştirilmiş, önceki araştırmalarda kullanılmış veya teorik bir temeli bulunan bir ölçeğin ya da bir modelin doğruluğunu yeni araştırmalarda ve yeni verilerle doğrulayabilmek niyetiyle kullanılmaktadır (Gürbüz, 2019). DFA analizinde her bir gözlenen değişkenin hangi gizil değişkenin veya faktörün altında yer aldığı bilinmektedir. DFA analizinin sonucunda gözlenen değişkenlerin yük katsayıları, faktörlerin ayrı ayrı açıkladıkları varyans oranı gibi bilgilere ek olarak oluşturulan modelin doğruluğu literatürde kabul edilen çeşitli uyum iyiliği değerleri ile test edilmektedir. Bu bölümde araştırma modeli (araştırmada yer alan tüm ölçekler) bir bütün halinde analize dahil edilmiştir.

Bu araştırmada yer alan tüm verilerin normal dağılım göstermesi nedeniyle maksimum olabilirlik yöntemi kullanılmıştır. (Kline, 2016)'a göre (aktaran: Kılıç & Koyuncu, 2017, s. 417) "DFA çalışmalarında en azından χ^2 , serbestlik derecesi, p-manidarlık değeri, Hata Kareleri Ortalamalarının Karekökü (Root Mean Square Error Of Approximation-RMSEA) ve %90 güven aralığı, Karşılaştırılmalı Uyum İndeksi (Comparative Fit Index-CFI) ve Artık Kareler Ortalamasının Standartlaştırılmış Karekökü (Standardized Root Mean Square Residual-SRMR) değerleri raporlanmalıdır". DFA analizi sonucunda uyum iyiliği değerleri ($X^2[341, N=400]=980,865$; $p<0,01$; $X^2/sd=2,876$; $CFI=0,92$ (**>0,09**); $RMSEA=0,069$ (**<0,08**); $SRMR=0,04$ (**<0,08**)) olarak bulunmuştur. Elde edilen sonuçlara göre uyum iyiliği değerlerinin kabul edilen sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Şekil 2'de doğrulayıcı faktör analizi modeli gösterilmektedir.

Şekil 2. Doğrulayıcı faktör analizi modeli

Şekil 2'de gösterilen araştırma modeline ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 3'de özetlenmiştir.

Tablo 3. Uyum iyiliği sonuçları ve beklenen değerler

	X^2	DF	X^2/sd	CFI	SRMR	RMSEA
Uyum iyiliği değerleri	980,865	341	2,876	0,920	0,040	0,069
Beklenen Değerler	-	-	<5	>0,90	<0,08	<0,08

DFA analizinden sonra araştırma modelinin geçerliliği incelenecektir. Birinci düzey çok faktörlü bir araştırma modelinin DFA analizi sonucunda kabul edilebilir sınırlar içinde olması ölçekte yer alan faktörlerin ve faktörlere ait maddelerin belirli bir seviyede ayrım ve birleşim

geçerliliğine sahip olduğu anlamına gelmektedir. Ancak araştırmacılar zaman zaman bu kavramları ayrı olarak raporlamayı tercih edebilmektedirler (Gürbüz, 2019, s. 77). Buna bilgiler ışığında AVE, CR, Cronbach alpha değerleri ve değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü ve gücünü ifade eden korelasyon tablosu Tablo 4’de verilmiştir. AVE ortalama açıklanan varyansı ve CR birleşik yapı güvenilirliğini ifade etmektedir. Cronbach alpha güvenilirlik katsayısı (α) her bir ölçeğin güvenilirliğini ifade ederken, korelasyon katsayıları faktörler arasındaki ilişkilerin gücünü ve yönünü göstermektedir.

Tablo 4. Ölçeklerin geçerlilikleri, cronbach alpha güvenilirlik katsayısı ve korelasyonlar

	AVE	CR	Cronbach alpha (α)	(E-WOM)	(İC)	(SE)	(MH)	(WT)	(ÜN)	(E-G)	(E-M)	(E-S)
E-Wom (E-WOM)	0,538	0,820	0,816	1,000								
İcra Etme (İC)	0,506	0,710	0,809	,525**	1,000							
Güvenlik/Gizlilik (G)	0,741	0,790	0,895	,520**	,652**	1,000						
Müşteri Hizmetleri (MH)	0,670	0,750	0,859	,443**	,714**	,536**	1,000					
Web Tasarımı (WT)	0,514	0,650	0,753	,606**	,730**	,631**	,652**	1,000				
Ün/tanırlık (ÜN)	0,670	0,750	0,848	,627**	,638**	,651**	,499**	,641**	1,000			
E-Güven (E-G)	0,612	0,720	0,825	,509**	,702**	,671**	,576**	,608**	,612**	1,000		
E-Memnuniyet (E-M)	0,733	0,790	0,887	,614**	,738**	,648**	,596**	,634**	,680**	,744**	1,000	
E-Sadakat (E-S)	0,498	0,800	0,786	,529**	,645**	,577**	,563**	,602**	,589**	,660**	,703**	1,000

**0,01 anlamlılık seviyesine işaret etmektedir.

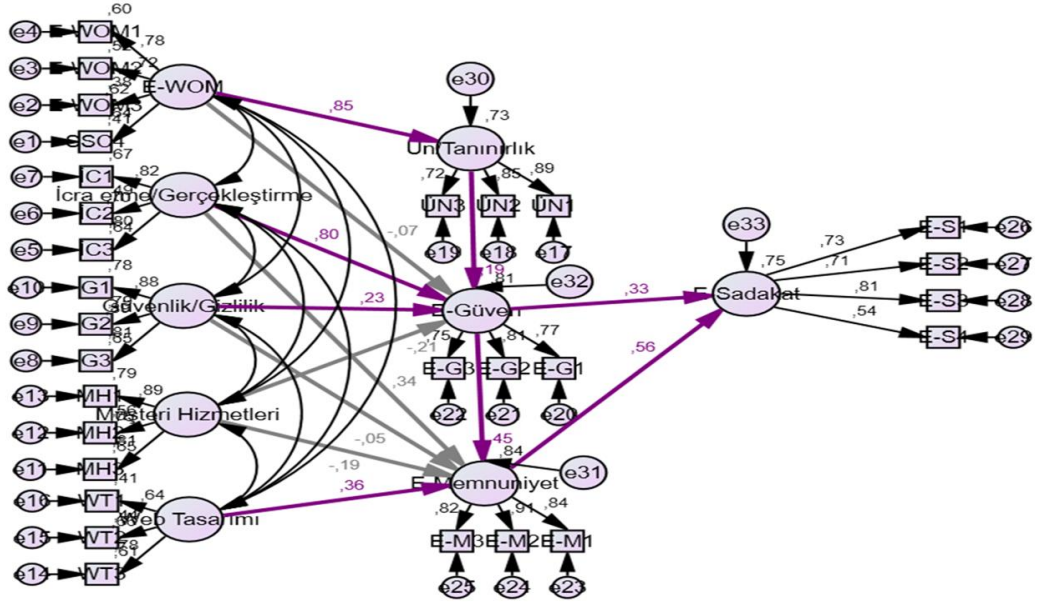
*0,05 anlamlılık seviyesine işaret etmektedir.

Tablo 4’te her bir değişken için $CR > AVE$ ve Cronbach alpha güvenilirlik katsayısı (α) $> 0,70$ olduğu görülmektedir. Tablo 4’de faktörler arası ilişkilere de yer verilmektedir. Korelasyon tablosu incelendiğinde tüm faktörler arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler olduğu görülmektedir. Ayrıca pek çok değişken arasında güçlü bir ilişkinin (yüksek korelasyon) olduğu görülmektedir (korelasyon katsayısı (r) $> 0,600$).

3.3. Yapısal Eşitlik Modeli

Yapısal eşitlik modeli (YEM) analizlerinde değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri incelenmektedir. YEM analizlerinde her bir gizil değişken, gözlenen değişkenlerle (anket maddeleri) ile birlikte YEM analizine dahil edilerek araştırma modelini oluşturmaktadır. YEM analiz sonuçları, gözlenen değişkenlerin ölçüm hatalarını da içerdiğinden, değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkileri diğer analiz sonuçlarına göre daha güvenilir olarak kabul edilmektedir (Gürbüz, 2019, s. 94). Araştırmanın bu bölümünde değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri tespit edebilmek için yapısal eşitlik modeli kurulmuştur.

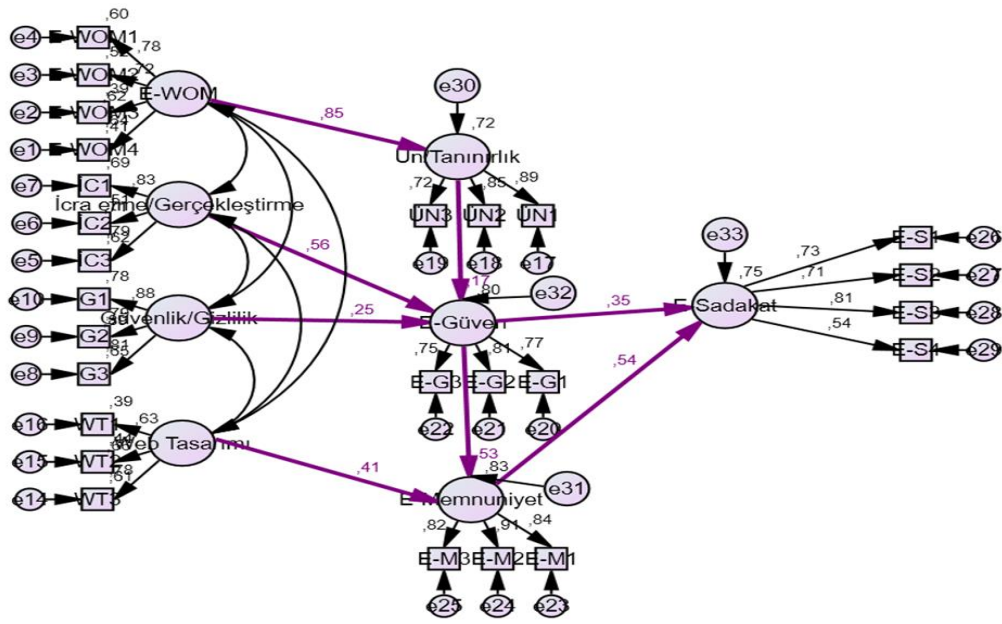
Şekil 3. Yapısal modele ait standardize yol katsayıları

CMIN=1131,400; DF=354; p=,000; CMIN/DF=3,196, RMSEA=,074; GFI=,835;CFI=,903

Şekil 3’de bu çalışmaya ait YEM analizi sonuçları gösterilmektedir. Şekil 3’deki mor renkle gösterilen oklar anlamlı nedensel ilişkilere işaret ederken, gri renkli oklar anlamsız nedensel ilişkileri ifade etmektedir. Öncelikle araştırma modelinin kabul edilebilir bir uyum iyiliğine sahip olduğu söylenebilmektedir ($X^2[354, N=400]=1131,400; p<0,01; X^2/sd=3,196; CFI=0,903 (>0,09); RMSEA=0,074 (<0,08); SRMR=0,053 (<0,08)$). Ancak Şekil 3’e göre müşteri hizmetleri değişkenine ait tüm hipotezlerin geçersiz olduğu görülmektedir. Nedensel ilişkilere herhangi bir katkı sağlamayan müşteri ilişkileri faktörü ve diğer faktörlere ait olan tüm anlamsız hipotezler modelden çıkarılıp yol analizi yinelenmiştir. Anazliz yinelendiğinde şekil 4’deki yeni model oluşmuştur. Şekil 4’de yeni araştırma modelinin uyum iyiliği değerleri ve nihai değişkenler arasındaki nedensel ilişkiler gösterilmektedir.

Şekil 4. Nihai yapısal modele ait standardize yol katsayıları

CMIN=906,884; DF=285; p=,000; CMIN/DF=3,182, RMSEA=,074; GFI=,849;CFI=,911

Şekil 4’de de mor renkli oklar anlamlı nedensel ilişkilere işaret ederken, gri renkli oklar anlamsız nedensel ilişkileri ifade etmektedir. Müşteri hizmetleri değişkeninin ve diğer faktörlere ait olan diğer anlamsız hipotezlerin yer almadığı yeni araştırma modeli kabul edilebilir uyum iyiliği değerlerine sahiptir ($X^2[285, N =400]=906,884$; $p<0,01$; $X^2/sd=3,182$; $CFI=0,911$ ($>0,09$); $RMSEA=0,074$ ($<0,08$); $SRMR=0,052$ ($<0,08$)).

Yeni YEM analizi sonuçlarına göre; modelde yer alan tüm hipotezler kabul edilmiştir. Benzer şekilde eWOM’un web sitesinin ünü/tanınırlığı üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,85$, $p<0,01$), icra etme/gerçekleştirmenin e-güven üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,56$, $p<0,01$), güvenlik/gizliliğin e-güven üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,25$, $p<0,01$), web tasarımının e-memnuniyet üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,41$, $p<0,01$), web sitesinin ünü/tanınırlığının e-güven üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,17$, $p<0,01$), e-güvenin e-memnuniyet üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,53$, $p<0,01$), e-güvenin e-sadakat üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,35$, $p<0,01$) ve e-memnuniyetin e-sadakat üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif ($\beta=0,54$, $p<0,01$) olduğu bulunmuştur. YEM analizine ilişkin tüm parametre tahmin değerleri Tablo 5’te sunulmaktadır.

Tablo 5. YEM analizine ilişkin parametre tahmin değerleri

Parametre Tahminleri			Standardize B	Standardize olmayan B	Standart Hata	P
E-WOM4	<---	E-WOM	0,639	1,000		
E-WOM3	<---	E-WOM	0,622	0,969	0,09	***
E-WOM2	<---	E-WOM	0,724	1,231	0,10	***
E-WOM1	<---	E-WOM	0,776	1,235	0,10	***
İC3	<---	İcra etme	0,790	1,000		
İC2	<---	İcra etme	0,711	0,995	0,07	***
İC1	<---	İcra etme	0,831	0,989	0,06	***
G3	<---	Güvenlik/Gizlilik	0,808	1,000		
G2	<---	Güvenlik/Gizlilik	0,889	1,044	0,05	***
G1	<---	Güvenlik/Gizlilik	0,884	1,118	0,06	***
WT3	<---	Web Tasarımı	0,784	1,000		
WT2	<---	Web Tasarımı	0,660	0,879	0,06	***
WT1	<---	Web Tasarımı	0,626	0,902	0,07	***
ÜN1	<---	Ün/tanınırlık	0,885	1,000		
ÜN2	<---	Ün/tanınırlık	0,847	0,963	0,05	***
ÜN3	<---	Ün/tanınırlık	0,719	0,927	0,06	***
E-T1	<---	E-Güven	0,766	1,000		
E-T2	<---	E-Güven	0,812	0,927	0,06	***
E-T3	<---	E-Güven	0,746	0,970	0,06	***
E-M1	<---	E-Memnuniyet	0,836	1,000		
E-M2	<---	E-Memnuniyet	0,908	1,044	0,05	***
E-M3	<---	E-Memnuniyet	0,815	1,039	0,05	***
E-S1	<---	E-Sadakat	0,730	1,000		
E-S2	<---	E-Sadakat	0,705	0,926	0,07	***
E-S3	<---	E-Sadakat	0,811	1,049	0,07	***
E-S4	<---	E-Sadakat	0,540	0,802	0,08	***
Yapısal Model						
Ün/tanınırlık	<---	E-WOM	0,850	1,031	0,08	***
E-Güven	<---	İcra etme	0,561	0,567	0,08	***
E-Güven	<---	Güvenlik/Gizlilik	0,252	0,242	0,06	***
E-Güven	<---	Ün/tanınırlık	0,171	0,165	0,05	0,001
E-Memnuniyet	<---	Web Tasarımı	0,412	0,406	0,09	***
E-Memnuniyet	<---	E-Güven	0,534	0,491	0,09	***
E-Sadakat	<---	E-Güven	0,347	0,346	0,12	0,004
E-Sadakat	<---	E-Memnuniyet	0,543	0,589	0,13	***
				R²		
<i>Ün/tanınırlık</i>	<---	<i>E-WOM</i>		0,723		
<i>E-Güven</i>	<---	<i>İcra etme, Güvenlik/Gizlilik, Ün/tanınırlık</i>		0,796		
<i>E-Memnuniyet</i>	<---	<i>Web Tasarımı, E-Güven</i>		0,827		
<i>E-Sadakat</i>	<---	<i>E-Güven, E-Memnuniyet</i>		0,749		

Bu bulgulara ek olarak e-WOM değişkeni web sitenin ünü/tanınırlığı değişkenin varyansının %72'sini açıklanmaktadır. İcra etme/gerçekleştirme, güvenlik/gizlilik ve web sitesinin ünü/tanınırlığı değişkenleri e-güven değişkeninin varyansının %80'unu açıklamaktadır. Web tasarımı ve e-güven değişkenleri e-memnuniyet değişkeninin varyansının %83'sini açıklamaktadır. Son olarak e-güven ve e-memnuniyet değişkenleri e-sadakat

değişkeninin varyansının %75'ünü açıklamaktadır. Tüm bu bulgular ışığında Tablo 6'daki hipotez tablosu oluşturulmuştur.

Tablo 6. Hipotez testi sonuçları

Hipotezler	Kabul/Red
H1a: e-WOM, web sitesinin ünü/tanınırlığını anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H1b: e-WOM, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	RED
H2a: İcra etme/gerçekleştirme, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H2b: İcra etme/gerçekleştirme, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	RED
H3a: Güvenlik/gizlilik, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H3b: Güvenlik/gizlilik, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	RED
H4a: Müşteri hizmetleri, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	RED
H4b: Müşteri hizmetleri, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	RED
H5: Web tasarımı, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H6: Web sitesinin ünü/tanınırlığı, e-güveni anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H7a: E-güven, e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H7b: E-güven, e-sadakati anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL
H8: E-memnuniyet e-sadakati anlamlı ve pozitif olarak etkilemektedir.	KABUL

Tablo 6'da hipotez testi sonuçları özetlenmektedir. Buna göre H1b, H2b, H3b, H4a ve H4b hipotezleri reddedilirken, H1a, H2a, H3a, H5, H6 ve H7a, H7b ve H8 hipotezleri kabul edilmektedir.

3.4. Ölçüm Denkliği

Sosyal bilimler alanında çoğunlukla aynı ölçüm aracı ile farklı insan gruplarının çeşitli açılardan kıyaslanması istenmektedir. Fakat bir ölçüm aracı her bir grup için aynı anlamı ifade edemeyebilmektedir. İdeal olarak bir ölçüm aracının tüm grupları ölçülmek istenen niteliklere yöneltmesi beklenmektedir. Ölçüm aracındaki ölçüm maddeleri ile karşılaştıklarında tüm grupların zihinlerinde benzer kavramlar oluşmalıdır. Ancak anket maddeleri için grupların kendilerine has cevapları olması beklenmektedir. Bu bağlamda bir kavram gruplar arasında kıyaslanmadan önce, olası farklılığın ölçüm aracından mı yoksa grup özelliklerinden mi kaynaklandığının tespit edilmesi gerekmektedir (Gürbüz, 2019, s. 161). Bu ise ölçme aracına ölçüm denkliği testleri yapılarak sağlanabilmektedir. Ölçüm denkliği sağlanan bir ölçme aracının tüm grupların zihinlerinde aynı kavramı ifade ettiği ve farklılıkların tamamen grupların özelliklerinden kaynaklandığı söylenebilmektedir. Ölçüm denkliği sağlanan bir ölçüm aracındaki gruplar arasındaki farklılıkların tespit edilebilmesi için çoklu grup analizinin yapılması gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle ölçüm denkliği sağlanan ölçekler için çoklu grup analizi gerçekleştirilebilmektedir.

Ölçüm denkliğini tespit edebilmek için dört adet denklik türünün sağlanması gerekmektedir. Bu denklik türleri sırasıyla yapısal denklik (configural invariance), metrik

denklik (metric/weak/pattern invariance), ölçek denkliği (scalar/strong invariance) ve katı denklik (residual/strict invariance)'dir.

Yapısal denklik; bir ölçeğin faktör yapısının gruplar arasındaki benzerliğini ifade etmektedir. Bir ölçeğin yapısal denkliği bulunuyorsa, ölçüm modelinde yer alan tüm maddeler her grupta kendilerine ait olan aynı faktörlere yüklenmelidir. Yapısal denkliğin tespit edilmesi için DFA analizi yapılmaktadır. DFA analizi sonucunda uyum iyiliği değerleri sınır değerler arasında ise yapısal denklik sağlanmış demektir. Yapısal denklik kurulmadan ölçüm denkliği sağlanamamaktadır (Gürbüz, 2019, s. 161).

Metrik denklik, bir ölçüm aracında yer alan ölçüm maddelerinin faktör yük değerlerinin tüm gruplarda benzer değerlere sahip olmasıdır. Yapısal model (unconstrained) ve metrik denkliği (measurement weights) modelleri kendi aralarında $\Delta\chi^2$ ve ΔCFI testleri ile karşılaştırılır. İki modele ait $\Delta\chi^2$ farklılık testinin anlamsız olması ($\Delta\chi^2$ ait $p>0,05$) ya da iki model arasındaki CFI farkının 0,01'den küçük olması ($\Delta CFI<0,01$) durumunda metrik denklik sağlanmaktadır (Gürbüz, 2019, s. 164).

Ölçek denkliği, faktörlerdeki madde sabitlerinin (measurement intercepts) gruplar arasında eşdeğer olup olmadığını ifade eder. Metrik model (measurement weights) ve ölçek denkliği (measurement intercepts) modeli kendi aralarında $\Delta\chi^2$ ve ΔCFI testleri ile karşılaştırılmaktadır. $\Delta\chi^2$ farklılık testinin anlamsız olması ($\Delta\chi^2$ ait $p>0,05$) ya da iki model arasındaki CFI farkının 0,01'den küçük olması ($\Delta CFI<0,01$) durumunda ölçek denkliği sağlanmaktadır (Gürbüz, 2019, s. 164).

Katı denklik; maddelere ait hata varyanslarının eş değer olup olmadığını ifade eder. Ölçek denkliği (measurement intercepts) ve katı denklik modeli (measurement residuals) kendi aralarında $\Delta\chi^2$ ve ΔCFI testleri ile karşılaştırılmaktadır. $\Delta\chi^2$ farklılık testinin anlamsız olması ($\Delta\chi^2$ ait $p>0,05$) ya da iki model arasındaki CFI farkının 0,01'den küçük olması ($\Delta CFI<0,01$) durumunda katı denklik sağlanmaktadır. Ancak katı denklik türü ölçüm denkliği türleri içinde en katı denklik türü olduğundan araştırmalarda çoğunlukla raporlanmamaktadır (Gürbüz, 2019, s. 166). Hair vd. (2010) ve Kline (2011) sosyal bilimlerde yapılacak grup karşılaştırmalarında ölçmenin en az metrik değişmezlik modeli seviyesinde karşılanması gerektiğini belirtmektedir.

Bu araştırmada öncelikle yapısal denklik test edilmiştir. Yapısal değişmezlik sonucunda ölçüm modeli veriyle uyum sağlamazsa (model indeksleri anlamsız çıkarsa), ölçüm değişmezliğinin diğer aşamalarına geçilememektedir (Kline, 2011, s. 252). Analiz sonuçlarına göre ölçüm modeline ait sonuçlar ($\chi^2 /df= 2,81$; $CFI=0,90$; $RMSEA=0,068$) kabul edilebilir değerlere sahiptir. Diğer bir ifadeyle yapısal değişmezliğin sağlandığı yani faktör yapılarının aynı olduğu (farklılaşmadığı) ifade edilebilir.

Ölçüm denklığı testlerinde $\Delta\chi^2$ farklılık testlerinin fazla güvenilir olmadığı ve büyük örneklerde yanlış sonuçlar vermesi sebebiyle son yıllarda yapılan araştırmalarda $\Delta\chi^2$ farklılık testlerinin ($\Delta\chi^2$ ait $p>0,05$) yerine CFI farklılık testlerinin ($\Delta CFI<0,01$) kullanılması tavsiye edilmektedir (Gürbüz, 2019, s. 180). Buna göre bu çalışmada metrik denklik, ölçek denklığı ve katı denklığı testlerinin CFI farklılık testleri ile araştırılması kararlaştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; yapısal model (unconstrained) ve metrik denklığı (measurement weights) modellerinin CFI değerleri arasındaki fark 0,01 değerinden küçüktür ($\Delta CFI<0,01$). Metrik model (measurement weights) ve ölçek denklığı (measurement intercepts) modellerinin CFI değerleri arasındaki fark 0,01 değerinden küçüktür ($\Delta CFI<0,01$). Ancak ölçek denklığı (measurement intercepts) ve katı denklik (measurement residuals) modellerinin CFI değerleri arasındaki fark ise 0,01'den büyüktür ($\Delta CFI>0,01$). Dolayısıyla söz konusu ölçüm modelinin yapısal, metrik ve ölçek denklığının sağlandığı ancak katı denklığının sağlanmadığı ifade edilebilmektedir. Hair vd. (2010) ve Kline (2011) çoklu grup analizi yapabilmek için en az metrik denklığın sağlanması gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre bu ölçüm aracı yapısal, metrik ve ölçek denklığı sağladığı yalnızca katı denklığı sağlamadığı için en az metrik denklığın sağlanması kriterini yerine getirmektedir. Dolayısı ile gruplar arasındaki farklılıklar çoklu grup analizi ile ölçülebilecektir.

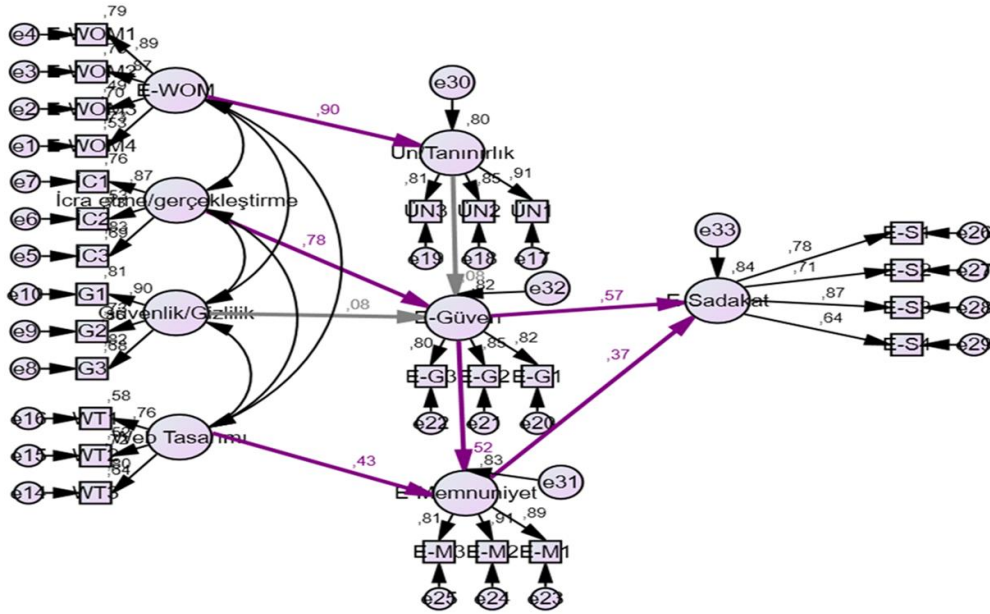
3.5. Çoklu Grup Analizi

Bir önceki bölümde ölçüm aracının ölçüm denklığının sağlandığı görülmüştür. Buna göre gruplar arasındaki olası farklılıkların grupların kendilerine ait özelliklerinden kaynaklandığı ortaya konulmuştur. Ölçüm denklığı sağlanan bir ölçüm aracındaki gruplar arasındaki farklılıkların tespit edilebilmesi için çoklu grup analizinin (multi-group analysis) yapılması gerekmektedir.

Bu bölümde cinsiyet olgusunun araştırma modeli üzerinde düzenleyici rolünün olup olmadığını belirlemek için çoklu grup analizi yapılmıştır. Çoklu grup analiziyle araştırma modelinin belirli gruplarda farklılaşp farklılaşmadığı ve farklılaşıyor ise hangi yönlerden farklılaştığı incelenmiştir (Şimşek, 2007). Bu çalışmada araştırma modelinin erkek ve kadın gruplarındaki farklılaşma durumları incelenmiştir. Sınırlandırılmamış modelin doğru olduğu varsayımına göre oluşturulan model karşılaştırma tablosu çıktılarına göre ($\chi^2=45,773$; $df=26$; $\chi^2/df=1,76$, $p=0,01<0,05$) değerleri bulunmuş ve $p<0,05$ olduğundan araştırma modelinin erkek ve kadın gruplarında anlamlı bir fark gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre “araştırma modeli cinsiyet gruplarına göre farklılaşmaktadır”. Çoklu grup analiziyle erkek

grubu için oluşturulan araştırma modeli Şekil 5’de, kadın grubu için oluşturulan araştırma modeli ise Şekil 6’de ele alınmıştır.

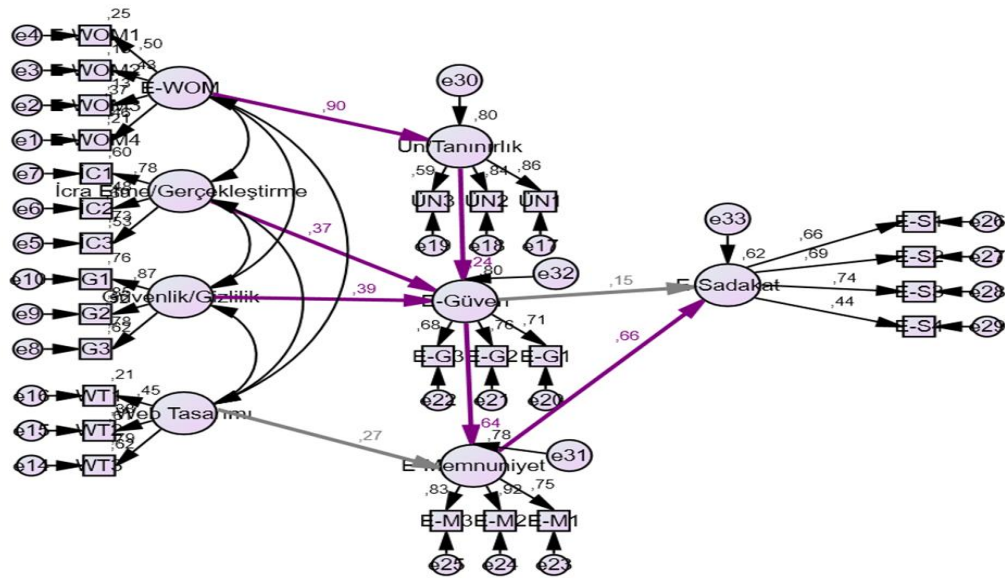
Şekil 5. Erkek grubuna ait yol diyagramı

CMIN=1524,967; DF=570; p=,000; CMIN/DF=2,675, RMSEA=,065; GFI=,773; CFI=,867

Şekil 5’de erkek grubu için anlamlı olan yol katsayıları mor oklar ile gösterilmekte iken, anlamlı olmayan yol katsayıları gri renkle gösterilmektedir. Buna göre erkek grubu için; E-WOM web sitesinin ün/tanınırlığını anlamlı ve pozitif ($\beta=0,90$, $p<0,05$), icra etme/gerçekleştirme e-güveni anlamlı ve pozitif ($\beta=0,78$, $p<0,05$), web tasarımı e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif ($\beta=0,43$, $p<0,05$), e-güven e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif ($\beta=0,52$, $p<0,05$), e-güven e-sadakati anlamlı ve pozitif ($\beta=0,57$, $p<0,05$) ve e-memnuniyet e-sadakati anlamlı ve pozitif ($\beta=0,37$, $p<0,05$) olarak etkilemektedir. Ancak güvenlik/gizliliğin e-güven üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Ek olarak web sitesinin ünü/tanınırlığının e-güven üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca web sitesinin ünü/tanınırlığındaki değişimin ($R^2=0,80$) %80’i E-WOM değişkeni tarafından açıklanırken, e-güvendeki değişimin ($R^2=0,82$) %82’si yalnızca icra etme/gerçekleştirme tarafından açıklanmakta, e-memnuniyetteki değişimin ($R^2=0,83$) %83’ü, e-güven ve web tasarımı tarafından açıklanmakta ve son olarak e-sadakattaki değişimin ($R^2=0,84$) %84’ü, e-güven ve e-memnuniyet tarafından açıklanmaktadır.

Şekil 6. Kadın grubuna ait yol diyagramı

CMIN=1524,967; DF=570; p=,000; CMIN/DF=2,675, RMSEA=,065; GFI=,773; CFI=,867

Şekil 6’da kadın grubu için anlamlı olan yol katsayıları mor oklar ile gösterilmekte iken, anlamlı olmayan yol katsayıları gri okla gösterilmektedir. Buna göre kadın grubu için; E-WOM web sitesinin ünü/tanınırlığını anlamlı ve pozitif ($\beta=0,90$, $p<0,05$), icra etme/gerçekleştirme e-güveni anlamlı ve pozitif ($\beta=0,37$, $p<0,05$), güvenlik/gizlilik e-güveni anlamlı ve pozitif ($\beta=0,39$, $p<0,05$), web sitesinin ünü/tanınırlığı e-güveni anlamlı ve pozitif ($\beta=0,24$, $p<0,05$), e-güven e-memnuniyeti anlamlı ve pozitif ($\beta=0,64$, $p<0,05$) ve e-memnuniyet e-sadakati anlamlı ve pozitif ($\beta=0,66$, $p<0,05$) olarak etkilemektedir. Ancak web tasarımının e-memnuniyet üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Ek olarak e-güvenin e-sadakat üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca web sitesinin ünü/tanınırlığındaki değişimin ($R^2=0,80$) %80’i E-WOM değişkeni tarafından açıklanırken, e-güvendeki değişimin ($R^2=0,79$) %79’u, web sitesinin ünü/tanınırlığı, icra etme/gerçekleştirme ve güvenlik/gizlilik tarafından açıklanmakta, e-memnuniyetteki değişimin ($R^2=0,83$) %83’ü, e-güven tarafından açıklanmakta ve son olarak e-sadakatteki değişimin ($R^2=0,62$) %62’si, e-memnuniyet tarafından açıklanmaktadır.

Tablo 7’de yukarıdaki paragraflarda açıklanmış olan araştırma modelinin erkek ve kadın grupları için öngörülen ilişkilerine ait standardize edilmiş yol katsayıları, p değerleri ve hipotez sonuçları özetlenmektedir.

Tablo 7. Kadın ve erkek gruplarının yol katsayılarının karşılaştırılması

Hipotezler	Erkek (n=174)		Kadın (n=226)			
	Standardize Yol Katsayısı	p	Sonuç	Standardize Yol Katsayısı	p	Sonuç
E-WOM→ Ün/tanınırlık	0,90	***	Kabul	0,90	***	Kabul
İcra etme/Gerçekleştirme→E-	0,78	***	Kabul	0,37	***	Kabul
Güvenlik/Gizlilik→E-Güven	0,08	0,484	Red	0,39	***	Kabul
Web Tasarımı→E-Memnuniyet	0,43	***	Kabul	0,27	0,054	Red
Ün/tanınırlık→E-Güven	0,08	0,352	Red	0,24	0,006	Kabul
E-Güven→E-Memnuniyet	0,52	0,013	Kabul	0,64	***	Kabul
E-Güven→E-Sadakat	0,57	***	Kabul	0,15	0,401	Red
E-Memnuniyet→E-Sadakat	0,37	***	Kabul	0,66	***	Kabul
<i>R²</i>						
<i>Ün/tanınırlık</i>			0,802			0,802
<i>E-Güven</i>			0,822			0,799
<i>E-Memnuniyet</i>			0,834			0,782
<i>E-Sadakat</i>			0,839			0,624

Son olarak bireylerin bilgisayar ve cep telefonu kullanma sıklıklarının araştırma modeli üzerinde düzenleyici bir rolünün bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Kullanım sıklıklarının araştırma modeli üzerinde herhangi bir düzenleyici etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

4. Sonuç

İşletmeden tüketiciye e-ticaret, tüketicilerin internet vasıtasıyla işletmelerden doğrudan mal ve hizmet satın alabilmeleri anlamına gelmektedir. E-ticaretin önemli bileşenlerinden biri olan e-ticaret pazaryerleri ise, çok sayıda alıcı ve satıcıyı buluşturan çevrim içi mağazalardır. Tüketiciler birçok farklı e-ticaret pazaryerine oldukça kısa bir süre içinde ulaşabilmektedirler. E-ticaret pazaryerlerindeki işlem hacminin artması mevcut müşterilerin kaybedilmemesiyle ve sürekli aynı web sitesini ziyaret eden, tekrarlayan satın alımlar yapan ve e-ticaret pazaryerlerine içtenlikle bağlı sadakatli müşterilerin varlığı ile gerçekleşebilmektedir. Buna göre müşterilerin e-sadakati ve e-ticaret işletmelerinin finansal performansı arasında güçlü bir ilişki bulunduğu ileri sürülmektedir (Harris & Goode, 2004).

E-ticarete uzun vadede başarıya ulaşabilmek için e-sadakatın gerekliliğini ileri süren bu çalışmada e-ticaret pazaryerlerine yönelik müşteri sadakatini (e-sadakatı) etkileyen; e-ağızdan ağza iletişim (e-WOM), icra etme/gerçekleştirme, güvenlik/gizlilik, müşteri hizmetleri, web tasarımı, ün/tanınırlık, e-güven, e-memnuniyet değişkenlerinin direkt ve dolaylı etkileri ve cinsiyetin rolü araştırılmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre e-ticaret pazaryerindeki kullanıcıların oyları, değerlendirme puanları, yorumları, tavsiyeleri e-ticaret pazaryerlerinin bilinirliğinin/ününün/tanınırlığının artmasını sağlamaktadır. E-ticaret pazaryerindeki ürünlerin doğru tanıtılması ve zamanında teslim edilmesi e-ticaret pazaryerlerine duyulan güveni artırmaktadır. Doğru ürünler,

vaadedildikleri gibi teslim edildiğinde e-ticaret pazaryerlerine olan güven çoğalmaktadır. E-ticaret pazaryerlerinin gizliliğe önem vermesi ve veri güvenliğini sağlaması e-ticaret pazaryerlerine yönelik olan güveni arttırmaktadır. Veri güvenliği e-pazaryerine yönelik güvenin önemli koşullarından biri olarak görülebilmektedir. Bir web sitesindeki kişisel veriler korunmadan o websitesindeki güvenlikten bahsedilememektedir. E-ticaret pazaryerlerinin zaman kaybı oluşturmayacak ve işlemlere dair detaylı bilgi sunacak şekilde tasarlanması e-ticaret pazaryerine ve alışveriş deneyimine yönelik memnuniyetin artmasına yol açmaktadır. E-ticaret pazaryerlerinin iyi dizayn edilmesi müşterilerin deneyimleri olumlu etkilemekte ve memnuniyete yol açmaktadır. Web sitesinin ünlü, tanınır ve bilinir olması e-ticaret pazaryerlerine yönelik güvenin artmasına sebep olmaktadır. E-ticaret pazaryerinin ismine aşina olduğunda, tanınırlık durumu tüketicilerde güven duygusunun oluşmasına yol açmaktadır. E-ticaret pazaryerlerine güven duyulması bu siteye yönelik memnuniyeti ve müşterilerin e-ticaret pazaryerlerine yönelik sadakatini arttırmaktadır. Güven tüketiciler için en önemli bileşenlerden biridir. E-ticaret pazaryerlerine yönelik oluşan memnuniyet duygusu, müşterilerin e-ticaret pazaryerlerine olan bağlılıklarını/sadakatlerini arttırmaktadır. Memnuniyet yaşanan tüketiciler e-ticaret pazaryerlerinin sadık müşterileri olmaktadır.

Müşterilerin sorunlarının hızla ve samimi bir şekilde çözülüyor olması e-ticaret pazaryerlerine duyulan güveni ve memnuniyeti etkilememektedir. Bu durumun sebebi müşterilerin sorun yaşamadıkları zamanlarda da e-ticaret pazaryerlerine güven duyabilmeleri ve memnuniyet duygusu yaşayabilmeleri olarak açıklanabilmektedir.

E-ticaret pazaryerlerindeki kullanıcıların oyları, değerlendirme puanları, yorumları, tavsiyelerinin varlığı e-ticaret pazaryerine olan güven duygusunu etkilememektedir. Bir e-ticaret pazaryerinde yorumların ve puanlamaların bulunması tüm bu değerlendirmelerin doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Kötü yorumların silinmiş ve değerlendirmelerin satın alınmış olma ihtimali bulunmaktadır. Buna göre değerlendirmeler etkisini yitirmiş olabilmektedir.

E-ticaret pazaryerlerinin veri güvenliğine önem vermesi ve istenilen ürünlerin doğru ve zamanında teslim edilmesi müşterilerin e-pazaryerlerine yönelik oluşan memnuniyetlerini etkilememektedir. Bu özelliklerin e-ticaret pazaryerlerinin var oluşları için birer gereklilik olduğu ve tüketiciler tarafından zorunlu özellikler olarak görüldükleri ve memnuniyete etki etmedikleri ancak söz konusu özelliklere sahip olmamanın tüketiciler için bir sorun oluşturacağı düşünülmektedir.

Erkek ve kadın gruplarında görülen farklılıklar şöyle sıralanabilmektedir. Erkek grubunda kişisel mahremiyet/veri güvenliği ve e-ticaret pazaryerlerinin tanınırlığı, e-ticaret pazaryerlerine olan güveni etkilememektedir. Yalnızca ürünlerin doğru tanıtılması, doğru

ürünün gelmesi ve zamanında teslimat olduğunda erkek grubu e-ticaret pazaryerlerine güven duymaktadır. Bu durum erkek gruplarının alışverişlerini yalnızca güvenli bir şekilde tamamlayabildikten sonra e-ticaret sitesine güven duyabileceklerine işaret etmektedir.

Kadın gruplarında ise işlemleri kolay, hızlı ve yeteri derecede bilgi alarak tamamlamak e-ticaret sitesine yönelik olan memnuniyete etki etmemektedir. Bir diğer ifadeyle kadınların e-ticaret web sitesinden memnun olabilmeleri websitesinin teknik özelliklerine bağlı değildir. Bu ise kadın gruplarının genellikle sonuç odaklı ve duygusal yapıları ile uyumludur. Kadın grubunda e-ticaret pazaryerine güven duyulması kadınların e-ticaret pazaryerine sadakatlerini etkilememektedir. Kadınların e-ticaret pazaryerine sadık olabilmeleri için yaşadıkları alışveriş deneyimlerinden memnun olmaları yeterlidir. Kadınların sadece ürünlerden, web sitesinden ve alışveriş deneyiminden memnun olunması kolaylıkla e-ticaret pazaryerine yönelik sadakati doğuracaktır.

E-ticaret pazaryerlerinin ünü/tanınırlığı, e-ticaret pazaryerlerine duyulan güven ve e-ticaret pazaryerlerine yönelik oluşan memnuniyetin varyansları kadın ve erkek gruplarında benzer oranlarda açıklanmaktadır. Ancak kadın gruplarında e-ticaret pazaryerlerine yönelik sadakat duygusunun varyansı, erkeklere göre daha az açıklanmaktadır. Bu bulgu ise kadınların sadakat duygusuna etki eden ve bu çalışmada ele alınmamış başka değişkenler olduğuna işaret edebilmektedir.

İlerideki çalışmalarda kadınların e-ticaret sitelerine yönelik sadakatleri üzerinde etkisi olabilecek ve alanyazında yer alan farklı değişkenler eklenerek e-ticaret pazaryerlerine yönelik sadakatlerinin varyansının açıklanma düzeyinin artırılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca karma yöntem veya nitel bir yöntem kullanılarak bu çalışmadaki araştırma yönteminin kapsamının genişletilmesi tavsiye edilmektedir. İlerideki araştırmaların da Türkiye örneklemini üzerinde gerçekleştirilmesi ilgili literatüre katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Al-Adwan, A. S., & Al-Horani, M. A. (2019). Boosting customer e-loyalty: An extended scale of online service quality. *Information (Switzerland)*, 10(12), 1–27.
- Al-Dweeri, R. M., Moreno, A. R., Montes, F. J. L., Obeidat, Z. M., & Al-Dwairi, K. M. (2018). The effect of e-service quality on Jordanian student's e-loyalty: an empirical study in online retailing. *Industrial Management & Data Systems*, 119(4), 902–923.
- Alam, S. S., & Yasin, N. M. (2010). An investigation into the antecedents of customer satisfaction of online shopping. *Journal of Marketing Development and Competitiveness*, 5(1), 71–78.
- Anderson, R. E., & Srinivasan, S. S. (2003). E-satisfaction and e-loyalty: a contingency framework. *Psychology and Marketing*, 20(2), 123–138.

- Awad, N. F., & Ragowsky, A. (2008). Establishing trust in electronic commerce through online word of mouth: An examination across genders. *Journal of Management Information Systems*, 24(4), 101–121.
- Brislin, R. W., Lonner, W. J., & Thorndike, R. M. (1973). *Cross-cultural research methods* (Vol. 11). New York: J. Wiley.
- Bulut, Z. A., & Karabulut, A. N. (2018). Examining the role of two aspects of eWOM in online repurchase intention: An integrated trust–loyalty perspective. *Journal of Consumer Behaviour*, 17(4), 407–417.
- Butt, M. M., Yingchen, Y., Mohd-Any, A. A., Mutum, D. S., Ting, H., & Wei, K. K. (2018). Antecedents of consumer-based electronic retail brand equity: An integrated model. *Asian Academy of Management Journal*, 23(2), 69–99.
- Cai, S., & Xu, Y. (2006). Effects of outcome, process and shopping enjoyment on online consumer behaviour. *Electronic Commerce Research and Applications*, 5(4), 272–281.
- Çetin, F., & Basım, H. N. (2012). Örgütsel psikolojik sermaye: bir ölçek uyarlama çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 121–137.
- Chan, Y. Y. Y., & Ngai, E. W. T. (2011). Conceptualising electronic word of mouth activity: An input-process-output perspective. *Marketing Intelligence and Planning*, 29(5), 488–516.
- Chek, Y. L., & Ho, J. S. Y. (2016). Consumer electronics e-retailing: Why the alliance of vendors' e-service quality, trust and trustworthiness matters. In *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 219, 804–811.
- Collier, J. E., & Bienstock, C. C. (2006). Measuring service quality in e-retailing. *Journal of Service Research*, 8(3), 260–275.
- Cristobal, E., Flavián, C., & Guinalú, M. (2007). Perceived e-service quality (PeSQ): Measurement validation and effects on consumer satisfaction and web site loyalty. *Managing Service Quality*, 17(3), 317–340.
- Cyr, D. (2008). Modeling web site design across cultures: Relationships to trust, satisfaction, and E-Loyalty. *Journal of Management Information Systems*, 24(4), 47–72.
- Cyr, D., Head, M., & Larios, H. (2010). Colour appeal in website design within and across cultures: A multi-method evaluation. *International Journal of Human Computer Studies*, 68(1–2), 1–21.
- Devaraj, S., Fan, M., & Kohli, R. (2002). Antecedents of B2C channel satisfaction and preference: Validating e-commerce metrics. *Information Systems Research*, 13(3), 316–333.
- Eastlick, M. A., Lotz, S. L., & Warrington, P. (2006). Understanding online B-to-C relationships: An integrated model of privacy concerns, trust, and commitment. *Journal of Business Research*, 59(8), 877–886.

- Fang, J., Shao, Y., & Wen, C. (2016). Transactional quality, relational quality, and consumer e-loyalty: Evidence from SEM and fsQCA. *International Journal of Information Management*, 36(6), 1205–1217.
- Fu, X., Zhang, B., Xie, Q., Xiao, L., & Che, Y. (2011). Impact of quantity and timeliness of ewom information on consumer's online purchase intention under C2C environment. *Asian Journal of Business Research*, 1(2), 37–52.
- Garbarino, E., & Johnson, M. S. (1999). The different roles of satisfaction, trust, and commitment in customer relationships. *Journal of Marketing*, 63(2), 70–87.
- Giovanis, A. N. Athanasopoulou, P. (2014). Gaining customer loyalty in the e-tailing marketplace: the role of e-service quality, e-satisfaction and e-trust. *International Journal of Technology Marketing* 6, 9(3), 288–304.
- Gong-min, Z. (2010). Research on customer loyalty of B2C e-commerce. In *China-USA Business Review*, 9, 1–61.
- Gounaris, S., Dimitriadis, S., & Stathakopoulos, V. (2010). An examination of the effects of service quality and satisfaction on customers' behavioral intentions in e-shopping. *Journal of Services Marketing*, 24(2), 142–156.
- Gummerus, J., Liljander, V., Pura, M., & Van Riel, A. (2004). Customer loyalty to content-based Web sites: The case of an online health-care service. *Journal of Services Marketing*, 18(3), 175–186.
- Gürbüz, S. (2019). *AMOS ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Tatham, R. L. (2006). *Multivariate data analysis* (6th Edition). New Jersey: Prentice Hall.
- Harris, L. C., & Goode, M. M. H. (2004). The four levels of loyalty and the pivotal role of trust: a study of online service dynamics. *Journal of Retailing*, 80(2), 139–158.
- Hennig-Thurau, T., & Walsh, G. (2003). Electronic word-of-mouth: Motives for and consequences of reading customer articulations on the internet. *International Journal of Electronic Commerce*, 8(2), 51–74.
- Husain, S. (2017). The determinants of loyalty in online commerce-an exploratory study in India. *Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries*, 81(7), 1–17.
- Jin, B., & Park, J. Y. (2006). The moderating effect of online purchase experience on the evaluation of online store attributes and the subsequent impact on market response outcomes. *Advances in Consumer Research*, 33, 203–211.
- Kassim, N., & Abdullah, N. A. (2010). The effect of perceived service quality dimensions on customer satisfaction, trust, and loyalty in e-commerce settings A cross cultural analysis. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 22(3), 351–371.

- Kim, J. H., & Kim, C. (2010). E-service quality perceptions: A cross-cultural comparison of American and Korean consumers. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 4(3), 257–275.
- Kim, Jinwoo, & Lee, J. (2002). Critical design factors for successful e-commerce systems. *Behaviour & Information Technology*, 21(3), 185–199.
- Kim, Jiyoung, Jin, B., & Swinney, J. L. (2009). The role of e-tail quality, e-satisfaction and e-trust in online loyalty development process. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 16(4), 239–247.
- Kılıç, A. F., & Koyuncu, İ. (2017). Ölçek uyarlama çalışmalarının yapı geçerliği açısından incelenmesi. In *Küreselleşen dünyada eğitim*. 415–438.
- Kline, R. B. (2011). *Principle and practice of structural equation modelling* (3th Press). New York, NY: The Guilford Press.
- Kline, R. B. (2016). *Principle and practice of structural equation modelling* (4th Press). New York, NY: The Guilford Press.
- Konradt, U., Wandke, H., Balazs, B., & Christophersen, T. (2003). Usability in online shops: Scale construction, validation and the influence on the buyers' intention and decision. *Behaviour and Information Technology*, 22(3), 165–174.
- Kurt, G. (2013). E-perakendecilik etiği ve müşteri sadakati arasındaki ilişki: Algılanan güven ve algılanan memnuniyetin aracı rolü. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 49–68.
- Lee, G. G., & Lin, H. F. (2005). Customer perceptions of e-service quality in online shopping. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 33(2), 161–176.
- Leonard. (2019). Exploring the relationship among e-service quality, loyalty at higher education institutions. *Journal on Efficiency and Responsibility in Education and Science*, 12(4), 103–110.
- Li, H., Tevrici, C., & Aham-Anyanwu, N. (2014). An empirical study of e-loyalty development process from the e-service quality experience: Testing the e-tailq scale. In *Proceedings - Pacific Asia Conference on Information Systems, PACIS 2014*.
- Liu, D., & Guo, X. (2017). Can trust and social benefit really help? Empirical examination of purchase intentions for wearable devices. *Information Development*, 33(1), 43–56.
- López-Miguens, M. J., & Vázquez, E. G. (2017). An integral model of e-loyalty from the consumer's perspective. *Computers in Human Behavior*, 72, 397–411.
- Malakmadze, K., Ünver, S., & Arıkan, E. (2017). Çevrimiçi gizlilik ve e-sadakat eğilimi ilişkisi üzerine ülkeler arası bir inceleme: Türkiye ve Rusya arasında bir karşılaştırma. *Journal of Business Research - Turk*, 9(1), 439–463.
- McCole, P. (2002). The role of trust for electronic commerce in services. *International Journal of*

- Contemporary Hospitality Management*, 14(2), 81–87.
- Mcknight, H. D., Kacmar, C. J., & Choudhury, V. (2004). Shifting factors and the ineffectiveness of third party assurance seals: a two-stage model of initial trust in a web business. *Electronic Markets*, 14(3), 1–15.
- Miyazaki, A. D., & Fernandez, A. (2001). Consumer perceptions of privacy and security risks for online shopping. *Journal of Consumer Affairs*, 35(1), 27–44.
- Omar, M. W. (2009). The mediating effect of cognitive and emotional satisfaction on customer loyalty. *International Journal of Management Innovation Systems*, 1(2), 1–13.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Malhotra, A. (2005). E-S-QUAL a multiple-item scale for assessing electronic service quality. *Journal of Service Research*, 7(3), 213–233.
- Pavlou, P. A., Liang, H., & Xue, Y. (2007). Understanding and mitigating uncertainty in online environments: a principal-agent perspective. *MIS Quarterly*, 31(1), 105–136.
- Pitta, D., Franzak, F., & Fowler, D. (2006). A strategic approach to building online customer loyalty: Integrating customer profitability tiers. *Journal of Consumer Marketing*, 23(7), 421–429.
- Porter, M. E. (2001). Strategy and the Internet. *Harvard Business Review*, 20, 62–78.
- Quan, S. (2010). Assessing the effects of e-service quality and esatisfaction on internet banking loyalty in China. In *Proceedings of the International Conference on E-Business and E-Government, ICEE 2010* (pp. 93–96). IEEE.
- Reichheld, F. F., & Reprint, P. S. (2000). E-loyalty: your secret weapon on the web. *Harvard Business Review*, 78(4), 105–113.
- Ribbink, D., Van Riel, A. C. R., Liljander, V., & Streukens, S. (2004). Comfort your online customer: Quality, trust and loyalty on the internet. *Managing Service Quality: An International Journal*, 14(6), 446–456.
- Rodríguez, P. G., Villarreal, R., Valiño, P. C., & Blozis, S. (2020). A PLS-SEM approach to understanding E-SQ, E-Satisfaction and E-Loyalty for fashion E-Retailers in Spain. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 102201.
- Safa, N. S., & Ismail, M. A. (2013). A customer loyalty formation model in electronic commerce. *Economic Modelling*, 35, 559–564.
- Sai Vijay, T., Prashar, S., & Sahay, V. (2019). The influence of online shopping values and web atmospheric cues on e-loyalty: Mediating role of e-satisfaction. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 14(1), 1–15.
- Santos, J. (2003). E-service quality: A model of virtual service quality dimensions. *Managing Service Quality: An International Journal*, 13(3), 233–246.
- See-to, E. W. K., & Ho, K. K. W. (2014). Value co-creation and purchase intention in social network

- sites: The role of electronic Word-of-Mouth and trust – A theoretical analysis. *Computers in Human Behavior*, 31, 182–189.
- Semeijn, J., van Riel, A. C. R., van Birgelen, M. J. H., & Streukens, S. (2005). E-services and offline fulfilment: How e-loyalty is created. *Managing Service Quality*, 15(2), 182–194.
- Sevim, N. (2018). Çevrimiçi e-müşteri sadakatinin oluşumunda e-hizmet kalitesi, e-güven ve e-tatminin etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(1), 107–127.
- Shankar, V., Smith, A. K., & Rangaswamy, A. (2003). Customer satisfaction and loyalty in online and offline environments. *International Journal of Research in Marketing*, 20(2), 153–175.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Singh, J., & Sirdeshmukh, D. (2000). Agency and trust mechanisms in consumer satisfaction and loyalty judgments. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(1), 150–167.
- Sirdeshmukh, D., Singh, J., & Sabol, B. (2002). Consumer trust, value, and loyalty in relational exchanges. *Journal of Marketing*, 66(1), 15–37.
- Sivakumaran, B., Auburn, L. C. S., & Maheswarappa, S. S. (2014). Trust-commitment in e-commerce: A cross-cultural exploration. *Great Lakes Herald*, 8(2), 65–93.
- Social We Are (2020). Digital in 2020. Erişim adresi: <https://wearesocial.com/digital-2020>
- Szymanski, D. M., & Hise, R. T. (2000). E-satisfaction: An initial examination. *Journal of Retailing*, 76(3), 309–322.
- Teo, T. S. H., & Liu, J. (2007). Consumer trust in e-commerce in the United States, Singapore and China. *Omega*, 35(1), 22–38.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2020a). İstatistikler. Erişim adresi: <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler>
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2020b). E-ticaret akademisi: pazaryeri açma. Erişim adresi: <https://www.eticaret.gov.tr/cevrimiciegitim/pazaryeri-magaza-acma-68>
- Torres-Moraga, E., Vásquez-Parraga, A. Z., & Barra, C. (2010). Antecedents of donor trust in an emerging charity sector: The role of reputation, familiarity, opportunism and communication. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 6(29), 159–177.
- Toufaily, E., Ricard, L., & Perrien, J. (2013). Customer loyalty to a commercial website: Descriptive meta-analysis of the empirical literature and proposal of an integrative model. *Journal of Business Research*, 66(9), 1436–1447.
- Tran, L. T. T., Pham, L. M. T., & Le, L. T. (2019). E-satisfaction and continuance intention: The moderator role of online ratings. *International Journal of Hospitality Management*, 77, 311–322.
- Urban, G. L., Sultan, F., & Qualls, W. J. (2000). Placing trust at the center of your internet strategy. *MIT Sloan Management Review*, 42(1), 39–48.

- Verhoef, P. C., Franses, P. H., & Hoekstra, J. C. (2002). The Effect of relational constructs on customer referrals and number of services purchased from a multiservice provider: Does age of relationship matter? *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30(3), 202–216.
- Vos, A., Marinagi, C., Trivellas, P., Eberhagen, N., Skourlas, C., & Giannakopoulos, G. (2014). Risk reduction strategies in online shopping: E-trust perspective. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 147, 418–423.
- Wallace, D. W., Giese, J. L., & Johnson, J. L. (2004). Customer retailer loyalty in the context of multiple channel strategies. *Journal of Retailing*, 80(4), 249–263.
- Wang, R., Wang, S., Wu, T., & Zhang, X. (2012). Customers E-trust for online retailers: A case in China. In *2012 Eighth International Conference on Computational Intelligence and Security Customers* (pp. 573–577). IEEE.
- Wolfenbarger, M., & Gilly, M. C. (2003). eTailQ: dimensionalizing, measuring and predictingetail quality. *Journal of Retailing*, 79, 183–198.
- Yaşın, B., Özkan, E., & Baloğlu, S. (2017). Tüketicilerin çevrimiçi perakende alışveriş sitelerine yönelik sadakatleri üzerinde memnuniyet, güven ve kalite algılarının rolü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 28(83), 24–47.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. (D. Yayıncılık, Ed.). Ankara.
- Yıldız, S., & Karadirek, G. (2014). Elektronik hizmet kalitesi algılamaları: bireysel internet bankacılığı kullanıcıları üzerine bir uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 10, 304–329.
- Yoo, C. W., Sanders, G. L., & Moon, J. (2013). Exploring the effect of e-WOM participation on e-Loyalty in e-commerce. *Decision Support Systems*, 55(3), 669–678.
- Zheng, X., Lee, M., & Cheung, C. M. K. (2017). Examining e-loyalty towards online shopping platforms: The role of coupon proneness and value consciousness. *Internet Research*, 27(3), 709–726.

Döviz Kuru Oynaklığı ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yeniden Bakış

Erkan AĞASLAN*

Buket ALKAN**

Geliş Tarihi (Received): 29.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 25.10.2021

Öz

Bu çalışmada literatürde döviz kurundaki belirsizliğin ölçüsü olarak kabul edilen oynaklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrımıyla 28 ülke için 2002 – 2019 dönemi verileri ile hem zaman serisi analizi hem de panel veri analizi uygulanmıştır. Ülkelerin oynaklık serileri için GARCH modellemesinden faydalanılmış ve panel veri analizi çalışmalarında sıklıkla ortaya çıkan yatay kesit bağılanım sorununu dikkate alan panel düzeltilmiş standart hatalar (PCSE) tahmincisi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular gelişmekte olan ülkelerde döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisinin gelişmiş ülkelere kıyasla çok yüksek olduğunu göstermiştir. Çalışmada eklenen kontrol değişkenlerinden elde edilen bulgularla desteklenen bir husus; kurun volatilitésinin kurun seviyesinden daha fazla oranda ekonomik büyüme üzerinde negatif etki yaptığıdır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde beşerî sermayenin ekonomik büyümeye katkısı negatif iken gelişmiş ülkelerde bu etkinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Bulgulara paralel olarak, gelişmekte olan ülkelerde yoğun enerji ve hammadde ithalatına bağlı üretim stratejilerinin gözden geçirilerek dışa bağımlılığın azaltılmasına yönelik politikalara önem verilmesi gerekliliği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru Volatilitési, Belirsizlik, Ekonomik Büyüme, PCSE Yöntemi
JEL Kodları: E60, C23, Q47

Revisiting the Exchange Rate Volatility and Economic Growth Relationship

Abstract

In this study, we wanted to determine the effect of volatility, which is accepted as a measure of exchange rate uncertainty in the literature, on economic growth. Both time series analysis and panel data analysis were applied with the 2002-2019 period data of 28 countries with the distinction of developed and developing countries. The GARCH modeling was used for the volatility series of the countries, and the analysis was carried out with the panel corrected standard errors (PCSE) estimator, which considers the cross-sectional dependence problem that frequently occurs in panel data analysis studies. The findings of the study showed that the negative effect of exchange rate volatility on economic growth in developing countries is very high compared to developed countries. Another point supported by the findings obtained from the control variables added in the study is that the volatility of the exchange rate has a negative effect on economic growth at a higher rate than the level of the exchange rate. In addition, it has been determined that while the contribution of human capital to economic growth is negative in developing countries, this effect is positive in developed countries. In parallel with the findings, the necessity of giving importance to policies to reduce foreign dependency by reviewing the production strategies depending on intense energy and raw material imports in developing countries is evaluated.

Keywords: Exchange Rate Volatility, Uncertainty, Economic Growth, PCSE Method
JEL Codes: E60, C23, Q47

* Araş.Gör.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, erkan.agaslan@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8118-7222

** Dr.Öğr.Üyesi., Fenerbahçe Üniversitesi, İİSBF, Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, buket.alkan@fbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0031-9666

Giriş

Döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ve farklı dinamiklerden beslenen geniş bir yazın mevcuttur. Yazının genel olarak durduğu nokta; ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyen yerel para birimindeki aşırı değerlenme ya da para biriminin değer kaybetmesi sonucu etkilenen ekonomik büyüme şeklindedir. Rapetti (2011) standart enflasyon hedeflemesine odaklanan para politikasının, sıklıkla döviz kurundaki değerlenmeye, değer kaybetmesine kıyasla daha toleranslı olduğunu ifade etmektedir. Böylesi bir durum ise, kurdaki yukarı yönlü hareketleri yeteri kadar takip etmeyen, ekonomik kalkınmayı engelleyebilecek yanlış değerlendirmelere haiz bir politika örneğine neden olabilir.

Yerel para biriminin değer kazanması döviz kurunun aşağı yönde hareketine neden olurken, değer yitirmesi ise döviz kurunun yukarı yönde hareketini tetikler. Döviz kurunda yaşanan ani aşağı ve yukarı yönlü hareketlerin tamamına döviz kuru oynaklığı (volatilite) adı verilmektedir. Döviz kurundaki bu ani, beklenmeyen aşağı ve yukarı hareketleri açıklayan bir çok iktisadi teori mevcuttur (dış ticaret akımları, satın alma gücü paritesi yaklaşımı, para ikamesi yaklaşımı vb.).

Rodrik (2008) gelişmiş ülkelerde reel kur ile ekonomik büyüme arasında belirgin bir ilişki olmadığını ancak gelişmekte olan ülkelerde aşırı değerli yerli paranın (düşük döviz kuru) ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Benzer bulguları ampirik olarak destekleyen çalışmalar takip eden yıllarda da yapılmıştır (Gala, 2008; Chen, 2012; Habib, Mileve ve Livio, 2016). Döviz kurunun ekonomik büyüme ile ilişkisini konu alan yazının iki değişken arasındaki ilişkinin açıklanmasında kurgunun genel olarak yüksek ama istikrarlı döviz kuru üzerinden yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda döviz kurunun yüksek olmasının yanında istikrarlı yani daha az dalgalanan, tahmin edilebilir, düşük volatiliteli olması yadsınamaz bir beklentidir. Bu durumda döviz kurunun seviyesinin yanı sıra en az onun kadar, belki ondan daha fazla önem atfedilen husus döviz kurunun istikrarlı olmasıdır.

1970'lerin başında altına ve dolayısı ile dolara direkt bağlı bir sistem olan Bretton Woods sisteminin çökmesi ile ilk olarak Japonya ve bazı önemli Avrupa ülkelerinde yerel para birimleri dolar karşısında dalgalanmaya bırakılmıştır. Bu dönemde ulusal para birimlerinin dolar karşısında serbest hareket etmesi ile birlikte ortaya çıkan döviz kuru oynaklıklarının yanı sıra para birimlerini serbest bırakmaktan çekinen ülkeler de ortaya çıkmıştır. Artan bu oynakların ise birçok ekonomik ilişkiyi negatif etkilediği ilk olarak ilgili yıllarda tecrübe edilmiştir. Serbest döviz kur rejimi, yalnızca oynaklığı yüksek döviz kuru anlamına gelmemektedir. Zira Edwards ve Levi-Yeyati (2005) dalgalanan/esnek döviz kuru rejimi

izleyen ülkelerin, katı döviz kuru rejimi izleyen ülkelere göre daha fazla büyüdüğünü göstermektedir.

Kurda yaşanan belirsizliğin ölçütü olarak ifade edilen döviz kuru oynaklığının dünyada finansal liberizasyon politikalarının adaptasyonu ile birlikte belirgin bir şekilde arttığı gözlenmektedir. Döviz kuru oynaklığının ekonomi üzerine etkileri bazı farklı kanallarla gerçekleşmektedir: Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), kredi kanalı, hammadde ve ara malı ithalatı, turizm talebi, döviz kurundan enflasyona geçişkenlik ve toplam çıktı verimliliği gibi sıralanabilir. Lensink ve Morisse (2001) DYY'nin büyüme üzerinde olumlu etkisi olmasına rağmen, bu tür sermaye akımlarının döviz kuru oynaklığından negatif etkilendiğini göstermiştir. Gayaker, Ağaslan, Alkan ve Çiçek (2021) döviz kurundaki oynaklığın enflasyonda yukarı itici etki yaptığını yönelik bulguları ortaya koymuşlardır. Agiomirgianakis, Serenis, Tsounis (2014) döviz kuru oynaklığı ile turizm talebi arasında anlamlı negatif yönlü ilişki tespit etmişlerdir. Aghion, Bacchetta, Ranciere ve Rogoff (2009) gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler için yaptıkları çalışmalarında döviz kuru oynaklığı ile verimlilik büyümesi arasında negatif ilişkiyi göstermektedir. Nuroğlu ve Kunst (2012) döviz kurundaki oynaklığın dış ticaret üzerindeki etkisinin negatif olduğunu ampirik olarak göstermiştir.

Bu çalışmada, döviz kuru volatilitésinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanılırken çalışma kapsamında ele alınan ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olan ayrımında incelenmiştir. Bu amaçla her bir ülkenin döviz kuru oynaklığının hesaplanması için zaman serisi analizinden (GARCH ile volatilité modelleri) yararlanılırken ülke gruplarının kıyaslanmasında panel veri analizinden (yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar yöntemi) faydalanılmıştır. Elde edilen bulgular döviz kurundaki oynaklık ile ekonomik büyüme arasında gelişmekte olan ülkelerde anlamlı ve yüksek seviyede negatif bir ilişki olduğunu ortaya koyarken, gelişmiş ülkelerde bu ilişkinin anlamlı ve sıfıra yakın seviyede negatif olduğunu göstermiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde yazında yapılan ampirik çalışmalara, üçüncü bölümünde çalışmada kullanılan veri setinin tanıtılmasına, dördüncü bölümde metodolojinin açıklanmasına ve çalışmanın bulgularına ve son olarak beşinci bölümünde ise sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

1. Literatür

Ampirik yazında döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma sayısı oldukça fazladır. Ancak döviz kurundaki oynaklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanan çalışma sayısı kurun seviyesine odaklanan çalışmalara kıyasla nispeten kısıtlıdır.

Döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmalardan bazıları konuyu spesifik bir ülke özelinde ele alan ve zaman serisi analizi tekniklerinden faydalanan çalışmalar (Ehikioya, 2019; Selimi ve Selimi, 2017; Tule, Victor, Uwawunkonye, Fumilad ve Nathaniel, 2020; Özata, 2020) iken bazıları ise bu çalışmada olduğu ve örnekleri aşağıda detaylı verildiği üzere panel veri analizi tekniklerinden faydalanarak birden çok ülkeyi analize dahil eden çalışmalardır. Literatürdeki çalışmaların genel bulguları döviz kuru volatilitesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye net bir yorumlama getirememektedir. Bulgular çok çeşitli olmakla beraber birbirini zaman zaman dışlar niteliktedir. Eichengreen ve Leblang (2003) bu tarz tahminlerin sıklıkla seçilen dönem ve örneklem kümesine bağımlı olarak değiştiği hatta bazen zıt sonuçlar verdiği kanaatine varmıştır.

Ghosh, Gulde, Ostry ve Wolf, (1997) ise sabit rejimler altında yatırımın daha yüksek ve ticaret büyümesinin daha düşük görünmesine rağmen, 30 yılı aşkın süreyi örnekleme aldığı 140 ülkeden oluşan analiz sonuçlarına göre döviz kuru oynaklığı ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. Schnabl (2007), gelişen Avrupa ekonomileri ve Doğu Asya ülkelerini kapsamı dahiline aldığı çalışmasında ekonomik büyüme ve döviz kuru volatilitesi arasında güçlü bir negatif ilişki tespit etmiştir. Janus ve Riera-Crichton (2015), 1980 – 2011 dönemine ilişkin yıllık frekansa sahip panel veri analizi yöntemlerine yer verdiği çalışmalarında OECD ülkeleri için iki değişken arasındaki ilişkiyi negatif bulmuşlardır. Döviz kuru oynaklığının arttığı dönemlerde azalan ekonomik büyümeyi ortaya koyan bir diğer çalışma da Umaru, Aguda ve Nordiana (2018) tarafından Batı Afrika ülkeleri için 1980 – 2017 dönemi verileri ile gerçekleştirilmiştir. Barguellig, Ben Salha ve Zmami (2018) 45 gelişmekte olan ve yükselen ekonomileri baz alan çalışmasında 1985 – 2015 yılları için döviz kuru oynaklığının ekonomik büyümeyi negatif etkilerken bu etkinin ülkelerin döviz kuru rejimlerine, finansal açıklıklarına bağlı değiştiğini vurgulamıştır. Çalışma volatilitenin dışa açık ve esnek döviz kuru rejimi izleyen ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde daha yıkıcı etki yaptığını ortaya koymaktadır. Tarawalie, Sissoho, Conte ve Ahoror (2012) rejim değişikliği sonrası Batı Afrika Parasal Birliği üye ülkelerinde kurdaki oynaklığın çıktı büyümesindeki etkisini araştırmıştır. Çalışmanın bulguları oynaklığın ve aynı zamanda ülkelerin yerel para birimlerindeki değer kaybının Liberya ve Sierra Leone ülkelerinde negatif etkili olurken diğer Afrika ülkelerde sınırlı da olsa pozitif etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bleaney ve Greenaway (2001) 14 Sahra Altı Afrika ülkesini örneklemlerine dahil ettikleri çalışmalarında döviz kuru oynaklığının yatırımlar üzerinde negatif etkisinin olduğunu ortaya koyarken ekonomik büyüme üzerinde etkisiz olduğunu bulgulamıştır. Vieira, Holland, Gomes da Silva ve Bottecchia (2013) 82 ülkeyi dahil ettiği çalışmasında iki aşamalı sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM)

metodunu kullanarak döviz kuru volatilitésinin ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisini ortaya koymaktadır. Bulgular, ortalama (5 yıllık) yıllık döviz kuru oynaklığındaki %1'lik bir artışın, tüm ülke örneklemini için ortalama (5 yıllık) yıllık reel GSYİH büyümesini 0,1 ile 0,39 puan arasında azaltacağına işaret etmektedir.

2. Veri Seti

Bu çalışmada Dünya Bankası veri tabanından temin edilen 28 ülkeye ilişkin Tablo 1'de verilen değişkenler için aylık ve yıllık frekanslı 2002 – 2019 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Çalışma iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada uygulamada asıl etkisi ölçülmek istenen değişken olan döviz kuru oynaklığının hesaplanması için aylık zaman serisi verisi kullanılırken ikinci aşamada ise denklem (13)'te verilen genel modelin tahmininde ilgilenilen ülkelere ilişkin panel veri analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. Tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını ile birçok sektörde yaşanan üretim faaliyetlerine ara verme, ülkelerde mobilitenin azalması ile zedelenen hizmet sektöründeki aksaklıklar ve seyahat engelleri gibi olumsuz durumların ekonomi üzerinde yarattığı bilinen etkilerin yanlı sonuçlara neden olabilme ihtimaline karşı veri seti 2019 yılı sonunda kesilmiştir. Çalışmadaki ülkeler tüm değişkenler bazında verileri bulunabilenler olarak sınırlandırılmıştır. Tablo 1'de verilen ülkeler 2 gruba ayrılmıştır: IMF'in yükselen piyasa ve gelişmekte olan ekonomiler ülke grubu ülkelerinden Sahra Altı Afrika ülkeleri dışarıda bırakılmış ve verilerinin tamamı sağlanabilen 21 ülke ile gelişmiş ekonomiler olarak isimlendirilen G7 (Group of Seven) ülkelerini kapsamaktadır. İlk grup genel olarak Gelişmekte Olan Ülkeler ve ikinci grup G7 Ülkeleri olarak metinde anılacaktır.

Tablo 1. Değişkenler, Kısaltmaları ve Açıklamaları

Değişken Adı	Açıklaması	Kısaltması	
Açıklanan Değişken:	Ekonomik Büyüme	GSYH Büyümesi	Y
Etkisi İncelenen Ana Değişken:	Döviz Kuru Oynaklığı	GARCH modeli ile elde edilen oynaklık serileri	X ₁
Kontrol Değişkenleri:	Kişi Başına Düşen Milli Gelir	GSYH'nin Nüfusa Oranı	X ₂
	Reel Efektif Döviz Kuru	Nominal efektif döviz kurunun bir fiyat deflatörü veya maliyet endeksi ile bölünmesidir.	X ₃
	Enflasyon	Tüketici Fiyat Endeksi Büyümesi	X ₄
	Çalışma Çağındaki Nüfus	15 – 65 Yaş Aralığındaki Nüfus	X ₅
	Hükümet Harcamaları	Genel Nihai Hükümet Harcamaları	X ₆
	Ticari Açıklık	İthalat ve ihracat toplamının GSYH'ye Oranı	X ₇

Çalışmada asıl ilgilenilen değişken olan döviz kuru volatilitésinin yanı sıra kontrol değişkenleri olarak döviz kuru seviyesinin de etkisi ölçmek için reel efektif döviz kuru (REDK), beşeri sermayeyi temsilen çalışma yaşındaki nüfus, mali disiplini temsilen kamu harcamaları, makroekonomik istikrarı temsilen enflasyon ve ticari açıklık verileri kullanılmıştır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Ülkeler ve Kısaltmaları

Gelişmekte Olan Ülkeler			G7 Ülkeleri
Bangladeş	İsrail	Polonya	Almanya
Brezilya	Kolombiya	Romanya	Amerika Birleşik Devletleri
Bulgaristan	Macaristan	Rusya Federasyonu	Birleşik Krallık
Çin	Malezya	Şili	Fransa
Fas	Meksika	Tayland	İtalya
Filipinler	Pakistan	Türkiye	Japonya
Hindistan	Peru	Ukrayna	Kanada

Çalışmada hem zaman serisi analizi hem de panel veri analizi yöntemlerine yer verilmiştir. Her bir ülkeye ilişkin döviz kuru oynaklığının hesaplanarak modele dahil edilebilmesi için zaman serisi analizi yöntemlerinden Engle (1982) tarafından tanıtılan otoregresif koşullu değişen varyanslı (ARCH) modeller sınıfına ait Bollerslev (1986) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş otoregresif koşullu değişen varyans (GARCH) modelinden

faýdalanılmıştır. Bu yöntemle elde edilen oynaklıkların incelenen ülkelerin ekonomik büyümelerine olan etkisinin araştırılması için panel veri analizi yöntemlerine yer verilmiştir.

2.1 Döviz Kuru Oynaklığı Serisinin Hesaplanması:

Çalışmada oynaklığın hesaplanmasında ilgilenilen yıllık dönemi kapsayan aylık frekansta döviz kuru serisi kullanılmıştır. Finansal ekonomi ve risk yönetimi için günlük ve aylık finansal varlık getirileri tahmin edilemezken, getiri oynaklığının tahmin edilebilir olduğu konusunda ortak bir kana mevcuttur. Otoresif Koşullu Değişken Varyans (ARCH) modeli ilk olarak Engle (1982) tarafından getiri serilerinin koşullu varyansını tahmin etmek için geliştirilmiştir. Bir ARCH (q) modeli

$$r_t = \mu + \varepsilon_t; \varepsilon_t = e_t \sigma_t^2 \quad (1)$$

$$\sigma_t^2 = \omega + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \dots + \alpha_q \varepsilon_{t-q}^2 = \omega + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 \quad (2)$$

şeklinde ifade edilir. Burada q gecikme sayısını, r_t getiri serisini, ε_t , bağımsız özdeş dağılımlı rastgele değişkenleri, σ ise negatif olmaması gereken t zamanındaki getirilerin koşullu varyansını ifade etmektedir. Çalışmada öncelikle getiri serisinin hesaplanması için yüksek frekanslı veriye ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için her bir ülke için aylık verileri içeren ve 18 yılı kapsayan toplamda 216 gözlemlik reel efektif döviz kuru getiri serileri denklem (3)'deki formül yardımı ile hesaplanmıştır.

$$r_t = \log\left(\frac{x_t}{x_{t-1}}\right) = \log(x_t) - \log(x_{t-1}) \quad (3)$$

Oynaklığın hesaplanabilmesi için öncelikle elde edilen getiri serilerinde değişen varyans sorununun olup olmadığı araştırılmıştır. Bir diğer söylem ile ARCH etkisinin olup olmadığı test edilmiştir. Çalışmada bu etki ARCH-LM testi ile sınanmıştır. Bu testteki boş hipotez

$$H_0: \alpha_1 = \alpha_1 = \dots = \alpha_p = 0 \quad (4)$$

ARCH etkisinin olmadığını öne sürerken, alternatif hipotez ise

$$H_1: \alpha_1 \neq \alpha_1 \neq \dots \neq \alpha_p \neq 0 \quad (5)$$

ARCH etkisinin varlığını ifade eder. ARCH-LM testlerinin sonuçları sırasıyla gelişmekte olan ülkelere ilişkin Tablo 3'te, G7 ülkelerine ilişkin Tablo 4'de verilmektedir.

Tablo 3. Gelişmekte Olan Ülkelere İlişkin ARCH-LM Testi Sonuçları

Ülkeler	Test İstatistiği	p değeri	Ülkeler	Test İstatistiği	p değeri	Ülkeler	Test İstatistiği	p değeri
Bangladeş	29.7175	0.0031	İsrail	37.9119	0.0002	Polonya	48.3580	0.0000
Brezilya	49.9191	0.0000	Kolombiya	47.7666	0.0000	Romanya	41.1533	0.0000
Bulgaristan	41.7421	0.0000	Macaristan	30.9803	0.0020	Rusya	90.8225	0.0000
Çin	69.2770	0.0000	Malezya	49.3100	0.0000	Şili	27.5991	0.0063
Fas	32.8326	0.0010	Meksika	25.6540	0.0120	Tayland	39.0887	0.0001
Filipinler	29.6664	0.0031	Pakistan	54.1459	0.0000	Türkiye	41.4924	0.0000
Hindistan	36.8298	0.0002	Peru	48.2370	0.0000	Ukrayna	28.6162	0.0045

Tablo 4. G7 Ülkelerine İlişkin ARCH LM Testi Sonuçları

Ülkeler	Test İstatistiği	p değeri
ABD	214.8111	0.0000
Almanya	41.2908	0.0000
Birleşik Krallık	23.2473	0.0257
Fransa	32.0937	0.0013
İtalya	29.9262	0.0029
Japonya	28.3514	0.0049
Kanada	23.3241	0.0241

Her iki ülke grubunda da %95 güven düzeyinde ARCH etkisinin olmadığına ilişkin sıfır hipotezi reddedilmiş ve buradan hareketle oynaklıklar modellenerek elde edilebilmiştir. Burada elde edilen oynaklıklar 216 gözlem olan aylık veri üzerinden elde edilmiş olup yıllık frekansa dönüştürülmek için her yıla ilişkin 12 aylık ortalamalar kullanılmıştır.

3. Yöntem ve Ampirik Bulgular

Panel veri analizi literatürünün giderek artan bir kısmı, panel veri modellerinden elde edilen hataların önemli ölçüde yatay kesitsel bağımlılık sergilediğini göstermektedir. Bu bağımlılık, ortak şokların ve sonuçta hata teriminin bir parçası haline gelen gözlemlenmeyen bileşenlerin varlığı, uzamsal bağımlılık ve belirli bir ortak bileşen veya uzamsal bağımlılık modeli olmayan artıklarda kendine özgü ikili bağımlılık nedeniyle ortaya çıkabilir. (Hoyos ve Sarafidis, 2006). Bu gelişmenin temel nedeni, son birkaç on yılda ülkelerin ve finansal varlıkların giderek artan ekonomik ve finansal entegrasyonunu deneyimlemiş olması ve bu durumun yatay kesit birimleri (ülkeler) arasında güçlü karşılıklı bağımlılıklar oluşması anlamına gelir (Kılıç, 2015). Pesaran (2006) tarafından panel veri modelini içeren Monte Carlo deneyinde yatay kesit bağımlılığını test etmenin önemini vurgulamıştır. Elde edilen bulgulara

göre model tahminlerinde yatay kesit bağımlılığının göz ardı edilmesi durumunda önemli yanlışlık ve boyut bozulmalarının olduğunu göstermiştir. Bu çalışmada, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD (Cross-Sectional Dependence) testi kullanılarak yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Pesaran (2004), değişken seriler veya regresyon artıkları için ortalama ikili korelasyon katsayılarına dayanan bir kesit bağımlılığı testi önermektedir. Dengesiz paneller durumunda, $i = 1, \dots, N$ ve $t = 1, \dots, T$ için CD test istatistiği şu şekilde tanımlanır:

$$CD = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \sqrt{T_{ij}} \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (6)$$

Burada hipotezler

$$H_0: \text{Yatay Kesitsel Bağlanım Yoktur.} \quad (7)$$

$$H_1: \text{Yatay Kesitsel Bağlanım Vardır.}$$

şeklinde kurulmaktadır. Pesaran CD Testi her iki ülke grubu için de ayrı ayrı hesaplanmış ve Tablo 5'te sonuçları verilmiştir.

Tablo 5. Pesaran CD Testi Sonuçları

Değişkenler	Gelişmekte Olan Ülkeler		G7 Ülkeleri	
	Test İstatistiği	p değeri	Test İstatistiği	p değeri
Y	33.0531	0.0000	10.5143	0.0000
Y_{t-1}	33.0188	0.0000	10.7623	0.0000
X_1	24.0747	0.0000	3.3474	0.0008
X_2	32.8151	0.0000	10.3624	0.0000
X_3	26.9380	0.0000	14.3324	0.0000
X_4	11.1925	0.0000	9.8107	0.0000
X_5	13.9880	0.0000	17.0036	0.0000
X_6	21.9082	0.0000	10.7862	0.0000
X_7	6.3889	0.0000	6.2650	0.0000

Değişkenlere ilişkin hesaplanan test istatistiklerine ait olasılık değerleri seçilen anlamlılık düzeyi olan %5'ten küçük olduğu için her iki ülke grubunda, tüm değişkenler bazında yatay kesitsel bağlanım olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenlerin durağan olup olmadıklarının test edilmesi için klasik ADF testi yerine yatay kesitsel bağlanım sorununu dikkate alan ikinci nesil birim kök testi olan CADF (Cross-Sectional ADF) testi ile çalışmaya devam edilmiştir. Yatay kesitsel bağlanım sorununu dikkate alan tek değişkenli testlerin gücünü geliştirmek için, Hansen (1995) eş değişkenli artırılmış Dickey Fuller (CADF) testini geliştirmiştir. Güçteki iyileştirmeler, ilgili sabit değişkenler eklenerek ve ortak değişkenlerde bulunan bilgilerden yararlanılarak elde edilir. Eş değişken testleri, bağımlı değişkenle ilişkili durağan ekonomik değişkenleri modelleyerek gücü artırır. Durağan ortak değişkenlerin kullanılması, tek değişkenli bir zaman serisinin hata varyansından daha küçük olan yeni bir hata varyansı ile sonuçlanır. Bu, geleneksel birim kök testlerinden daha küçük güven aralıkları ve daha güçlü test istatistikleri ile sonuçlanır. Hansen esas olarak artırılmış Dickey Fuller testini kullanmış ve gücü artırmak için ortak değişkenler eklemiştir. Örneğin büyümenin q ve durağan eş değişkenler x , sabit terim içeren ve trend değişkenine yer verilmeyen CADF aşağıdaki formu alır:

$$\Delta q_t = \mu + \alpha q_{t-1} + \sum_{i=0}^k \alpha_i \Delta q_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Büyüme için gecikme uzunluğu değeri k , Schwartz Bayesian bilgi kriteri (BIC) kullanılarak seçilir. Bir birim kökün varlığı için test edilen boş hipotez $\alpha = 0$ 'dır. Bir sıkıntı parametresi (nuisance parameter) olan ρ^2 değeri, büyüme hareketlerini açıklamada ortak değişkenin katkısını temsil etmektedir. $\rho^2 = 0$ değeri tam korelasyonu gösterir ve $\rho^2 = 1$ değeri korelasyon olmadığını gösterir. Kritik değerlerin dağılımı p değerine bağlıdır. Kullanılan kritik değerler, Hansen (1995) tarafından 0.1'den 1'e, 0.1'lik artışlarla p için rapor edilen değerlerdir ve ara değerler enterpolasyonla türetilmiştir. Değişkenlere ilişkin hesaplanan CADF test istatistikleri ve olasılık değerleri Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. Değişkenlerin Durağanlıklarına İlişkin CADF Test Sonuçları

Gelişmekte Olan Ülkeler			G7 Ülkeleri	
Değişkenler	Test İstatistiği	<i>p</i> değeri	Test İstatistiği	<i>p</i> değeri
Y	-4.6273	0.0011	-5.9081	0.0000
Y _{t-1}	-4.7756	0.0006	-5.7385	0.0000
X ₁	-4.7042	0.0008	-9.4843	0.0000
X ₂	-4.2721	0.0038	-5.4157	0.0000
X ₃	-5.0731	0.0000	-7.8063	0.0000
X ₄	-4.1683	0.0055	-12.5810	0.0000
X ₅	-4.3371	0.0031	-8.5778	0.0000
X ₆	-11.7928	0.0000	-6.1161	0.0000
X ₇	-12.0413	0.0000	-8.2467	0.0000

Tablo 6'dan görüleceği üzere %5 anlamlılık düzeyinde tüm değişkenler düzeyde durağan olarak tespit edilmiştir.

Panel verileri yönteminin kullanıldığı uygulamalı çalışmalarda, seçilebilecek çok sayıda olası tahmin edici vardır. Burada önemli olan nokta ise, ortaya çıkan yatay kesit bağımlılığı sorununun nasıl ele alındığı ile ilgilidir. Yatay kesit bağımlılığını ele alan üç genel yaklaşım vardır. Birinci yaklaşım, hata-varyans kovaryans matrisini Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR) çerçevesinde modellemektir. Burada ortak tahmin edici, enine kesit kovaryanslarının tipik şekilde parametrik olarak modellendiği Uygun Genelleştirilmiş En Küçük Kareler'dir (FGLS). İkinci alternatif yaklaşım, kesitsel bağımlılıkları “mekansal olarak” modellemektir (Anselin, 2013; Baltagi ve diğerleri, 2013; Elhorst, 2014; Bivand ve Piras, 2015). Bu, tipik olarak, sürekli veya ikili bir biçimde, mesafenin bir fonksiyonu olarak birimler arasındaki bağımlılıkları modellemeyi içerir. Son olarak üçüncü bir yaklaşım ise, zamana özgü ortak faktörlerin bir fonksiyonu olarak kesitsel korelasyonu modellemektir (Pesaran ve Smith, 1995; Bai, 2003; Coakley ve diğerleri, 2006; Pesaran, 2006; Eberhardt ve diğerleri, 2013; Kapetanios ve diğerleri, 2011). Bu son yaklaşımın özellikle makro panel literatüründe sıklıkla kullanılır olmuştur. (Eberhardt ve Teal, 2011). Kesitsel korelasyon için çok faktörlü bir sistemin varlığı, olası yanlış belirleme alternatif maliyetine karşın, bir dizi başka önemli konunun dahil edilmesine izin verir. Bu aynı zamanda, tahmin edilecek parametre sayısını büyük ölçüde azaltır. Çalışmada da üçüncü yaklaşım takip edilerek yatay kesitsel bağımlılığı dikkate alan Beck and Katz (1995), tarafından Park (1967) yöntemi geliştirilerek ortaya konulan Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PCSE) Tahmincisi kullanılmıştır. PCSE, otokorelasyon için

gözlemlerin ağırlıklandırmasını korur, ancak standart hataları hesaplarırken kesit bağımlılığını dahil etmek için bir sandviç[†] tahmincisi kullanır. Beck ve Katz deneysel çalışmalarında

$$\begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \vdots \\ y_N \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & Z_1 \\ 1 & Z_2 \\ \vdots & \vdots \\ 1 & Z_N \end{bmatrix} \boldsymbol{\beta} + \begin{bmatrix} \varepsilon_1 \\ \varepsilon_2 \\ \vdots \\ \varepsilon_N \end{bmatrix}, \text{ or } \mathbf{y} = \mathbf{X}\boldsymbol{\beta} + \boldsymbol{\varepsilon} \quad (9)$$

şeklinde oluşturulan bir panel veri seti üzerinden tahminci geliştirmişlerdir. Burada yer alan y_i ve Z_i , $T \times 1$ boyutlu bağımlı ve bağımsız gözlem vektörleridir. Ayrıca ε_t yine $T \times 1$ boyutlu $\varepsilon \sim N(0, \Omega)$ dağılımlı hata vektörünü temsil etmektedir. Parks (1967) çalışmasını takip ederek, Ω_{NT} grup bazında değişen varyans, birinci dereceden otokorelasyonu ve yatay kesitsel bağlanımı modele dahil etmiştir.

$$\Sigma = \begin{bmatrix} \sigma_{\varepsilon,11} & \sigma_{\varepsilon,12} & \cdots & \sigma_{\varepsilon,1N} \\ \sigma_{\varepsilon,21} & \sigma_{\varepsilon,22} & \cdots & \sigma_{\varepsilon,2N} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \sigma_{\varepsilon,N1} & \sigma_{\varepsilon,N2} & \cdots & \sigma_{\varepsilon,NN} \end{bmatrix}, \Pi = \begin{bmatrix} 1 & \rho & \rho^2 & \cdots & \rho^{T-1} \\ \rho & 1 & \rho & \cdots & \rho^{T-2} \\ \rho^2 & \rho & 1 & \cdots & \rho^{T-3} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \rho^{T-1} & \rho^{T-2} & \rho^{T-3} & \cdots & 1 \end{bmatrix} \quad (10)$$

Reed ve Webb (2010) çalışmalarında hem PCSE yönteminin hem de Parks yönteminin başarımına ilişkin yaptıkları simülasyon çalışmalarında denklemde 10'da verilen bileşenlerin $\Omega_{NT} = \Sigma \otimes \Pi$ şeklindeki çarpımından elde edilen Ω_{NT} 'nin tahmine eklenmesi ile yatay kesit bağımlılığı sorununu bertaraf ettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Sonuç olarak denklem 11'de ifade edilen daha güçlü (robust) bir tahminci elde edilmiştir.

$$\begin{aligned} \hat{\boldsymbol{\beta}}_{PARKS} &= (\mathbf{X}'\boldsymbol{\Omega}^{-1}\mathbf{X})^{-1}\mathbf{X}'\mathbf{Q}^{-1}\mathbf{y}, \text{Var}(\hat{\boldsymbol{\beta}}_{PARKS}) = (\mathbf{X}'\boldsymbol{\Omega}^{-1}\mathbf{X})^{-1}, \\ \hat{\boldsymbol{\beta}}_{PCSE} &= (\tilde{\mathbf{X}}\tilde{\mathbf{X}})^{-1}\tilde{\mathbf{X}}\tilde{\mathbf{y}}, \text{Var}(\hat{\boldsymbol{\beta}}_{PCSE}) = (\tilde{\mathbf{X}}\tilde{\mathbf{X}})^{-1}(\tilde{\mathbf{X}}\boldsymbol{\Sigma}\tilde{\mathbf{X}})(\tilde{\mathbf{X}}\tilde{\mathbf{X}})^{-1}, \end{aligned} \quad (11)$$

Ele alınan yöntem doğrultusunda tahmin edilen model denklem 12'de verilmektedir.

$$Y_{it} = \alpha + \gamma Y_{it-1} + \phi X_{1it} + \sum_{k=2}^6 \beta_{k-1} X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

[†] Gözlemlenen kare artıkların, gözlemler arasında değişebilen aynı varyansın eklenen tahmini olarak kullanılan tahminci.

Elde edilen tahmin sonuçları Tablo 7 ve Tablo 8’de verilmektedir.

Tablo 7. Gelişmekte Olan Ülkelere İlişkin PCSE Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t istatistiği	p değeri
Sabit Terim	0.62840050	2.7988	0.0054
Y_{t-1}	0.00926667	-12.2688	0.0000
X_1	-0.52672200	-2.3249	0.0206
X_2	0.97458980	113.8204	0.0000
X_3	0.00000088	2.3571	0.0190
X_4	0.00145670	-12.3834	0.0000
X_5	-0.00023726	-2.4549	0.0146
X_6	0.01219535	1.9727	0.0493
X_7	-0.00486009	-6.7511	0.0000

Tablo 8. G7 Ülkelerine İlişkin PCSE Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t istatistiği	p değeri
Sabit Terim	0.10725120	-8.1894	0.0000
Y_{t-1}	0.01640841	3.0127	0.0033
X_1	-0.00166516	-9.9224	0.0000
X_2	0.92288840	50.6369	0.0000
X_3	-0.00000254	-3.6045	0.0005
X_4	0.00277968	7.2033	0.0000
X_5	0.00167870	7.9383	0.0000
X_6	0.08902429	4.6281	0.0000
X_7	-0.00549520	-4.2335	0.0001

2002-2019 yılları arasındaki örneklemin işaret ettiği analiz sonuçları göstermektedir ki gelişmekte olan ekonomilerde (seçilen 21 ülke) döviz kuru oynaklığı ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve belirgin derecede negatif bir etkiye sahiptir (Tablo 7). Öte yandan gelişmiş ülkelerde (G7 ülkeleri) döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi anlamlı ve negatiftir ancak etkinin büyüklüğü gelişmekte olan ülkelerde kıyaslandığında oldukça küçüktür (Tablo 8). Bu sonuç aslında makroekonomik dinamikler göz önüne alındığında iktisadi teori ve literatürdeki yaygın ampirik bulgu ile uyumludur. Bulgularda ülke gruplarında farklılaşan ve öne çıkan bir diğer husus çalışma çağındaki nüfusun artışı gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye negatif katkı yaparken gelişmiş ülkelerde bu etki pozitiftir. Bu durum da bir ileri okuma ile gelişmiş ülkelerin ortaya çıkan işgücünü istihdam ile üretime çevirme kabiliyetinin

olduğunu ancak gelişmekte olan ÷lkelerde bu durumun henüz üretimin bir parçası olarak okunamayacağını göstermektedir. Reel efektif döviz kurunun seviyesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise hem gelişmiş hem gelişmekte olan ekonomilerde kuru volatilitesine kıyasla oldukça sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada 2002-2019 dönemi için 21 gelişmekte olan ve 7 gelişmiş ÷lke üzerinden panel veri analizinden faydalanılarak döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Literatürde bu konuda yapılan çok sayıda çalışma olmasına karşın ampirik bulguların yeknesaklık göstermediğı dikkat çekmektedir. Döviz kurunun seviyesinin ekonomik büyüme üzerinde yaptığı etkilerin araştırıldığı, literatürde neredeyse hem fikir olunmuş bulgu, yüksek döviz kuru seviyesinin (düşük yerel para değeri) gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik büyümeyi artırıcı etki yaparken aynı durumun gelişmiş ekonomilerde ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ya negatif olduğu ya da etkisinin hiç olmadığı yönündedir. Ancak söz konusu kuru volatilitesi olduğunda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilere dair farklı ve bazen birbirini dışlayan bulguların elde edildiğı gör÷lmektedir. Analizlerin farklı sonuçlara işaret etmesinin nedenlerinin başında seçilen ÷lkeler ve dönemlerin farklılaşması olsa da uygulanan ekonometrik analizin tam anlamıyla doğru olması da oldukça etkilidir. Bu çalışmada belki birçok çalışmada dikkatle uygulanmayan yatay kesit bağımlılığının varlığında seçilmesi gereken yöntemlere dikkat edilmiştir. Bu bağlamda Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PCSE) yöntemi kullanılarak elde edilen bulgular döviz kuru oynaklığının gelişmiş ÷lkelere kıyasla gelişmekte olan ÷lkelerde oldukça fazla derecede negatif etki yaptığı sonucunu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan gelişmiş ekonomilerde çalışan iş gücündeki artışın ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken gelişmekte olan ÷lkelerde bu etkinin negatife dönmesi dikkat çekici bir bulgudur. Döviz kuru seviyesinin ekonomik büyümeye etkisini araştıran literatüre de atıfla ortaya çıkan bir diğeri bulgu, gelişmiş ve gelişmekte olan ÷lkelerde kuru seviyesinden daha fazla oynaklığının ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu yönündedir. Bilhassa gelişmekte olan ekonomilerde para politikası uygulayıcılarının enflasyona odaklanırken döviz kurunu da makul seviyede stabil tutmaya özen göstermesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Gelişmekte olan ÷lkelerin üretim yapıları dikkate alındığında yoğun enerji ve hammadde ithalatına bağılı üretim stratejileri elde edilen bulguları açıklamaya aday olarak sürdürülebilir büyümenin sağlanabilmesi için yakından takip edilerek iyileştirilmesine yönelik, yerli üretimi destekleyen politikalar üzerinde düşün÷lmelidir.

KAYNAKÇA

- Aghion, P., Bacchetta, P., Ranciere, R., & Rogoff, K. (2009). Exchange rate volatility and productivity growth: The role of financial development. *Journal of Monetary Economics*, vol. 56, issue 4, 494-513.
- Agiomirgianakis, G., Serenis, D., & Tsounis, N. (2014). Exchange Rate Volatility and Tourist Flows into Turkey. *Journal of Economic Integration*, 700 - 725.
- Andersen, T. G., Bollerslev, T., Diebold, F. X., & Labys, P. (2011). The Distribution of Realized Exchange Rate Volatility. *Journal of the American Statistical Association*, 42-55.
- Barguelli, A., Ben Salha, O., & Zmami, M. (2018). Exchange Rate Volatility and Economic Growth. *Journal of Economic Integration* 33(2), 1302-1336.
- Bleaney, M., & Greenaway, S. (2001). The impact of terms of trade and real exchange rate volatility on investment and growth in sub-Saharan Africa. *Journal of Development Economics*, vol. 65, issue 2, 491-500.
- Bollerslev, T., Engel, R. F., & Nelson, D. B. (1994). *ARCH Models*. Chicago: University of Chicago and N.B.E.R.
- Caballero, R., & Krishnamurthy, A. (2004). Exchange Rate Volatility And The Credit Channel in Emerging Markets: A Vertical Perspective . *NBER Working Paper Series*, 1-32.
- Chen, J. (2012). Real exchange rate and economic growth: evidence from Chinese provincial data (1992 - 2008). *Paris School of Economics Working paper*, 1 - 27.
- Danmola, R. A. (2013). The Impact Of Exchange Rate Volatility On The Macro Economic Variables In Nigeria . *European Scientific Journal*, 152 - 162.
- Edwards, S. (2005). Flexible Exchange Rates As Shock Absorbers. *European Economic Review*, v49(8,Nov), 2079-2105.
- Ehikioya, B. (2019). The impact of exchange rate volatility on the Nigerian economic growth: An empirical investigation. *Journal of Economics and Management* 37(3), 45-68.
- Eichengreen, B., & Leblang, D. (2003). Exchange Rates and Cohesion: Historical Perspectives and Political-Economy Considerations. *Journal of Common Market Studies*, 41, 797-822.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of U.K. Inflation. *Econometrica*, 987 - 1008.
- Gala, P. (2008). Real Exchange Rate Levels and Economic Development: Theoretical Analysis and Econometric Evidence . *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 32, No. 2, 273-288.
- Gayaker, S., Erkan, A., Alkan, B., & Çiçek, S. (2021). The deterioration in credibility, destabilization of exchange rate and the rise in exchange rate pass-through in Turkey. *International Review of Economics & Finance*, Vol.76,, 571-587.
- Ghosh, A., Gulde, A.-M., Ostry H, J., & Wolf, H. (1997). *Does the Exchange Rate Regime Matter for Inflation and Growth?* WASHINGTON, D.C.: INTERNATIONAL MONETARY FUND.
- Habib, M., Mileva, E., & Stracca, L. (2016). *The real exchange rate and economic growth: revisiting the case using external instruments*. Frankfurt: ECB Working Paper, No. 1921, ISBN 978-92-899-2169-5, European Central Bank (ECB).
- Hansen, E. B. (1995). Rethinking the Univariate Approach to Unit Root Testing: Using Covariates to Increase Power. *Econometric Theory*, 1148 - 1171.
- Hoyos, R., & Sarafidis, V. (2006). Testing for Cross-Sectional Dependence in Panel-Data Models. *The Stata Journal*, 482-496.
- Janus, T., & Riera-Crichton, D. (2015). Real Exchange Rate Volatility, Economic Growth and the Euro. *Journal of Economic Integration* 30(1), 148-171.
- Kılıç, C. (2015). Effects of Globalization on Economic Growth: Panel Data Analysis for Developing Countries. *Economic Insights – Trends and Challenges*, 1 - 11.

- Lensink, R., & Morrissey, O. (2006). [31] Lensink, R. and O. Morrissey. 2006. "Foreign Direct Investment: Flows, Volatility, and the Impact on Growth. *Review of International Economics*, 478 - 493.
- Miyajima, K. (2020). Exchange Rate Volatility and Pass- Through to Inflation in South Africa. *African Development Review*, 1 - 15.
- Nuroğlu, E., & Kunst, R. (2012). *The effects of exchange rate volatility on international trade flows: evidence from panel data analysis and fuzzy approach*. Munich Personal RePEc Archive Paper No. 49952.
- Osabuohien, E., Obiekwe, E., Urhie, E., & Osabohien, R. (2016). Inflation Rate, Exchange Rate Volatility and Exchange Rate Pass-Through Nexus: The Nigerian Experience. *Journal of Applied Economic Sciences*, 574 - 585.
- Özata, E. (2020). The effect of exchange rate volatility on economic growth in Turkey. . *Journal of Business, Economics and Finance (JBEF)*, V.9(1), 42-51.
- Pesaran, H. M. (2004). General Diagnostic Test for Cross Section Dependence in Panels. *Working Paper, University of Cambridge & USC*.
- Pesaran, H. M. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels With A Multifactor Error structure. *Econometrica*, 967 - 1012.
- Rapetti, M. (2011). *For Economic Development Does the Real Exchange Rate Matter?* New York: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Reed, R., & Webb, R. (2010). The PCSE Estimator is Good, Just not as Good as You Think . *Journal of Time Series Econometrics*, 1-29.
- Rodrik, D. (2008). The Real Exchange Rate and Economic Growth. *366 Brookings Papers on Economic Activity*, 365-412.
- Schnabl, G. (2007). Exchange Rate Volatility and Growth in Emerging Europe and East Asia. *Open Economies Review* 20(4), 565-587.
- Selimi, N., & Selimi, V. (2017). The effects of exchange rate on economic growth in the republic of Macedonia. *Ecoforum Journal*, 6(3), 50-55.
- Tarawalie, A., Sissoho, M., Conte, M., & Ahoritor, C. (2012). *Exchange rate, inflation and macroeconomic performance in West African Monetary Zone*. WAMI Occasional Paper Series No.2.
- Tule, K., Victor, O., Uwawunkonye, E., Fumilad, O., & Nathaniel, G. (2020). Does Exchange Rate Volatility Affect Economic Growth in Nigeria? *International Journal of Economics and Finance; Vol. 12, No. 7*, 54-71.
- Umaru, H., Aguda, N., & Nordiana, O. (2018). The Effects of Exchange Rate Volatility on Economic Growth of West African English-Speaking Countries. *International Journal of Academic Research in Accounting Finance and Management Sciences* 8(4), 131-143.
- Vieira, F., Holland, M., Gomes da Silva, C., & Bottecchia, L. (2013). Growth and exchange rate volatility: a panel data analysis. *Applied Economics*, 3733–3741.

Ekonomik Göstergelere Dayalı Tedarikçi Seçimi için Sezgisel Bulanık Yaklaşım

Ayşenur AKIN VARGELOĞLU¹

Mükerrem Bahar BAŞKIR²

Hamza GAMGAM³

Geliş Tarihi (Received): 31.03.2021– Kabul Tarihi (Accepted): 27.09.2021

Öz

Artan rekabet ortamında varlığını sürdürmek isteyen işletmeler için tedarikçi seçim ve değerlendirmeleri önemli bir yere sahiptir. İşletmeler uygun tedarikçi seçimi ile müşteri beklentilerini en iyi şekilde karşılamayı hedeflemektedir. Bu çalışmada, tedarikçi seçimi ve değerlendirmeleri için sezgisel bulanık kümelerle dayalı bütünlük bir yaklaşım önerilmektedir. Önerilen yaklaşım ile karar verici algı farklılıkları kaynaklı belirsizlikler ait olma ve ait olmama dereceleri ile detaylı şekilde incelenmektedir. Bu yaklaşım, inşaat sektöründe faaliyet gösteren bir işletmenin tedarikçi seçimi ve değerlendirmelerine uygulanmıştır. Uygulamada, ekonomik kriterlere dayalı karar verici öznel değerlendirmeleri ile işletme mevcut değerlendirme puanları birleştirilerek karma veritabanı oluşturulmuştur. Klasik ve bulanık öbekleme yaklaşımları ile tedarikçi firma sıralama ve sınıflandırmaları elde edilmiştir. Karma veritabanı için bulanık öbekleme yapısı %99,1; klasik öbekleme yapısı ise %94,4 doğruluk oranı ile oluşmuştur. Ayrıca, bulanık ve klasik öbekleme sonuçları içerisinde sadece tedarikçi değerlendirme puanlarına ait öbeklemenin, sırasıyla, %90,7 ve %74,1 doğruluk oranına sahip olduğu görülmüştür. Algı farklılıklarının tedarikçi seçimine yönelik karar almadaki etkileri önerilen bütünlük yaklaşımıyla açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sezgisel bulanık küme, tedarikçi seçimi, belirsizlik, bulanık öbek ortalamaları, k-ortalamalar

Intuitionistic Fuzzy Approach for Supplier Selection Based on Economic Indicators

Abstract

Supplier selection and evaluation is an important issue for organizations to cope with increasing competitive environment. Companies aim to meet customer expectations with selection of appropriate supplier. In this study, an integrated approach based on intuitionistic fuzzy sets is proposed for supplier selection and evaluation. In the proposed approach, uncertainties arising from discrepancies in decision-makers' perception are examined in detail with belonging and non-belonging degrees. This approach was applied to supplier selection and evaluations of a construction company. In practice, a mixed database was created by combining the subjective evaluations of decision makers based on economic criteria and current evaluation scores of the company. Supplies were sorted and classified using the classical and fuzzy clustering approaches. For the mixed database, fuzzy and classical clustering structures were created with 99.1% and 94.4% accuracy rates, respectively. Besides, within the fuzzy and classical clustering-results, classification-accuracy rates of only supplier evaluation scores were found as 90.7% and 74.1%, respectively. The effects of perception discrepancies on decision making for supplier selection were explained by means of the proposed integrated approach.

Keywords: Intuitionistic fuzzy set, supplier selection, uncertainty, fuzzy c-means, k-mean

¹ Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü, aysenurakin@gazi.edu.tr; ORCID: 0000-0002-3949-025X

² Dr. Öğr. Üyesi., Bartın Üniversitesi, Fen Fakültesi, Matematik Bölümü, mbackir@bartin.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1107-0659

³ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü, gamgam@gazi.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9595-9315

Giriş

Teknolojik gelişmeler ile birlikte işletmeler için küresel rekabet koşullarına ayak uydurma çalışmaları hız kazanmıştır. Öncelikli hedef kaliteli ürün/hizmet ortaya koyarak hızla artan talebi karşılamak ve müşteri memnuniyetini artırmaktır. Bu kapsamda, işletmeler için başarılı bir tedarik zinciri yönetimi ortamdaki rekabet avantajlarını sürdürmelerinde önemli rol oynamaktadır (Öztürk ve Türksoy, 2020). Tedarik zinciri yönetiminin önemli aşamalarından biri uygun tedarikçi seçimi ve değerlendirmeleridir. İşletmelerde mevcut tedarikçiler veya yeni tedarikçiler arasından en uygun olanın seçimi önemli bir unsurdur. Literatürde tedarikçi seçimi konusundaki öncü çalışma Dickson tarafından 1966 yılında gerçekleştirilmiştir. Dickson'ın çalışmasında 23 kriter içerisinden önem derecesine göre kalite, teslimat, garanti politikası, esneklik vb. olmak üzere 20 esas kriter belirlenmiştir (Dickson, 1966). Tedarikçi seçim süreci, çeşitli kriterler bakımından uygun tedarikçileri seçen çok özellikli karar verme problemi (Guo ve Li, 2014). Tedarikçi seçim problemlerinde veri yapısı veya karar verici algı farklılıkları kaynaklı belirsizlikler ile karşılaşmaktadır (Başkı, 2011; 2017). Bu durumda klasik yöntemler ile gerçekleştirilen tedarikçi seçim süreçleri için etkin sonuçlar elde edilemeyebilir. Belirsizlik içeren tedarikçi seçim problemlerinde bulanık küme teorisine dayalı yöntemlerin kullanımı yaygındır. Bulanık küme teorisi ile insan yargısı temeline dayalı belirsizlikler ait olma dereceleri kullanılarak incelenmektedir (Zadeh, 1965). Kavram ve algı farklılığını içeren öznel değerlendirmelerde, algılamalar bulanık ve ölçümler ise kesindir (Zadeh, 2002; Başkı, 2017). Öte yandan, bulanık küme teorisinden geliştirilmiş sezgisel bulanık kümeler, belirsizlikleri ait olma ve ait olmama dereceleri ile daha kapsamlı ele almaktadır (Atanassov, 1999). Bu çalışmada, tedarikçi seçim süreci için sezgisel bulanık kümelere dayalı bütünlük bir yaklaşım önerilmektedir. Önerilen sezgisel bulanık yaklaşım üç aşamadan oluşmaktadır: i) tedarikçi seçim kriterlerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi, ii) karar verici öznel ve nesnel sezgisel bulanık değerlendirmeleri, iii) durulaştırma sonrası oluşturulan karma veritabanı ile öbekleme (kümeleme) analizi. Karma veritabanı öznel ve nesnel değerlendirmeleri içermektedir. Sezgisel bulanık kümelere dayalı öznel değerlendirmeler ve puanlama temelli değerlendirme sistemi için öbekleme (kümeleme) algoritmalarını içeren yapısı ile bu bütünlük yaklaşım kullanılarak etkin bir tedarikçi seçim sürecinin sağlanması hedeflenmiştir.

Çalışmanın diğer bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir: Birinci bölümde, sezgisel bulanık kümelere dayalı yöntemlerle tedarikçi seçimine yönelik literatür taraması aktarılmaktadır. İkinci bölümde, bu çalışmada önerilen yaklaşım araçları tanıtılmaktadır. Üçüncü bölümde, önerilen sezgisel bulanık yaklaşım adımları açıklanmaktadır. Ayrıca, bu bölümde, önerilen

yaklaşımında sezgisel bulanık kümelere dayalı değerlendirmelerin uygulaması sayısal örnek ile verilmektedir. Dördüncü bölümde, önerilen sezgisel bulanık yaklaşım gerçek yaşam problemi olarak bir inşaat firmasının tedarikçi seçim sürecine uygulanmaktadır. Beşinci bölümde, yapılan çalışmanın sonuçları aktarılmaktadır.

1. Literatür Taraması

Bu çalışmada önerilen yaklaşımın teorik altyapısının ve uygulama alanının oluşturulmasında yol gösterici olan literatürdeki başlıca çalışmalar aşağıda özetlenmektedir:

Szmidt ve Kacprzyk (2001), sezgisel bulanık kümeleri kullanarak tıbbi teşhis belirsizliklerini incelemede yeni bir yaklaşım önermişlerdir. Her hastanın muhtemel tıbbi teşhis ile uzaklıkları hesaplanmış ve önerilen yaklaşım max-min-max kuralına dayanan De Biswas ve Roy'un yaklaşımı ile karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, yeni yaklaşım ile daha doğru tıbbi teşhis konulduğu tespit edilmiştir.

Liu ve Wang (2007), çok kriterli karar verme problemi için sezgisel bulanık kümeleri kullanarak skor fonksiyonu tanımlamışlardır. Bu fonksiyon ile alternatif tercihlerin karar verici isteklerini sağlayıp sağlamadığı incelenmiştir. Sezgisel bulanık operatör kullanılarak problemlerdeki belirsizlikler incelenmiş ve alternatif tercihler sıralanmıştır.

Mendoza vd. (2008), potansiyel tedarikçi firmaları belirli bir sayıya indirmek, tedarikçileri sıralamak ve tedarikçi seçimini kolaylaştırmak için bütünleşik AHP-GP yaklaşımını önermişlerdir. Bu yaklaşımı bir üretim tesisinden alınan verilere üç aşamada uygulamışlardır. Çok sayıdaki tedarikçi firma belirli düzeye indirgenmiş, beş kriter için tedarikçiler sıralanmış ve tedarikçilere atanacak en uygun sipariş miktarı bulunmuştur. Bu çalışma ile çok kriterli tedarikçi seçim problemlerine yeni bir bakış açısı sunulmuştur.

Boran (2009), çok kriterli grup karar verme problemleri için sezgisel bulanık kümeler ile birleştirilen TOPSIS metodunu kullanarak uygun tedarikçinin seçilmesini önermişlerdir. Otomotiv şirketinde yapılan uygulamada üç adet karar verici dört kriter için beş alternatif tedarikçiyi değerlendirmiştir. Karar vericiler ve kriterlerin önemi dilsel değişkenlerle belirtilmiştir. Sezgisel Bulanık Ağırlıklandırma Operatörünü (IFWA) kullanarak kriterler ve alternatiflerin önem dereceleri belirlenmiştir. Sezgisel bulanık pozitif-ideal ve negatif-ideal çözümler hesaplanmıştır. Sezgisel bulanık kümeler ile birleştirilen TOPSIS yöntemi, karar vericilerin belirsizlik algılarını içerdiği için çok kriterli karar verme problemlerinde büyük fayda sağlamıştır.

Guo vd. (2010), tedarikçi seçim problemi için sezgisel bulanık TOPSIS metodunu kullanmışlardır. Yapılan sayısal örnek ile önerilen yaklaşımın etkili olduğu görülmüştür.

Ho vd. (2010), 2000-2008 yılları arasında uluslararası dergilerde yer alan tedarikçi seçimi için çok kriterli karar verme yaklaşımları ile ilgili makaleleri incelemişlerdir. En yaygın kullanılan yaklaşım Veri Zarflama Analizi (VZA), en popüler bütünleşik yaklaşım ise AHP-GP (Analitik Hiyerarşi Prosesi-Hedef Programlama) bulunmuştur. Tedarikçi seçim probleminde kullanılan en yaygın kriterler kalite, teslimat ve fiyat olarak belirlenmiştir. Çalışma sonucunda çok kriterli karar verme yaklaşımlarının tek kriteri maliyet olan yaklaşımlara göre daha avantajlı olduğu bulunmuştur.

Boran (2011), tesis lokasyonunun seçilmesi için TOPSIS metodunu sezgisel bulanık ortama genişleterek çok kriterli bir karar verme yöntemi önermiştir. Bir imalat şirketinin lokasyon seçimi için sezgisel bulanık TOPSIS metodu kullanılmıştır. Önerilen yöntemin önemli karar alma problemlerinde genişletilebileceği belirtilmiştir.

Kaur (2014a), üçgensel sezgisel sayıları kullanarak çok amaçlı bir optimizasyon problemi ile tedarikçi seçim problemine yeni bir yaklaşım önermiştir. Tedarikçi seçim probleminde IFMOLM (Intuitionistic Fuzzy Multiobjective Linear Model) kullanılmıştır. Bu çalışmada özgün olarak LPP (Liner Programming Problem) sezgisel bulanık formda ifade edilmiştir. Sayısal bir örnek ile sezgisel yaklaşımla elde edilen sonuçların bulanık yaklaşıma göre daha iyi olduğu görülmüştür.

Kaur (2014b), üçgensel sezgisel bulanık sayıları (TIFN) kullanarak, tedarikçi seçim probleminde Analitik Hiyerarşi Prosesine (AHP) dayalı bir yaklaşım önermiştir. TIFN-AHP metodolojisini geliştirmek için teknoloji şirketinde sayısal bir örnekle adımları göstermiştir. Araştırmada beş kriter kullanılarak duyarlılık analizi yapılmıştır. Duyarlılık analizi sonucunda tedarikçi seçiminde etkili kriterler belirlenmiştir.

Sotirova vd. (2014), sezgisel bulanık kümeler dayalı değerlendirmeler ile doktora adaylarının çeşitli kriterlere göre puanlarını hesaplamışlardır. SOM algoritması kullanılarak adaylar altı kümeye ayrılmıştır. Önerilen yaklaşım ile doktora adaylarının seçimi ve ilerlemesi gözlenmiştir.

Kaur ve Pal (2015), tedarikçi seçimi problemine dilsel değişkenlerdeki belirsizlikleri katarak sezgisel bulanık kümeler dayalı yeni bir yaklaşım önermişlerdir. Bir endüstrideki 10 tedarikçi firmanın yedi kriter için sezgisel bulanık değerlendirmeleri elde edilmiştir. Tedarikçi

firmalar kümeleme analizi ile iki kümeye ayrılmış ve en uygun tedarikçi seçim işlemi gerçekleştirilmiştir.

Başkır (2017), müşteri ihtiyaç ve beklentilerini tedarikçi seçim sürecine taşıyan 4-aşamalı Bulanık Kalite Fonksiyon Yayılımını önermiştir. Önerilen yöntem, sektörde öncü bir inşaat firmasının bünyesinde yer alan kapı doğrama fabrikasının tedarikçi seçim süreci için uygulanmıştır. Sekiz adet tedarikçi firmanın sıralamaları klasik ve bulanık yaklaşımlar ile belirlenmiştir. Tedarikçi firma verimlilikleri geliştirilen karar ölçütleri ile incelenmiştir. Önerilen 4-aşamalı bulanık kalite fonksiyon yayılımı yaklaşımı sonuçları verimlilik ölçütleri ile desteklenmiştir.

Chang (2019), sezgisel bulanık ağırlıklı ortalama yöntemi ile esnek kümeleri birleştiren yeni bir yaklaşım önermiştir. Önerilen yaklaşım bir imalat işletmesinin tedarikçi seçim süreci için uygulanmıştır. Tedarikçi firma kriterleri; ürün maliyeti, ürün kalitesi, tedarikçi performansı, tedarikçi profili ve risk faktörü olarak belirlenmiştir. Tedarikçi seçim probleminde eksik veriler bulanık ağırlıklı ortalama ve sezgisel bulanık ağırlıklı ortalama yöntemleri ile elde edilmiştir. Değerlendirmeler sonucu, önerilen yöntemin daha etkin olduğu saptanmıştır.

Liu vd. (2019), sürdürülebilir tedarikçi seçim problemi için bulanık üç aşamalı karar verme yaklaşımı önermişlerdir. Birinci aşamada; sürdürülebilir tedarikçi seçim kriterleri belirlenmiştir. İkinci aşamada; aralık değerli sezgisel bulanık sayılar ile entegre kalite fonksiyonu yardımıyla tedarikçi değerlendirme matrisi oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada; VIKOR yöntemi ile tedarikçi sıralama ve sınıflandırmaları elde edilmiştir. Önerilen yaklaşım, beş adet tedarikçi firmanın değerlendirildiği sayısal örnek ile anlatılmıştır. Duyarlılık analizi sonuçları önerilen yaklaşımın etkinliğini ortaya koymaktadır.

Nakipoğlu ve Bulgurcu (2020), tedarikçi seçim problemine genişletilmiş sezgisel bulanık TOPSIS yöntemini önermişlerdir. Tekstil firmasında gerçekleştirilen uygulamada, beş adet tedarikçi firma 10 kriter bakımından değerlendirilmiştir. Karar vericilerin tercih ve deneyimlerine göre kriterler ağırlıklandırılmıştır. Önerilen yöntem ile tedarikçi sıralamaları ve en uygun alternatif tedarikçiler belirlenmiştir.

2. Yöntem

Bu bölümde, önerilen bütünleşik yaklaşım teorik altyapısının oluşturulmasında kullanılan yöntemler hakkında bilgiler verilmektedir.

2.1. Sezgisel Bulanık Kümeler

Zadeh (1965) tarafından önerilen bulanık mantık ve ait olma dereceleri ile gerçek yaşam problemlerinde belirsizlik kaynakları analiz edilmekte ve çözümlenmektedir. Bu kapsamda, bir \hat{A} – bulanık kümesindeki elemanın kümeye ait olma derecesi ile ilgilenilmektedir. X evrensel küme olmak üzere bir \hat{A} – bulanık kümesi, $\mu_{\hat{A}}: X \rightarrow [0,1]$ için $\hat{A} = \{(x, \mu_{\hat{A}}(x)), x \in X\}$ biçiminde gösterilir. Bulanık kümelerde bir elemanın üyelik derecesi 1'e yaklaştıkça kümeye aitliği artmakta; üyelik derecesi 0 olduğunda ise kümeye ait olmamaktadır (Dubois ve Prade, 1980; Klir ve Yuan, 1993). Bulanık küme teorisinde bir elemanın kümeye ait olmama derecesi $1 - \mu_{\hat{A}}(x)$ ile hesaplanmaktadır. Bulanık \hat{A} kümesinde elemanların üyelik değerleri α 'ya eşit veya α 'dan büyük olanların oluşturduğu kümeye α -kesit kümesi denir ve $\hat{A}^\alpha = \{(\forall x \in X | \mu_{\hat{A}}(x) \geq \alpha, \alpha \in [0,1])\}$ ile gösterilir.

Bulanık kümelerin genelleştirilmiş hali olan sezgisel bulanık kümeler (Atanassov, 1986), karar alma süreçlerinde insan düşünce yapısı kaynaklı belirsizlikleri detaylı ve daha gerçekçi bir şekilde ele almaktadır. Sezgisel bulanık küme teorisinde bulanık kümelerden farklı olarak ait olma ve ait olmama dereceleri birlikte incelenmektedir. Bu durum, gerçek yaşam problemlerindeki belirsizliğin daha detaylı değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Atanassov, 1999).

Tanım 1. X boş olmayan evrensel küme olmak üzere, $\tilde{A} = \{ \langle x, \mu_{\tilde{A}}, v_{\tilde{A}} \rangle : x \in X \}$ sezgisel bulanık küme olsun. Burada, ait olma ve ait olmama dereceleri, sırasıyla, $\mu_{\tilde{A}}: X \rightarrow [0,1]$ ve $v_{\tilde{A}}: X \rightarrow [0,1]$ olarak tanımlanmaktadır. Sezgisel bulanık küme kuramında, bulanık kümelerden farklı olarak ait olma ve ait olmama derecelerinin toplamı 1'den küçüktür (Atanassov,1986).

$$0 \leq \mu_{\tilde{A}}(x) + v_{\tilde{A}}(x) \leq 1 \quad (1)$$

Tanım 2. x elemanının \tilde{A} – sezgisel bulanık kümesine ait olup olmamasındaki belirsizlik, tereddütlik durumu $\pi_{\tilde{A}}(x)$ ile gösterilmektedir. Küçük $\pi_{\tilde{A}}(x)$ değerleri, x elemanı hakkındaki bilginin daha kesin olduğunun göstergesidir (Atanassov,1999).

Bir \tilde{A} – sezgisel bulanık kümesi için ait olma derecesi ($\mu_{\tilde{A}}(x)$), ait olmama derecesi ($v_{\tilde{A}}(x)$) ve tereddütlik derecesi $\pi_{\tilde{A}}(x)$ toplamı 1'e eşittir. Buna göre, tereddütlik derecesi eşitlik (3)'deki gibi elde edilir.

$$\mu_{\tilde{A}}(x) + \pi_{\tilde{A}}(x) + v_{\tilde{A}}(x) = 1 \quad (2)$$

$$\pi_{\tilde{A}}(x) = 1 - \mu_{\tilde{A}}(x) - v_{\tilde{A}}(x) \quad (3)$$

2.1.1. Sezgisel bulanık sayılar

\hat{A} – bulanık kümesi, i) Normal bulanık küme, ii) Dışbükey bulanık küme, iii) Destek kümesi sınırlı, iv) \hat{A} 'nın her bir α – kesiti, gerçel sayı doğrusunun kapalı aralığında ise bir bulanık sayı olarak tanımlanmaktadır. Bulanık sayılar bulanık kümelerin özel hali olarak ifade edilmektedir (Pedrycz, 1989; Başkır, 2011). Sezgisel bulanık küme teorisinde sezgisel bulanık sayı ve bazı özellikleri aşağıda verilmektedir:

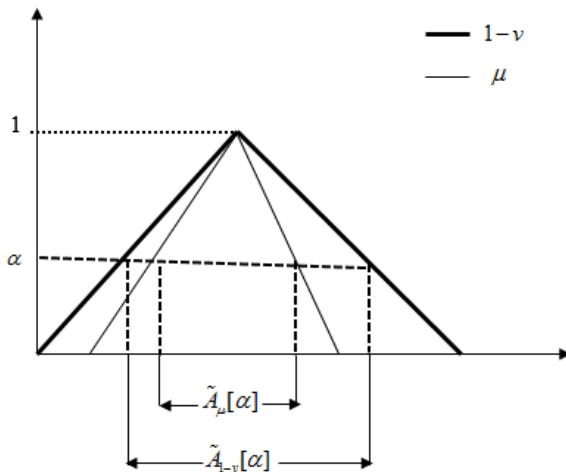
Tanım 3. $\tilde{A} = \{ \langle x, \mu_{\tilde{A}}, v_{\tilde{A}} \rangle : x \in X \}$ sezgisel bulanık kümesi

1. \tilde{A} normal sezgisel bulanık sayı olmak üzere $\mu_{\tilde{A}}(x) = 1$ ve $v_{\tilde{A}}(x) = 0$
2. $\mu_{\tilde{A}}(x).(\lambda.x_1 + (1 - \lambda).x_2) \geq \min\{\mu_{\tilde{A}}(x_1), \mu_{\tilde{A}}(x_2)\}$
3. $v_{\tilde{A}}(x).(\lambda.x_1 + (1 - \lambda).x_2) \leq \max\{v_{\tilde{A}}(x_1), v_{\tilde{A}}(x_2)\}, \forall x_1, x_2 \in X, \lambda \in [0,1]$

ise sezgisel bulanık sayı olarak tanımlanmaktadır (Atanassov,1999).

Tanım 4. $\tilde{A} = (m; s_1, s_2; s'_1, s'_2)_{LR}$ ile tanımlı üçgensel sezgisel bulanık sayısında $s_1, s'_1 \in R^+ \cup 0$ ($s'_1 > s_1$) ve $s_2, s'_2 \in R^+ \cup 0$ ($s'_2 > s_2$) sırasıyla, ait olma ve ait olmama derecelerine ilişkin sol ve sağ yayılımları göstermektedir. \tilde{A} – sezgisel bulanık sayısının ait olma ve ait olmama derecelerine ilişkin α – kesitleri Şekil 1. ile verilmektedir (Arefi ve Taheri, 2015).

Şekil 1. \tilde{A} sezgisel bulanık sayısının ait olma ve ait olmama derecelerine ilişkin α – kesit gösterimleri

Burada, ait olma ve ait olmama derecelerine ilişkin α – kesitler aşağıda gösterildiği şekilde tanımlanmıştır.

$$\tilde{A}_{\mu}[\alpha] = \{x: \mu_{\tilde{A}}(x) \geq \alpha\} \quad (4)$$

$$\tilde{A}_{1-v}[\alpha] = \{x: 1 - v_{\tilde{A}}(x) \geq \alpha\} \quad (5)$$

Tanım 5. \tilde{A} sezgisel üçgensel bulanık sayısının ait olma ve ait olmama fonksiyonları sırasıyla, Eşitlik (6) ve (7) de tanımlanmıştır.

$$\mu_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} L\left(\frac{m-x}{s_1}\right), & x \leq m \\ R\left(\frac{x-m}{s_2}\right), & m < x \end{cases} \quad (6)$$

$$v_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} 1 - L\left(\frac{m-x}{s_1}\right), & x \leq m \\ 1 - R\left(\frac{x-m}{s_2}\right), & m < x \end{cases} \quad (7)$$

2.2. Klasik ve Bulanık Öbikleme Algoritmaları

Kümeleme (öbikleme) analizi ile değişken birimleri benzerlikleri bakımından gruplara (kümelere) ayrılmaktadır. Klasik öbiklemede birimler benzerlik durumlarına göre tek bir kümeye atanırken bulanık öbiklemede birimlerin küme atamaları ait olma derecelerine göre gerçekleşmektedir.

Bu bölümde, klasik ve bulanık öbikleme algoritmaları içerisinde iyi bilinen k-ortalamlar ve bulanık öbek ortalamları algoritmaları aktarılmaktadır.

2.2.1. k-ortalamlar algoritması

En yaygın kullanılan kümeleme yöntemlerinden biri olan k-ortalamlar algoritması MacQueen (1967) tarafından geliştirilmiştir. Bu algoritmaya dayalı kümelemede temel amaç küme içi homojen yapının artırılarak, benzer özellikler taşıyan birimlerin en uygun şekilde sınıflandırılmasıdır. k-ortalamlar algoritmasının amaç fonksiyonu Eşitlik (8) ile verilmektedir.

$$J^* = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^n \|x_j - v_i\|^2 \quad (8)$$

Burada, x_j : X veri kümesindeki j . gözlem değeri ve v_i : i . küme merkezidir. Algoritma adımları aşağıdaki gibidir (Hand vd. 2001).

Algoritma-1. k-ortalamlar algoritması adımları.

Adım 1. k adet küme sayısı, iterasyon sayısı ve X veri kümesinden rastgele başlangıç küme merkezleri (v_i) seçilir.

Adım 2. ($t = 1$ 'den İter'e) kümeler için aşağıdaki adımlar gerçekleştirilir.

- $i = 1, 2, \dots, k$ için $C_i = \{x \in X \mid \|x - v_i\| \leq \|x - v_l\|, l = 1, \dots, k; l \neq i\}$
- Yeni küme merkezleri hesaplanır.

$i = 1, 2, \dots, k$ için $v_i = C_i$ deki noktaların vektör ortalaması bulunur.

$t = iter$ ise DUR.

2.2.2. Bulanık öbek ortalamaları algoritması

Bulanık öbeklemede en sık kullanılan algoritmalarından olan bulanık öbek ortalamaları (BÖO) algoritması bir optimizasyon problemi olarak Bezdek (1981) tarafından geliştirilmiştir. Bulanık öbek ortalamaları algoritmasında birimler farklı öbeklere belirli aitlik dereceleri ile üye olabilirler. Amaç, birimlerin ait olma dereceleri yardımıyla en uygun öbeklere ayrılmasıdır. Amaç fonksiyonu Eşitlik (9) ile verilmektedir.

$$\min J(u, v) = \sum_{k=1}^n \sum_{i=1}^c u_{ik}^m (\|x_k - v_i\|)_A \quad (9)$$

$$0 < u_{ik} < 1, \forall i, k; \sum_{i=1}^c u_{ik} = 1, \forall k; 0 \leq \sum_{i=1}^n u_{ik} \leq n$$

Burada, m : bulanıklık derecesi, c : öbek sayısı, u_{ik} : üyelik derecesi, x_k : veri vektörü ve v_i : öbek merkezidir. BÖO algoritma adımları aşağıda verilmektedir (Türkşen, 2006).

Algoritma-2. Bulanık öbek ortalamaları algoritma adımları.

Adım 1: $m, c, iter, \varepsilon$ belirlenir.

Adım 2: Başlangıç öbek merkezleri rastgele belirlenir.

Adım 3: $t = 1$ den $iter$

Gözlemlerin merkezlere olan uzaklıkları hesaplanır.

$$d(x_k, v_i) = \|x_k - v_i\|$$

Eşitlik (9) ile verilen optimizasyon probleminin çözümlerinden biri olan üyelik dereceleri

$$u_{ik,t} = \left[\sum_{j=1}^c \left(\frac{\|x_k - v_{i,t-1}\|}{\|x_k - v_{j,t-1}\|} \right)^{2/(m-1)} \right]^{-1}, i \neq j$$

ile hesaplanır.

Eşitlik (9) ile verilen optimizasyon probleminin çözümlerinden diğeri olan merkezler

$$v_{i,t} = \frac{\sum_{k=1}^n (u_{ik})^m x_k}{\sum_{k=1}^n (u_{ik})^m}$$

ile hesaplanır.

Eğer, $t = iter$

$$\|v_{i,t} - v_{i,t-1}\| \leq \varepsilon \text{ ise DUR}$$

Denetimsiz bulanık öbekleme algoritması olan BÖO algoritması ile veri ve belirsizlikleri için en iyi bulanık parçalanma (üyelik değerleri matrisi) seçiminde geliştirilmiş öbek geçerlik indekslerinden yararlanılmaktadır. Bu çalışmada, Xie-Beni tarafından geliştirilmiş Eşitlik (10) ile verilen öbek geçerlik indeksinden yararlanılmıştır.

$$V_{XB}(u) = \left\{ \frac{\sum_{i=1}^c \sum_{k=1}^n u_{ik}^m \|x_k - v_i\|^2}{n(\min_{i \neq j} \{\|v_i - v_j\|^2\})} \right\} \quad (10)$$

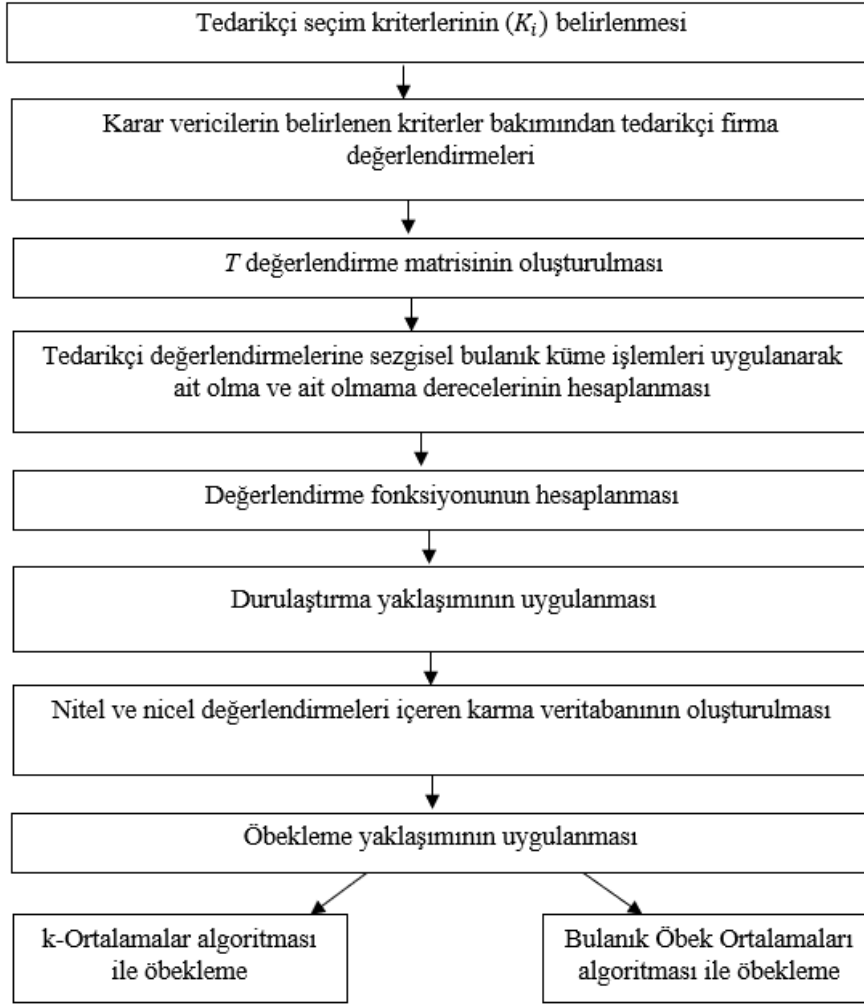
3. Önerilen Sezgisel Bulanık Yaklaşım

Bu bölümde, tedarikçi seçimi ve değerlendirmeleri için önerilen sezgisel bulanık kümelere dayalı bütünleşik yaklaşım ve adımları açıklanmaktadır. Önerilen yaklaşım nitel ve nicel değerlendirmeleri içeren karma bir yapıdadır. Nitel kısımda, karar vericiler tedarikçi firmaları seçim kriterlerine göre değerlendirmektedir. Nicel kısımda ise işletmenin mevcut değerlendirme sistemi ile hesaplanan tedarikçi puanlarına ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır.

Günümüz rekabet ortamı işletmelerin müşteri memnuniyetini hızlı ve etkin bir biçimde karşılama gerektirmektedir. Bu nedenle, işletmeler çok sayıda tedarikçi ile üretim/hizmet süreçlerini gerçekleştirmektedir. Önerilen yaklaşımda çok sayıda tedarikçinin karma değerlendirme yapısı klasik ve bulanık kümeleme (öbekleme) algoritmaları kullanılarak sınıflandırılmaktadır. Böylece, karma değerlendirmeler bakımından benzer ve/veya benzer olmayan tedarikçiler gruplandırılarak, işletmelere öncelikli olarak çalışacakları tedarikçileri belirleme imkanı sunulmaktadır. Önerilen yaklaşım ile nitel değerlendirmeler ve belirsizlikleri için sezgisel bulanık kümelere dayanan değerlendirmeler sayesinde karar verici yargısı daha gerçekçi ele alınmakta, karma (nitel ve nicel) değerlendirmeler ile işletmelere tedarikçilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirme imkanı sunulmakta, kümeleme (öbekleme) analizi kullanarak çok sayıda tedarikçi karma değerlendirme durumlarını ortaya koyan gruplara (kümelere) göre incelenmektedir.

Önerilen sezgisel bulanık yaklaşımın tedarikçi seçim problemi için akış şeması Şekil 2 ile verilmektedir.

Şekil 2. Önerilen sezgisel bulanık yaklaşım adımları akış şeması

Şekil 2’de verilen önerilen yaklaşım adımları aşağıda açıklanmaktadır.

Adım 1. Tedarikçi seçim kriterleri K_i ($i = 1, 2, \dots, k$) belirlenir.

Adım 2. Karar vericiler belirlenen kriterler bakımından tedarikçi firmaları değerlendirir ve T değerlendirme matrisi oluşturulur. Burada, f_{ij} : j . kriter için i . tedarikçi değerlendirmesidir.

$$T = \begin{bmatrix} f_{11} & f_{12} & \dots & f_{1k} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ f_{m1} & f_{m2} & \dots & f_{mk} \end{bmatrix}$$

Adım 3. Tedarikçi değerlendirmelerine sezgisel bulanık küme işlemleri uygulanarak ait olma ve ait olmama dereceleri sırasıyla, Eşitlik (11) ve (12) yardımıyla hesaplanır (Sotirova vd, 2014).

$$\mu_{ij} = \frac{f_{ij}}{f_{maks}} \quad (11)$$

$$v_{ij} = \begin{cases} \frac{f_{min} - f_{ij}}{f_{maks}}, & f_{min} \geq f_{ij} \\ 0, & f_{min} < f_{ij} \end{cases} \quad (12)$$

Burada, f_{ij} : j . tedarikçi için i . kriter değerlendirme; f_{maks} : Bir tedarikçinin i . kriterde aldığı maksimum değer; f_{min} Bir tedarikçinin i . kriterde alması gereken en küçük değerdir.

Adım 4. Değerlendirme fonksiyonu Eşitlik (13) kullanılarak hesaplanır.

$$E(M_i) = \left(\left((\mu_{ij}, v_{ij}) \wedge (\mu_{ik}, v_{ik}) \cdots (\mu_{ip}, v_{ip}) \right) \vee (\mu_{is}, v_{is}) \right) \quad (13)$$

Burada, \wedge ve \vee sırasıyla, kesişim ve birleşim operatörleridir. Değerlendirme fonksiyonundaki ait olma ve olmama dereceleri Eşitlik (14) ve (15) kullanılarak hesaplanır.

$$\mu_{M_i} = maks(\min(\mu_{ij}, \mu_{ik}, \dots, \mu_{ip}), (\mu_{is})) \quad (14)$$

$$v_{M_i} = min(maks(v_{ij}, v_{ik}, \dots, v_{ip}), (v_{is})) \quad (15)$$

Bu eşitliklerin hesaplama adımları aşağıdaki gibidir:

- Başlangıçta bir kriterin μ_{is} ait olma (veya v_{is} ait olmama) derecesi sabit olarak seçilir.
- Geriye kalan kriterlere ilişkin μ_{ij} ait olma (veya v_{ij} ait olmama) dereceleri arasından minimum (maksimum) olan belirlenir.
- 2. adımda belirlenen minimum μ_{ij} ait olma (veya maksimum v_{ij} ait olmama) derecesi ile sabit olarak seçilen kritere ait μ_{is} (veya v_{is}) arasından en büyüğü (en küçüğü) belirlenir.

Adım 5. Tedarikçilerin kesin değerlendirme işlemlerini yapabilmek için sezgisel bulanık küme değerlendirmeleri (16) ile verilen eşitlikle durulaştırılır.

$$H(A) = \mu_A(x) + v_A(x) \quad (16)$$

Burada, $\mu_A(x)$ ve $v_A(x)$ değerlendirme fonksiyonu ile elde edilen ait olma ve ait olmama değerleridir.

Adım 6. Nitel/nicel tedarikçi değerlendirmeleri için durulaştırma işlemi sonucunda elde edilen H değerleri ile karma değerlendirme veritabanı oluşturulur. Klasik ve bulanık öbekleme algoritmaları kullanılarak tedarikçi sıralama ve sınıflandırmaları gerçekleştirilir. Bulanık öbekleme sonucu her bir öbek (küme) için elde edilen ait olma (üyelik) derecelerinin durulaştırma işlemi, bölüm 2.1'de verilen bir bulanık küme için α - kesit küme tanımına göre $\alpha = 0,5$ olmak üzere ilgili öbek üyelik değerleri 0,5'e eşit veya 0,5'den büyük olacak biçimde yapılır.

Önerilen sezgisel bulanık yaklaşımda H -değerlerinin hesaplama adımları için sayısal örnek aşağıda verilmektedir:

Sayısal Örnek :

Tablo 1. Karar verici öznel değerlendirmeleri

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆
T1	6	2	7	3	4	4
T2	2	3	2	3	4	5
T3	2	2	4	1	4	5
T4	2	2	4	7	5	4
T5	2	2	1	1	4	5
T6	6	2	1	7	4	4
T7	2	3	7	7	4	5
T8	7	3	7	7	3	5
T9	7	4	4	4	5	5
T10	5	3	4	7	3	7

Tablo 2. Ait olma dereceleri

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆
T1	0,857	0,5	1	0,429	0,571	0,571
T2	0,286	0,75	0,286	0,429	0,571	0,714
T3	0,286	0,5	0,571	0,143	0,571	0,714
T4	0,286	0,5	0,571	1	0,714	0,571
T5	0,286	0,5	0,143	0,143	0,571	0,714
T6	0,857	0,5	0,143	1	0,571	0,571
T7	0,286	0,75	1	1	0,571	0,714
T8	1	0,75	1	1	0,429	0,714
T9	1	1	0,571	0,571	0,714	0,714
T10	0,714	0,75	0,571	1	0,429	1

Tablo 3. Ait olmama dereceleri

	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	K ₅	K ₆
T1	0,071	0,875	0	0,5	0,214	0,214
T2	0,643	0,625	0,643	0,5	0,214	0,071
T3	0,643	0,875	0,357	0,786	0,214	0,071
T4	0,643	0,875	0,357	0	0,071	0,214
T5	0,643	0,875	0,786	0,786	0,214	0,071
T6	0,071	0,875	0,786	0	0,214	0,214
T7	0,643	0,625	0	0	0,214	0,071
T8	0	0,625	0	0	0,357	0,071
T9	0	0,375	0,357	0,357	0,071	0,071
T10	0,214	0,625	0,357	0	0,357	0

Tablo 4. E ve H değerleri

	Ait olma E-değeri	Ait olmama E-değeri	H
T1	1	0	1
T2	0,286	0,643	0,929
T3	0,571	0,357	0,928
T4	0,571	0,357	0,928
T5	0,143	0,786	0,929
T6	0,571	0,214	0,785
T7	1	0	1
T8	1	0	1
T9	0,571	0,357	0,928
T10	0,571	0,357	0,928

Eşitlik (11) ile ait olma dereceleri hesaplanır.

Örneğin,

$$\mu_{11} = \frac{6}{7} = 0,857$$

Eşitlik (12) ile ait olmama dereceleri hesaplanır.

Örneğin,

$$v_{11} = \frac{6,5 - 6}{7} = 0,071$$

Üçüncü kriter sabit iken Eşitlik (14) ve (15) ile E -değerleri hesaplanır.

Örneğin, T1 için;

$$\mu_{M_1} = \max(\min(0,857 \ 0,5 \ 0,429 \ 0,571 \ 0,571), (1)) = 1$$

$$v_{M_1} = \min(\max(0,071 \ 0,875 \ 0,5 \ 0,214 \ 0,214), (0)) = 0$$

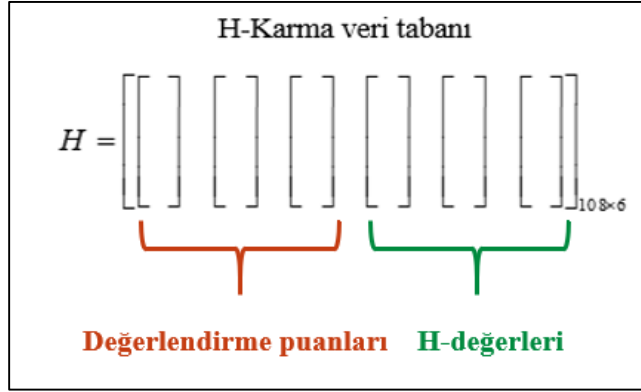
4. Uygulama

Çalışmanın bu bölümünde, inşaat sektöründe faaliyet gösteren bir işletmenin tedarikçi seçim problemi için sezgisel bulanık kümelere dayalı bütünleşik yaklaşım sonuçları verilmektedir.

Tedarikçi seçimi ile ilgili ilk çalışmayı gerçekleştiren Dickson (1966), ürün kalitesi, zamanında teslim, fiyat, garanti politikası, esneklik başta olmak üzere 23 adet seçim kriteri belirlemiştir. Al-Faraj vd. (1993) tedarikçi seçimi için kalite, fiyat, teslimat, teknik yeterlilik, performans geçmişi gibi kriterleri ele almışlardır. Liao (2010), fiyat, kalite, zamanında teslim ve hizmet kriterlerinin en önemli tedarikçi seçim kriterlerinden olduğunu belirtmiştir. Kaur ve Pal (2015) çalışmasında, fiyat, kalite, teslimat zamanı, hizmet vb. yedi kriter belirlemiştir. Evans (1980), Shipley (1985), Ho vd. (2010) fiyat kalite ve zamanında teslim kriterlerinin en önemli ve yaygın kullanılan tedarikçi seçim kriterleri olduğunu ifade etmiştir. Günümüz işletmeleri için kalite, fiyat, zamanında teslim öncelikli olarak değerlendirilen tedarikçi seçim kriterleridir. Bu çalışmada önerilen yaklaşımın uygulaması için bir inşaat firmasının tedarik seçim ve değerlendirmelerinde etkili üç karar verici ile çalışılmıştır. Bu karar vericiler uzmanlık alanlarına göre işletmenin mali ve idari işler sorumlusu, satın alma sorumlusu ve proje yürütümü sorumlusudur. Karar vericilerin işletme gereksinimlerine yönelik görüşleri ile tedarikçi seçim kriterleri sıkça kullanılan kalite, fiyat ve teslimin yanı sıra verimlilik, hizmet ve esneklik olarak belirlenmiştir.

İşletmenin 108 adet tedarikçi firması karar vericiler tarafından değerlendirilmiştir. Karar verici öznel değerlendirmelerinde tedarikçinin bir kriteri sağlama durumu için 1→çok kötüden 7→çok yükseğe değişen 7’li likert ölçeği kullanılmıştır. Bu öznel değerlendirmeler ve belirsizlikleri için hesaplamalar sezgisel bulanık kümelerle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, her bir karar vericinin mevcut tedarikçi-değerlendirme sistemi puanları için sezgisel bulanık küme hesaplamaları yapılmıştır. Eşitlik (16) ile sezgisel bulanık değerlendirmelerin durulaştırması yapılmış ve H-değerleri elde edilmiştir. Karar vericilerin öznel ve nesnel sezgisel bulanık değerlendirmeleri ile karma veritabanı oluşturulmuştur. 108×6 boyutlu H-karma veritabanı genel gösterimi Şekil 3’teki gibidir.

Şekil 3. 108×6 boyutlu karma veritabanı genel gösterimi

Sezgisel bulanık kümelerle dayalı değerlendirmeler için durulaştırma sonrası karar vericilerin kesin değerlendirmelerini içeren karma veritabanı klasik ve bulanık kümeleme (öbekleme) algoritmaları kullanılarak sınıflandırılmıştır. Bulanık öbekleme sonucu elde edilen öbek-üyelik değerleri 0,5’den büyük eşit olacak şekilde durulaştırılarak kesin öbekleme sonuçları belirlenmiştir.

İşletme karar vericilerinin öznel ve nesnel değerlendirmeleri için önerilen yöntem hesaplamalarında kullanılan minimum değerler Tablo 5 ve Tablo 6’da verilmektedir.

Tablo 5. Kriterlerin alması gereken minimum değerler

Kalite	Teslim	Fiyat	Verimlilik	Servis	Esneklik
6,5	5,5	6,5	6,5	5,5	5,5

Tablo 6. Tedarikçi puanları için her bir karar vericiye ait minimum değerler

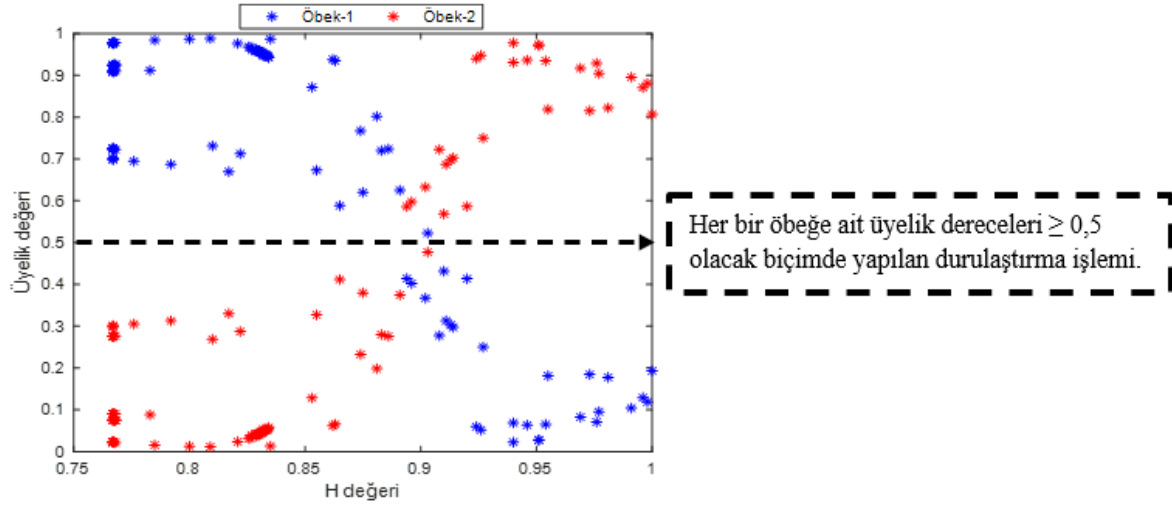
KV-1	KV-2	KV-3
75	80	85

Tedarikçi firmaların sezgisel bulanık değerlendirmelerini içeren 108×6 boyutlu karma veritabanı için kümeleme (öbekleme) algoritmaları uygulanmıştır. Bu karma veritabanı için BÖO algoritması sonucu en iyi bulanık parçalanma Xie-Beni (1991) geçerlik indeksine göre öbek sayısı (c): 2 ve bulanıklık derecesi (m): 1,8 alınarak belirlenmiştir. Xie-Beni geçerlik indeksi sonuçları Tablo 7’de verilmektedir.

Tablo 7. Xie-Beni geçerlik indeksi sonuçları

m\c	2	3	4	5	6	7	8
1,4	0,1562	0,2723	0,6522	0,1343	0,4593	0,3496	0,3252
1,6	0,1469	0,2735	0,6375	0,4852	0,3640	0,3179	0,2276
1,8	0,1434	0,2896	0,6413	0,5156	0,3455	0,4535	0,2107
2,0	0,1460	0,3166	0,6522	0,5029	0,7091	0,4197	0,4332
2,2	0,1537	0,3534	0,6655	0,5910	0,7602	0,2598	0,3714
2,4	0,1649	0,3995	0,6818	0,6566	0,6751	0,6324	0,4269
2,6	0,1783	0,4556	0,7004	0,7141	0,7056	0,4704	0,4439

Karma veritabanı için BÖO algoritması sonucu öbikleme yapısı %99,1; $k = 2$ olmak üzere k-ortalamalar algoritması sonucu öbikleme yapısı %94,4 doğruluk oranına sahiptir. BÖO algoritması sonucunda her bir öbeğe ait üyelik dereceleri 0,5’den büyük eşit olacak şekilde yapılan durulaştırma işlemi Şekil 4’de gösterilmektedir.

Şekil 4. Karma veritabanı için BÖO algoritması öbikleme sonuçları

Karma veritabanı ile elde edilen klasik ve bulanık öbikleme sonuçları ile sadece işletmenin karar almada kullandığı tedarikçi puanları sınıflandırmasına ilişkin bazı önemli bulgular Tablo 8’de verilmektedir.

Tablo 8. Klasik ve bulanık öbikleme için çapraz doğrulama sonuçları

Çapraz doğrulama sonucu			
sınıflandırma hatalarına ilişkin			
tedarikçi sayıları			
	Öbek-1	Öbek-2	Doğruluk Oranı (%)
k-ortalamalar	16	12	%74,1
Bulanık öbek ortalamaları	10	0	%90,7

Karma veritabanında sadece işletmenin tedarikçi puanları için k-ortalamar algoritması doğruluk oranı %74,1 bulunmuştur (bkz. Tablo 8). Öbek-1’de 16, Öbek-2’de 12 tedarikçi firma doğru sınıflandırılmamıştır. Doğru sınıflandırılmayan tedarikçiler ve puanları Tablo 9’daki gibidir.

Tablo 9. k-ortalamar algoritması sonucu doğru sınıflandırılmayan tedarikçiler ve puanları

	T7	T61	T69	T9	T18	T28	T44	T22
	83,3992	83,6068	84,2694	84,355	85,4582	85,5422	86,1024	86,3026
Öbek-1	T43	T20	T37	T65	T54	T46	T45	T55
	86,565	87,0901	88,2678	88,9127	89,8877	93,3775	95,9042	97,7433
Öbek-2	T19	T42	T78	T70	T64	T59	T12	T21
	62,5027	62,6899	67,1717	68,7062	68,7253	70,2139	72,4121	73,8312
	T50	T63	T68	T72				
	73,953	75,8311	77,4136	79,8461				

Tablo 9 ile belirlenen 28 tedarikçi firma doğru sınıflandırılırsa Öbek-1 puan aralığı: 62,5027- 80,3092 ve Öbek-2 puan aralığı: 81,5705- 97,7433 olarak bulunur.

Karma veritabanında sadece işletmenin tedarikçi puanları için BÖO algoritması sonucu doğruluk oranı %90,7 olarak bulunmuştur (bkz. Tablo 8). BÖO ile doğru sınıflandırılmayan 10 tedarikçi firma, aldıkları puanlar ve buldukları öbekler ile Tablo 10’da verilmektedir.

Tablo 10. BÖO algoritması sonucu doğru sınıflandırılmayan tedarikçiler

	T69	T9	T62	T18	T28	T44	T22	T43	T20	T37
Puan	84,2694	84,355	84,5968	85,4582	85,5422	86,1024	86,3026	86,565	87,0901	88,2678
Öbek	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Tablo 10 ile belirlenen 10 tedarikçi firma doğru sınıflandırılırsa puan aralıkları Öbek-1 için 62,5027- 83,6068, Öbek-2 için 84,2694- 97,7433 olarak bulunur.

5. Sonuçlar

Küreselleşme ile artan talepleri en iyi düzeyde karşılama ve rekabet koşullarına ayak uydurma hedefindeki işletmeler için tedarikçi seçim ve değerlendirmeleri önemli bir yere sahiptir. İşletmeler mevcut tedarikçi seçim süreçlerini bilimsel yaklaşımlarla geliştirmeye odaklanmaktadır. Bu çalışmada, inşaat sektöründe faaliyet gösteren bir işletmenin tedarikçi seçimi süreci için sezgisel bulanık kümelere dayalı bir yaklaşım önerilmiştir. İşletme bünyesinde bulunan etkin karar vericilerin *i) kalite, ii) fiyat, iii) teslimat, iv) verimlilik, v) hizmet, vi) esneklik* olarak tanımlanan ekonomik kriterlere dayalı öznel değerlendirmeleri ile mevcut değerlendirme puanları birleştirilerek karma değerlendirme sistemi oluşturulmuştur. Bu karma sistemde 108 adet tedarikçi için karar verici sezgisel bulanık küme değerlendirmelerini içeren veritabanı ile öbekleme (kümeleme) çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Öbekleme (kümeleme) analizi ile işletme tedarikçilerinin klasik ve bulanık küme yapılarının doğruluğu karşılaştırılmıştır. İşletmenin mevcut tedarikçi değerlendirme puanlarının önerilen yaklaşım ile oluşan klasik ve bulanık kümelerdeki atanma durumları belirlenmiştir. Karma veritabanının klasik ve bulanık öbekleme algoritmaları sonucu sınıflandırma yapıları, sırasıyla, k-ortalamlar algoritması için %94,4 ve BÖO algoritması için %99,1 olarak bulunmuştur. Karma veritabanı için önerilen yaklaşım sonuçları sadece işletmenin belirlediği tedarikçi puanları bakımından incelenmiştir. Tedarikçi puanlarına göre BÖO algoritması sonucu oluşan öbek yapılarının %90,7 ve k-ortalamlar algoritması sonucu oluşan öbek yapılarının ise %74,1 doğruluğa sahip olduğu belirlenmiştir. Buna göre, tedarikçi seçim problemi için BÖO algoritması ile Öbek-1 değerlendirme puan aralığı: 62,5027 – 88,2678 Öbek-2 puan aralığı: 87,4089 – 97,7433 olarak önerilmiştir. Belirlenen puan aralıklarına göre, ikinci öbek işletmenin öncelikli olarak tercih edebileceği tedarikçileri göstermektedir. Önerilen yaklaşımla tedarikçi değerlendirmelerinde üçüncü karar vericinin sezgisel bulanık değerlendirmeler için belirlediği minimum puanı (bkz Tablo 6) alan tedarikçiler ikinci öbekte yer almıştır. Diğer karar vericilerin önerdikleri minimum puanlar (bkz Tablo 6) ise sezgisel bulanık kümeler ile karar verici öznel değerlendirmelerinde etkisini göstermiştir. BÖO algoritması ile öbekleme çalışmaları yüksek doğruluk oranlarına sahiptir. Önerilen yaklaşımda sezgisel bulanık kümelere dayanan hesaplamalar ile birlikte bulanık öbekleme kullanımı klasik öbeklemeye göre daha hassas ve etkin bir tedarikçi seçim sürecini ortaya koymuştur.

İlerideki çalışmalarda, sağlık, mühendislik, ekonomi, eğitim alanlarına yönelik personel seçimi, performans değerlendirmeleri gibi farklı seçim ve değerlendirme problemleri için önerilen yaklaşımın etkisi incelenebilir. Ayrıca, önerilen yaklaşımda gerçek yaşama özgü karar problemleri için karar verici ve kriter sayısı çeşitlendirilebilir.

Kaynakça

- Al-Faraj, T. N., Alidi, A. S., and Al-Zayer, J. A. (1993). Vendors selection via a spreadsheet analytical hierarchy process. *Computers and Industrial Engineering*, 25(1-4), 65–68.
- Atanassov, K. (1986). Intuitionistic fuzzy sets. *Fuzzy Sets and Systems*, 20, 87–96.
- Atanassov, K. (1999). Intuitionistic fuzzy sets: theory and applications. Heidelberg, Germany: Physica-Verlag, 1-50.
- Arefi, M. and Taheri, S. M. (2015). Least-squares regression based on Atanassov's intuitionistic fuzzy inputs outputs and Atanassov's intuitionistic fuzzy parameters. *IEEE Transactions on Fuzzy Systems*, 23(4), 1142-1154.
- Başkır, M. B. (2011). *Bulanık kalite fonksiyon yayılımı yaklaşımının iyileştirilmesi ve uygulamaları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Başkır, M. B. (2017). 4-Aşamalı Bulanık Kalite Fonksiyon Yayılımı Yaklaşımı ile Tedarikçi Seçimi, *Verimlilik Dergisi*, 2017/4, 81-110.
- Bezdek, J.C. 1981. *Pattern recognition with fuzzy objective function algorithms*. Plenum Press, 256 p., New York.
- Boran, F. E., S. Genc, M. Kurt and D. Akay (2009). A multi-criteria intuitionistic fuzzy group decision making for supplier selection with TOPSIS method. *Expert Systems with Applications*, 36, 11363–11368.
- Boran, F. E. (2011). An integrated intuitionistic fuzzy multicriteria decision making method for facility location selection. *Mathematical and Computational Applications*, 16 (2), 487–496.
- Chang, K.H. (2019). A novel supplier selection method that integrates the intuitionistic fuzzy weighted averaging method and a soft set with imprecise data. *Annals of Operations Research*, 272, 139–157.
- Dickson, G. W. (1966). An analysis of vendor selection system and decisions. *Journal of purchasing*, 2(1), 28–41.
- Dubois, D. and Prade, H. (1980). *Fuzzy sets and systems: Theory and application*. United States of America: Academic Press, 57-65.
- Evans, R. H. (1980). Choice criteria revisited. *Journal of Marketing*, 44 (1), 55–56.
- Guo, Z., Qi, M., and Zhao, X. (2010). A new approach based on intuitionistic fuzzy set for selection of suppliers, *Proc. of 6th International Conference on Natural Computation (ICNC 2010)*, 3715–3718.
- Guo C., Li X. (2014). A multi-echelon inventory system with supplier selection and order allocation under stochastic demand. *International Journal of Production Economics*, 151, 37-47.

- Hand, D., Mannila H. et.al. (2001). Principles of data mining, USA: *Massachusetts Institute of Technology*.
- Ho, W., Xiaowei X., and Dey, P. K. (2010). Multi-criteria decision making approaches for supplier evaluation and selection: A literature review. *European Journal of Operational Research*, 202(1),19-24.
- Kaur, P. (2014a). An Intuitionistic Fuzzy Multi-Objective Vendor Selection Problem. *Applied Mathematical Sciences*, 8(149), 7443–7452.
- Kaur, P. (2014b). Selection of Vendor Based on Intuitionistic Fuzzy Analytical Hierarchy Process, *Advances in Operations Research*, ss-10.
- Kaur, P. and Pal. M. (2015). Selection of Vendor Based on Intuitionistic Fuzzy Linguistic Hedge. *Proc. of 6th International IFS Conference*, Mersin,Turkey, 69-75.
- Klir, G., Yuan, B. (1993). *Fuzzy sets and fuzzy logic: theory and its applications*. New York: Jersey Prentice Hall, 50-11.
- Liao, C. N. (2010). Supplier selection project using an integrated Delphi, AHP and Taguchi loss function. *ProbStat Forum*, 03, 118-134.
- Liu, H.W., Wang, G. J. (2007). Multi-criteria decision-making methods based on intuitionistic fuzzy sets. *European Journal of Operational Research* 179, 220–233.
- Liu, A., Xiao. Y., Lu, H., BingTsai, S. and Song., W. (2019). A fuzzy three-stage multi-attribute decision-making approach based on customer needs for sustainable supplier selection. *Journal of Cleaner Production*, 239(1), 118043.
- MacQueen, J.B., (1967). Some Methods for Classification and Analysis of Multivariate Observations. *Proc. Symp. Math. Statist. and Probability (5th)*, 281-297.
- Mendoza, A., Santiago, E. and RaviRavindran, A. (2008). A three phase multicriteria method to the supplier selection problem. *International Journal of Industrial Engineering*, 15(2), 195–210.
- Nakipoğlu, N. and Bulgurcu, B. (2020). Supplier selection in a Turkish textile company by using intuitionistic fuzzy decision-making. *The Journal of the Textile Institute*, 112(2).
- Öztürk, M. and Tüksoy, T. (2020). Tedarikçi seçimi için yeni bir aralık tip-2 hibrit bulanık kural tabanlı AHP sistemi. *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*, 35(3),1519-1535.
- Pedrycz, W. (1989). *Fuzzy control and fuzzy systems*. Taunton: Research Studies Press John Wiley & Sons, 225 p, Chichester.
- Shipley, D. D. (1985). Reseller's supplier selection criteria for different consumer products. *European Journal of Marketing*, 19 (7), 26–36.

- Sotirova, E., Shannon, A., Sotirov, S. and Krawczak, M. (2014). Intuitionistic fuzzy estimation of the doctoral comprehensive examination. *Notes on Intuitionistic Fuzzy Sets*, 20(2), 119–125.
- Szmidt, E. and Kacprzyk, J. (2001). Intuitionistic Fuzzy Sets in Some Medical Applications. *Notes on Intuitionistic Fuzzy Sets*, 7(4), 58–64.
- Türkşen, I. B. (2006). An Ontological and epistemological perspective of fuzzy set theory. *Elsevier B.V.*, 510 p.
- Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. *Information Control* 8, 338-353.
- Zadeh, L. A. (2002). From computing with numbers to cumputing with words from manipulation of measurements to manipulation to perceptions. *Int. J. Appl. Math. Comput. Sci.*, 12(3), 307–324.
- Xie, X. L. and Beni, G.A. (1991). Validity measure for fuzzy clustering. *IEEE Trans. Pattern and Machine Intelligence*, 3 (8), 841-846.

Eski Türklerde Toplumsal ve Siyasal Açından Şaman'ın Rolü¹

Ergun KALAYCI**

Geliş Tarihi (Received): 09.09.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 01.11.2021

Öz

Eski Türkler Orta Asya ve yakınındaki coğrafyalarda topluluk ve kabileler halinde yaşamışlardır. Bu arkaik dönemde ve bu coğrafyada yaşayan topluluklarla paralel biçimde var olan ve kökleri de parçası olduğu topluluk gibi geçmişe uzanan inanç sistemleri bulunmaktadır. Eski Türklerin kendi adlandırmaları ile “kam”, daha çok bilinen ve evrensel kullanımı ile “şaman”lar tarafından yönetilen ve uygulanan bu inanç sistemlerine “Şamanizm” adı verilmektedir. Şamanizm yalnızca bir inanç sistemi olarak görülmemelidir, başlı başına eski Türklerin coğrafyasında, kültürel ve toplumsal bir üst belirleyici olarak toplulukların ayırt edici bir niteliği olmuştur. Bu yapı içerisinde şaman hem transandantal aracılık halinin, toplumsal olana yansımaları olarak yöneten ve yönetilen arasında bir “aracı” hem de topluluk halinden topluma ve nihayetinde devletleşmeye gidilen süreçte bir anlamda “katalizör” görevi görmüştür. Ancak özellikle topluluktan topluma ve sonrasında devletleşmeye geçişte Şaman'ın rolleri değişime uğramıştır. Bu çalışma Şaman'ın yalnızca dini bir figür ya da mitolojik köklere sahip bir büyücü olmadığı bunların yanı sıra topluluk içindeki toplumsal rollerinin neler olduğu üzerinde duracak ve bahsi geçen bu rollerin ve Şaman figürünün geçirdiği değişimlerin yapısını ve etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Şamanizm, Şaman.

The Role of the Shaman in Social and Political Perspectives in Ancient Turks

Abstract

The ancient Turks lived in communities and tribes in Central Asia and nearby geographies. There are belief systems that exist in parallel with the communities living in this archaic period and geography and that extend back to the past, such as the community with which it is rooted. "Kam", as the ancient Turks call it, is more commonly known and universally used; and these belief systems, which are led and implemented by "shamans", are called "Shamanism". Shamanism should not only be seen as a belief system, but in itself, in the geography of the ancient Turks, it has been a distinctive quality of communities as a cultural and social determinant. Within this structure, Shaman acted as both an "intermediary" between the governed and the governed as a reflection of the transcendental mediation state on the social one, and a "catalyst" in a sense in the process from community to society and ultimately to nationalization. However, the shaman's role has changed, especially in the transition from community to society and then to nationalization. This study will focus on what the shaman is not only a religious figure or a wizard with mythological roots, but also what their social role is within the community and aims to examine the structure and effects of these roles and the changes undergoing by the Shaman figure.

Keywords: Ancient Turks, Shamanism, Shaman

¹ Bu makale, Prof. Dr. Tuncay Önder danışmanlığında yürütülmekte olan doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ergun.kalayci@hbv.edu.tr

Giriş

Eski Türkler ve Şamanizm ile ilgili gerçekleştirilen çalışmaların yetersizliği ilgi eksikliği değil bilgi eksikliği ve bu dinin sadece bilinmediğinden değil bilinemez olduğu önyargısından ötürüdür. Barthold'a göre eski Türk topluluklarının fikri durumlarını ya düşün dünyalarını anlamak, onların dinsel inançlarını anlamaktan geçmektedir. Özellikle Sibiry Şamanizm'ini tartışan düşünürlere göre, bütün tanımlama ve terimlere kaynak olan mitoloji ve din doğru bir şekilde anlaşılmazsa, yüzeysel bir kavrayıştan öteye geçilemeyecektir (Roux, 2011, s. 47-48). Eski Türk topluluklarının inanç sistemleri büyük bir ölçüde Şamanizm inancı ve unsurları ile karakterize edilmiştir. İç ya da Orta Asya olarak adlandırılan coğrafyada, animizm ve totemizm gelenekleri ile kaynaşmış ve paralel biçimde bölgenin manevi yaşamında merkezi bir yer tutan Şamanizm, kurumsallaşmış herhangi bir doktrin ya da rahiplerin olmadığı bir inanç sistemidir (Wang, 2011, s. 91). Bu bağlamda eski Türk topluluklarının mitolojisini ve dini yapılarını anlamak, bu dönemde hem topluluk hem de inanç düzeyinde yadsınamayacak bir aktör olan² Şaman'ın etkisi ve rolünü incelemek, yine aynı döneme dair birçok ipucu barındıran bir konu olarak gözlemlenmektedir.

Eliade, en ilkel toplumların dinsel hayatlarının oldukça karmaşık olduğunu söyleyerek ne animizme ne totemizme ne de atalar kültürüne indirgenemeyeceğini söyler ve bu toplumların belleklerinde Tanrıya atfedilen özelliklere sahip yüce varlıkların olduğunu belirtir (Eliade, 2003, s. 32). Bütün bunlardan yola çıkarak sorulması gereken bir soru; bu eski toplumların sahip olduğu inanışlar bir tür doğa dini mi yoksa 18. ve 19. yüzyılın başında düşünüldüğü şekliyle doğacı bir mitoloji mi? sorusudur. Ağaç ve su kültleri veya gökyüzüne dair kültlerden bahsediliyorsa bu şekilde düşünmek doğrudur. Brosses, Combes ve Lubbock'un fetişizmidir diyebilir miyiz?³ Bu sorunun cevabı da evet zira putlar burada önemli bir rol oynuyorlar. Atalar kültürü (dini) mü ya da Spencer'in Manizmi mi?⁴ Bir bakıma bu da doğru gözükebilir. Animizm öncesi inancı mı? Frazer⁵, Marett⁶ ve de Durkheim'in⁷ açıkladığı üzere büyü ve dinin güçlü bir birlikteliği mi? Şüphesiz yaygın dinlerden herhangi birisinden daha fazlasıdır. Ancak çok daha fazla olarak, asıl belirgin öğelerini oluşturan Tylor'un⁸ algılamış olduğu biçimiyle animizm söz konusudur, zira genellikle ruh diye tanımlanan şey, her yerde hazır ve nazırdır. Bunun yanı sıra

² “Şamanizmin bugün Altay toplumlarının dinsel temellerinde temel görüngü oluşu hiçbir şekilde şüphe götürmez. Geçmişte temel olup olmadığı daha az kesindir, ancak varlığını tarihöncesinden beri sürdürdüğü neredeyse şüphe götürmez (Roux, 2011, s. 51).”

³ (Lubbock, 1882), (Morris & Leonard, 2017).

⁴ (Spencer, 1896).

⁵ (Frazer, 2004).

⁶ (Marett, 1909)

⁷ (Durkheim, 2005).

⁸ (Tylor, 1871).

Lang'in⁹ tepki çeken yaklaşımına göre çok tanrılı bir tek tanrıcılık ve Schmidt'in¹⁰ geçici ama eşsiz bir başarı ile tekrar ele aldığı bir görüşe göre totemizm ve Şamanizm'dir (Roux, 2011, s. 60).¹¹ Dolayısıyla eski Türk topluluklarının tarihi, dinleri ve mitolojik anlatımları şaman figüründen bağımsız düşünülemez. Bu nedenle Şaman'ın toplumsal rolünü çeşitli boyutlarıyla ele almak, bize bu eski topluluk hakkında önemli ipuçları verebilecektir. Sadece Şaman'ın değil, herhangi bir olgunun kökenlerine dair kesin bir belirleme çabasına girmek -en azından bu çalışma için- anlamlı gözükmemektedir. Zira kökene dair her tartışma imkânsızlığın mührüyle damgalanmıştır. Köken, bir tür büyülenmeye yol açan ve bizlerde izler bırakan, zamansallık gereği sürekli uzaklaşılacak ve bizi yaratan bir "tapınak"tır (Enriquez, 2019, s. 195-196). Şaman'ın toplumsal rolünü ele alırken bilimsel bir kesinlikten bahsetmekten ziyade, bir araştırma ve bir süreç olarak kabul etmek ve ona göre yorumlamak daha anlamlı gözükmektedir.

1. Şaman ve Toplumsal Durumu

Şamanizm ve Şaman, yalnızca eski Türkler ve Orta Asya bağlamında ele alınamayacak kadar eski tarihlere uzanmakta olan olgulardır. Gerek kökeni gerekse de ilkel toplulukların hayat tarzları düşünüldüğünde kolayca arkaik olarak adlandırılabilir. Tarihöncesine ait olan bu olgular, bahsi geçen dönemlerde ortaya çıkmış ve eski toplumlarla adeta kaynaşmıştır.

Türk kavimleri hem örf, adet, gelenek, görenek olarak hem de halk arasında adlandırılan tüm kültürel öğeleri ve inanç şekilleri olarak çok eski köklere sahip topluluklardır. Şaman ile topluluk arasındaki ilişkiler bütünü ile söz konusu bütünün ekonomik, kültürel ve siyasi işlevlerinin ne olduğunun anlaşılması, eski köklere sahip inanışlar bütününün farklı bir yönden ele alınması ile gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Şaman'ın sadece dini yönü değil, topluluğun bir araya gelişinde veya toplum olma sürecinde varsa bir "toplumsal ajan" rolü görülmeye

⁹ (Lang, 1897).

¹⁰ (Schmidt, 1964).

¹¹ "Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu tarafa Türklerin ve etrafında yer alan toplulukların Orta Asya'da yaşadıkları coğrafyalarda, şaman veya kam olarak adlandırılan kişiler tarafından yönetilen inanç ve uygulamalar bütününe verilen addır. Konu ile ilgili tartışmalar ikiye ayrılabilir. Bir takım düşünürlere göre bu inanç sistemi, İslamiyet, Hıristiyanlık veya Budizm gibi tam manası ile teşekkül etmiş bir din olmayıp, tanrılar, ruhlar ve insanlar arasındaki ilişkiyi belirleyen bir sistem ve tekniktir. Diğer bir görüşe göre ise, Şamanizm bir din olarak kabul edilmekte, ancak onu tam anlamıyla kavrayabilecek bilgi eksikliği nedeniyle açıkça ortaya konulamamaktadır." (Çoruhlu, 2010, s. 15). Bu tartışma yerini uluslararası literatürde de almıştır. Birçok düşünürün görüşüne göre Şamanizm ile ilgili temel sorunsal, onun nasıl tanımlanacağıdır. Sagaster bunu kısa ve öz bir şekilde ifade etmiştir: Şamanizm sadece Asya ve Amerika'nın çevresel halklarında mı yoksa tüm dünyada mı bulunur? Bu bir din mi yoksa dini bir teknik mi? Tarih öncesi dönemlerden izler mi bırakmıştır, yoksa sadece tarihi dönemlerden bulunabilecek güvenilir kaynaklar mıdır? (Kværne, 2009, s. 19). Tartışmaların odağında Şamanizm'i bir din olarak kabul edenler ve bunun din değil yalnızca yerel bir inanış olduğunu düşünenler bulunmaktadır. Buna karar vermenin yanı sıra bizzat önemli olan, Şamanizmin tarih öncesi dönemlerden izler taşıyıp taşımadığı ve Şaman'ın tüm bu unsurlar arasında ve dolayısıyla toplumsal yapı içerisindeki yeridir. Konu ile ilgili birçok araştırmaya göre de, Şamanizmin Animizm ve Totemizm ile ilgili bağları sabit olup, tarihöncesi dönemlerden etkilendiği ve bu etkileri uğradığı tüm değişikliklere rağmen taşıdığıdır.

çalışılacaktır. Söz konusu rol, hem topluluğun toplum olabilme sürecinde bir anlamda katalizör hem de topluluğun unsurları arasında aracı olarak görünüm kazanmaktadır. Aracılık aynı zamanda, Şaman'ın evrenler arasında yolculuk yapabilme yeteneği olduğuna inanılmasından kaynaklanan ve dolayısıyla kendiliğinden edinilen bir roldür.

Elde olan bilgiler ışığında Şamanizm'in milattan sonra birinci yüzyıldaki haliyle gösterdiği karakteristik özelliklerinin, bin yıl sonra gösterdiği özellikleri ile aynı olmasını oldukça olası kabul etsek de, bu konuda kesin bir kanaat geliştirilmesi mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Şamanizm ile ilgili araştırmalarda genellikle, esas oluşturacak kesin bilgilerden söz etmekten kaçınılmaktadır. Örneğin şamanların göğe yolculuk yaptıkları söylemi ile ilgili doğrudan, bu yolculuğun nasıl yapılmış olabileceğine dair bir kanıt/anlatı veya yazılı belge yoktur (Roux, 2015, s. 117). Ancak eski Türklerde toplumsal hayatın dinamikleri içerisinde Şaman'ın dini yetkileri önemli bir yer tuttuğu için birçok Türkolog ve tarihinin aktarımı sabittir. Törenleri yönetir, insanların sosyal hayatta karşılaştığı problemlere çözüm bulma amacıyla başvurduğu bir tür mercii görevi görür, diğer bir yanıyla tıbbi sorunlara da çare olmaya çalışır. Ancak dini ve şifacı yönleri dışında Şaman'ın toplumsal yapı içerisinde hem ruhsal âlem ve dünya arasında hem de topluluk ve yöneten arasında bir "aracı", topluluktan topluma geçişte sosyolojik bir figür olmak gibi görevleri de bulunmaktadır. Tabii ki şaman çoğu zaman bunları bir görev olarak, yapması gereken bir iş olarak önceden belirlemez ya da ona bu görevler bahşedilmez¹², kendiliğindenlik aslıdır.

Şamanlığın eski kandaş toplum inancı olduğu ve gens kaynağına dayandığı varsayılmaktadır. Güney Asya coğrafyasındaki Şamani kültürler ve uygarlık dinlerinin oluşumundaki etkisi yadsınamayacak bir durumdur. Dolayısıyla Şamani unsurlar, uygarlık platformunda biçim değiştirerek varlığını sürdürebilmiş ve zaman içerisinde motifler¹³ düzeyine inmişlerdir. Çalışmada detaylı olarak ele alınmamakla beraber, Buda dininin esasen Şamanizm kökenli olması hakkında 11.yüzyılda El Birunî tarafından öne sürülen görüş, daha sonraları çeşitli Hindoloji uzmanları tarafından da onaylanmıştır. El Birunî, Çin ve Hint Budizmini, Tokuzoğuzlar olarak anılan eski Türk boylarının şamanlığı ile bir araya getirerek, insanların bu dinlerin ortaya çıkışından evvel hep Şaman olduklarını ve yeryüzünün Şarkî

¹² Şamanın da belirli teknikleri öğrenmesi gerekebilir, ancak bu sadece kendi güçlerini kullanmanın yolunu öğrenmek olarak düşünülebilir. Onu toplum yapısı içerisinde yetişen bir rahipten ayıran şeylerden en önemlisi de budur. Şaman belirgin bir serbestlik sahibidir, rahip ise belirli işlevleri yerine getirmek için toplum tarafından seçilen ve eğitilen bir kişidir. Şaman serbest meslek sahibidir; rahip, belirli işlevleri yerine getirmek için toplum tarafından seçilen ve eğitilen bir kişi. Şamanlar kişisel doğüstü deneyimlere ve buna uygun mizaca sahip bir şekilde doğarlar (White, 2007, s. 193).

¹³ Buna örnek olarak, Şamanizmin artık bir dini inanç olarak yaşanmadığı coğrafyalarda dahi kültürel ve toplumsal hayatta karşımıza çıkan, bir halı ya da kilim motifi, mezarlık taşında yer alan ya da bir yapı içerisinde işlenen bir "çarkıfelek" veya en basit hali ile tütsü, saç ya da nazar ile ilgili inanış ve uygulamalar gösterilebilir.

kısımlarında yer aldıklarını öne sürmüştür. Hint, Çin ve Tokuzoğuzlar'da bu eski inanışların bakiyeleri bulunmaktadır demiştir. Şamanî Asya'nın tarihöncesi özellikleri, giderek uygarlaşan Hint ve Çin coğrafyası için bir "ilk" ortam olmuş, uygarlık sürecinde gelişen yeni ve gerçek dinler bahsi geçen uygarlıkların genel ve kendine has yapılarını yansıtır bir kimliğe sahip olarak zaman içerisinde kandaşlık-uygarlık ilişkilerinde yeni boyutlar ortaya çıkmıştır. Bu ilişkilerde çoğu kez göz ardı edilen ancak özellikle Asya için çok daha açık biçimde görülebilecek olan şey, uygarlığın ilk ortaya çıkışı esnasında kandaşlık inançlarının silinemeyen izleridir (Hassan, 2015, s. 35-37).¹⁴

Göçebe toplulukların farklı dönemlerde dahi ortak özellikler göstermeleri dolayısıyla bir "toplum" olabilme çabaları ve birçok farklı noktada filizlenmeleri açısından ele alınmaları gereken coğrafya Asya'dır. Altay toplulukları, diğer tüm dinsel olguların farklı farklı görünümüne sahip olmalarına karşın, Şamanizm söz konusu olduğunda oldukça dikkat çekici bir eşbiçimliliğe sahiptirler. Bu toplulukları, kabileleri, kandaş örgütlenmeleri sosyo-ekonomik olarak incelemenin ve bunu bilimsel anlamda görebilmenin yolu, hayat tarzının bütünsel anlamda yansıdığı inanç sisteminden, dolayısıyla Şamanlıktan geçer. Bu da Şamanizm'in ve şamanın toplumsal rolünü önemli kılmaktadır (Hassan, 2015, s. 42) ; (Roux, 2011, s. 63).

Şamanizmin gelişim süreci dönemlere ayrılmaktadır. Çeşitli düşünörlere göre değişkenlik göstermekle birlikte, genel kabul görmüş ve toparlayıcı bir dönemselleştirme olarak Ümit Hassan'ın, Abdülkadir İnan ve Saadettin Buluç gibi tarihçilere dayandırarak gerçekleştirdiği tasnif öne çıkmaktadır (Hassan, 2015, s. 43-44). Buna göre ilk büyük dönem, şamanlığın görece daha saf ve kandaş toplumun içindeki gelişimini gösteren halidir. Bu dönem inanç bakımından saf "kutsallık inancı" olarak adlandırılır. Her şeyin kutsal olarak kabul edilebildiği, toplulukların ve bunların hayat tarzlarının alt ve üst olarak birbirinden ayrılmadığı dönemdir. Devamındaki dönemde ise Orta ve Kuzey Asya'da "cedd" kültürünün¹⁵, kutsal ve yarı kutsal figürlerinin ortaya çıktığı görölmektedir. Bu evrede "yeraltına gitme", "kötü ruhlarla

¹⁴ Etimolojik olarak "şaman" kelimesini inceleyen düşünörlere, doğrudan ya da dolaylı olarak Sanskritçe şramaņa ve samasa (Budist keşiş) ile ilişkilendirerek, kelimenin Hint kökenini benimseme eğiliminde olmuşlardır. Onlara göre şaman kelimesi, Budist rahiplere verilen Sanskritçe şramaņa'nın bir tür yozlaşmış halidir. Son yapılan araştırmalar da Sanskritçe olan bağlantılarının yanında, "şaman" kelimesinin Çin'in kuzeybatı bölgesinde (Tokharian) kullanılan hali ile Tunguzca saman-şaman'ı ilişkilendirerek açıklamıştır. Tocharian ya da Toharca, Hint-Avrupa dil ailesinin soyu tükenmiş bir dalıdır (Wang, 2011, s. 95-96).

¹⁵ Atalar / Cedd kültürü. "Atalara tapınma, bir ölçüde hayvanlara tapınma ile birlikte düşünülebilir, çünkü ata kabul edilen hayvanlar da bulunmaktadır. Burada, hayvanın hayat verdiği, kavmin ya da ailenin gerçek kurucusu olan atayı dikkate alıyoruz. En eski zamanlarda, atalara tapınma, kökenlere ilişkin mitin bölgesinde gelişmiş ve böylece belirli bir coğrafî yere bağlanmıştır (Roux, 2000, s. 81)." "Bu konunun proto-Türk devirlerinde görölen tözler/putlarla olan ilişkisi de sabittir. Türk mitolojisinde erken devirlerden itibaren ortaya çıkan tözler yani idoller esas olarak animizm ve fetişizmle de ilgilidir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Bozkurt, 1995) ve (Kafesoğlu, 1980). Eski Türk devirlerinde inanılan hayvan-ana veya hayvan-ata kültlerine de işaret etmektedir. Bu konuyla ilgili en ilginç ve tanınmış örnek Oğuz Türkleriyle ilgilidir (Çoruhlu, 2010, s. 58-61)."

mücadele”, “şamanın “vecd ve cezbe” durumunda ruhlarla iletişime geçebilmesi” gibi unsurlar ortaya çıkmakta, toplumsal olarak da babahanlık anahanlığa¹⁶ üstün gelmeye başladıkça “yerüstü-yeraltı” ya da “ak-kara” şaman ayrımları yerleşmeye başlamaktadır. Babahanlığa paralel olarak tarihsel anlamda uygarlık etkileri de görülmeye başlamıştır. Daha önce de bahsi geçen eski Türk boylarının inanışları ile Hint, Çin Budizm’inin birleşmesine dair fikirlere ek olarak, güneyden gelen bu etkiler de bir sıralamaya göre derecelendirilmiştir. Buna göre bu etkilerin ilki Mezopotamya kaynaklıdır. Bunu takip eden etkiler ise İran coğrafyasından gelmektedir. En geç etki yolları ise, Budizm ve Lamaizm kökenlidir.¹⁷

Şamanizm, kökeni ve genel özellikleriyle ve kandaş toplulukların hayat tarzları bakımından arkaik bir temele uzanmaktadır. Dünyanın gelişim süreci ele alındığında tarihöncesine ait bir olgudur ve medeniyetlerin henüz yeryüzünde bulunmadığı dönemlerde ortaya çıkmış ve toplulukla bütünleşmiştir. Şamanlığın oluşum süreci, uygarlığın ortaya çıkışı ele alındığında en az 20 ila 25 bin yıl öncesine dayanır (Hassan, 2015, s. 53). Çin kaynaklarına göre eski Orta-Asya Şamanizm’inin esasları Gök Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata ve ateş kültleri gibi öğelerdi. Dini törenlerin de belirli bir düzen içerisinde gerçekleştiği de tahmin edilmektedir (İnan, 2017, s. 2). Şamanizmin ayin ve törenlerinde yöneten ya da ruh âlemi ile dünya arasında bir tür aracılık görevi gören kişiye “Şaman” denir. Bunun eski Türklerde karşılığı “kam”dır. Altay Şamanistleri de şimdiye dek “kam” kelimesini kullanır ve törene de “kamlama” adını verirler. Yakutlar erkek şamana “oyun” kadına ise “udagan” derler. Moğolca’da ise erkek şaman “bö veya böge” kadın şaman da yine “udagan” olarak adlandırılır. İslam dinini kabul eden Türkler de “kam” kelimesi unutulmuştur. Kırgız-Kazaklar şamanın yerine “baksı” kelimesini kullanır. “Şaman” kelimesi Türkler ve Moğollar tarafından kullanılmaz. Batı literatürünün yoğun olarak kullandığı genel bir ifade olarak kullanılan “Şaman”, aslen Ruslar tarafından Kuzey Sibirya’da Tunguzlardan öğrenilen bir kelimedir. Kelimenin etimolojik kökeninin¹⁸ tartışması devam etmekte, kam, kaman kelimelerini tercih edenler olmakla birlikte, şaman daha baskın ve evrensel olarak kullanılmaktadır (Wang, 2011) (İnan, 2017, s. 67).

¹⁶ Eski Türk tarihi ile ilgili olarak, anahanlık ve babahanlık tartışmaları sık sık gündeme gelmektedir. Buna göre eski Türklerde kavim/kabile dönemi ve daha öncesinde toplumsal yapı içerisinde kadın figürü güçlü konumdadır. Bu konu ile ilgili daha geniş açıklamalar için Bkz. (İnan, 1948); (Hassan, 1984); (Hassan, 2015).

¹⁷ Şamanizmin hangi coğrafyadan ya da medeniyetten ilk veya daha çok etkilendiği, daha çok geniş bir tarihsel çalışmanın net olarak belirleyebileceği bir sorunsaldır. Bizce eski Türklerde şamanın toplumsal rolünü ve etkilerini belirleyebilmek için, önce kimin etkilediği değil, hangi uygarlığın nasıl ve ne derecede etkilediği ve bunun yarattığı sonuçlar önem arz etmektedir.

¹⁸ Kelimenin kökenine dair tartışmalarda, sanskritçede “rahip, zahit” anlamına gelen “ramana” ile aynı kökten geldiğini ileri sürülmektedir. Bunun yanında “zıplayan, dans eden” anlamına gelen bir Mançuca kelimedenden türediği de iddia edilmektedir.

Eliade'ye göre, çeşitli yanlış anlamaların önüne geçebilmek ve sihrin veya büyücülüğün tarihini daha açık görmek amacıyla, “Şaman ve Şamanizm” terimlerinin kullanım alanları sınırlandırılmalıdır. Şaman da bir nevi sihirbaz veya otacı hatta bazı durumlarda ruh sağlığı ile ilgili üzerinde şüpheler olan kişi olmakla beraber¹⁹, o bunlardan farklı olarak ruhgüder²⁰, rahip, mistik figür veya ozan da olabilir. Arkaik toplumları bir bütün olarak ele aldığımızda dinsel ve sihirsel görünen ortamın ortaya çıkardığı bulanık, bir nevi “gri kütle” içerisinde, Şamanizm kendine has bir yapılaşmanın özelliklerini taşır ve daha çok belirginleştirilmesinde fayda olan bir “tarihe” sahip olduğunu da gösterir (Eliade, 2018, s. 24). Orta Asya ve Sibirya Şamanizm'inin, dünyanın geri kalanında dağınık ve yaygın olarak karşılaşılanlardan üstünlüğü ya da farklılığı, kendine özgü teknikleri devreye sokan kendine has bir ideoloji içerisinde bütünleşmiş şekilde yer aldığı bir “yapı” olarak kendini göstermesidir. Şaman'ın tüm deneyimleri, dinsel ideolojinin katmanlaşmasına, mitolojiye ve törenler sistemine önemli etkilerde bulunmuştur. Orta Asya, Sibirya ve genel olarak bu bölgedeki kuzey topluluklarının ne ideolojileri ne mitolojileri ne de törenleri, bizatihi şamanlarının yarattığı öğeler değildir, Şamanizm'den önce ya da en azından ona paralel olarak var olmuşlardır ve aynı zamanda ayrıcalıklı bir ruhban sınıfının değil, genel dinsel yaşantının öğeleridir (Eliade, 2018, s. 24-28). Özellikle topluluk biçiminde, kabileler halinde yaşantının sürdüğü dönemlerde, sosyal hayatın gelişimi içerisinde ortaya çıkan bu öğeler, kendiliğindenlikle serpilir ve gelişir, Şamanizm'in sadece bir din, şamanın da sadece bir dini öğe olmasının önüne aslında daha baştan geçer. Topluluktan topluma geçiş sürecinde, tüm inanç motifleri, doğa anlayışları, sosyal düzeni kabile düzeyinde olsa da sağlamaya etkisi olan tüm kurallar, bölgenin dünyanın geri kalanından farklı bir inanç sistemi geliştirip ve de bu inanç sisteminin topluluğa özgü bir ideoloji haline gelmesinde etkili olmuştur.

Şamanların genel olarak tasnif edilişlerine bakıldığında bu konu ile ilgili çalışmalar yapan düşünürlerin bir fikir birliğine vardığını düşünmek oldukça güçtür. Zira birçok düşünür eserlerinde ak-kara şaman ayırımına ve bununla birlikte iyi ve kötü şamanların olduğuna değinmekte, buna karşın yine bazı düşünürler de böyle bir ayırımın bulunmadığı ya da en

¹⁹ Boyer, şamanların kültürel bir sapmanın sonucunda ortaya çıkan figürler olmadığını ve bazı kültürlerde şamanların düşünülenin aksine psikolojik olarak dönemdeki sosyal eşlerinden veya çağdaşlarından daha sağlıklı olduğunu düşünmektedir. Bkz. (Boyer, 1969, s. 307-308).

²⁰ Yun. Ψυχοπομπός. İng. Psychopomps. Ruhların rehberi. Psikopomplar, sorumlulukları yeni ölen ruhlarla dünyadan ruhlar dünyasına kadar eşlik etmek olan birçok dinde yaratıklar, ruhlar, melekler veya tanrılarıdır. Cenaze sanatında sıklıkla karşımıza çıkan psikopomplar, farklı zamanlarda ve farklı kültürlerde antropomorfik varlıklar, atlar, geyikler, köpekler, kırbaçlı vasiyetler, kuzgunlar, kargalar, akbabalalar, baykuşlar, serçeler ve guguk kuşu olarak tasvir edilmiştir. Kuşlar olarak görüldüğünde, genellikle büyük kitleler halinde, ölenlerin evinin dışında beklerken görülürler (Liddell & Scott, 1940, s. 2026).

azından çok sonraları üretildiği yönünde görüş belirterek²¹, ak şaman ifadesinin ak-kara ayırımından değil, şamanı onurlandırmak amacıyla ona verilen bir sıfat olduğunu düşünmektedir. Seyidov'a göre Şamanların ak ve kara diye ayrılmaları ya da onların gökyüzüne çıkmaları, yeraltı ruhları ile ilişki kurabilmeleri veya her iki âleme de gidip gelebilmeleri anlatıları, eski Türk dininin gök ve yer prensiplerine dayanması ile alakalıdır. Ak sıfatı aynı zamanda Ülgen'e de atfedilen bir renk simgesi olduğu için, ak şamanlar kara şamanlardan daha kutsal kabul edilir. Bununla birlikte kara şamanlar yeraltı ruhları ile ilişki kurabildikleri için diğerlerinden daha çok çekinilen şamanlar oldukları düşünülmektedir. Bunun bir örneği olarak Eliade, kadın şamanların gökyüzüne çıkabilme özellikleri olmadığından, daima kara şaman olarak kabul edildiklerini söyler, bu da yine erken değil geç döneme ait bir kabul olarak düşünülmektedir (Çoruhlu, 2010, s. 64-65). Yine Eberhard'ın aktardığına göre Toba²² Devletinin ilk zamanlarında kadın şamanlar sıklıkla devletin dini törenlerinde görülüyorlardı (Eberhard, 1996, s. 43). Göçebe özellikler gösteren eski Türklerin sahip olduğu serbest yapı, kadınların toplumsal yaşamda kendini gösterebilmesine de olanak veriyordu. Bu durum kadın savaşçıların varlığı, kadın şamanların olması, devlet görevlerinde yükselebilmelerinden de izlenebilir.²³ Şamanların toplumsal rolleri ve toplumsal düzen içerisinde yer aldıkları konum ile birlikte düşünüldüğünde, topluluk ya da kabile düzeninden toplumaşmaya geçişte, kadınların işbölümünde paylarına düşen konumun değişimi ile birlikte de ele alınabilir. Kadınların belirli bir alanda kısıtlı kalmaları ya da belirli görevleri üstlenmeleri, göçebe Türklerde de gözlemlenmektedir. Gökyüzüne çıkan ya da tanrı Ülgen'in sıfatları ile nitelenen ak şaman olamayan kadın şamanlar yalnızca yerde kalabilmekte, dolayısıyla yeraltı ruhları ile ilgili ilişkiler kurabilen ve bununla bağlantılı niteliklere sahip olabilen kadın şamanlar, zaman içerisinde korkulan, çekinilen ya da dışlanan bir konuma sahip olma özelliklerini güçlendirecektir.²⁴ Toplumlaşmanın getirdiği bu etkin yapı, kadın şamanları zaman içerisinde giderek bir nevi “cadılaştıracak” ve şamanlar arasında edilgenleştirilecek ve silikleştirecektir. Birçok düşünürün üzerinde mutabık olduğu ilk şaman ya da kamın bir hayvanla olan

²¹ Bkz. (Hassan, 2015, s. 67), (Çoruhlu, 2010, s. 65).

²² Toba/Tabgaç devleti. Orhun yazıtlarında da adı geçen, eski Türk kabilelerinin bir dönem bağlı buldukları ifade edilen, Çin Devleti ya da Çinli halk manasında da kullanılan devlet adı.

²³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Ögel, 1982), (Togan, 2019), (Roux, 2007), (Roux, 2014).

²⁴ “Değişken ilişkilerden oluşan Asya ve Türk kandaşlığı, göçebe dönemi ve onun öncesinde de avcılığa dayanmaktaydı. Örgüt ile inancın üst üste yığılması, daha eskilere gidildikçe ayırt edilemez hale geliyor; görece yeni kalıntılarda ise, “eski”nin değişimle birlikte nasıl “yenileştiği”, hele Türk topluluklarında babahanlığın kesin zaferinden sonra nasıl “yenileştirildiği” görülebiliyordu” (Hassan, 2015, s. 120).

birliktelikten²⁵ dünyaya geldiği ve kadın olduğu varsayımı ele alındığında bu toplumsal rolün dönüşümü daha iyi anlaşılacaktır.

Hultkrantz'a göre Şamanizm dört önemli bileşene sahiptir: doğaüstü bir dünyaya inanç, doğaüstü dünya ile insanların sosyal dünyası arasında “aracı” olarak şaman; genellikle teriomorfik²⁶ formda olan yardımcı ruhlar tarafından şamana verilen ilham ve coşkulu ya da kendinden geçiren deneyimdir (Hultkrantz & Bäckman, 1978, s. 11). Ancak burada değinilmesi gereken nokta, şamanın aracılığının yalnızca transandantal bir dikotomiye değil, yönetim ve toplum arasında da var olduğudur. Arkaik dönemlerden devletleşme sürecine kadar olan süreçte Şaman'ın rolünün değişimlere uğramasına rağmen, motif düzeyinde dahi olsa devam etmesi, bu aracılığın devam ettiğine işaret eder.

Şaman'ın toplumsal rolünün uğradığı dönüşümün izleğinde muhakkak gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus da toplum içerisinde yerine getirdiği ve yukarıda da bahsedilen tüm dinsel ve törensel yetkilerinin bir anlamda kötüye kullanılması ya da zorbalık veya hile ile iktidara ulaşmasıdır. Roux da (Roux, 2014, s. 59) buna değinerek, Şaman'ın kendisine ait olmayan büyü tekniklerini ve diğer görevlerini, nedeni her ne olursa olsun, bir anlamda kötüye kullanması neticesinde iktidara ulaşmasını Şamanizm'in aksayan bir yönü olarak nitelendirmektedir.

Eski Türklerin dağınık topluluklar halinde Orta Asya'nın kuzeyi ve Sibiry'a da yaşadıkları dönemler, kazılar ve buluntular ışığında M.Ö. 1200'lere işaretlenebilir. Dolayısıyla tarihsel olarak çok öncelere ulaşan Şamanizmin tarihi, bu tarihsellikte de çakışmaktadır. Eski Türklerin bu bölgelerden bozkırlara olan yolculuğu coğrafi farklılığa olduğu kadar, sosyoekonomik bir dönüşüme de yol açmıştır. Eski Türkler, tarihlerindeki en büyük değişimlerden birini bu şekilde, ormanlardan bozkırlara yaptıkları göçle yaşayarak, avcılık ve toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, rengineyiği kültüründen at kültürüne geçiş yaparak yaşadılar (Roux, 2007, s. 54). Elbette bu radikal bir değişiklik olmakla beraber, her sosyo-ekonomik değişimde olabileceği gibi eski adetler ve alışkanlıkların tamamı bir anda terkedilememiş ve unutulmamıştır. Toplum avcılık ve toplayıcılığa da yetiştiriciliğin yanında devam etmiştir.²⁷

²⁵ “Türklerin milli simgelerinden olan kartal Şamanist uygulamalarda çok yaygın olarak karşımıza çıkar. En yüksek ruhları taşıdığına inanılan bu hayvan, Gök Tanrı'nın timsali olarak ya da şaman ruhunu ifade etmek amacıyla Dünya Ağacının tepesinde tasavvur ediliyordu” (Çoruhlu, 2010, s. 154).

²⁶ İng. Theriomorphic. Teriomorfik, bir hayvan formuna sahip olabilmeye verilen ad olup, “Therianthropy” ile birlikte ele alınan bir kavramdır. Bu da insanların şekil değiştirme yoluyla diğer hayvanlara, metamorfoz ile dönüşme mitolojik yeteneğidir. Örneğin Fransa'daki Les Trois Frères'te bulunan mağara çizimlerinin, bu kavram ile ilgili eski inançları tasvir ettiği düşünülmektedir.

²⁷ Togan, eski Türklerin yarı göçebeliği konusuna değinerek, özellikle Göktürklerin kışın şehir ya da köylerde, yazın ise yaylalarda zaman geçirdiklerini Çin kaynaklarına atıfla nakletmektedir. Bkz. (Togan, 2019, s. 147).

Toplumsal yaşam eski Türklerde gerek coğrafi nedenler gerekse de ekonomik şartlar dolayısıyla tek başına yaşamaya elverişli değildi. İster çekirdek aile isterse de tek başına bir birey olsun, muhakkak karmaşık ilişkiler ağı içerisinde bir oymağa bağlı olduğu görülüyordu. Soy baba tarafından gelmekte²⁸ ve aile üyeleri ortak bir isim ve atadan gelmekteydi. Kökenlerine dair efsaneleri aile üyeleri nesiller boyu taşımaktaydı. Bu dar aile biçiminde şamanlar sahip oldukları eğilimler neticesinde bu toplumsal yapı içerisinde herkesin yerine getirdiği roller yerine, doğuştan getirdikleri özellikler nedeniyle, dışarıdan topluma dâhil olmaktadır (Roux, 2007, s. 135). Bu da çoğu kez törenlerin yönetilmesi, avların ve doğa ile kurulan ilişkilerin yönetilmesi biçiminde gerçekleşmekteydi. Zaman zaman da iktidarı veya yönetimi elinde bulunduran lidere bir takım hizmetlerde bulunabiliyordu. Şaman astrolojik bir rehber görevi görerek geleceğin yöneticiye ne getireceğini söylüyor, savaşların zamanını belirleme ya da kabilenin yerleşeceği yeri tespit etme gibi vazifeleri yerine getirebiliyordu.²⁹

2. Topluluktan Topluma Geçiş ve Şaman

Toplumsal dönüşümün izlerini, kabileden devlete, topluluktan topluma geçişlerde görebiliriz. Togan'a göre eski Türkler arasında kökenleri efsanelere dayanan kam, kağan, han ve törelere karşı bir tutum vardı. Bu tutum öylesine kuvvetli bir karşı çıkmayı içerisinde barındırıyordu ki, bunlara kara budun veya kara kemik diyerek öldüklerinde dahi uğursuzluk getireceğine inanılmış ve kendi mezarlıklarından uzak yerlere gömmüşlerdir. Bu köklü inanın milattan önceki devirlerden beri süregelen bir durum olduğu konusunda güçlü kanıtlar olduğunu düşünen Togan, devletçi kabile ya da toplulukların, bu ortadan kaldırılma ve dışlanma durumunun, bazı durumlarda büyük devletlerin kurulmasına, bazı kabilelerde yaşayan törelerin ezilmesine hatta topyekün katledilmelerine dahi sebep olmuştur (Togan, 2019, s. 154-155). Söz konusu durum tam da topluluk halinden toplum olmaya ve devletleşmeye geçilen süreçte, eski ya da ilk şamanların dışlanmasına, devletçi kabilelerin ve "devletçi" şamanların³⁰ öne çıkmasına neden olmuştur. Togan, toplumdan dışlanan bu unsurların tamamen ortadan kalkmadığını zaman içerisinde sönmüştükleri yerden yeniden filizlenerek topluma tesir ettiği ve güçlendikleri durumunun tarihsel süreçte gözlemlendiğini belirtir. Tıpkı topluluktan devlet olmaya geçişte korunan tamamen ortadan kaldırılamayan inanç unsurlarında olduğu gibi,

²⁸ Bu konuda karşıt görüşler de bulunmaktadır. Özellikle daha önce de değindiğimiz üzere toplumsal yaşamda kadınların ve ilk şamanların kadın olduğunu savunan görüşe göre, eski Türklerde soy da kadınlar üzerinden taşınmaktaydı. Ancak toplumsal dönüşümün ya da topluluktan topluma geçişin yaşandığı süreçte, kadınların sosyal statüsünün sınırlarının çizilmeye çalışılması, bu durumu da değiştirmiştir.

²⁹ Bu konuda Bkz. (Togan, 2019, s. 154).

³⁰ Burada kullanılan devletçi kabileler ifadesinden kasıt kabilelerin nihai olarak bir iktidar formu olduğu, devletçi şaman ifadesinden de devletçi kabileler için bütünlendirici bir toplumsal rol üstlenen figür olması kastedilmektedir.

yönetim kademesinde de görülür. Buna bir anlamda toplumsal sürekliliğin hermafroditliği denilebilir.³¹ Her toplumsal değişim sürecinde olduğu gibi burada da radikal değişiklikler, içerisinde özel durumlar barındırmakta, tam anlamıyla eski inanışlardan arı kalamamaktadır.³²

Bir başka açıdan bu toplumsal dönüşüm sürecine bakacak olursak, arkaik Şamanist geleneğinin evrensel “avcılık kökenlerine” ait anlamları, hem orman kültürü hem de ayı kültürü ve törenlerinin, topluluk döneminden daha sonra gelen kabile ve federasyon yönetimi ve giderek devlet siyaseti tarafından dönüştürülerek kullanılacak olmasından da izler bulabiliriz (Hassan, 2015, s. 93).³³

Eliade'nin de belirttiği üzere, dünyanın neresinde ve tarihin hangi çağında olursa olsun, tamamen “soyutlanmış” ve “kendi toprağının ürünü” bir dinsel olgu ya da kültürel yapı bulma şansı oldukça düşüktür. Tarih öncesine ait belge ve buluntular, eski taş çağından öncesine detaylı olarak gitmeye imkân vermemektedir. Örneğin en eski taş çağından önceki yüz binlerce yıl boyunca insanlığın, daha sonraları yaşanılan dönemlerdeki gibi yoğun ve çeşitlilik gösteren bir dinsel yaşam sürdürmediğine inanmak için elle tutulur bir kanıt yoktur. Dolayısıyla insan topluluklarının kültürel temaslarla birbirine aktardığı, dinsel tasarım ve mitolojilerde korunmuş inançlar, “yerinde bitmiş” bir örnek görmekten bizi alıkoyar. Burada eski Türklerin de kendine özgü bir “form” gösterdiğini, bu kültürel temasların ve aktarımın varlığını görmezden gelmeden söylemek, tarihsel sürekliliğe daha uygun gözükmemektedir (Eliade, 2018, s. 33-34). Bu bağlamda eski Türklerde Şaman ve Şamanizm de, birçok nüvesinin de bizlere gösterdiği üzere arkaik özellikler göstermekte, ancak bu onun “saf” ve “karışmamış” bir inanış olduğunu göstermemektedir.

Eski Türk kavimlerinden herhangi birisinin iktidara yönelik hareketleri ve kudret kazanmaları, yalnızca nesep bağı ile değil buna benzer ortak bir bağ ile de olabilmektedir.

³¹ Toplumsal sürekliliğin değişken yapısı ve çok yönlü değişim süreci ve Şaman'ın bazı ayin ve törenlerde cinsiyetsiz ya da kadın kılığına girmesi, hermafroditlik durumuna benzetilerek analogik bir benzetme yapılmıştır.

³² Buna örnek olarak, gerek arkaik Şamanist öğeler gerekse de Şamanizm'in şekillenmesinde payları olan animizm ve totemizm öğeleri gösterilebilir. Klasik totemik unsurların yanı sıra, totemizmin uzantısı ve tabu haline gelmiş ortak kutsallık simgeleri de bulunmaktadır. Türkler için ortak kutsallık ve anlam taşıyan, ancak bazı federasyonlar için daha uzun süre kalıcı olmuş kutsallık simgeleri, inanç sisteminde farklı işlevlere sahip olmaktadır. Örneğin Yer-Su'ların simgelediği kutsiyet, nispeten daha geç zamanlarda yer alan Oğuzlar'da dahi izlenebilir. Oğuzlar inançları doğrultusunda suya girmiyor, yabancıların da yıkanmalarına dahi izin vermiyorlardı. Su, Türkler için köklü inanışlar doğrultusunda saf ve kutlu olup, yıkanmak ya da suya dalmak, bu saflığı kirletmek ve kutsiyete zarar vermek anlamına gelmekteydi (Hassan, 2015, s. 140).

³³“Gens örgütü, kabile, federasyon, konfederasyon, devlet aşamalarında veya anahanelikten babahanlığa, babahanlığın yerleşmesiyle de yönetim ve siyasete geçiş sürecinde hep ilk anahanelik izinin görülmesi, tarihcenesi, ön tarih ve uygarlık boyunca süregelen bir mücadeleye işaret etmektedir. Mücadele, ilk “iz”in karşılık geldiği örgütlenmenin, beşeri yönlerinin ortadan kaldırılmasına dairdir. Ancak bu gerçekleştirilirken yine aynı gens örgütlenmesi unsurlarının değiştirilerek kullanıldığı bir mücadeledir. Bu bakımdan, kandaş örgütteki hürriyet-eşitliğin değiştirilmesini kurallaştıran bir kutsal simge, bir ad olan “kan (khan)”, sonraları babahanlık siyasetinin kağan'ı olacaktır” (Hassan, 2015, s. 213-214).

Kandaş toplumun ilkel sosyal örgütlenmesinden federasyon ve daha ileri dönemde devlet kurma olgusu için asabiyyet şarttır. Sosyal ve siyasal iktidarı kazanmak için, diğerlerini asabiyyet kuvveti ile iktidarı altına almış olmak gerekir. Bu anlamda devlet kurmaya yönelik iktidar mücadelesini kazanmak sürdürmek de zor kullanmayı gerektirmektedir. İbn-i Haldun'a göre asabiyyet toplulukları, devlet kurma gayesine ulaştırabilmektedir. Fakat asabiyyet yalnızca devlet ve saltanata ulaşılan son safhada değil, devletin kuruluş çağında da kendini kolektif bir gücün ortak bağı olarak göstermektedir. Zira kuruluş çağında, mağlup olan asabiyyet galip gelen asabiyyet ile iç içe geçer, kaynaşır (Hassan, 2015, s. 208-209). Gerek sosyal ve siyasal birlikteliğin sağlanması gerekse de galip gelen ile mağlup olan kaynaşmasından ileri gelen ve ortaya çıkan toplumsal bağ ya da İbn-i Haldun'un ifadesi ile asabiyye, dönem itibari ile ortak toplumsal bağın yegâne figürlerinden Şaman ve Şamanist unsurların toplumsal yapı üzerindeki etkilerinin ortadan kaldırılamamasından da ileri gelmektedir. Geleneğin üzerine inşa edilmeye çalışılan yeni görenekte de yerini alan bu unsurlar, toplumsal bilincin arka planında varlığını sürdürecektir. Burada vurgulanması gereken, Şaman'ın topluluk halinden devletleşmeye uzanan süreçte ortadan kaldırılması ya da kaldırılmaması değil, değişen ve dönüşen toplumsal rollerinin kurulmaya çalışılan yeni ortak bağda da var olmasıdır.

Eski Türk kavimleri dağınık halde varlıklarını sürdürdüklerinden çevreden gelen tehditlere karşı görece savunmasız olmaları, onların bir araya gelebilmelerinde hızlandırıcı etkisi olan bir diğer unsurdur. Bu nedenden ötürü federasyonlar oluşturmuşlar ve imparatorluklara giden süreçte örgütlenme düzeyinde ciddi problemlerle karşılaşmamışlardır. Tarihsel inceleme alanı olarak en verimli toplumsal yapıların imparatorlukların olmasından dolayı, genellikle bu geçişler üzerinden dönemin ve daha öncesinin incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Şaman figürünün ve dolayısıyla topluluğun inanç biçimleri ve öğelerinin değişimi de beraberinde gerçekleşmiştir. Eski Türklerin inançlarından olan animizm ve totemizm, yerini en tepede yer alan tek tanrı ya da gök tanrının yer aldığı monoteist inançlara bırakmaya başlamıştır (Roux, 2007, s. 136). Bu monoteist yani tek tanrının varlığına duyulan inanca dayalı dini sistemlere geçiş süreci, doğal olarak toplum ve devletin dini arasında yer alan farklılıklarla beraber yaşanmıştır. Birbirinden hem toplumsal yapı hem de coğrafi olarak farklılıklar gösteren ancak bir araya gelerek toplum ya da devlet oluşturabilme iddiasında olan bu eski Türk topluluklarında zaman ve yere bağlı inanç farklılıkları görülmektedir. Dolayısıyla halk düzeyinde, eski inanışlarla bütünleşerek varlığını sürdüren Şamanizm hâkimken, gök tanrı inancı da Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere, Göktürk döneminde mevcuttu. Dolayısıyla gök tanrı inancı, salt monoteist olmaktan ziyade, dönemde Gök-Yer/Su-Atalar inançları ile bezenmiş Şamanist inanışlarla birlikte yerleşmekteydi. Bu durum da Türklere özgü olmaktan

çok büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde genel bir kült olarak kabul edilmektedir (Çoruhlu, 2010, s. 18-19). Federasyon ve konfederasyonların güçlendikçe etraflarında yer alan diğer uygarlıklara karşı savaş açmaları, son tahlilde, en güçlü örneklerde dahi fetih-savaş-yağma doğrultusunda bir araya getirmek, arkalarındaki geleneğe yaslanmakla mümkün olabilmektedir (Hassan, 2015, s. 120). Görüldüğü üzere, yukarıda da farklı açılardan ele alınan Şaman'ın toplumsal dönüşüm sürecinde geçirdiği değişim, bu geçiş sürecinde de görülebilir. Topluluk halinden topluma geçiş sürecinde yaşananlar, imparatorluğa geçiş sürecinde ya da cihana hâkim olma gayesinin yerleşmeye başladığı dönemlerde de görülmüştür. Şaman artık devletçi “şaman” kimliğinden dahi uzaklaşmakta, yönetim kademesi tarafından her ne kadar inanışların içerisine yerleşen unsur olarak kalsa da artık dışlanan, monoteist inançların yerini aldığı bir figür olmaktan kurtulamamıştır. Âlemler arasında yolculuk yapabilme ve hükümdara gelecekte haber verebilme yetisi ve yetkisine sahip olduğuna inanılan şamanların yerine, Gök Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi, kut inancı ile kutsanmış bir lider öne çıkmaktadır.³⁴

Sonuç

Orta Asya kandaşlığında, hayat tarzı ve örgütlenme, tarihsel süreç içerisindeki kademelenmesi geniş bir biçimde ele alındığında inançlardaki değişim sürecine ilişkin ipuçları barındırabilmektedir. Bunun sebebi, daha önce de değinildiği üzere, inanç ve örgütün üst üste yığılmış olmasındandır. Hayat tarzının belli başlı bazı öğelerinin giderek kavramlaşması ve kavramsallaşan bu öğenin hayat tarzının ortaya çıkışındaki işlevselliği düzeyinde açıklayıcı olabilmektedir (Hassan, 2015, s. 120). Dolayısıyla bu öğelerden dönemi itibari ile en öne çıkan, ana figürlerden Şaman'ın hayat tarzı ve örgütlenmedeki etkileri de, yaşanan toplumsal dönüşüm çerçevesinde ele alınmalıdır.

Eski Türklerde doğanın koruyucusu, törenlerin yöneticisi konumundaki Şaman, toplumsal değişim sürecine bağlı olarak, yukarıda da değinildiği üzere, farklılaşmış ve belirginleşmemiş toplumsal sınıfların ve yöneticilerin arasında etkisi azalarak, bir anlamda dışlanmıştı. Artık doğa, korunması gereken bir alan olmaktan çıkarak kutsiyetini yitirmeye başlamış, topluluk vasfını bırakarak, toplum olan ve zamanla devletleşen eski Türkler için ele geçirilmesi gereken bir yer olarak, cihan hâkimiyeti mefkûresi içerisinde yer alan bir nesne olmaya başlamıştır. Dolayısıyla artık Şaman, vecd ve cezbe halleri içerisinde, bir anlamda

³⁴ Buna örnek olarak bozkır kavimlerini birleştirerek, tarih sahnesine çıkan Cengiz Han dönemi Moğolları gösterilebilir. Temuçin'in Cengiz Han olduktan sonra, bir dağın kutsallığını duyurması ve etrafına bunu kabul ettirmesi siyasi olduğu kadar, ruhani olarak da güçlendiğini göstermektedir. Göktürklerden yaklaşık beş yüz yıl sonra Cengiz Han'ın da kutsallığa yaslanması, eski geleneğin üzerine yeni göreneğin inşa edildiğini göstermektedir (Temir, 2010, s. 103), (Hassan, 2015, s. 101).

büyücü gibi görülmeye başlanmıştır. Şaman'ın davulunda çizimlerle yer alan âlem³⁵, bu dönemden itibaren yalnızca motiflerde yer alacak ve doğanın nesneleştirilmesi ile paralel bir biçimde o da nesneleşecektir.³⁶

Örgütlenme ve inancın sistemleşip, birey tarafından taşınması sonucunda tarihsel geleneklerin oluşma süreci birbirine karışır. Dolayısıyla örgütlenme ve inanç, örtüşen bir görüntü çizerler. Arkaik dönemlerden bu yana, karşılaşılan her uğrakta, bu görüntü ile karşılaşma ihtimali yüksek olup, inanç ile ilgili olan en belirgin izlerin de, tören yöneticisi, dini görevli ve sihir yapabilen kişiden, kabile ve federasyon yönetimine giden yolda bırakıldığı anlaşılmaktadır (Hassan, 2015, s. 207). Toplumsal dönüşüm sürecinde, yönetime geçiş süreci yaşayan Şaman, hem merkezileşen hem de konfederasyonlar oluşturan topluluklar içindeki kendiliğindenliğini de kaybetmektedir. Artık korunacak doğa ortadan kalkmaya başlamakta, etraftaki diğer toplum ya da uygarlıklara rakip olabilmek ve mücadele edebilmede, ele geçirilmesi gereken ve avantaj sağlanabilecek bir nesnel alan haline gelmektedir.

Doğanın nesneleştirilmesi, toplumsal bağın merkezileşmeye bağlı “güçlenerek ayrışma” ve tahakküm yönünde dönüşümüne yol açan tarihsel değişimlerde her dönemde etkili bir rol oynamıştır. Bahsi geçen “güçlenerek ayrışma” dan kasıt, birbiri ile çelişkili iki durumdur. Yani toplumsal düzenin üzerine inşa edildiği bir ilksel durum vardır, ancak buna ilksel kaos demek için öncelikle günümüze ait düşünce kalıplarından sıyrılarak dönemin fotoğrafı çekilebilmelidir. Özellikle eski Türk toplulukları düşünüldüğünde bu bilimsel bir kesinlikle belirlenemeyecek kadar arkaik bir olgudur. Toplumsal bağın, toplumsallaşma ve devletleşmenin ortaya çıkması ile nicelik olarak güçlendiği yorumu yapılabilir de, nitelik olarak kendiliğindenliğin topluluğun tüm unsurları bağlamında kaybedilmeye başlanması ve nesneleştirme, bu toplumsal bağın çelişkili biçimde zayıflamasına yol açacaktır. Elbette düzeyi veya şiddeti farklı olmakla birlikte, bu eski topluluklarda ve eski Türklerde de buna benzer şekilde gerçekleşmiştir. Artık toplumsallaşan kabileler devletleşmeye başladıkça, kendiliğindenliği tahakküm ile ortadan kaldırmaya başlamış, toplumsal bağ ve Şaman da kendiliğindenliği yitirmiş, tıpkı doğa gibi onlar da nesneleştirilmiştir.

³⁵ Bu konuda detaylı bilgi için Bkz. (Anohin, 2006, s. 56-73).

³⁶ Moğol ve Altay rivayetlerinde bunun örneğini bulabiliriz. Moğollar tarafından takip edilen Altaylılar, Karagay dağına sığınmışlar ve kurban kesmişlerdir. Bir anda dağ ormanlarla kaplanmış, Moğollar izlerini bulamamışlardır. Moğolların kavimlerini birleştirdikten sonra, yani konfederasyonlaştıktan sonra anlatılagelen bu rivayetler, nispeten geç dönemlerde Cengiz Han'ın, bu kutsiyet alanını ele geçirme çabası ve tek başına bir dağa ya da bir ormana kutsiyet atfedebilmesine giden yolların taşını döşemiştir. Doğal alan, siyasi amaçlar uğruna ele geçirilmesi gereken yer olmaya başlamıştır (Hassan, 2015, s. 101).

Kaynakça

- Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Z. Karadavut, & J. Meyermanova, Çev.) Konya: Kömen.
- Boyer, B. L. (1969). Shamans: To Set the Record Straight. *American Anthropologist*, 307-309. Ağustos 5, 2021 tarihinde https://www.jstor.org/stable/669866?seq=1#metadata_info_tab_contents adresinden alındı
- Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabcacı.
- Durkheim, É. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.) İstanbul: Ataç Yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (N. Uluğtuğ, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabcacı.
- Eliade, M. (2018). *Şamanizm*. (İ. Birkan, Çev.) Ankara: İmge.
- Enriquez, E. (2019). *Sürüden Devlete Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme*. (N. Tural, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*. (M. H. Doğan, Çev.) İstanbul: Payel.
- Hassan, Ü. (1984, 01 01). Evrim Teorisi ve Anahanklık Tartışmaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 39(1), 157-166. doi:10.1501/SBFder_0000001441
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı.
- Hultkrantz, Å., & Bäckman, L. (1978). *Studies in Lapp Shamanism*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- İnan, A. (1948, Mayıs-Haziran). Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137. 09 02, 2021 tarihinde <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/2242> adresinden alındı
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kværne, P. (2009, Aralık). Bon and Shamanism. *East and West*, 59(1/4), 19-24. doi:10.2307/29757798
- Lang, A. (1897). *Modern Mythology*. London: Longmans, Green and Co.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1940). *Greek-English Lexicon*. London: Oxford University Press.
- Lubbock, J. (1882). *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*. London: Longmans, Green and Co.
- Marett, R. R. (1909). *The Threshold of Religion*. London: Methuen and Co. Ltd.
- Morris, R. C., & Leonard, D. H. (2017). *The Returns of Fetishism and Charles de Brosses and the Afterlives of an Idea*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

- Roux, J. P. (2000). Atalar Kültü - Türkler ve Moğollar. Y. Bonnefoy içinde, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (L. Yılmaz, Çev., Cilt 1, s. 81-82). Ankara: Dost Kitabevi.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (A. Kazancıgil, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (L. Arslan Özcan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (M. Y. Sağlam, Çev.) Ankara: BilgeSu.
- Schmidt, P. W. (1964). Eski Türklerin Dini. (S. Buluç, Dü.) *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13(0), 75-90. 08 31, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17052/178092> adresinden alındı
- Spencer, H. (1896). *The Principles of Sociology*. New York: D. Appleton and Company.
- Temir, A. (2010). *Moğolların Gizli Tarihi*. (A. Temir, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture*. London: John Murray (publishing house).
- Wang, P. (2011). The Power of Numbers in Shamanism A Patterned Explanation of Shaman Names in Inner Asia. *Central Asiatic Journal*, 91-127. doi:10.2307/41928572
- White, L. A. (2007). *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. California: Left Coast Press.

Türk Kamu Personel Sisteminin Liyakatle İlgili Problem Sahaları Üzerine Değerlendirme (1) ¹

Ali GÜNEYİ*

Geliş Tarihi (Received): 23.04.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 25.10.2021

Öz

Nitel araştırma yöntemine ait durum çalışması deseninin kullanıldığı bu çalışmada “*Türk kamu personel sisteminin liyakatle ilgili problem sahaları nelerdir?*” sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmada liyakat ilkesi geniş anlamıyla “*Etkin ve verimli bir personel sisteminin tesis edilmesine yönelik kural ve uygulamaların bütünü*” olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın nesneliliğinin sağlanması için temel veri kaynakları olarak yasal düzenlemeler, resmi raporlar, yargı kararları ve Sayıştay denetleme raporları kullanılmıştır. Yasal mevzuat incelenmesi kapsamında mevcut durumun yanında tarihsel süreçteki dönüşümün de analiz edilmesi hedeflenmiştir. Yargı organları tarafından verilen kararlar üzerinden konuyla ilgili hukuki durum değerlendirilmiş, başta Sayıştay denetleme raporları olmak üzere diğer veri kaynakları kullanılarak yasal mevzuat ile uygulama arasındaki farklılıkların ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bu doğrultuda Türk kamu personel sisteminin liyakatle ilgili problem sahaları üzerine iki ayrı makale hazırlanmıştır. Bu makalede liyakatle ilgili genel konular ve liyakat ilkesinin uygulanmasına etki eden hususların yanında; hizmete alma aşamasına yönelik problemler, değerlendirme sistemi, kamu personelinin eğitimi, Devlet Memurları Kanunu ve siyaset-bürokrasi ilişkileri değerlendirilmiştir. Liyakatle ilgili diğer konular kapsamında kamuda istihdam şekillerinin liyakat ilkesi özelinde incelenmesi, görevde ilerleme ve yükselmeler, görevin sona erdirilmesi, üst kademe kamu yöneticileri, istisnai memurluk ve kariyer mesleklerle ilgili hususlar ayrı bir makalede incelenmiştir. Çalışmada alanyazında yer alan eleştirileri doğrular nitelikte bulgulara ulaşmakla birlikte bazı konularda daha somut öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Liyakat, Yeterlik, Kamu Personeli, Kamu Personel Sistemi, Kamu Yönetimi

An Evaluation On The Merit-Related Problem Fields Of The Turkish Public Personnel System (1)

Abstract

In this study, in which the case study pattern of the qualitative research method is used, and sought an answer to the “*What are the problem areas of the Turkish public personnel system regarding merit?*” question. In the study, the principle of merit has been evaluated as “the whole of the rules and practices for the establishment of an effective and efficient personnel system”. In order to ensure the objectivity of the study, legal regulations, official reports, judicial decisions and Turkish Court of Accounts audit reports were used as the main data sources. Within the scope of the legislations, it is aimed to analyze the transformation in the historical process as well as the current situation. The legal situation regarding the topics has been evaluated based on the decisions taken by the judicial bodies. Differences between legislation and practice were tried to be revealed by using Turkish Court of Accounts audit reports and other data sources, In this direction, two separate articles were prepared on the merit related problem areas of the Turkish public personnel system. In this article, besides the general issues related to merit and the issues affecting the application of the merit principle; problems on the commissioning phase, employee appraisal system, training of public personnel, Civil Servants Law, politics-bureaucracy relations have been evaluated. Within the scope of other merit-related issues; the examination of public servant statuses on the basis of merit principle, promotion system, termination of service, senior executives, exceptional positions and career professions have been examined in a separate article. Although the findings in the study confirm the criticisms in the literature, more concrete suggestions are presented on some issues.

Keywords: Merit, Competence, Public Personnel, Public Personnel System, Public Administration

¹ Bu çalışma, Türk kamu personel sisteminde liyakat ilkesinin uygulanmasına yönelik olarak hazırlanmakta olan doktora tezinden türetilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, aguneyi@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9984-8420

Giriş

Kamuda liyakate dayalı bir yönetim uygulanması temelde iki açıdan gerekliliktir. Bunlardan birincisi Anayasa’da yer alan eşitlik ilkesinin bir gereği olarak kamu hizmetine girişte hiçbir kişi, grup veya düşünceye ayrıcalık tanınmamasının bir zorunluluk olmasıdır. Demokrasi ve hukuk devleti olmanın bir gereği olarak da kamu kadro ve pozisyonları liyakat temelinde tüm vatandaşlara açık olmalıdır. Liyakat ilkesinin uygulanmasının ikinci temel gerekçesi kamu yönetiminde başarı sağlanmasının, kamu görevlilerinin yetkinliğine bağlı olmasıdır. Gerek kamu hizmetine alım esnasında gerekse üst kademe görevlere atamalarda liyakatin esas alınması insan kaynağından en iyi şekilde faydalanmak suretiyle kamu yönetiminde etkinlik ve verimliliğin sağlanmasına en çok katkı yapacak husustur.

Bütün gelişmiş demokratik ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de yasal olarak liyakat ilkesi kabul edilmiştir. 1876 yılında kabul edilen Kânûn-i Esâsî’den bu yana hizmete girişte liyakat ilkesi bizzat anayasayla güvence altına alınmıştır. Kânûn-i Esâsî’nin 39’uncu maddesinde kanunlarla belirlenecek koşullara göre, kabiliyetli ve hak etmiş kişilerin memurluğa seçileceği hüküm altına alınmıştır.² Kânûn-i Esâsî’den sonra yürürlüğe giren diğer anayasalar ve kanunlarda da liyakat ilkesi benimsenmiş, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nda (DMK) da “*liyakat*”, “*sınıflandırma*” ve “*kariyer*” ile birlikte Türk kamu personel sisteminin üç temel ilkesinden biri olarak kabul edilmiştir.

Liyakatin kamu personel sisteminde uygulanması gereken temel ilkelerden biri olduğuna dair hiçbir tereddüt yoktur. Ancak genel olarak kabul edilen diğer bir husus Türk kamu personel sisteminde liyakat ilkesinin tam olarak hayata geçirilememiş olmasıdır. Liyakat sistemine yönelik eksiklikler gerek 1933-1963 yılları arasında yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan raporlarda, gerek Merkezi Hükümet Teşkilâtı Araştırma Projesi (MEHTAP), Kamu Yönetimi Araştırması (KAYA) gibi resmî raporlarda, gerek kalkınma planlarında, gerekse akademisyenler tarafından yapılan çalışmalarda³ vurgulanan hususlardan biri olmuştur. 4688 sayılı Kanun kapsamında hükümet ile kamu görevlileri konfederasyon ve sendika temsilcilerinin katılımıyla yılda iki kez icra edilen Kamu Personeli Danışma Kurulu (KPKD) toplantılarında da liyakate dayalı kamu personel sistemine yönelik eksiklikler konfederasyon ve sendika temsilcileri tarafından dile getirilmektedir.

² “Bilcümle memurin nizamen tâyin olunacak şerait üzere ehil ve müstahak oldukları memuriyetlere intihap olunacaktır...”

³ 2020 yılında kamu görevlilerinin liyakat algılarının incelenmesine yönelik olarak üniversitelerde görev yapan kamu görevlilerine uygulanan bir çalışmada, ankete katılan 132 kişiden sadece biri Türkiye genelinde liyakat ihlali yapılmadığını ifade etmiştir (Yılmaz, 2020, ss. 85-111)

Liyakat ilkesi kapsamında en çok tartışılan konulardan birisi siyaset ile bürokrasi arasındaki ilişkiler ve bu kapsamda siyasi iktidara kamu görevlilerinin belirlenmesine yönelik verilecek yetkinin kapsamıdır. Genel olarak kabul edilen görüşe göre liyakat ilkesinin bir gereği olarak kamu görevlilerinin siyaseten tarafsızlığının sağlanması için üst kademe kamu yöneticilerinin atanması iktidar değişikliklerinden etkilenmeyecek şekilde yapılmalıdır. Bu nedenle siyasi iktidarların atama yetkisi sınırsız olmamalıdır. Ancak diğer bir görüşe göre siyasi iktidarın beraber çalışacağı üst kademe kamu yöneticilerini seçme hakkına sahip olması gerekir. Bu görüşe göre siyasi otoritenin bürokrasi üzerindeki yetkisi azaldığında bürokrasi ayrı bir güç olarak siyasi otorite karşısında bir vesayet makamı hâline gelebilmektedir. Konuyla ilgili hususlar birlikte değerlendirildiğinde üst kademe kamu yöneticilerinin atanması ve görevden alınması ile ilgili temel sorunların ölçsüzlük ve belirsizlik problemleri olduğu görülmektedir. Ölçsüzlük problemi siyasi iktidarların üst kademe kamu yöneticilerinin atanma ve görevden alınmasına yönelik sınırsız bir yetkiye sahip olmalarıdır (Meriç, 1974, s. 78). Belirsizlik problemi ise yöneticilerin atanma ve görevden alınmalarına yönelik açık, uygulanabilir ve ölçülebilir kıstaslar belirlenmemiş olmasıdır (Albayrak, 2020a, s. 135).

Liyakatle ilgili en çok eleştirilen konulardan birisi sözlü sınav ve mülakatların bir tür kayırmacılık aracı olarak kullanılmasıdır. Yazılı sınav yerine sözlü sınav ve mülakatların tercih edilmesi sadece hizmete alma aşamasına yönelik bir eleştiri olmayıp görevde ilerleme ve yükselmelerde de sözlü sınav ve mülakat uygulaması liyakat ilkesi kapsamında eleştirilere maruz kalmaktadır.⁴ Liyakat ilkesi kapsamında en çok eleştirilen hususlardan bir diğeri ise istisnai memurluk kadrolarının sınavsız olarak kamu hizmetine alınma yöntemi olarak kullanılıyor olmasıdır. Liyakat ilkesine yönelik örgütlenme ihtiyacı, değişik statüdeki kamu personelinin özlük haklarına yönelik farklılıklar, görevde ilerleme ve yükselmelerle ilgili problemler, etkin bir değerlendirme sisteminin tesis edilememiş olması ve hizmet içi eğitimle ilgili eksiklikler konu kapsamında ön plana çıkan diğer önemli hususlardır.

Türk kamu personel sisteminin liyakat ilkesine yönelik problem sahalarının değerlendirileceği bu çalışmada nesnel veriler üzerinden analiz yapılarak konuyla ilgili somut bulgulara ulaşılması hedeflenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi desenlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Durum çalışması benzersiz bir durumu ortaya koymak için

⁴ 2021 yılı Mart ayında yapılan KPDK toplantısında gündem maddelerinden birisi “Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Esaslarına Dair Yönetmelik” olarak belirlenmiştir. Bu gündem kapsamında konfederasyon temsilcileri tarafından görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarında mülakat sisteminin uygulanması nedeniyle ciddi haksızlıkların yaşandığı ifade edilmiştir. Toplantıda Türkiye Kamu-Sen Konfederasyonu tarafından görevde yükselme ve unvan değişikliği sınavlarının yazılı olarak yapılmasına yönelik 657 sayılı DMK’de değişiklik öngören kanun tasarısı sunulmuştur. (<https://www.kamusen.org.tr/genel-haberler/kpdk-toplantısında-sozlesmelilere-kadro-icin-onemli-bir-adim-atildi/4656/>) (Erişim:05.04.2021)

yapılabileceği gibi, belli bir konuyu veya problemi en iyi şekilde anlamak için seçilmiş durum ve durumları anlamak maksadıyla da uygulanabilmektedir (Creswell, 2013, s. 98). Yin'e göre (2009, s. 18), özellikle görüngü ile bağlam arasındaki ilişkinin net olarak belli olmadığı durumlarda, olay doğal ortamında derinlemesine araştırılmak istendiğinde durum çalışması deseni kullanılır. Hangi uygulamaların liyakat ilkesi kapsamında daha uygun olduğunun yorumuna açık olması ve liyakate dayalı kamu personel sisteminin özelliklerinin net olarak belirlenmemiş olması nedeniyle çalışmada nitel araştırma yöntemi ve durum çalışması deseni tercih edilmiştir. Çalışmada veri toplama aracı olarak doküman; verilerin analiz edilmesi maksadıyla betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Verilerin çeşitlendirilmesi aynı konuda birden fazla kaynağın incelenmesi suretiyle gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda temel veri kaynakları; yasal mevzuat, resmi raporlar, yargı kararları ve Sayıştay raporları olmuştur. Mevzuat incelemesi neticesinde mevcut yasal durumun yanında mevzuatta yapılan değişiklikler üzerinden konuyla ilgili dönüşümün de ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Yargı organları tarafından verilen kararlar üzerinden konuyla ilgili hukuki durum değerlendirilmiştir. Sayıştay denetleme raporları ile diğer resmi raporlarda yer alan tespitler incelenmek suretiyle yasal mevzuat ile uygulama arasındaki farklar analiz edilmiştir.

1. Liyakat İlkesi ve İlkenin Uygulanmasına Etki Eden Hususlar

Arapça kökenli olup batı dillerinde “*merit*” terimine karşılık gelen “*liyakat*” kelimesi Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*Bir kimsenin, kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu, değer*” ve “*kifayet*” olarak açıklanmaktadır. Liyakatin eş anlamlısı “*yeterlik*”tir. Literatürde liyakatle ilgili konular tartışılırken bazen “*liyakat ilkesi*” bazen de “*liyakat sistemi*” ifadeleri kullanılmaktadır. Liyakat, kamu personel sisteminde uygulanması gereken esaslardan biri olarak nitelendirildiğinde “*ilke*”; liyakati esas alan uygulamalar bütünü olarak değerlendirildiğinde ise “*sistem*” olarak adlandırılabilir.

Kamu personel sistemi açısından liyakat ilkesi dar anlamda “*Kamu görevleri için en yetenekli elemanların seçilmesi*” olarak açıklanmaktadır. Geniş anlamda ise liyakat “*Kamu görevlerine girişin ve hizmet içinde yükselişin karşılaştırma temeline dayalı ‘işe uygunluk’ ya da ‘başarı’ ölçütüne bağlandığı ve uygulanan ücret ve öteki çalışma koşullarının hizmetin etkinliği ve sürekliliğine katkıda bulunduğu bir personel sistemi*” olarak ifade edilmektedir (Tutum, 1979: ss. 18-20). Görüldüğü üzere geniş anlamda değerlendirildiğinde liyakat ilkesi etkin ve verimli bir personel sisteminin tesis edilmesi için gerekli olan kural ve uygulamalar bütünü olup (Aykaç, 1990, s. 99; Canman, 1995, s. 17; Tutum, 1979, s. 19) bu çalışmada da ilke geniş anlamıyla değerlendirilmiştir.

Alanyazında liyakatle ilgili çalışmalar incelendiğinde liyakat sisteminin ilkelerinin genel itibariyle ABD sisteminin ilkeleri üzerinden açıklandığı görülmektedir (Akgüner, 2014, ss. 34-35; Güran, 1980, ss. 135-155). ABD Kanunu'nun (The United States Code)⁵ “*Hükümet Yapısı ve Çalışanlar (Government Organization And Employees)*” başlıklı beşinci bölümünün 2301 sayılı maddesinde liyakat sistemine yönelik uygulanacak dokuz adet ilke belirlenmiştir. ABD Liyakat Sistemini Koruma Kurulu (U.S. Merit Systems Protection Board-MSPB)⁶ tarafından da bu ilkeler esas alınmaktadır. Birinci ilke kapsamında kamu hizmetine girişte tüm kesimlerin temsili sağlanmalı; hizmete alma, ilerleme ve yükselmelerde tek ölçüt personelin bilgisi, becerisi ve yeteneği olmalıdır. Personelin yeterliliği herkesin eşit koşullar ve imkânlar altında yarıştığı açık ve adaletli bir şekilde düzenlenmiş objektif yarışmalarla ölçülmelidir. İkinci ilke kapsamında kamu personel sisteminin her aşamasında tüm adaylar ve kamu çalışanlarına siyasi bağlantısı, ırkı, rengi, dini, milliyeti, cinsiyeti, medeni durumu, yaşı, bedensel özür durumu gibi özelliklerine bakılmaksızın eşit ve adaletli davranılmalı, özel hayatın gizliliği ve anayasal haklara saygı gösterilmelidir. “*Eşit işe eşit ücret*” olarak da tanımlanan üçüncü ilke kapsamında özel sektör tarafından verilen ücretler de dikkate alınarak kamu personeline yönelik yeterli, adaletli ve başarılı personeli teşvik eden bir ücret sistemi uygulanmalıdır. Dördüncü ilke kapsamında tüm kamu çalışanları kamu yararı bilincine ve bu niteliğin gerektirdiği özelliklere sahip olmalıdır. Beşinci ilke kapsamında kamu işgücü etkin ve verimli bir şekilde kullanılmalıdır. Altıncı ilke yetersiz personelin görevinin sonlandırılması ile ilgilidir. Bu ilke kapsamında performansı yetersiz olan kamu personelinin eksikliklerini tamamlaması için imkân tanınmalı, buna rağmen yeterli standartlara ulaşamayan personelin görevine son verilmelidir. Yedinci ilke kapsamında örgütsel ve bireysel performansın artırılması için kamu personeline etkin bir eğitim ve öğrenim sağlanmalıdır. Sekiz ve dokuzuncu ilkeler kamu personeline sağlanan güvencelere yöneliktir. Sekizinci ilke kapsamında kamu çalışanları keyfi eylem, kişisel kayırmacılık veya siyasi amaçlarla partizan zorlamalara karşı korunmalıdır. Bununla beraber kamu görevlilerinin resmi yetki ve etkilerini herhangi bir kişinin adaylığına ya da siyasi seçim sonuçlarına müdahale etmek veya etkilemek maksadıyla kullanması yasaklanmalıdır. Dokuzuncu ilke kapsamında kamu personeli herhangi bir yasa, kural veya yönetmeliğin ihlali; kötü yönetim, kamu kaynağının israf edilmesi, yetkinin kötüye kullanılması, halk sağlığı ve güvenliğini tehlikeye atabilecek önemli bir durumun ortaya

⁵ <https://uscode.house.gov/browse.xhtml> (Erişim:05.04.2021)

⁶ <https://www.mspb.gov/index.htm> (Erişim:05.04.2021)

çıkması hâlinde hukuka uygun bir şekilde kanıt olarak kullanılabilirler. Bilgilerin ortaya çıkarılması sonrasında maruz kalabilecekleri misillemelere karşı korunmalıdırlar.

Türk kamu personel sistemine ait yasal mevzuatta liyakat sisteminin esasları ABD'deki gibi ayrıntılı olarak ifade edilmemiştir. Anayasa'nın 70'inci maddesinde her Türk vatandaşının kamu hizmetlerine girme hakkına sahip olduğu; hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırımın gözetilemeyeceği ifade edilerek hizmete alma aşaması kapsamında liyakat ilkesi anayasal olarak güvence altına alınmıştır. 657 sayılı DMK'de ise liyakat "*Devlet kamu hizmetleri görevlerine girmeyi, sınıflar içinde ilerleme ve yükselmeyi, görevin sona erdirilmesini liyakat sistemine dayandırmak ve bu sistemin eşit imkânlarla uygulanmasında Devlet memurlarını güvenliğe sahip kılmak*" olarak tanımlanmıştır. Görüldüğü üzere Kanun'da hizmete alma, görevde ilerleme ve yükselmeler ve görevin sona erdirilmesi aşamalarında liyakatin esas alınacağı belirtilmekle beraber liyakat sisteminin alt unsurları tanımlanmamıştır. Kamu personelinin tarafsızlığı, personele sağlanan güvenceler, ücret adaleti, kamu personelinin eğitimi gibi liyakatle ilgili diğer konular tanıma dâhil edilmemiştir. Bununla beraber her ne kadar liyakat ilkesi ile bağlantısı kurulmamış olsa da kamu personelinin tarafsızlığının sağlanması kapsamında söz konusu personel idare ve üçüncü kişilere karşı yasal olarak güvencelere sahip kılınmıştır. Anayasa'nın 129'uncu maddesi kapsamında memurlar ve diğer kamu görevlileri idarenin eylemlerine ve üçüncü kişilerin haksız isnatlarına karşı bir takım güvencelere haiz kılınmış, ayrıca bu konularda yasal düzenlemeler de yapılmıştır.

Gelinen noktada ABD'de olduğu gibi Türk kamu personel sisteminde de liyakate dayalı personel sisteminin uygulanabilmesi için gerekli esasların daha açık olarak belirlenmesinin ve uygulamasının takip edilmesinin bir gereklilik olduğu söylenebilir. Ancak bu doğrultuda belirlenecek esasların herhangi bir ülke uygulamalarından uyarlanmak yerine kendi örgüt yapımıza uygun olması gerekmektedir. Örneğin ABD'de kabul edilen "*eşit işe eşit ücret*" ilkesinin Türkiye'de uygulanabilirliği tartışmalıdır. Güler'e göre söz konusu ilke ABD gibi iş (kadro) sınıflandırma sisteminin uygulandığı ülkelerde geçerlidir. Bu sistemde sınıflar ve bu sınıflara (kadrolara) ait nitelikler ayrıntılı olarak belirlenmiş olup bir kadroya bağlı olarak yapılan memurluk ömür boyu sürdürülecek bir meslek değildir. Oysa Türkiye'de kariyer (rütbe) sınıflandırma sistemi uygulanmakta olup kadro kaldırılrsa dahi memurun kamudaki görevi devam etmektedir. Memura yapılan ödeme kişinin performansına göre değil mevkiğine göre yapılmaktadır. Kariyer sınıflandırma sisteminde "*Eşit işe eşit ücret*" ilkesi geçerli olmayıp memurlara ödenecek maaş kişinin saygınlığı ve devleti temsil etme gücüyle toplumsal geçim arasında kurulan denge esas alınarak belirlenmektedir (Güler, 2013, ss. 194-197; 241). Türk

kamu personel sisteminde kamu kurum ve kuruluşlarında benzer görevleri yapan personelin farklı ücretler almasından kaynaklanan adaletsizlik problemi de zaman zaman “eşit işe eşit ücret” ilkesinin ihlali olarak ifade edilmektedir. Ancak Güler’e göre (2013, s. 315) bu sorun “eşit işe eşit ücret” değil “tevhid ve teadül”, yani “birlik ve denklik” sağlama problemidir.

ABD ile Türk kamu personel sistemi arasındaki diğer bir farklılık kariyer ile liyakat ilkeleri arasındaki ilişkidir. İş sınıflandırma sisteminin esas alındığı ABD’de Türk kamu personel sisteminde kabul edilen kariyer ilkesi geçerli değildir. Oysa Türk kamu personel sistemi açısından değerlendirildiğinde birçok akademisyene göre kariyer sistemi liyakat sisteminin bir ön koşulu olup her iki sistem birlikte uygulanmalıdır (Aykaç, 1990, s. 99; Gönülaçar, 2014, s. 7; Güran, 1980, s. 130; Sezer, 2003, s. 180; Şen, 1995, s. 81).

1.1. Liyakate Karşı Kayırmacılık

Kamu personel sistemi açısından incelendiğinde kayırmacılığı iki ayrı şekilde değerlendirmek gerekir. Bunlardan birincisi kamu hizmetine girişte liyakatin ikinci planda bırakılarak, bunun yerine; akraba, tanıdık, arkadaş, hemşehri veya siyasi yakınlık gibi faktörlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu anlamda kamu personel sistemi açısından kayırmacılık uygulamaları genel itibarıyla; akraba kayırmacılığı (nepotizm), eş-dost kayırmacılığı (kronizm) ve siyasi kayırmacılık olarak sıralanabilir. Liyakat bir sistem olarak değerlendirildiğinde ise karşıtı, bir dönem ABD’de resmi olarak kabul edilen “spoils system” veya “patronage system” olarak adlandırılan “kayırmacılık sistemi”dir. Bu açıdan değerlendirildiğinde kamu personel rejimlerinde uygulanacak iki sistemden biri “liyakat sistemi (merit system)” iken diğeri “kayırmacılık sistemi”dir. İki sistem arasındaki temel fark siyasi otoriteye kamu örgüt yapısının ve kamu personelinin belirlenmesine yönelik olarak verilen yetkiden kaynaklanmaktadır.

Kayırmacılık sisteminin temel kabulü, seçimle işbaşına gelen ve seçmene karşı sorumlu olan siyasi iradenin, seçimle birlikte devlet kadrolarına kendi ideolojisine ait kişileri yerleştirme hakkını da kazanmış olduğu düşüncesi olmuştur. Bu görüşe göre özellikle üst kademe yöneticilik görevleri siyasi iktidarın görev süresi ile sınırlandırılmalı ve siyasi iktidar istediği zaman bu kişileri görevden alabilmelidir (Eryılmaz, 2016, s. 381). Kayırmacılık sisteminin diğeri bir kabulü ise “memurluğun” tüm vatandaşlar tarafından yapılabilecek basitlikte olduğudur. Kayırmacılık sistemine göre memurluk uzun süre meslek olarak yapıldığında mülkiyet olarak algılanmakta ve özel çıkarların ön planda olduğu kapalı, halktan kopuk bir sistem hâline gelmektedir. Bu durumda kayırmacılık sistemi kapalı kariyer sistemini tamamen reddetmiştir. Liyakat sisteminde ise kamu hizmetlerinin objektif esaslara göre toplumun tüm kesiminden seçilen kişiler tarafından yerine getirilmesi esastır. Liyakat sisteminde kamu

görevlilerinin siyaseten tarafsızlığının sağlanması özel önem arz etmekte olup bu kapsamda kamu görevlilerinin idare ve üçüncü kişilere karşı korunması için gerekli güvencelerin sağlanması gerekir.

ABD’de 1789-1883 yılları arasında resmî olarak yürürlükte olan kayırmacılık sistemi, uygulamanın kamu hizmetlerinin sürekliliği ilkesiyle bağdaşmaması, yapılan atamaların görevin gerekleriyle uyuşmaması, rüşvet, komisyonculuk, görevi kötüye kullanma gibi olumsuzlukların artması ve hazinenin zarara uğratılması gibi olumsuzluklar neticesinde toplumsal bir sorun hâline gelmiştir. Bunun neticesinde 1883 yılında George H. PENDLETON tarafından önerilen Pendtleton İlkeleri esas alınarak liyakat sistemine geçilmiştir (Aykaç, 1990, s. 101; Güran, 1980, ss. 94-95). Liyakat sistemine geçişi müteakip Amerikan kamu idaresini niteleyen “*partizanca temsiliyet*” ilkesi yerini, toplumun tüm kesimlerinin kamu görevlerine alınmasını öngören “*toplumsal temsiliyet*” ilkesine bırakmıştır (Dreyfus, 2007, s. 285). Günümüzde ABD ile birlikte tüm gelişmiş ülkelerde liyakat sistemi benimsenmiştir. Ancak sistemin uygulamada ne kadar hayata geçirildiği tartışmaya açık bir husustur.

1.2. Türk Kamu Personel Sisteminde Liyakat İlkesinin Uygulanmasına Etki Eden Hususlar

Liyakat ilkesine yönelik problem sahalarına ayrıntılı olarak girmeden önce bu problemlere temel teşkil eden üç hususu vurgulamak gerekir. Bunlardan ilki toplumun sosyokültürel özelliklerinin liyakat ilkesinin uygulanmasına etkisidir. Türk toplumunda vatandaşlar gerek resmî, gerekse özel işlerinin görülmesi esnasında tanıdık ve araçlar kullanmak eğilimindedirler. Araçlar vasıtasıyla iş görme eğiliminin en çok olduğu alanlardan biri de kamuda işe girebilmektir. Bu durum sadece Türkiye’ye özgü olmamakla birlikte Türk toplumunda oldukça yaygın olduğunu ifade etmek gerekir. Kayırmacılık uygulamalarına zemin oluşturan bu toplumsal yapı liyakat ilkesinin tam olarak hayata geçirilmesi karşısındaki en önemli engellerden biridir.

Liyakat ilkesinin tam olarak uygulanmasını zorlaştıran ikinci unsur kamu örgüt yapısından kaynaklanan sıkıntılardır. Hiyerarşik yapılanma, yasal mevzuata sıkı sıkıya bağlılık, iç ve dış denetim mekanizmaları gibi unsurların bir araya gelmesi neticesinde oluşan bürokratik yapı kamu örgüt yapısının “*şekilcilik*”, “*hantallık*” gibi olumsuz özelliklere sahip olmasına neden olabilmektedir. Bunun yanında kamu personelinin işe girerken gösterdikleri istek ve çabayı işe girdikten sonra da devam ettirdiği söylenemez. Bu durumda kamu personelinin “*duyarsızlık*”, “*nemelazımcılık*” gibi nitelikleri de kamu personel sisteminde liyakat ilkesinin uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan raporların

birçoğunda (Dorr Raporu, Neumark Raporu, Barker Raporu, Martin ve Cush Raporu) verimsiz ve liyakatsiz memurlara vurgu yapılmış, bu tür personelin yasal mevzuatla korunduğu, çalışmayan memurların da görevde kalmaya devam ettiği ifade edilerek ehliyetsiz personelin işten çıkarılmasına yönelik uygulamaların eksikliği dile getirilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) kamu kesiminin işleyişindeki en önemli sorunlardan birisinin “duyarsızlık” olduğu belirtilerek birçok kurumda işlerin üstün görev duygusuna sahip az sayıdaki personelin çabası sayesinde yürüdüğü ifade edilmiştir. 1991 yılında yayımlanan KAYA Raporu'nun “*Halkla İlişkiler ve Enformasyon*” bölümünde, insan ilişkilerindeki duyarsızlık kamu yönetiminde görülen sorunlardan birisi olarak ifade edilmiş, kurumsal geleneklere aşırı bağımlılık ve örgütsel değişmeye direnme duyarsızlığın nedenleri arasında sayılmıştır.

Liyakat ilkesi ile ilgili üçüncü temel problem sahası, üzerinde en çok tartışılan siyaset bürokrasi ilişkileri üzerinedir. Daha önceden de ifade edildiği üzere kayırmacılık sisteminde seçimleri kazanan iktidarın beraberinde devlette kadrolaşma hakkını da kazandığı kabul edilmekte iken, liyakat sisteminde kamu personelinin siyasi tarafsızlığı önem arz etmektedir. Türkiye’de de resmî olarak liyakat ilkesi kabul edilmekle birlikte siyasetçiler Güran’ın ifadesi ile “*yanlı memurların egemenliğindeki yanlı İdare Cihazını*” oluşturma tutkularından vazgeçmemişlerdir. Güran, 1980 yılında yayımlanan çalışmasında Türkiye’de ne “*kayıрма*”, ne “*liyakat*” ne de iki sistemin rasyonel bir karmasının uygulanmakta olduğunu, uygulamadaki sistemin sistemsizlik olduğunu ifade etmiştir. Güran’a göre Anayasa’da ve yasalarda liyakat sistemi kabul edilmiş olduğundan kayırmacılık “*bu adla ve açıkça*” uygulanma imkânı bulamamakta, ancak yönetime esneklik ve dinamizm getirmek gibi gerekçelerle memurların derecelerini yükseltilmesi veya yer değiştirmeleri gibi konularda yapılan yasal düzenlemelerle kamu yararı gereği yerine getiriliyormuş gibi gösterilmek suretiyle açıkça partizanlık ve kayırmacılık uygulanmaktadır (Güran, 1980, ss. 315-318).

1980 yılından sonraki dönemde de siyasetçilerin bürokrasi üzerinde hâkimiyet kurma isteklerinden vazgeçmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş kapsamında 2017 yılında anayasa değişikliği ile yapılan düzenlemelerle yürütme erkinin başı konumunda olan Cumhurbaşkanına üst kademe kamu yöneticilerini atama ve görevlerine son verme ile birlikte bu personelin atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle düzenleme yetkisi de verilmiştir. 3 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle yapılan düzenleme kapsamında üst kademe kamu yöneticilerinin görev süresinin Cumhurbaşkanının görev süresi ile sınırlandırılması ile birlikte

kayırmacılık sisteminde tatbik edilen yürütme organı ile birlikte kamu personelinin de değiştirilmesi uygulaması ilk kez yasal zemin bulmuştur.

Siyasi iktidarların bürokrasi üzerinde hâkimiyet kurma isteklerinin dayanağı bürokrasinin ayrı bir güç olması durumunda iktidarın politikalarına ayak diremesi olmuştur. Bu kapsamda en çok tartışılan dönem 1950 yılı itibariyle Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle başlayan yıllardır. Tek parti dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi ile bürokrasi arasındaki bütünlük Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle birlikte bozulmuş, demokrasi ve devrimlerin korunması görevinin kendilerine düştüğüne inanan sivil bürokrasi Demokrat Partiyi Cumhuriyet değerlerine karşı bir tehdit olarak görmüştür. Bu dönemde iktidar partisinin bürokrasinin siyasal gücünü kırma çabaları, etkin ve verimli bir bürokratik yapı oluşturma çabalarının önüne geçmiştir (Heper, 1977, s. 100). 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askerî darbe sonrası askerî bürokrasi ön plana çıkmaya başlamış, sivil bürokrasinin etkinliği azalmıştır. 27 Nisan 2007 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı resmî internet sitesinde yayımlanan ve “*E-Muhtıra*” olarak da nitelendirilen basın bildirisi askerî bürokrasinin siyasi iktidara yönelik son müdahalesi olmuştur. Bu dönemden sonra askerî bürokrasinin de siyaset üzerindeki etkisi azalmaya başlamıştır.

15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleşen başarısız darbe teşebbüsü sonrası çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ve kanunlar ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş sonrası yapılan diğer düzenlemelerle askerî bürokrasinin de siyaset karşısında ayrı bir güç olma özelliği kalmamıştır. Yapılan düzenlemelerle Millî Güvenlik Kurulu ve Yüksek Askerî Şûra’da (YAŞ) asker üyelerin sayısı ve etkinliği azaltılmıştır. Genelkurmay Başkanlığı ve kuvvet komutanlıklarının ayrı ayrı Millî Savunma Bakanlığına bağlanması, mevcut rütbesinde bir sene görev yapmış albay, general ve amirallerin YAŞ kararıyla bir üst rütbeye yükseltilmesi veya emekli edilebilmesi gibi TSK teşkilatı ve personel işlemlerine yönelik yapılan diğer düzenlemelerle Silahlı Kuvvetler sivil otoriteye daha bağımlı hâle getirilmiş, albay/general/amirallerin terfi ettirilmesi veya emekliye sevk edilmesine yönelik siyasi otoriteye esneklik sağlanmıştır. Dolayısıyla mevcut durum itibariyle gerek sivil, gerekse askerî bürokrasinin hükümet politikalarına karşı koyma yönünde bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

Siyaset-bürokrasi ilişkileri kapsamında tartışılan diğer bir husus kamu görevlilerine sağlanan güvencelerin bürokrasiyi ayrı bir güç hâline getirmesinin yanında kamuda hantallık ve verimsizliğe yol açmasıdır. Kamu örgüt yapısının liyakat ilkesinin uygulanmasına etkisinin değerlendirildiği bölümde de ifade edildiği üzere bu eleştirilerin haklılık payı vardır. Kamu görevlilerine sağlanan mesleki güvenceler, etkin bir değerlendirme sisteminin de tesis

edilememiş olması ile birleşince kamuda verimsizliğe neden olabilmektedir. Kamuda güvenceli istihdamdan esnek istihdama yönelmenin gerekçelerinden birisinin de bu olduğu söylenebilir. Diğer yandan kamu hizmetlerinin görülmesinde tarafsızlığının kamu görevlilerinin siyaset, idare ve üçüncü kişilere karşı korunması ile sağlanabileceği (Güler, 2013, s. 153) göz önüne alındığında bir açmaz ortaya çıkmaktadır. Kamu görevlilerinin siyasetin ve çıkar gruplarının etkisinden korunması ve üçüncü kişilerin haksız suçlamaları nedeniyle mağduriyet yaşamamaları için bu personele sağlanan güvencelerin korunması gerekir. Diğer yandan etkin bir değerlendirme sistemi tesis edilerek yetersiz personele yönelik, memuriyetten çıkarılmak da dâhil olmak üzere gerekli yaptırımların uygulanması da kamu yönetiminde etkinlik ve verimliliğin sağlanması için bir gereklilik olup aynı zamanda liyakat ilkesinin bir gereğidir.

Netice olarak siyaset ile bürokrasi arasındaki ilişkiler liyakat ilkesi kapsamında bütüncül olarak değerlendirildiğinde siyasetçilerin bürokrasiye etkisinin daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Bu noktada Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) hazırlıkları kapsamında hazırlanan özel ihtisas komisyonu raporlarından birisi olan “*Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu Raporu*”nda “*Siyasilerin Kamu Personeli Üzerindeki Etkilerinin Azaltılması*” isimli ayrı bir bölüm hazırlanması dikkat çekicidir. Rapor’da her hükümet değişikliğinde bürokraside de değişiklikler olduğu ifade edilerek; kamu personelinin seçimi, ataması ve görevde yükselmesi süreçlerinde politikacıların etkili olmasının hizmetlerin sürekliliği ve verimliliğini olumsuz olarak etkilediği, aynı zamanda kamu personeli üzerinde de olumsuz etki yaptığı belirtilmiştir.

Görüldüğü üzere toplumun sosyokültürel özellikleri, kamu örgüt yapısından kaynaklanan problemler ve siyasetin kamu yönetimi üzerinde mutlak hâkimiyet kurma isteği kamuda liyakate dayalı bir personel sistemi tesis edilmesini zorlaştıran unsurlardır. Bu kapsamda bu zafiyetlerin giderilmesi için kamu personel sisteminin her aşamasına yönelik liyakati esas alan genel ve standart düzenlemeler yapılması ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Ancak bu noktada yapılan yasal düzenlemelerin liyakate dayalı kamu personel sisteminin tesisi için yetersiz kaldığını ifade etmek gerekir. Yasal düzenlemelerin yetersizliği başlıca iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi mevcut yasaların esnetilmesi veya istisnalar getirilmesi suretiyle kayırmacılık uygulamalarına alan açmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. İstisnai memurluk kadrolarının devamlı olarak artması, üst kademe kamu yöneticiliğine atanmak için belirlenen nesnel ölçütlerin kaldırılması, merkezi sınav sonuçlarına göre yerleşilen memuriyet kadrolarının azaltılması bu tür düzenlemelere örnek olarak gösterilebilir. Bir kısım kayırmacılık uygulamaları ise yasal düzenlemelerdeki boşluklardan faydalanmak suretiyle veya bizzat

yasalara aykırı olarak yapılmaktadır. Sözlü sınavların ve mülakatların kayırmacılık ve eleme aracı olarak kullanılması, istisnai memurluk kadrolarının sınavsız olarak memuriyete geçiş amacıyla kullanılması, üst kademe yöneticilik kadrolarının sınava tabi olan müdür, şef gibi kadrolara sınavsız olarak atanma amacıyla kullanılması, vekâleten atamaların genel ve sürekli bir uygulama hâline dönüşmesi, üniversite öğretim üyeliklerine adres göstererek alım yapılması bu tür uygulamalara örnektir.

Yasal düzenlemelerin yetersiz kalması ve zamanla kayırmacılık uygulamalarına neden olabilecek şekilde esnetilmesi, liyakate dayalı bir kamu personel sistemi tesis edilmesine yönelik ikinci bir ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Bu da belirli ilkeler doğrultusunda liyakati esas alan bir sistemin tesis edilmesi için gerekli düzenlemeleri süreklilik arz edecek şekilde yapacak, sistemi değerlendirecek, şikâyetleri inceleyecek, problem sahalarını tespit edip düzeltici tedbirleri alacak merkezi bir örgütün kurulması ihtiyacıdır. İlerleyen bölümde Türk kamu personel sisteminin liyakate yönelik problem sahalarının değerlendirilmesini müteakip sonuç kısmında merkezi örgütlenme ihtiyacı tekrar tartışılacaktır.

2. Liyakat İlkesinin Uygulanmasına Yönelik Problem Sahaları

Kamu personelinin görevini layıkıyla yerine getirebilmesi için görevin gerektirdiği eğitimlerin kendisine verilmesi, aynı zamanda üst kademe görevlere de hazırlanması gereklidir. Hizmete alma esnasında kişinin görev için yeterliliğinin tam olarak ölçülemiyor olması hizmet içi eğitimin önemini daha da artırmakta, aynı zamanda adaylık müessesesini gerekli kılmaktadır. Bunun yanında hak eden kişilerin üst kademe görevlere yükseltilmesi, yapılan uyarılara rağmen görevinde başarılı olamayan kamu personelinin ise görevine son verilmesi liyakat ilkesinin bir gereğidir. Bunun için de etkin ve adaletli bir değerlendirme sisteminin tesis edilmesi bir zorunluluktur. Çalışmanın bu bölümünde liyakatle ilgili hususlar kapsamında hizmete alma aşamasına yönelik problemler, değerlendirme sistemi, hizmet içi eğitim ve 657 sayılı DMK değerlendirilecektir.

2.1. Hizmete Alma Aşamasına Yönelik Problem Sahaları

1965 yılında yürürlüğe giren 657 sayılı DMK'nin ilk hâlinde şu anda uygulanan (A) grubu ve (B) grubu kadro ayırımına benzer şekilde “*kurumlar arası sınıf*” ve “*kurumsal sınıf*” ayrımı öngörülmüştür. Kanun'da “*kurumlar arası sınıf*” kadrolarına alınacak personelin yarışma sınavlarının Devlet Personel Dairesi tarafından; “*kurumsal sınıflara*” alınacak personelin yarışma sınavlarının ise Devlet Personel Dairesinin gözetimi altında ilgili kurum tarafından yapılması usulü benimsenmiştir. 657 sayılı DMK ile öngörülen sistem uygulamaya

geçirilememiş, 1970 yılında 1327 sayılı Kanun ile yapılan düzenleme ile “*kurumlar arası sınıf kavramı*” iptal edilerek merkezi sınav uygulamasından vazgeçilmiştir. 12 Mayıs 1982 tarihinde kabul edilen 2670 sayılı Kanun’la merkezi sınav sistemi ilkesine geri dönmüş, ancak 29 Kasım 1984 tarihinde onaylanan 243 sayılı KHK ile merkezi sınav sisteminden vazgeçilerek tekrar kurumsal sınav sistemi benimsenmiştir. Bakanlar Kurulunun 02 Şubat 1999 tarihli ve 99/12377 sayılı kararı ile hizmete almada merkezi sisteme geçişin ilk adımının atılmasını müteakip, devlet memurluğuna giriş için merkezi sınav ilk olarak 17 Ekim 1999 tarihinde uygulanabilmiştir.

Merkezi sınav sistemine geçilmesinin hizmete alma aşamasında kayırmacılığın engellenmesi açısından yapılan en önemli düzenleme olduğu söylenebilir. Nitekim bu ihtiyaç kamu yönetimine yönelik olarak hazırlanan birçok raporda dile getirilmiştir. 1963 yılında MEHTAP Raporu’nda (s. 77, 80) personelin hizmete alınması konusunda merkeziyetçilik lehinde kuvvetli deliller olduğu ifade edilerek, kısmen de olsa merkezi personel tedariki yönünde adım atılması önerilmiştir. 1971 yılında hazırlanan İdari Reform Danışma Kurulu Raporu’nda (s. 165) merkezi sınav sisteminin liyakat ilkesi kapsamında önemi vurgulanarak, hizmete almanın kurumların takdirine bırakılması ve gelişigüzel işletilmesi liyakat ilkesi kapsamında eleştirilen hususlardan biri olmuştur. 1991 yılında KAYA Raporu’nda (s. 200) ise belirli ortak görev unvanlı, kurumlar arası kadrolara açıktan personel alımında merkezi sınav sisteminin uygulanması gerektiği belirtilmiştir.

Görüldüğü üzere 1960’lardan itibaren dile getirilen merkezi sınav sistemine geçilme ihtiyacı ancak 1999 yılında uygulamaya konulabilmiştir. Bununla beraber merkezi sınav sisteminin kamuda liyakat temelli işe alınma sürecinin gerçekleştirilmesi için tek başına yeterli olmadığının belirtilmesi gerekir. Öncelikle her ne kadar 657 sayılı DMK’nin 50’nci maddesinde “*Devlet kamu hizmet ve görevlerine Devlet memuru olarak atanacakların açılacak Devlet memurluğu sınavlarına girmeleri ve sınavı kazanmalarının*” şart olduğu ifade edilmiş olsa da, sınav şartı tüm hizmete alımlarda geçerli değildir. 657 sayılı DMK’nin 224 ve 225’inci maddelerinde belirtilen esaslar doğrultusunda mecburi hizmetle yükümlü bulunanlar yarışma sınavına tabi tutulmaksızın atanmaktadırlar. 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu kapsamında harp ve vazife malulü sayılanlar ile şehit yakınları; 4857 sayılı İş Kanunu’nun otuzuncu maddesi kapsamında, eski hükümlüler ve terörle mücadelede malul sayılmayacak şekilde yaralananlar sınavsız olarak kamuda istihdam edilebilmektedir. 3269 sayılı Uzman Erbaş Kanunu’na göre, yaş sınırı nedeniyle Silahlı Kuvvetlerden ayrılan uzman erbaşlardan istekli olanlar emekli aylığına hak kazandıkları tarihe kadar devlet memuru olarak görev

yapabilmektedirler. Uzman tabip, tabip, diş tabibi gibi bazı sağlık personelinin açıktan atamaları kura yoluyla yapılmaktadır. Sosyal devlet olma ilkesinin bir gereği olarak zrller ve Sosyal Hizmetler ve ocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü tarafından yetiştirilen korunmaya muhtaç çocuklar kendi aralarında sınava tabi tutularak belli kontenjanlar doğrultusunda kamu kurum ve kuruluşlarına yerleştirilmektedir.

Bir ihtiyaa veya özel duruma istinaden yapılan bu tür düzenlemeleri liyakat ilkesine aykırı uygulamalar olarak nitelemek mümkün değildir. Ancak bunların dışında olup liyakat ilkesi açısından problemlili sayılabilecek sınavsız kamu hizmetine alma yöntemleri de uygulanmaktadır. Bunlardan birisi liyakat ilkesi kapsamında en tartışmalı konulardan biri olan istisnai memurluklardır. Açıktan st kademe kamu yöneticisi atamalarını da sınavsız kamuda istihdam yöntemi olarak değerlendirmek mümkündür.

Liyakat ilkesi kapsamında problemlili diğer bir sınavsız hizmete alma yöntemi vekâleten hizmete alma uygulamasıdır. 657 sayılı DMK'nin 86'ncı maddesinde "*Memurların kanuni izin, geçici görev, disiplin cezası uygulaması veya görevden uzaklaştırma nedenleriyle işlerinden geçici olarak ayrılmaları halinde*" yerlerine vekil atanabileceği belirtilmiştir. Vekâleten yapılacak atamalar kurum iinden veya diğer kurumlardan olabileceği gibi açıktan vekil atanması da mümkündür. Bununla beraber açıktan, sınavsız olarak, vekâleten kamu hizmetine alınanlar daha sonra kadroya geçirilebilmektedir. Örneğin 27 Nisan 2005 tarihinde kabul edilen 5338 sayılı Kanun ile askerlik hizmeti nedeniyle görevden ayrılmış olanlar da dâhil olmak üzere imam-hatip kadrolarında vekâleten görev yapmakta olan on bine yakın vekil imam yarışma sınavına girmeksizin kadroya geçirilmiştir. 5338 sayılı Kanun'da atanma şartı, KPSS sınavlarının herhangi birinden Diyanet İşleri Başkanlığınca belirlenecek yeterli puanı almış olmak olarak belirlenmiştir. Bu durumda KPSS sınavından 90 ve üzeri alan personel dhi kamuda işe giremeyebilmekte iken çok daha düşük not alan bir kişi kamuda istihdam edilebilmektedir.

Vekâleten açıktan atamalarla birlikte vekâleten görevlendirmeler de liyakat ilkesi kapsamında tartışmalıdır. 657 sayılı DMK'nin 86'ncı maddesinde vekâleten atamalar geçici bir uygulama olarak öngörülmüştür. Ancak Sayıştay raporları incelendiğinde vekâleten atamaların genel bir uygulama hâline dönüştüğü ve kanunlarda belirtilen şartları sağlamayan kişilerin vekil olarak atandığı görülmektedir. 2019 Yılı Gelir İdaresi Başkanlığı Sayıştay Denetim Raporu'nda (s. 60-61) söz konusu Kurum'da vekâleten görevlendirilen yönetici personel oranının % 44 olduğu tespit edilmiş, merkez teşkilatında bu oran % 70 olarak belirlenmiştir. 2019 yılı Spor Toto Teşkilat Başkanlığı Sayıştay Denetim Raporu'nda (s. 13) fakülte veya yüksekokul

mezunlarının atanabileceği bazı şube müdürlüklerine lise mezunu personelin vekâleten atandığı tespit edilmiştir. Sayıştay 2018 yılı Kalkınma Ajansları Genel Denetim Raporu'nda kalkınma ajanslarında genel sekreterlik ve birim yöneticiliği kadrolarına asaleten görevlendirme yapılması yerine vekâleten görevlendirme yolunun seçildiği, denetim yapıldığı tarih itibariyle 26 ajansın 13'ünde genel sekreterlik görevinin vekâleten yürütüldüğü tespit edilmiştir.

Sayıştay tarafından üniversite ve belediyelerde yapılan denetimlerde de vekâleten görevlendirmelerle ilgili problemler tespit edilmiştir. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Siirt Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi 2019 yılı Sayıştay denetim raporlarında bazı fakültelerin dekanlarının asaleten atamalarının yapılmayarak görevlerin vekâleten yürütüldüğü belirtilmiştir. Necmettin Erbakan Üniversitesi 2019 yılı Sayıştay Denetim Raporu'nda ise genel sekreter olarak atanan kişinin aynı gün genel sekreter yardımcılığı kadrosuna vekâleten atandığı, aynı tarihte genel sekreter olmak için gereken kamu hizmeti şartını taşımayan başka bir kişinin ise dolu olan genel sekreterlik kadrosuna “*Tedviren*” atandığı belirtilmiştir. Sayıştay denetçileri tarafından bazı belediyelerde mevzuat hükümlerine aykırı olarak sözleşmeli statüdeki personelin müdür kadrolarına vekâleten görevlendirildiği,⁷ bazı belediyelerde ise dolu olmasına rağmen müdür kadrolarına vekâleten veya tedviren personel görevlendirildiği tespit edilmiştir.⁸

Liyakat ilkesi kapsamında tartışmaya açık diğer bir konu kamu personelinin statüsünün değiştirilmesine yönelik yapılan düzenlemelerdir. Türk kamu personel sisteminde genel eğilim statü hukukuna dayalı güvenceli istihdamdan uzaklaşarak sözleşmeli ve esnek istihdamın yaygınlaşması yönünde olmakla beraber, kimi zaman bu eğilimin tam tersi düzenlemeler de yapılmıştır. Bu tür düzenlemelerden bazıları şunlardır:

- 1984 yılında 241 sayılı KHK ile 657 sayılı DMK'ye ek geçici madde eklemek suretiyle; sürekli işçi ve sözleşmeli personel statüsündeki personel sınav şartı aranmaksızın boş memur kadrolarına geçirilmiştir.

- 2003 yılında 4958 sayılı “*Sosyal Sigortalar Kanunu*” ile yapılan düzenleme kapsamında söz konusu Kurumda sözleşmeli olarak çalışan personel sınava tabi tutulmadan boş memur kadrolarına atanmışlardır.

⁷ Hatay Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Esenler Belediyesi, İstanbul Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul Kâğıthane Belediyesi, Sakarya Büyükşehir Belediyesi, Sakarya Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü 2019 yılı Sayıştay düzenlilik denetim raporları.

⁸ İstanbul Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul Kâğıthane Belediyesi, İstanbul Şişli Belediyesi 2019 yılı Sayıştay düzenlilik denetim raporları.

- 2007 yılında 5620 sayılı Kanun kapsamında kamu kurum ve kuruluşlarında görev yapan geçici işçiler sürekli işçi kadrolarına ya da sözleşmeli personel pozisyonlarına geçirilmiştir.

- 2011 yılında 632 sayılı KHK ile 657 sayılı DMK'ye eklenen geçici maddeyle, kamu kurum ve kuruluşlarının merkez ve taşra teşkilatı ile bunlara bağlı döner sermayeli kuruluşlarda sözleşmeli personel pozisyonlarında çalışan personel memur kadrolarına geçirilmiştir.

- 2013 yılında 6495 sayılı Kanun ile 657 sayılı DMK'ye eklenen geçici maddeyle, kamu kurum ve kuruluşlarının merkez ve taşra teşkilatı ile bunlara bağlı döner sermayeli kuruluşlarda; il özel idaresi, belediye ve bağlı kuruluşları ile mahallî idare birliklerinde ve TRT'de sözleşmeli personel pozisyonlarında görev yapan personel memur kadrolarına geçirilmiştir.

- 2017 yılında 696 sayılı KHK ile 375 sayılı KHK'ye geçici maddeler eklemek suretiyle yapılan düzenleme kapsamında, merkezi yönetimde çalışan yaklaşık 400.000 taşeron personel sürekli işçi kadrolarına; yerel yönetimlerde çalışan yaklaşık 450.000 taşeron personel ise belediye şirketlerinde işçi statüsüne geçirilmiştir. Bu sayı 2017 yılı sonu itibariyle kamuda görev yapan yaklaşık 3.600.000 personelin % 24'ü kadardır.

Bu tür statü değişikliklerini bir çeşit sınavsız kamuda istihdam yöntemi olarak nitelemek mümkündür. Şöyle ki memuriyet kadrolarına geçirilen sözleşmeli statüdeki personelin bir kısmı sınava tabi tutulmadan kamuda işe girmişlerdir. Kamuda sözleşmeli personel çalıştırılmasına yönelik esaslar 1978 yılında 7/15754 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile düzenlenmiş olmakla birlikte, sözleşmeli personel için sınav şartı 2007 yılında Bakanlar Kurulunun 2007/12251 sayılı kararıyla getirilmiştir. Bu noktada sözleşmeli personel çalıştırılmasına ilişkin esasların belirlenmesine yönelik düzenlemenin sadece DMK'nin 4/B maddesi kapsamında istihdam edilen sözleşmeli personeli kapsadığını ifade etmek gerekir. Oysa farklı mevzuata tabi değişik statülerde sözleşmeli personel istihdamı mevcuttur.

4857 sayılı İş Kanunu'na uygun olarak alt işverenlik uygulaması kapsamında kamuda istihdam edilen taşeron personel de sınava girmeksizin kamuda görev yapmaya başlamakta, devamında 2017 yılında olduğu gibi kadrolu kamu personeli statüsüne geçebilmektedir. Her ne kadar bu personel düzenleme kapsamında kadroya geçiş esnasında bir sınava tabi tutulmuş olsa da, söz konusu sınav daha ziyade prosedür gereği yerine getirilen bir uygulama niteliğinde olmuştur.

Sürekli işçi kadrolarına alınacak personel için merkezi sınavda başarılı olma şartı 1999 yılında 99/12378 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile getirilmiştir. Geçici işçi statüsünde istihdam için ise sınav şartı bulunmamaktadır. Ancak Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na yönelik olarak hazırlanan “*Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*”nda (s. 78, 80) memurlar tarafından yerine getirilmesi gereken asli ve sürekli kamu hizmetleri de dâhil olmak üzere tüm görevlerin işçilerle birlikte “*geçici işçi*” statüsündeki personel tarafından da yerine getirildiği belirtilmiştir. Aynı Rapor'da yerel yönetimlerde geçici iş ve işçilik uygulamalarının amacını aşarak, kolay iş bulma, güvencesiz ve düşük maliyetli personel istihdam etme, yandaşları işe alma gibi boyutlara ulaştığı ifade edilmiştir. 2007 yılında 5620 sayılı Kanun'la, geçici iş pozisyonlarında işçi çalıştırılması ile ilgili hususlar yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu Kanun'la, mevsimlik ve kampanya işleri ile orman yangınıyla mücadele hizmetlerinde bir malî yılda altı aydan az olmak üzere vize edilecek iş pozisyonlarında işçi çalıştırılabileceği, bunun dışında kamu kurum ve kuruluşlarında geçici iş pozisyonlarında işçi çalıştırılmayacağı hüküm altına alınmıştır. Düzenlemeyle, kamu kurum ve kuruluşlarında geçici işçi statüsünde görev yapmakta olan personel Kanun'da belirtilen esaslara uygun olarak sürekli işçi veya sözleşmeli personel pozisyonlarına geçirilmiştir.

Hizmete alma aşamasına yönelik problem sahaları kapsamında diğer bir husus kamu görevine alınacak personelin belirlenmesinde merkezi sınav sisteminin ağırlığının azalmasıdır. On Birinci Kalkınma Planı'na yönelik hazırlanan “*Kamuda İnsan Kaynakları Çalışma Grubu Raporu*”nda (s. 17) da merkezi sınava dayalı merkezi yerleştirme sisteminden uzaklaşıldığı, öğretmen atamalarının da merkezi yerleştirme yerine merkezi sınava dayalı kurumsal sözlü sınavla yapılmaya başlanması neticesinde merkezi yerleştirmeye dâhil memur sayısının oldukça azaldığı belirtilmiştir.

2002 yılında yürürlüğe giren Kamu Görevlerine İlk Defa Atanacaklar İçin Yapılacak Sınavlar Hakkında Genel Yönetmelik'te kadrolar (A) ve (B) olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmıştır. (A) grubu kadrolar meslek memurluğu olarak da adlandırılan, “*özel yarışma sınavına tabi tutulmak suretiyle girilen ve belirli bir yetişme programı sonrası yeterlik sınavına tabi tutulan mesleklere ilişkin kadro ve görevler ile il özel idareleri ve belediyelerin teftiş kurulları*” kadrolarıdır. (A) grubu dışında kalan kadrolar ise (B) grubu olarak kabul edilmekte olup bu kadrolar normal memurluk kadroları olarak da nitelendirilebilir. Yönetmeliğin ilk hâlinde (B) grubu kadrolara yapılacak yerleştirmelerin sadece merkezi sınav sonuçları esas alınarak yapılması öngörülmüştür. (A) grubu kadrolar için ise merkezi sınav bir ön sınav özelliğinde olup bu görevlere alınacaklar kurumlar tarafından yapılacak yazılı ve/veya sözlü

sınav sonuçlarına göre belirlenmektedir.⁹ Yönetmeliğin üçüncü maddesinde istisnalar belirtilmiş olup 2014-2020 yılları arasında yapılan ilâvelerle istisnai kurum ve görevlerin sayısı artmıştır. Bununla beraber Yönetmeliğin kapsamı ile ilgili asıl önemli değişiklik 2006 yılında mahallî idarelere yönelik yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 11 Aralık 2006 tarihli ve 2006/11473 sayılı kararı ile il özel idareleri ve belediye kadrolarına atanacakların seçilmesi ile ilgili hususlar ayrı bir bölüm olarak Yönetmeliğe eklenmiş, ayrıca mahallî idarelere ait (B) grubu kadrolar merkezi sınav sonuçlarına göre yerleştirme uygulamasının dışına çıkarılmıştır. Değişiklik kapsamında mahallî idarelere atanacak memurlar KPSS sınavına ilave olarak ilgili kurum tarafından yapılacak yazılı ve/veya sözlü sınav sonucuna göre belirlenecektir.

2006 yılındaki düzenlemede mahallî idareler tarafından yapılacak kurumsal sınava çağrılacak aday sayısı atama yapılacak kadro sayısının üç katı olarak belirlenmişken, 11 Eylül 2017 tarihli ve 2017/10785 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile bu oran atama yapılacak kadro sayısının beş katına çıkarılmıştır. Mahallî idarelere ait kadroların diğer (B) grubu kadrolardan ayrılmasını ve daha sonrasında kurumsal sınava çağrılacak aday sayısının artırılmasını kayırmacılık uygulamaları için alan açmak olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Danıştay Onikinci Dairesi Esas:2007/412 ve Karar:2010/1680 sayılı kararında mahallî idarelerin merkezi sınav dışında ayrıca sınav yapmasını hukuka aykırı bulmuştur. Kararın gerekçesi:

“(B) grubu kadrolara memur atamalarında adayların eşit koşullarda yarışmasını sağlayan objektif bir yöntem olan merkezi sınav yapılmasının yeterli görüldüğü anlaşıldığından, il özel idareleri ve belediyeler, bunlara bağlı kuruluşlarla kurdukları birlikler ve döner sermayeli kuruluşların (B) grubu kadrolarına memur atamalarında, adayların eşit koşullarda yarışmalarını sağlayan nesnel bir yöntem olan merkezi sınavdan sonra her türlü öznel değerlendirmeye açık bulunan ikinci bir sınavın yapılması, merkezi sınavın nesnel sonuçlarını kısmen dahi olsa etkisiz kılacağı gibi, bu sınavın sözlü yapılması hâlinde de sınavın yargısal denetimi yetki ve şekil unsurlarıyla sınırlandırılmış olacağından, sözü edilen (B) grubu kadrolara atamada diğer (B) grubu kadrolardan farklı olarak ikinci bir sınav yapılmasının subjektif değerlendirmelerin oluşabilmesine yol açıcı etkileri bulunduğu, eşitlik ilkesine ve hukuka aykırı olduğu” olarak ifade edilmiştir.

Danıştay Onikinci Dairesinin kararı doğrultusunda Yönetmelik’te mahallî idarelerle ilgili yapılan değişiklikler iptal edilmiş, ancak Danıştay Onikinci Dairesinin 2010 yılında

⁹ Yönetmeliğe göre kendi mevzuatında hüküm bulunmak kaydıyla kamu kurum ve kuruluşları tarafından sadece KPSS puanı esas alınmak suretiyle de (A) grubu kadrolara atama yapılabilmesi mümkündür.

verdiği karar, Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulunun 06 Şubat 2014 tarihli, Esas:2010/2803 ve Karar:2014/271 sayılı kararı ile bozulmuş, dolayısıyla yapılan değişiklikler tekrar yürürlüğe girmiştir. Bu noktada Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulunun, Karar'ı bozma gerekçesinin mahallî idareler tarafından ayrıca sınav yapılmasının hukuki olarak uygun olup olmadığı ile ilgili olmadığına vurgulanması gerekir. Danıştay Onikinci Dairesinin ilgili Karar'ının iptal gerekçesi söz konusu davayı açan Türkiye Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonunun Yönetmelik değişikliğine karşı dava açma ehliyetinin olmaması olarak ifade edilmiştir. Yönetmeliğin son hâline göre ise mahallî idareler boş bulunan memur kadrolarına merkezi yerleştirme yoluyla ya da kurumsal sınavla açıktan atama yapabilmektedirler.

Mahallî idarelerle ilgili yapılan düzenlemelere ilave olarak Yönetmeliğe ek maddeler eklemek suretiyle merkezi yönetime ait kadrolarla ilgili de değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda 2006 yılında Yönetmelik'te yapılan değişiklikle öğretmenlerin ilk atamalarının KPSS sınavından alınan puanın %50'si ile Milli Eğitim Bakanlığınca yapılan alan seçme sınavından alınan puanın %50'si esas alınarak Bakanlık tarafından yapılacağı, öğretmen ihtiyacı durumuna bağlı olarak sadece KPSS sonucuna göre de yerleştirme işlemi yapılabileceği hükmü getirilmiştir. Yönetmeliğe ilave edilen ek maddelerle; 2012 yılında hazine avukatı ve hukuk müşaviri kadroları ile avukat kadro ve pozisyonları, 2013 yılında orman muhafaza memuru kadroları, 2014 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve Orman Genel Müdürlüğü mühendis kadroları, 2019 yılında ise Türkiye Adalet Akademisinin koruma ve güvenlik görevlisi kadroları (B) grubu olmasına rağmen merkezi yerleştirmeye tabi kadrolardan çıkarılmış, bu kadrolara KPSS sınavını müteakip ilgili kurum tarafından yazılı/sözlü/uygulamalı sınav ile alım yapılacağı belirtilmiştir. 2006-2019 yılları arasında yapılan bu değişikliklerin bir kısmı Danıştay tarafından tamamen veya kısmen iptal edilmiştir.

Görüldüğü üzere Kamu Görevlerine İlk Defa Atanacaklar İçin Yapılacak Sınavlar Hakkında Genel Yönetmelik'te yapılan değişikliklerle başlangıçta öngörülen ana düşünceden oldukça uzaklaşmış, kamu görevine alımlarda kurumlar tarafından yapılan sınavların belirleyiciliği artırılmıştır. Oysa liyakat ilkesi kapsamında en çok eleştirilen husus kurumlar tarafından yapılan sözlü sınav ve mülakatların eleme aracı olarak kullanılması, başta partizan atamalar olmak üzere bu sınavlarda kayırmacılık uygulamalarının yapılmasıdır.

Sözlü sınavlara yönelik yapılan eleştirilere çözüm olarak, bahse konu sınavların kayıt altına alınmasının yanında, sözlü sınavların/mülakatların hiç yapılmayarak personelin merkezi sınav sonuçlarına göre yerleştirilmesi de önerilmektedir. Bazı siyasi parti programlarında

mülakat uygulamasına son verileceği ifadesi yer almaktadır.¹⁰ Bu konuda Anayasa Mahkemesinin 2013 yılında aldığı Esas:2011/21, Karar:2013/36 sayılı kararın incelenmesi faydalı olacaktır. Cumhuriyet Halk Partisi TBMM Grubu adına 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'nun bazı maddelerinin iptaline yönelik Anayasa Mahkemesine açılan davada diğer maddelerle birlikte “*Sayıştay denetçilerinin nitelikleri ve mesleğe alınmaları*” başlıklı 17’nci maddenin de bazı bölümlerinin iptali yönünde başvuruda bulunulmuştur. Bu kapsamda, “*Özgüveni, ikna kabiliyeti ve inandırıcılığı*”, “*Genel yetenek ve genel kültürü*” ve “*Bilimsel ve teknolojik gelişmelere açıklığı*” ifadelerinin mülakat esnasında adayın değerlendirileceği hususlardan çıkarılması talep edilmiştir. Bunun yanında “*Bunun dışında mülakat ile ilgili herhangi bir kayıt sistemi kullanılmaz.*” ile “*Mülakatta başarılı sayılmak için, komisyon başkan ve üyelerinin yüz tam puan üzerinden verdikleri puanların aritmetik ortalamasının en az yetmiş olması şarttır.*” cümlelerinin de iptali istenmiştir. Dava dilekçesinde, yazılı sınavın nesneliği ile mülakat sınavının öznelliğine vurgu yapılmış; mülakata 70 puan barajı getirmenin, eleme ve yazılı sınavın nesnel sonuçlarını ortadan kaldırma işlevini yerine getirmenin yanında, bu totolojiyi matematiksel bir kesinliğe taşıyarak mülakat komisyonunu vicdani rahatlığa kavuşturma işlevi gördüğü ifade edilmiştir.

Anayasa Mahkemesi, eşitlik ilkesinin amacının aynı durumda bulunan kişilerin kanunlar karşısında aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak olduğunu vurgulayarak, yapılan düzenlemenin kanun koyucunun takdir yetkisinde olduğu gerekçesiyle iptal başvurusunu reddetmiştir. “*Bunun dışında mülakat ile ilgili herhangi bir kayıt sistemi kullanılmaz.*” cümlesinin iptali ise, kuralın mülakata giren tüm kişiler için geçerli genel ve objektif bir düzenleme olması ve kamu hizmetine girmeyi engelleyici bir özellik taşımaması gerekçesiyle oy çokluğuyla reddedilmiştir. Anayasa Mahkemesi, “*mülakat veya sözlü sınavların kamerayla kayıt altına alınarak yargısal denetimin daha kolay bir şekilde yapılabilmesine olanak tanınması*” yönündeki değerlendirmenin ise anayasal denetimde bağlayıcılığının olmadığını belirtmiştir. Bu noktada Yüksek Mahkemenin konuyu Anayasa’ya uygunluk açısından değerlendirdiğini vurgulamak gerekir. Ancak sözlü sınavların/mülakatların adil olarak yapılmadığı, eleme amaçlı kullanıldığı, kamuda siyasi kadrolaşmaya olanak sağladığı yönünde eleştiriler sık sık kamuoyunda gündeme gelmektedir. Sözlü sınavlarda ve mülakatlarda yaşanan kayırmacılık uygulamalarına yönelik eleştiriler işçi ve sözleşmeli personel alımları için de geçerlidir. Bunun yanında sözleşmeli personel çalıştırılmasına yönelik esaslarla ilgili mevzuatta

¹⁰ Deva Partisi, Gelecek Partisi parti programlarında mülakat uygulamasına son verileceği, Saadet Partisi parti programında ise öğretmen alımlarında mülakat uygulamasının kaldırılacağı belirtilmektedir.

2009 yılında yapılan değişiklikle, KPSS notuna göre kurumlar tarafından yapılacak yazılı ve/veya sözlü sınava çağrılacak personel sayısı alım yapılacak pozisyon sayısının beş katından on katına çıkarılmıştır.

Sözlü sınavlara yönelik bu eleştirilerin yanında bir görüşe göre hem (A) grubu kadrolar hem de (B) grubu kadrolara atanacak kişilerin görevin gerektirdiği niteliklere sahip olup olmadığının sadece merkezi sınav ile belirlenmesi mümkün değildir. Bu nedenle uygulamalı veya sözlü sınav yapılması bir gerekliliktir. (B) grubu kadrolara yönelik merkezi sınavların sadece kişinin genel yetenek ve genel kültür seviyesinin tespit edilmesine yönelik olması ve her bir meslek için alan bilgisini ölçen sınavların yapılamıyor olması da bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir. Bu değerlendirme esas alındığında merkezi sınav uygulaması kişinin görev için yeterliliğini ölçmekten ziyade adaletin sağlanması yönünde bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

Kurumsal sınavların bir taraftan gerekli, diğer taraftan kayırmacılık uygulamalarına açık olduğu değerlendirildiğinde bu sınavların nesneliliğinin artırılmasına yönelik düzenlemeler yapılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda sözlü ve uygulamalı sınavların da yazılı sınavda olduğu gibi mümkün olduğu oranda merkezi olarak yapılmasının incelenmesi faydalı olacaktır. Alanında uzman olan kişiler tarafından, objektif kriterler doğrultusunda merkezi olarak yapılacak sözlü ve uygulamalı sınavlar liyakate dayalı bir hizmete alma sisteminin tesisine katkı sağlayacaktır. Ancak sınavı kaybedenler de dâhil olmak üzere tüm adayların sınav heyetinin tarafsız ve adaletli davrandığına tam olarak inanması liyakat ilkesi açısından önem arz etmektedir. Bu kapsamda sınav heyetlerinde görev alacak üyelerin siyaseten tarafsız ve konunun uzmanı kişiler arasından seçilmesi, siyasi ve üçüncü kişilerden gelebilecek baskılara karşı güvenceler sağlanması, sınavların kayıt altına alınması da dâhil olmak üzere şeffaflıkla ilgili gerekli tedbirlerin alınması oldukça önemlidir.

2.2. Değerlendirme Sistemi

Personel değerlendirmesinde yaygın olarak kullanılan iki sistemden birisi sicil değerlendirmesi iken diğeri performans değerlendirmesidir. Türk kamu personel sisteminde sicil değerlendirme sistemi benimsenmiş olmakla beraber sık sık performans değerlendirme sistemine geçilmesi ihtiyacı gündeme getirilmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000), üst kademe kamu yöneticilerinden gerekli performansı gösteremeyenlerin diğer kamu görevlerine nakledilmelerinin sağlanacağı, kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet üretimine yönelik çalışmalarının proje çalışması şeklinde yürütülmesinin esas olacağı ve çalışanların performansının projeden elde edilecek sonuca göre değerlendirileceği ifade

edilmiştir. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005), çalışanların performansını etkin bir şekilde ölçen bir sistemin tesis edilmesi kamu yönetiminin iyileştirilmesi ve yeniden yapılandırılması kapsamında temel ilkelere biri olarak belirlenmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013), personel değerlendirme sisteminin gözden geçirileceği, personel performansını objektif ve saydam biçimde ölçmeyi sağlayacak standartlar geliştirileceği ve uygulanacağı ifade edilmiştir. Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018), kamu personelinin verimliliğinin artırılması amacıyla etkin bir performans sisteminin oluşturulması kamuda insan kaynakları yönetiminde uygulanacak politikalardan biri olarak belirlenmiştir.¹¹

Türk kamu personel sisteminde 1879 yılından itibaren uygulanan sicil sistemi 13 Şubat 2011 tarihinde kabul edilen 6111 sayılı Kanun ile kaldırılmıştır. Ancak sicil sistemi performans değerlendirme sistemine geçmek amacıyla kaldırılmamıştır. Sicil sisteminin kaldırılmasına giden süreç 2003 yılında 4982 sayılı “*Bilgi Edinme Hakkı Kanunu*”nun yürürlüğe girmesi ile başlamıştır. Kanun’un yürürlüğe girmesini müteakip “*Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu*” tarafından özlük dosyaları ve sicil raporlarının ilgili kamu görevlisine karşı açık olması gerektiği yönünde verilen karar neticesinde sicil raporları alenilik kazanmıştır. Danıştay tarafından da yetkili sicil amirlerinin kanaatinin oluşmasına etki eden hususların somut bilgi ve belgeye dayandırılmasının bir zorunluluk olduğunu belirten kararlar verilmesi neticesinde (Saydam, 2018, ss. 78-79) sicil sistemi işlerliğini kaybetmiştir. Nitekim 657 sayılı DMK'deki sicil ile ilgili maddenin kaldırılma gerekçesi şu şekilde ifade edilmiştir:¹²

“Yıllardır süren uygulamalar, Devlet memurları için gizli sicil raporu doldurulması suretiyle başarı ve başarısızlığın tespitinin mümkün olmadığını göstermiştir. 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu kapsamındaki başvurularla birlikte, gizli olması gereken sicil raporlarının aleniyet kazanması, çalışanlar ile idarecileri karşı karşıya getirmiş, bu alandaki idarî yargı davalarında büyük bir artışa yol açmıştır. Özellikle yıl sonunun gelmesiyle sicil amirleri açısından bir külfet hâlini alan sicil değerlendirmesi, memurların yükselmesinde ve liyakatin tespitinde başlıca dayanak olma vasfını yitirmiş, bürokratik bir formaliteye dönüşmüştür. Geline nokta, gerek değerlendirme makamları, gerekse değerlendirilenler açısından inandırıcılığını ve güvenilirliğini yitirmiş olan sicil sisteminin kaldırılmasının kamu yararı açısından daha uygun olacağı değerlendirilmektedir.”

¹¹ Kamu personelinin değerlendirilmesinde performans sistemine geçilmesine yönelik yapılan çalışmalar ile performans sisteminin sicil sistemiyle karşılaştırılması kapsamında bkz. (Sayan ve Demirci, “Kamu Personelinin Değerlendirilmesinde Performans Sistemine Geçiş Sürecinin Analizi”, 2018)

¹² <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss606.pdf> (Erişim: 14.04.2021)

Kaldırılan sicil sistemi yerine yeni bir değerlendirme sistemi tesis edilmesi görevi Devlet Personel Başkanlığına verilmiştir. Başkanlık tarafından performans değerlendirme sistemini esas alan ancak “*performans*” yerine “*başarı*” kelimesinin kullanıldığı (Saydam, 2018, s. 90) “*Kamu Personelinin Başarılarının Değerlendirilmesine İlişkin Genel Yönetmelik Taslağı*” 2017 yılında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Kamu kurum ve kuruluşları ile kamu görevlileri sendikaları konfederasyonları temsilcileri ve akademisyenlerin katılımıyla taslak Yönetmelik’le ilgili toplantılar yapılmış ancak çalışmalar neticelendirilmemiştir. Mevcut durum itibarıyla tüm kamu personeli kapsayan bütüncül bir değerlendirme sistemi mevcut olmamakla birlikte DMK’nin 122’nci maddesinde kamu kurum ve kuruluşlarına verilen yetki kapsamında¹³ bazı kamu kurum ve kuruluşları kendi özel mevzuatlarına uygun olarak personel değerlendirmesi yapmaktadırlar. Bununla beraber aradan on yıl geçmesine rağmen kaldırılan sicil sistemi yerine tüm kamu personeli için geçerli olacak yeni bir değerlendirme sisteminin tesis edilememiş olması liyakat ilkesi kapsamında önemli bir eksikliklerdir.

2.3. Kamu Personelinin Eğitimi

Liyakate dayalı kamu personel sisteminin gereklerinden birisi de kamu personeline etkin bir eğitim verilmesidir. Eğitimin önemi kalkınma planlarında da önemle vurgulanan hususlardan biri olmuştur. Bununla beraber, kalkınma planlarının birçoğunda kamu yönetim sisteminin kalkınmayı destekleyecek etkinlik ve verimlilikte olmadığı belirtilmiş, aynı zamanda başta yönetici personel olmak üzere kamu personelinin yetersizliğine vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda gerek genel eğitim, gerekse hizmet içi eğitimin geliştirilmesi ihtiyacı birçok planda ifade edilmiştir.

Teknolojideki gelişmelere paralel olarak eğitim ihtiyaçları ve eğitimin uygulanma şekilleri de değişmektedir. Nitekim 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Kalkınma Planı’nın “*Kamuda İnsan Kaynakları*” bölümünde kamu personeline verilen eğitimlerin çeşitlendirileceği ve geliştirileceği, her düzeydeki personele yönetim becerisi kazandırmayı amaçlayan eğitim programları geliştirileceği, hizmet içi eğitimde uzaktan eğitim sistemlerinin kullanılacağı ve kamu personelinin dijital becerilerinin geliştirileceği ifade edilmiştir. Ancak planlarda bu ifadeler yer almakla birlikte eğitim ile ilgili faaliyetlerin hangi etkinlikte yerine getirildiği tartışmalıdır.

¹³ “Kamu kurum ve kuruluşları yürütmekte oldukları hizmetlerin özelliklerini göz önünde bulundurarak memurlarının başarı, verimlilik ve gayretlerini ölçmek üzere, Devlet Personel Başkanlığının uygun görüşü alınmak kaydıyla, değerlendirme ölçütleri belirleyebilir.”

Devlet memurlarının yetiştirilmesi ile ilgili hususlar 657 sayılı DMK'nin 214-225'inci maddelerinde, aday memurların yetiştirilmesine yönelik esaslar ise Kanun'un 55'inci maddesinde açıklanmıştır. Bu kapsamda devlet memurlarının yetiştirilmesi ile ilgili en önemli sorumluluk Devlet Personel Başkanlığına verilmiştir. 657 sayılı DMK'de Devlet Personel Başkanlığının kurumların eğitim programlarının hazırlanmasında ve uygulanmasında yol göstermek, yetiştirme faaliyetlerini koordine etmek ve denetlemekle görevli olduğu; hizmet içi eğitimin Devlet Personel Başkanlığı tarafından ilgili kurumlarla birlikte hazırlanacak yönetmelikler dâhilinde yürütüleceği; kurumlar tarafından yürütülen eğitim çalışmalarına ait raporların Devlet Personel Başkanlığına gönderileceği belirtilmiştir. 2018 yılı Temmuz ayında yayımlanan 703 sayılı KHK ile Devlet Personel Başkanlığının bir yıl süreyle görevine devam edeceği, bu sürenin bitiminde Başkanlığın kapanmış sayılacağı belirtilmiştir. Kamu personelinin eğitimiyle ilgili diğer bir önemli kurum olan TODAİE de 703 sayılı KHK ile kapatılmış, Kurumun her türlü araç, gereç, taşınır, taşınmaz, yayın, yayın hakları, kurumsal belge ve arşiviyle birlikte Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesine devredilmiştir. Geçmiş dönemde TODAİE tarafından yerine getirilen görevlerin hangi kurum tarafından yerine getirileceğine yönelik bir düzenleme de yapılmamıştır.

Kapatılan TODAİE'nin yerine kamu yönetim sisteminin geliştirilmesi ile ilgili çalışmalar yapma ve kamu personelinin eğitimi faaliyetlerini merkezi olarak yürütme ve koordine etme görevini yerine getirmek üzere "*Kamu Yönetimi Akademisi*" kurulması konusunun incelenmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.¹⁴ Fransız Ulusal Yönetim Okulu ENA örneğinde olduğu gibi Kamu Yönetimi Akademisinin liyakat ilkesi kapsamında önemli bir fonksiyona sahip olması da mümkündür. Birçok Fransız Cumhurbaşkanı, Başbakan ve üst düzey kamu yöneticisini yetiştiren ENA aynı zamanda bir hizmete alma ve seçme organı olarak da faaliyet göstermektedir. ENA örneğinde olduğu üzere Kamu Yönetimi Akademisine de üst kademe kamu yöneticilerinin eğitilmesinin yanında belirlenmesine yönelik de bir takım yetkiler verilmesi söz konusu yöneticilerin belirlenmesindeki "*belirsizlik*" ve "*ölçsüzlük*" problemini gidererek liyakat ilkesinin uygulanmasına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

¹⁴ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıkları kapsamında hazırlanan "Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu Raporu"nda da TODAİE'nin tüm kamu yönetimine eleman yetiştirecek şekilde Kamu Yönetimi Akademisine dönüştürülmesi önerilmiştir. 2021 yılı Mart ayında yapılan KPDK toplantısında Türkiye Kamu-Sen Konfederasyonu tarafından önerilen hususlardan birisi de "yönetici akademisi" kurularak yöneticilerin bu kurumda yetiştirilmesi, böylelikle kamu kurumlarında hak edenlerin hak ettiği mevkilere eğitim verilerek yerleştirilmesinin sağlanması olmuştur. (<https://www.kamusen.org.tr/genel-haberler/kpdk-toplantisinda-sozlesmelilere-kadro-icin-onemli-bir-adim-atildi/4656/>) (Erişim:14.04.2021). Üst kademe kamu yöneticilerinin yetiştirilmesine yönelik olarak 2004 yılında Ömer Faruk Günay tarafından "Üst düzey kamu yöneticilerinin yetiştirilmesi" isimli doktora tezi hazırlanmış ve bir model önerisi sunulmuştur.

1965 yılında yürürlüğe giren 657 sayılı DMK’de, Devlet Personel Dairesi tarafından Maliye Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, TODAİE, Devlet Planlama Teşkilatı ve ilgili kurumların görüşleri de alınarak “*Devlet Memurları Eğitimi Genel Planı*”nın hazırlanacağı belirtilmiştir. “*Devlet Memurları Eğitimi Genel Planı*” ancak 1983 yılında yürürlüğe girebilmiştir. 1983 yılında ayrıca “*Aday Memurların Yetiştirilmelerine İlişkin Genel Yönetmelik*” yayımlanmıştır. Kamu kurum ve kuruluşlarında hizmet içi eğitim Devlet Personel Başkanlığınca hazırlanan ve 1984 yılında yürürlüğe giren “*Hizmet İçi Eğitim Genel Planı*” çerçevesinde yürütülmektedir.

Mevcut durum itibariyle gerek kamu personelinin eğitimine yönelik mevzuatın güncellenmemiş olması, gerekse kamu personelinin eğitimiyle ilgili konulardan sorumlu iki merkezi kurumun kapatılmasına rağmen bu kurumlar tarafından yerine getirilen görevlere yönelik yeni bir düzenleme yapılmamış olması liyakat ilkesi kapsamında önemli eksikliklerdir.

2.4. Devlet Memurları Kanunu

1961 Anayasası’nda memurlarla ilgili yer alan hükümlere uygun olarak 1965 yılında hazırlanan 657 sayılı DMK’de kamu personel sisteminin asli unsuru olarak kabul edilen memurların emekli olana kadar tarafsız ve sadakatle devlete hizmet etmeleri, bunun karşılığında gerekli mesleki güvencelere sahip olmaları öngörülmüştür. Devlet memurlarının siyaseten tarafsızlığına özel önem verilmiştir. Sözleşmeli statüde istihdamın, gerekli eğitimin ülke içinde verilemediği uzmanlık alanlarına yönelik ve geçici süreli olması ilkesi benimsenmiştir. 1965 yılından önce de mevcut olan istisnai memurluk kadroları korunmakla birlikte söz konusu kadrolara öncelikle DMK’ye tabi memurların atanması öngörülmüş, bunun dışında bu kadrolara atananların görevlerinden ayrıldıklarında hiçbir hak talebinde bulunamayacakları belirtilmiştir. İstisnai memurluklar dışındaki memurların Kanun’da belirtilen ilerleme ve yükselme şartlarına uygun olarak gerekli hizmet sürelerini tamamlamış olmaları, “*Değerlendirme Kurulları*” tarafından sicil olarak yeterliliklerinin tespit edilmiş olması, yeterlik veya yarışma sınavında başarılı olmaları şartlarına bağlı olarak kariyer basamaklarında ilerleyip üst kademe görevlere yükselmeleri esas alınmıştır. Kanun’un ilk hâlinde “*asansörle çıkma*”, “*sıçrama*”, “*paraşütleme*” gibi adlarla tanımlanan olağandışı yükselme yöntemleri belirlenmemiş; istisnai memurluklar dışında üst kademe yöneticilik kadrolarına dışarıdan atanmaya yönelik bir düzenleme yapılmamıştır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde DMK’nin ilk hâlinde “*tekleştirici*”, “*standartlaştırıcı*” (Albayrak, 2020b, s. 1543) ve kapalı kariyer sistemini esas alan bir kamu personel sistemi öngörülmüştür.

1982 Anayasası'nda memurlarla ilgili 1961 Anayasası'nda yer alan genel ilkeler korunmuştur. Ancak DMK için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Üzerinde yapılan birçok değişiklik neticesinde hem DMK'nin bütünlüğü bozulmuş, hem de başlangıçta belirlenen ana felsefeden oldukça uzaklaşmıştır. Asli ve sürekli kamu hizmetlerinin memur statüsü dışındaki personel ve alt işverenlik uygulaması kapsamında özel sektör tarafından da yapılır hâle gelmesi, istisnai memurluk kadrolarının artması, üst kademe kamu yönetici kadrolarına daha önceden kamuda görev yapmamış kişilerin atanabilmesine yönelik yapılan değişiklikler kamu personel sistemini kapalı kariyer sisteminden uzaklaştırmıştır. Örneğin DMK'nin sözleşmeli personel ile ilgili 4/B maddesinde, sözleşmeli statüde istihdamın *“zaruri ve istisnai hallere münhasır olmak üzere özel bir meslek bilgisine ve ihtisasına ihtiyaç gösteren geçici işlerde”* olacağı belirtilmişken; bu cümlenin devamına, bu tanıma uymayan birçok pozisyonda sözleşmeli personel istihdam edilebilmesine yönelik ilaveler yapılmıştır. Dolayısıyla maddenin kendi içerisinde bir tutarsızlık mevcuttur. Bunun yanında birçok kanunda DMK'de belirtilen esaslara bağlı kalınmaksızın sözleşmeli personel istihdam edilebileceği belirtilmiştir.

Sözleşmeli statüde istihdamda olduğu gibi, kamu personel sisteminin diğer alanlarına yönelik düzenlemelerin bir kısmı da DMK üzerinden değil diğer kanunlarla yapılmaktadır. Örneğin başta kamu personelinin özlük haklarına yönelik hususlar olmak üzere memurlarla ilgili birçok önemli konu 375 sayılı KHK ile düzenlenmiş olup, kamu personel sistemi ile ilgili bazı yeni düzenlemeler de 657 sayılı DMK değil, 375 sayılı KHK'ye eklenerek yapılmaktadır. Bu durumda DMK'nin temel personel kanunu olma özelliği de bulunmamaktadır.

DMK, başlangıçta benimsenen ilkelerden uzaklaşması, bütünlüğünün bozulmuş olması, birçok düzenlemenin başka kanunlar üzerinden yapılması nedeniyle kamu personel sisteminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte değildir. Hatta bazı değerlendirmelere göre Kanun'un kendisi kamu personel sisteminin en önemli sorunudur (Yıldız, 2019, s. 415). Kanun'un yetersizliği 1970'li yıllardan itibaren kalkınma planlarında da gündeme getirilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977) Kanun'un kendisinden beklenen iyileşmeyi sağlayamadığı, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) ise DMK'de yapılan değişikliklerin söz konusu Kanun'u büsbütün sistemsiz hâle getirdiği belirtilmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) DMK'nin yürürlükten kaldırılacağı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005) ise tüm kamu personelini kapsayan tek bir kanunun çıkarılacağı ifade edilmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013) DMK'nin yerini almak üzere hazırlanan yeni personel kanununun çıkarılmasına yönelik

faaliyetlerin devam ettiği ifade edilmiştir. Çeşitli tarihlerde yeni bir kamu personel kanunu hazırlama çalışmaları yapılmış olsa da hiçbiri hayata geçirilememiştir.

Mevcut durum itibariyle kamu personel sistemi ile ilgili temel esasları belirleyen bütüncül bir personel kanunu hazırlanması ihtiyacı devam etmektedir. Ancak olaya DMK'nin yeniden hazırlanması gözüyle bakılmaması gerekir. Öncelikle kamu personel sisteminin; istihdam şekilleri, memurlara sağlanan güvenceler, görevde ilerleme ve yükselmeler, üst kademe kamu yöneticileriyle ilgili hususlar, personel değerlendirme esasları gibi alt konularına yönelik genel esaslarının nasıl olacağının detaylı olarak çalışılması gereklidir. Bunun için de merkezi bir personel örgütünün hem bu çalışmaların eşgüdümünü sağlaması hem de devamında sisteme sahip çıkması gerekir. Yeni personel sisteminin ana esaslarının belirlenmesini müteakip öncelikle Anayasa'nın 128 ve 129'uncu maddelerinde yer alan kamu hizmeti görevlileriyle ilgili esasların yeniden ifade edilmesi ve diğer kamu görevlileri ifadesine açıklık getirilmesi, sonrasında yeni personel kanununun yürürlüğe konulması uygun olacaktır. Yeni hazırlanacak kanunun tüm kamu personelini kapsayacak şekilde bütüncül olması, liyakat sisteminin alt unsurlarının da belirlenip kanunda yer alması faydalı olacaktır. Sistemin ana esaslarının bu kanunda belirlenmesini müteakip bazı konularda yönetmeliklere atıf yapılması mümkündür. Bu durumda kanunun isminin de Devlet Memurları Kanunu değil Kamu Personeli Kanunu olması daha uygun olacaktır.

3. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine Geçiş Kapsamında Yapılan Değişiklikler

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasında “*Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”un¹⁵ kabul edilmesi neticesinde parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine fiili olarak geçilmeden önce 02 Temmuz 2018 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan 703 sayılı KHK ile devlet teşkilatı adeta dağıtılmış, müteakiben 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile sistem yeniden düzenlenmiştir (Turan, 2018, s. 81). Her ne kadar KHK'nin amacı Anayasa'da yapılan değişikliklere uyum sağlamak olarak ifade edilmiş olsa da Anayasa değişikliği ile ilgisi olmayan birçok konuda da çok önemli değişiklikler yapılmıştır. Düzenleme kapsamında birçok kanun yürürlükten kaldırılmış birçok kanun ve KHK'de ise önemli değişiklikler yapılmıştır.

703 sayılı KHK ile kamu personel sistemine yönelik yapılan değişikliklerin en önemlilerinden birisi Devlet Personel Başkanlığının kapatılmasıdır. Merkezi bir personel

¹⁵ Kanun No.6771, RG:11.02.2017, Sayı:29976

örgütünün gerekliliği 1960 yılından önceki dönemde yerli ve yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan birçok raporda ifade edilmiş, nihayetinde 17 Aralık 1960 tarihinde 160 sayılı Kanun’la¹⁶ Devlet Personel Dairesi kurulmuştur. 08 Haziran 1984 tarihinde 217 sayılı “*Devlet Personel Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*”¹⁷ ile Başkanlığa dönüştürülen kurum kendisinden beklenen görevleri tam olarak yerine getirememiş, yetkilerinin birçoğunu Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO) ile paylaşmak durumunda kalmıştır.¹⁸ Oral’a göre (2019, s. 458) kendisinden beklenenleri veremeyen Kurum kapatılmak suretiyle cezalandırılmıştır. Kurumun kapatılmasının nedenlerinden biri de siyasi iradenin kendi müdahale alanını daraltacak güçlü bir merkezi yapı karşısında isteksiz olmasıdır (Oral, 2019, s. 410).

703 sayılı KHK ile Devlet Personel Başkanlığının görev ve sorumluluklarını düzenleyen 217 sayılı KHK de yürürlükten kaldırılmış, söz konusu KHK’de Devlet Personel Başkanlığına verilen görev ve sorumlulukların birçoğu 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına verilmiştir. Bununla beraber yeni sistemde kamu personel sistemine yönelik görev ve sorumluluklar genel olarak Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi; Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı; Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü; Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü arasında paylaşılmıştır. Ayrıca mahallî idareler personel sistemiyle ilgili olarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığının bir takım yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır.

21 Nisan 2021 tarihli ve 31461 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 73 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı olmak üzere iki ayrı bakanlığa ayrılmıştır. Söz konusu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kamu kurumlarının kamu personel sistemine yönelik görev ve sorumluluklarına yönelik mevzuatta da değişiklikler yapılmış, 2 sayılı Genel Kadro Usulü Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nde Devlet Personel Başkanlığına verilen görevler yeniden düzenlenmiştir. 73 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile daha önceden kamu personel sisteminin merkezi yönetimine yönelik Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğünde olan görev ve

¹⁶ “Devlet Personel Dairesi Kurulması hakkında Kanun”, RG:17.12.1960, Sayı:10683

¹⁷ 08.06.1984 tarihli Bakanlar Kurulu kararına istinaden 217 sayılı KHK, RG:18.06.1984, Sayı:18435 mükerrer

¹⁸ Devlet Personel Başkanlığının kuruluşu, faaliyetleri ve kapatılması ile ilgili değerlendirmeler kapsamında bkz. (Güler, 1988; Oral, 2019; Albayrak, 2020b)

sorumlulukların büyük bir bölümü Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğüne verilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş sonrası kamu personel sisteminin en çok ön plana çıkan özelliği “*dağınık*” olmasıdır. Oysa etkinlik ve verimlilik sağlanması için kamu personel sisteminin tek elden yönetilmesi bir zorunluluktur. Kamu personel sistemindeki aksaklıklar doğal olarak liyakat ilkesinin uygulamadaki etkinliğini de olumsuz olarak etkilemektedir. Liyakat sisteminin geliştirilmesi için öncelikle kamu personel sisteminin dağınık yapısının düzeltilmesi ve kamu personel sistemine yönelik merkezi faaliyetleri tek elden yürütecek ve eşgüdümünü sağlayacak merkezi bir personel örgütünün tesis edilmesi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Söz konusu kurumun siyaseten tarafsız kararlar alabilmesi de liyakat ilkesi kapsamında önem arz etmektedir. Nitekim liyakat sistemi, beraberinde sistemin uygulama ve denetlenmesi için merkezi bir teşkilatın olması fikrini de beraberinde getirmiş; sistemin başarıyla uygulandığı ülkelerde siyasi çevrelerin keyfi müdahalelerinden korunan tarafsız ve özel kurumların teşkil edilmesine yönelik özel kanuni tedbirler alınmıştır (Adal, 1968, s. 104).

73 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yapılan düzenlemeyle Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü'nün kamu personel sistemi ile ilgili yetki ve sorumluluklarının Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğüne verilmesini olumlu bir düzenleme olarak nitelemek mümkündür. Ancak yapılan bu düzenlemeyle Devlet Personel Başkanlığı'nın yerini söz konusu Genel Müdürlüğü'nün aldığı söylemek doğru olmayacaktır. Başta Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı olmak üzere diğer kamu kurumlarının kamu personel sisteminin merkezi yönetimine yönelik bazı sorumlulukları devam etmektedir. Örneğin “*Kamu personeli ile ilgili hususlarda her çeşit istatistiki bilgileri toplamak, personel kayıtlarını merkezi olarak tutmak, kurumlar arası veri paylaşımı ve değişimi için gerekli teknik koordinasyonu sağlamak.*” Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Bütçe Genel Müdürlüğü'nün görevidir. “*Kamuda kariyer yönetimi, performans yönetimi ve diğer modern insan kaynağı yönetim modellerinin hayata geçirilmesi için projeler geliştirmek.*” ve “*Kamu istihdamında liyakat ve yetkinliğin artırılması için gerekli projeleri üretmek ve çalışmalar yapmak.*” Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisinin görevleri arasındadır. “*İstihdam fazlası personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarına nakil işlemlerini yürütmek*” ve “*Kamu görevlileri sendikalarına ilişkin mevzuatın uygulanmasında personel konularında uygulama birliğini sağlayacak tedbirleri almak*” görevleri Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğündedir.

Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Devlet Personel Başkanlığı ifadesinin geçtiği maddeler değiştirilmiş olmakla beraber bu makalenin hazırlandığı tarih itibarıyla 657 sayılı DMK’de Devlet Personel Başkanlığına verilmiş olan birçok görevle ilgili de değişiklik yapılmamıştır.

Türk kamu personel sistemine yönelik eleştirilerden birisi Anayasa’nın 128’inci maddesinde “*Memurların ve diğer kamu görevlilerinin nitelikleri, atanmaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri, aylık ve ödenekleri ve diğer özlük işleri kanunla düzenlenir.*” hükmü yer almasına rağmen kamu personeline yönelik birçok düzenlemenin KHK’lerle yapılmış olmasıdır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş ile birlikte KHK’lerin yerini Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri almıştır. KHK ile Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri arasındaki temel fark KHK yayımlama yetkisinin Meclis tarafından çıkarılan yetki kanunu kapsamında hükümete belli konularda ve süreli olarak verilen bir yetki iken, Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin Cumhurbaşkanına Anayasa’yla verilen sürekli bir yetki olmasıdır.¹⁹

2017 yılında yapılan anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanına temel haklar, kişi hakları ve ödevleri, siyasi haklar ve ödevler dışında olmak şartıyla yürütme yetkisine ilişkin konuları Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle düzenleme hakkı verilmiştir (*Anayasa madde 104*). Ancak Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri incelendiğinde kamu personelinin statüsü ile mali ve sosyal haklarının da kararnamelerle düzenlendiği görülmektedir. Örneğin Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu 47 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulmuş, Kurumdaki kamu personelinin statüsü ile mali ve sosyal hakları Kararname ile belirlenmiştir. Benzer şekilde 12 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Millî Saraylar İdaresi Başkanlığının kuruluş, görev yetkileri ile birlikte Kurumda görev yapacak kamu personelinin istihdamı, çalıştırılması ve özlük haklarına yönelik esaslar da belirlenmiştir. Bu durumda, Anayasa’nın 104’üncü maddesiyle Cumhurbaşkanına verilen yetki kapsamında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Anayasa’nın 128’inci maddesine uygunluğu tartışmalıdır. Anayasa Mahkemesi tarafından verilen kararlar da bu tespiti destekleyecek niteliktedir. Örneğin Anayasa Mahkemesinin 24 Temmuz 2019 tarihli ve 2019/65 sayılı kararında sözleşmeli sağlık personeli Anayasa’nın 128’inci maddesinde belirtilen diğer kamu görevlileri statüsünde değerlendirilmiş; bu personelin nitelikleri, atanmaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri, aylık ve ödenekleri ile diğer özlük işlerine yönelik temel ilkelerin kanunla belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda kamu personelinin statüsünü ve

¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle KHK’lerin karşılaştırılması için bkz. (Keskinsoy, Kaya ve Meri: 2020)

özlük haklarını belirleyen düzenlemelerin TBMM tarafından çıkarılacak kanunlarla yapılması daha uygun olacaktır.

Sonuç Yerine

Türk kamu personel sisteminin liyakatle ilgili problem sahalarının yasal mevzuat, resmi raporlar, yargı kararları ve Sayıştay denetim raporları gibi somut veri kaynakları üzerinden değerlendirildiği bu çalışmada elde edilen bulgular genel itibariyle alanyazında yer alan değerlendirmelere paraleldir. Bununla beraber çalışmada alanyazında yer almayan hususlara da değinilmiş ve bazı konularda somut önerilerde bulunulmuştur. Diğer yandan bulguların mevzuatta yapılan değişiklikler, yargı kararları, Sayıştay denetleme raporları gibi nesnel verilere dayanması çalışmayı benzerlerinden ayıran bir husus olmuştur.

Mevcut durumda kamu personel sisteminin öne çıkan özelliği “*dağınık*” bir yapıda olması ve bütüncül olarak belirlenmiş esaslar doğrultusunda işletilmemesidir. Bu durum liyakat ilkesinin uygulanmasını da olumsuz olarak etkilemektedir. Kamu personel sisteminde liyakat ilkesinin uygulanmasına olumsuz etki eden hususlardan bir diğeri ise genel esaslardan uzaklaşarak istisnalar yaratılmasıdır. Örneğin DMK’de sözleşmeli personel istihdamı ile ilgili hususlar yer almakta iken hem söz konusu maddenin devamına istisnalar sıralanması, hem de değişik kanunlarla DMK’de belirtilenden farklı sözleşmelilik statüleri oluşturulması sözleşmeli istihdamla ilgili düzenlemelerin bütünlüğünü bozmaktadır. Kamu Görevlerine İlk Defa Atanacaklar İçin Yapılacak Sınavlar Hakkında Genel Yönetmelik’te (B) grubu kadrolara yerleştirmelerin merkezi olarak yapılması öngörülmüşken, mahallî idarelerin ve bazı diğer kadroların bu düzenlemeden çıkarılması istisnalar yoluyla genel esaslardan uzaklaşılmasına verilebilecek diğer bir örnektir. Yapılan bu tür uygulamalar kamu personel rejimini systemsiz hâle getirmektedir. Bu durumda kamu personel sistemine sahip çıkacak ve yapılacak düzenlemelerin genel esaslara uygun olmasını gözetecek merkezi bir kurum ihtiyacı gündeme gelmektedir. 1960 yılında kurulan Devlet Personel Dairesi/Başkanlığı değişik nedenlerden dolayı (Albayrak, 2020b, ss. 1520-1528; Oral, 2019, ss. 408-411) bu görevi tam olarak yerine getirememiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişle birlikte Devlet Personel Başkanlığı kapatılmış, kamu personel sistemine yönelik yetki ve sorumluluklar değişik kurumlar arasında paylaştırılmıştır.

Merkezi personel örgütünün gerekliliği konu ile ilgili çalışmalar yapan birçok akademisyen tarafından da dile getirilmiş olup bu çalışmada da farklı bir bakış açısıyla aynı sonuca ulaşılmıştır. 2018 yılı Temmuz ayında yayımlanan 703 sayılı KHK ile Devlet Personel Başkanlığının bir yıl sonra kapanmış sayılacağı belirtilmiş olmasına rağmen DMK ve diğer

yasal mevzuatta Kuruma verilen görevlerin birçoğunda değişiklik yapılmamış, hatta daha sonra çıkartılan Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Kuruma çeşitli görev ve sorumluluklar verilmiştir.

Oral'a göre (2019, s. 415) Devlet Personel Başkanlığının kapatılmasının bir yıl sonraya bırakılması ve Kuruma görev vermeye devam edilmesi siyasi iradenin Kurumun kapatılmasına yönelik kararının net olmadığını göstermektedir. Siyasi iradeyi bu kafa karışıklığına sürükleyen nedenin etkin bir kamu personel sisteminin tesis edilebilmesi için merkezi bir kuruma olan ihtiyacın çok açık olması olduğu söylenebilir. Nitekim 2021 yılı Mart ayında açıklanan Ekonomi Reformları Eylem Planı'nda kamu personeline dair iş ve işlemlerin tek bir idare tarafından yürütülmesinin sağlanacağı (Eylem No: 1.1.j.) ifade edilmiş; Nisan 2021 ayında 73 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yapılan değişiklikle Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğünün kamu personel sistemi ile ilgili yetki ve sorumlulukları Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğüne aktarılmıştır. Ancak başta Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı olmak üzere bazı kamu kurumlarının kamu personel sisteminin merkezi yönetimine yönelik yetki ve sorumlulukları devam etmektedir. Nisan ayında yapılan değişiklik sonrası kamu personel sistemine yönelik merkezi örgütlenme yapısının ve Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğünün teşkilat, kadro, insangücü ve yetki açısından yeterliliğinin ayrı bir çalışmada incelenmesi gerekir.

Liyakat ilkesine yönelik önerilerden birisi de ABD Liyakat Sistemini Koruma Kuruluna benzer bir kurumun kurulmasıdır. Bu kapsamda Öztürk (2002) tarafından bağımsız idari otorite statüsünde, merkezde ve taşrada il seviyesinde örgütlenecek "*Liyakat İlkesi Koruma Kurulu*" adı altında bir kurulun oluşturulması önerilmiştir. Değişik akademisyenler tarafından da farklı teşkilata ve görevlere sahip liyakatle ilgili teşkilatlanma önerileri yapılmıştır.²⁰ 1982 Anayasası'nın hazırlanması esnasında liyakat ilkesine yönelik teşkilat kurulmasına yönelik önerge verilmiş ancak kabul edilmemiştir.²¹ 2021 yılında, Milliyetçi Hareket Partisi tarafından hazırlanan anayasa taslağında "*Türkiye Liyakat Kurumu*"nun kurulması önerilmiştir.

Kamuda liyakat ilkesinin geliştirilmesine yönelik politikalar üretmek, uygulanan politikaları değerlendirilmek ve liyakat ilkesinin ihlaline yönelik şikâyetleri incelemekle

²⁰ "Merkezi Personel Hizmetleri Örgütlenmesi Araştırma Projesi (PERHİZ) Raporu", Aslan vd. 2016, s. 200, 205, 225; Oral, 2019, ss. 430-431

²¹ 1982 Anayasası'nın hazırlanması esnasında Anayasa Komisyonunda görevli Cahit Tutum tarafından "Devlet, liyakat sisteminin eşit imkânlarda uygulanmasını gözetmek için gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar" ifadesinin Anayasa'da yer alması için önerge verilmiş, ancak kabul edilmemiştir (Günay, 2007, ss. 66-74).

görevli merkezi bir kurum teşkil edilmesi liyakate dayalı bir kamu personel sisteminin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu konuda farklı bir alternatif ise kamu personelinin bütününden sorumlu olacak güçlü bir merkezi kuruma liyakat ilkesinin geliştirilmesine yönelik de yetki ve sorumluluk verilmesidir. Aynı bir kurum teşkil edilmesi durumunda bu kurumun politikaların belirlenmesi, değerlendirilmesi, raporlanması ve şikâyetlerin incelenmesinden sorumlu olması, mevzuat düzenlemelerinin merkezi personel örgütü tarafından yerine getirilmesi uygun olacaktır. Liyakatle ilgili kurulacak kurumun siyaseten tarafsızlığına ve kısmi bağımsızlığına özellikle önem verilmesi, bu kapsamda TBMM'ye bağlı olarak anayasal bir örgüt olarak teşkil edilecek kurumun Kamu Denetçiliği Kurumuna benzer bir şekilde örgütlenmesi ve kurumun başkanının TBMM tarafından seçilmesi uygun olacaktır. Liyakatle ilgili konularda yapılacak çalışmaları değerlendirmek üzere kurum içinde ayrıca bir kurul teşkil edilmesi durumunda bu kurulda siyasi parti temsilcilerinin yanında, Danıştay ve Sayıştay temsilcileri ile belirli sayıda akademisyenin de görev alması değerlendirilebilir.

Çalışmada öne çıkan diğer bir husus kamu personel sistemine yönelik esasların bütüncül olarak tekrar değerlendirilmesi ve yeni bir kamu personel kanunu hazırlanmasına yönelik ihtiyaçtır. Her ne kadar DMK'de kamu personel sisteminin temel ilkeleri “*sınıflandırma*”, “*kariyer*” ve “*liyakat*” olarak ifade edilmiş olsa da başta kariyer olmak üzere bu ilkelerin ne ölçüde uygulandığı oldukça tartışmalıdır. Bunun yanında bu üç ilke ve mevcut yasal düzenlemeler liyakate dayalı bir kamu personel sisteminin tam olarak uygulanabilmesi için yeterli olamayabilmekte olup bazı alanlarda yeni esaslar belirlenmesi gerekmektedir. Kamu personel sistemine yönelik genel esasların belirlenmesini müteakip Anayasa'nın kamu görevlileri ile ilgili maddelerinin yeniden düzenlenmesi ve tüm kamu personelinin tabi olduğu genel esasları içeren DMK'nin yerine geçecek temel bir personel kanunu hazırlanması uygun olacaktır. Bu konuda icra edilecek çalışmalara ilgili kamu görevlileri ve akademisyenlerin yanında Sayıştay ve Danıştay temsilcilerinin de katkı sağlaması fayda sağlayacaktır. Çalışmaların Meclis çatısı altında yapılması hâlinde tüm siyasi partiler de çalışmalara dâhil olabilecektir.

Yeni bir kamu personel kanunu hazırlanması ihtiyacı resmi dokümanlarda da ifade edilmiş, birçok akademisyen tarafından da dile getirilmiştir. Bu çalışmada farklı olarak; siyasetin ve üçüncü kişilerin olumsuz etkisine karşı alınacak tedbirler, kamu personeline sağlanacak güvenceler, ücretlerde birlik ve denkliğin sağlanması, etkin bir değerlendirme sistemi tesis edilmesi, yetersiz personelin görevine son verilmesi, kamu personelinin eğitiminin

geliştirilmesi gibi liyakat sistemine yönelik alt unsurların da belirlenip kamu personel kanununa eklenmesi önerilmektedir.

Merkezi sınavların kişinin göreve uygunluğunu tam olarak tespit edebilmek için yetersiz kalması, özellikle bazı görevler için ayrıca sözlü ve/veya uygulamalı sınav yapılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak liyakatle ilgili en çok eleştirilen konulardan birisi de sözlü sınav ve mülakatların kayırmacılık aracı olarak kullanılıyor olmasıdır. Çalışmada bu probleme yönelik olarak, şeffaflık ve tarafsızlıkla ilgili gerekli tedbirlerin alınması şartıyla sözlü sınavların konunun uzmanı personel tarafından merkezi olarak yapılması konusunun incelenmesi önerilmiştir.

2018 yılında 703 sayılı KHK ile kapatılan kurumlardan biri de TODAİE'dir. Her ne kadar TODAİE'nin görevini tam olarak yerine getiremediği yönünde eleştiriler yapılmış olsa da kamu personelinin eğitilmesine yönelik önemli bir görevi yerine getiren söz konusu kurumun kapatılmış olması liyakat sistemine yönelik önemli bir eksiklik ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda geçmişte TODAİE tarafından yerine getirilen, kamu yönetimi alanında akademik çalışmalar yapmak ve kamu personelinin eğitimi ile ilgili konuları merkezi olarak yürütmekten sorumlu olacak yeni bir kurumun tesis edilmesi uygun olacaktır. Fransız yönetim okulu ENA örneğinde olduğu gibi, yeni teşkil edilecek bu kuruma üst kademe kamu yöneticilerinin yetiştirilmesinin yanında seçilmesine yönelik de yetki ve sorumluluk verilmesi liyakat sistemine katkı sağlayacaktır. Diğer yandan kamu personelinin hizmet içi eğitiminin geliştirilmesine yönelik mevzuatın yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı çalışmada tespit edilen diğer bir husustur.

2011 yılında kaldırılan sicil sisteminin yerine geçecek yeni bir değerlendirme sisteminin tesis edilememiş olması, merkezi sınav sonuçlarına göre hizmete alınan kamu personeli sayısının azalması, yasal mevzuata uygun olmayan vekâleten atamaların yaygın olarak yapılması, kamu personelinin statüsünün değiştirilmesine yönelik düzenlemelerin liyakat sistemine olumsuz etkisi ve kamu personeline yönelik düzenlemelerin kanunla yapılmasının gerekliliği çalışmada belirlenen diğer tespitler olmuştur.

Türk kamu personel sisteminin liyakatle ilgili problem sahaları kapsamında kamuda istihdam şekilleri, üst kademe kamu yöneticileri, istisnai memurluk ve kariyer mesleklerle ilgili hususlar ile görevde ilerleme ve yükselmeler, görevin sona erdirilmesi aşamalarına yönelik konular ayrı bir makalede değerlendirilecektir.

KAYNAKÇA

- Adal, H. Ş. (1968). *Kamu personel idaresi*. İstanbul:Ahmet Sait Matbaası.
- Akgüner, T.(2014). *Kamu personel yönetimi*. 6'ncı Baskı. İstanbul:DER Yayınları.
- Albayrak, S. O. (2020a). Türkiye'de üst kademe kamu yöneticiliğine atanma. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 15(33), 101-140.
- Albayrak, S. O. (2020b). Türkiye'de kamu personel yönetiminin yeni kurumsal yapısı ve kamu istihdamının yeni görünümü. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 75(4), 1517-1549.
- Aslan, O. E. vd. (2016). *Merkezi personel hizmetleri örgütlenmesi*. 1'inci Basım. TODAİE Yayın No:396. Ankara.
- Aykaç, B. (1990). Personel yönetiminde yeterlik ilkesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 23(4), 91-109.
- Canman, D. (1995). *Çağdaş Personel Yönetimi*. TODAİE Yayınları. No: 260. Ankara.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri, beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. 3'üncü Baskı. Çeviri Editörleri: Mesut BÜTÜN, Selçuk Beşir DEMİR, Ankara:Siyasal Kitabevi.
- Dreyfus, F. (2007). *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de devlete hizmet etmek (18.-20. yüzyıl)*. Çeviren: Işık Ergüden. 1'inci Baskı. İstanbul:İletişim Yayınları.
- Devlet Personel Dairesi. (1962). *Devlet personel rejimi hakkında ön rapor*. Ankara.
- Devlet Personel Dairesi. (1963). *Hükümete sunulan yabancı uzman raporları (1949-1959 yılları arasında)*. Ankara.
- Devlet Personel Dairesi. (1963). *1962 Yılında Devlet Personel Dairesi'ne verilen yabancı uzman raporları*. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. DPT: 2507 – ÖİK: 527. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2001). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. DPT: 2538– ÖİK: 554. Ankara.
- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu yönetimi, düşünceler, yapılar, fonksiyonlar, politikalar*. 9'uncu Baskı. İstanbul:Umuttepe Yayınları.
- Gönülaçar, Ş. (2014). İnsan kaynakları yönetiminde kayırmacılık kuşatması ve liyakatsizlik çıkmazı, <https://www.academia.edu/9687458> (Erişim:28.03.2021).
- Güler, B. A. (1988). Devlet personel başkanlığı üzerine bir inceleme (1). *Amme İdaresi Dergisi*, 21(1), 79-99.
- Güler, B. A. (2013). *Kamu personeli, sistem ve yönetim*. 2'nci Baskı. Ankara:İmge Kitabevi.
- Güran, S.(1980). *Memur hukukunda kayırma ve liyakat sistemleri*. İstanbul:İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası.
- Günay, Ö. F. (2004). *Üst düzey kamu yöneticilerinin yetiştirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Günay, Ö. F.(2007). Türkiye'de kamu yöneticisi yetiştirmenin gerekliliği ve anayasamızdaki yeri. *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 57-78.
- Heper, M. (1977). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını.
- Keskinsoy, Ö.,Kaya, S. B. ve MERİ, T.(2020). Cumhurbaşkanlığı kararnamesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 75(4), 1383-1416.
- Meriç, O. (1974). Siyasal iktidar ve yüksek yöneticiler sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, 7(3), 73-78.

- Oral, İ. (2019). *Merkezi personel yönetimi örgütlenmesi: ABD ve Japonya örnekleri ve Türkiye için bir model önerisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Öztürk, N.K. (2002 Haziran). Liyakat sistemini korumanın farklı bir yolu: liyakat ilkesi koruma kurulu, *Türk İdare Dergisi*, Sayı 435, 129-143.
- Sayan, İ.Ö. ve Demirci, A. G. (2018). Kamu personelinin değerlendirilmesinde performans sistemine geçiş sürecinin analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(2), 667-700.
- Saydam, M. (2018). Türk kamu yönetimi için önerilen yeni değerlendirme sistemi: personel başarı değerlendirme sistemi (PBDS). *Yasama Dergisi*, Sayı 38, 70-109.
- Sezer, Y. (2003). Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi Açısından İstisnai Memurluklar. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(3-4), 173-193.
- Şen, M. L. (1995). Liyakat ilkesi ve Türk personel sistemindeki uygulaması. *Amme İdaresi Dergisi*, 28(1), 77-92.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı, Kamuda İnsan Kaynakları Çalışma Grubu Raporu*. ÖİK: 825. Ankara.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı. *Kalkınma Planları (1-11'inci Kalkınma Planları)*, <http://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- TODAİE. (1966). *Merkezî hükümet teşkilâtı araştırma projesi yönetim kurulu raporu*. 2'nci Baskı. Ankara.
- TODAİE.(1972). *İdari reform danışma kurulu raporu: idarenin yeniden düzenlenmesi ilkeler ve öneriler*. TODAİE Yayınları No:123. Ankara:Sevinç Matbaası.
- TODAİE. (1991). *Kamu yönetimi araştırması genel rapor*. TODAİE Yayınları No:238. Ankara:Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Turan, A. (2018). Türkiye'nin yeni yönetim düzeni: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. *Social Sciences Research Journal*, 7(3), 42-91.
- Tutum, C. (1979). *Personel Yönetimi*. Ankara:TODAİE.
- Yıldız, G. (2019). Devlet Memurları Kanunu: Türk kamu personel rejimi için bitmeyen tartışma. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, 413-437.
- Yılmaz, F. (2020). *Kamu Çalışanları Bakış Açısından Liyakat İhlali Algısı, Kaynakları ve Yansımaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Yin, R. K. (2009). *Case Study Research Design and Methods*. 4th Edition. California: Sage Publications.

Piyasa Yoğunlaşması ve İhracat İlişkisi: İSO 1000 Firmaları Üzerine Ampirik Bir Uygulama

Ebubekir KARAÇAYIR *

A. Hakan ÇERMİKLİ **

Geliş Tarihi (Received): 19.04.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 31.08.2021

Öz

Bir ülkenin ihracat performansının belirlenmesinde bir çok teorik yaklaşım mevcuttur. Endüstri yapısının, ihracat performansı üzerindeki etkisi, endüstriyel iktisat teorisine dayanmaktadır. Endüstri iktisadında önemli bir ağırlığa sahip Yapı-Davranış-Performans paradigması, firmaların ihracat performansının, içinde buldukları endüstri yapısından etkilendiğini savunmaktadır. Piyasa yoğunlaşması, endüstrilerdeki rekabetin derecesini göstermekte ve endüstrilerin yapısının belirleyicileri arasındadır. Türkiye ekonomisinde en büyük 500 sanayi kuruluşu ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu birleştirilerek, İSO (İstanbul Sanayi Odası) 1000 firma listesi elde edilebilmektedir. Çalışmanın temel amacı da bu listeden faydalanılarak, endüstri yapısı (piyasa yoğunlaşması, sermaye yoğunluğu ve ihracatçı oranı) değişkenlerinin ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Türkiye ekonomisinde, panel veri tahmin yöntemi kullanılarak, 2016-2019 dönemi yıllık verileri ile endüstri yapısının ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Türk imalat sanayinde faaliyet gösteren 305 firma verisi, çalışma kapsamında oluşturulan ampirik modellerde analiz edilmiştir. Ampirik sonuçlara göre piyasa yoğunlaşması ve endüstri ihracatçı oranı, ihracat yoğunluğunu pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı olarak etkilemektedir. Sermaye yoğunluğunun ise ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi anlamsız olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Piyasa Yoğunlaşması, İhracat, Rekabet, İSO

The Relationship Between Market Concentration And Export: An Empirical Analysis On ISO 1000 Firms

Abstract

There are many theoretical approaches in determining the export performance of a country. The impact of the industrial structure on export performance is based on industrial economics theory. The Structure-Conduct- Performance paradigm, which has an important place in the industrial economy, argues that the export performance of firms is affected by the industrial structure they are in. Market concentration indicates the degree of competition in the industries and is among the determinants of the structure of the industries. ISO (Istanbul Chamber of Industry) 1000 firm list is formed by combining Turkey's top 500 and second top 500 industrial enterprises list. The main purpose of the study is to investigate the effect of industry structure (market concentration, capital intensity, and exporter orientation) variables on export intensity by making use of this list. This study investigated the impact of industry structure on export intensity with annual data for the period 2016-20019 by the panel data estimation in the Turkish economy. Empirical models created within the scope of the study analyzed 305 firm data operating in the Turkish manufacturing industry. According to the empirical results, market concentration and the export orientation affect the export intensity positively and statistically. The effect of capital intensity on export intensity is found to be insignificant.

Key Words: Market Concentration, Export, Competition, ISO

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü, ebuturkey@gmail.com

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, hakan.cermikli@hbv.edu.tr

Giriş

Firmalar düzeyinde yapılan ihracatın toplamı olan ülke ihracatı, ülkenin ekonomik gelişmişliği ve refah seviyesini belirlemede son derece önemlidir. Ülkelerin ihracat performansı, ülke içerisindeki firmaların geliştirdiği ürünlerin küresel piyasalarda ne kadar rekabetçi olduğu ile yakından ilgilidir. Yeni ürün ve üretim tekniklerinin gelişmesi ile faktör donatımının önemi azalmakta ve karşılaştırmalı üstünlükleri temel alan geleneksel dış ticaret teorileri, firmaların uluslararası piyasalarda başarı ve başarısızlığını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, yurt içi rekabeti kapsayan mikro seviyede analizlerin yapılması, firmaların uluslararası piyasada başarısını açıklamada son derece önem arz etmektedir.

Yurt içi rekabetin, uluslararası piyasalardaki performansına ilişkin, birbiriyle yarışan iki önemli hipotez mevcuttur: Bu hipotezler: Tyson ve Zysman (1983) ile Jorde ve Teece (1990) çalışmaları tarafından desteklenen ulusal şampiyon yaklaşımı (national champion approach) ile Micheal Porter (1990) tarafından desteklenen, rekabetçi yaklaşımdır (competitive approach). Ulusal şampiyon hipotezi, yurtiçi rekabetin seviyesi ile ihracat miktarı arasında negatif bir ilişki öngörür iken; rekabetçi yaklaşım ise pozitif bir ilişki öngörmektedir. Bu çalışmanın amacı, hangi hipotezin Türkiye’de imalat sanayi için daha baskın olduğunu tespit etmektedir.

Endüstri iktisadı teorisinde, piyasa yoğunlaşmasının tespiti amacıyla çeşitli ölçüm yöntemleri geliştirilmiştir. Yoğunlaşma Oranı (CR) ve Herfindahl Hirschman Endeksi (HHI) endeksi, teoride ve pratikte çoğunlukla kullanılan iki endekstir. Yoğunlaşma oranı, piyasadaki en yüksek paya sahip n sayıdaki firmanın toplam piyasa payıdır. Bu n sayısı ampirik çalışmalarda sıklıkla 4 (CR₄) ve 8 (CR₈) olarak tercih edilmektedir. HHI ise bir endüstrideki, bütün firmaların piyasa paylarının karesi olarak tanımlanmaktadır. Literatürde HHI, CR’ye kıyasla, piyasadaki tüm firmaların piyasa paylarını dikkate alması ve piyasa payı yüksek olan firmalara daha fazla önem vermesinden, daha avantajlı olarak gösterilmektedir.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde, öncelikle piyasa yoğunlaşması ölçüm yöntemleri açıklanmış, piyasa yoğunlaşması ile ihracat ilişkisine teorik olarak açıklama getirilmiştir. Piyasa yoğunlaşması ile ihracat arasındaki ilişki, İSO 1000 firma listesi kullanılarak 2019 yılı için NACE (Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistikî Sınıflaması) Rev (Revizyon) 2, 2 haneli endüstri düzeyinde araştırılmıştır. Piyasa yoğunlaşması ile ihracat arasındaki ilişkiyi esas alan çalışmaların ampirik bulguları, literatür taramasında özet tablo olarak sunulmuştur. Çalışmanın ampirik bölümünde ise 2016-2019 dönemi için yıllık veriler

ile panel veri regresyon yöntemi kullanarak, imalat sanayinde belirlenen 305 firma için piyasa yoğunlaşmasının ihracat üzerindeki etkisi test edilmiştir.

1. Kavramsal Açıdan Piyasa Yoğunlaşması

Bir endüstrideki firmaların, piyasa paylarının dağılımının göstergesi niteliğinde olan piyasa yoğunlaşması, endüstrideki firmaların piyasayı kontrol durumu hakkında bilgi sunmaktadır. Endüstrinin, çok sayıda firma tarafından kontrolü durumunda rekabetçi ve yoğunlaşmamış; az sayıda ve eşitsiz dağılıma sahip firmalarca kontrolü durumunda ise rekabetçi olmayan ve yoğunlaşmış piyasa söz konusudur (O'Shaughnessy, 2018, s. 902).

CR₄ yoğunlaşma oranı, bir endüstrideki en büyük pay büyüklüğüne sahip 4 girişimin payları toplamının, o endüstrideki toplam pay büyüklüğüne oranıdır. HHI ise endüstrideki bütün firmaların piyasa paylarının karelerinin toplamıdır. HHI endeksi CR'ye kıyasla iki avantaja sahiptir. HHI endeksinde, endüstrideki tüm firmalar hesaplamaya dahil edilmektedir. Ayrıca HHI endeksinde, endüstrideki firmaların piyasa paylarının karesi alındığından, büyük firmalara, küçük firmalara kıyasla daha fazla önem verilmektedir (İldırar ve Kıral, 2018, s. 98).

Piyasa yoğunlaşmasının ölçümüne yönelik olarak, birçok yaklaşımı temel alan ölçüm yöntemi geliştirilmiştir. Yoğunlaşmanın ölçümünde ise sistematik bir sınıflandırma bulunmamaktadır. Yoğunlaşma yönteminin seçimi, araştırmacının rekabet algısına bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. CR ve HHI, teoride ve pratikte yoğunlukla kullanılan iki endeks arasında gösterilmektedir. CR için sınırlı veri yeterli iken; HHI ise sade ve anlaşılır yapıda olması, CR ile HHI'nin, ampirik çalışmalarda sıklıkla tercih edilmesini açıklamaktadır. Ayrıca bu iki endeks, piyasadaki rekabetin ölçülmesinde, ABD başta olmak üzere bir çok ülkede resmi kurumlarca geçerlidir (Bikker ve Haaf, 2002, s. 36).

CR endeksi kapsamında, endüstrideki firma sayıları dikkate alınarak ölçümler yapılmaktadır. Endüstrideki toplam çıktının, o endüstrideki en büyük 4 firma tarafından gerçekleştirildiği varsayan, CR₄ endeksi bu kapsamda sıklıkla kullanılmaktadır. CR₄ endeksi hesaplandıktan sonra, sayısal değerlerin yorumlanmasında çeşitli referans değerler mevcuttur. TÜİK (2017)'de CR₄ için referans değerleri şu şekilde belirtmiştir. Yoğunlaşma düzeyleri; CR₄ < 30 ise düşük derecede yoğunlaşma, 30 ≤ CR₄ < 50 ise orta derecede yoğunlaşma, 50 ≤ CR₄ < 70 ise yüksek derecede yoğunlaşma, CR₄ ≥ 70 ise çok yüksek derecede yoğunlaşma. Endeks 0'a yaklaşması durumunda endüstri, tam rekabete; 100'e yaklaşmasında ise endüstri, monopole yaklaşmaktadır.

2. Piyasa Yoğunlaşması ve İhracat İlişkisi

Uluslararası ticaret ile piyasa yoğunlaşması arasındaki ilişkinin teorik olarak araştırılması White (1974) çalışmasına dayanmaktadır. Bu çalışmada, yurtiçi piyasa yapısı ile ihracat/ithalat arasındaki ilişkinin analiz edilmesi için yararlı bir teorik çerçeve sunulmaktadır. Ayrıca çalışmada piyasa yapısı ile dış ticaret arasındaki ilişkinin önemine değinilmektedir. Bu çalışma, yurt içi piyasa yapısının ticaret üzerindeki etkisine yönelik çalışmaların, teorik başlangıcı görülmekle birlikte, piyasa yoğunlaşması ile ihracat arasındaki ilişki, oldukça az ampirik çalışmanın konusunu oluşturmaktadır (White, 1974, s. 1013).

Bir ülkenin piyasa yoğunlaşmasının, uluslararası ticaretteki performansını nasıl etkilediğini açıklamak için iki yaklaşım bulunmaktadır: Ulusal şampiyon (national champion) yaklaşımı ve Rekabetçi (competitive) yaklaşım (Hollis, 2003, s. 103). Bu yaklaşımlar, birbiri ile yarışan iki hipotez olarak da değerlendirilmektedir. Ulusal şampiyon yaklaşımı, rekabetçi firmaların iş birliği yapması ve rekabet karşıtı hukuk kurallarının esnetilmesinin, büyük firmaların uluslararası piyasalarda performansını attıracağını savunmaktadır. Rekabetçi yaklaşım ise yurtiçi rekabet ile birleşme karşıtı hukuk kurallarının, firmaların uluslararası piyasalarda başarısı için gerekli olduğunu savunmaktadır (Kim ve Marion, 1997, s. 336). Her iki yaklaşım da ihracat ile rekabet ilişkisini açıklayan hipotezler olarak değerlendirilmektedir (Clougherty ve Zhang, 2009, s. 440).

Ulusal şampiyon yaklaşımının temellendirilmesi ve ayrıntılı olarak incelenmesi için Tyson ve Zysman (1983) ile Jorde ve Teece (1990)'in çalışmalarının incelenmesi gerekmektedir. Tyson ve Zysman (1983) çalışmasında, sanayi politikaları ile rekabetçi sektörlerin oluşabileceğini savunmuştur. II. Dünya savaşı sonrasında, ABD ekonomisi gelişmiş ülkelere kıyasla bazı sektörlerde rekabetçi üstünlüğünü kaybetmiştir. Rekabetçiliğin kaybedilmesinde, tröst politikalarından uzaklaşılması etkili olmuştur. Serbest ticaretin devam etmesi ve kaybedilen rekabet avantajının geri kazanılabilmesi için; ölçek ekonomisinden yararlanılması ve aşırı kısıtlayıcı şirket birleşme kurallarının esnetilmesi gerekmektedir.

Jorde ve Teece (1990)'in çalışması da, Tysman ve Zysmon (1983) çalışmasında olduğu gibi ABD ekonomisinin, Japonya ve Avrupa'daki gelişmiş ekonomilerden geri kalmasını, mevcut izlenen antitröst politikalar ile açıklamaktadır. Yatay ve dikey firma birleşmeleri, başarılı inovasyon için gerekmektedir. Büyük firmalara göre, firmalar arası iş birliğine ihtiyacı olan orta ölçekteki firmalar daha risklidir. Küreselleşme ile taklit üretimi artmakta ve bu nedenle rekabetçi sektörler için, antitröst politikalarından uzaklaşılması gerekmektedir.

Ulusal şampiyon yaklaşımına göre hükümetler, ölçek ekonomilerinden yararlanacak az sayıda firmada, kaynakları toplulaştırarak, uluslararası rekabetçi endüstrilerin gelişmesine yardımcı olabilirler (Hollis, 2003, s. 103). Yurt içi rekabetteki azalma, firmaların ölçek ekonomilerinden daha çok yararlanmasına olanak tanımakta ve bu şekilde büyük firmalar daha fazla ihracat yapmaktadırlar (Bramati , Gaggero ve Solomon, 2015, s. 2).

Rekabetçi yaklaşıma göre firmalar, rekabet aracılığı ile büyüyerek ihracat potansiyellerini artırırlar. Rekabetçi yaklaşımın temelinde ise Porter (1990) çalışması, mevcuttur. Porter (1990) çalışmasında, bir ülkenin rekabet avantajını yakalayabilmesinde dört önemli özellik (faktör koşulları, talep koşulları, ilgili ve desteklenen endüstri, firma stratejisi-yapısı ve rekabet) tanımlamaktadır. Bu özellikler içerisindeki yurt içi rekabet, rekabet avantajının yakalanabilmesinde son derece önemlidir. Rekabetteki artış verimlilik ile inovasyonu tetiklemektedir. Firma birleşmeleri ile büyük ortaklıkların gerçekleşmesi, rekabetten uzaklaşılmasına ve rekabet avantajının kaybedilmesine neden olmaktadır.

Porter (1990) kitabında, vaka incelemeleri ile yurtiçi piyasada rekabetten uzaklaşılmasının, nadiren uluslararası rekabetçi avantaj ile sonuçlandığını açıklamaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkelerde, birleşme ve ortaklıklara müsamaha gösterilmesini ise eleştirmektedir (Hollis, 2003: 103). Yurtiçi rekabetteki artış, firmaların inovasyona yönelmesinde baskı oluşturarak, üretim ve verimlilik seviyesini arttırmakta ve böylece firmalar ihracat seviyesini arttırmaktadır (Bramati vd., 2015, s. 2).

Ülkedeki firmaların ihracat performansının en önemli belirleyicisi olarak, ihracat yoğunluğu kabul edilmektedir. Bu durum ihracat performansının belirlenmesinde ihracat yoğunluğunun dikkate alınması gerektiğini doğrulamaktadır (Reis ve Forte, 2014, s. 4). İhracat performansın ampirik olarak belirleyicilerinin teorik temelleri, geleneksel ticaret teorisine dayanan Heckser-Ohlin teoremi ile yeni ticaret ve içsel büyüme teorilerine dayanmaktadır (Liu ve Shu, 2003, s. 46).

Yapı-Davranış-Performans (SCP) paradigması, endüstri iktisadında baskın ve son derece önemlidir. 1950 yılı sonrasında SCP paradigması, endüstri iktisadının gelişmesine katkı sunmuş ve yeni ampirik çalışmaların gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır. 1980 yılı ve sonrasında endüstri iktisadında etkili olan Yeni Ampirik Endüstriyel Organizasyon yaklaşımına rağmen; SCP yaklaşımı, sahip olduğu teorik birikimi ile yeni çalışmalar için de önemini korumaktadır (Lee, 2007, s. 17).

SCP yaklaşımına göre, piyasadaki rekabetin azalması, piyasadaki firmaların piyasa gücünü ve karlılıklarını arttırmasına neden olmaktadır. Firma sayısındaki azalma ile firmaların kendi aralarında iş birliği yapma ihtimalleri de güçlenmektedir (Coşkun vd., 2012, s. 45). SCP paradigması, firmanın ihracat performansının, firmaların içinde buldukları endüstrinin yapısından ayrı olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır (Fu ,Wu ve Tang, 2009, s. 4). SCP yaklaşımında, piyasa yapısı ve rekabetin araştırılması için, piyasa yoğunlaşmasının tespiti önerilmektedir. Piyasa yoğunlaşması haricinde sermaye yoğunluğu ve endüstrideki ihracatçı oranı, ihracat performansı üzerinde etkisi araştırılan bazı endüstri yapısı göstergeleri arasındadır.

Sermaye yoğunluğundaki artışın maliyetlerdeki azalma, operasyonel avantajlar ile dış pazarlara girişi kolaylaştırdığı ve böylece ihracat yoğunluğunu da arttırdığı savunulmaktadır. Ancak iş gücü yoğunluğunun yüksek, sermaye yoğunluğunun düşük olduğu endüstrilerde ise ucuz iş gücü avantajı, ihracat yoğunluğunun artmasını sağlamaktadır. Bu nedenle sermaye yoğunluğunun, ihracat yoğunluğu üzerinde etkisi, teorik olarak piyasa yoğunlaşma oranı gibi değişkenlik göstermektedir (Reis ve Forte, 2014, s.7). Endüstrideki ihracatçı oranındaki artışın ise firmaların ihracat yoğunluğunu olumlu etkilemesi beklenmektedir. Çünkü aynı endüstrideki firmalar birbirleri üzerinde etkili olup, özellikle ihracatçı ve başarılı firmalar ihracatçı olmayan firmalarca takip edilmektedir. Ayrıca dış pazarlar hakkında bilgi sahibi olmuş ve yetenekli iş gücüne sahip bir endüstri, firmaların ihracat maliyetlerini azaltmasını sağlayabilir (Fu vd., 2009, s. 5).

3. Türk İmalat Sanayisinde Piyasa Yoğunlaşması ve İhracat

Türkiye ekonomisi imalat sanayinde girişimlerin büyük çoğunluğu KOBİ sınıfında yer almaktadır. TÜİK verilerine göre, 2019 yılı itibariyle imalat sanayindeki girişimlerin %99'u KOBİ iken; %1'i ise büyük işletmelerdir. Ancak girişim sayısında KOBİ'lerin fazla olmasına rağmen; yapılan ihracatın önemli bir kısmı büyük işletmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. TÜİK verilerine göre, 2019 yılı toplam imalat sanayi ihracatının %64'ü büyük, %36'sı ise KOBİ işletmeleri tarafından yapılmıştır.

Türkiye ekonomisi sanayi ihracatının en önemli bileşeni imalat sanayi ihracatıdır. İmalat sanayi ihracatındaki değişim, hem sanayi ihracatını hem de toplam ihracat üzerinde belirleyicidir. Tablo 1'de girişim sayıları itibariyle 2016-2019 yılları arasındaki ihracat değerleri sunulmuştur. Buna göre ilk 1000 firmanın toplam ihracatı, toplam sanayi ihracatın (2016-2019 yılları için) %75'ini oluşturmaktadır.

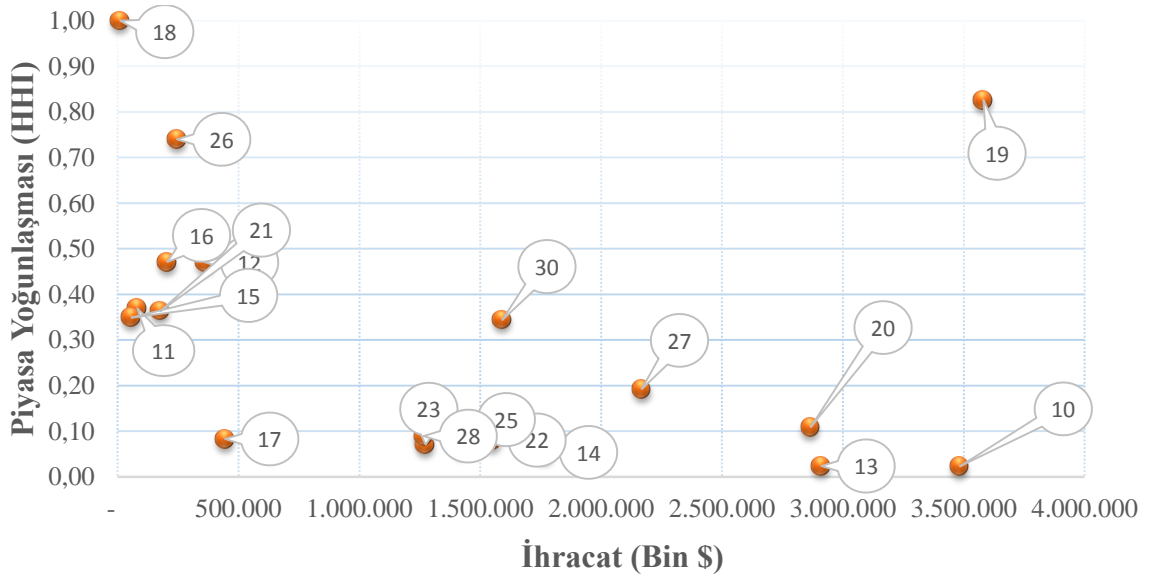
Tablo 1. Sanayi Girişimlerinde İhracatta Yoğunlaşma (Bin \$)

Girişim Sayısı	2016	2017	2018	2019
İlk 5 girişim	14,032,576	18,626,658	17,833,102	18,292,477
İlk 10 girişim	19,534,963	24,435,238	24,843,138	24,857,063
İlk 20 girişim	24,336,475	29,709,548	30,681,043	31,074,441
İlk 50 girişim	30,495,934	35,899,272	37,771,965	38,272,237
İlk 100 girişim	36,391,728	42,104,481	44,473,891	45,396,417
İlk 500 girişim	52,646,254	60,246,830	64,755,907	66,502,053
İlk 1 000 girişim	60,403,682	68,615,444	74,160,105	76,366,271
Tüm girişimler	79,719,843	90,253,659	98,254,545	102,640,100

Kaynak: TÜİK

Şekil 1’de 2019 yılı itibariyle, ISO ilk 1000 sanayi kuruluşu verisi kullanılarak, endüstriler düzeyinde piyasa yoğunlaşması ile ihracatın durumu gösterilmiştir. Şekildeki balonlar içerisindeki rakamlar, endüstri kodlarını göstermekte olup, 29 ve 24 numaralı endüstriler diğer endüstrilerden belirgin şekilde ayrıştığından bu endüstriler şekilden çıkarılmış; ama yapılan analiz çalışmasından çıkarılmamıştır. İncelenen endüstriler NACE Rev 2. 2 haneli düzeyde olup, imalat sanayini kapsamaktadır. Dikey ekseninde piyasa yoğunlaşma HHI endeksi, yatay ekseninde ise ihracat değeri gösterilmiştir. Her iki gösterge de imalat sanayindeki firmaların verisi kullanılarak endüstri düzeyinde hesaplanmıştır.

Şekil 1. 2019 Yılı Piyasa Yoğunlaşması ve İhracat

Kaynak: ISO verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Dikey ekseninde gösterilen piyasa yoğunlaşmasında, yukarı doğru gidildikçe piyasada yoğunlaşma düzeyi artar iken; rekabet düzeyi ise azalmaktadır. HHI değeri, U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission raporunda (2010) belirtildiği gibi 0.25'in üzerinde olduğu durumda, yoğunlaşmış; 0.25'in altında ve 0.15'ten büyük olduğu durumda kısmen yoğunlaşmış; 0.15'ten küçük ise yoğunlaşmamış piyasa söz konusudur. Bu kritik değerler dikkate alınarak, imalat sanayi için belirlenen 21 endüstri için Tablo 2 hazırlanmıştır. Endüstri düzeyinde toplam imalat sanayi ihracatı 56 milyar dolar civarında iken; bu tutarın 8 milyarı yoğunlaşmış ve kısmen yoğunlaşmış; 48 milyarı ise yoğunlaşmamış endüstriler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yoğunlaşmış ve kısmen yoğunlaşmış endüstrilerin ihracatı, yoğunlaşmamış endüstrilerin ihracatına göre çok daha az tutarda gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Endüstrilerin Piyasa Yoğunlaşma Düzeyi

Yoğunlaşmış	Yoğunlaşmamış	Kısmen Yoğunlaşmış
<ul style="list-style-type: none"> • 30-Diğer ulaşım araçlarının imalatı • 15-Deri ve ilgili ürünlerin imalatı • 21-Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı • 11-İçeceklerin imalatı • 12-Tütün ürünleri imalatı • 16-Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden örülerek eşyaların imalatı • 32-Diğer imalatlar • 26-Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı • 19-Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı • 18-Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması) 	<ul style="list-style-type: none"> • 10-Gıda ürünlerinin imalatı • 13-Tekstil ürünlerinin imalatı • 24-Ana metal sanayii • 29-Motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı • 20-Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı • 23-Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı • 28-Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve teçhizat imalatı • 25-Makine ve teçhizat hariç, fabrikasyon metal ürünleri imalatı • 17-Kağıt ve kağıt ürünlerinin imalatı • 22-Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı • 14-Giyim eşyalarının imalatı 	<ul style="list-style-type: none"> • 31-Mobilya imalatı • 27-Elektrikli teçhizat imalatı

4. Ampirik Literatür

Piyasa yoğunlaşmasının, ihracat üzerindeki etkisini ölçen çalışmaların sonuçları, literatür taraması kapsamında Tablo 3’de sunulmuştur. Bu tablo, kronolojik sıralama esaslı olarak çalışmaların endüstri, ülke, yıl ve uygulama yöntemlerinin özeti şeklinde hazırlanmıştır. Çalışmalar genel olarak daha çok endüstri yapısı ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi araştırmakta olup, piyasa yoğunlaşması ile ihracat arasındaki bulguların raporlanmasına özen gösterilmiştir. Konu ile ilgili uluslararası literatürde farklı ülke ve endüstri uygulamalarını kapsayan çalışmalar bulunmakta iken, Türkiye ekonomisi için yalnızca, Şahin (2008) çalışmasına ulaşılmıştır. Türkiye ekonomisinde bu alanda yapılan çalışmaların, daha çok dış ticaretin piyasa yoğunlaşması veya karlılık gibi piyasa yapısı ve performansı üzerindeki etkisini araştırdığı tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışma ise piyasa yapısının, ihracat üzerindeki etkisini araştırdığından, ilgili çalışmalar literatür taraması kapsamı dışında bırakılmıştır.

Tablo 3. Ampirik Literatür Taraması

Yazarlar	Yıl	Ülke	Dönem	Endüstri	Yöntem	Sonuç
Pagoulatos ve Sorensen	1976	Amerika	1967	İmalat Sanayi (88 endüstri)	Çoklu Regresyon Denklemi	CR ₄ endeksi ile ihracat arasında pozitif ilişki vardır
Glaeser vd.	1980	Belçika	1970	14 Endüstri (970 firma)	Regresyon analizi	HHI indeksi ile ihracat arasında negatif ilişki vardır
Koo ve Martin	1984	Amerika	1983	237 endüstri	Regresyon analizi	Piyasa yoğunlaşmasının ihracatı arttırıcı ve azaltıcı durumları vardır.
Henderson ve Frank	1990	Amerika	1982	Gıda İmalat Sanayi (42 Endüstri)	Çoklu Regresyon Denklemi	CR ₄ endeksi, ihracatı negatif yönde etkilemektedir
El-Osta vd.	1996	Amerika	1982	İmalat Sanayi (248 Endüstri)	Eş zamanlı Denklem Analizi	Piyasa yoğunlaşmasının ihracatı azaltıcı etkisi vardır.
Kim ve Marion	1997	Amerika	1967-1987	Gıda İmalat Sanayi (32 Endüstri)	Sıradan En Küçük Kareler Yöntemi	Piyasa yoğunlaşması, net ihracatı negatif olarak etkilemektedir
Zhao ve Zou	2002	Çin	1990	İmalat Sanayi (37 endüstri, 1049 firma)	Çoklu Regresyon Denklemi	Piyasa yoğunlaşması, ihracatı negatif olarak etkilemektedir
Hollis	2003	7 Ülke	1985	İmalat Sanayi (82 Endüstri)	Sabit ve Rassal Etkili Panel veri	Piyasa yoğunlaşması, net ihracatı negatif olarak etkilemektedir

					Regresyon Modeli	
Cortes	2006	Japonya	1992-2000	İmalat Sanayi (56 Sektör)	İmalat Sanayi (56 Sektör)	CR ₄ , pozitif yönde ihracatı etkilemektedir.
Şahin	2008	Türkiye	1980-2001	İmalat Sanayi (74 Endüstri)	Sabit Etkiler Panel Veri	Piyasa yoğunlaşması ile dış ticaret arasında anlamlı bir ilişki yok
Clougherty ve Zhang	2009	19 ülke	1987-1992	Havacılık	Dinamik Panel Veri	Ulusal Şampiyon yaklaşımını destekler sonuçlara ulaşılmıştır.
Güner vd.	2010	3 ülke firmaları	2001-2005	1695 firma	Çoklu Regresyon Denklemi	Piyasa yoğunlaşması, ihracatı pozitif olarak etkilemektedir
Bramati vd.	2015	Belçika	2005-2008	Tarım ve su ürünleri haricinde bütün endüstriler	Kismi Logit Regresyon	Rekabetçi yaklaşımı destekler sonuçlara ulaşılmıştır.
Reis ve Forte	2016	Portekiz	2010-2013	İmalat Sanayi Firmaları	Panel veri Sabit Etkiler Modeli	Piyasa yoğunlaşması, ihracatı pozitif olarak etkilemektedir

5. Veri ve Analiz Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde 2016-2019 döneminde yıllık veriler kullanılarak, Türkiye ekonomisi imalat sanayisinde endüstri yapısını gösteren değişkenlerin, firmaların ihracat performansı üzerindeki etkisi test edilmiştir. İSO 1000 firmalarının oluşturduğu veri seti, NACE Rev.2, 2 haneli endüstri düzeyinde incelenmiştir. Öncelikle 2016-2019 yılları arasındaki tüm İSO 1000 listesindeki firmalar üzerinde, veri temizleme işlemi yapılmıştır. Firma ismi ve verisi mevcut olmayan veriler temizlenmiş, imalat sanayinde faaliyet gösteren firma verilerine ulaşılmıştır. 2019 yılından başlayarak geçmişe yönelik 4 yıllık sürekli veriye sahip, 305 firma belirlenmiştir. Belirlenen 305 firma dikkate alınarak, endüstri bazlı firma sayısı Ek Tablo: 1 listesinde sunulmuştur. Bu firmalar için endüstri yapısını temsil eden piyasa yoğunlaşma oranı, sermaye yoğunluğu ve endüstrideki ihracatçı oranı değişkenleri hesaplanmıştır. İhracat yoğunluğunu hesaplamak için ise belirlenen 305 firma arasından, ihracatçı konumunda olan 248 firma verisi kullanılmıştır. NACE Rev.2, 2 haneli 23 endüstrideki firma verileri kullanılarak, panel veri regresyon yöntemi ile belirlenen modeller test edilmiştir. Çalışmada, Stata 13 paket programından elde edilen sonuçlar raporlanmıştır.

Tablo 4. Değişkenlerin Açıklanması

Kısaltma	Değişken İsmi	Açıklama
EXP	İhracat yoğunluğu	İhracatçı firmaların ihracat değerlerinin net satışlarına oranı
CR ₄	4 Firma Yoğunlaşma Oranı	Endüstri düzeyinde hesaplanan 4 firma yoğunlaşma oranı
HHI	Herfindahl Hirschman endeksi	Endüstri düzeyinde hesaplanan Herfindahl Hirschman endeksi
CI	Sermaye yoğunluğu	Endüstri aktif toplamının net satış toplamına oranı
EXPIS	İhracatçı oranı	Endüstri içindeki toplam ihracatçı firma sayısının, toplam firma sayısına oranı
REX	Reel döviz kuru endeksi	Yi-ÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru (2003=100)

Çalışmada kullanılan değişken ve açıklamaları Tablo 4’te sunulmuş olup, tüm değişkenler modelde logaritmik düzeyde ele alınmıştır. Reel döviz kuru endeksi TCMB EVDS’den indirilmiş olup, modelde kullanılan diğer tüm değişkenler İSO 1000 listesindeki veriler kullanılarak hesaplanmıştır. Değişkenlerin seçiminde teorik ve literatür çalışmaları dikkate alınmış olup; endüstri yoğunlaşmasının firmaların ihracat performansı üzerindeki etkisinin ölçülmesi, çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Endüstri yoğunlaşması haricinde sermaye yoğunluğu, ihracatçı oranı ve reel döviz kuru endeksi, endüstri yapısını gösteren değişkenler olarak tanımlanmakta olup bu değişkenlerin de ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi test edilmiştir.

Tablo 5. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
EXP	992	0.32	0.25	0.00	1.03
CR ₄	992	0.54	0.26	0.22	1.00
HHI	992	0.15	0.17	0.02	1.00
CI	992	1.09	0.51	0.39	4.97
EXPIS	992	0.92	0.11	0.00	0.98
REX	992	86.6	6.72	79.7	96.9

Çalışmada kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 5’te sunulmuştur. İhracat yoğunluğu 4 yıllık ortalama değeri 0.32 iken, ortalamanın en az olduğu endüstri 18-Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması (0.06); en fazla olduğu ise 32- Diğer imalatlar

(0.81) endüstrisidir. CR₄ ortalama değeri 0.54 iken, ortalamanın en az olduğu endüstri 13- Tekstil ürünlerinin imalatı (0.23); en fazla olduğu ise 11-12-16-18-19-21-26-30-31-32¹ (1.00) endüstrileridir. HHI ortalama değeri 0.15 iken, ortalamanın en az olduğu endüstri 13- Tekstil ürünlerinin imalatı (0.03); en fazla olduğu ise 12- Tütün ürünleri imalatı ve 18- Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması (1.00) endüstrileridir. Sermaye yoğunluğu ortalama değeri 1.09 iken, ortalamanın en az olduğu endüstri 19- Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı (0.53); en fazla olduğu ise 11- İçeceklerin imalatı (4.29) endüstrisidir. İhracatçı oranı ortalama değeri 0.92 iken, ortalamanın en az olduğu endüstri 12- Tütün ürünleri imalatı (0.00); en fazla olduğu ise 10- Gıda ürünlerinin imalatı (0.98) endüstrisidir.

Tablo 6. Çapraz Korelasyon Test Sonuçları

	INEXP	INHHI	LNCR ₄	INCI	INEXPIS	INREX
LNEXP	1.00					
LNHHI	0.11	1.00				
LNCR ₄	0.12	0.97	1.00			
LNCI	-0.19	-0.18	-0.17	1.00		
LNEXPIS	0.06	-0.64	-0.58	-0.27	1.00	
LNREX	-0.08	0.00	0.00	0.11	0.00	1.00

Çalışmada kullanılan değişkenler için, model öncesinde korelasyon testi yapılmış olup, sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur. Değişkenlerin çapraz korelasyon test sonuçlarına göre yoğunlaşmayı gösteren CR₄ ve HHI değişkenleri ile ihracat yoğunluğu değişkeni arasında pozitif korelasyon katsayılarına ulaşılmıştır. İhracat yoğunluğu değişkenin, HHI ve CR₄ değişkenleriyle korelasyon katsayıları sırasıyla ile 0.11 ile 0.12’dir. Endüstri yoğunlaşmasını temsilen CR₄ ve HHI değişkenleri arasında, beklendiği gibi çok yüksek pozitif korelasyon (0.97) katsayısına ulaşılmıştır.

$$\ln EXP_{jit} = \beta_0 + \beta_1 \ln CR_{4it} + \beta_2 \ln CI_{it} + \beta_3 \ln EXPIS_{it} + \beta_4 \ln REX_{it} + ydummies + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\ln EXP_{jit} = \beta_0 + \beta_1 HHI_{it} + \beta_2 \ln CI_{it} + \beta_3 \ln EXPIS_{it} + \beta_4 \ln REX_{it} + ydummies + U_{it} \quad (2)$$

Endüstri yoğunlaşması ile diğer endüstri değişkenlerinin, ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisini test etmek amacıyla (1) ve (2) denklemlerinde belirtilen 2 farklı model kullanılmıştır.

¹ Endüstri kodlarına karşılık gelen tanımlamalar Ek 1’de sunulmuştur.

Bu denklemlerde t zamanı, i endüstriyi, j ise firmayı temsil etmektedir. \ln değişkenlerin logaritmalarını, ε ve U ise hata terimlerini ifade etmektedir.

Modellerdeki y dummies değişkeni yıl kukla değişkeni olarak belirlenmiştir. 2018 ve 2019 yılları, incelenen yıllar içerisinde İSO 1000 listesindeki firmaların en yüksek tutarda ihracata ulaştığı yıllardır. Ayrıca 2019 yılında İSO 1000 firmaların ihracatı, TUIK ile uyum sağlanması amacıyla Genel Ticaret Sistemi'ne (GTS) göre hesaplanmıştır (İSO, 2020, s. 18). Bu nedenle bu yıllarda gerçekleşen düzenlemelerin etkileri düşünülerek, 2018 ve 2019 yılları için kukla değişken kullanılmıştır.

Kullanılan modellerin ilkinde, 4 firma yoğunlaşma oranının, ikinci modelde HHI endeksinin ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Endüstri yoğunlaşmasının ve sermaye yoğunluğunun ihracat üzerindeki teorik olarak beklenen etkisi pozitif ve negatif yönde değişmektedir. İhracatçı oranının, ihracat yoğunluğunu pozitif yönde; reel döviz kuru endeksinin ise ihracat yoğunluğunu negatif yönde etkilemesi teorik olarak beklenmektedir.

Tablo 7. Hausman Test Sonuçları

Modeller	Ki-Kare Değeri	p-Değeri
Model 1	3.53	0.73
Model 2	9.27	0.15

Hausman testi, sabit etkili ve rassal etkili modeller arasında karar vermede kullanılan bir test olup, kurulan iki model için yapılan test sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur. Hausman testinde açıklayıcı değişkenler ve birim etkisi arasında korelasyon olmadığını öngören boş hipotez, alternatif hipoteze karşı test edilmiştir. Boş hipotezin reddedilmediği durumda rassal etkili; reddedildiği durumda ise sabit etkili model sonuçları desteklenmektedir. Hausman test sonuçlarına göre her iki model için boş hipotezin reddedilmediği için, rassal etkili modeller desteklenmektedir.

Tablo 8. Değişen Varyans ve Otokorelasyon Test Sonuçları

	Modeller	Değişen Varyans	Otokorelasyon Testi
Sabit Etkiler	Model 1	Değiştirilmiş Wald testi (0.00)	Wooldridge testi (0.27)
	Model 2	Değiştirilmiş Wald testi (0.00)	Wooldridge testi (0.28)

Rassal Etkiler	Model 1	Levene, Brown ve Forsythe Testi (0.00)	LM Testi (0.00)
	Model 2	Levene, Brown ve Forsythe Testi (0.00)	LM Testi (0.00)

Çalışma kapsamında sabit etkiler ve rassal etkiler ile tahmin edilen modellerin otokorelasyon ve değişen varyans testi sonuçları Tablo 8’de raporlanmıştır. Model için kullanılan test istatistiği bilgisi ve testin geçerliliğine karar vermede kullanılan p-değerleri, bu tabloda gösterilmiştir. Sabit etkiler modelinde, değişen varyans için Değiştirilmiş Walt; otokorelasyon için ise Wooldridge testleri kullanılmıştır. Test sonuçlarına göre, sabit etkiler için oluşturulan iki farklı modelde değişen varyans sorunu mevcut iken; otokorelasyon sorunu gözlemlenmemiştir. Rassal etkiler için ise değişen varyans için Levene, Brown ve Forsythe; otokorelasyon için ise LM testleri kullanılmıştır. Test sonuçlarına göre rassal etkiler için oluşturulan iki farklı modelde de değişen varyans ve otokorelasyon sorunu gözlemlenmiştir.

Tablo 9. Rassal Etkiler Modeli Panel Veri Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken, INEXP	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	z-istatist iği	p-değeri	R ² (Within)	Wald chi2 (6)
Model 1	INCR₄	0.692	0.195	3.55	0.000***	0.1120	105.75
	INCI	-0.214	0.223	-0.96	0.338		
	LNEXPIS	2.918	1.108	2.63	0.008***		
	LNREX	.0565	0.0522	1.08	0.279		
	D1	0.310	0.075	4.11	0.000***		
	D2	0.3918	0.063	6.19	0.000***		
	C	-3.614	2.390	-1.51	0.130		
Model 2	LNHHI	0.437	0.121	3.61	0.000***	0.1160	111.94
	INCI	-0.149	0.238	-0.63	0.521		
	LNEXPIS	3.490	1.128	3.09	0.002***		
	LNREX	0.554	0.526	1.05	0.292		
	D1	0.311	0.075	4.11	0.000***		
	D2	0.386	0.063	6.07	0.000***		
	C	-3.004	2.458	-1.22	0.222		

***, katsayının %1 düzeyinde anlamlılığını göstermektedir.

Hausman test sonuçlarına göre Model 1 ve 2 için rassal etkiler panel veri tahmincisi desteklenmekte olup, rassal etkiler modellerinin sınanmasında değişen varyans ve otokorelasyon sorunları ile karşılaşmıştır. Bu nedenle rassal etkili modellerin tahmini için Arellano, Froot ve Rogers tahmincisi kullanılmış olup; elde edilen sonuçlar Tablo 9'da raporlanmıştır. Elden edilen ampirik bulgular incelendiğinde Model 1 için CR₄ değişkeni, ihracat yoğunluğunu %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. İstatistiki olarak, piyasa yoğunlaşma oranındaki %1'lik bir artış, ihracat yoğunluğunun ortalama olarak %0.7 düzeyinde artmasına sebep olmaktadır. Model 2 için ise HHI değişkeni, ihracat yoğunluğunu %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. İstatistiki olarak piyasa yoğunlaşma oranındaki %1'lik bir artış, ihracat yoğunluğunun ortalama olarak %0.4 düzeyinde artmasına sebep olmaktadır.

Model 1 ve 2 sonuçları, piyasa yoğunlaşma oranı haricindeki diğer değişkenler bakımından birlikte değerlendirildiğinde: endüstri ihracatçı oranı ile yıl kukla değişkenleri olarak seçilen D1 (2018) ve D2 (2019), ihracat oranını istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Modellerde sermaye oranı, reel döviz kuru endeksi ve sabit terimin etkisi ise anlamsız olarak tespit edilmiştir.

Sonuçlar

İSO 1000 listesi kullanılarak, endüstri yapısının ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi, 2016-2019 yılları için, 305 imalatçı firma verisi kullanılarak, panel veri yöntemiyle test edilmiştir. NACE Rev.2, 2 haneli 23 endüstri düzeyinde piyasa yoğunlaşma oranı, sermaye yoğunluğu ile endüstri ihracatçı oranları hesaplanmıştır. Çalışma kapsamında bağımlı değişken olarak belirlenen ihracat yoğunluğu ise listedeki ihracatçı olan firma verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Çalışmanın temel amacı piyasa yoğunlaşmasının, ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisini test etmek olup; modellerde bağımsız değişken olarak belirlenen sermaye yoğunluğu, ihracatçı oranı ile reel döviz kuru endeksinin de ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Piyasa yoğunlaşma ölçütü olarak CR₄ ve HHI endeksleri çalışma kapsamında hesaplanmış olup, bu iki değişkenlerden her biri endüstri yoğunlaşma ölçütü olarak, iki farklı modelde bağımsız değişken olarak seçilmiştir. Arellon, Froot ve Rogers rassal etkiler panel veri tahmincisi, seçilen modeller için en uygun tahminci olarak belirlenmiş olup; piyasa yoğunlaşmasının, ihracat yoğunluğu üzerinde pozitif ve anlamlı etkisine ulaşılmıştır. Model 1'de piyasa yoğunlaşma ölçütü olarak belirlenen CR₄'ün, ihracat yoğunluğu üzerindeki

esneklik katsayısı 0.7 iken; diğer yoğunlaşma ölçütü olarak belirlenen HHI'nın ise esneklik katsayısı 0.4 olarak tespit edilmiştir.

ISO 1000 listesindeki imalat sanayi firmaları için ulaşılan ampirik bulgular, teorik çerçevede birbiri ile yarışan Porter'in rekabetçi hipotezine karşın, ulusal şampiyon yaklaşımını desteklemektedir. Çünkü rekabetçi yaklaşıma göre, piyasa yoğunlaşmasının artması, ihracatı negatif yönde etkilemektedir. Çalışmada ulaşılan bulgu, ampirik literatürde ulusal şampiyon yaklaşımını destekleyen, Cortes (2006), Güner vd. (2010) ile Reis ve Forte (2016) çalışmaları ile uyumludur. İSO listesi kapsamında, yoğunlaşmış endüstriler içerisindeki büyük firmalar, daha çok ve esnek girdi kullanarak, ihracata yönelmekte ve endüstri ihracatının artmasını sağlamaktadır. Yoğunlaşmış endüstriler içerisindeki büyük firmaların, küresel piyasalarda rekabet edebilecek gerekli kaynaklara sahip olması, ihracatın arttırılmasında önemli bir çıkarımdır. İhracatın arttırılması hedefleyen sanayi politikalarının da bu çıkarım temel alınarak oluşturulması gerekmektedir.

İSO 1000 listesi, imalat sanayi için son derece önemli ve belirleyici konumda olmasına rağmen; imalat sanayinin genelini kapsamamakta ve piyasa yapısı özellikleri itibariyle imalat sanayinin genelinden ayrışabilmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın, Türkiye ekonomisi imalat sanayinde piyasa yoğunlaşmasının dış ticarete etkisinin araştırılmasına yönelik bir ön-araştırma olarak değerlendirilmesi uygundur.

Çalışma kapsamında, piyasa yoğunlaşmasının haricinde endüstri ihracatçı oranı ve sermaye yoğunluğunun ihracat yoğunluğu üzerindeki etkisine yönelik önemli bulgulara ulaşılmıştır. Endüstrideki ihracatçı oranındaki artış, teorik beklentilere uygun şekilde ihracat yoğunluğunun artmasını sağlamaktadır. Aynı endüstride yer alan ihracatçı firmaların başarısı, diğer firmaların da ihracata yönelmesinde etkili olmaktadır. Sermaye yoğunluğunun ise ihracat yoğunluğu üzerinde etkisi bulunamamıştır.

En yüksek ciro değerine ulaşan ve ilk 1000 firma özelinde ulaşılan ampirik bulgular, İSO firmalarının dış ticaretteki ağırlığı ve başarısı düşünüldüğünde son derece önemlidir. Ancak, çalışma kapsamında elde edilen ampirik bulguların araştırılması ve dış ticaret ekseninde ayrıntılı politik önerilerde bulunulması için, daha çok firmayı kapsayan araştırmaların yapılması ihtiyaçtır. Piyasa yoğunlaşmasının ihracat üzerindeki etkisinin, dikkate alınmasında ölçek ekonomileri son derece önemlidir. Bu nedenle ölçek ekonomilerini de kapsayan ve gözlem sayısı fazla olan ampirik çalışma bulguları, Türkiye ekonomisi imalat sanayi için daha tutarlı sonuçların elde edilmesi için gerekmektedir.

Ek. Tablo:1. Endüstri Tanımlamaları ve Firma Sayısı

Kod	Tanım	Firma Sayısı
10	Gıda ürünlerinin imalatı	64
11	İçeceklerin imalatı	3
12	Tütün ürünleri imalatı	1
13	Tekstil ürünlerinin imalatı	49
14	Giyim eşyalarının imalatı	10
16	Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç)	2
17	Kağıt ve kağıt ürünlerinin imalatı	5
18	Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması	1
19	Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı	4
20	Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı	19
21	Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı	4
22	Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı	10
23	Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı	28
24	Ana metal sanayii	30
25	Fabrikasyon metal ürünleri imalatı (makine ve teçhizat hariç)	10
26	Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı	2
27	Elektrikli teçhizat imalatı	9
28	Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı	10
29	Motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı	27
30	Diğer ulaşım araçlarının imalatı	3
31	Mobilya imalatı	4
32	Diğer imalatlar	3
35	Tıbbi ve dişçilik ile ilgili araç ve gereçlerin imalatı	7

Kaynakça

- Bikker, J. A., & Haaf, K. (2002). Measures of competition and concentration in the banking industry: a review of the literature. *Economic & Financial Modelling (Summer)*, 1-46.
- Bramati, M. C., Gaggero, A. A., & Solomon, E. (2015). International trade and domestic competition: evidence from Belgium. *Review of Industrial Organization*, 4(46), 383-399.
- Clougherty, J. A., & Zhang, A. (2009). Domestic rivalry and export performance: theory and evidence from international airline markets. *Canadian Journal of Economics*, 2(42), 440-468.
- Cortes, B. S. (2006). Competition and export performance in Japan. *The International Journal of Economic Policy Studies*, 1(4), 71-82.
- Coşkun, M. N., Ardor, H. N., Çermikli, A. H., Eruygur, H. O., Öztürk, F., Tokathoğlu, İ., Dağlaroğlu, T. (2012). *Türkiye'de Bankacılık Sektörü Piyasa Yapısı, Firma Davranışları ve Rekabet Analizi*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği.
- El-Osta, B., MacPhee, C. R., & Rosenbaum, D. I. (1996). International trade, foreign direct investment, and domestic market performance. *Eastern Economic Journal*, 1(22), 63-73.
- Fu, D., Wu, Y., & Tang, Y. (2009). The effects of ownership structure and industry characteristics on export performance. *The University of Western Australia*.
- Glejsner, H., Jacquemin, A., & Petit, J. (1980). Exports in an imperfect competition framework: an analysis of 1,446 exporters. *The Quarterly Journal of Economics*, 3(94), 507-524.

- Güner, B., Lee, J., & Lucius, H. W. (2010). The impact of industry characteristics on export performance: a three country study. *International Journal of Business and Economics Perspectives*, 5(2), 126-141.
- Henderson, D. R., & Frank, S. D. (1990). Industrial organization and export competitiveness of u.s food manufacturers. *3rd Annual Symposium on International Economic Competitiveness*.
- Hollis, A. (2003). Industrial concentration, output and trade: an empirical exploration. *Review of Industrial Organization*, 2(22), 103-119.
- Ildırar, M., & Kıral, E. (2018). Piyasa yapısı ve yoğunlaşma: Türk otomotiv sektörü üzerine bir analiz. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117.
- İSO (2021). *Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu*. Erişim tarihi: 01.02.2021, <http://www.iso500.org.tr>.
- İSO (2020). *Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2019*. Erişim tarihi: 01.02.2021, <https://www.iso500.org.tr/iso-500-dergileri/birinci-500-dergileri/>
- Jorde, T. M., & Teece, D. J. (1990). Innovation and cooperation: implications for competition and antitrust. *Journal of economic perspectives*, 4(3), 75-96.
- Kim, D., & Marion, B. W. (1997). Domestic market structure and performance in global markets: theory and empirical evidence from U.S food manufacturing industries. *Review of Industrial Organization*, 12(3), 335-354.
- Koo, A. Y., & Martin, S. (1984). Market structure and U.S trade flows. *International Journal of Industrial Organization* 2, 173-197.
- Lee, C. (2007). *SCP, NEIO and Beyond (Working Paper Series b.)*. Selangor: Nottingham University Business School University of Nottingham Malaysia Campus.
- Liu, X., & Shu, H. (2003). Determinants of export performance: evidence from Chinese industries. *Economics of Planning* (36), 45-67.
- O'Shaughnessy, E. (2018). Trends in the market structure of US residential solar PV installation, 2000 to 2016: An evolving industry. *Prog Photovolt Res Appl* (26), 901-910.
- Pagoulatos, E., & Sorensen, R. (1976). International trade, international investment and industrial profitability of U.S manufacturing. *The Southern Economic Journal* (42), 425-434.
- Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. *Harvard Business Review*, 73-93.
- Reis, J., & Forte, R. (2016). The impact of industry characteristics on firms' export intensity. *International Area Studies Review*, 19 (3), 266-281.
- Şahin, A. (2008). *Dış ticaret ve piyasa yoğunlaşması ilişkisi: Türk imalat sanayi üzerine bir uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TCMB (2021). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. Erişim tarihi: 01.02.2021, <https://evds2.tcmb.gov.tr/>.
- TUİK. (2017). *Sanayi ve Hizmet Sektörlerinde Yoğunlaşma*. Erişim tarihi: 01.01.2021, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114&dil=1>
- TUİK (2021). *İstatistik Veri Portalı*. Erişim tarihi: 01.02.2021, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>
- U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission (2010). *Horizontal merger guidelines*. Erişim tarihi: 01.02.2021, <https://www.justice.gov/atr/horizontal-merger-guidelines-08192010>.
- White, L. J. (1974). Industrial organization and international trade: some theoretical considerations. *The American Economic Review*, 64(6), 1013-1020.
- Zhao, H., & Zou, S. (2002). The impact of industry concentration and firm location on export propensity and intensity: an empirical analysis of Chinese manufacturing firms. *Journal of International Marketing*, 1(10), 52-71.
- Zysman, J., & Tyson, L. D. A. (1983). American industry in international competition: Government policies and corporate strategies. *Cornell University Press*.

OECD Ülkelerinde Toplam Faktör Verimliliği: Stokastik Sınır Yaklaşımı ile Bir Panel Veri Uygulaması*

Nadide YİĞİTELİ**

Fahriye ÖZTÜRK***

Geliş Tarihi (Received): 05.02.2021 – Kabul Tarihi (Accepted): 07.06.2021

Öz

Sürdürülebilir büyümenin temel unsuru olan verimlilik, en yalın haliyle, emek, sermaye ve diğer üretim faktörlerinin ne düzeyde etkin ve etkili kullanıldığını ifade eden bir kavramdır. Bu kavram, ekonomik birimlerin girdilerini çıktıya dönüştürme kabiliyetinin bir göstergesidir. Kişi başı gelir düzeyi açısından ülkeler arasında büyük ve artan farklılıklar olduğu ve faktör birikimlerinin bu farklılıkları tam olarak açıklayamadığı dikkate alındığında, sürdürülebilir ekonomik büyüme için verimlilik artışı başat bir rol oynamaktadır. Çalışmada, toplam faktör verimliliği (TFV) büyümesi ve bileşenleri, 1970-2017 dönemine ilişkin olarak 28 OECD ülkesini içeren panel veri seti ve stokastik sınır analizi (SSA) yaklaşımıyla hesaplanmıştır. TFV’de, analiz döneminde panel geneli için yıllık ortalama %0,13 oranında artış meydana geldiği tespit edilmiştir. 1970’li ve 1980’li yılların başı ile küresel krizin yaşandığı 2008 ve 2009 yıllarında yıllık ortalama verimlilik düşüşü yaşandığı, en derin düşüşün ise %2,25 ile 2009 yılında ortaya çıktığı görülmektedir. TFV’deki büyümenin, teknik etkinlik ve ölçek etkinliğindeki iyileşmelerden çok, büyük ölçüde teknolojik ilerlemeye bağlı olduğu; yüksek kişi başı gelir düzeyine sahip ülkelerin de bu noktada hakim konumda olduğu çalışmada tespit edilen diğer bulgulardandır.

Anahtar Kelimeler: Stokastik Sınır Analizi, Toplam Faktör Verimliliği, Etkinlik, Verimlilik, Ekonomik Büyüme.

Jel Kodları: E23, E24, D24, C23.

Total Factor Productivity in OECD Countries: A Panel Data Application with Stochastic Frontier Approach

Abstract

Productivity, the fundamental element of sustainable growth, is the term that expresses the level of efficient and effective use of labor, capital and other production factors. This term is an indicator of the ability of economic units to transform their input into output. Considering large and increasing differences between countries in terms of per capita income and factor accumulations that cannot fully explain these differences, productivity growth plays a dominant role for sustainable economic growth. In this study, the total factor productivity (TFP) growth and its components were calculated with a panel data set that includes 28 OECD countries for the period 1970-2017 by using a stochastic frontier analysis. It was determined that the average annual increase of TFP was 0.13% during the analysis period. The annual average productivity declined in the years of the 1970s and the early 1980s. It also decreased in 2008 and 2009 when the global crisis was experienced. The deepest decline was seen in 2009 with 2.25%. The growth in TFP is mainly dependent on technological progress rather than improvements in technical efficiency and scale efficiency. Another finding of the study is that countries with higher per capita income are also dominant in technological progress.

Keywords: Stochastic Frontier Analysis, Total Factor Productivity, Efficiency, Productivity, Economic Growth.

Jel Codes: E23, E24, D24, C23.

* Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırlanmış olduğu doktora tezinden türetilmiştir.

**Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü, nadidegulbay@gmail.com

*** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, fahriye.ozturk@hbv.edu.tr

Giriş

Geleneksel neoklasik büyüme modeli, üretim faktörlerinin etkin bir şekilde kullanıldığı ve üretim teknolojisinin tüm ülkeler için aynı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayımların terk edilmesi, etkinliğin ve üretim teknolojilerinin dolayısıyla verimliliğin ülkeler arasında farklılık gösterdiği anlamına gelmektedir. Bu durumda verimlilik farkları, ülkeler arası gelir farklılıklarının temel kaynaklarından biri olmaktadır.

Toplam faktör verimliliğine (TFV) ilişkin literatürün büyük kısmı bu kavramı açıklama probleminden çok ölçüm problemlerine odaklanmıştır. TFV, en yalın tanımı ile üretim sürecinde kullanılan girdiler sabitken çıktıda ortaya çıkan artışı ifade etmektedir. Girdi miktarı dışında kaynak tahsisindeki etkinlik, üretim teknolojisindeki iyileşmeler ve ortaya çıkan dışsallıklar bu değişken ile yakalanmaktadır. Bu kapsamda, teknik etkinlik, teknik ilerleme ve ölçek etkinliği TFV'nin temel bileşenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknik etkinlik değişimi, yakalama etkisi (catch-up) olarak da anılmakta olup mevcut teknolojilerin benimsemesini yani ülkelerin mevcut teknolojiye adapte olma performansını ifade etmektedir. Bu kavram matematiksel olarak da ülkenin teknoloji sınırından ne kadar uzakta olduğunu ve üretken kaynakların kullanımındaki başarı derecesini ifade eder. Teknik ilerlemedeki değişim ise daha üretken teknolojilerin benimsenmesi anlamını taşımakta olup matematiksel olarak da ülkenin üretim sınırında meydana gelen kaymaları göstermektedir.

Üretim faktörlerine ilişkin kısıtların ve azalan getirilerin söz konusu olduğu ekonomilerde, sermaye ve emek gibi üretim girdilerinin miktarını artırarak sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak mümkün değildir. Bu durumda, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılacak olan temel etken, girdilerin verimliliğinin artırılmasıdır. Ülkeler mevcut potansiyellerini etkin kullanamıyorlarsa potansiyellerini etkinleştirerek üretimlerini artıracaklardır. Potansiyel üretim sınırı dikkate alındığında ise teknolojik ilerleme temel seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada, ekonomilerin büyüme performansına ve bu büyümenin kaynaklarına ilişkin uluslararası düzeyde karşılaştırmalı bir bakış açısı sunulması amacıyla OECD ülkeleri kapsamında, TFV büyümesi hesaplanarak teknik etkinlik, teknik ilerleme ve ölçek etkinliği bileşenlerine ayrıştırılacaktır. Çalışmanın takip eden bölümünde, TFV'ye ilişkin farklı yaklaşımları içeren teorik çerçeve sunulacak; üçüncü bölümde, konuya ilişkin ampirik literatür özetlenecektir. Dördüncü ve beşinci bölümde sırasıyla, metodolojik çerçeve sunulacak ve uygulamaya temel teşkil eden veri seti tanıtılacaktır. Sonraki adımda, ampirik uygulama ve bulgular sunulacaktır. Çalışmanın son bölümü ise sonuç ve değerlendirmeleri içermektedir.

1. Teorik Arka Plan

Sürdürülebilir büyümenin temel unsuru olan verimlilik, emek, sermaye ve diğer üretim faktörlerinin ne düzeyde etkin ve etkili kullanıldığını ifade eden bir kavramdır. Bu kavram, ekonomik birimlerin girdilerini çıktıya dönüştürme kabiliyetinin bir göstergesidir. Ekonomik birimler, üretim sürecinde, kaynakları tahsis etme ve kullanma konusunda ne kadar verimli olduklarına bağlı olarak aynı miktarda girdiyle daha fazla veya daha az çıktı üretebilmektedir. Kişi başı gelir düzeyi açısından ülkeler arasında büyük ve artan farklılıkların olduğu ve faktör birikimlerinin bu farklılıkları tam olarak açıklayamadığı dikkate alındığında sürdürülebilir ekonomik büyüme için verimliliğin iyileştirilmesi başat bir rol oynamaktadır (Easterly & Levine, 2001; Hall & Jones, 1999).

Verimlilik kavramı, iktisat yazınında ilk defa Georgius Agricola'nın (1530) çalışmasında kullanılmıştır (Kök & Deliktaş, 2003). Söz konusu çalışmanın tarihi Merkantilist düşüncenin ilk evresine denk gelmektedir. Agricola, madencilik tarıma kıyasla daha verimli olduğunu vurgulamakta, ayrıca madencilik ve tarım alanında verimliliği artırmak için yapılması gereken teknik hususlara da değinmektedir (Hoover & Hoover, 1912).

Merkantilizme tepki olarak Fransa'da ortaya çıkan Fizyokratların verimlilik kavramına bakışını, Quesnay (1758)'in "Ekonomik Tablo"¹ çalışmasında yer alan akım şeması yansıtmaktadır. Bu düşünceye göre, zenginliğin esas kaynağı artı değer yaratan tek sektör olan tarım sektörü, üretken tek sınıf da toprağı işleyen sınıftır (Sweezy, 1970). Bu düşünce ile verimlilik kavramı artık netleşmeye başlamış olup verimli emek-verimsiz emek ayrımı yapılmaya başlamıştır.

Klasik okulun temsilcilerinden Adam Smith'e (1723-1790) göre ülkenin zenginliğini artırmak üretim faktörlerinin verimliliğini artırmak ile mümkündür. İşbölümü, emeğin verimliliğinin artmasına neden olan en önemli faktör olarak tanımlanmaktadır. Smith sektörleri işbölümünü mümkün kılmalarına göre gruplandırmıştır. Ona göre tarım en verimli işkoludur. Sanayi ise tarımdan daha fazla işbölümü imkanı sunmakta olup verimlilik artışı açısından tarımdan daha ileridedir (Smith, 1976).

Klasik okulun bir diğer temsilcisi Ricardo'ya (1772-1823) göre bir ülkenin zenginliği sanayileşmesine bağlıdır. Tarım alanında yeni teknikler ile verimlilik artırılabilse de bu sektörün azalan verimlerle çalışan yapısına bağlı olarak teknolojik gelişmelerle üretkenliğin artırılabilmesi esas işkolu sanayidir. Ricardo, teknolojik gelişmeyle birlikte üretimin herhangi

¹ Tableau Economique

bir branşında makine kullanımının işgücü tasarrufu etkisine sahip olduğunu vurgulamaktadır (Ricardo, 1951).

Marx'a (1818-1883) göre, büyümenin kaynağı olan sermaye birikimi kapitalistlerin kâr oranlarının bir fonksiyonudur. Kapitalistlerin kâr oranlarını belirleyen temel faktör artık değer olduğundan büyümenin arkasındaki itici güç de artık değerdir. Artık değer ise emeğin verimliliğinin artması ile yani işçiyi daha fazla değişmez sermaye ile donatmakla mümkündür. Ancak, belli süre sonra emeğin verimliliğini artırmak artık mümkün olmamaktadır. Bu da kâr oranlarının düşmesine neden olacaktır. Ancak Marx, kâr oranlarının düşmesi sürecini tersine çevirecek mekanizmaların da kapitalist sistemde olduğunu belirtmektedir (Marx, 2018).

Schumpeter (1883-1950), girişimci kavramını ekonomik analizin merkezine taşımakta olup girişimcinin teknolojik bir yenilikçi olarak rolünü vurgulamaktadır. Schumpeter'e göre, ekonomik büyümenin kaynağı yeniliklerdir. Bu yenilikler, yeni bir ürünün bulunması veya eski üründe niteliksel bir yenilik; üretim yönteminde yenilik; yeni piyasaların geliştirilmesi ve yeni ticaret olanaklarının bulunması; yeni hammadde kaynaklarının bulunması; organizasyon yapılarında yenilik sağlanması, şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Schumpeter, 1934). Firmalar, yaratıcı yıkım sürecinde yok olmamak için yeni fikirler geliştirmeye ve verimliliklerini artırmaya teşvik edilmiş olmaktadır (Schumpeter, 1950).

Keynes (1883-1946) Genel Teoride (1936), piyasa mekanizmasının tam istihdamı kendiliğinden sağlamasının mümkün olmadığını belirterek kısa dönemli statik bir analiz yapmıştır. Bu yaklaşımda ekonominin durgunluktan ne şekilde çıkacağı konusuna odaklanılmıştır. Verimlilik konusuna ilişkin olarak ise Keynes, istihdam ve talebin yüksek olduğu durumlarda bu sorununun çözülmüş olabileceğini belirtmektedir (Kök, 1991).

Post Keynesyen Okulun temsilcilerinden Harrod² ve Domar, Keynes'in analizini uzun vadeye genişleterek dinamik ve büyüyen bir ekonominin hangi koşullar altında tam istihdamı gerçekleştirebileceği ve bunu devam ettirebileceği sorusuna odaklanmaktadır. Harrod-Domar modeline göre yatırım hem Keynesyen çarpan analizindeki gibi gelir üretmekte hem de ekonominin üretken kapasitesini artırmaktadır. İlk etki kısa vadeli bir yapıya sahip olup talep tarafında görünürken, ikinci etki uzun vadeli bir yapıda olup arz tarafında ortaya çıkmaktadır (Hagemann, 2009).

Neoklasik İktisat Okulunda büyüme teorisinin kökenleri Solow (1956, 1957) çalışmalarına dayanmaktadır. Solow'un (1956)³ standart neoklasik iktisadi büyüme modelinde,

² Harrod (1939), yatırımın sermaye birikimi etkisini de analize dahil etmiş, piyasa mekanizmasının büyüyen dinamik bir ekonomide kendiliğinden tam istihdamı sağlayıp sağlamadığını araştırmıştır.

³ Tinbergen (1942), nüfus artışı, teknik ilerleme ve sermaye oluşumunun etkisi altında ekonominin uzun vadeli gelişimini araştırmış olup model Solow modelinin en gelişmiş öncüsüdür (Hagemann, 2009).

tasarruf yatırım düzeyinin büyüme sadece geçiş döneminde etkilediğini belirtilerek sermaye birikiminin büyüme üzerindeki etkisi minimize edilmektedir. Bu modele göre, uzun dönemde büyümenin kaynağı teknolojik değişme olup üretim fonksiyonunda teknoloji dışsal bir faktör olarak ele alınmakta ve kişi başına çıktı, sabit teknolojik gelişme oranında büyümektedir (Jones, 2001). Uzun vadeli ekonomik büyümeyi sürdürmek için, teknolojide sürekli gelişmeler sağlanarak, zamanla ekonomik büyümenin durmasına neden olacak azalan getirilerin etkileri elimine edilebilmektedir (Aguiar, Costa & Silva, 2017). Solow (1957), gelir artışının kaynaklarını açıklamak için büyüme muhasebesi çerçevesini oluşturmuştur. Gelir artışının, işgücü ve sermaye ile açıklanamayan bakiye kısmı bu yaklaşımda “Solow Artığı” olarak ifade edilen bir artık terim ile ölçülmektedir. Bu artık⁴ verimliliğe denk gelmekte olup geliri etkileyen işgücü ve sermaye dışındaki faktörleri barındırmaktadır. Neoklasik modelde, bu artık aynı zamanda dışsal olarak kabul edilen teknoloji parametresi olarak tanımlanmakta olup nasıl ortaya çıktığı açıklanmamaktadır. Bu haliyle teknoloji, tesadüfi ilerlemelere bağlı bir fenomen olarak tanımlanmıştır. Neoklasik modelde, sermayenin marjinal verimliliğinin azalması sebebiyle teknolojik ilerleme ortaya çıkmazsa büyüme durağan duruma girmekte, durağan durum kişi başı gelir değeri ise tasarruf oranı ve nüfus artış oranı tarafından belirlenmektedir. Teknolojik gelişme sermayenin verimliliğinin azalmasını engellemekte, kişi başı durağan durum gelir büyüme oranı da dışsal olan teknolojik ilerleme hızı tarafından belirlenmektedir (Mankiw, Phelps & Romer, 1995).

Neoklasik yaklaşımın temel kavramı olan Solow kalıntısının içeriğini incelemeye yönelik girişimler, "İçsel Büyüme Teorileri" adı verilen yeni bir dizi teoriye yol açmıştır. Bu modellerde uzun vadeli gelir artışının ana itici gücü olan toplam faktör verimliliği büyümesine ve kişi başına gelirdeki ülkeler arası farklılıklara artan bir odaklanma söz konusudur (Aguiar, Costa & Silva, 2017). İçsel büyüme ile ilgili literatür, dışsallıklar yaratan fiziki sermayeye, beşeri sermayeye ve ARGE'ye dayanmaktadır. Ayrıca bilgi de bir sermaye türü olarak kabul edilmektedir⁵. Bu varsayıma bağlı olarak sermayenin azalan getiri sergileme olasılığı düşmektedir. Üretim ve yatırım sürecinde ortaya çıkan bilgi ekonomide verimlilik artışı sağlamaktadır. Bilginin, pozitif dışsallıklara ve artan getiriye sahip olmasına bağlı olarak durağan duruma girilmeyen sürekli bir büyüme süreci yaşanabilecektir⁶ (Mankiw, Phelps & Romer, 1995).

⁴Abramovitz (1956), bu artığı cehaletin ölçüsü “measure of ignorance” olarak ifade etmektedir.

⁵Mankiw vd. (1995), bilginin, bilgi üretmek için kullanıldığını bu nedenle diğer sermaye biçimleriyle karşılaştırıldığında, bilgi üretiminin azalan getiri sergileme olasılığının daha düşük olduğunu hatta artan getiri bile gösterebileceğini belirtmektedir (Mankiw, Phelps, & Romer, 1995).

⁶Mankiw vd. (1995)'ne göre bilgi, toplumun ders kitaplarının kalitesi, beşeri sermaye, onları okumak için harcanan zamandır.

Yeni klasik reel konjonktür teorisine göre ekonomideki istikrarsızlıkların temel nedeni reel şoklar olup bu istikrarsızlıklar stokastik (öngörülemez/rastgele) sapmalar şeklindedir. Ekonominin faktör donanımı ve teknoloji seviyesi gibi reel faktörler, üretim ve istihdam düzeyindeki dalgalanmalara neden olmaktadır. Teknolojik ilerleme pozitif bir şoka neden olurken yeni teknolojilere uyum sağlayamayan işkollarına bağlı olarak negatif şoklar ortaya çıkmaktadır. Pozitif teknolojik şok durumunda verimlilik ve reel ücret seviyesi yükselmekte, bu durumda işçiler, çalışma-boş zaman tercihlerini çalışma lehine değiştirmektedir. Böylece üretim ve istihdam artmaktadır (Bocutoğlu, 2012).

Klasik, Neoklasik, Keynesyen ve Schumpeteryen iktisatçılar, ekonomik büyümeyi teşvik etmede verimliliğin anahtar rol oynadığını kabul etmektedirler (Archibugi & Michie, 1998). Sürdürülebilir büyümenin temel unsuru olan verimliliğe ve büyümeye elverişli bir ekonomik yapının çerçevesinin çizilmesine yönelik olarak giderek büyüyen teorik ve ampirik bir literatür bulunmaktadır.

2. Literatür Özeti

Temel olarak, literatürde toplam faktör verimliliğini hesaplayan yöntemler sınır (frontier) ve sınır-olmayan (non-frontier) yaklaşım olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilmektedir. Sınır yaklaşımı stokastik sınır, bayesian yaklaşım ve veri zarflama alt başlıklarını; sınır-olmayan yaklaşım ise geleneksel büyüme muhasebesi tekniğini içermektedir. Çalışmanın bu bölümünde ampirik bir bakış açısıyla toplam faktör verimliliğini ve bileşenlerini analiz eden çalışmalara değinilecektir.

Fare vd. (1994) çalışmasında, 1979-1988 dönemine ilişkin olarak, OECD ülkelerinde ortalama olarak TFV değişiminin yılda %0,7 olduğu; teknolojik ilerlemenin tüm ülkelerdeki TFV değişikliğini açıkladığı ve yıllık ortalama %0,85'lik bir değişim gösterdiği; teknik etkinliğin ise zamanla azaldığı belirtilmektedir.

Golany ve Thore (1997a) çalışmasında, ölçeğe göre artan getiriye sahip ülkeler için, GSYH ve sosyal performansın uzun vadeli büyümesinin devam ettiği; ölçeğe göre azalan getiri sergileyen ülkelerde ise GSYH ve sosyal performansta bir yavaşlamanın olduğu belirtilmektedir. Ölçeğe göre azalan getiriye sahip ülkelerdeki eğitim, sağlık ve sosyal politikalar, ülkeleri harcamaların marjinal getirilerinin düştüğü noktaya doğru itmektir. Bu kategoriye ait ülkeler genellikle gelişmiş ülkeleri içermekte olup ölçeğe göre artan getiri durumundaki ülkeler ise gelişmekte olan genç ülkeler olarak nitelendirilmektedir.

Rao ve Coelli (1998) çalışmasında, 1965-1990 dönemi için Latin Amerika, Kuzey Afrika ve Orta Doğu için negatif yıllık TFV büyümesi tespit edilmişken, Asya, yıllık ortalama % 0,99 ile en yüksek TFV büyümesine sahip bölge olarak bulgulanmıştır. OECD ülkelerinden

Danimarka, İtalya ve Hollanda'da teknolojik gerileme tespit edilmiştir. Kore de teknolojik gerilemenin görüldüğü ülkeler arasında yer almıştır. Teknik etkinlikteki değişimin, olumsuz teknolojik değişim yaşayan ülkeler için daha yüksek olduğu çalışmada elde edilen diğer bir sonuçtur.

Koop, Osiewalski ve Steel (2000), 1980-1990 dönemi için 20 ülkenin etkinlik ve verimliliklerindeki değişimlerini analiz etmişlerdir. Çalışmada ortalama etkinlik 0,880 olarak tespit edilmiş olup Hollanda etkinliği en yüksek ülke (0,975), Polonya ise etkinliği en düşük (0,450) ülkedir. Çalışma kapsamında yıllık ortalama %0,58 teknik ilerleme gerçekleştiği tespit edilmiştir. En yüksek teknik ilerlemeye sahip olan ülke Almanya olarak tespit edilmiştir.

Arcelus ve Arocena (2000) çalışmasında, 1970-1990 dönemine ilişkin olarak 14 OECD ülkesi için analiz dönemi boyunca ortalama 0,835'lik ortalama etkinlik tespit edilmiştir. Analiz dönemi içinde ortalama etkinliği en yüksek ülke Belçika (0,987), en düşük ülke ise İsveç olarak hesaplanmıştır.

Forstner ve Isaksson (2002) çalışmasında OECD ülkeleri için TFV büyümesinin inovasyona dayandığı; "Asya Kaplanı" ekonomilerinin büyümesinin önemli ölçüde TFV büyümesi kaynaklı olduğu ve bunun ise esas olarak teknik etkinlikteki iyileşmeden kaynaklandığı bulgulanmıştır. OECD ülkelerinin incelenen dönemde yıllık ortalama %0,1 etkinlik değişimi; %0,8 teknik ilerleme ve %0,9 TFV büyümesi sergilediği hesaplanmıştır. Asya Kaplanı ekonomilerinin ise yıllık ortalama %3,1 etkinlik değişimi; %0,1 teknik ilerleme ve % 3,1 TFV büyümesi sergilediği hesaplanmıştır.

Kim, Park ve Park (2010) çalışmasında, dünya verimlilik artışının hızlı büyüyen yeni gelişen ekonomiler tarafından yönetildiği; çoğu gelişmiş ülkenin verimlilik büyümesinde bir düşüş yaşadığı; teknik etkinlik açısından gelişmekte olan ekonomilerin gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı çalışmada altı çizilen sonuçlardır.

Bos vd. (2010), büyümenin, gelişmiş ekonomilerde faktör birikimine ve sermayeye; yükselen ekonomilerde teknik değişime; gelişmekte olan ülkelere ise hem teknik değişime hem de emek birikimine bağlı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bir diğer bulgu ise gelişmekte olan ülkelerin, mevcut teknolojileri kullanma becerilerinin geliştirmesinin tek başına yeni teknolojilerin yayılmasını teşvik etmekten daha etkili olabileceği şeklindedir.

Pires ve Garcia (2012) çalışmasında, Japonya (%2,42), Avusturya (%1,77), Fransa (%1,75), Norveç (%1,53), İsviçre (%1,51) ve ABD (%1,49) verimlilik değişimi açısından üst sıralarda yer alan ülkeler olarak hesaplanmıştır. Yunanistan ve Türkiye, negatif verimlilik artışına sahip OECD üyesi ülkelerdir. Teknik ilerlemenin verimlilik artışı üzerinde en büyük etkiyi gösterdiği ülkeler sırayla Japonya, ABD, Fransa, İsviçre, İtalya, İngiltere, Hollanda ve

Avustralya olarak tespit edilmiştir. Bu ülkelerde teknik ilerlemenin katkıları yılda ortalama %0,56 ile %0,30 arasında değişmektedir.

Aguiar, Costa ve Silva (2017), çalışmasında OECD ülkeleri için ortalama etkinlik 0,68, ölçeğe göre getiri 0,82, yıllık ortalama TFV değişimi %0,29, yıllık ortalama teknik ilerleme %-7,07, yıllık ortalama teknik etkinlik değişimi %8,16, yıllık ortalama ölçek etkisi değişimi %-0,8 olarak tahmin edilmiştir.

Heshmati ve Rashidghalam (2020) çalışmasında, teknik değişimin TFV büyümesinin en önemli bileşeni olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca çalışmada, teknik değişim ve TFV büyümesi tüm ülke gelir grupları ve yıllarında negatif olarak bulgulanmıştır.

Fuente-Mella vd. (2020), 34 OECD üye ülkesi için 2003-2012 dönemine ilişkin olarak yaptığı çalışmada, Lüksemburg ve ABD gibi daha yüksek ekonomik büyüme düzeyine sahip ülkelerin daha yüksek; Şili ve Meksika gibi daha alt sıralarda ekonomik büyüme düzeyine sahip ülkelerin ise daha düşük verimliliğe sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Hou vd. (2020), 16 ülke için yıllık ortalama TFV büyümesini %1,4 olarak tahmin etmiştir. Bunun %0,006'sı etkinlik değişimi; %1,4'ü teknolojik ilerleme; %-0,026'sı ölçek etkisinden kaynaklanmaktadır. Analiz döneminde ve incelenen ülkeler kapsamında TFV'deki büyümenin, teknik etkinlik ve ölçek etkinliğindeki iyileşmelerden çok, büyük ölçüde teknolojik ilerlemeye bağlı olduğu hesaplanmıştır.

3. Metodoloji

TFV için bir ölçü geliştirmek temel uğraş alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde TFV'yi hesaplayan yöntemler sınır (frontier⁷) ve sınır-olmayan (non-frontier) yaklaşım olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilmektedir. Sınır-olmayan yaklaşımda ekonomik birimlerin teknik olarak etkin olduğu varsayımsal olarak kabul edilmekte olup TFV büyüme ölçüsü olarak teknolojik ilerleme dikkate alınmaktadır. Burada teknik etkinsizlik dikkate alınmadığı için üstü kapalı olarak uzun dönem dengesinde bulunduğu varsayılmaktadır. Sınır-olmayan yaklaşım ile sınır yaklaşım arasındaki temel fark da teknik etkinliğe bakış açısından kaynaklanmaktadır. Sınır yaklaşımında TFV büyümesi, üretim fonksiyonunu yukarı kaydıran bir teknolojik ilerleme ile üretim sınırına doğru hareketi sağlayan teknik etkinliktir. Sınır yaklaşımında TFV büyümesi üretim sınırı tahmininde teknik ilerleme, teknik etkinlik kazançları ve ölçek etkinliği olmak üzere; maliyet, gelir ve kâr sınırı tahmininde ise teknik ilerleme, teknik etkinlik, tahsis etkinliği ve ölçek etkinliği olmak üzere bileşenlerine ayrılmaktadır (Mahadevan, 2004). Üretim etkinliği, herhangi bir fiyat bilgisine başvurmaksızın yalnızca fiziksel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Maliyet, gelir ve kâr etkinliği ise hem fiyat bilgisi hem de üreticiye uygun davranışsal bir amaç yükleyen ölçüm konseptini içermektedir (Kumbhakar & Lovell, 2000).

Çalışma kapsamında sınır analizi ana başlığı altında yer almakta olan SSA Greene (2005) spesifikasyonu kullanılarak etkinsizlik modellenecektir. Bu yöntemin alternatif modellere göre temelde iki kazanımı bulunmaktadır. İlk olarak, etkinsizlik terimi için farklı istatistiksel dağılımlara izin vermesi, ikinci olarak da birime özgü heterojenliğin teknik etkinsizlikten ayrıştırılmasına imkân sağlamasıdır. Panel veri modelleri içerisinde etkinsizliği belirlemeye yönelik olarak birçok spesifikasyon bulunmakla birlikte, Kumbhakar (1990), Kumbhakar ve Heshmati (1995), Battese ve Coelli (1988, 1992, 1995), Kumbhakar ve Wang (2005), Wang ve Ho (2010) ile Kumbhakar, Lien ve Hardaker (2014) ampirik çalışmalarda en sık kullanılan diğer alternatif yöntemlerdir.

Greene (2005a,b)⁸, Gerçek Sabit Etkiler (True Fixed Effects-TFE) ve Gerçek Rastgele Etkiler (True Random Effects-TRE) olarak adlandırılan iki model sunmaktadır (Kumbhakar,

⁷ Frontier yaklaşımın temelini oluşturan frontier kavramı en iyi elde edilebilir konum anlamına gelmektedir.

⁸ Greene 2005'e kadar zamanla değişen stokastik sınır modellerin ortak özelliği α 'nın üretken birimler arasında aynı olması ve böylece üretim süreciyle ilgisi olmayan ancak çıktıyı etkileyen zamanla değişmeyen gözlemlenemeyen faktörlerin varlığında sapmalı tahminlere yol açmasıdır. Bu nedenle, bu faktörlerin etkisi, sonuçların sapmalı olması nedeniyle etkinsizlik terimi tarafından yakalanabilmektedir. Greene (2005) bu soruna, birime özgü α ile zamanla değişen (time varying) stokastik sınır normal-yarı normal modeli aracılığıyla yaklaşmıştır. Önceki modellerle karşılaştırıldığında, bu yaklaşım, birime özgü zamanla değişmeyen gözlemlenmemiş heterojenlikten, zamana bağlı etkinsizliğin çözülmesine izin vermektedir. Bu nedenle Greene

Lien & Hardaker, 2014). Bu modeller ile birime özgü etkinsizliğin zamanla değiştiği ve etkinsizlikle ilgili olmayan birim hetorejenliğinin u_{it} tahmininden ayrıştırıldığı yeni bir stokastik sınır formüle edilmektedir. TFE ve TRE modeli arasındaki temel fark sabit terim α_i 'den kaynaklanmaktadır. α_i etkinsizliğin bir parçası olmayan sabit parametreler gibi hareket ediyorsa TFE modeli; rastgele bir değişken olarak hareket ediyorsa TRE modeli söz konusudur. Greene (2005b) TFE modeli formülasyonu 1 nolu eşitlikte yer almaktadır.

$$y_{it} = \alpha_i + \beta' x_{it} + v_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (1)$$

1 nolu eşitlikte yer almakta olan α_i gruba özel sabittir. Bu modelde β_i lerin tahmininde maksimum olabilirlik tahmin edicisi kullanılmaktadır. y_{it} , t zamanında i firmasının performansını (çıktısını, kârını, maliyetini); x_{it} girdi veya girdi fiyat vektörünü göstermektedir. Etkinsizlik terimi u_{it} 'nin işareti sınırın üretim, kâr veya maliyet sınırı olup olmasına göre değişmektedir. Söz konusu terimin işareti üretim ve kâr sınırı hesaplandığında “-”; maliyet sınırı hesaplandığında ise “+” olmaktadır. Rastgele değişken olan v_{it} (klasik ölçüm hatası, white noise) negatif veya pozitif olabilir. SSA'da u_{it} ve v_{it} 'nin toplamı birleşik hata terimini oluşturmaktadır.

Greene (2005a,b), tarafından önerilen diğer alternatif spesifikasyon olan TRE modelinde ise α_i 'nin her birim için aynı olduğu varsayılmaktadır. TRE model spesifikasyonu 2 nolu eşitlikte gösterilmektedir (Greene, 2005 a, b).

$$y_{it} = \alpha + \beta' x_{it} + w_i + v_{it} \pm u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (2)$$

TRE modeli, rastgele (firmalar arası) sabit bir terimi olan stokastik bir sınır modelidir. Model firmaya özgü etkinsizliğin zamanla değiştiği ve etkinsizlikle ilgili olmayan firma hetorejenliğinin u_{it} tahmininden ayrıştırıldığı bir yapı içerirken stokastik sınır modelinin temel özelliklerini de korumaktadır. u_{it} ve v_{it} simetrik ve tek taraflı bileşenlerdir. Bu formülasyon ile 1 nolu eşitlik ile verilen TFE modeli arasındaki temel fark, w_i bileşeninden kaynaklanmaktadır. w_i rastgele firma spesifik etki olup bileşeninin modeldeki diğer tüm terimlerle ilişkisiz olduğu varsayılmaktadır. Bu bileşen zamanla değişmeyen, firmaya özgü rastgele bir terim olarak firmalar arası heterojenliği yakalamak için kullanılmaktadır.

(2005a), gözlemlenmemiş birime özgü heterojenlik varsayımına bağlı olarak bu modelleri TFE veya TRE olarak adlandırmıştır (Belotti, Daidone, Iardi, & Atella, 2013)

Model v_{it} ve u_{it} terimlerinin farklı dağılımsal özelliklerine göre parametre tahminine yönelik 3 temel yaklaşım sunmaktadır⁹. v_{it} 'nin bağımsız bir şekilde $v_{it} \sim N[0, \sigma_v^2]$ dağıldığı varsayılmaktadır. Bu varsayım ile modelde etkinsizlik terimi u_{it} için 3 farklı dağılım varsayılabilir: Üstel (Exponential) dağılımda, u_{it} , σ_u^2 varyans ile bağımsız ve üstel dağılmaktadır; yarı normal (half-normal) dağılımda, u_{it} , bağımsız ve yarı normal olarak $N^+[0, \sigma_u^2]$ dağılmaktadır; kesikli normal (truncated-normal) dağılımda u_{it} , bağımsız olarak μ kesim noktasında $N^+[\mu, \sigma_u^2]$ dağılmaktadır. Bu dağılımlar heteroskedastik hata bileşenli modellere de uymaktadır.

Çalışma kapsamında, nihai olarak teknik etkinsizlik, Jondrow vd. (1982) çalışmasını takiben u_{it} 'nin dağılımına bağlı ve koşullu ortalama şeklinde $\hat{u}_{it} = E(u_{it} | \varepsilon_{it})$ tahmin edilecektir. Toplam faktör verimliliği büyümesinin elde edilmesinde ve bileşenlerine ayrıştırılmasında ise Kumbhakar, Wang ve Horncastle (2015) takip edilecektir.

Panel veri ve çıktı odaklı teknik etkinsizlik dikkate alındığında, tek çıktılı üretim fonksiyonu 3 nolu eşitlikte sunulmaktadır.

$$y_{it} = f(x_{it}, t; \beta) \exp(-u_{it}) \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (3)$$

y_{it} , t zamanı için i ekonomik biriminin çıktısını; x_{it} girdi vektörünü; t teknoloji değişiminin hesaplanması için vekil (proxy) niteliği taşıyan zaman trend değişkenini; β tahmin edilen teknoloji parametre vektörünü; $u_{it} \geq 0$ olmak üzere çıktı odaklı teknik etkinsizliği göstermektedir. TFPV değişimi ise 4-12 nolu eşitliklerle tanımlanmaktadır. w_n , x_n girdisine ait fiyatı; S_n , x_n girdisinin toplam harcama içindeki payını; C toplam harcamayı göstermektedir. Değişkenlerin üzerindeki “•” işareti bu değişkenlere ilişkin değişim oranını ifade etmektedir (Kumbhakar, Wang & Horncastle, 2015).

$$\dot{TFP} = \dot{y} - \sum_n S_n \dot{x}_n \quad (4)$$

$$\dot{y} = \frac{1}{y} \frac{dy}{dt} = \frac{d \ln y}{dt} \quad (5)$$

$$C = \sum_n w_n x_n \quad (6)$$

$$S_n = w_n x_n / C \quad w = w_1, w_2, w_3, \dots, w_N > 0$$

⁹Greene (2005a) genel olarak, sonuçlar üzerindeki en büyük etkinin nadiren dağılım varsayımları olduğunu ve dağılımsal varsayımların tahminlerde sadece marjinal değişiklikler meydana getirdiğini; sonuçların birincil belirleyicisinin, modelin altında yatan formülasyon ve teorik temellerin olduğunu belirtmektedir.

TC teknik değişim; TEC teknik etkinlikteki değişim; son bileşen ölçek etkinliği bileşeni; ε_n her bir girdiye göre çıktı esnekliği olmak üzere;

$$\dot{TFP} = TC + TEC + \sum_n [\varepsilon_n - S_n] \dot{x}_n \quad (7)$$

$$\dot{TFP} = TC + TEC + (\varepsilon - 1) \sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} \right] \dot{x}_n + \sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} - S_n \right] \dot{x}_n \quad (8)$$

$$TC = \frac{\partial \ln y_{it}}{\partial t} \quad (9)$$

$$TEC = -\frac{\partial u}{\partial t} \quad (10)$$

$$\varepsilon_n = \varepsilon_n(x, t; \beta) = \frac{x_n f_n(x, t; \beta)}{f(x, t; \beta)} \quad (11)$$

TEC üreticinin üretim sınırına yaklaşım uzaklaşma oranı olarak yorumlanabilmekte olup bu değişken zamanla artabilir, azalabilir veya değişmeyebilir. 9 nolu eşitlikte yer alan $(\varepsilon - 1) \sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} \right] \dot{x}_n$ bileşeni ölçek bileşenini¹⁰; $\sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} - S_n \right] \dot{x}_n$ bileşeni ise tahsis etkinsizliği bileşenini vermektedir. Eğer üretim teknolojisi ve teknik etkinlik zamanla değişmez ise bu bileşenler toplam faktör verimliliğindeki değişime katkı sağlamaz. Ölçek ekonomilerinin katkısı ise üretim teknolojisine ve veriye bağlıdır. Ölçeğe göre sabit getiri koşullarında girdi büyümesi veya daralması verimlilik değişimine katkıda bulunmaz. Ölçek esnekliği $\varepsilon = \varepsilon(x, t; \beta) > 1$ ve $\sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} \right] \dot{x}_n > 0$ olursa ölçek, verimlilik değişimine pozitif katkı sağlayacaktır. Tahsis etkinsizliği ise girdilerin normalleştirilmiş çıktı esnekliklerinin harcama paylarından veya girdi fiyatlarının marjinal ürün değerinden sapmalarının etkisini göstermektedir. Eğer fiyat bilgisi mevcut değilse tahsis etkinsizliğinin olup olmadığına bakılmaksızın tahsis etkinsizliği bileşeni ampirik olarak hesaplanamayacaktır. Bu durumda dolaylı olarak $S_n = \frac{\varepsilon_n}{\varepsilon}$ olacak TFV 12 nolu eşitlikte ifade edildiği şekilde hesaplanacaktır (Kumbhakar & Lovell, 2000).

¹⁰ Ölçek esnekliği $\varepsilon = \varepsilon(x, t; \beta) = \sum_n \varepsilon_n(x, t; \beta)$, 1 eşit, 1'den küçük veya büyük olabilmekte olup üretim sınırını karakterize eden ölçeğe ilişkin temel bir getiri ölçütü sağlamaktadır.

$$\dot{TFP} = TC + TEC + (\varepsilon - 1) \sum_n \left[\frac{\varepsilon_n}{\varepsilon} \right] \dot{x}_n \quad (12)$$

4. Veri Seti ve Model

Model, girdi ve çıktıların seçiminde bu alanda yapılmış daha önceki araştırma çizgileri de takip edilerek kurgulanmıştır. Analizler OECD ülkeleri kapsamında yapılmış olup, reel GDP, işgücü, sermaye, beşeri sermaye, ortalama yıllık çalışma saati temel değişkenler olarak kullanılmıştır. Bu değişkenlere ilişkin veri kaynakları Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Veri Kaynakları

Değişken	Simge	Veri Kaynağı	Dönemi	Ölçümü Birimi
Reel GDP	Y	Penn World Table Version 9.1	1970-2017	Düzyey değeri doğal logaritma
Sermaye Stoku	K	Penn World Table Version 9.1	1970-2017	Düzyey değeri doğal logaritma
İstihdam	L	Penn World Table Version 9.1	1970-2017	Doğal logaritma
Beşeri Sermaye Endeksi	H	Penn World Table Version 9.1	1970-2017	Endeks değeri doğal logaritma
Ortalama Yıllık Çalışma Saati	AVH	Penn World Table Version 9.1	1970-2017	Doğal logaritma

Veriler 1970-2017 yılları için derlenmiş olup veri kalitesi dikkate alınarak 36 OECD ülkesinden 28’i veri setine dahil edilmiştir. Bu kapsamda, Çekya, Slovakya, Slovenya, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya ve Macaristan ülkeleri analize dahil edilmeyen OECD ülkeleridir.

Reel GDP ve fiziki sermaye stoku verisi, 2011 yılı fiyatlarıyla US\$ olarak kullanılmıştır. Beşeri sermaye endeksi verisi yine Penn World Table veri setinden elde edilmiş olup söz konusu veri setinde bu endeks ortalama okullaşma yılı ile eğitimin geri dönüş oranına dayanmaktadır. Bu kapsamda ortalama okullaşma yılı Barro ve Lee (2013) ve Cohen ve Leker (2014) veri setine; eğitimin geri dönüş oranı ise Psacharopoulos (1994)’u takiben dünya ölçeğinde tahmin edilen Mincerian denkleminde dayalı olarak elde edilmektedir (Human Capital in PWT 9.0). Çalışma kapsamında, istihdam edilen kişi sayısı beşeri sermaye endeksi dikkate alınarak ve Mincerian yaklaşım temelinde, nitelikli işgücü haline dönüştürülmüştür. L vasıfsız işçi ve H ortalama beşeri sermaye, LH nitelikli uyarlanmış işgücü olmak üzere $LH = L * H$ olarak ifade edilmektedir (Caselli, 2005; Hall & Jones, 1999; Şanlı, 2016). Ortalama eğitim yılı vasıfsız işgücüne nitelik kazandırmakta bu durumda nitelikli emeğin üretime katkısı da artmaktadır. Yani ortalama okullaşma yılındaki fazladan her bir yıl işgücünün üretime katkısını da artırmaktadır. Bu kapsamda, beşeri sermaye endeksi, ülkelere ilişkin istihdam verisi L ile çarpılarak nitelikli uyarlanmış işgücü verisi elde edilmiştir. Diğer yandan çalışmada üretim sınırı tahmin edileceği için ülkelerin ortalama yıllık çalışma saati verisi de analize dahil edilmiştir.

Analizde kullanılan işgücü verisi nihai olarak $LHH = L^*H^*AVH$ şeklinde hesaplanmıştır. Regresyon tablolarında gösterim kolaylığı sağlaması nedeni ile LHH değişkeni kısaca L olarak ifade edilecektir.

SSA çerçevesinde yapılan hesaplamalarda kullanılan değişkenler Du (2017) çalışması izlenerek kendi ortalamalarıyla normalize edildikten sonra log değerleri esas alınarak kullanılmıştır. Değişkenlerin ölçeklendirilerek normalize edilmesi özellikle SSA yazınında sıklıkla kullanılmakta olan bir yöntemdir. Bu yöntem, çoklu doğrusal bağlantıyı zayıflatmak, değişen varyansı kontrol altına almak için önerilmektedir (Kim, 1999; Pablo-Romero & Gomez-Calero, 2013; Kumbhakar, Lien & Hardaker, 2014; Kumbhakar, Wang & Horncastle, 2015). Bununla birlikte, normalizasyon, değişkenlerin birimlerinden arındırılmasını sağladığı için parametre değerlerinin de karşılaştırılabilir olmasına imkan sağlamaktadır (Wooldridge, 2003).

Çalışmada toplam faktör verimliliği büyümesi, SSA ile teknik etkinlik, teknik ilerleme ve ölçek etkinliği bileşenlerine ayrıştırılacaktır. Öncelikle Greene (2005a,b) takip edilerek etkinlik katsayıları tahmin edilecek ve uygun modelin tespitine yönelik olarak hipotez testleri yapılacaktır. Bu kapsamda, i 28 OECD ülkesini, t ise zaman boyutunu göstermek üzere, üretim sınırını tahmin etmek için oluşturulan Cobb-Douglas ve translog üretim fonksiyonuna ilişkin kapalı ve açık fonksiyon formları 13 ila 16 nolu eşitlikler ile ifade edilmektedir. β_{ij} ler tahmin edilecek parametre değerlerini, K ve L sırasıyla sermaye stoku ve işgücü saat cinsinden nitelikli emeği, v_{it} , 0 ortalama σ_u^2 varyansa sahip rastgele hata terimini, u_{it} teknik etkinsizliği ifade etmektedir.

$t = 1, 2, 3, \dots, T$ (1970, 1971, 1972, ..., 2017 yılları için) trend değişkeni olmak üzere;

$$Y = f \{K, L, t\} \quad (13)$$

$$\ln(Y_{it}) = \alpha_0 + \beta_1 \ln(K_{it}) + \beta_2 \ln(L_{it}) + \beta_3(t) + v_{it} - u_{it} \quad (14)$$

$$Y = f \{K, L, t, (K \cdot L), (K \cdot t), (L \cdot t), K^2, L^2, t^2\} \quad (15)$$

$$\ln(Y_{it}) = \alpha_0 + \beta_1 \ln(K_{it}) + \beta_2 \ln(L_{it}) + \beta_3(t) + \beta_{12} \ln(K_{it}) \ln(L_{it}) + \beta_{13} \ln(K_{it})t + \beta_{23} \ln(L_{it})t + 1/2\beta_{11}(\ln K_{it})^2 + 1/2\beta_{22}(\ln L_{it})^2 + 1/2\beta_{33}(t)^2 + v_{it} - u_{it} \quad (16)$$

Etkinsizlik bileşeni u_{it} ise Battese and Coelli (1995)'i takiben 17 nolu eşitlikte belirtildiği şekilde tanımlanmaktadır. μ_{it} , kesikli normal dağılıma ve σ_u^2 varyansa sahip teknik etkinsizlik terimi u_{it} 'nin ortalamasını, t trend değişkenini göstermektedir. δ , teknik etkinsizlik ile ilişkili

olarak tahmin edilecek parametre değerlerini, w_{it} ise etkinsizlik modeline ilişkin hata terimini göstermektedir.

$$\mu_{it} = \delta_0 + \delta_1 t + w_{it} \quad (17)$$

Diğer yandan, Kumbhakar vd., (2015)'i takiben, etkinsizlik terimi u_i 'ye ilişkin varyans da trend değişkeninin fonksiyonu olarak 18 nolu eşitlikte ifade edildiği şekilde tanımlanmıştır.

$$\sigma_{ui}^2 = f(t) \quad (18)$$

Tahmin edilen üretim sınırı denkleminde sermaye ve işgücü değişkenlerinin çıktı düzeyine etkisini gösteren katsayıların pozitif değerler $\frac{\partial \ln(Y)}{\partial \ln(K)} = \beta_1 > 0$; $\frac{\partial \ln(Y)}{\partial \ln(L)} = \beta_2 > 0$; etkinsizlik denkleminde yer almakta olan trend değişkeninin etkinsizlik düzeyine etkisini gösteren katsayının ($\frac{\partial \mu_{it}}{\partial t}$) ise negatif veya pozitif değerler alabileceği beklenmektedir.

TFV'nin bileşenleri belirlenirken hangi model spesifikasyonlarının kullanılacağına yapılacak hipotez testleri ile karar verilecektir. Bu kapsamda; etkinlik katsayılarının, “Sınır Yaklaşımı” ile mi yoksa “En Küçük Kareler Yöntemi” ile mi elde edileceğine; hangi üretim fonksiyonu ve dağılım formunun kullanılacağına; teknolojik değişimin karakteristik özelliğine LR testi ile karar verilecektir. LR testine ilişkin matematiksel form 19 nolu eşitlikte sunulmaktadır.

$$LR = -2[\ln(L(H_0)) - \ln(L(H_A))] \quad (19)$$

$\ln(L(H_0))$ kısıtlı modelin log-likelihood değerini, $\ln(L(H_A))$ ise kısıtlanmamış modelin log-likelihood değerini ifade etmektedir. Hesaplanan LR test istatistikleri, Kodde ve Palm (1986) tarafından önerilen karma ki-kare dağılımının kritik değerlerini geçiyorsa H_0 reddedilmekte olup kısıtlanmamış modelin daha uygun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Ahmadzai, 2017).

Üretim fonksiyonunun ölçeğe göre getiri durumunu test etmek için ise Wald testi kullanılacaktır. Wald testinde H_0 hipotezi üretim fonksiyonunda ölçeğe göre sabit getiri olduğunu belirtmekte olup bu hipotez sınanacaktır. Etkinlik hesabında, TRE modelinin mi yoksa TFE modelinin mi tercih edileceğini belirlemeye yönelik olarak da Hausman testi yapılacaktır. Hausman testinde H_0 hipotezi rastgele etkiler modelinin etkin olduğunu; H_A hipotezi ise sabit etkiler modelinin geçerli olduğunu ifade etmektedir Hausman testinde, olasılık değerinin 0,05'ten küçük olması durumunda sabit etkiler modelinin kullanılması önerilmektedir (Reyna, 2007).

5. Ampirik Uygulama ve Bulgular

Bu bölümünde, toplam faktör verimliliği büyümesi, SSA ile teknik etkinlik, teknik ilerleme ve ölçek etkinliği bileşenlerine ayrıştırılarak hesaplanacaktır. Kullanılan değişkenlere ilişkin özet istatistikler Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Özet istatistikleri veriler

Değişkenler	Simge	Birim	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
Reel GSYH	Y	Milyon USD \$	1.344	1.110.000	2.190.000	2.860	17.700.000
Sermaye Stoku	K	Milyon USD \$	1.344	4.420.000	7.710.000	13.000	56.200.000
İstihdam	L	Milyon Kişi	1.344	16,20	25,50	0,09	154,00
Nüfus	N	Milyon Kişi	1.344	36,90	54,50	0,20	324,00
Beşeri Sermaye	H	Endeks	1.344	2,92	0,50	1,31	3,81
Çalışma Saati	AVH	Yıllık Ort. Saat	1.333	1829,303	269,5552	1353,887	2910,735

Not. Yazarın hesaplamaları.

Bu noktadan sonra öncelikle uygun modelin tespitine yönelik hipotez testleri yapılacaktır. Bu kapsamda, 7 adet hipotez testi tanımlanmıştır.

Hipotez Testi 1: İlk olarak, modelde birimler arası çıktı farkına neden olan bir etkinsizliğin olup olmadığı test edilmektedir. Boş hipotez, $H_0 : \gamma = \delta_0 = \delta_1 = \dots \delta_n = 0$ teknik etkinsizlik etkilerinin modelde her düzeyde bulunmadığı ve stokastik olmadığı şeklinde kurulmaktadır. Boş hipotez reddedilmezse, SSA, SEK (OLS) spesifikasyonuna indirgenmektedir. γ 0 ile 1 arasında değişmekte olup $\gamma = \frac{\sigma_u^2}{\sigma_u^2 + \sigma_v^2}$ şeklinde tanımlanmaktadır.

σ_u^2 etkinsizlik teriminin varyansını; σ_v^2 rasgele hata teriminin varyansını; $\sigma_u^2 + \sigma_v^2$ ise birleşik hata teriminin varyansını göstermektedir (Battese & Coelli, 1995). γ 1’e yaklaştıkça teknik etkinsizlikten kaynaklanan varyans ve SSA’ya uyum artmaktadır. Kumbhakar vd. (2015), uygun modelin belirlenmesi için LR test ile $H_0 : \sigma_u^2 = 0$ hipotezinin sınanmasını önermekte olup bu kapsamda yapılmış olan hipotez testi, SSA’nın SEK’e tercih edilebilir olduğunu göstermiştir. Bu sonuç teknik etkinsizlik etkilerinin çıktı üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu şeklinde yorumlanmaktadır¹¹ (Tablo 3).

Hipotez Testi 2: Modele ilişkin bir diğer tercih noktası Cobb-Douglas ve translog üretim fonksiyonu arasında uygun fonksiyonel formun seçimidir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu formu, translog üretim fonksiyonu formunun özel bir durumudur. H_0 hipotezinin reddedilmesi

¹¹ Bu yaklaşım çerçevesinde, kısıtlı model SEK (H_0) ve kısıtlanmamış model stokastik sınır (H_A) log-likelihood değerleri esas alınarak LR test istatistiği hesaplanmaktadır. Burada serbestlik derecesi, testteki kısıtlamaların ($H_0 : \sigma_u^2 = 0$)’in sınanması durumunda 1) sayısına eşittir.

durumunda üretim fonksiyonu formu translog olarak tercih edilmektedir. Uygun üretim fonksiyonu formunun seçimi LR test ile sınanmış olup H_0 hipotezi reddedilmiştir. Yani translog üretim fonksiyonu uygun üretim fonksiyonu formudur (Tablo 3).

Hipotez Testi 3: Bu kapsamda, etkinsizlik bileşeni için hangi dağılım formunun modele daha iyi uyum sağladığı test edilmektedir. Yarı normal dağılım, kesikli normal dağılımın özel bir durumu olduğundan ortalamanın sıfır olduğu yarı normal dağılım hipotezi test edilmektedir¹². LR test istatistiği, kritik değerden büyük olması nedeniyle H_0 hipotezi reddedilmiştir. Kesikli normal spesifikasyonu yarı normal spesifikasyona göre açıkça desteklemektedir (Tablo 3).

Hipotez Testi 4: Bu kapsamda, teknolojik değişimin olup olmadığı sınanmaktadır. Üretime katılan faktörlerin nasıl bir bileşime sahip olacağı üretim teknolojisi ile belirlenmektedir¹³ (Önder, Deliktaş & Lenger, 2003). Tahmin sonuçlarına göre H_0 hipotezi reddedilmiş olup bu sonuç teknolojik değişimin olduğunu göstermektedir.

Hipotez Testi 5: Bu kapsamda, Hicks nötr teknolojik değişimin olup olmadığı sınanmaktadır. Nötr teknolojik değişim olması durumunda teknolojik değişim, üretim faktörü oranlarını, faktörler arası marjinal ikame oranlarını ve ölçeğe göre getiri durumlarını değiştirmemekte, eş ürün eğrileri orijine doğru paralel bir şekilde kaymaktadır. Kurulan hipotez testinde H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu sonuç, Hicks nötr teknolojik değişimin olmadığını yani teknolojik değişim sonrası üretim faktörlerinin marjinal verimliliğinin aynı oranda değişmediğini göstermektedir (Tablo 3).

Hipotez Testi 6: Üretim fonksiyonunun ölçeğe göre sabit, artan veya azalan getiri gösterip göstermediğini test etmek için Wald testi kullanılmaktadır (Ahmadzai, 2017). Modelde, H_0 hipotezi reddedilmiş olup bu sonuç ölçeğe göre sabit getirinin olmadığını göstermektedir (Tablo 3).

Hipotez Testi 7: İlk altı hipotez testinde varsayımsal olarak TFE modeli sınanmış olup son aşama olarak da TFE ile TRE modelleri kıyaslanarak uygun yöntem tespit edilecektir. Kalirajan ve Shand (1999)'u takiben TRE mi yoksa TFE yönteminin kullanılacağına Hausman testi sonucunda karar verilmektedir. Bu testte, H_0 hipotezi TRE modelinden elde edilen

¹² Kumbhakar, Wang, & Horncastle (2015)'de yarı normal ve üstel dağılımların oldukça yakın olduğu ve iki modelden benzer tahmini verimlilik seviyelerinin görülebileceği belirtilmektedir. Buna bağlı olarak, yarı normal ve üstel dağılımlardan hangisinin tercih edileceğine ilişkin olarak ilave bir test yapılmayacak hipotez, yarı normal ve kesikli normal dağılım arasında sınama yapılacaktır.

¹³ Üretim fonksiyonunun içerisine zaman faktörü eklendiğinde diğer faktörlerden bağımsız olarak, teknoloji faktörü fonksiyona dahil edilmiş olmaktadır.

katsayıların etkin olduğunu; H_A hipotezi ise TFE modelinin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Hausman test sonucuna göre H_0 hipotezi reddedilmekte olup TFE modelinin geçerli olduğuna karar verilmektedir (Tablo 3).

Bu aşamaya kadar yapılmış olan 7 hipotez testinde boş hipotezler reddedilmiş olup hipotez testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Model Spesifikasyon Testleri

No	H_0 Hipotezi	Log Likelihood	LR test istatistiği	Kritik Değer	Karar
1	Etkinsizlik Yok $H_0 : \sigma_u^2 = 0$	492,1	2521,8	2,71	H_0 Red SSA Uygun
2	Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu $H_0 : \beta_{11} = \beta_{12} = \beta_{13} = \beta_{22} = \beta_{23} = \beta_{33} = 0$	1.524	456,7	11,91	H_0 Red Translog Model Uygun
3	Yarı Normal $H_0 : u_i \sim iidN^+(0, \sigma_u^2)$	1.741,4	23,3	5,14	H_0 Red Kesikli Normal Dağılım Uygun
4	Hiksgil Nötr Teknolojik değişim Var $H_0 : \beta_{13} = \beta_{23} = 0$	1.724,8	56,3	5,14	H_0 Red Nötr Teknolojik Değişim Yok
5	Teknolojik değişim Yok $H_0 : \beta_3 = \beta_{13} = \beta_{23} = \beta_{33} = 0$	1.698,6	108,7	8,76	H_0 Red Teknolojik Değişim Var
6	Ölçeğe Göre Sabit Getiri var $H_0 : \sum_i^n \beta_i = 0$		$Wald(\chi^2) = 191,4$		H_0 Red Ölçeğe Göre Sabit Getiri Yok
7	$H_0 : TRE$ Geçerli		$Chi2(7) = 209,01;$ $Prob > Chi2 = 0,000$		H_0 Red TFE Geçerli

Not. Tüm testler için $Prob > Chi2 = 0,0000$

Yapılan hipotez testi sonuçları, kesikli normal dağılım varsayımına dayanan etkinsizlik terimine, teknolojik değişime sahip translog SSA'nın uygun bir spesifikasyon olduğuna ve maksimum olasılık prosedürlerini içeren TFE modeli ile katsayı tahmininin yapılması gerektiğine işaret etmektedir. TFE ve TRE'ye ilişkin olarak yapılan regresyon tahmini sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4'te yer alan hem TRE hem de TFE modelinden¹⁴ elde edilen tahmin katsayıları incelendiğinde katsayı işaretlerinin trend değişkeni dışında aynı ve büyüklük olarak da yakın olduğu görülmektedir. Her iki modelde de K ve L katsayı tahminlerinin işaretleri iktisat

¹⁴ TRE ve TFE modelleri genel olarak katsayı işaretleri ve büyüklükleri açısından benzer eğilimler taşımaktadır. Ancak t değişkeninin işaretinde majör farklar bulunmaktadır. Buna bağlı olarak hangi modelin tercih edilmesi gerektiği önemli bir karar noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

teorisiyle uyumlu olarak, beklendiği gibi pozitif değerlidir. Katsayıların işaretinin pozitif olması, daha fazla K ve L kullanımının çıktığı da artıracağı anlamına gelmektedir. Yine bu katsayılar %1 anlamlılık seviyesinde elde edilmiştir.

Tablo 4. TFE-TRE SSA Tahmin Sonuçları

Değişkenler		TRE	TFE
FRONTIER			
ln(K)	β_1	0,700*** (0,00787)	0,529*** (0,0244)
ln(L)	β_2	0,265*** (0,00732)	0,179*** (0,0188)
t	β_3	-0,0570 (2,543)	0,00861*** (0,000799)
ln(K)ln(L)	β_{12}	0,0948*** (0,0123)	0,120*** (0,0175)
ln(Kt)	β_{13}	7,16e-05 (0,000465)	0,00485*** (0,000680)
ln(Lt)	β_{23}	-0,00106** (0,000428)	-0,00242*** (0,000558)
t ²	β_{33}	-9,05e-05*** (2,99e-05)	0,000177*** (4,72e-05)
(lnK) ²	β_{11}	-0,0366*** (0,0140)	-0,204*** (0,0219)
(lnL) ²	β_{22}	-0,195*** (0,0117)	-0,187*** (0,0199)
Sabit Terim	α_0	0,552	-----
μ (MU)			
t	δ_1	-0,0598 (2,543)	0,0506*** (0,0140)
Sabit Terim	δ_0	1,918*** (0,0196)	-0,990*** (0,344)
USIGMA			
t		-0,177*** (0,0169)	-0,0615*** (0,00457)
Sabit Terim		-7,729*** (0,312)	-3,038*** (0,307)
VSIGMA			
Sabit Terim		-5,676*** (0,0596)	-6,473*** (0,143)
σ_u		0,040	0,238
σ_u		0,059	0,039
γ		0,319	0,973
Gözlem		1.333	1.333
Yatay Kesit		28	28
Prob >		0,0000	0,0000

Not. Yazarın hesaplamaları. Parantez içi değerler standart hataları göstermektedir. *** $p<0,01$, ** $p<0,05$, * $p<0,1$

Hem TRE hem de TFE modelinde, incelenen dönem çerçevesinde 28 OECD ülkesi için çıktı üzerinde etki gücü en yüksek değişken sermaye stokudur. Bu sonuç, sermaye stoku yüksek olan ülkelerin düşük olan ülkelere kıyasla daha fazla çıktı elde edeceği anlamı taşımaktadır. Sermaye stokunda meydana gelen %1'lik her artış çıktı düzeyinde yaklaşık olarak %0,53'lük (TRE modelinde %0,70) bir artışa neden olmaktadır. Katsayının 1'den küçük olması, sermaye stokundaki büyümenin çıktı düzeyi üzerinde kendisi kadar bir etki yaratmadığını göstermektedir. L değişkeni nitelikli işgücünün toplam çalışma saatini içermekte olup nitelikli işgücünün toplam çalışma saatinde meydana gelen %1'lik her artış çıktı düzeyinde yaklaşık olarak %0,18'lik (TRE modelinde %0,27) bir artışa neden olmaktadır.

Teknolojik ilerlemenin vekil (proxy) değişkeni olarak kabul edilen trend değişkeni t 'nin yönü ise modellerde farklılık göstermektedir. TFE modelinde pozitif ve %1 seviyesinde anlamlıdır. Yani TFE modelinde bu dönemde (48 yıllık zaman aralığında) pozitif ve anlamlı bir teknolojik ilerleme meydana geldiği söylenebilmektedir (TRE modelinde ise negatiftir ancak anlamlı bulunmamıştır).

Translog üretim fonksiyonunun uygun üretim formu tercih edilmesine bağlı olarak modelde K ve L ile t 'ye ilişkin etkileşim terimleri de yer almaktadır. Fiziki sermaye ile nitelikli uyarlanmış işgücü ve t etkileşim değişkeni pozitif; nitelikli uyarlanmış işgücü ile t etkileşim değişkeni ise negatif değer almıştır. Etkileşim değişkenlerinin pozitif değer alması tamamlayıcılık ilişkisinin; negatif değer alması ise ikame ilişkisinin bir göstergesidir. β_{12} nin pozitif olmasına bağlı olarak sermaye ile nitelikli işgücü arasında tamamlayıcılık ilişkisi bulunmaktadır. TFE modelinde β_3 ve β_{33} katsayılarının pozitif olması teknik ilerlemenin nötr kısmının üretim üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu göstermektedir. TRE modelinde ise bu katsayılar negatiftir. Bu durum teknik ilerlemenin nötr kısmının üretim üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğunu ve pozitif teknik ilerleme sağlamak için, teknik ilerlemenin tarafsız olmayan kısmının bu etkileri dengelemesi gerektiğini göstermektedir.

β_{13} ve β_{23} katsayıları, sırasıyla $K \cdot t$ ve $L \cdot t$ 'nin işaretlerini göstermekte olup teknik ilerlemenin nötr olmayan kısmına denk gelmektedir. β_{13} 'ün pozitif olması teknik ilerlemenin tarafsız olmayan kısmının sermaye birikimi ile birlikte hareket ettiğini; β_{23} 'ün negatif olması teknik ilerlemenin tarafsız olmayan kısmının işgücü arzıyla ters yönde hareket ettiğini göstermektedir. Bu durumda teknik ilerleme emek tasarrufu edici olup sermayenin bol olduğu ülkelerde daha yoğun olarak gerçekleşmektedir. Bu katsayılar hem TRE hem de TFE modelinde

aynı yönlü tahmin edilmiş olup TFE modelinde her ikisi de %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur.

Translog üretim fonksiyonunda etkileşim terimlerinin yanı sıra değişkenlere ilişkin kuadratik terimler de modele girmektedir. Kuadratik terimlere ilişkin katsayılar %1 seviyesinde anlamlı bulunmuş olup bu durum girdiler ile çıktı arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Modeldeki teknik etkinsizliği göstermekte olan μ (Mu), sadece kesikli normal dağılımda yer almakta olan ($u_i \sim iidN^+(\mu, \sigma_u^2)$) bir değişken olup modelde teknik etkinsizlik, trend değişkeninin bir fonksiyonu olarak belirlenmiştir. Wang (2002), μ (mu) ve σ_u^2 nin her ikisinin de aynı değişkenlerin fonksiyonu olarak tanımlanmasının bu değişkenlerin etkinsizlik üzerindeki etkilerinin kısıtlarını azaltacağını belirtmektedir. Wang (2002)'yi takiben μ (mu) ve σ_u^2 aynı değişkenlerin fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. Modeldeki teknik etkinsizlik Mu'ye ilişkin olarak kurulan TFE modelinde, trend değişkeni pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir. Açıklayıcı değişkenler etkinsizlikle ilişkili olduğu için negatif değerler etkinliği artırıcı, pozitif değerler etkinliği azaltıcı nitelik taşımaktadır. Buna göre TFE modelinde t arttıkça teknik etkinsizlik de ortalama %0,05'lik bir artış göstermektedir. Yani bu durum teknik etkinliğin zamanla azaldığı anlamı taşımaktadır. Bu sonuç net bir şekilde teknik etkinlik katsayılarında da gözlenmektedir (TRE modelinde t arttıkça teknik etkinsizlik ortalama %0,06 azalmaktadır).

Etkinsizlik ve rassal hata bileşenlerine ilişkin varyans parametreleri de modellenmiş olup her iki hata terimine ilişkin tahminler hem TFE hem de TRE modellerinde %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Teknik etkinsizlik varyans fonksiyonuna ilişkin tahmin U_{SIGMA} ; rastgele hata terimi varyans fonksiyonuna ilişkin tahmin de V_{SIGMA} başlığı altındadır. Varyans parametrelerine ilişkin pozitif (negatif) bir parametre tahmini, değişkenin artan kullanımının çıktıda/etkinlikte daha yüksek (düşük) bir varyansa neden olacağı anlamını taşımaktadır. Elde edilen katsayılar göre, t arttıkça (zaman ilerledikçe) teknik etkinlikteki değişkenlik ortalama olarak azalmaktadır (U_{SIGMA} 'daki parametrelerin negatif olması nedeniyle). Hem TRE hem de TFE modelinde, teknik etkinsizlik varyans fonksiyonuna ilişkin olarak t değişkeninin negatif işaret aldığı yani t'deki ilerlemenin etkinsizlikte daha düşük bir varyansa neden olduğu görülmektedir.

Diğer yandan SSA yaklaşımında elde edilen varyans parametresi γ 'nın değeri 0,973 olarak elde edilmiştir. Bu sonuç, sınır modelinin uygunluğu için önsel bir bilgi olarak karşımıza

çıkmakta olup ayrıca ülkelerin çıktı seviyelerinin analizinde etkinsizlik etkisinin oldukça önemli olduğu anlamına da gelmektedir.

Hausman testi sonucu uygun model spesifikasyonunun TFE olmasına bağlı olarak, bu model baz alınarak TFV'nin bileşenleri belirlenmiştir. Bu çerçevede, sırasıyla teknik etkinlik, teknolojik ilerleme ve ölçek etkinliği tahmin edilmiştir. Elde edilen teknik etkinlik katsayıları 0 ile 1 arasında değerler almakta olup oran 1'e ne kadar yakın olursa, ülkenin o kadar etkin olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Analiz dönemi olan 48 yıllık periyotta teknik etkinlik seviyesinin ortalama olarak 0,938'e eşit olduğu hesaplanmıştır. Bu durum, ortalama olarak ülkelerin maksimum çıktının %93,8'ini ürettiklerini ve buna bağlı olarak da teknik etkinsizlik nedeniyle potansiyel çıktının yaklaşık %6,2'sini kaybettiklerini göstermektedir. Elde edilen bu bulgular Koop, Osiewalski ve Steel (2000) ile Arcelus ve Arocena (2000) çalışmalarının bulguları ile uyumludur.

Yıllar itibarıyla incelendiğinde ise 1970 yılında 0,917 olan ortalama teknik etkinlik katsayısının 2000 yılına kadar artış göstererek en yüksek seviyesi olan 0,972'ye ulaştığı görülmektedir. Bu süreçte ara yıllarda azalışlar da söz konusu olmasına rağmen genel eğilim olarak bir artış söz konusudur. Bu tarihten sonra ise teknik etkinliğin ortalama olarak bir azalış trendine girdiği görülmektedir. Bu süreçte en derin azalış 2008 küresel ekonomik kriz sonrasında gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, teknik etkinliğin önce arttığı yani ülkelerin ortalama olarak potansiyel çıktılarının daha büyük bir kısmını üretmeye başladıkları; ortalama teknik etkinlik olarak 0,972 seviyeleri görüldükten sonra ise gittikçe potansiyellerinden uzaklaştıkları ve 2017 yılında da %14,5 seviyesinde teknik etkinsizlik kaynaklı çıktı kayıpları yaşandığı söylenebilmektedir. Etkinlikteki değişimin ülkelerin teknolojiye adapte olma performansının bir göstergesi olmasına bağlı olarak, 1970 yılından 2017 yılına gelindiğinde panel genelinde ülkelerin mevcut teknolojilerine adapte olma performansının 6,5 puan düştüğü görülmektedir (Ek Tablo 2). Bu bulgu, Fare vd. (1994) çalışmasının bulguları ile örtüşmektedir.

Ülke bazında incelendiğinde ise mevcut teknolojiyi kullanma potansiyeli en yüksek ülkenin İzlanda olduğu görülmektedir. İzlanda'yı Avusturya, Avustralya ve İsrail takip etmektedir. Diğer yandan Şili, Lüksemburg, Yunanistan ve İrlanda etkinliği en düşük olan ülkeler olarak görülmektedir. İrlanda ortalama etkinliği en düşük ülke olarak tespit edilmiş olmakla birlikte ülkenin ortalamasının, 1990'lı yıllara kadar göstermiş olduğu zayıf etkinlik seviyesi nedeniyle düşük olduğu; 1990'lı yıllardan sonra etkinlik derecesinin hızla arttığı görülmektedir. ABD ve Japonya'nın etkinlik açısından alt sıralarda yer alması bir diğer dikkat çekici nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bu ülkelerin teknoloji lideri ülkeler olarak

üretim sınırlarındaki ilerlemeye (adapte olma performansı açısından) yetişmekte daha zayıf kaldıklarını göstermektedir.

u_{it} teknik etkinsizliği göstermek üzere; toplam faktör verimliliğinin bir bileşeni olarak teknik etkinlikteki değişim elde edilmiştir (Desli, C. Ray & Kumbhakar, 2003). Buna göre, 1970 ile 2017 yılları arasındaki teknik etkinlik değişiminin pozitif değer almasına bağlı olarak, İsrail, Kore, İsveç, İngiltere, ABD, Norveç ve İrlanda'da zaman içinde mevcut teknolojiye uyumun arttığı yani mevcut teknolojilerin daha etkin kullanıldığı görülmektedir. Diğer ülkelerde ise teknik etkinlik değişiminin negatif değer alması, bu ülkelerde zaman içinde etkinsizlik kayıplarının arttığı anlamını taşımaktadır (Ek Tablo 3).

TFV değişiminin bileşenlerinden bir diğeri ise teknolojik ilerlemedir¹⁵. Panelde yer alan tüm ülkeler için 1970-2017 yılları arasında yıllık ortalama teknoloji değişim oranı %0,64 olarak gerçekleşmiş olup bu sonuç incelenen dönemde net bir şekilde teknolojik ilerlemenin gerçekleştiğini göstermektedir. Yani, üretim sınırı analiz dönemi boyunca genişlemiştir. 1970'li yıllardan 2017 yılına gelinceye kadar yıllık teknoloji değişim oranının, birbirini takip eden ardışık dönemlerde sürekli bir artış eğiliminde olduğu görülmekle birlikte, bu artış azalarak artan şekilde gerçekleşmektedir (Ek Tablo 4). Dönem boyunca ortalama yıllık teknolojik değişim, %1,4 ila -%0,3 arasında değişmektedir. ABD, %1,4'lük ortalama teknolojik değişiklikle en yüksek teknik ilerlemeyi sergilerken, İzlanda, ortalama -%0,3'lük oranla yıllık teknik gerileme yaşayan ülke olmuştur. Bununla birlikte İzlanda'da 2000'li yıllardan sonra yıllık teknik ilerleme görülmeye başlamıştır. En yüksek teknolojik ilerlemeyi gösteren ülke sıralamasında ABD'yi İtalya, Almanya, Fransa, Japonya ve İngiltere izlemektedir. Yine Kore'nin de 1990'lı yıllardan sonra hızlı bir teknolojik ilerleme seyrine girdiği net bir şekilde görülebilmektedir. Türkiye ise yıllık ortalama %0,6'lık teknolojik ilerleme değeri ile 18. sırada yer almaktadır (Ek Tablo 5). Çalışmanın bu bölüme ilişkin bulguları, Koop, Osiewalski ve Steel (2000), Forstner ve Isaksson (2002), Bos vd. (2010), Pires ve Garcia (2012) ve Hou vd. (2020) çalışmaları ile paralellik göstermektedir. TFV değişiminin son bileşeni ise ölçek etkinliğidir. Ölçek etkinliği, esneklik katsayıları ve girdi büyümesi/daralması dikkate alınarak üretim ölçeğindeki değişimin verimlilik üzerindeki etkisini göstermektedir. Ölçek etkinliğinin verimliliğe katkısı üretim teknolojisine bağlı olarak değişmektedir. Ölçeğe göre sabit getiri koşullarında girdi büyümesi veya daralması verimlilik değişimine katkıda bulunmadığı için ölçek etkinliği de 0 olacaktır. Ölçek esnekliğinin 1 den büyük olması durumunda ölçek

¹⁵ Bu bileşen, herhangi iki bitişik dönem arasındaki teknolojik değişim olarak doğrudan stokastik sınır üretim fonksiyonu tahmini parametrelerinden zaman göre kısmi türevi alınarak elde edilmiştir.

verimlilik değişimine pozitif katkı sağlamakta; 1'den küçük olması durumunda ise ölçek verimlilik değişimini negatif olarak etkilemektedir (Kumbhakar & Lovell, 2000). Panel geneli ve analiz edilen dönem için ölçeğe göre azalan getiri koşulları tespit edilmiş olup bu duruma bağlı olarak ölçek etkinliğinin işareti de negatif olarak bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç, Golany ve Thore (1997a), Aguiar, Costa ve Silva (2017) ve Hou vd. (2020) çalışmalarının bulguları ile örtüşmektedir.

İzlanda, Lüksemburg, Yeni Zelanda, İrlanda ve İsrail ölçeğe göre artan getiri sonuçlarına bağlı olarak ölçek etkinliğinin verimliliğe katkısı pozitif olarak bulgularanan ülkeler olup bu durum beklenen ve tutarlı bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Finlandiya, Norveç ve Danimarka ise ölçeğe göre sabit getiri koşullarına ($\varepsilon \cong 1$) bağlı olarak ölçek etkinliği 0 olarak bulgularanan ülkelerdir. Ölçeğe göre azalan getiri koşullarının geçerli olduğu diğer ülkelerde ise ölçek etkinliğinin verimliliğe katkısının negatif olduğu görülmektedir (Ek Tablo 6).

Teknik etkinlikteki değişim, teknolojik ilerleme ve ölçek etkinliği değişimi bileşenleri bir araya getirilerek TFV değişimi ($TFVC = TEC + TC + SCALE$) elde edilmiştir. TFV'de 1970-2017 dönemi arasında yıllık ortama %0,13 artış meydana gelmiş olup 1970'li ve 1980'li yılların başı ile küresel krizin yaşandığı 2008-2009 yıllarında yıllık ortalama verimlilik düşüşü yaşandığı, en derin düşüşün ise %2,25 ile 2009 yılında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yılların dışında birbirini izleyen dönemlerde verimlilik artışları ortaya çıkmıştır. İrlanda, İzlanda, Lüksemburg, Norveç, Belçika, İsveç, Danimarka, Hollanda, İsrail, Almanya, İngiltere, İsviçre, ABD, Avusturya, Finlandiya ve Fransa panel ortalamasının üzerinde verimlilik büyümesi gösteren ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de ise 1970-2017 dönemi arasında TFV büyümesinde yıllık ortama %0,38 oranında azalış meydana gelmiş olup özellikle sosyal, siyasal ve ekonomik risklerin arttığı dönemlerde derin düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Şöyle ki; siyasal risklerin yaşandığı 1980 yılında %3,5; ekonomik krizlerin yaşandığı 1994 yılında %4 ve 2001 yılında ise %4,7 verimlilik düşüşü yaşanmıştır. Diğer yandan 1982-1987 dönemi ile 2002-2006 dönemi yüksek verimlilik büyümelerinin yaşandığı dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır (Ek Tablo 7). Bu bulgular, Fare vd. (1994), Golany ve Thore (1997a), Kim, Park ve Park (2010), Bos vd. (2010), Aguiar, Costa ve Silva (2017), Heshmati ve Rashidghalam (2019) ve Hou vd. (2020) çalışmalarının bulguları ile benzeşmektedir.

Toplam faktör verimliliğindeki değişim ve bu değişimin kaynağını oluşturan 3 temel bileşen Tablo 5'te özet olarak sunulmaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere, TFV büyüme oranları, teknik etkinlik ve teknolojik ilerlemenin ölçek etkinsizliğini telafi edemediği ülkelerde ortalama olarak negatif gerçekleşmiştir. Özellikle ölçeğe göre artan getiri koşullarına sahip ülkeler, daha düşük teknolojik ilerleme ve teknik etkinlik göstermiş olsalar da TFV büyümesi

açısından diğer ülkelere kıyasla avantajlı konuma geçmiştir. Yine paneldeki ülkeler için, teknolojik değişimin, referans dönemi boyunca, yüksek TFV seviyelerine ulaşmanın temel belirleyici bileşeni olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Toplam Faktör Verimliliği Büyümesinin Kaynakları (1970-2017; Yıllık Ortalama %)

Ülke	TFVC	TC	TEC	SCALE
İrlanda	1,04	0,33	0,48	0,23
İzlanda	0,90	-0,33	0,05	1,18
Lüksemburg	0,77	0,16	-0,28	0,89
Norveç	0,67	0,57	0,11	-0,01
Belçika	0,62	0,81	-0,03	-0,16
İsveç	0,61	0,66	0,08	-0,14
Danimarka	0,50	0,62	-0,07	-0,04
Hollanda	0,50	0,84	-0,04	-0,30
İsrail	0,49	0,32	0,08	0,18
Almanya	0,43	1,13	-0,05	-0,65
İngiltere	0,39	0,97	0,07	-0,65
İsviçre	0,27	0,70	-0,26	-0,17
ABD	0,27	1,36	0,33	-1,42
Avusturya	0,25	0,60	-0,19	-0,16
Finlandiya	0,23	0,44	-0,22	0,00
Fransa	0,21	1,11	-0,21	-0,70
Avustralya	-0,03	0,60	-0,09	-0,54
Yeni Zelanda	-0,03	0,00	-0,29	0,26
Portekiz	-0,07	0,65	-0,57	-0,16
İtalya	-0,11	1,15	-0,55	-0,71
Kanada	-0,14	0,80	-0,20	-0,74
İspanya	-0,16	0,96	-0,37	-0,75
Yunanistan	-0,24	0,58	-0,64	-0,18
Türkiye	-0,38	0,59	-0,04	-0,93
Şili	-0,49	0,01	-0,40	-0,10
Meksika	-0,65	0,69	-0,19	-1,16
Japonya	-0,86	1,09	-0,35	-1,61
Kore	-1,12	0,33	0,20	-1,66
Genel Ortalama	0,13	0,64	-0,13	-0,37

Not. Yazarın hesaplamaları

Amerika, İtalya, Almanya, Fransa, Japonya, İngiltere, İspanya en yüksek teknolojik ilerleme gösteren ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Paneldeki tüm ülkelerin İzlanda dışında teknolojik olarak ilerleme gösterdiği; Türkiye'nin ise teknolojik ilerleme açısından % 0,59'lük ortalama ilerleme oranı ile yıllık ortalama % 0,64 olan panel ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. İrlanda, ABD, Kore, Norveç, İsveç, İsrail, İngiltere ve İzlanda mevcut teknolojilerini zaman içinde en çok etkinleştiren yani üretim sınırlarına en çok yaklaşan ülkeler; İspanya, Şili, İtalya, Portekiz, Yunanistan ise üretim sınırından en çok uzaklaşan yani mevcut teknolojilerini etkin kullanmaktan uzaklaşan ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ise yıllık ortalama % 0,04 oranında üretim sınırından uzaklaşarak daha az etkin bir konuma gelmiştir. İzlanda, Lüksemburg, Yeni Zelanda, İrlanda, İsrail ve Finlandiya ölçek etkinliğinin

verimliliğe katkısının pozitif olduğu ülkelerdir. Türkiye ise ölçek etkinliği değişiminin yıllık ortalama % 0,93 oranı ile verimlilik değişimine negatif etkide bulunan ülkeler arasında yer almaktadır.

Teknolojik ilerleme, teknik etkinlik değişimi ve ölçek etkinliğinin toplamından oluşan toplam faktör verimliliği değişimi açısından değerlendirildiğinde ise 28 ülkenin 15'inde yıllık ortalama olarak verimlilik artışı görülmektedir. İrlanda, İzlanda ve Lüksemburg ölçeğe göre artan getiri koşullarına bağlı olarak ölçek etkinliğinin verimliliğe büyük oranlı ve pozitif katkısına bağlı olarak ilk 3 sırada yer almaktadır. Norveç, Belçika, İsveç, Danimarka, Hollanda, İsrail, Almanya, İngiltere, İsviçre, ABD, Avusturya, Finlandiya ve Fransa analiz dönemi boyunca verimlilik artışı yaşayan diğer ülkelerdir. Japonya ve Kore yüksek teknolojik ilerleme kaydetmesine rağmen ölçek etkinliğinin negatif yansımaya bağlı olarak verimlilik düşüşü yaşayan ülkeler arasında yer almıştır. Analiz döneminde hem teknolojik ilerleme hem de teknik etkinlik artışı yaşayan ülkeler ise İrlanda, ABD, Kore, Norveç, İsveç, İsrail ve İngiltere olarak bulgulanmıştır. Türkiye ise yıllık ortalama %0,38 verimlilik düşüşü yaşamış olup bu düşüş, ölçek etkinsizliği ve teknik etkinsizliğin artmasına bağlı olarak yaşanmıştır.

6. Sonuç

Çalışma kapsamında, 1970-2017 dönemine ilişkin olarak 28 OECD ülkesi için toplam faktör verimliliği büyümesi teknik etkinlik, teknolojik ilerleme ve ölçek etkinliği bileşenlerine ayrıştırılarak analiz edilmiştir. İrlanda, ABD, Kore, Norveç, İsveç, İsrail, İngiltere ve İzlanda mevcut teknolojilerini zaman içinde en çok etkinleştiren yani üretim sınırlarına en çok yaklaşan ülkeler; İspanya, Şili, İtalya, Portekiz, Yunanistan ise üretim sınırından en çok uzaklaşan yani mevcut teknolojilerini etkin kullanmaktan uzaklaşan ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ise yıllık ortalama % 0,04 oranında üretim sınırından uzaklaşarak daha az etkin bir konuma gelmiştir. Panel genelinde ise, 1970 yılından 2017 yılına gelindiğinde ülkelerin mevcut teknolojilerine adapte olma performansının 6,5 puan düştüğü tespit edilmiştir. Bu durum, etkinsizlik kaynaklı üretim kayıplarında artışın meydana geldiği anlamını taşımakta olup ülkelerin mevcut teknolojilerini kullanabilme potansiyellerini artırmasının ekonomik büyüme açısından önemli bir fırsat olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda, özellikle yeni teknolojilerin öğrenilmesi ve öğretilmesini içeren eğitim süreci büyük önem taşımaktadır. Geliştirilmiş olan teknolojilerin yenilikçi ürün ve üretim süreçlerine dönüştürülerek ticarileşmesi, bu teknolojilere adapte olabilme yeteneği ile sınırlıdır. Yeni teknolojilere yönelik olarak yeteneklerinin geliştirilmesi ve farkındalığın artırılması da hayat boyu eğitim süreçlerinin etkinleştirilmesini gerektirmektedir.

Yine 1970-2017 yılları arasındaki dönemde panelde yer alan tüm ülkeler için yıllık ortalama teknoloji değişim oranı %0,64 olarak gerçekleşmiş olup bu sonuç incelenen dönemde teknolojik ilerlemenin gerçekleştiğini göstermektedir. Yani, üretim sınırı analiz dönemi boyunca genişlemiştir. Amerika, İtalya, Almanya, Fransa, Japonya, İngiltere, İspanya en yüksek teknolojik ilerleme gösteren ülkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Paneldeki tüm ülkelerin İzlanda dışında teknolojik olarak ilerleme gösterdiği; Türkiye'nin ise teknolojik ilerleme açısından % 0,59'luk ortalama ilerleme oranı ile panel ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Bu bulgular, TFV'nin yüksek gelirli ülkelerde temel belirleyicisinin teknolojik ilerleme olduğunu göstermektedir. Bu bulgular aynı zamanda, gelişmiş ülkelerin, teknolojik ilerleme ile dünyanın üretim sınırını genişleterek dünya ekonomisine öncülük ettiğine işaret etmektedir. Teknolojik gelişmenin toplam faktör verimliliği ve büyüme için temel belirleyici bileşen olduğu dikkate alındığında, teknolojik ilerlemeyi motive edecek bir ekosistemin inşası ve bu yapının sürekliliğini sağlayacak unsurlar önem kazanmaktadır. Teknolojik ilerlemeyi motive edecek yenilikçi bir ekosistem ise sosyal, siyasal, kültürel ve makroekonomik değişkenler tarafından belirlenmektedir. Bu ekosistemde, Ar-Ge ve yenilik yapma kapasitesinin artırılması, risk sermayesi ve melek yatırımcılığın geliştirilmesi, teknolojik gelişmeleri sağlayacak ve bu gelişmelere ayak uydurabilecek insan kaynağının yetiştirilebilmesine destek olacak eğitim politikaları ile üniversitelerin araştırma altyapıları bakımından desteklenmesi temel politika başlıkları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca teknoloji transferlerine ve yeteneklerin geliştirilmesine katkı sağlayacak doğrudan yabancı yatırımların çekilmesi de önemli bir politika aracı olarak görülmektedir.

Diğer yandan, çalışmada, İzlanda, Lüksemburg, Yeni Zelanda, İrlanda, İsrail ve Finlandiya ölçek etkinliğinin verimliliğe katkısının pozitif olduğu ülkeler olarak tespit edilmiştir. Ölçeğe göre artan getiri koşullarına sahip olan bu ülkeler, daha düşük teknolojik ilerleme ve teknik etkinlik göstermiş olsalar da TFV büyümesi açısından diğer ülkelere kıyasla avantajlı konuma geçmiştir. Ölçek etkinsizliğinin olduğu ülkelerde, bu etkinsizlik teknik etkinlik ve teknolojik ilerleme ile telafi edilmediği takdirde TFV büyüme oranı negatif olarak gerçekleşmiştir. Bu durum özellikle ölçeğe göre azalan getiri koşullarının geçerli olduğu ekonomilerde teknik etkinlik ve teknolojik ilerleme ile bunların desteklenmesine yönelik politikaların önemini artırmaktadır.

Çalışma kapsamında hesaplanan son bileşen olan TFV'de ise panel geneli için yıllık ortama %0,13 artış tespit edilmiştir. 1970'li ve 1980'li yılların başı ile küresel krizin yaşandığı 2008-2009 yıllarında yıllık ortalama verimlilik düşüşü yaşandığı, en derin düşüşün ise %2,25 ile 2009 yılında ortaya çıktığı görülmektedir. İrlanda, İzlanda ve Lüksemburg, Norveç, Belçika,

İsveç, Danimarka, Hollanda, İsrail, Almanya, İngiltere, İsviçre, ABD, Avusturya, Finlandiya ve Fransa analiz dönemi boyunca verimlilik artışı yaşayan diğer ülkelerdir. Türkiye’de ise bu dönemde TFV’de yıllık ortalama %0,38 oranında azalış meydana gelmiş olup bu sonuç ölçek etkinsizliği ve teknik etkinsizliğin artmasına bağlı olarak yaşanmıştır. Türkiye’de özellikle sosyal, siyasal ve ekonomik risklerin arttığı dönemlerde derin düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Şöyle ki; siyasal risklerin yaşandığı 1980 yılında %3,5; derin ekonomik krizlerin yaşandığı 1994 yılında %4 ve 2001 yılında ise %4,7 verimlilik düşüşü yaşanmıştır. Diğer yandan 1982-1987 dönemi ile 2002-2006 dönemi yüksek verimlilik büyümelerinin yaşandığı dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, TFV’deki büyümenin, teknik etkinlik ve ölçek etkinliğindeki iyileşmelerden ziyade, büyük ölçüde teknolojik ilerlemeye bağlı olduğu; yüksek kişi başı gelir düzeyine sahip ülkelerin de bu noktada hâkim konumda olduğu çalışmanın temel bulgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknolojik gelişmenin, tarihsel süreç içerisinde, birikimsel olarak meydana geldiği ve kendinden önceki bilgi birikimlerinin kullanılmasını içerdiği dikkate alındığında bu sonuç beklenen bir durumdur. Bununla birlikte teknik etkinlikteki potansiyel alan verimlilik artışı ve büyüme için önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bu noktada teknik etkinsizlikten kaynaklı üretim kaynaklarının azaltılması bir fırsat olarak durmaktadır. Ancak yine de üretim sınırı dikkate alındığında teknolojik ilerleme başat aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda, gerek teknik etkinliğin gerekse teknolojik ilerlemenin, dış dünyayla entegrasyon, bilginin yayılması, beşeri sermaye, finansal sistem, fiziki ve sosyal altyapı gibi ekonomik, sosyal ve çevresel belirleyicilerinin analizi önemli çalışma sorusu olarak araştırmacıları beklemektedir.

7. Ekler

Ek Tablo 1. Hausman Test Sonuçları

	(b) TFE	(B) TRE	(b-B)	S.E.
ln(K)	0,5295	0,7001	-0,1706	0,0231
ln(L)	0,1785	0,2655	-0,0870	0,0173
t	0,0086	-0,0570	0,0656	-
ln(K)ln(L)	0,1199	0,0948	0,0251	0,0124
Ln(Kt)	0,0048	0,0001	0,0048	0,0005
Ln(Lt)	-0,0024	-0,0011	-0,0014	0,0004
t2	0,0002	-0,0001	0,0003	0,0000
ln(K2)	-0,2038	-0,0366	-0,1672	0,0169
ln(L2)	-0,1865	-0,1947	0,0082	0,0160

chi2(7) = 209,01; Prob>chi2 = 0,000

S.E.=sqrt(diag(V_b-V_B)); b = H_0 ve H_A altında tutarlı; B = H_A altında tutarsız, H_0 altında etkin

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 2. Yıllar İtibarıyla Ortalama Teknik Etkinlik Katsayıları

Yıl	Teknik Etkinlik	Standart Sapma	Yıl	Teknik Etkinlik	Standart Sapma
1970	0,917	0,065	1994	0,959	0,025
1971	0,921	0,062	1995	0,960	0,025
1972	0,930	0,057	1996	0,962	0,022
1973	0,940	0,055	1997	0,967	0,017
1974	0,935	0,056	1998	0,966	0,021
1975	0,920	0,064	1999	0,968	0,017
1976	0,927	0,063	2000	0,972	0,015
1977	0,931	0,055	2001	0,968	0,018
1978	0,938	0,046	2002	0,967	0,016
1979	0,943	0,048	2003	0,964	0,018
1980	0,938	0,052	2004	0,966	0,018
1981	0,934	0,052	2005	0,964	0,021
1982	0,927	0,053	2006	0,964	0,022
1983	0,929	0,052	2007	0,963	0,024
1984	0,938	0,044	2008	0,950	0,030
1985	0,943	0,042	2009	0,920	0,041
1986	0,947	0,041	2010	0,919	0,043
1987	0,951	0,037	2011	0,912	0,054
1988	0,956	0,033	2012	0,897	0,062
1989	0,960	0,028	2013	0,886	0,068
1990	0,961	0,025	2014	0,879	0,071
1991	0,958	0,026	2015	0,874	0,075
1992	0,956	0,028	2016	0,863	0,078
1993	0,955	0,030	2017	0,855	0,080
Genel Ort.	0,938	0,053			

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 3. Ülkelere İlişkin Teknik Etkinlik Katsayıları

Ülke	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2017	Genel Ort.
İzlanda	0,967	0,971	0,970	0,962	0,931	0,943	0,957	0,963	0,947	0,965	0,957
Avusturya	0,967	0,966	0,964	0,964	0,972	0,970	0,968	0,963	0,920	0,878	0,956
Avustralya	0,949	0,950	0,943	0,958	0,956	0,975	0,980	0,973	0,947	0,913	0,956
İsrail			0,899	0,944	0,974	0,971	0,959	0,969	0,968	0,944	0,955
Türkiye	0,957	0,944	0,916	0,975	0,970	0,964	0,946	0,963	0,954	0,940	0,953
Kanada	0,960	0,973	0,966	0,974	0,950	0,960	0,975	0,956	0,902	0,857	0,951
Hollanda	0,922	0,957	0,945	0,957	0,969	0,975	0,980	0,971	0,920	0,883	0,951
Danimarka	0,934	0,931	0,941	0,968	0,967	0,980	0,978	0,964	0,922	0,899	0,950
Kore	0,897	0,968	0,913	0,974	0,972	0,949	0,967	0,966	0,958	0,932	0,950
İsviçre	0,986	0,968	0,970	0,970	0,957	0,939	0,942	0,945	0,918	0,877	0,950
Almanya	0,922	0,941	0,947	0,958	0,982	0,979	0,973	0,953	0,917	0,888	0,949
Meksika	0,960	0,973	0,978	0,941	0,962	0,960	0,967	0,941	0,891	0,871	0,948
Fransa	0,942	0,960	0,967	0,971	0,975	0,972	0,974	0,952	0,882	0,826	0,947
Belçika	0,899	0,940	0,962	0,970	0,977	0,976	0,973	0,962	0,912	0,857	0,947
Finlandiya	0,953	0,926	0,949	0,960	0,930	0,968	0,983	0,976	0,919	0,854	0,945
İsveç	0,926	0,921	0,919	0,935	0,905	0,945	0,979	0,982	0,972	0,969	0,944
İngiltere	0,907	0,900	0,907	0,959	0,956	0,973	0,982	0,978	0,946	0,924	0,944
Y, Zelanda	0,985	0,969	0,973	0,958	0,934	0,954	0,958	0,932	0,885	0,858	0,944
İspanya	0,963	0,971	0,968	0,978	0,975	0,967	0,964	0,932	0,815	0,773	0,937
Japonya	0,952	0,932	0,957	0,981	0,984	0,973	0,945	0,906	0,842	0,806	0,933
ABD	0,804	0,849	0,869	0,938	0,954	0,975	0,983	0,978	0,955	0,937	0,924
Portekiz	0,985	0,973	0,960	0,960	0,973	0,963	0,938	0,881	0,795	0,734	0,924
İtalya	0,963	0,973	0,977	0,979	0,976	0,969	0,949	0,878	0,765	0,708	0,922
Norveç	0,816	0,869	0,895	0,932	0,956	0,983	0,985	0,971	0,903	0,847	0,918
Şili	0,927	0,849	0,895	0,909	0,978	0,985	0,970	0,951	0,871	0,784	0,917
Lüksemburg	0,888	0,808	0,830	0,941	0,982	0,979	0,981	0,957	0,861	0,800	0,907
Yunanistan	0,986	0,987	0,965	0,925	0,896	0,894	0,941	0,941	0,751	0,685	0,906
İrlanda	0,757	0,789	0,772	0,804	0,901	0,973	0,986	0,958	0,919	0,983	0,880
Genel Ort.	0,929	0,932	0,933	0,952	0,958	0,965	0,967	0,952	0,898	0,864	0,938

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 4. Yıllar İtibarıyla Ortalama Teknolojik İlerleme

Yıl	Teknolojik İlerleme	Standart Sapma	Yıl	Teknolojik İlerleme	Standart Sapma
1970	-	-	1994	0,0065	0,0041
1971	-0,0007	0,0042	1995	0,0067	0,0040
1972	-0,0003	0,0042	1996	0,0070	0,0040
1973	0,0001	0,0042	1997	0,0073	0,0040
1974	0,0005	0,0042	1998	0,0076	0,0040
1975	0,0009	0,0043	1999	0,0078	0,0039
1976	0,0012	0,0042	2000	0,0081	0,0039
1977	0,0016	0,0042	2001	0,0084	0,0039
1978	0,0019	0,0042	2002	0,0086	0,0039
1979	0,0023	0,0042	2003	0,0089	0,0039
1980	0,0026	0,0042	2004	0,0092	0,0039
1981	0,0028	0,0042	2005	0,0095	0,0038
1982	0,0031	0,0042	2006	0,0097	0,0038
1983	0,0034	0,0042	2007	0,0100	0,0038
1984	0,0036	0,0041	2008	0,0103	0,0038
1985	0,0039	0,0042	2009	0,0106	0,0038
1986	0,0041	0,0042	2010	0,0108	0,0038
1987	0,0044	0,0041	2011	0,0110	0,0038
1988	0,0047	0,0041	2012	0,0113	0,0038
1989	0,0050	0,0041	2013	0,0115	0,0038
1990	0,0053	0,0041	2014	0,0118	0,0038
1991	0,0056	0,0041	2015	0,0120	0,0037
1992	0,0059	0,0041	2016	0,0122	0,0037
1993	0,0062	0,0041	2017	0,0125	0,0037
Genel Ort.	0,0064	0,0055			

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 5. Ülkelere İlişkin Teknolojik İlerleme

Ülke	1970- 1974	1975- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1994	1995- 1999	2000- 2004	2005- 2009	2010- 2014	2015- 2017	Genel Ort.
ABD	0,0079	0,0091	0,0104	0,0117	0,0131	0,0143	0,0157	0,0171	0,0183	0,0191	0,0136
İtalya	0,0051	0,0070	0,0086	0,0100	0,0113	0,0126	0,0137	0,0149	0,0161	0,0169	0,0115
Almanya	0,0050	0,0066	0,0082	0,0095	0,0110	0,0124	0,0137	0,0148	0,0158	0,0167	0,0113
Fransa	0,0046	0,0063	0,0080	0,0095	0,0109	0,0122	0,0135	0,0147	0,0159	0,0168	0,0111
Japonya	0,0028	0,0052	0,0072	0,0090	0,0110	0,0126	0,0141	0,0151	0,0161	0,0169	0,0109
İngiltere	0,0040	0,0054	0,0068	0,0080	0,0094	0,0106	0,0118	0,0130	0,0140	0,0148	0,0097
İspanya	0,0022	0,0043	0,0063	0,0078	0,0093	0,0107	0,0120	0,0135	0,0152	0,0160	0,0096
Hollanda	0,0026	0,0042	0,0056	0,0069	0,0081	0,0091	0,0104	0,0115	0,0127	0,0135	0,0084
Belçika	0,0023	0,0039	0,0053	0,0064	0,0078	0,0090	0,0101	0,0112	0,0124	0,0134	0,0081
Kanada	0,0019	0,0033	0,0049	0,0062	0,0077	0,0089	0,0102	0,0115	0,0129	0,0140	0,0080
İsviçre	0,0013	0,0028	0,0042	0,0054	0,0067	0,0080	0,0091	0,0101	0,0111	0,0120	0,0070
Meksika	0,0010	0,0026	0,0044	0,0055	0,0065	0,0076	0,0088	0,0101	0,0113	0,0123	0,0069
İsveç	0,0013	0,0028	0,0040	0,0052	0,0065	0,0075	0,0085	0,0095	0,0105	0,0113	0,0066
Portekiz	0,0001	0,0017	0,0034	0,0047	0,0061	0,0075	0,0089	0,0103	0,0115	0,0121	0,0065
Danimarka	0,0002	0,0020	0,0034	0,0047	0,0060	0,0071	0,0082	0,0093	0,0104	0,0112	0,0062
Avusturya	-0,0007	0,0011	0,0028	0,0042	0,0057	0,0071	0,0084	0,0097	0,0108	0,0117	0,0060
Avustralya	-0,0004	0,0010	0,0026	0,0040	0,0054	0,0067	0,0082	0,0098	0,0114	0,0125	0,0060
Türkiye	-0,0019	0,0005	0,0019	0,0033	0,0052	0,0070	0,0085	0,0105	0,0122	0,0137	0,0059
Yunanistan	-0,0004	0,0015	0,0031	0,0043	0,0055	0,0066	0,0078	0,0090	0,0103	0,0109	0,0058
Norveç	-0,0007	0,0011	0,0028	0,0042	0,0055	0,0066	0,0079	0,0091	0,0103	0,0114	0,0057
Finlandiya	-0,0026	-0,0007	0,0009	0,0026	0,0044	0,0056	0,0068	0,0081	0,0094	0,0103	0,0044
Kore	-0,0081	-0,0059	-0,0030	-0,0004	0,0029	0,0060	0,0081	0,0102	0,0120	0,0132	0,0033
İrlanda	-0,0046	-0,0027	-0,0005	0,0011	0,0025	0,0039	0,0058	0,0079	0,0097	0,0110	0,0033
İsrail			-0,0011	-0,0001	0,0012	0,0027	0,0043	0,0055	0,0066	0,0077	0,0032
Lüksemburg	-0,0036	-0,0024	-0,0009	0,0002	0,0013	0,0024	0,0035	0,0046	0,0057	0,0065	0,0016
Şili	-0,0063	-0,0051	-0,0039	-0,0031	-0,0016	0,0008	0,0028	0,0047	0,0068	0,0083	0,0001
Y. Zelanda	-0,0062	-0,0048	-0,0035	-0,0019	-0,0004	0,0008	0,0022	0,0038	0,0052	0,0062	0,0000
İzlanda	-0,0096	-0,0079	-0,0063	-0,0051	-0,0036	-0,0025	-0,0011	0,0005	0,0016	0,0022	-0,0033
Genel Ort.	-0,0001	0,0016	0,0031	0,0044	0,0059	0,0073	0,0086	0,0100	0,0113	0,0122	0,0064

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 6. Ülkelere İlişkin Ölçek Etkinliği Değişimi

Ülke	1970- 1974	1975- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1994	1995- 1999	2000- 2004	2005- 2009	2010- 2014	2015- 2017	Genel Ort.
İzlanda	0,024	0,016	0,016	0,012	0,006	0,012	0,010	0,010	0,002	0,011	0,012
Lüksemburg	0,017	0,006	0,003	0,009	0,010	0,010	0,009	0,009	0,009	0,008	0,009
Yeni Zelanda	0,005	0,003	0,002	0,002	0,002	0,003	0,003	0,002	0,002	0,002	0,003
İrlanda	0,005	0,004	0,002	0,001	0,002	0,004	0,002	0,001	0,000	0,001	0,002
İsrail			0,012	0,001	0,003	0,001	0,000	0,000	0,000	-0,001	0,002
Finlandiya	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Norveç	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Danimarka	-0,001	-0,001	0,000	-0,001	0,000	-0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Şili	0,002	0,001	0,001	0,001	0,000	-0,001	-0,002	-0,003	-0,005	-0,004	-0,001
İsveç	-0,003	-0,002	-0,002	-0,003	0,000	-0,001	-0,001	-0,001	-0,001	-0,001	-0,001
Belçika	-0,003	-0,002	-0,001	-0,001	-0,001	-0,002	-0,002	-0,002	-0,001	-0,001	-0,002
Avusturya	-0,003	-0,002	-0,001	-0,002	-0,002	-0,002	-0,001	-0,001	-0,001	-0,001	-0,002
Portekiz	-0,001	-0,002	-0,002	-0,002	-0,002	-0,003	-0,002	-0,001	0,000	-0,001	-0,002
İsviçre	-0,003	-0,001	-0,002	-0,003	-0,002	-0,001	-0,001	-0,001	-0,001	-0,002	-0,002
Yunanistan	-0,003	-0,003	-0,002	-0,002	-0,002	-0,002	-0,002	-0,002	0,001	0,000	-0,002
Hollanda	-0,005	-0,003	-0,002	-0,004	-0,003	-0,005	-0,003	-0,003	-0,001	-0,002	-0,003
Avustralya	-0,005	-0,005	-0,005	-0,006	-0,004	-0,006	-0,006	-0,007	-0,006	-0,005	-0,005
Almanya	-0,016	-0,010	-0,007	-0,007	-0,006	-0,006	-0,003	-0,003	-0,004	-0,004	-0,006
Birleşik Krallık	-0,011	-0,008	-0,003	-0,010	-0,005	-0,007	-0,006	-0,005	-0,004	-0,006	-0,007
Fransa	-0,014	-0,011	-0,006	-0,008	-0,006	-0,006	-0,006	-0,006	-0,004	-0,005	-0,007
İtalya	-0,015	-0,011	-0,010	-0,009	-0,006	-0,006	-0,007	-0,005	0,000	-0,003	-0,007
Kanada	-0,010	-0,009	-0,007	-0,009	-0,005	-0,007	-0,007	-0,007	-0,007	-0,006	-0,007
İspanya	-0,014	-0,007	-0,002	-0,008	-0,007	-0,010	-0,012	-0,010	-0,001	-0,005	-0,008
Türkiye	-0,008	-0,008	-0,004	-0,007	-0,009	-0,009	-0,006	-0,012	-0,015	-0,017	-0,009
Meksika	-0,015	-0,017	-0,015	-0,008	-0,011	-0,009	-0,009	-0,011	-0,010	-0,010	-0,012
ABD	-0,018	-0,017	-0,014	-0,018	-0,013	-0,017	-0,016	-0,013	-0,007	-0,008	-0,014
Japonya	-0,046	-0,029	-0,021	-0,022	-0,019	-0,012	-0,006	-0,003	-0,001	-0,003	-0,016
Kore Cumhuriyeti	-0,005	-0,015	-0,015	-0,021	-0,029	-0,023	-0,017	-0,013	-0,011	-0,011	-0,017
Genel Ort.	-0,005	-0,005	-0,003	-0,004	-0,004	-0,004	-0,003	-0,003	-0,002	-0,003	-0,004

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 1. Yıllar İtibarıyla Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim

Yıl	TFV Değişimi	Standart Sapma	Yıl	TFV Değişimi	Standart Sapma
1970	--	--	1994	0,0065	0,0141
1971	-0,0012	0,0186	1995	0,0046	0,0138
1972	0,0034	0,0133	1996	0,0054	0,0094
1973	0,0035	0,0211	1997	0,0084	0,0103
1974	-0,0092	0,0169	1998	0,0031	0,0162
1975	-0,0176	0,0270	1999	0,0056	0,0113
1976	0,0028	0,0133	2000	0,0085	0,0062
1977	0,0004	0,0169	2001	0,0019	0,0113
1978	0,0039	0,0148	2002	0,0042	0,0087
1979	0,0017	0,0162	2003	0,0031	0,0077
1980	-0,0070	0,0211	2004	0,0079	0,0069
1981	-0,0027	0,0067	2005	0,0042	0,0064
1982	-0,0075	0,0227	2006	0,0062	0,0064
1983	0,0024	0,0153	2007	0,0056	0,0081
1984	0,0096	0,0147	2008	-0,0056	0,0095
1985	0,0050	0,0086	2009	-0,0225	0,0166
1986	0,0048	0,0163	2010	0,0074	0,0140
1987	0,0037	0,0143	2011	0,0017	0,0144
1988	0,0047	0,0117	2012	-0,0059	0,0105
1989	0,0038	0,0127	2013	-0,0016	0,0084
1990	0,0012	0,0129	2014	0,0022	0,0105
1991	-0,0013	0,0132	2015	0,0044	0,0150
1992	0,0002	0,0123	2016	-0,0007	0,0095
1993	0,0015	0,0109	2017	0,0013	0,0072
Genel Ort.	0,0013	0,0147			

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 2. Ülkelere İlişkin Toplam Faktör Verimliliğindeki Değişim

Ülke	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2017	Genel Ort.
İrlanda	0,0020	0,0059	0,0004	0,0165	0,0203	0,0191	0,0083	-0,0063	0,0137	0,0304	0,0104
İzlanda	0,0211	0,0104	0,0051	0,0080	-0,0038	0,0152	0,0115	0,0082	0,0032	0,0161	0,0090
Lüksemburg	0,0067	-0,0075	0,0114	0,0293	0,0122	0,0127	0,0119	-0,0005	-0,0010	-0,0021	0,0077
Norveç	0,0139	0,0118	0,0078	0,0054	0,0155	0,0081	0,0083	0,0010	-0,0043	-0,0026	0,0067
Belçika	0,0211	0,0034	0,0075	0,0079	0,0065	0,0069	0,0076	0,0029	-0,0003	-0,0010	0,0062
İsveç	0,0013	-0,0010	0,0030	0,0039	0,0006	0,0185	0,0112	0,0056	0,0092	0,0094	0,0061
Danimarka	-0,0014	0,0050	0,0065	0,0043	0,0087	0,0072	0,0072	-0,0002	0,0058	0,0064	0,0050
Hollanda	0,0110	0,0037	0,0012	0,0066	0,0054	0,0072	0,0066	0,0033	0,0002	0,0064	0,0050
İsrail			-0,0042	0,0141	0,0077	0,0018	0,0034	0,0069	0,0056	-0,0031	0,0049
Almanya	-0,0043	0,0019	-0,0020	0,0074	0,0077	0,0057	0,0075	0,0018	0,0095	0,0065	0,0043
İngiltere	-0,0010	0,0023	0,0025	0,0079	0,0020	0,0068	0,0068	0,0025	0,0059	0,0007	0,0039
İsviçre	-0,0019	-0,0013	0,0023	0,0034	-0,0008	0,0059	0,0068	0,0073	0,0057	-0,0033	0,0027
ABD	0,0010	0,0055	0,0001	0,0045	0,0018	0,0011	-0,0002	0,0004	0,0083	0,0045	0,0027
Avusturya	-0,0018	-0,0004	-0,0007	0,0042	0,0041	0,0060	0,0056	0,0036	0,0006	0,0036	0,0025
Finlandiya	0,0000	-0,0028	0,0016	0,0061	-0,0019	0,0141	0,0075	0,0009	-0,0048	0,0009	0,0023
Fransa	0,0024	-0,0030	0,0013	0,0044	0,0036	0,0075	0,0070	-0,0025	-0,0008	0,0000	0,0021
Avustralya	-0,0056	-0,0023	-0,0025	-0,0001	0,0019	0,0042	0,0026	0,0000	-0,0016	-0,0014	-0,0003
Y. Zelanda	0,0003	-0,0076	0,0023	-0,0068	0,0034	0,0046	0,0050	-0,0029	-0,0020	0,0011	-0,0003
Portekiz	-0,0008	-0,0012	-0,0091	0,0135	0,0001	0,0051	-0,0022	-0,0068	-0,0031	-0,0042	-0,0007
İtalya	-0,0056	-0,0024	-0,0025	0,0025	0,0038	0,0046	-0,0008	-0,0136	-0,0005	0,0052	-0,0011
Kanada	-0,0016	-0,0050	-0,0032	-0,0024	-0,0017	0,0058	0,0036	-0,0062	-0,0004	-0,0040	-0,0014
İspanya	-0,0033	-0,0043	0,0044	0,0019	0,0000	0,0007	-0,0023	-0,0104	-0,0082	0,0093	-0,0016
Yunanistan	-0,0042	0,0001	-0,0072	-0,0018	-0,0074	0,0122	0,0163	-0,0071	-0,0263	0,0034	-0,0024
Türkiye	-0,0127	-0,0123	0,0058	-0,0018	-0,0091	-0,0024	0,0083	-0,0130	0,0054	-0,0106	-0,0038
Şili	-0,0218	0,0084	-0,0198	0,0189	0,0025	-0,0025	-0,0004	-0,0124	-0,0119	-0,0188	-0,0049
Meksika	-0,0081	-0,0120	-0,0133	-0,0087	0,0013	-0,0005	-0,0032	-0,0176	0,0009	-0,0030	-0,0065
Japonya	-0,0506	-0,0202	-0,0102	-0,0090	-0,0093	-0,0036	0,0040	-0,0067	0,0111	0,0049	-0,0086
Kore	0,0204	-0,0221	-0,0176	-0,0169	-0,0292	-0,0210	-0,0044	-0,0058	0,0002	-0,0077	-0,0112
Genel Ort.	-0,0009	-0,0017	-0,0011	0,0044	0,0016	0,0054	0,0051	-0,0024	0,0007	0,0017	0,0013

Not. Yazarın hesaplamaları.

Ek Tablo 9. TFE Modeli Sabit Terim Tahminleri

TFE	TFE	TFE	TFE
<i>FRONTIER</i>			
alpha1	0,0254 (0,0184)	alpha17	0,122*** (0,0124)
alpha2	-0,358*** (0,0281)	alpha18	-0,193*** (0,0188)
alpha3	-0,349*** (0,0274)	alpha19	0,0202 (0,0532)
alpha4	0,0148 (0,00926)	alpha20	0,183*** (0,0384)
alpha5	-0,0670* (0,0391)	alpha21	-0,552*** (0,0307)
alpha6	-0,345*** (0,0348)	alpha22	-0,0540*** (0,0178)
alpha7	-0,397*** (0,0383)	alpha23	-0,0537*** (0,0108)
alpha8	0,151*** (0,0185)	alpha24	-0,358*** (0,0292)
alpha9	0,286*** (0,0267)	alpha25	-0,185*** (0,0244)
alpha10	-0,486*** (0,0286)	alpha26	0,136*** (0,0169)
alpha11	0,399** (0,155)	alpha27	0,0538*** (0,0141)
alpha12	-0,121*** (0,0461)	alpha28	1,112*** (0,0694)
alpha13	-0,314*** (0,0444)		
alpha14	0,135*** (0,0216)		
alpha15	0,442*** (0,0413)		
alpha16	-0,180* (0,106)		

Not. Yazarın hesaplamaları.

Kaynakça

- Abramovitz, M. (1956). "Resource and output trends in the United States since 1870". *The American Economic Review*, 46(2), 5-23.
- Aguiar, D., Costa, L., & Silva, E. (2017). "An attempt to explain differences in economic growth: A stochastic frontier approach". *Bulletin of Economic Research*, 4, E42-E65.
- Ahmadzai, H. (2017). "Crop diversification and technical efficiency in Afghanistan: Stochastic frontier analysis". *CREDIT Research Paper*, 17(04).
- Arcelus, F. J., & Arocena, P. (2000). "Convergence and productive efficiency in fourteen OECD countries: A non-parametric frontier approach". *International Journal of Production Economics*, 66(2), 105-117.
- Archibugil, D. & Michie, J. (1998). "Technical change, growth and trade: New departures in institutional economics". *Journal of Economic Surveys*, 12(3), 313-332.
- Barro, R. J. & Lee, J. W. (2013). "A new data set of educational attainment in the world, 1950–2010". *Journal of Development Economics*, 104, 184-198. Web: <http://www.barrolee.com/> Updated: 2018.
- Battese, G. E., & Coelli, T. J. (1988). "Prediction of firm-level technical efficiencies with a generalized frontier production function and panel data". *Journal of Econometrics*, 38(3), 387-399.
- Battese, G. E., & Coelli, T. J. (1992). "Frontier production functions, technical efficiency and panel data: With application to paddy farmers in India". *Journal of Productivity Analysis*, 3(1), 153-169.
- Battese, G. E., & Coelli, T. J. (1995). "A model for technical inefficiency effects in a stochastic frontier production function for panel data". *Empirical Economics*, 20(2), 325-332.
- Belotti, F., Daidone, S., Ilardi, G., & Atella, V. (2013). "Stochastic frontier analysis using Stata". *The Stata Journal*, 13(4), 719-758.
- Bocutoğlu, E. (2012). *Karşılaştırmalı makro iktisat: Teoriler ve politikalar*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Bos, J., Economidou, C., Koetter, M., & Kolari, J. (2010). "Do all countries grow alike?" *Journal of Development Economics*, 91(1), 113-127.
- Caselli, F. (2005). "Accounting for cross-country income differences". *Handbook of Economic Growth*, 1, 679-741.
- Cohen, D., Leker, L. & Soto, M. (2014). International educational attainment database. Web: (<http://www.parisschoolofeconomics.eu/en/cohen-daniel/international-educational-attainment-database/>).
- Desli, E., C. Ray, S., & Kumbhakar, S. (2003). A dynamic stochastic frontier production model with time-varying efficiency". *Applied Economics Letters*, 10(10), 623-626.

- Du, K. (2017). Translog: Stata module to create new variables for a translog function, statistical software components S458318, Boston College Department of Economics. Link: <https://ideas.repec.org/c/boc/bocode/s458318.html>
- Easterly, W., & Levine, R. (2001). "What have we learned from a decade of empirical research on growth? It's not factor accumulation: Stylized facts and growth models". *The World Bank Economic Review*, 15(2), 177-219.
- Färe, R., Grosskopf, S., Norris, M., & Zhongyang, Z. (1994). "Productivity growth, technical progress, and efficiency change in industrialized countries". *The American Economic Review*, 84, 66-83.
- Forstner, H., & Isaksson, A. (2002). "Productivity, technology, and efficiency: An analysis of the world technology frontier; when memory is infinite". *Statistics and Information Networks Branch of UNIDO*.
- Fuente-Mella, H. d., Vallina-Hernandez, A. M., & Fuentes-Solís, R. (2020). "Stochastic analysis of the economic growth of OECD countries". *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 33(1), 2189-2202.
- Golany, B., & Thore, S. (1997). "The economic and social performance of nations: Efficiency and returns to scale". *Socio-Economic Planning Sciences*, 31(3), 191-294.
- Greene, W. (2005a). "Fixed and random effects in stochastic frontier models". *Journal of Productivity Analysis*, 23(1), 7-32.
- Greene, W. (2005b). "Reconsidering heterogeneity in panel data estimators of the stochastic frontier model". *Journal of Econometrics*, 126(2). 269-303.
- Hagemann, H. (2009). "Solow's 1956 contribution in the context of the Harrod-Domar model". *History of Political Economy*, 41(1). 67-87.
- Hall, R. E., & Jones, C. I. (1999). "Why do some countries produce so much more output per worker than others?". *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.
- Harrod, R. F. (1939). "An essay in dynamic theory". *The Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Harrod, R. F. (1948). *Towards a dynamic economics: some recent developments of economic theory and their application to policy*. London: MacMillan and Company,
- Heshmati, A., & Rashidghalam, M. (2020). "Estimation of technical change and TFP growth based on observable technology shifters". *Journal of Productivity Analysis*, 53, 21-36.
- Hoover, H. C., & L. H. Hoover (1912), *Georgius Agricola de re metallica*: Translated from the Latin edition of 1556, Reprinted 1950. New York: Dover.
- Hou, Z., Roseta-Palma, C., & Ramalho, J. J. (2020). "Directed technological change, energy and more: A modern story". *Environment and Development Economics*, 25(6). 611-633.
- Human Capital in PWT 9.0. (n.d.). [ebook] Penn World Table. Available at: http://www.rug.nl/ggdc/docs/human_capital_in_pwt_90.pdf [Erişim: 10/10/2020].

- Jondrow, J., Lovell, C. K., Materov, I. S., & Schmidt, P. (1982). "On the estimation of technical inefficiency in the stochastic frontier production function model". *Journal Of Econometrics*, 19(2-3), 233-238.
- Jones, C. (2001). *İktisadi büyümeye giriş*. (Çev: Ateş, Ş. & Tuncer, İ.). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kalirajan, K. P., & Shand, R. T. (1999). "Frontier production functions and technical efficiency measures". *Journal of Economic Surveys*, 13(2), 149-172.
- Keynes, J. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Ed: Macmillan London.
- Kim, D. S. (1999). A standardization technique to reduce the problem of multicollinearity in polynomial regression analysis. Link: [http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.573.1999&rep=rep1&type= df](http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.573.1999&rep=rep1&type=pdf)
- Kim, S., Park, D., & Park, J.-H. (2010). "Productivity growth across the world, 1991-2003". *Asian Development Bank Economics Working Paper Series*(212).
- Koop, G., Osiewalski, J., & Steel, M. F. (2000). "A stochastic frontier analysis of output level and growth in Poland and western economies". *Economics of Planning*, 33(3), 185-202.
- Kök, R. (1991). *Endüstriyel verimlilik ve etkinlik-bir uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kök, R., & Deliktaş, E. (2003). *Endüstri İktisadında verimlilik ölçme ve strateji geliştirme teknikleri*. İzmir: DEÜ İİBF Yayınları, Yayın Karar No:25-8/1.
- Kumbhakar, S. C. (1990). "Production frontiers, panel data, and time-varying technical inefficiency". *Journal of Econometrics*, 46(1-2), 201-211.
- Kumbhakar, S. C., & Heshmati, A. (1995). "Efficiency measurement in Swedish dairy farms: an application of rotating panel data, 1976–88". *American Journal of Agricultural Economics*, 77(3), 660-674.
- Kumbhakar, S. C., Lien, G., & Hardaker, J. B. (2014). "Technical efficiency in competing panel data models: a study of Norwegian grain farming". *Journal of Productivity Analysis*, 41(2), 321-337.
- Kumbhakar, S., & Lovell, C. (2000). *Stochastic frontier analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Kumbhakar, S. C., Wang, H.-J., & Horncastle, A. P. (2015). *A practitioner's guide to stochastic frontier analysis using Stata*. New York: Cambridge University Press.
- Kumbhakar, S. C., & Wang, H. J. (2005). "Estimation of growth convergence using a stochastic production frontier approach". *Economics Letters*, 88(3), 300-305.
- Mahadevan, R. (2004). *The Economics of productivity in Asia and Australia*. Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Mankiw, N. G., Phelps, E. S., & Romer, P. M. (1995). "The growth of nations". *Brookings Papers on Economic Activity*, 1. 275-326.
- Marx, K. (2018). *Kapital cilt III: Ekonomi politiğin eleştirisi*. (Çev. Selik, M. & Satlıgan, N.), İstanbul: Yordam Kitap.

- Önder, A., Deliktaş, E., & Lenger, A. (2003). "Efficiency in the manufacturing industry of selected provinces in Turkey: A stochastic frontier analysis". *Emerging Markets Finance and Trade*, 39(2), 98-113.
- Pablo-Romero, M. D. P., & Gómez-Calero, M. D. L. P. (2013). "A Translog production function for the Spanish provinces: Impact of the human and physical capital in economic growth". *Economic Modelling*, 32, 77-87.
- Pires, J., & Garcia, F. (2012). "Productivity of nations: A stochastic frontier approach to TFP Decomposition". *Economics Research International*(Article ID 584869), 1-20.
- Psacharopoulos, G. (1994). "Returns to investment in education: A global update". *World Development*, 22(9), 1325-1343.
- Rao, D.S.P. & Coelli, T.J. (1998). "A cross-country analysis of GDP growth catch-up and convergence in productivity and inequality", *Centre for Efficiency and Productivity Analysis (CEPA)*. Working Paper No. 5/98, University of New England, Australia.
- Reyna, O. (2007). *Panel data analysis fixed and random effects using Stata* (v. 4.2). Princeton University, 9.
- Ricardo, D. 1951. *On the principles of political economy and taxation*, Sraffa, P. (ed.), Cambridge, Cambridge University Press.
- Schumpeter, J. (1934). *The theory of economic development* (trans. R. Opie). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schumpeter, J. (1950). *Capitalism, socialism and democracy* (3rd edn b.). New York: HarperPerennial.
- Smith, A., 1976. *The wealth of nations*. Chicago: The University of Chicago Press,
- Solow, R. M. (1956). "A contribution to the theory of economic growth". *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Solow, R. M. (1957). "Technical change and the aggregate production function". *Review of Economics and Statistics*, 39(3). 312-320.
- Sweezy, P. (1970). *Kapitalizm nereye gidiyor?*. (Çev. Kafaoğlu, A. B). İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi.
- Şanlı, D. (2016). "Nitelik uyarlanmış beşeri sermaye endeksi 1976-2013". *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 1(1), 13-49.
- Wang, H.-J. (2002), "Heteroscedasticity and non-monotonic efficiency effects of a stochastic frontier model," *Journal of Productivity Analysis*, 18, 241–53.
- Wang, H.-J., & Ho, C.-W. (2010). "Estimating fixed-effect panel stochastic frontier models by model transformation". *Journal of Econometrics*, 157(2), 286-296.
- Wooldridge, J. M. (2003). *Introductory econometrics-A modern approach*. Ohio: Thomson. Mason.